SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ČASOPIS ARCHEOLOGICKÉHO ÚSTAVU SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED V NITRE
REDAKTOR BOHUSLAV CHROPOVSKÝ
Vychádza dva razy do roka, ročné predplatné Kčs 150,–
Redakcia: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ЖУРНАЛ ИНСТИТУТА АРХЕОЛОГИИ СЛОВАЦКОЙ АКАДЕМИИ НАУК В НИТРЕ
РЕДАКТОР БОГУСЛАВ ХРОПОВСКИ
Выходит два раза в год, подписная цена Кчс 150,–
Редакция: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
ZEITSCHRIFT DES ARCHÄOLOGISCHEN INSTITUTES
DER SLOWAKISCHEN AKADEMIE DER WISSENSCHAFTEN IN NITRA
SCHRIFTLEITER BOHUSLAV CHROPOVSKÝ
Erscheint zweimal Jährlich, Bezugspreis Kčs 150,–
Redaktion: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra-Hrad

SLOVENSKÁ ARCHEOLOGIA
XIX-2, 1971

Hlavný redaktor
BOHUSLAV CHROPOVSKÝ

Redakčná rada:
Vojtech Budinský-Krička, Ján Dekan, Jan Filip, Alojz Habovštiak
Ján Lichner a Josef Poulík

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA

XIX-2

NÁČRT SLOVENSKÉHO PRAVEKU A VČASNEJ DOBY DEJINNEJ

VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED
1971

14. SEPTEMBRA 1971 DOŽIL SA 85 ROKOV

nestor slovenskej archeológie

dr. h. c. inž. ŠTEFAN JANŠÁK

VĎAČNÍ ŽIACI A SPOLUPRACOVNÍCI ŽELAJÚ JUBILANTOVI

EŠTE VEĽA ROKOV PLODNEJ A ÚSPEŠNEJ VEDECKEJ PRÁCE

KOMUNISTICKÁ STRANA ČESKOSLOVENSKA – ZÁRUKA ROZVOJA VEDY

V histórii ľudskej spoločnosti či národa sú udalosti, ktoré veľmi blahodarne zasahujú do života ľudstva a stávajú sa významnými dejinnými medzníkmi, od ktorých sa začína nová éra a pracujúci ľud ich oslavuje s akousi osobitou úctou, pretože preň sa stali začiatkom alebo koncom boja za spravodlivú vec. K takýmto medzníkom v dejinách našich národov a našej vlasti nepochybne patrí vznik Komunistickej strany Československa, ktorej polstoročnú, slávnymi víťazstvami ovenčenú existenciu v tomto roku dôstojne oslavujeme. Program prijatý na ustanovujúcom zjazde KSČ premenil sa postupne na živú revolučnú skutočnosť a stal sa nezlomnou dejinnou silou tým, že dozrel v program revolučného predvoja českej a slovenskej robotníckej triedy. A tak sme dnes svedkami toho, ako sa napĺňa logika dejín. Vznik KSČ je jedinečným historickým javom, ktorý pôsobí blahodarne aj dnes a preniká do budúcnosti, čo zvlášť zvýrazňujú výsledky XXIV. zjazdu KSSZ a XIV. zjazdu KSČ.

Komunistická strana Československa vznikla v čase bojového nástupu robotníckej triedy pod vplyvom nových myšlienok a ideálov, ktorých zdrojom bol svetodejinný pohyb ruského proletariátu k moci — Veľká októbrová socialistická revolúcia. Vznik KSČ bol výsledkom obrodenia robotníckeho hnutia českého a slovenského národa pod vplyvom ideí a názorov najvyspelejšej časti svetového socialistického hnutia, reprezentovanej Komunistickou stranou Ruska a vedenej geniálnym vodcom svetového proletariátu, optimistickým revolucionárom Vladimírom Iľjičom Leninom.

Vznik KSČ, strany nového typu, budovanej na základoch a ideách marxizmu-leninizmu, je najdôležitejším medzníkom nielen v dejinách robotníckeho hnutia u nás, ale i v dejinách našich národov, v rozvoji a upevňovaní nášho štátu. Dôkazom toho je úspešný boj nášho ľudu proti kapitalizmu a buržoáznej ideológii, národnooslobodzovací boj v období druhej svetovej vojny, ako aj uskutočnenie národnodemokratickej revolúcie roku 1945 a socialistickej revolúcie v slávnych dňoch Februára 1948, ktorou Československo začalo novú etapu výstavby socializmu.

KSČ je však nielen revolučnou silou pretvárajúcou našu rodnú zem a starajúcou sa o jej blaho, ale i vychovávateľkou našich národov. Strana sa starala a stará aj o to, aby sa súčasne s ekonomickou prestavbou našej vlasti rozvíjal vedecký pokrok, kultúrna vyspelosť, vštepuje idey marxizmu-leninizmu do vedomia všetkých pracujúcich a vytvára z nich ľudí morálne pevných a nadšene oddaných socializmu. Päťdesiatročný vývoj našej strany bol heroický a dosiahnuté výsledky epochálne. Odzrkadľuje sa to v celom ekonomickom a spoločenskom živote a môžeme to dokumentovať aj na vede.

Základnými medzníkmi v rozvoji našej vedy sú obdobia, keď sa robotnícka trieda pod vedením KSČ stala pánom tejto krajiny. Vtedy sa začal revolučný skok v histórii našej vedy. Robotnícka trieda a KSČ poskytli vede netušené možnosti. KSČ budovala programove všetok vedecký život na základe vedeckého svetového názoru — marxizmu-leninizmu. A jednou z kľúčových zásad marxizmu-leninizmu je téza o dialektickej jednote teórie a praxe. Preto veda môže ísť vpred a dosahovať najvyššie méty len vtedy, ak sa opiera o prax, ak vyrastá z potrieb praxe a životu dáva plody svojho úsilia. Preto sa primkla naša veda tak tesne k praxi socialistickej výstavby a pomoc tejto výstavbe urobila osnovou svojich krátkodobých i dlhodobých plánov. Spojenie vedy s praxou je predovšetkým službou vede samej, straníckosť našej vedeckej práce je zárukou vedeckej objektivity. Bola to práve KSČ, ktorá nabádala, aby vedci premýšľali svoje dlhodobé plány, aby sa starali o predstih vedy pred potrebami praxe. A čo iné znamená starostlivosť o predstih vedy, než sústrediť úsilie, zacieliť vedecký um k zásad-

ným, hlavným teoretickým a metodologickým otázkam vedy? Naša komunistická strana práve preto nás nabáda k odvážnemu prekonávaniu najstrmších vrcholkov vedeckého poznania. Cieľom našej strany, našej spoločnosti, je mať vedeckých pracovníkov vysoko vzdelaných, stojacich pevne na pozíciách marxisticko-leninského svetonázoru, hlboko oddaných veci pracujúceho ľudu a socializmu, ktorí by ako vynikajúci vedeckí odborníci boli zároveň aj verejnými politickými pracovníkmi, ktorých by celá naša spoločnosť poznala a vážila si podľa dobre vykonanej práce. Že význam vedy v socialistickej spoločnosti rastie a porastie stále viac a viac, to najjasnejšie dokumentujú závery XIV. zjazdu KSČ, epochálne výsledky a plány sovietskej vedy a starostlivosť KSSZ o rozvoj vedy.

S históriou KSČ je tesne spojený nielen vývoj vedy ako celku, ale aj jej jednotlivých disciplín. A nie posledné miesto tu má aj vznik a rozvoj slovenskej archeológie. Archeológia práve po víťazstve robotníckej triedy dostala nebývalé možnosti rozvoja, a to nielen čo do materiálneho zabezpečenia, ale i po stránke politickej a celospoločenskej. Dostala čestné miesto v ideologickej práci, aby na konkrétnom materiáli hmotnej kultúry poukazovala na nevyhnutné dialekticko-historické zákony vývoja ľudskej spoločnosti, na revolučný prerod ľudských dejín. Jej spoločenský význam je predovšetkým v tom, že preukázaná existencia beztriednych formácií dosvedčuje historickú podmienenosť mnohých historických kategórií a zriadení. Starostlivosťou, ktorú slovenská archeológia venuje záchrane a štúdiu prameňov, v celej šírke sa významne môže podieľať a aj sa podieľa na upevňovaní socialistického vlastenectva a proletárskeho internacionalizmu. V súčasných podmienkach opiera sa naša archeológia predovšetkým o výskum pamiatok na území Slovenska, avšak samotný ráz týchto pamiatok a pamätníkov a ich širšie európske vzťahy sú svedectvom o všeobecnom kultúrnom vývoji ľudtsva a už to dáva archeológii ako vednej disciplíne eminentne humanistický obsah a vytvára podmienky pre rozvoj myšlienok mierového spolunažívania.

Vďaka nebývalej podpore straníckych a štátnych orgánov, ako aj pochopeniu a nevšednému záujmu širokých vrstiev pracujúcich slovenská archeologická veda dosiahla nielen kvantitatívny, ale i kvalitatívny rozmach. Po prekonaní mnohých ťažkostí organizačného charakteru, ale aj čo do obsahovej náplne, keď hľadala nielen nové výskumné metódy, no aj riešenie širokej problematiky chronológie, typológie a v menšej miere aj sociálno-ekonomických otázok, dosiahla uznanie v odbornom svete a našla si miesto v rámci spoločenských vied. Napomohla tomu predovšetkým skutočnosť, že územie Slovenska bolo až donedávna po stránke archeologickej panenskou oblasťou a že výskumnou činnosťou možno prezentovať značné hodnoty materiálnej kultúry a dokumentovať, že toto územie bolo križovatkou rozličných kmeňov a kultúr, ktoré zasiahli do života a vývoja celej Európy.

Na Slovensku boli nielen vedecky preskúmané, ale aj zhodnotené najstaršie paleolitické kultúry i s nálezmi pozostatkov svedčiacich o vývojových stupňoch človeka. Tým, že sa zistili a vedecky dokázali kultúry mezolitu, boli prekonané buržoázne názory na vývoj nielen u nás, ale aj v celej strednej Európe.

Veľké výskumy nálezísk z obdobia neolitu a eneolitu nielenže osvetlili problematiku vzniku a rozvoja poľnohospodárskej civilizácie a kultúr, ale ukázali aj na podiel a vplyv Slovenska na hospodársky a spoločenský vývoj v Podunajsku i v celej Európe.

Slovenská archeologická veda disponuje dnes veľkým množstvom materiálu, ktorý je predmetom hlbokých analýz a štúdií nielen z hľadiska archeologického, ale aj prírodovedných a technických disciplín, čo jej dáva primárne postavenie pri riešení problematiky najstaršej metalurgie. Výskum klasických lokalít zaradil slovenskú archeológiu na popredné miesto pri riešení problematiky doby bronzovej v celoeurópskom rámci.

Aj výskum halštatského obdobia, a to či už ide o riešenie otázok vývoja domáceho obyvateľstva a kultúr, cudzích etnických a kultúrnych zásahov predovšetkým z východnej a juhovýchodnej Európy, alebo osvetlenie keltskej civilizácie v strednej Európe, priniesol priam prekvapujúce výsledky.

Veľkú úlohu zohralo územie Slovenska na prelome letopočtu. Bohaté pamiatky a objekty z doby rímskej umožnili nielen podstatne doplniť poznatky o živote v rímskych provinciách a rozsídlení i vývoji germánskych kmeňov, ale aj objasniť domáci vývoj a postaviť tak význam Slovenska na úroveň klasických území.

Istá pozornosť bola venovaná našim najstarším národným dejinám — slovanskému obdobiu. Nové výskumy a ich zhodnotenie postavili slovenskú archeológiu na významné miesto pri riešení otázok etnogenézy a najstaršej materiálnej kultúry Slovanov, ako aj ich postupu do strednej a západ-

nej Európy. Popredné miesto dosiahla tiež pri riešení slovansko-avarskej problematiky, čo má ďalekosiahly význam nielen z vedeckého a kultúrneho, ale aj z politického hľadiska. V bádaní o prvom spoločnom štáte predkov Čechov a Slovákov — Veľkej Morave — dosiahli sa významné výsledky, ktoré objasnili medzinárodný význam tohto štátneho útvaru. Doterajšia vedeckovýskumná práca osvetlila ešte donedávna tmavé stránky našich dejín — obdobie zániku Veľkej Moravy a pričlenenia územia Slovenska k uhorskému štátu, konštituovanie stredovekej feudálnej spoločnosti so zvláštnym zreteľom na jej tvorivú vrstvu — pracujúci ľud.

Slovenská archeológia sa zmenila od základov. Pred 50 rokmi nepracoval na Slovensku ani jeden školený archeológ a základy modernej slovenskej archeologickej vedy začal klásť po vzniku ČSR nadšený český bádateľ — zosnulý akademik Jan Eisner s úzkym krúžkom nadšencov. Archeologický ústav ako vedecká inštitúcia bol zriadený až po rozbití prvej ČSR. Pracovali v ňom iba štyria pracovníci pod vedením neúnavného, usilovného a horlivého prof. Vojtecha Budinského-Kričku. Ústav bol odkázaný vzhľadom na nepatrné štátne dotácie na podporu obchodných spoločností. Práca dobrovoľného aktívu mohla sa preto sústreďovať viac na záchranu materiálu než na systematický tematický výskum. Dnes má Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied 123 pracovníkov (okrem robotníkov na výskumoch), rozsahom i pracovnou náplňou patrí medzi najväčšie ústavy SAV a je po stránke finančnej i materiálnej náležite dotovaný. Na Slovensku v rôznych inštitúciách pracuje dnes 62 archeológov-profesionálov, čo je viac než desaťnásobok ich počtu z roku 1945. Už tento fakt a niekoľkomiliónový rozpočet, ktorým sa každoročné pamätá na archeologický výskum, veľmi jednoznačne ukazuje, akú nesmiernu podporu venuje rozvoju tejto disciplíny náš socialistický štát, vedený Komunistickou stranou Československa. A bez akýchkoľvek príkras a nadsádzok možno konštatovať, že nebyť socialistického spoločenského zriadenia, nebyť starostlivosti komunistickej strany o rozvoj vedy a vedných disciplín, hoci azda zdanlivo dnešku príliš vzdialených, nebolo by ani správneho pochopenia pre uplatnenie archeologickej vedy a už iste nie takých možností jej rozvoja.

Sme si však plne vedomí, že vytvorenie materiálnych a kádrových podmienok zaručuje len jednu stránku existencie istej vednej disciplíny. Nie menej závažnou, ba treba povedať základnou črtou každej takejto disciplíny je jej ideovo-koncepčná orientácia. Archeológia ako spoločenskovedná disciplína má síce špecifické formy poznávania a vlastnú metodiku výskumu, ako historická disciplína musí mať však v našej spoločnosti jedinú možnú filozoficko-metodologickú základňu — historický materializmus. A ak z tohto hľadiska hodnotíme dosiahnuté výsledky a prihliadneme k tomu, že i také výročie, ako je päťdesiat rokov od založenia KSČ, nemá byť len formálnou oslavou a vypočítavaním dosiahnutých kladov, ale zároveň príležitosťou k zamysleniu nad dosiahnutými výsledkami a vytýčeniu ďalšej činnosti a perspektív rozvoja na ďalšie obdobie, treba sa kritickejšie zamyslieť nad dosiahnutým a dosiahnuteľným, ako aj nad tým, čo treba v prospech ďalšieho rozvoja vedy a spoločnosti urobiť.

Každé výročie jednotlivca či národa, malé či dejinné, poskytuje príležitosť a nabáda k hodnoteniu prekonanej cesty i vykonanej práce, ku konfrontácii cieľov s výsledkami. Súčasne je to podnet k bližšiemu skúmaniu ďalších perspektív, k podrobnej a vecnej analýze i k určeniu najefektívnejšej cesty ako pokračovať za hlavným cieľom. A z tohto aspektu chceme aj v tomto príspevku, a nielen v ňom, ale v celej našej ďalšej činnosti upriamiť pozornosť na hlavné ciele a smer našej vednej disciplíny. Preto napriek uvedeným kladom treba kriticky hodnotiť prácu a dosiahnuté výsledky slovenskej archeológie z hľadiska politického a ideového predovšetkým v teoretickej oblasti. Začal sa akosi preceňovať archeologický materiál v teoretických prácach, prevládala opisnosť a prameňoznalecká časť vytlačila základné ekonomicko-spoločenské závery. Málo pozornosti sa venovalo dôslednej kritike reakčných idealistických názorov, prácam chýbala a chýba kritičnosť z principiálnych pozícií marxisticko-leninskej teórie. Miesto toho sa dávala prednosť popularizácii, vychádzalo sa však viac z atraktívnosti materiálu než z dôkladného rozboru a marxistickej interpretácie. Napomáhala tomu aj skutočnosť, že archeológia vďaka niektorým významným objaveným objektom a skutočne dôležitému i unikátnemu materiálu sa stala v širokých vrstvách pracujúcich akousi módnou disciplínou, čo sa však náležite ideologicky nevyužilo, osobitne čo do možnosti a potreby výchovy v duchu vedeckého svetového názoru, socialistického vlastenectva a proletárskeho internacionalizmu.

V. I. Lenin zdôrazňoval, že iba presným poznaním kultúry vytvorenej celým vývinom ľud-

stva, iba jej prepracovaním môžeme budovať proletársku kultúru, že treba preberať to najlepšie, čo bolo vytvorené stáročiami ľudskej civilizácie a že veda sa musí stať majetkom všetkého ľudu. Z tohto chceme a musíme vychádzať aj pri interpretácii našej dávnej minulosti. Nejde však len o to, naše dejiny marxisticky hodnotiť, ale súčasne aj pútavo a živo ich písať, aby sa stali dôležitým činiteľom vo výchove ľudu. K. Marx povedal, že len vtedy, ak poznáme vývoj veci, poznáme i samotnú vec. Z priebehu stáročí, ale i z posledných desaťročí máme mnoho možností učiť sa z histórie, lebo dejiny ľudstva sú predovšetkým dejinami výroby, dejinami výrobných síl a výrobných vzťahov. I pri riešení zdanlivo neaktuálnych otázok vystupujú závažné ideologické problémy, riešenie ktorých nemožno nechávať nemarxistickým a protimarxistickým smerom. Aj v archeologickej vede musia byť na prvom mieste otázky spoločensko-ekonomické, kultúrne a výchovné. Preto treba venovať viac pozornosti štúdiu ekonomických problémov v prvotnopospolnej, otrokárskej a feudálnej spoločnosti, študovať konkrétne formy rozvoja predkapitalistických formácií vo svetle vývojových zákonitostí ich dejín, na základe zákona bezpodmienečného súladu výrobných vzťahov a výrobných síl. Je potrebné upriamiť prácu na štúdium dejín výroby a rozvoja výrobných síl. V prístupe k pamiatkam hmotnej kultúry treba prekonať dedičstvo formalizmu a pozitivizmu a nájsť spôsoby, ako na základe týchto pamiatok a ich interpretácie vysvetliť základné črty, ktoré charakterizujú miesto výrobcov materiálnych statkov vo výrobe a ich postavenie v spoločnosti. Treba presne objasniť, od ktorých vývojových etáp možno hovoriť o zmenách spoločenských a hospodárskych zriadení. Je len prirodzené, že našou prvoradou povinnosťou je dôsledné osvetľovanie a riešenie problematiky počiatkov našich národných dejín a slovanských dejín vôbec. Dôležitým fenoménom našich najstarších dejín je totiž vznik, pôvod a rozširovanie Slovanov, vyžaduje si preto zvláštnu pozornosť a všestranný rozbor. Pôjde najmä o riešenie otázok prvých štátnych formácií na našom území, podmienok ich vzniku, ekonomiky i spoločnosti, ich vzťahov k susedným oblastiam a ich významu pre súveké európske kmene a národy.

Veľmi dôležité a zložité úlohy stoja pred slovenskou archeológiou aj dnes, v čase konsolidácie nášho spoločenského a hospodárskeho života, lebo neodhaľuje iba dávno zašlé kultúry, ale poznávaním zákonov vývoja dáva možnosť aj v prítomnosti omnoho lepšie poznať a vedieť čo a ako robiť, aby sme spolupracovali na tomto odvekom, od praveku stále ďalej a ďalej, a teda i v dnešnej prítomnosti do budúcnosti pokračujúcom vývoji ľudstva. Ak sa aj dnes pracujúci ľud pri vytyčovaní perspektív budúcnosti obracia a vracia k svojej minulosti, to nie je len prejav kultúrnej vyspelosti, ale i organickej a vývojovej súvislosti generácií. Preto treba presnou a správnou marxistickou interpretáciou prehlbovať nielen poznatky o minulosti, ale aj spevňovať národné a internacionálne cítenie nášho ľudu. Naša spoločnosť vynakladá na archeológiu veľké prostriedky, bude preto veľmi potrebné snažiť sa o ešte širšie uplatnenie poznatkov získaných archeologickým bádaním v praxi, predovšetkým v politike. Máme na to všetky predpoklady, pretože pracujeme s konkrétnym materiálom, ktorý podáva obraz sveta, odkrýva hmotnú podstatu javov a zákonitostí, ktoré vládnu v prírode a spoločnosti. Základnou úlohou našej disciplíny je skúmať podmienky, ktoré môžu osvetliť základné otázky historického procesu dejín produktívnych síl spoločnosti, zvláštnosti stavu a vývoja jej hospodárskej základne, povahy vzťahu jej základne a nadstavby, svojrázu premien, zvláštnosti vývoja kultúry spoločnosti a dejín vzájomných stykov jej zložiek i celkov. Vychádzajúc z tohto chceme sa pričiniť nielen o ďalšie úspešné rozvíjanie archeológie ako vednej disciplíny, ale aj o jej široké pôsobenie na súčasnosť.

Slávne 50. výročie KSČ je trvalou súčasťou práce a úsilia pracujúceho ľudu. Pripomína ťažké začiatky revolučného boja, ktorého krásne plody už užívame. Dvíha naše zraky k perspektívam komunizmu, pomáha nám včleniť našu súčasnosť do nekonečnej reťaze medzi heroickú minulosť a slávnu budúcnosť. Naznačuje spoločenský význam vedeckej práce a mobilizuje nás k trvalej starostlivosti o životodarné spojenie vedy s praxou socialistickej a komunistickej výstavby. Toto slávne výročie nás nabáda, aby sme nielen vzdali hold a vďaku KSČ, ale dali všetky sily pre ďalší úspešný rozvoj vedy, ktorej strana pripravila a pripravuje nebývalé možnosti a perspektívy, na pomoc socialistickej výstavbe. Len tak budeme hodní päťdesiatročnej starostlivosti KSČ o rozvoj vedy a našej vlasti.

Bohuslav Chropovský

VÝSKUM STARŠEJ A STREDNEJ DOBY KAMENNEJ NA SLOVENSKU

JURAJ BÁRTA – LADISLAV BÁNESZ

Popri ojedinelých nálezoch kostí mamuta, ktoré sa zistili už r. 1864 pri Moravanoch nad Váhom,[1] začiatky výskumu paleolitu a jeho problematiky sú spojené s výskumom jaskýň. V histórii archeologického výskumu Slovenska majú jaskyne podstatné prvenstvo, a to jednak zásluhou súkromných zberateľov hľadajúcich paleontologické fosílie, jednak odborníkov — prevažne geológov, ktorí na základe paleontologických nálezov chceli dokázať aj stopy paleolitického človeka.

Paleolitická problematika týkala sa sprvu len otázky, či ide o tzv. nálezy diluviálne, alebo mladšie. Išlo predovšetkým o podnes sporný nález z Liskovskej jaskyne v Chočskom pohorí,[2] v ktorej r. 1874 liptovský župan B. Majláth amatérsky odkryl ľudskú lebku spolu so silexovými artefaktmi, dvoma mamutími molármi a pravekými črepmi. Výrazné nadočnicové oblúky a hrubosť lebky naznačujú istú primitívnosť, no vyvinutá sánka, ak vôbec patrila tejto lebke, svedčí už o vyššej vývojovej forme indivídua, čo poukazuje skôr na primitívnu formu *Homo sapiens fos.*, ako na neandertálca. Spornosť tohto nálezu zväčšil r. 1876 revízny výskum geológa L. Lóczyho,[3] ktorý v spomenutej jaskyni odkryl zvyšky 48 ľudských indivíduí s rozštiepenými a ohorenými kosťami končatín, ktoré sú nateraz pravdepodobne najpresvedčivejším dôkazom o antropofágii v dobe rímskej na Slovensku, ak, pravda, súvisia so zisteným viacfázovým osídlením v spomenutej dobe. Objaviteľ tieto kosti i Majláthov nález primitívnej kalvy prisúdil neolitu.[4]

Liskovská lebka — jeden z najstarších jaskynných antropologických nálezov na Slovensku i v niekdajšom Uhorsku — zostala nedoriešeným otáznikom z hľadiska presnejšieho archeologického datovania, čo zapríčinila aj okolnosť, že nálezca ho odovzdal do Budapešti. Na dopyty a žiadosti o umožnenie nového odborného prehodnotenia tohto nálezu v Československu po druhej svetovej vojne oznámili r. 1956 z Budapešti, že lebka pravdepodobne zhorela pri požiari Prírodovedného múzea.

Výskum M. Badányiho a S. Róth v jaskyni Aksamitka v Pieninách r. 1874 opäť zistil rôznočasný pomiešaný materiál na povrchu jaskynných sedimentov. Podľa rozlomeného hrotu z parohu soba označil r 1954 L. Vértes tieto nálezy s istotou ako paleolitické a prisúdil ich aurignacienu II.[5] Prv ich vzhľadom na prítomnosť črepov klasifikovali ako neolitické. Predmetom veľkých vedeckých sporov uhorských archeológov a geológov na sklonku minulého storočia bolo ohnisko s kamenným podložím a medvedími kosťami z pleistocénnej vrstvy Veľkej ružínskej jaskyne vo východnej časti Slovenského rudohoria, ktoré v r. 1879 a 1880 objavil S. Róth.[6] Toto ohnisko rehabilitoval až r. 1916 T. Kormos ako paleolitické, no bez bližšieho kultúrneho zatriedenia.[7] Dodnes zostáva nevyjasnená paleolitická príslušnosť otvoreného sídliska na Skalke pri Púchove, kde od r. 1888 E. Hoenning O'Caroll rozkopával výšinné sídlisko, známe nielen ako eponymné nálezisko púchovskej kultúry, ale — po prehodnotení J. Skutilom[8] — s výhradou aj ako prvá magdalénska stanica na Slovensku.

Skupina spišských bádateľov, zoskupená okolo Karpatského spolku, preskúmala jaskyne v Belanských Tatrách, kde sa paleolitické osídlenie nezistilo, a upriamila sa aj na travertíny v Gánovciach. Tu A. Münnich už r. 1892 objavil prvé štiepané kamenné artefakty.[9] M. Greisiger r. 1907 rozpoznal v gánovskom travertíne viacnásobné paleolitické osídlenie.[10]

Sporné sú aj paleolitické nálezy zo Šiah, ktoré objavil r. 1913 S. Andreánsky. Nepočetný atypický materiál šahanskej kolekcie datovali viacerí autori[11] v podstate do neskorého aurignacienu s odlišnou terminológiou.[12]

J. Hillebrand uskutočnil v r. 1912—1913 výkop v jaskyni Dzeravá skala pri Plaveckom Mikuláši a získal (podľa vtedajšej klasifikácie) protosolutréensku a magdalénsku vrstvu vo dvoch horizontoch.[13] Zisťovací výskum T. Kormosa[14] vo Veľkej jasovskej jaskyni r. 1916 poskytol nebohatú mladopaleolitickú kolekciu; objaviteľ ju označil ako hornoaurignackú či solutréensku. Z uvedeného vyplýva, že najstaršia etapa záujmu o paleolitickú problematiku na Slovensku bola vyplnená viac-menej amatérskymi výskumami a spormi o existenciu paleolitického človeka v bývalom Uhorsku.

Vznik Československej republiky prejavil sa aktivizovaním vedy na Slovensku, čo sa odzrkadlilo predovšetkým vo výskume i záchrane pravekých pamiatok a nálezísk. J. Eisner, prvý povojnový reprezentant archeologickej vedy na Slovensku, vo svojej priekopníckej univerzálnosti zaoberal sa v rámci daných možností aj výskumom paleolitu, hoci nie vždy s očakávaným úspechom. Ukázalo sa to r. 1925 pri revíznom výskume Veľkej jasovskej jaskyne, odkiaľ spoločne s J. Volkom-Starohorským[15] získal množstvo neolitického, eneolitického a halštatského materiálu, no okrem dodnes sporných tzv. kískevélyskych čepelí nezistil žiadne nové paleolitické nálezy.[16] J. Eisner sledoval i problematiku štvrtohôr a r. 1926 objavil aj mladopaleolitickú stanicu Zamarovce. Prepoštskú jaskynku v Bojniciach I ako paleolitickú lokalitu objavil r. 1927 K. Medvecký;[17] o rok neskôr uskutočnil tu J. Eisner spolu s J. F. Baborom a Š. Janšákom výskum a bojnické nálezy interpretoval ako solutréenske.[18] Na rozdiel od J. Babora[19] vystihol omnoho logickejšie charakter bojnickej industrie, ktorá je moustierska a badať na nej aj náznaky plošnej retuše. Údaje o pomerne nepočetných slovenských paleolitických náleziskách zhrnul J. Eisner r. 1933,[20] pričom akceptoval názory maďarských bádateľov, no rešpektoval aj mienku H. Breuila,[21] ktorý po vojne prehodnotil niektoré výskumy spomenutých bádateľov. Konštatoval absenciu pamiatok z obdobia starého paleolitu, pripustil osídlenie Slovenska v celom mladom paleolite a uznával existenciu solutréenu v Karpatskej kotline i na Slovensku (Plavecký Mikuláš, Bojnice a časť pamiatok zo Zamaroviec). U ostatných paleolitických nálezísk akceptoval datovanie predchodcov, no nestihol zaregistrovať aj uhorské správy o objave artefaktov z gánovských travertínov, ku ktorým r. 1926 pribudli nové objavy B. Hajtsa[22] a J. Petrboka. Silexy z jaskyne Pod Pupačkou pri Dubnici nad Váhom-Lieskovci, ktoré r. 1928 objavil J. Mádl a za paleolitické pokladal aj J. Skutil,[23] považujeme dnes za pomiešané, ak nie neolitické.

O problematiku paleolitu sa zaujímal aj biológ J. F. Babor,[24] ktorý ju ako prvý pertraktoval vo svojich štúdiách (prevažne diskusného charakteru) z hľadiska svetového.[25] Jeho štúdia o staršej dobe kamennej[26] v podstate informuje o európskom paleolite a Slovensku sa venuje len okrajovo. Základnou koncepciou tohto autora je skepsa k staropaleolitickému a stredopaleolitickému osídleniu Slovenska, popiera najmä moustérien a dosť násilne zatriedťuje dovtedajšie nálezy do univerzálneho aurignacienu. J. F. Babor rámcove zhodnotil nálezy zo Zamaroviec,[27] zatriedil niektoré ojedinelé paleolitické nálezy[28] a zúčastnil sa na výskume v Bojniciach, ktorý aj predbežne spracoval,[29] pričom opäť zaujal negatívne stanovisko k moustérienu a neopodstatnene uprednostnil aurignacien.

Súčasne s J. F. Baborom zaoberal sa problematikou slovenského paleolitu J. Skutil, muzeálny pracovník v Brne, neskôr vysokoškolský pedagóg v Bratislave. Nepriamo Slovenska týka sa už jeho referát o uhorskom paleolitiku,[30] z ktorého vychádza aj vo svojej neskoršej práci o slovenskom paleolite,[31] v ktorej zhrnul dovtedajšie poznatky o predvojnových paleolitických nálezoch a pokúsil sa o ich vzájomné časové porovnanie. Napriek tomu, že ako jeden z prvých na našom území uplatnil pojem szeletien, upustil od tohto termínu a od vydania svojej štúdie o geografickom rozšírení solutréenu[32] až do svojej smrti prisudzoval aj vekove i typologicky odlišné paleolitické nálezy zo strednej Európy solutréenu. Muzejná prax zaviedla J. Skutila aj do Piešťanského múzea, pre ktoré napísal brožúrku o paleolitickom nálezisku v Moravanoch nad Váhom, ktoré objavil r. 1931 V. Vlk.[33] V tom čase ho považoval za neobyčajne rozsiahlu a bohatú vrchnoaurignackú stanicu.

Ako paleolitik, upriamený prednostne na typológiu, J. Skutil uplatnil svoju profesiu vypracovaním rozboru obsidiánových nálezov v známej publikácii Š. Janšáka o obsidiánovej industrii na východnom Slovensku.[34] Lokality v Cejkove a Kašove ako prvé otvorené paleolitické sídliská na východnom Slovensku rozpoznal v r. 1932 a 1933 Š. Janšák a prisúdil im mladopaleolitický aurignacký charakter s archaickými reminiscenciami.

Ďalšími čiastkovými štúdiami pripravil sa J. Skutil[35] na prvú súbornú knižnú publikáciu o paleolite Slovenska a Podkarpatskej Rusi.[36] Jeho najväčšia zásluha spočíva v zhrnutí často veľmi ťažko dostupných literárnych prameňov k jednotlivým slovenským náleziskám, ako aj v súpise paleontologického materiálu, ktorého časť môže byť východiskom pri hľadaní pozostatkov ľudskej činnosti na ďalších jaskynných a otvorených lokalitách. Z hľadiska koncepčného, najmä však pre nedostatky v chronológii a stratigrafii dovtedajšieho výskumu paleolitu na Slovensku, prejavil J. Skutil značnú opatrnosť; nevyjadril jednoznačne vlastné datovacie závery k tej-ktorej lokalite, ale odvolával sa predovšetkým na jej zaradenie inými domácimi i zahraničnými autormi. Za najstaršiu paleolitickú lokalitu na Slovensku považoval jaskyňu Horná Tufňa pri Harmanci, kde r. 1931 našiel A. Liebus v tmavohnedých hlinitých pleistocénnych sedimentoch pri ohnisku opracované medvedie epifýzy.[37] J. Skutil akceptoval aurignacké zaradenie slovenských nálezísk podľa predchodcov a domnieval sa, že aurignacien prišiel na Slovensko od západu z horného Podunajska. Rešpektoval Mortilletov systém a predpokladal stretnutie aurignacienu so solutréenom (szeletienom), ktorého kolíska bola pravdepodobne aj v časti dnešného Slovenska. Sprašový magdalénien bol ochotný akceptovať aj na Slovensku. Na rozdiel od predchodcov magdalénienu pripisoval aj osídlenie Veľkej jasovskej jaskyne. Podobný obsah i charakter datovania má aj časť týkajúca sa Slovenska v ďalšej jeho syntetickej štúdii o paleolite v Československu.[38] Dovtedajšie názory zhrnul J. Skutil ešte raz v zrevidovanom výťahu r. 1947.[39]

Pri zhrnutí výsledkov bádania za obdobie predmníchovskej republiky prichodí nám konštatovať, že okrem záchrannej činnosti v Zamarovciach, Moravanoch nad Váhom, Gánovciach, Cejkove a Kašove, ojedinelých zberových a zisťovacích výskumov v Jasove, Bojniciach a Harmanci neuskutočnil sa na Slovensku žiaden systematický výskum s paleolitickou problematikou. Spomenuté výskumy neboli komplexné a nerobili sa v spolupráci s odborníkmi z iných vedných disciplín, preto nemohli poskytnúť základné geologicko-stratigrafické podklady pre chronologické závery; pre nevýraznosť a malý počet artefaktov bolo sťažené alebo aj neuskutočniteľné ich typologické zhodnotenie. V tomto období vidíme už menej živelného nadšenia, no zásluhou niektorých špecializovaných jednotlivcov udržal sa záujem o terénnu prácu, negatívne ovplyvnený do veľkej miery ťažkosťami s financovaním výskumnej činnosti.

V období druhej svetovej vojny realizoval L. Zotz z nemeckej univerzity v Prahe v Moravanoch nad Váhom prvý systematický výskum. Podľa nálezov z povrchových zberov v r. 1937 i ďalších prieskumov a zisťovacích sond z r. 1940 aj on sa spočiatku nazdával, že zvlnený sprašový terén moravianskych nálezísk je viackilometrové rozsiahle táborisko.[40] Tento názor však po systematických výskumoch (1941—1943) zmenil.[41] Výskumy v Moravanoch nad Váhom umožnili prvé geologicko-stratigrafické datovania staníc Lopata, Noviny, Podkovica a Žakovská, ktoré menovaný bádateľ zaradil do štadiálu würmu 3; aj jeho zatriedenie spomenutých lokalít do neskorého aurignacienu (gravettienu) možno dodnes akceptovať. L. Zotz ako prvý rozpoznal podľa hrotov s vrubom na lokalite Podkovica vzťahy Moravian nad Váhom k východnej Európe;[42] tieto hroty považoval za facies kultúry Kostenki. Silný vplyv mladopaleolitických kultúr východnej Európy videl aj v prvých sídliskových objektoch z obdobia mladého aurignacienu (gravettienu) na lokalitách Žakovská[43] a Lopata,[44] ktoré sú — po Langmannersdorfe v Rakúsku — prvými objavenými objektmi tejto kultúry v strednej Európe. L. Zotz však rozpoznal v Moravanoch n. V. r. 1943 aj staršie osídlenie, charakterizované ateliérom na výrobu listových hrotov;[45] ide o jedno z najbohatších nálezísk takýchto hrotov v strednej Európe. Listovité hroty z Moravian, ktoré majú prevažne podobu topoľových listov, nazval podľa náleziská hrotmi typu Moravany nad Váhom-Dlhá, kultúrne ich prisúdil v zhode s G. Freundovou[46] solutréenu s stratigraficky zaradil do interštadiálu würmu 2—3. Uvedené datovanie je však dodnes problematické napriek tomu, že to bol svojho času prvý moderný stratigrafický údaj o pozíciu listovitých hrotov v strednej Európe.

Archeologické bádanie po druhej svetovej vojne nadobúda už organizovaný charakter a odzrkadľuje sa v ňom rozvoj vedy v Československu. Na Slovensku sa dobudúva samostatný archeologický ústav, ktorého skromné začiatky spadajú do r. 1940. V povojnových rokoch sa archeologické výskumy uskutočňovali sprvu len ojedinele, no čoskoro sa získali väčšie finančné prostriedky aj na systematickejšie výskumy. Pokusom o poznanie paleolitickej problematiky Slovenska bol výskum

K. Absolona[47] r. 1946 na viacerých miestach v Moravanoch nad Váhom; výsledky výskumu však nestihol dôkladnejšie spracovať. Náročnosť výskumu sídlisk zo staršej doby kamennej a jeho závislosť od početných pomocných vedných disciplín však domácich archeológov odradzovala. Po oslobodení ujíma sa výskumu paleolitu na Slovensku F. Prošek z Prahy, ktorý v stopách L. Zotza razí cestu progresívnej komplexnej metóde, upriamenej predovšetkým na problémy geologickej chronológie a opretej o moderný Soergel-Zeunerov systém.[48] So svojimi spolupracovníkmi z odboru prírodných vied uplatnil ho r. 1949 na revíznom výskume v okolí Moravian nad Váhom[49] a podobne ako už L. Zotz dokázal, že tu nejde o obrovské paleolitické táborisko, ale o skupiny viacerých sídlisk; mladšie z nich sú stratigraficky takmer súčasné, kým stanice s listovými hrotmi sú časove i kultúrne odlišné. Získal tu aj ďalšie doklady podporujúce tvrdenie L. Zotza o východoeurópskych paleolitických prvkoch v mladoaurignackých (gravettských) moravianskych staniciach Podkovica a Hubina. V tom istom roku uvedomuje si F. Prošek štúdiom profilov v Banke[50] a Zamarovciach[51] i výskumom v Ivanovciach osobitný význam sprašových pokrovov na Považí pre stratigrafiu kvartéru. Získané poznatky spolu s výsledkami výskumu jaskyne Dzeravá skala pri Plaveckom Mikuláši r. 1950[52] poslúžili mu ako základ syntetickej práce o szeletiene na Slovensku.[53] Táto štúdia prináša nový pohľad na problematiku listovitých hrotov v strednej Európe a vyvracia neúnosný Mortilletov systém najmä v otázke stratigrafického zaraďovania tzv. solutréenu, ktorého v strednej Európe niet, pretože sa ukázalo, že kultúra s listovitými hrotmi je staršia ako neskorý aurignacien. Stredoeurópsku kultúru listovitých hrotov vyvodzoval F. Prošek z domáceho moustierskeho podkladu, ovplyvneného od východu starým aurignacienom. Rehabilitoval po J. Skutilovi aj názov szeletien (miesto solutréen), ktorý podľa nálezov listovitých hrotov z jaskyne Szeleta v Maďarsku navrhol r. 1927 I. L. Červinka.

Revíznym výskumom Prepoštskej jaskynky v Bojniciach I získal F. Prošek r. 1950 závažné stratigrafické poznatky,[54] ktoré spolu s typologickým rozborom primitívnych artefaktov umožnili datovať tamojšie nálezy do dovtedy neuznávaného moustérienu.

Na východnom Slovensku dala industrializácia impulz k sústavnejšiemu bádaniu aj z hľadiska paleolitického osídlenia. Túto činnosť začala výskumná expedícia archeologických ústavov ČSR, ktorá pred výstavbou hutného kombinátu v Košickej kotline mala archeologicky preskúmať plochu spomenutej stavby socializmu. Najvýznamnejšou akciou expedície bol výskum v Barci v rokoch 1951—1954, ktorý sa stal medzníkom vo výskume paleolitu i viacerých období praveku východného Slovenska. Na výskum problematiky paleolitu aj v širšom okruhu východného Slovenska sa v rámci expedície upriamil F. Prošek. Pod jeho vedením boli objavené v Barci II[55] a v Barci I[56] najstaršie mladopaleolitické sídliskové objekty v strednej Európe z obdobia staršieho a stredného aurignacienu, ktorý sa tu prvý raz rozpoznal s jeho hlavnými charakteristickými zvláštnosťami.

F. Prošek s ďalšími spolupracovníkmi (najmä B. Klímom, ktorý v Košickej kotline objavil prvý pästný klin na Slovensku)[57] povrchovými prieskumami v povodí Hornádu[58] a vo východnej časti Slanského pohoria i Zemplínskych pahorkov rozmnožil počet paleolitických staníc východného Slovenska a pokúsil sa o revíziu datovania východoslovenskej obsidiánovej industrie. J. Pastor a K. Andel v úzkej spolupráci s členmi východoslovenskej expedície v Košickej kotline i Potiskej nížine objavili niekoľko paleolitických nálezísk.[59]

Rozsiahle terénne práce na západnom i východnom Slovensku spolu s predchádzajúcimi poznatkami z Čiech umožnili F. Prošekovi a paleontológovi V. Ložekovi spracovať závažnú štúdiu o stratigrafii československého paleolitu,[60] ktorá — doplnená r. 1957 v nemeckom preklade[61] — bola v tom čase najmodernejšou domácou syntetickou prácou o problematike staršej doby kamennej, plne uplatňujúcou komplexnú metódu. Autori v nej aplikovali na naše územie Soergel-Zeunerov systém a zaradili do nej všetky dovtedajšie stratigraficky overené paleolitické a mezolitické stanice v Československu. F. Prošek bol zástancom spojenia historických i prírodných vied pri štúdiu kvartéru; rozdelil ho na obdobie pred riss-würmským interglaciálom (starý paleolit, ktorého predstaviteľmi boli praľudia pitekantropoidného radu), obdobie posledného riss-würmského interglaciálu (s rozvojom moustierskeho kultúrneho komplexu s praľuďmi neandertálskeho radu) a würmský glaciál (v ktorom od interštadiálu würmu 1—2 nastupuje súčasný druh človeka). Pri štúdiu hospodárskej štruktúry a vývoja paleolitickej spoločnosti žiadal brať väčší

Obr. 1. 1 — Nové Mesto nad Váhom-Mnešice, pohľad na hlinisko pri výskume r. 1962; 2 — Bojnice III, hradná travertínová kopa, profil pri výskume r. 1966.

ohľad na vplyv prírodného prostredia, ktorého zmeny sa museli odrážať vo vývoji človeka a jeho kultúr. Podľa spomenutého autora teplé obdobia poskytovali vhodné podmienky k telesnej i kultúrnej diferenciácii človeka, zatiaľ čo studené obdobia viedli skôr k vyhraneniu väčších spoločenstiev a k špecializácii lovu na veľké cicavce. Zvyšovanie produktivity práce i zdokonaľovanie výrobných prostriedkov bolo podľa neho dôsledkom zložitých životných podmienok v studených obdobiach.

Po skončení výskumu v Barci, kde F. P r o š e k objavil r. 1954 aj prvé mezolitické sídlisko na východnom Slovensku,[62] vracia sa tam r. 1955 znovu a tentoraz sa upriamuje na problematiku starého a najmä stredného kvartéru v travertínoch. Pokračoval v revíznom výskume Gánoviec v Spišskej kotline, kde už r. 1949 s antropológom

E. Vlčkom[63] spresňoval nálezové okolnosti dovtedy sporného výliatku ľudskej lebky, ktorú r. 1926 objavil J. Petrbok. Na tejto lokalite spoločne so spomenutým antropológom[64] a ďalšími odborníkmi v prírodných disciplínach riešil detailnú stratigrafiu posledného riss-würmského interglaciálu a s úspechom sa pokúsil o geologické datovanie gánovského výliatku lebky, ktorú E. Vlček presvedčivo určil ako neandertálsku.[65]

Zdokumentovaním a zhodnotením paleolitických nálezov z Gánoviec získali sa stratigrafické poznatky aj pre sondážne práce v Hôrke-Ondreji a Beharovciach, kde sa spomenutému kolektívu podarilo objaviť ďalšie viacvrstvové moustierske náleziská.[66] Uvedenými prieskumami sa zistilo, že travertínové sedimenty sú význačné produkty teplých a vlhkých, najmä interglaciálnych období a vytvárali sa na samom začiatku kvartéru, prípadne pliocénu.[67] Podstatná časť slovenských travertínov však patrí poslednému interglaciálu a zvyšok strednému a staršiemu pleistocénu. Predčasná smrť (r. 1958) však znemožnila E. Prošekovi dokončiť výskumy, z ktorých niektoré svojím významom prekračujú nielen rámec Slovenska, ale aj strednej Európy.

Od r. 1951 rozvíja koncepciu F. Prošeka na západnom Slovensku J. Bárta. Začína výskumom jaskýň a pokračuje v r. 1953—1955 záchranným výskumom na dunovom mezolitickom sídlisku pri Seredi[68] na dolnom Váhu, ktoré umožnilo po prvý raz preklenúť časový hiát medzi staršou a mladšou dobou kamennou na Slovensku. Záchranným výskumom vo Vlčkovciach[69] na Trnavskej sprašovej tabuli v r. 1955—1957 získal poznatky potrebné na detailnejšie delenie posledného würmského zaľadnenia a dôkazy o existencii mikrointerštadiálov aj na Slovensku. Rozpoznal odlišný charakter vlčkovského profilu, ktorý reprezentuje nížinnú facies sprašových profilov s niekoľkými polohami močiarových spraší, získal tu paleolitickú industriu z viacerých polôh, pričom za najzávažnejší poznatok možno považovať stratigrafické datovanie szeletského listovitého hrotu typu Moravany-Dlhá. Medzitým uskutočnil záchranný výskum v hlinisku tehelne v Nemšovej (r. 1956), ktorý poskytol poznatky o starogravettskej dielni na spracovanie bielokarpatského rádiolaritu, ako aj prvé rádiokarbónové datovanie tejto mladopaleolitickej industrie z posledného würmského interglaciálu. To mu umožnilo riešiť výrobnú a spoločenskú problematiku mladého paleolitu v štúdii o paleolitickom osídlení Bielych Karpát.[70] Tu poukázal na vzájomnú výmenu rádiolaritovej suroviny, charakteristického výmenného artiklu už v období paleolitu. Závažné stratigrafické poznatky na území Slovenska prispeli aj k riešeniu otázky tzv. vlárskeho paleolitu na Morave.

Otázkou existencie stredného paleolitu zapodieval sa J. Bárta v štúdii o moustierskom okruhu na západnom Slovensku,[71] ktorá vychádza z výskumov jaskyne v Bojniciach (r. 1950),[72] v Čertovej peci pri Radošine v Považskom Inovci (r. 1958—60), zahrnuje aj ďalšie západoslovenské moustierske nálezy, odstraňuje pochybnosti o osídlení Slovenska v strednom paleolite a poukazuje aj na možnosť genetického súvisu s nasledujúcou szeletskou kultúrou. Výskum v Radošine poskytol aj prvé rádiokarbónové datovanie západoslovenského szeletienu.[73]

Spolupráca s odborníkmi prírodovedných disciplín a komplexnosť metódy výskumov priniesli doplňujúce chronologické poznatky k stratigrafii paleolitického osídlenia Slovenska. Týka sa to napr. výskumov na viacvrstových sprašových paleolitických náleziskách, ako sú Vlčkovce, no najmä Nové Mesto nad Váhom-Mnešice (od r. 1959), odkiaľ sa získali aj prvé stratifikované dôkazy o staropaleolitickom osídlení. Mnešický profil svojím významom vyvolal ohlas aj v zahraničí.[74]

Spomenuté výskumy s nálezmi stratifikovaných listovitých hrotov vynútili si potrebu zaujať kritické stanovisko k doterajším poznatkom o szeletiene.[75] Po spracovaní staršej a v rámci strednej Európy výnimočne bohatej kolekcie listovitých hrotov z Moravian nad Váhom-Dlhej prehodnotil J. Bárta[76] toto podľa L. Zotza a G. Freundovej ojedinelé najmladšie považské szeletské sídlisko a zaradil ho medzi ostatné interštadiálne náleziská würmu 1—2. Toto prehodnotenie stratigraficky podoprel aj ďalší záchranný výskum na sprašovom hlinisku v Trenčíne IV.[77] Výskumy vo Vlčkovciach, Nemšovej, Novom Meste nad Váhom-Mnešiciach i Radošine, ako aj záchranné zásahy vo Svodíne na Pohronskej sprašovej tabuli (r. 1961) i v Sládečkovciach v Podunajskej nížine (r. 1962) rozhojnili poznatky o charaktere staršieho gravettienu[78] a umožnili klasifikovať niektoré mladopaleolitické artefakty zo Zamarovíec[79] ako gravettské. V štúdii o Trenčíne IV[80] zaujal spomenutý autor aj do istej miery skeptické stanovisko k stratigrafickému zaradeniu archaickejších artefaktov z tehelne č. 3 v Zamarovciach.[81]

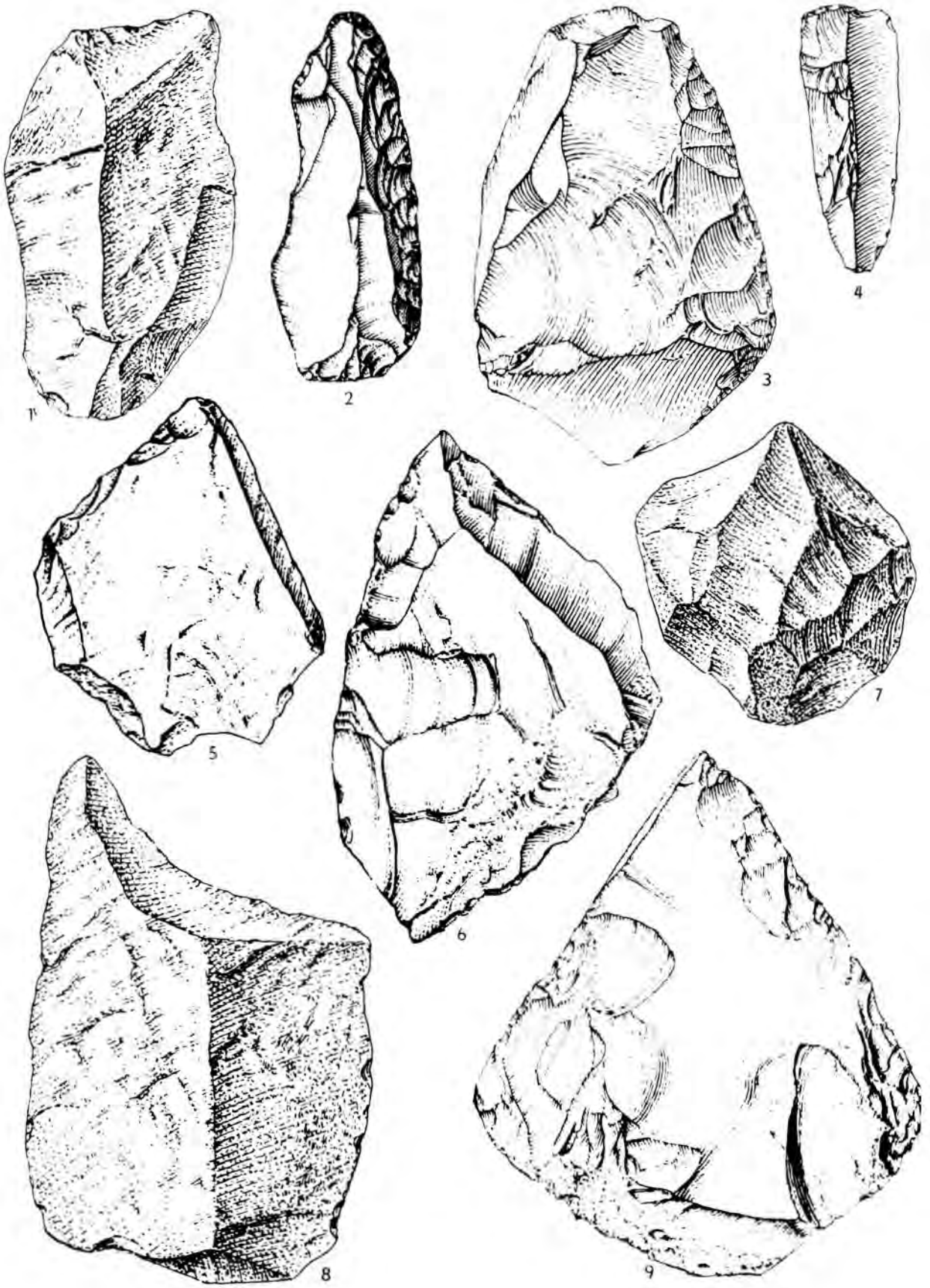

Obr. 2. Bojnice I – Prepostská jaskynka. Výber moustierskej industrie vyrobenej zo silicitov a andezitov.

Záchranný výskum gravettského náleziska v Nitre I (na Čermáni) v r. 1961—1967, na ktorom sa vyskytli hroty s vrubom, znovu dosvedčil a zdôraznil vplyvy východnej Európy aj na západnom Slovensku.[82] Povrchové zbery v povodí Ipľa (v r. 1961—62), na Považí (r. 1961) a v Ponitrí (v r. 1961—62), ako aj na Myjavskej pahorkatine (r. 1962) neobyčajne rozhojnili počet gravettských sídlisk južného a západného Slovenska, a teda aj počet paleolitických nálezísk známych spred druhej svetovej vojny. Prekvapivo sa zvýraznila najmä hustota paleolitického osídlenia západného Slovenska. Predpokladanú existenciu východo-západnej cesty na južnom Slovensku povodím Ipľa potvrdil objav vyše 100 nových mladopaleolitických nálezísk v tejto oblasti.[83] Počtom objavov nových paleolitických nálezísk predstihli slovenskí bádatelia maďarských, ktorí v tomto pohraničí mali prv ojedinelé úspechy,[84] nevedeli ich však náležite rozmnožiť, a preto riešenie problematiky paleolitu prešlo na naše územie.

Po získaní skúseností v terénnom prieskume a výskume západného Slovenska venoval J. Bárta menšiu štúdiu archeologickým kritériám stratigrafie slovenského kvartéru,[85] ktorá je určená najmä kvartérnym geológom.

Záujem o problematiku moustérienu zvýšil roku 1964 objav pendantu spišských rissko-würmských interglaciálnych travertínov na hradnej travertínovej kope v Bojniciach III.[86] Táto lokalita bola preskúmaná v r. 1966—1969 a svojimi jedenástimi nálezovými vrstvami osobitej mikrolitickej fácie staršieho moustérienu, ktorý so spišskými a liptovskými náleziskami tvorí na našom území akýsi osobitný karpatský okruh, prekračuje významom hranice Slovenska. Charakter paleolitických nástrojov z Bojníc III je podstatne odlišný od nálezov z Prepoštskej jaskynky (Bojnice I),[87] kde sa r. 1965 uskutočnil tiež revízny výskum s cieľom spresniť stratigrafické poznatky; rozmnožil sa tým aj počet mladomoustierskych artefaktov a táto lokalita sa stala najbohatším stredopaleolitickým náleziskom na Slovensku.[88]

Najnovšie poznatky z revíznych výskumov F. Prošeka, V. Ložeka a ich spolupracovníkov,[89] ako aj z vlastných výskumov v slovenských jaskyniach spolu s prehodnotením starších paleolitických nálezov zhrnul J. Bárta v štúdii venovanej S. Brodarovi.[90] Doplnený a prepracovaný prehľad paleolitického osídlenia slovenských jaskýň spracoval aj pre domácu verejnosť.[91] Stratigrafické poznatky z niektorých sprašových i jaskynných paleolitických lokalít na Slovensku zhrnul v prehľadnej práci o paleolite Slovenska vo svetle stratigrafie.[92] Podobnou problematikou, no iba z hľadiska paleolitu západného Slovenska, sa zaoberá práca určená zahraničným odborníkom.[93] Problémy stratigrafie sprašových paleolitických nálezísk na Slovensku zhrnul v štúdiách publikovaných v nemčine[94] i ruštine.[95] Stratigraficko-typologické poznatky, umožňujúce širší chronologický pohľad, vyvolali potrebu nadhodiť niektoré otázky genézy karpatského gravettienu z hľadiska výsledkov bádania na Slovensku; J. Bárta sa o to pokúsil v štúdii o problematike gravettského osídlenia Slovenska.[96] O klasických mladopaleolitických staniciach na okolí Moravian nad Váhom, z ktorých sa pre vojnové udalosti zachovali len fragmentárne dokumentačné podklady, ako aj o novších poznatkoch z povojnových výskumov K. Absolona, F. Prošeka i J. Bártu, informuje zhrnujúca správa.[97] Nálezom najcennejšieho dokladu výtvarného prejavu na Slovensku — Venuše z mamutoviny z Moravian nad Váhom, zaoberá sa článok určený najmä výtvarníkom na Slovensku.[98]

Vyvrcholením bádania J. Bártu v odbore paleolitu a mezolitu je jeho kniha o Slovensku v staršej a strednej dobe kamennej,[99] ktorá je po Skutilovom[100] prehľade slovenského paleolitu z r. 1938 prvým modernejším pokusom o syntetické spracovanie tejto problematiky z pozície historického materializmu s dôrazom na závery o charaktere spoločenských vzťahov. Má preto značný spoločenský dosah nielen medzi archeológmi, ale aj medzi historikmi, vlastivednými pracovníkmi a inými záujemcami, lebo obsahom, vhodným metodickým postupom i slohom je prístupná širšiemu okruhu čitateľov. Kladom práce je aj to, že bohatstvo najstarších civilizácií Slovenska sa v nej nespracúva izolovane, ale v rámci najstaršieho vývoja európskeho ľudstva, čo umožňuje čitateľom získať jasný obraz najstarších dejín ľudstva a slovenské nálezy postaviť do správneho svetla a na patričné miesto v celkovom vývoji európskej vzdelanosti. Ďalším prínosom práce je vhodné využitie doterajších skromných antropologických nálezov zo Slovenska, na ktorých autor demonštruje účasť Slovenska na vedeckom výskume a štúdiu pôvodu človeka, ako aj vzájomný vzťah medzi prvotným človekom a karpatským prírodným prostredím. Po prvý raz prináša práca širší obraz staropaleolitického osídlenia Slovenska; toto osídlenie sa ešte donedávna apriori odmietalo. V otázke stredného a staršej fázy mladého paleolitu je autor zástancom autochtónnosti

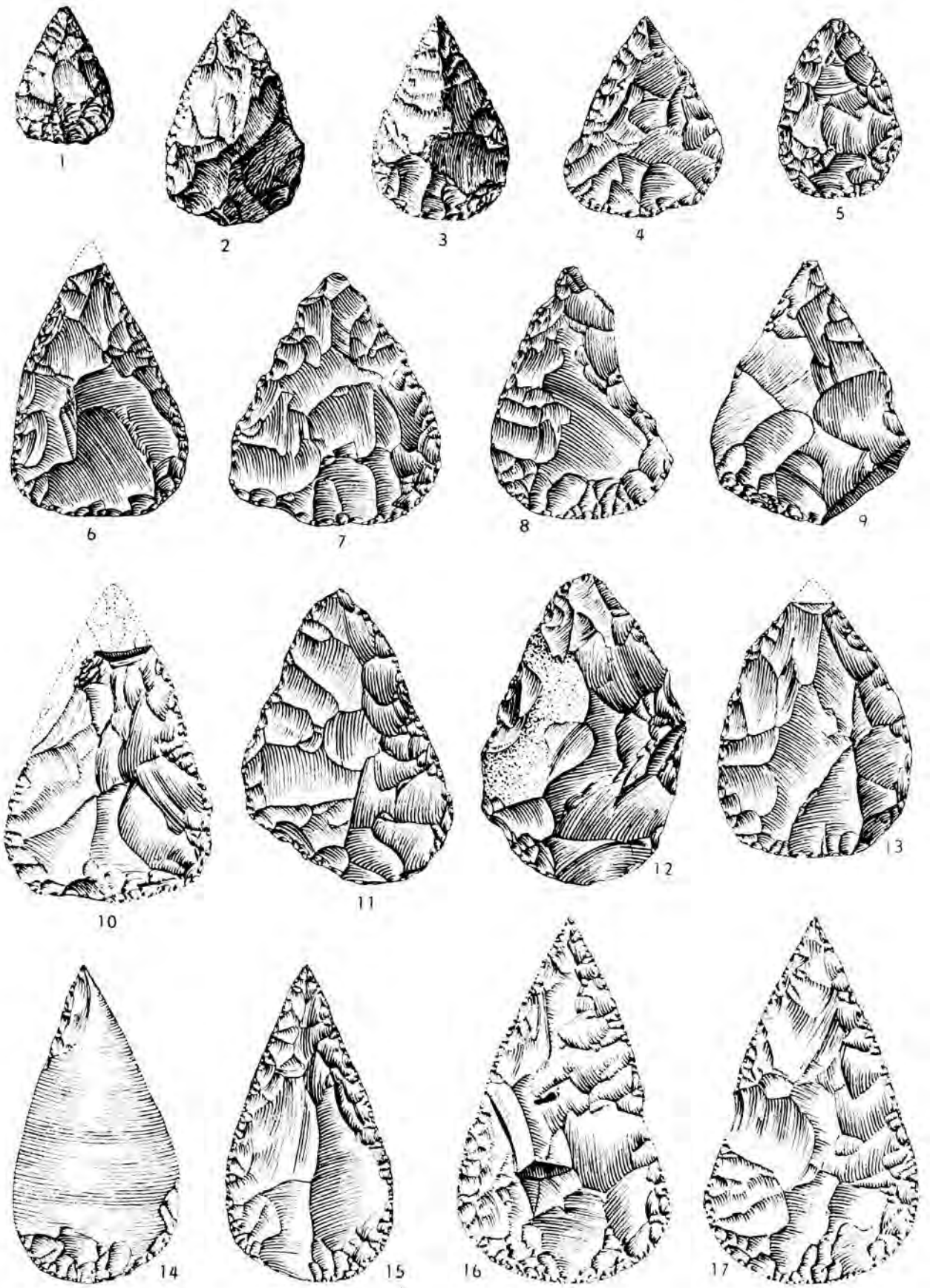

Obr. 3. Moravany nad Váhom-Dlhá, výber szeletských hrotov.

domácich kultúr, v mladšej fáze mladého paleolitu vyzdvihuje priamy vplyv východnej Európy najmä na gravettské osídlenie Slovenska. Interpretácia materiálu je presvedčivá, závery triezve, vecné, a podložené prameňmi. V prekvapivom množstve lokalít, o ktoré sa opiera záverečná kapitola tejto syntézy, vidieť obrovský pokrok v získaných poznatkoch o paleolite Slovenska od skončenia druhej svetovej vojny.

Na východnom Slovensku stal sa nasledovníkom F. Prošeka od r. 1953 stály účastník jeho výskumov — L. Bánesz. R. 1955 pokračoval v Košickej kotline vo výskume aurignackých staníc v Seni[101] a Kechneci[102] (dnes Družstevné pri Hornáde), kde okrem paleolitických artefaktov rozpoznal aj zvyšky mladopaleolitickej stredoaurignackej chaty. R. 1956 prevzal od K. Andela vedenie výskumu paleolitického náleziska v Tibave v Potiskej nížine, kde v komplikovaných pedologických podmienkach zistil základy ojedinelého sídliskového objektu s niekoľkými pracoviskami na výrobu kamennej industrie. Po prvý raz zistil aj obsidiánové nálezy v paleolitickej kultúrnej vrstve, ktoré mu tu umožnili rozlíšiť mladšiu fázu stredného aurignacienu, odlišnú od doteraz známych aurignackých staníc Košickej kotliny, a vyťažiť z nich presvedčivé dôkazy o výrobnej dielni.[103] Diskusný prístup k niektorým otázkam paleolitického osídlenia východného Slovenska zaujal L. Bánesz v štúdii zaoberajúcej sa niektorými otázkami mladšieho paleolitu na východnom Slovensku.[104] Od začiatku svojej bádateľskej činnosti venoval sa aj systematickému prieskumu, zásluhou ktorého sa podstatne rozmnožil počet paleolitických nálezísk na východnom Slovensku. Očividný pokrok v poznatkoch o hustote a kultúrnom zaradení paleolitických nálezísk ukazuje jeho prehľad paleolitu východného Slovenska.[105] Vracia sa aj na známe lokality s obsidiánovou industriou v oblasti Zemplínskych pahorkov, a viacerými revíznymi výskumami prehodnocuje paleolitické stanice Cejkov[106] i Kašov[107] a klasifikuje ich ako gravettské s viacerými fázami osídlenia. Tieto lokality sú vedľa Moravian nad Váhom najbohatšími gravettskými stanicami na Slovensku.

Pri povrchových zberoch v údolí Torysy a Popradu zistilo sa niekoľko aurignackých a gravettských sídlisk, ktoré dosvedčujú spojenia Karpatskej kotliny s nadkarpatskou oblasťou údoliami spomenutých riek.[108] Tieto poznatky poukazujú aj na možnosť expanzie východoslovenského aurignacienu cez južné Poľsko na Moravu, odkiaľ poznáme zatiaľ len stredné a mladšie stupne aurignacienu.[109] Svedectvom o vzájomných kontaktoch spomínaných území je výskyt poľských kamenných surovín v Karpatskej kotline, a naopak, karpatských surovín v Poľsku.

L. Bánesz sa zaoberá i problematikou aurignacienu na celom našom území. Rozvíja Prošekovu koncepciu o aurignackom osídlení východného Slovenska na začiatku mladého paleolitu, prisudzuje mu autochtónnosť, diferencuje jednotlivé vývojové fázy, porovnáva ich s náleziskami na Morave a spracúva detailnú chronológiu aurignacienu v Československu.[110] Tejto otázke venuje spomenutý autor aj štúdiu založenú na porovnávaní aurignackých nálezísk v celej Európe a na Blízkom východe,[111] konštatuje, že aurignacké osídlenie na východnom Slovensku sa objavilo v úzkom vzťahu k moustérienu oveľa skôr ako na Morave a genézu starého aurignacienu v Košickej kotline vyvádza zo vzdialenejšej moustierskej industrie spišských travertínov. Szeletské sídliská sa najnovšie zistili v bezprostrednej blízkosti spišských moustierskych nálezísk, preto je otázne, či možno genézu starého aurignacienu v spomenutej kotline vyvodzovať zo vzdialenejšej moustierskej industrie spišských travertínov.[112] Problematiku paleolitického osídlenia tejto oblasti a poznatky zo svojich výskumov zhrnul L. Bánesz v osobitnej kapitole *Praveku východného Slovenska*.[113]

Pre informáciu zahraničia o stave bádania v odbore paleolitu na východnom Slovensku slúži prehľad o nálezoch zo staršej doby kamennej na východnom Slovensku[114] a o aurignaciene na Slovensku.[115] Výskumy a prieskumy paleolitických nálezísk s mousteroidnou industriou na spišských travertínoch v Hranovnici a Vyšných Ružbachoch rozmnožili poznatky o moustériene.[116] Informatívnymi výskumami sa podarilo v okolí Barce zistiť ďalšie aurignacké lokality.[117] Na východnom Slovensku, v severnom Rumunsku a na Zakarpatskej Ukrajine rozlíšil L. Bánesz tzv. hornopotiskú skupinu aurignacienu, vyznačujúcu sa podobným surovinovým zložením kamennej industrie ako vyspelá aurignacká industria.[118]

Kniha L. Bánesza o aurignackých staniciach v Barci[119] je prvou modernou domácou monografiou s aurignackou problematikou. Jej veľký spoločensko-historický prínos spočíva v analýze problematiky paleolitických chát a ich konštrukcie, pričom sa autor podrobne zaoberá aj otázkami chronológie, typológie, rozšírenia i pôvodu aurignacienu. Úspešným použitím štatistickej metódy

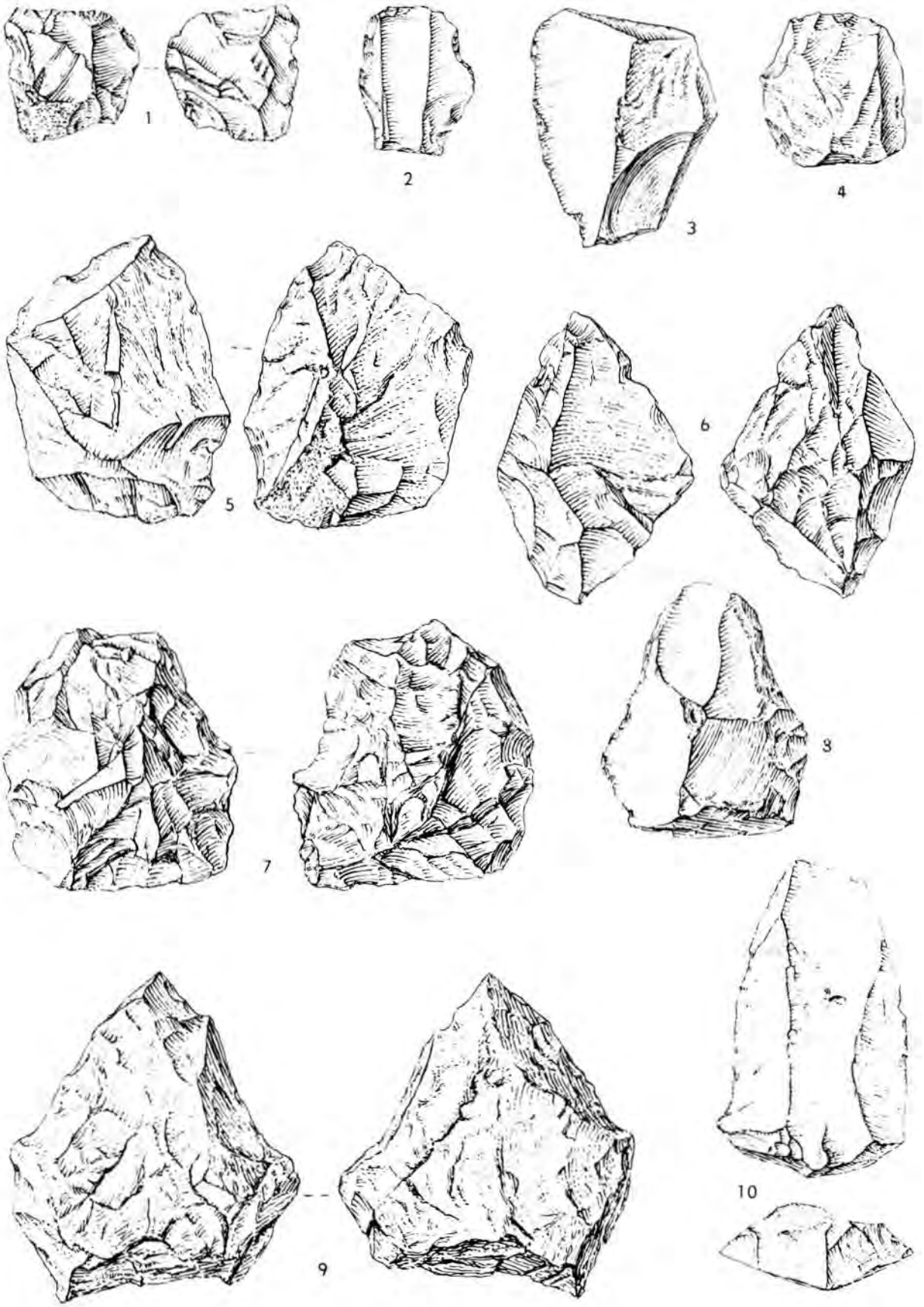

Obr. 4. Barca I. Staroaurignacká industria.

preklenul stratigrafické slabiny a prisúdil chatové komplexy v Barci starému i strednému aurignacienu a barčianske sídliská klasifikoval ako prezimovacie s etapovým cyklickým osídlením. Na základe štatistických rozborov dospel k názoru, že kamenná industria odráža spôsob života a charakter osídlenia. Z rozborov získal aj údaje o početnosti materských rodov, ktoré v tomto období tvorili základnú spoločenskú jednotku. Zaoberal sa aj rozsahom aurignackého osídlenia východného Slovenska s porovnaním československých (najmä moravských) lokalít s nálezmi zo susedných oblastí prišiel k záveru o autochtónnosti aurignacienu v Košickej kotline. Staroaurignacké nálezy z Barce II radí k najstarším nálezom tejto kultúry v Európe s výraznou moustierskou tradíciou. Predpokladá však, že východná Európa tvorí iba periférnu oblasť aurignacienu, ktorý je ináč rozšírený skoro po celej Európe, a že západoeurópske aurignacké nálezy sú typologicky mladšie. Veľkým prínosom práce je aj to, že autor suverénne zvládol materiál, ktorý prevzal po náhlej smrti F. Prošeka s neúplnou dokumentáciou, ktorú doplnil grafmi a vytvoril tak hodnotnú monografiu náleziska zo staršej doby kamennej. Práca je zdrojom základných poznatkov o problematike aurignacienu na území Československa. Jej spoločensko-historické závery sú ďalším knižným príspevkom, v ktorom sa uplatnili metódy historického materializmu pri výskume paleolitu.

Podobne ako v iných krajinách strednej Európy, ani na Slovensku sa pod vplyvom teórie hiátu dlho nepripúšťala existencia mezolitu, hoci niektoré nálezy po prvej svetovej vojne (napr. zo Sološnice na Záhorí) boli predmetom úvah o ich možnom mezolitickom veku.[120] Oproti počiatočnému zatriedeniu do mezolitu neolitickou sa ukázala aj mikrolitická industria z Iže-Kysučky (prv Harčáš) a Patiniec (prv Path) na južnom Slovensku.[121] Povojnové nálezy z Hurbanova zaradil M. Mazálek nedopatrením tiež do mezolitu.[122] J. Skutil, hoci neuznával, že dovtedajšie nálezy zo Slovenska sú mezolitické, pripustil možnosť objavenia mezolitu a odporúčal najmä výskum pieskových dún.[123] Až nález mikrolitickej štiepanej silexovej industrie s presvedčivými geometrickými typmi, objavený r. 1952 na dune Mačianske vŕšky pri Seredi, nezvratne dokázal existenciu mezolitu na Slovensku. Tým sa preklenul hiát medzi staršou a mladšou dobou kamennou na Slovensku [124] a oprávnene možno tvrdiť, že aj naše územie malo významnú úlohu pri formovaní európskeho mezolitu, ktorého existencia na tomto území sa doteraz popierala.

S industriou zo Seredi I sú zhodné aj ďalšie mezolitické nálezové kolekcie z Veľkej Mače, Šoporne-Štrkovca, Mostovej, Čiernej Vody a Tomášikova, ktoré J. Bárta pôvodne zaradil na koniec strednej fázy považského tardenoisienu.[125] Dnes vzhľadom na neúnosné generalizovanie tardenoisienu aj v oblasti strednej Európy opúšťa tento termín a nahradzuje ho pomenovaním seredská skupina mezolitu, ktorá má najbližšie zistiteľné analógie v Hornom Sliezsku a na hornom Dunaji.

V susedstve seredského náleziska nachádza sa ďalšia mezolitická lokalita — Dolná Streda;[126] niektoré typy v industrii z tejto lokality javia sa v porovnaní s industriou seredskej skupiny archaickejšie. Tak ako v Seredi aj tu ide však o mikrolitické štiepané artefakty, získané len zberom na povrchu rozrušenej duny. Malý počet mezolitických nálezísk v povodí Váhu a Malého Dunaja nedovoľuje zatiaľ väčšiu vnútornú diferenciáciu, ktorá je však jasnejšia než v zatiaľ ojedinelej mezolitickej stanici s chatou v sprašovom prostredí na lokalite Barca I v Košickej kotline. Obsidiánová industria z Barce I, ktorú F. Prošek zaradil do stredného tardenoisienu,[127] javí sa v porovnaní so seredskou mezolitickou skupinou ako typologicky staršia. Nie je jasné ani postavenie mikrolitickej industrie bez geometrických typov z okolia Spišskej Belej;[128] táto industria podľa L. Bánesza naznačuje, že ide pravdepodobne o ďalšiu, časove ťažko určiteľnú mezolitickú skupinu v severnej časti východného Slovenska.

S terénnym výskumom paleolitu a mezolitu úzko súvisí aj otázka pleistocénnych antropologických nálezov, ktoré sú zatiaľ jedným zo slabých miest domáceho prínosu v otázke antropogenézy. Slovensko mohlo podstatne prispieť k riešeniu tejto otázky, keby sa bol umožnil včasný prístup odborníkov do bane Mier v Novákoch, kde r. 1951 pri ťažbe treťohorného hnedého uhlia narazili baníci na kostru dospelého, údajne ľudského jedinca i mláďaťa. Vzhľadom na geologický vek nálezovej vrstvy mohlo ísť o treťohorného predchodcu človeka dryopitekoidného rodu, čo by bol jeden z ojedinelých nálezov úplnej kostry dospelého indivídua i mláďaťa, pretože z ostatných svetových nálezov poznáme len fragmenty kostier dryopitekov.[129] Žiaľ, tieto unikátne antropologické nálezy boli nezodpovedne zničené ešte pred príchodom odborníkov, ktorí nedostali včas povolenie na vstup do spomenutej bane.

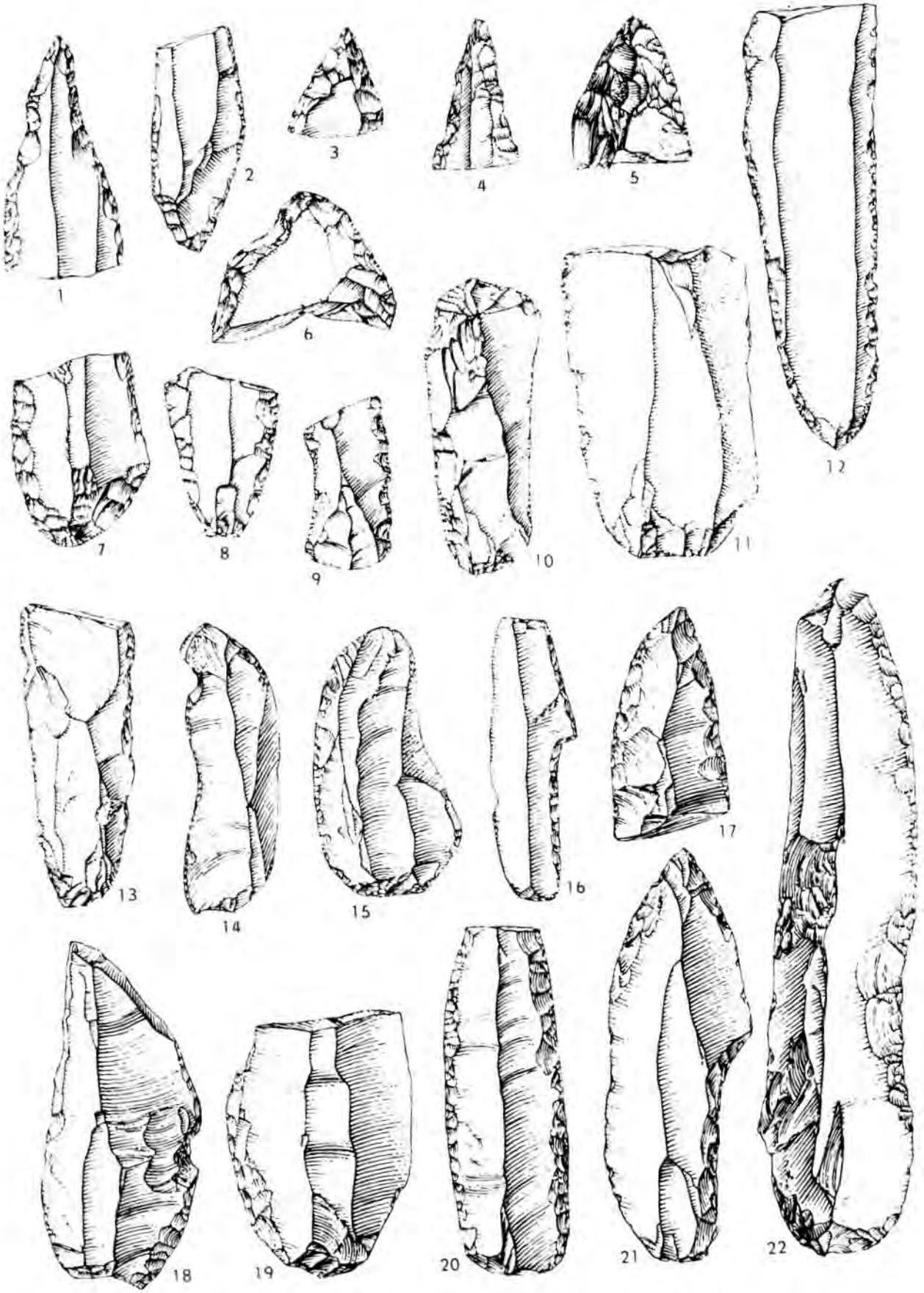

Obr. 5. Moravany nad Váhom. Výber gravettskej industrie z lokality Žakovská (1–12) a Noviny (13–22).

Väčší mohol byť podiel Slovenska aj na riešení otázok vývoja človeka, keby sa po druhej svetovej vojne nebola stratila vrchná časť lebky s mohutnými nadočnicovými oblúkmi a šikmým čelom, vyplnená čiastočne travertínom. Tento nález z r. 1936, ak naozaj pochádzal z travertínového bloku z bývalého Grünapfelovho kameňolomu na vrchu Dreveníku pri Spišskom Podhradí, mohol by vzhľadom na svoju stratigrafickú polohu (rozhranie treťohôr a štvrtohôr) reprezentovať najstarší hominoidný pozostatok (australopitekus?) na území Európy.[130] Interglaciálne travertíny, ktoré sú jedným z fenoménov štvrtohôr na Slovensku, zakonzervovali lebku pračloveka neandertálskeho typu, ktorá sa zistila v Gánovciach r. 1926. Nálezca ju však pri vytesávaní z kompaktného travertínu poškodil a zachránil iba travertínovú výplň mozgovej časti lebky, ktorú r. 1949 určil E. Vlček[131] ako neandertálsku. Pri neskorších výskumoch získal spomenutý bádateľ v Gánovciach aj ďalšie pozostatky pračloveka.[132] V štrkovisku na brehu Váhu pri Šali sa našla r. 1961 v druhotnej polohe čelová kosť neandertálskej ženy, žiaľ, bez možnosti časového zaradenia.[133] Zatiaľ najchudobnejšie sú nálezy pozostatkov pravekého človeka — *Homo sapiens fossilis*. Na Slovensku ich zastupuje len detský zub (stolička), nájdený r. 1949 v priepasti Malá ľadnica pri Silickej Brezovej v Slovenskom krase.[134] Sporný z hľadiska určenia (t. j. či ide o zub človeka — *Homo sapiens fossilis)* zostáva aj detský zub (stolička) z jaskyne Dzeravá skala pri Plaveckom Mikuláši; zub sa tu našiel vo vrstve,[135] ktorú by bolo možné v dnešnom poňatí označiť ako szeletskú.

Výskum paleolitických nálezísk na Slovensku po druhej svetovej vojne zaznamenal veľký rozmach, no poznatky o jednotlivých fázach pleistocénu a jeho paleolitických kultúrach sú zatiaľ disproporciálne. Najkvalitnejšie sú poznatky o mladších paleolitických kultúrach, ktoré prevažujú na známych paleolitických lokalitách, kým poznatky o najstarších kultúrach sú podstatne fragmentárnejšie. Povrchovými prieskumami získaná prevaha paleolitických sídlisk na mape Slovenska nie je úmerná počtu stratigraficky datovateľných paleolitických lokalít. Geomorfologicky výhodnejšie sprašové pokrovy na západnom Slovensku umožnili získať početnejšie stratigrafické poznatky, kým na východnom Slovensku stratigrafické údaje poskytli zatiaľ len početné interglaciálne travertíny a iba ojedinele aj sprašové pokrovy.

Klasický západoslovenský sprašový profil na najjužnejšom výbežku Bielych Karpát v Novom Meste nad Váhom-Mnešiciach poskytol päť nálezových vrstiev s rovnakým počtom fosílnych pôd. Nálezy z najspodnejších pochovaných pôd aj stratigraficky dokázali existenciu staropaleolitického osídlenia Slovenska, ktoré bolo známe len podľa sekundárnych nálezov zo Sene i Čane na východnom a zo Zombora i Želiezoviec na južnom Slovensku. Nálezy z Nového Mesta nad Váhom-Mnešíc reprezentujú clactonský okruh staropaleolitických industrií. Pochádzajú z najspodnejšej pochovanej interglaciálnej pôdy, ktorá je súčasťou tzv. pôdneho komplexu (PK IV). K stratigrafii starého paleolitu prispieva aj nález ohniska v staropleistocénnom travertíne pri Spišskom Podhradí a jadrovitý artefakt z travertínu vo Vyšných Ružbachoch, ktorý však vzhľadom na zatiaľ neistý vek tamojších travertínov môže byť aj mladší.

V spomenutom sprašovom profile v Novom Meste nad Váhom-Mnešiciach našli sa aj stredopaleolitické pamiatky z dvoch fáz moustérienu. Vyššia poloha kultúrnej vrstvy patrí do riss-würmského interglaciálu, reprezentovaného tzv. pôdnym komplexom (PK III), rovnako ako moustierske nálezy z profilu hliniska v Banke v Považskom Inovci alebo z jaskynného sídliska Čertova pec pri Radošine. Mladšej fáze moustérienu možno prisúdiť skromné nálezy zo sprašového profilu vo Vlčkovciach a ešte mladšie z rozhrania štadiálu würmu 1 a interštadiálu würmu 1—2 z Prepoštskej jaskynky v Bojniciach I. Toto nálezisko reprezentuje najbohatšiu lokalitu najmladšieho hrubotvarého moustérienu.

V stredoeurópskych paleolitických kultúrach má Slovensko svojimi nálezmi drobnotvarej stredopaleolitickej industrie osobitné miesto. Táto industria sa nachádza vo veľkej časti travertínov riss-würmského interglaciálneho veku najmä v Liptove, na severnom Spiši a severovýchodnom Slovensku. Najznámejšia z nich je travertínová lokalita Gánovce, preslávená aj nálezom výliatku lebky neandertálca. Paleontologické a paleofloristické nálezy z Gánoviec umožnili detailnejšie superpozičné zaradiť kultúrne vrstvy z viacerých polôh travertínovej kopy. Štyri z kultúrnych vrstiev pochádzajú z viacerých fáz posledného interglaciálu (v tretej vrstve, ktorá reprezentuje druhú polovicu interglaciálu, našla sa spomenutá kalva neandertálca). Piata — stredopaleolitická — vrstva zasahuje až do začiatku posledného würmského zaľadnenia.

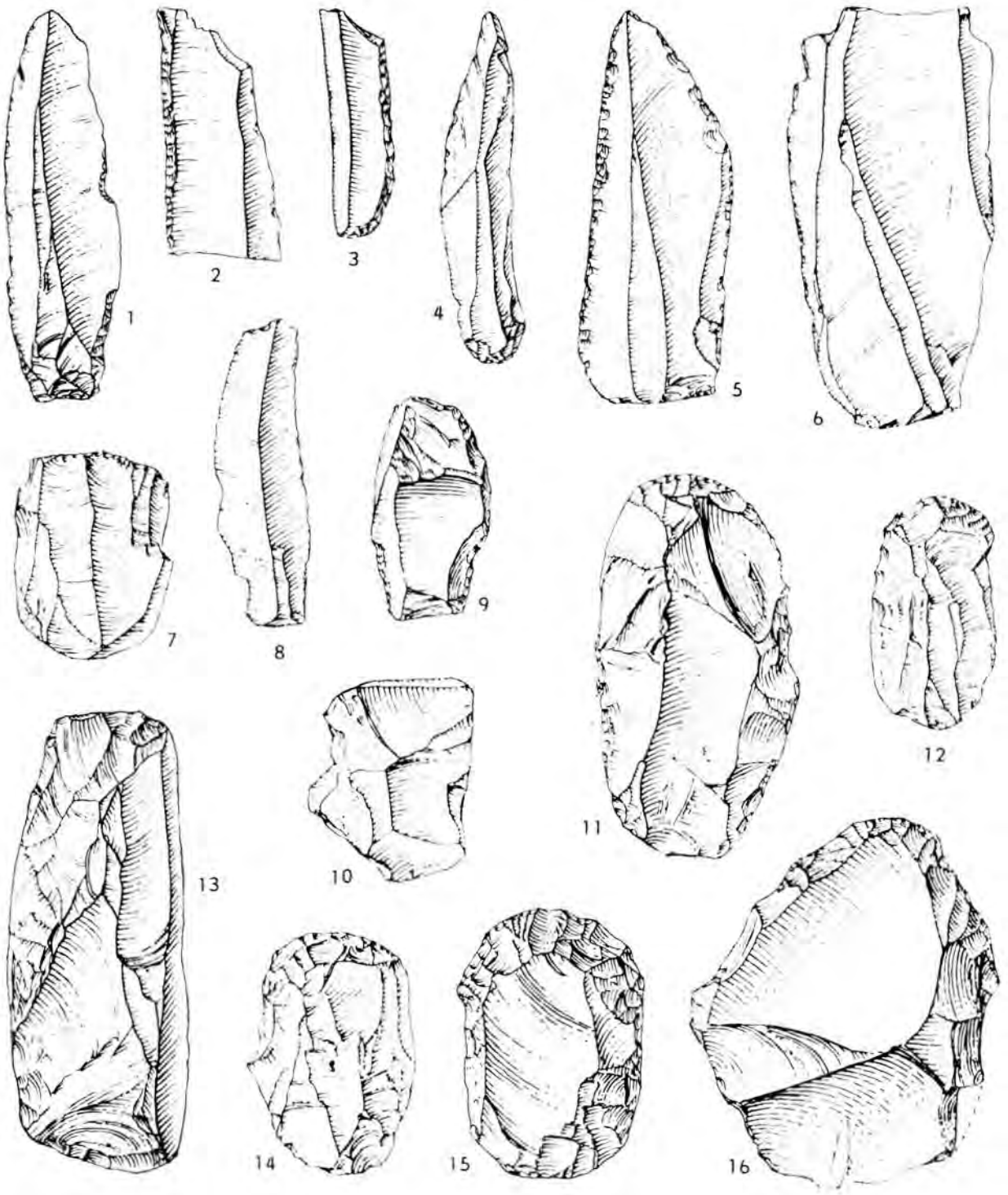

Obr. 6. Cejkov I. Gravettské nástroje z obsidiánov a pazúrikov.

Paleontologické nálezy z travertínového profilu v Hôrke-Ondreji tiež umožnili geologické datovanie; zistili sa tu v superpozícii štyri stredopaleolitické vrstvy z kulminačnej fázy posledného interglaciálu. V Beharovciach na východnom okraji Spišskej kotliny zistili sa tri nálezové vrstvy s artefaktmi z kremeňa i rádiolaritu, nedali sa však v rámci posledného (riss-würmského) interglaciálu zatiaľ presnejšie zaradiť, podobne ako časove totožná kultúrna vrstva s ohniskami a artefaktmi z kremeňa z interglaciálnych travertínov v Hranovnici, na úpätí najvýchodnejšieho výbežku Nízkych Tatier. Industriu zo spišských travertínových lokalít charakterizuje nápadná mikrolitič-

nosť, podmienená do istej miery aj voľbou suroviny (industria vyrobená z drobných kremenných a rádiolaritových okruhliakov).

Spišským stredopaleolitickým náleziskám sú blízke novšie zistené sídliská na travertínoch v Bešeňovej a (podľa uhlíkov) azda aj v susednom Potoku a Lúčkach. Spojnicou medzi severoslovenskými a maďarskými stredopaleolitickými náleziskami s drobnotvarou industriou v travertínovom prostredí sú Bojnice III. Na rozdiel od spišských travertínových nálezísk so sedimentačnými hiátmi v tvorbe travertínu možno tu pozorovať neprerušený sled travertínových vrstiev od posledného riss-würmského interglaciálu do chladnejšieho štadiálu würmu 1; jedenásť vrstiev s nálezmi artefaktov v superpozícii nemá zatiaľ analógie ani na ostatných európskych travertínových náleziskách. Pomerne početné ložiská travertínov z posledného riss-würmského interglaciálu poskytli teda sídliská nositeľom osobitej karpatskej fácie moustierskeho komplexu. Archeológovia na Slovensku zaslúžili sa tým o poznanie i detailnejšie stratigrafické datovanie stredného paleolitu aj v rámci strednej Európy.

Povojnové stratigrafické poznatky zo sprašových i jaskynných profilov predovšetkým na západnom Slovensku umožnili rozpoznať na tomto území najstaršiu mladopaleolitickú skupinu nálezových celkov industrie s plošne opracovanými artefaktmi, najmä s tzv. listovitými hrotmi. Pre túto industriu sa znova ujal názov szeletien. Zatiaľ sa zdá, že ide o samostatnú stredoeurópsku kultúru, rozšírenú v Karpatskej kotline a na Morave, ktorá v období prvého interštadiálu würmu 1—2 vyrástla z domácej moustierskej tradície a odlišuje sa časove, ale aj nálezovými celkami obsahujúcimi vyvinutejšie typy nástrojov od geologicky mladšieho západoeurópskeho solutréenu. Pre nedostatok stratigrafických poznatkov medzi dvoma svetovými vojnami prisudzovali sa dovtedy známe slovenské nálezy artefaktov s plošnou retušou nesprávne solutréenu. Výskumy od r. 1949 však ukázali, že szeletien reprezentuje samostatný celok s moustierskymi i aurignackými elementmi, stratigraficky súbežný so starším a stredným aurignacienom na vých. Slovensku, pričom gravettien vystupuje až v jeho nadloží.

Nápadnejšia je koncentrácia szeletských sídlisk na západnom Slovensku, kde na Považí dominujú čo do výraznosti nálezov Ivanovce a dnes do istej miery problematické Zamarovce. K lokalitám, ktoré rozmnožili stratigrafické poznatky o postavení szeletienu na Považí, patria aj Vlčkovce a Nové Mesto nad Váhom-Mnešice; obe poskytli klasické mnohovrstvové profily a nálezy listovitých hrotov z interštadiálu würmu 1—2 (PK II), ku ktorým len na základe rovnakej stratigrafickej polohy možno priradiť aj artefakty z Trenčína IV a Zemianskeho Lieskového. Z rovnakej stratigrafickej polohy, no z jaskynných sedimentov, pochádza skromná szeletská industria z Čertovej pece pri Radošine, z ktorej máme aj prvý údaj o absolútnej chronológii szeletienu, získaný rádiokarbónovou analýzou — 38 320±2480, GRN 2438, ktorý je súčasne aj najstarším absolútnym datovaním začiatkov mladého paleolitu v Karpatskej kotline.

Napriek viacerým systematickým výskumom na lokalite v Moravanoch nad Váhom-Dlhej, ktorá leží v blízkom susedstve jaskyne Čertova pec, nepodarilo sa jednoznačne geologicko-stratigraficky zaradiť tamojšiu výrobnú dielňu szeletských artefaktov a listovitých hrotov tvaru topoľového listu, označovaných aj ako hroty typu Moravany. Táto lokalita sa počtom vyše 200 nájdených hrotov tohto typu dostala na čelo európskych nálezísk listovitých hrotov. V moravianskej nálezovej kolekcii prevažujú hroty, ktorým sa prisudzuje funkcia oštepu, no našli sa tu aj miniatúrne hroty, azda šípové strelky. Tým sa už v szeletiene nastoľuje otázka jestvovania luku, ktorého používanie sa predpokladadalo až v najmladšom paleolite. Podľa nálezov z Vlčkoviec a Radošiny treba aj Moravany nad Váhom-Dlhú zaradiť medzi staroszeletské považské sídliská. Doriešenie datovania tejto lokality podstatne prispelo k zisteniu dĺžky trvania szeletienu na Slovensku. Predpokladá sa, že szeletien na západnom Slovensku postupne splynul s nasledujúcim, výrobne pokročilejším gravettienom.

K spomenutým stratigraficky skúmaným lokalitám pristupujú aj považské náleziská Banka, Moravany nad Váhom (Rumné), Ratnovce, Trenčianske Teplice, Veľký Kolačín (s väčším počtom listovitých hrotov) a Boleráz, kde sa zatiaľ szeletské nástroje našli len na povrchu bez možnosti geologicko-stratigrafického datovania. V Žabokrekoch nad Nitrou sa zistili prvé dôkazy aj o szeletskom osídlení Ponitria. Ojedinelé plošne opracované listovité hroty zo Spišského Podhradia, Tibavy a Poše, ako aj nálezisko vo Veľkom Šariši, datované do interštadiálu würmu 1—2 (PK II), poukazujú na potrebu korigovať hypotézu F. Prošeka o osídlení východného Slovenska len aurignackým ľuďom, ktorý tu mal žiť v čase szeletského osídlenia západného Slovenska.[136] Okrem

szeletského vplyvu priamo v centrálnej aurignackej oblasti, o ktorom svedčia jednotlivé plošne opracované artefakty v Barci II i v Kechneci, priamu expanziu szeletienu možno predpokladať v severnej časti východného Slovenska. Nemožno pritom vylúčiť ani kontakt povodia Popradu, Torysy a Hornádu s krakovskou oblasťou, odkiaľ sú známe viaceré staroszeletské náleziská. Prítomnosť szeletienu v oblasti rozšírenia predchádzajúcej stredopaleolitickej mikrolitickej industrie v Spišskom Podhradí a v neďalekom Veľkom Šariši nevylučuje možnosť ich vývojového súvisu pri formovaní szeletienu aj na tomto území. V moustériene i szeletiene je pozoruhodná obľuba používať rádiolarit na výrobu štiepaných nástrojov.

Aj na západnom Slovensku sa prevažná časť szeletských nástrojov (najmä listovité hroty) vyrábala z domáceho rádiolaritu z jurského bradlového pásma v Bielych Karpatoch. Iba ojedinele — v Ivanovciach a v Dzeravej skale pri Plaveckom Mikuláši — sa vyskytujú aj hroty vyrobené z pazúrika. Táto jaskyňa je zatiaľ najmladším zisteným szeletským sídliskom na Slovensku, lebo pamiatky tejto kultúry pochádzajú z vrstvy štadiálu würmu 2. Zvláštnosťou je aj to, že okrem nástrojov vyrobených z pazúrika a rádiolaritu našla sa v tejto jaskyni kolekcia kostených hrotov tzv. mladečského typu, ktoré — podobne ako kamenné listovité hroty — slúžili ako diaľková zbraň pri love na jaskynné medvede. Neuspokojivé sú zatiaľ poznatky o charaktere szeletských sídlisk, pretože doteraz sa nepodarilo výskumom zistiť a odkryť žiaden szeletský sídliskový objekt.

Kým v staršej fáze mladého paleolitu okupovala západné a severovýchodné Slovensko szeletská kultúra, na východnom Slovensku v Košickej kotline a v podhorí Vihorlatu zisťujeme náleziská aurignackej kultúry, na ktorých sa odzrkadľujú aj moustierske vplyvy. Staršie auringacké náleziská sústreďujú sa hlavne v Košickej kotline a vytvárajú tzv. hornádsku aurignackú skupinu, ktorá vznikla v interglaciáli würmu 1—2 a jej industria patrí medzi najstaršie rozpoznané aurignacké industrie v Európe. Sídliská starších fáz aurignacienu, ako Barca II a Seňa II, sú viazané na riečne terasy a vyznačujú sa tým, že majú výrazne členené veľké obydlia s podlhovastým pôdorysom, ktoré obývali jednotlivé materské rody, pozostávajúce z 20—25 ľudí a tvoriace samostatné lovecké spoločenské jednotky.

Stredné a mladšie fázy aurignacienu hornádskej skupiny sú zastúpené početnejšie a majú veľmi blízke analógie na južnej Morave. Formy obydlí z mladších fáz aurignacienu, ktoré poznáme z Barce II a Sene II, majú pôdorysy členené viacpriestorove aj do strán. Stredné a mladšie fázy hornádskeho aurignacienu sa vyskytujú od prechodu interštadiálu würmu 1—2 do štadiálu würmu 2. Aj náleziská v Šaci-Buzinke, Haniske, Kechneci, Košiciach, Milhosti, Myslave, Períne, ako aj Trstenom pri Hornáde boli zaradené k hornádskej skupine na základe povrchových zberov, no bez stratigrafických poznatkov, ktoré v tejto oblasti spôsobujú najväčšie ťažkosti aj na systematicky preskúmaných náleziskách. Nevhodné geologické prostredie tu totiž — na rozdiel od západného Slovenska — sťažuje možnosť získať geologicko-stratigrafické poznatky, preto sa musí datovanie opierať hlavne o štatistickú metódu, ktorú tu možno vzhľadom na hojnosť silexových artefaktov plne využiť. Pozoruhodné je aj to, že na aurignackých náleziskách v Košickej kotline (Barca I a II i Kechnec), ktoré patria k najbohatším náleziskám tohto druhu na Slovensku, vyskytujú sa ojedinelé, plošne opracované rádiolaritové nástroje, blízke szeletskej industrii. Ináč prevažná časť aurignackých nástrojov je vyrobená z patinizujúceho rohovca, za ním nasledujú výrobky z rádiolaritu, potom z kremenca a napokon z obsidiánu. V staršej fáze hornádskej skupiny, chudobnej čo do počtu druhov nástrojov, udržuje sa stredopaleolitická tradícia úštepovej techniky a len postupne sa mení na čepeľovú. Aurignacien tu charakterizujú predovšetkým vysoké kýlovité a vyčnievajúce škrabadlá (často aj s bočnou retušou), jadrové škrabadlá a hoblíkovité nástroje. V porovnaní s aurignacienom západnej a juhozápadnej Európy všetky fázy hornádskej skupiny aurignacienu ukazujú sa ako typologicky menej vyspelé.

Vyspelejšia a mladšia je hornopotiská aurignacká skupina, ktorá sa vyvinula zo sedmohradského moustérienu a výrazne sa odlišuje od maďarského aurignacienu Bukových hôr, hoci je s ním súčasná. Vyznačuje sa viacerými druhmi silicitov — ako sú obsidiány, chalcedóny, limnokvarcity, karneoly, kremence, rohovce i rádiolarity — na výrobu štiepaných nástrojov. Na východnom Slovensku pravdepodobne v štadiáli würmu 2 reprezentuje túto skupinu najmä nálezisko v Tibave pod Vihorlatom, ktoré patrí do najmladších fáz aurignacienu na Slovensku. V nálezovom inventári badať už výrazné neskoropaleolitické, najmä gravettské elementy. Okrem výrobných dielní a chaty v Tibave hornopotiskú skupinu aurignacienu reprezentujú náleziská vo

Vyšnom Nemeckom, Choňkovciach, Vojnatine a Nižnom Hrušove.

Ďalšie zberom získané nálezy zo západnej časti Košickej a Rožňavskej kotliny poukazujú na to, že aurignacké osídlenie v mladšej fáze postupovalo pravdepodobne z východného Slovenska na západ povodím Torysy cez popradský prielom do južného Poľska a odtiaľ prípadne až na Moravu. Pri povrchových prieskumoch sa v Lučensko-rimavskej a Ipeľskej kotline zistili náleziská štiepanej kamennej industrie takmer v katastri každej obce na úpätí Ipeľskej tabule a južných výbežkov Krupinskej vrchoviny. Táto industria, žiaľ, leží na povrchu nedatovateľných plytkých štvrtohorných pokrovov. Najbohatšími náleziskami spomenutej skupiny sú Vrbovka, Bušince a Veľká Čalomija. Nachádzame tu archaickejšie prvky spolu s mladopaleolitickými. Predbežne možno aj tu predpokladať expanziu východoslovenského aurignacienu, ktorý neskôr na tom istom území vystriedal aj gravettien. Zatiaľ sa na západnom Slovensku zo staršej fázy mladšieho paleolitu nepodarilo získať typologické ani stratigrafické dôkazy o aurignackom osídlení.

Časove sporné sú aj paleolitické ohniská a nálezy lebiek jaskynných medveďov z jaskyne Horná Tufňa pri Harmanci na strednom Slovensku, pretože ako podklad pre kultúrne zatriedenie úplne chýbajú, podobne ako vo Veľkej ružínskej jaskyni v Slovenskom rudohorí a Silickej ľadnici v Slovenskom krase, štiepané kamenné nástroje. Aj ojedinelé kamenné i kostené nálezy z jaskyne Aksamitky pri Haligovciach, prehodnotené nedávno ako paleolitické, sú z hľadiska kultúrneho zaradenia problematické. Pripustiť možno zatiaľ len toľko, že ide o sezónne osídlenie spomenutých jaskýň lovcami medveďov pravdepodobne v staršej fáze mladého paleolitu.

Hoci v genéze východoslovenského aurignacienu je ešte veľa neujasnených problémov, pozoruhodná je karpatská autochtónnosť, ktorá stavia do popredia otázku vývinu auringacienu z domácich koreňov v rozličných zemepisne vymedziteľných, od seba málo závislých centrách. Jedným takýmto centrom ukazuje sa východná časť Karpatskej kotliny.

V rámci mladopaleolitických kultúr umožňujú stratigrafické, typologické i nadstavbové poznatky zaradiť gravettien medzi pomerne dobre poznané kultúry staršej doby kamennej. Avšak napriek relatívne veľkému počtu gravettských nálezísk na Slovensku nevieme zatiaľ uspokojivo odpovedať na otázku jeho vzniku. Na západnom Slovensku, ktoré doteraz vykazuje najväčšiu koncentráciu gravettských lokalít, nemáme zatiaľ žiadne dôkazy o prítomnosti aurignacienu a len ojedinele (v Dzeravej skale pri Plaveckom Mikuláši) sa ešte vo würme 2 stretávame s doznievaním szeletienu. Na východnom Slovensku menej vhodný eolický reliéf s paleolitickými sídliskami neposkytol zatiaľ bezpečné stratigrafické podklady pre datovanie staršieho i mladého aurignacienu, ktorý sa tu rozpoznal predovšetkým na základe typologickom. Bázu formovania svojráznejšieho východokarpatského gravettienu s obsidiánovou industriou možno azda hľadať v hornopotiskej skupine mladého aurignacienu.

Predsa však s istotou z územia Slovenska nepoznáme takú industriu, ktorú by sme mohli pokladať za výraz priameho vývoja, resp. prechodu do gravettienu. Najmä na západnom Slovensku sú tradície domáceho podložia zatiaľ ťažšie zistiteľné než elementy svedčiace o vonkajších, najmä východoeurópskych impulzoch. Istý prejav domácich tradícií možno badať v zmiešanej úštepovej a čepeľovej industrii, vyrábanej z domácich rádiolaritov a limnokvarcitov na západnom a z obsidiánu na východnom Slovensku. Táto industria, dosť chudobná na druhy a zistená predovšetkým v sprašových profiloch na Považí (Vlčkovce, Nové Mesto nad Váhom-Mnešice, Zamarovce, Sládečkovce, Svodín) a ojedinele aj v oblasti Zemplínskych pahorkov (Cejkov), bola rozpoznaná v najmladšom interštadiáli würmu 2—3 (PK I). Predbežne ju označujeme ako starogravettskú a patrí jej aj nálezisko v Nemšovej, z ktorého sa získal rádiokarbonový chronologický údaj (28 570±1345, GRN 2470).

Výrazná gravettská úzkočepeľová industria, ktorú charakterizuje špecializovaná výroba a používanie zmenšených kombinovaných nástrojov, vyskytuje sa na Slovensku na báze posledného sprašového pokrovu würmu 3. Ako surovina sa okrem domácich rádiolaritov a limnokvarcitov hojne používal importovaný zakarpatský pazúrik. Najznámejšími zistenými sídliskami tejto kultúry sú Moravany nad Váhom, kde sa okrem prechodne obývaných chát našli aj dôkazy najstaršieho výtvarného prejavu na Slovensku v podobe ženskej plastiky — Venuše. Táto plastika okrem tunajšieho výskytu hrotov s vrubom tzv. kostenkovského typu svedčí aj o vzťahu moravianskych nálezov k východnej Európe. Blízkosť piešťanskych termálnych prameňov ovplyvnila nezamŕzanie Váhu v zime, čo umožnilo napájanie zveri aj v tomto období. To malo vplyv na zachovanie početného

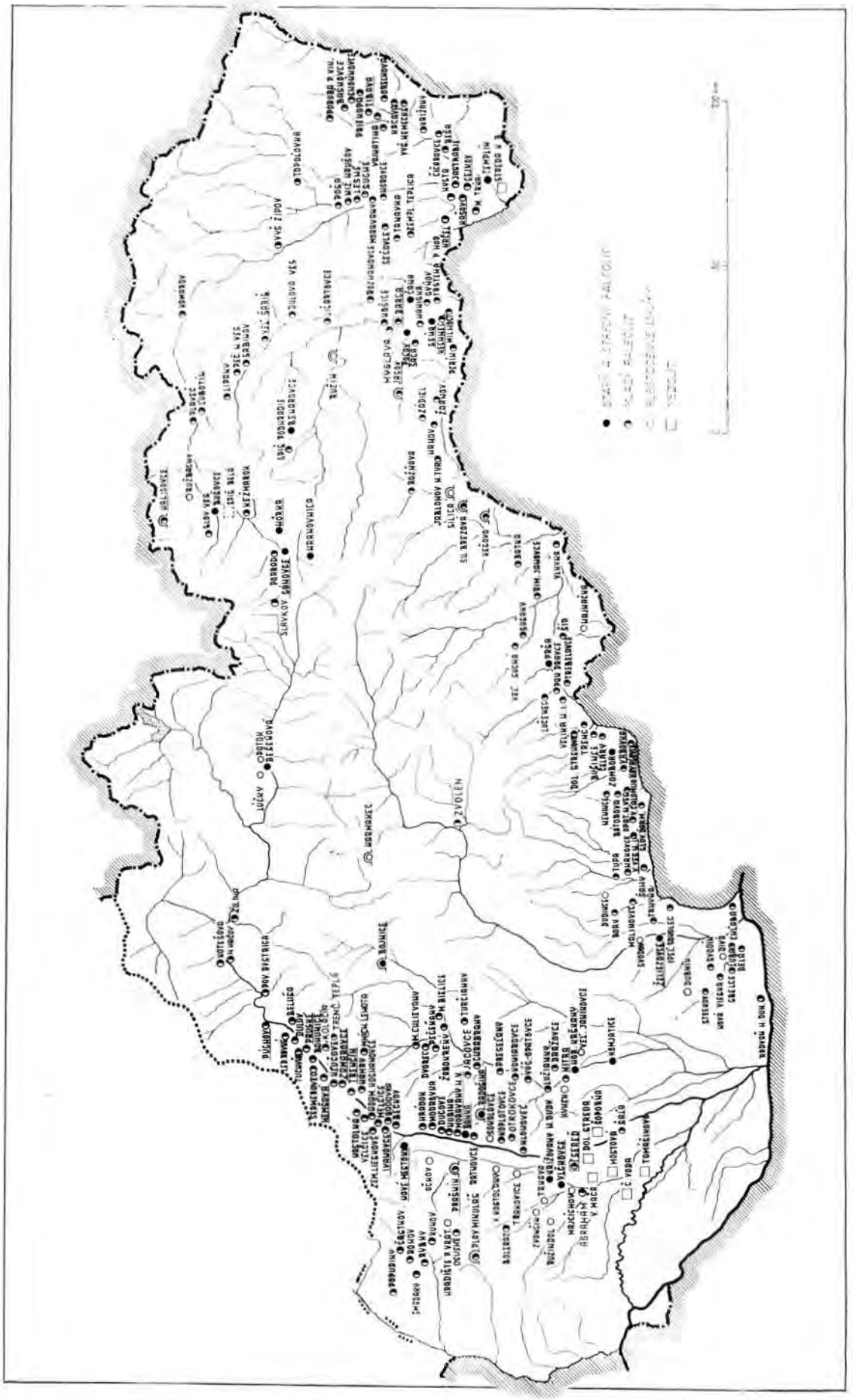

Obr. 7. Mapa paleolitických a mezolitických nálezísk na Slovensku (spracoval J. Barta).

stavu zvierat. Táto časť Považia predstavovala výdatnú lovnú oblasť s koncentráciou gravettských sídlisk, ktoré sú smerom na sever i na juh už menej početné. Objav gravettského osídlenia v Žilinskej kotline stáva sa kľúčom pri riešení problematiky osídlenia severného Slovenska, z ktorého prv boli známe iba ojedinelé stredopaleolitické sídliská.

Prieskumy strednej časti Ponitria i výskum v Nitre I, ktorý poskytol ďalší rádiokarbonový údaj (22 860 ± 400, GRN 2449), dosvedčili intenzívne gravettské osídlenie v tejto oblasti opäť so vzťahom k východnej Európe. Gravettské sídliská poznáme aj z Myjavskej pahorkatiny, južného podhoria Bielych Karpát, Pohronskej a Ipeľskej tabule, povodia Ipľa, Rimavy a Slanej. Husté gravettské osídlenie južného Slovenska poukazuje na významnú mladopaleolitickú spojnicu Potiskej nížiny a Košickej kotliny s Podunajskou nížinou. Sprašové pahorky s bohatým gravettským osídlením tu vytvárajú významné centrum na križovatke hlavných stredoeurópskych ciest.

Nedostatočne vyvinutý eolický reliéf východného Slovenska sťažuje možnosť zistiť väčší počet stratifikovaných paleolitických nálezísk, no ináč v počte mladopaleolitických lokalít východné Slovensko nijako nezaostáva za ostatnými oblasťami. Aj tu boli objavené mladopaleolitické náleziská predovšetkým povrchovými zbermi, hoci výskumy v Kašove a Gánovciach poskytli stratigrafické poznatky, podľa ktorých najväčší rozmach tunajšieho gravettienu spadá do začiatočnej fázy posledného würmského zaľadnenia. V staršej fáze tohto obdobia v Kašove prevládali ako kamenná surovina zakarpatské pazúriky a v mladšej fáze domáce obsidiány. Mohlo by to svedčiť o tom, že prvá fáza osídlenia reprezentuje skupinu, ktorá sem prišla pravdepodobne od severovýchodu, spoza Karpát. Po vyčerpaní zásob pazúrika udomácnený ľud gravettskej kultúry pravdepodobne prerušil výmenné kontakty so Zakarpatskom a preorientoval sa na výrobu nástrojov z miestneho obsidiánu, ktorý až v najmladších fázach sporadicky preniká aj na západné Slovensko. Východoslovenský gravettien s obsidiánovou industriou líši sa však od východoeurópskeho gravettienu tým, že zatiaľ v ňom chýbajú hroty s vrubom typu Kostenki. Avšak kamenný idol srdcovitého tvaru so stopami farbiva, nájdený v Cejkove, má najbližšie analógie na východoeurópskej lokalite Kostenki I. Predbežné typologické hodnotenie najbohatších gravettských nálezových kolekcií zo Zemplínskych pahorkov naznačuje, že reprezentujú azda viaceré varianty východoeurópskeho gravettienu.

Zisťovacie a záchranné výskumy v Silickej Jablonici v Slovenskom krase, Veľkej Vsi nad Ipľom i Nitre III priniesli nové poznatky aj v otázke doznievania mladopaleolitických kultúr. Zdá sa, že na južnom Slovensku na konci würmu 3 treba rátať s epigravettienom, ktorý bol kultúrnou náplňou blízky gravettienu a pretrvával aj v období, keď definitívny ústup ľadovca zlepšoval prírodné podmienky života lovcov tohto obdobia. Obsidián na spomenutých epigravettských sídliskách je nesporným dôkazom ich kontaktu s východným Slovenskom. V úpätnej časti Vysokých Tatier možno však predpokladať ďalšiu epipaleolitickú skupinu s úzkymi vzťahmi k Poľsku.

Magdalénien západoeurópskeho pôvodu, charakterizovaný obľubou vyhľadávania jaskýň a súčasný s epigravettienom, sa dosiaľ na Slovensku presvedčivo nezistil, čo do istej miery zatiaľ podporuje teóriu K. Valocha,[137] že stredoeurópskou hranicou magdalénienu je Moravský kras.

Hoci rozpoznaním seredskej mezolitickej skupiny na dolnom Považí v prostredí piesočných dún a na východe v nepiesočnom prostredí v Barci odstránil sa hiát v osídlení medzi staršou a mladšou dobou kamennou, vznik i zánik mezolitu na našom území je zatiaľ nejasný, aj keď sa predpokladá súžitie mezolitického obyvateľstva s novým roľníckym ľudom nasledujúcej mladšej doby kamennej.

Na základe prehľadu poznatkov o staršej a strednej dobe kamennej na Slovensku možno konštatovať, že po začiatočnom bádaní amatérov i odborníkov v priebehu uhorskej éry väčšia kritičnosť za čias prvej republiky, obmedzovanie sa v podstate len na záchranné akcie, zbery i teoretizovanie aj s využívaním neslovenského materiálu zapríčinili istú stagnáciu v konkrétnom poznávaní paleolitu Slovenska. Tieto okolnosti majú aj isté klady v tom, že slovenské paleolitické, najmä jaskynné sídliská zostali intaktnejšie ako na susedných územiach. To umožnilo od oslobodenia využiť modernejšie metódy výskumu a výrazne rozhojniť poznatky o spomenutom období. Výsledkom sú nielen istejšie chronologické údaje, ale aj historicko-spoločenské závery. Z hľadiska metodického sa tým plní základná úloha výskumu paleolitu: tvoriť plynulý prechod medzi prírodnými a spoločenskými vedami.

Zásluha F. Prošeka spočíva najmä v tom, že ako prvý aplikoval na naše pomery poznatky

o chronológii pleistocénu,[138] ktoré tesne pred druhou svetovou vojnou a po nej získali zahraniční geológovia a ďalší bádatelia zaoberajúci sa štvrtohornou problematikou. Výsledkom bol kvalitatívny i kvantitatívny skok v rozsahu vedomostí potrebných pri datovaní paleolitických nálezov. Táto problematika svojou závislosťou od poznatkov ďalších vedných disciplín odrádzala archeológov, zvyknutých na tradičné metódy bádania, od komplexného výskumu paleolitu a mezolitu. V histórii tohto výskumu na Slovensku treba za významné považovať obdobie od oslobodenia, keď sa rozmnožujú rady domácich archeológov, ktorí prejavujú záujem o túto archeologickú disciplínu. Výsledky práce od týchto čias, resp. výsledky systematických výskumov i povrchových zberov na objavených paleolitických a mezolitických lokalitách, podstatne zmenili obraz tohto dotiaľ najtemnejšieho obdobia slovenského praveku. Slovensko aj v rámci riešenia problematiky osídlenia strednej Európy v paleolite a mezolite vyrovnáva doterajší náskok Moravy a v porovnaní s ostatnými susednými krajinami ukazuje sa nielen ako významná križovatka migrujúcich, ale aj ako pravlasť lokálnych domácich kultúr.

Napriek pokroku v poznatkoch o paleolitickom a mezolitickom osídlení Slovenska jestvuje však ešte veľa nevyriešených a sporných problémov, na ktoré treba upriamiť pozornosť v budúcom bádaní tohto úseku archeologickej vedy. Za najaktuálnejšie považujeme tieto úlohy:

1. Napriek zdôrazňovaniu neveľmi nádejnej geologickej situácie z hľadiska možností osídlenia Slovenska v starom paleolite i napriek pochybám o možnosti zistenia paleolitických nálezísk v pôvodnom stave[139] treba pokračovať v prieskume starších sprašových pokrovov a najmä travertínov, ktoré sú štvrtohorným geologickým fenoménom Karpatskej kotliny.

2. Otázka genézy aurignacienu z moustérienu na Slovensku nie je zatiaľ riešiteľná, pretože v študovanej oblasti sa doteraz nezistili lokality, ktoré by túto problematiku pomohli riešiť.[140] Je preto zrejme len otázkou času, kedy sa objavia mladšie moustierske lokality s industriou umožňujúcou zodpovedať otázku genézy východoslovenského aurignacienu.

3. Napriek sľubnému štartu pri riešení problematiky szeletienu na západnom Slovensku ostala otázka szeletienu ako kultúry i otázka jeho vnútorného členenia nedoriešená. To isté platí aj o otázke vzťahu szeletienu k aurignacienu, najmä na severovýchodnom Slovensku, kde sa — v rozpore s pôvodným predpokladom[141] — objavujú aj szeletské a szeletienom ovplyvnené náleziská.

4. Na rozdiel od susednej Moravy prekvapivá je zatiaľ absencia aurignacienu na západnom Slovensku. Preto je potrebné vykonať revízny výskum jaskyne Horná Tufňa, ktorá podľa doterajších poznatkov pripomína sezónnu loveckú stanicu z obdobia tzv. olševienu, podobne ako Veľká ružínska jaskyňa. V tejto súvislosti a najmä vzhľadom na pozoruhodný antropologický nález z Liskovskej jaskyne treba perspektívne rátať s jej revíznym výskumom.

5. Žiada sa zintenzívniť povrchový prieskum stredného a severného Slovenska, kde možno tiež očakávať mladopaleolitické osídlenie, podobne ako v severovýchodnej časti východného Slovenska v súvislosti s karpatskými prechodmi.

6. V otázke rádiolaritovej industrie zo stredného Považia a obsidiánovej industrie z východného Slovenska žiada sa získať bezpečnejšie kritériá na rozlišovanie paleolitických a neolitických výrobných ateliérov objavených povrchovými zbermi.

7. V súvise s teóriou o hranici magdalénienu[142] v Moravskom krase bude nevyhnutné overiť mladopaleolitické osídlenie v jaskyni Veľká pec pri Prašníku, prípadne v ďalších západoslovenských jaskyniach, pretože na Slovensku zatiaľ niet presvedčivých dôkazov (Púchov a azda aj Plavecký Mikuláš ostávajú nateraz sporné) o prítomnosti magdalénienu, ktorý je tu nahradený epigravettienom.

8. Treba zintenzívniť prieskum pieskových dún na Záhorí, v Podunajskej i Potiskej nížine s cieľom objaviť ďalšie mezolitické lokality a navzájom ich chronologicky diferencovať.

Výsledky bádania o staršej a strednej dobe kamennej na Slovensku dosiahli najmä za uplynulých dvadsať rokov úroveň, ktorá znesie porovnanie aj s vedecky vyspelejšími štátmi Európy s oveľa dlhšou tradíciou bádania, podstatne väčšími finančnými prostriedkami i väčším počtom špecialistov na vedecké spracovanie problematiky paleolitu i kvartéru ako celku. Na dosiahnutých výsledkoch sa značnou mierou podieľajú aj českí odborníci, ktorí umožnili výchovu dnes samostatne pracujúcich domácich kádrov. Komplexnosť, ako nevyhnutná požiadavka moderného terénneho i teoretického bádania, sa rovnako dosiahla spoluprácou s českými reprezentantmi ostatných kvartérnych disciplín, ktorí aj pri pracovnom zaťažení spracúvaním vlastných výskumov v Čechách a na Morave ochotne poskytli žiadanú pomoc, kým sa

na tomto poli uplatnili aj slovenskí odborníci. Na Slovensku si však, žiaľ, kvartérna paleontológia a paleobotanika nevedeli zatiaľ získať stálych odborníkov, azda aj preto, lebo záujemci narážajú na veľké problémy spojené s nedostatkom porovnávacieho materiálu, ale aj na problémy existenčné, ktoré zatiaľ neumožňujú takú úzku špecializáciu.

Poznámky

[1] Bárta J., *Sídliská zo staršej doby kamennej na okoli Moravian nad Váhom*, Almanach Balneologického múzea v Piešťanoch, Piešťany 1970, 31—40.

[2] Bárta J., *K otázke pravekého osídlenia Liskovskej jaskyne v Chočskom pohorí*, Geograf. časopis VII, 1955, 185—193.

[3] Lóczy L., *A baráthegyi barlang megvizsgálásáról*, Természettudományi Közlöny IX, 1877, 1—16.

[4] Lóczy L., *Baráthegyi barlangban talált maradványokról*, Természettudományi Közlöny IX, 1877, 321—344.

[5] Vértes L., *První paleolitické nástroje z oblasti Karpat*, Anthropozoikum IV, 1954, 7—18.

[6] Róth S., *Az ó-ruzsini barlangok*, Természettudományi Közlöny XIII, 1881, 60—65.

[7] Kormos T., *Über die Óruzsiner Grossböhle*, Barlangkutatás IV, 1916, 165—209.

[8] Skutil J., *Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi*, Turčiansky Svätý Martin 1938, 45—67.

[9] Münnich A., *Prähistorische Plaudereien*, Jahrbuch des Ungarischen Karpaten-Vereines XI, 1892, 1—14; ten istý, *A Szepesség őskora*, A Szepesmegyei történelmi társulat milleniumi kiadványai I, Lőcse 1895, 177—255.

[10] Greisiger M., *A Gánóczi „Hradek" cölöpépítményeiről*, Szepesi orvos-gyógyszerész egylet évkönyve 1906, Késmárk 1907 (separát).

[11] Majer J., *Der Aurignacienfund von Ipolyság*, Barlangkutatás VIII, 1920, 52—55; Breuil H., *Notes de voyage paléolithique en Europe Centrale I*, L'Anthropologie XXXIII, 1923, 323—346; Hillebrand J., *Die ältere Steinzeit Ungarns*, Budapest 1935, 20.

[12] Hochaurignacien, stredný aurignacien, pozdný aurignacien.

[13] Hillebrand J., *Neuere Spuren des diluvialen Menschen in Ungarn*, Barlangkutatás I, 1913, 46—52.

[14] Kormos T., *Die Takács-Menyhért Höhle bei Jászó*, Barlangkutatás V, 1917, 57—65.

[15] Volko-Starohorský J., *Zpráva o výskume jasovskej jaskyne*, SMSS XXIII, 1929, 41—70.

[16] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, Bratislava 1933, 4, 5.

[17] Medvecký K. A., *Paleolitická jaskyňa v Bojniciach*, SMSS XXI, 1927, 109—111.

[18] Eisner J., l. c., 8.

[19] Babor J. F., *O paleolitiku v Bojniciach*, Bratislava X, 1936, 259—265.

[20] Eisner J., l. c.

[21] Breuil H., l. c., 11.

[22] Hajts B., *Beiträge zur Urgeschichte und Vorgeschichte der Zips*, Turistik, Alpinismus und Wintersport 7, 1926, 14—21.

[23] Skutil J., l. c., 100—102.

[24] Babor J. F., *Das Paläolithikum in der Tschechoslowakei*, Die Eiszeit IV, 1927, 79—80.

[25] Babor J. F., *K otázke aurignackej*, SMSS XXII, 1928, 46—53.

[26] Babor J. F., *Postavenie Slovenska v staršej dobe kamennej*, Kultúra III, 1931, 3—38.

[27] Babor J. F., *Zamarovce, nové paleolithické naleziště na Slovensku*, Bratislava I, 1927, 53—68.

[28] Babor J. F., *Paleolitické novinky ze Slovenska*, Bratislava VIII, 1934, 526—528.

[29] Babor J. F., *O paleolithu v Bojnicích*, Bratislava X, 1936, 259—265.

[30] Skutil J., *Souborný referát o uherském paleolitiku*, PA XXXIV, 1924—1925, 475—480.

[31] Skutil J., *Slovenský paleolit*, SMSS XXI, 1927, 39—48.

[32] Skutil J., *Geografické rozšíření solutréenu*, Bratislava II, 1928, 166—180.

[33] Skutil J., *Stanice diluviálního člověka v Moravanech u Piešťan na Slovensku*, Sdělení Mus. spol. v Piešťanech č. 6, 1934, 1—4.

[34] Janšák Š., *Pravěké sídliská s obsidiánovou industriou na východnom Slovensku*, Bratislava 1935, 77—98.

[35] Skutil J., *Púchov a Bojnice, dvě tábořiště diluviálního člověka na Slovensku*, ČMSS XXVII—XXVIII, 1936—1937, 2—5.

[36] Skutil J., *Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi*, Turčiansky Svätý Martin 1938.

[37] Liebus A., *Ergebnisse der bisherigen Grabungen in der Oberen Tuffna-Höhle in der Slowakei*, Sudeta IX, 1933, 41—58.

[38] Skutil J., *Paleolitikum v bývalém Československu*, OP XI, 1938—1939, 1—99.

[39] Skutil J., *Diluviálny človek na Slovensku*, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 18—54.

[40] Zotz L. — Vlk W., *Das Paläolithikum des unteren Waagtales*, Quartär 2, 1939, 65—101; Zotz L., *Ein neuer Grossrastplatz der Mammutjäger bei Moravany in der Slowakei*, Forschungen und Fortschritte 17, 1941, 204, 205.

[41] Zotz L., *Altsteinzeitkunde Mitteleuropas*, Stuttgart 1951, 227—229.

[42] Zotz L. — Vlk W., Quartär 2, 1939.

[43] Zotz L., *Der erste altsteinzeitliche Hausgrundriss in Mitteleuropa*, Quartär 4, 1942, 193—197.

[44] Zotz L., *Altsteinzeitkunde Europas*, 228.

[45] Tamže, 181—187.

[46] Freund G., *Die Blattspitzen des Paläolithikums in Europa*, Bonn 1952, 251, 321.

[47] Absolon K., *Paleoethnologická stavba velkých středoevropských diluviálních stanic*, Příroda XL, 1947 (separát).

[48] Soergel W., *Das diluviale System*, Fortschritte der Geologie und Palaeontologie XII, 1939, Heft 39, 155—292; Zeuner F., *Dating the Past*, London 1946.

[49] Ambrož V. — Ložek V. — Prošek F., *Mladý pleistocén u Piešťan nad Váhom*, Anthropozoikum I, 1951, 53—142.

[50] Prošek F. — Ložek V., *Sprašový profil v Bance u Piešťan*, Anthropozoikum III, 1953, 301—323.

[51] Prošek F. — Ložek V., *Zpráva o výzkumu sprašového profilu v Zamarovcích u Trenčína*, Anthropozoikum IV, 1955, 181—211.

[52] Prošek F., *Výzkum jeskyně Dzeravé skaly v Malých Karpatech*, AR III, 1951, 293—298.

[53] Prošek F., *Szeletien na Slovensku*, SlA I, 1953, 134—164.

[54] Prošek F., *Výzkum Prepoštské jeskyně v Bojnicích na Slovensku*, AR IV, 1952, 3—9.

[55] Prošek F., *Výzkum paleolitického sídliště Barca II*, AR V, 1953, 3—11.

[56] Prošek F., *Paleolitické sídelní objekty na sídlišti Barca I*, AR 55, 721—729.

[57] Klíma B., *První pěstní klín ze Slovenska*, AR VI, 1954, 137—142.

[58] Prošek F., *Nové paleolitické stanice na východním Slovensku*, AR V, 1933, 289—292.

[59] Andel K., *Výsledok archeologického prieskumu na zemplinsko-užskej nížine v rokoch 1953—1954*, Vlastivedný sborník I, Košice 1955, 144—171.

[60] Prošek F. — Ložek V., *Stratigrafické otázky československého paleolitu*, PA XLV, 1954, 35—74.

[61] Prošek F. — Ložek V., *Stratigraphische Übersicht des tschechoslowakischen Quartärs*, Eiszeitalter und Gegenwart 8, 1957, 37—90.

[62] Prošek F., *Mezolitická obsidiánová industrie ze stanice Barca I*, AR XI, 1959, 145—148.

[63] Vlček E., *Travertinový výlitek neandertaloidního typu z Gánovců u Popradu*, AR I, 1949, 156—161; ten istý, *Travertinový výlitek neandertaloidní lebky z Gánovců na Slovensku*, Zpráva Antrop. spol. 3, 1950, 48—60.

[64] Vlček E. u. a., *Zusammenfassender Bericht über den Fundort Gánovce und die Reste des Neanderthalers in der Zips (ČSR)*, Prag 1958, 1—81.

[65] Vlček E., *Nález neandertálského člověka na Slovensku*, SlA I, 1953, 5—132; ten istý, *Neandertaler der Tschechoslowakei*, Prag 1969, 195—242.

[66] Prošek F. — Ložek V., Eiszeitalter und Gegenwart 8, 1957, 37—90.

[67] Ložek V. — Prošek F., *Krasové zjevy v travertinech a jejich stratigrafický význam*, Československý kras 10, 1957, 145—158.

[68] Bárta J., *Pleistocénne piesočné duny pri Seredi a ich paleolitické a mezolitické osídlenie*, SlA V—1, 1957, 5—72.

[69] Bárta J., *Vlčkovce — sprašový profil a jeho paleolitické industrie*, SlA X—2, 1962, 285—318.

[70] Bárta J., *K problematike paleolitu Bielych Karpát*, SlA IX, 1961, 9—11.

[71] Bárta J., *Industria moustierskeho okruhu na západnom Slovensku*, PA LII, 1960, 31—39.

[72] Ako spoluúčastník na výskume F. Prošeka.

[73] Bárta J., *Paläolithische Höhlenbesiedlung im karpatischen Teil der Tschechoslowakei*, Arheološki vestnik XIII—XIV, 1962—1963, 19—35; ten istý, *Archeologické kritériá pre stratigrafiu slovenského kvartéru*, Geologické práce, zošit 64, 1963, 41—51.

[74] Kukla J. — Ložek V. — Bárta J., *Das Lössprofil von Nové Mesto im Waagtal*, Eiszeitalter und Gegenwart 12, 1961, 73—94.

[75] Bárta J., *Nové poznatky k problematike kultúry listovitých hrotov*, Referáty za rok 1961, Smolenice 1962, 49—60.

[76] Bárta J., *K problému listovitých hrotov typu Moravany-Dlhá*, SlA VIII—2, 1960, 295—324.

[77] Bárta J., *Trenčín IV — nová mladopaleolitická stanica na západnom Slovensku*, SlA XIII—1, 1965, 5—26.

[78] Bárta J., *Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej*, Bratislava 1965, 120—123.

[79] Bárta J., *K problematike paleolitu Bielych Karpát*, SlA IX, 1961, 9—32.

[80] Bárta J., SlA XIII—1, 1965, 16.

[81] Prošek F. — Ložek V., Anthropozoikum IV, 1955, 193, 198.

[82] Bárta J., *Paläolithische Besiedlung von Nitra, Einige beachtenswerte paläolithische Fundstellen in der Westslowakei*, Nitra 1966, 3—9.

[83] Bárta J., *Nové poznatky o paleolitickom osídlení južného Slovenska*, Anthropos 14, Symposion 1961, 167—171; Bárta J. — Petrovský-Šichman A., *Paleolitické nálezy z Ipeľskej kotliny*, AR XIV, 1962, 297—308.

[84] Gábori M., *Die Fundstelle des Aurignacien in Šahy-Parassa an der ungarisch-tschechoslowakischen Grenze*, SlA V—2, 1957, 253—270.

[85] Bárta J., *Archeologické kritériá pre stratigrafiu slovenského kvartéru*, Geolog. práce, zošit 64, 1963, 41—51.

[86] Bárta J., *Bojnice vo svetle paleolitického osídlenia*, Horná Nitra II, 1966, 9—18.

[87] Bárta J., *Mittelpaläolithische Besiedlung des Burgberges und der Höhle Prepoštská jaskynka in Bojnice*, Nitra 1966, 10—22.

[88] Bárta J., *Stav poznatkov o vzťahoch stredného a mladšieho paleolitu na Slovensku*, III sympozjum paleolityczne, zeszyt 1, Referaty, Kraków 1967, 8—22.

[89] Ložek V. — Sekyra J. — Kukla J. — Fejfar O., *Výzkum Velké Jasovské jeskyně*, Antropozoikum VI, 1956, 193—282.

[90] Bárta J., *Paläolithische Höhlenbesiedlung im karpatischen Teil der Tschechoslowakei*, Arheološki vestnik XIII—XIV, 1962—1963, 19—35.

[91] Bárta J., *Osídlenie slovenských jaskýň v staršej dobe kamennej*, Nové obzory 11, 1969, 211—224.

[92] Bárta J., *Paleolit Slovakii v svete stratigrafii plejstocena*, Stratigrafija i periodizacija paleolita Vostočnoj i Centraľnoj Jevropy, Moskva 1965, 7—11.

[93] Bárta J., *Stratigraphische Übersicht der paläolithischen Funde in der Westslowakei*, Quartär 18, 1967, 57—80.

[94] Bárta J., *Zur Stratigraphie der pleistozänen Lössdecken in der Slowakei*, Materiale für das Symposium Löss-Periglazial-Paläolithikum, Band II, 1968, 123—130.

[95] Bárta J., *K stratigrafii lëssovych* archeologičeskich *stojanok*, Lëss — periglacial — paleolit na territorii Srednej i Vostočnoj Jevropy (dľa VIII-ogo Kongressa INKVA), Paris-Moskva 1969, 202—208.

[96] Bárta J., *Zur Problematik der gravettezeitlichen Besiedlung der Slowakei*, SlA XVIII—2, 1970, 207—215.

[97] Bárta J., *Sídliská zo staršej doby kamennej na okolí Moravian nad Váhom*, Almanach Balneologického múzea v Piešťanoch, Piešťany 1970, 31—40.

[98] Bárta J., *Paleolitická plastika Venuše z Moravian nad Váhom*, Výtvarný život č. 9, 1970, 1—7.

[99] Bárta J., *Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej*, Bratislava 1965.

[100] Skutil J., *Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi*.

[101] Bánesz L., *Mladopaleolitické objekty v Seni I*, SlA VI—1, 1958, 5—20.

[102] Bánesz L., *Paleolitické stanice pri Kechneci*, SlA VII—2, 1959, 205—240.

[103] Bánesz L., *Die Problematik der paläolithischen Besiedlung in Tibava*, SlA VIII—1, 1960, 7—58.

[104] Bánesz L., *Niektoré otázky mladšieho paleolitu na východnom Slovensku*, PA LII, 1961, 40—45.

[105] Bánesz L., *Prehľad paleolitu východného Slovenska*, SlA IX, 1961, 33—48.

[106] Bánesz L., *Výskum v Cejkove I roku 1960*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 5—30.

[107] Bánesz L., *Výskum paleolitickej stanice v Kašove roku 1960*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 215—224.

[108] Bánesz L., *Nowe stanoviska paleolityczne w dolinach Torysy i Popradu*, AAC III, 1961, 159—170.

[109] Bánesz L., *Górnopaleolityczne kultury w wewnętrznym łuku wschodnich Beskidów*, AAC IV, 1962, 77—90.

[110] Bánesz L., *Zur Chronologie des Aurignacien in der Tschechoslowakei*, AR XVII, 1965, 393—419.

[111] Bánesz L., *K otázkam pôvodu, triedenia a rozšírenia aurignacienu v Európe*, SlA XIII—2, 1965, 261—318.

[112] Bárta J., *Stav poznatkov o vzťahoch stredného a mladšieho paleolitu na Slovensku*, III Sympozjum paleolityczne, Zeszyt I, Referaty, Kraków 1967, 8—21.

[113] Bánesz L., *Staršia doba kamenná*, Pravek východného Slovenska, Malá monografia východného Slovenska VIII/1, Košice 1966, 1—48.

[114] Bánesz L., *Die altsteinzeitlichen Funde der Ostslowakei*, Quartär 18, 1967, 81—98.

[115] Bánesz L., *L'Aurignacien en Slovaquie*, Rivista di Scienze Preistoriche XXIII—1, 1968, 3—31.

[116] Bánesz L., *Mittelpaläolithische Industrie der Travertin-Siedlungen im Karpatenbecken*, Actes du VIIe CISPP, Prague 21—27 août 1966, Prague 1970, 305—308.

[117] Bánesz L., *Paleolitické sídliskové objekty z Barce-Svetlej III*, AR XIX, 1967, 285—295.

[118] Bánesz L., *Eine neue Aurignacien-Gruppe im oberen Theissgebiet*, AR XX, 1968, 47—55.

[119] Bánesz L., *Barca bei Košice — paläolithische Fundstelle*, Bratislava 1968.

[120] Skutil J., *Mezolitické nálezy ze Slovenska?*, SMSS XXII, 1928, 40—46.

[121] Eisner J., *Zabytki mikrolityczne na Słowaczyznie*, Księga Pamiątkowa Prof. VI. Demetrykiewicza, Poznań 1930, 57—64.

[122] Mazálek M., *Mesolitické nálezy ze Slovenska*, AR VI, 1954, 7—12.

[123] Skutil J., *Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi*, 170.

[124] Bárta J., SlA V—1, 1957, 39.

[125] Bárta J., *Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej*, 160, 161.

[126] Bárta J., *Mezolitické a neolitické kamenné nástroje z dún „Vŕšky" pri Dolnej Strede*, SlA VII, 1959, 5—72.

[127] Prošek F., AR XI, 1959, 145—148.

[128] Bánesz L., *Nálezy drobnotvarej štiepanej industrie pod Vysokými Tatrami*, ŠZ AÚSAV 10, 1962, 5—20.

[129] Bárta J., *Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej*, 32.

[130] Tamže.

[131] Vlček E., *Nález neandertálskeho človeka na Slovensku*, SlA I, 1953, 5—132.

[132] Vlček E., *Neandertaler der Tschechoslowakei*, Prag 1959, 244—246.

[133] Bárta J., l. c., 34; Vlček E., l. c., 155—188

[134] Vlček E., *Lidský zub pleistocenního stáří ze Silické Brezové*, Anthropozoikum 6, 1957, 397—405.

[135] Skutil J., *Paleolitikum Slovenska a Podkarpatskej Rusi*, 72.

[136] Prošek F., *Diluviální lovec na Slovensku*, Naša veda I, 1954, 76.

[137] Valoch K., *Magdalénien na Moravě*, Anthropos 12, 1960, 50, 59.

[138] Prošek F., *Paleolitické osídlení Čech ve světle novějších výzkumů*, ČNM CXVI, 1947, 129—141.

[139] Žebera K., *Československo ve starší době kamenné*, Praha 1958, 93; ten istý, *Die ältesten Zeugen der menschlichen Arbeit in Böhmen, II. Band — Bohémien*, Praha 1969, 77; autor v tejto práci je však optimistickejší v názore na možnosť zistenia staropaleolitických nálezov v travertínovom prostredí.

[140] Bánesz L., SlA XIII—2, 1965, 300.

[141] Prošek F., l. c.

[142] Valoch K., l. c.

Erforschung der älteren und mittleren Steinzeit in der Slowakei

Juraj Bárta – Ladislav Bánesz

Die Autoren befassen sich in der Arbeit mit der Geschichte und kritischen Auswertung der Forschungsergebnisse in der Problematik der älteren und mittleren Steinzeit in der Slowakei und weisen auf Abschnitte erhöhten Interesses an dieser Zeitepoche hin, die hinsichtlich der anspruchsvollen Grabungen insbesondere vor dem zweiten Weltkrieg ziemlich umgangen wurde.

Von wissenschaftlicher Archäologie im wahren Sinne kann erst nach der nationalen Selbständigwerdung bei der Gründung der Tschechoslowakischen Republik im J. 1918 gesprochen werden. Die Forschungsarbeit, verbunden mit der Problematik des Paläolithikums, begann jedoch noch vor beinahe 100 Jahren: In der Geschichte der slowakischen Bodenforschung stehen die Höhlen an erster Stelle, teils durch Verdienst privater Sammler, die paläontologische Fossilien suchten, teils durch Fachleute, vorwiegend aus Reihen von Geologen, die bei der Suche nach paläontologischen Funden auch Spuren des Paläolithmenschen nachweisen wollten. Die Erkenntnisse über die Paläolithproblematik bis zum zweiten Weltkrieg berührten im wesentlichen nur die Frage, ob es sich um sog. diluviale oder jüngere Funde handelt. Ein historischer Meilenstein dieser Etappe ist das J. 1874, als B. Majláth in der Höhle Liskovská jaskyňa einen primitiven fossilen Schädel und M. Badányi mit S. Róth in der Höhle Aksamitka die ersten Silex- und Knochenartefakte Ungarns entdeckten, wobei die letzteren jedoch erst 1954 von L. Vértes als paläolithisch rehabilitiert wurden. S. Róth kommt das Verdienst zu, im J. 1880 die paläolithische Besiedlung der nach ihm benannten Höhle Róthová Veľká ružínska jaskyňa erkannt zu haben. E. Hoennig O'Caroll führte 1888 in Púchov eine Ausgrabung durch, seine „paläolithischen" Silexartefakte sind jedoch bis heute hinsichtlich ihrer Kulturzuweisung umstritten. Das erste Interesse an der Besiedlung der Travertine von Gánovce zeigte im J. 1892 A. Münnich und im J. 1907 M. Greisiger. Ein Paläolithikum in Šahy stellte 1913 S. Andreánsky fest. Die größte Probegrabung mit paläolithischer Problematik führte in den J. 1912—1913 J. Hillebrand in Dzeravá skala durch, welche die bisher größte Zahl von Steinartefakten erbracht hat. Hinsichtlich der Fundmenge war die Grabung von T. Kormos im J. 1916 in der Höhle Veľká jasovská jaskyňa weniger ergiebig.

Die Entstehung der Tschechoslowakischen Republik brachte trotz des Fehlens spezialisierter Fachleute für die einzelnen archäologischen Epochen eine Belebung in die diesbezügliche Wissenschaft der Slowakei, was vor allem in Rettungsgrabungen auf vorgeschichtlichen Besiedlungsplätzen zum Ausdruck kam. Ein selbständiges archäologisches Institut bestand noch nicht und die Untersuchung und Sicherstellung urzeitlicher Fundstellen und Funde führte anfangs J. Eisner in der Funktion eines Konservators durch. 1925 unternahm er mit J. Volko-Starohorský mit weniger großem Erfolg eine Revisionsgrabung in der Höhle Veľká jasovská jaskyňa, ferner entdeckte er 1926 durch eine Rettungsaktion die paläolithische Station Zamarovce und im folgenden Jahr führte er mit J. F. Babor, Š. Janšák und K. Medvecký eine Probegrabung in der Höhle Prepoštská jaskynka in Bojnice I durch. Die damaligen Erkenntnisse über das Paläolithikum veröffentlichte J. Eisner in seinem Werk *Slovensko v pravěku* (Bratislava 1933). Zum Theoretiker der Paläolithproblematik wurde mit mehreen Studien der Biologe J. F. Babor, der nach dem Vorbild von K. Absolon die Existenz des Moustériens in der Slowakei bestritt und ein universales Aurignacien verfocht. Der Paläontologe A. Liebus machte 1931 in der Höhle Horná Tufňa eine Probegrabung und Š. Janšák entdeckte in den J. 1932 und 1933 die ostslowakischen gravettezeitlichen Stationen Cejkov und Kašov. Unter den erschwerten Umständen einer externen Mitarbeit nahm sich J. Skutil der Problematik einer professionellen Lösung des slowakischen Paläolithikums an. Mehrere Studien vorausschickend, bereitete er die Veröffentlichung der ersten synthetischen Buchausgabe über das Paläolithikum der Slowakei und Karpatorußlands vor, wo im J. 1938 12 Fundorte und 14 Einzelfunde bekannt waren. Der größte Beitrag dieses Werkes war die darin dargebotene Zusammenfassung der oftmals recht schwer zugänglichen Literaturquellen, namentlich zu den

vor dem ersten Weltkrieg entdeckten Fundorten. Hinsichtlich der Konzeption äußerte er jedoch wegen der chronologisch-stratigraphischen Schwächen des damaligen Forschungsstandes im Paläolithikum der Slowakei eine ziemliche Vorsicht. Er trat für die Existenz eines Lößmagdaleniens in der Slowakei ein, obwohl hier diese Kultur bis heute nicht einmal in Höhlen verläßlich belegt ist. Der Mangel an Geldmitteln verhinderte leider während der ersten Tschechoslowakischen Republik die Durchführung systematischer Paläolithgrabungen.

Erst während des zweiten Weltkrieges, als ein selbständiges slowakisches archäologisches Institut entstand, verwirklichte L. Zotz, ein deutscher Gast-Spezialist, wiederholte und vorzugsweise auf die ältere Steinzeit gerichtete systematische Grabungen, die von 1941—1943 in der Umgebung von Moravany nad Váhom erstmalig mit komplexer Methode durchgeführt wurden. Der Krieg verhinderte jedoch eine Veröffentlichung der Grabungsergebnisse. Nach dem zweiten Weltkrieg führte — abermals ein Gast-Spezialist — F. Prošek aus Prag von 1949 bis zu seinem Tode im J. 1958 in der Slowakei moderne archäologische Grabungen durch. Er applizierte auf tschechoslowakische Verhältnisse die neuen Erkenntnisse über die Chronologie des Pleistozäns, die unterdessen ausländische, mit der Problematik des Quartärs sich befassenden Fachleute gewonnen hatten. Das Ergebnis dieser im mehreren seiner Arbeiten gebotenen Grabungen ist eine Rehabilitierung der mittelpaläolithischen Besiedlung der Slowakei, das Erkennen der heimischen karpatenländischen Kultur des Szeletiens in der Westslowakei und des Aurignaciens in der Ostslowakei, wie auch die Widerlegung der Gültigkeit von Mortillets Periodisierungsschema für das mitteleuropäische Gebiet aufgrund wichtiger stratigraphischer Erkenntnisse in den günstigen Lößprofilen der Westslowakei. In der Ostslowakei, wo erschwerte stratigraphische Bedingungen herrschen, erkannte er in Barca II die ältesten aurignacienzeitlichen Hütten Europas. In Zusammenarbeit mit dem tschechischen Anthropologen E. Vlček und weiteren Repräsentanten der komplexen Methode rehabilitierte er den länger bekannten Fund des Gehirnschädelnegativs aus Gánovce als einen Neandertaler vom Ende des Riß-Würm-Interglazials. Eine Synthese von F. Prošeks Grabungsergebnissen ist seine gemeinsame Studie mit V. Ložek über stratigraphische Fragen des tschechoslowakischen Paläolithikums.

Die Erweiterung des Mitarbeiterkreises im Archäologischen Institut in Martin und später in Nitra ermöglichte es, in die spezialisierte Forschung auch die unterdessen herangebildeten heimischen Fachleute einzugliedern; so wurde in der Westslowakei zum Nachfolger F. Prošeks seit 1951 J. Bárta. Nach Probegrabungen, die auf die Frage der urzeitlichen Höhlenbesiedlung eingestellt waren, erkannte er 1952 das erste Mesolithikum in der Slowakei. Danach verwirklichte er eine Rettungsgrabung im Lößprofil von Vlčkovce und setzte mit systematischen Grabungen in der Höhle Čertova pec bei Radošina fort. Ferner unternahm er eine Rettungsgrabung im vielschichtigen Lößprofil von Nové Mesto nad Váhom, in Moravany nad Váhom, eine Rettungsgrabung in Nitra I und III, eine Revisionsgrabung in der Prepošstká jaskynka und abermals eine systematische Grabung in der elfschichtigen Travertinfundstelle Bojnice III, schließlich noch weitere kleinere Grabungen zusammen mit Oberflächenbegehungen. Die Ergebnisse dieser Tätigkeit hat er in Teilstudien aufgearbeitet, die, auch aufgrund der erstmalig gewonnenen Angaben der Radiokarbonanalyse, vor allem auf die Präzisierung stratigraphischer Fragen und chronologischer Probleme eingestellt waren. Der Höhepunkt dieser Forschungsetappe J. Bártas ist seine Buchausgabe *Slovensko v staršej a strednej dobe kamennej* (Bratislava 1965), die nach J. Skutils Übersicht über das slowakische Paläolithikum der erste modernere Versuch einer synthetischen Aufarbeitung des Paläolithikums und Mesolithikums in der Slowakei ist. Die Reihe der ältesten Zivilisationen der Slowakei hat er im Rahmen der ältesten Entwicklung der europäischen Menschheit ausgearbeitet. In der Frage der mittleren und älteren Phase des oberen Paläolithikums ist er ein Verfechter von autochthonen heimischen Kulturen. In der jüngeren Phase des oberen Paläolithikums nimmt er einen direkten Einfluß aus Osteuropa an, und zwar namentlich auf die Gravettien-Besiedlung der Slowakei. In der überraschend großen Zahl der insgesamt über 100 Fundstellen, die auch von ihm persönlich entdeckt worden sind, sieht man einen riesigen Fortschritt in Wissen über das Paläolithikum der Slowakei, den diese wissenschaftliche Disziplin insbesondere seit Ende des zweiten Weltkrieges verzeichnet hat.

In der Ostslowakei wurde seit 1955 L. Bánesz zum Nachfolger von F. Prošek. Er setzte mit den Grabungen auf den von F. Prošek in Seňa und Kechnec entdeckten Aurignac-Statio-

nen fort. Später grub er in Tibava, Gánovce, Cejkov und Kašov. Auch durch Geländebegehungen vermehrte er die Zahl der ostslowakischen Paläolithstationen. Durch seine monographische Arbeit über Barca, der Teilstudien über das Aurignacien vorangegangen waren, wurde er zum führenden Kenner dieses Zeitabschnittes in der Slowakei. In der Monographie löst er die Genesis dieser heimischen Kultur, die Typologie, Chronologie wie auch gesellschaftlich-historische Fragen aufgrund einer Analyse des Charakters der Behausungen und deren Konstruktion. In der Bearbeitung benachbarter Gebiete kam er zur Ansicht über ein autochthones Aurignacien im Košice-Becken, wobei er die Frühaurignac-Funde aus Barca II zu den ältesten dieser Kultur in Europa reiht.

Mit der Problematik des Mesolithikums befaßte sich in der Monographie über Sereď J. Bárta, der durch das Erkennen der Sereď-Gruppe im Wagtal den bisherigen Besiedlungshiatus zwischen dem Paläolithikum und dem Mesolithikum überbrückt hat.

Im Abschluß bringen die Autoren eine rahmenhafte Übersicht über die paläolithische und mesolithische Besiedlung der Slowakei, betonen die Hauptproblematik und schließen einen Beitrag der Slowakei zu Fragen der Anthropogenese an. Abschließend wird auf Probleme hingewiesen, auf welche die nächsten Geländegrabungen gerichtet sein werden, um schwache Seiten und strittige Fragen in der paläolithischen und mesolithischen Besiedlung der Slowakei zu beseitigen.

Übersetzt von B. Nieburová

NEOLITICKÉ A ENEOLITICKÉ OSÍDLENIE SLOVENSKA

JURAJ PAVÚK – STANISLAV ŠIŠKA

Výskumu mladšej doby kamennej na Slovensku sa v XIX. storočí — a vlastne až do konca prvej svetovej vojny — venovala len minimálna pozornosť zo strany vtedajších, predovšetkým maďarských bádateľov a zberateľov. Pokiaľ záujem bol, sústreďoval sa predovšetkým na zbieranie väčšinou náhodne objavených pamiatok a na amatérsky výskum jaskýň a niekoľko ďalších výrazných polôh. Prevažná časť materiálu, najmä uložená v súkromných zbierkach, sa však nezachovala, nebola ani dostatočne zverejnená a stručné správy o neolitickom osídlení mnohých lokalít sú často nehodnoverné.

Je pochopiteľné, že za tohto stavu nemohli vzniknúť práce, ktoré by sa aspoň pokúšali opísať nálezový fond a podať ucelenejší obraz neolitického, resp. eneolitického osídlenia Slovenska. K tejto neľahkej úlohe sa mohlo pristúpiť až po roku 1919, keď sa na problémy mladšej doby kamennej začala upriamovať prvá odborne školená generácia slovenských bádateľov (V. Budinský-Krička, Ľ. Kraskovská, A. Loubal)[1] i odborníkov z iných krajín. Na základe nálezov z juhozápadného Slovenska (Sikenica, vtedy Veľký Pesek) vyčlenil roku 1924 rakúsky bádateľ H. Mitscha-Märheim z celkového rámca kultúry s volútovou keramikou želiezovský typ.[2] Jeho prácu možno označiť ako prvú tematickú štúdiu venovanú problémom neolitických kultúr na Slovensku. O niekoľko rokov neskôr publikovala L. Nischerová-Falkenhofová nálezy z Ludaníc,[3] ktoré sa potom stali základom pri spracovaní neskorolengyelskej skupiny. Výrazný podiel na skúmaní slovenských lokalít mali však českí bádatelia. J. Neustupný v prvej polovici tridsiatych rokov skúmal výšinné sídlisko kultúry s kanelovanou keramikou na vrchu Dreveník (obec Žehra) a venoval pozornosť aj hodnoteniu niektorých archeologicky dôležitých oblastí (okolie Piešťan) i nálezov z juhozápadného Slovenska (Svodín).[4] J. Böhm preskúmal po roku 1930 časť sídliska s mladšou volútovou a najmä želiezovskou keramikou v Iži—Veľkom Harčáši,[5] hlavnú pozornosť však venoval výskumu sídlisk bukovohorskej kultúry v jaskyniach Domica (obec Kečovo) a Ardovo,[6] ktorý priniesol také množstvo materiálu a poznatkov, že obidve jaskyne dodnes patria ku kľúčovým lokalitám tejto kultúry. Žiaľ, J. Böhmovi sa nepodarilo toto významné dielo doviesť do konca, t. j. zhodnotiť a publikovať nálezy, ktoré zostali až doteraz známe len torzovite. Na jeho práce bezprostredne nadviazala i americká expedícia, vedená V. J. Fewkesom a R. Ehrichom, ktorá sa upriamila hlavne na výskum jaskyne v Ardove.[7]

Novoobjavené pamiatky zo Slovenska vzbudzovali často záujem ďalších zahraničných bádateľov, ktorí venovali problematike Slovenska pozornosť v samostatných štúdiách (R. Pittioni, J. F. Barta, K. Willvonseder), monografiách a syntetických prácach zaoberajúcich sa celoeurópskou problematikou (V. G. Childe, O. Menghin, F. Tompa).[8]

Východného Slovenska sa dotýka i práca J. Pasternaka,[9] venovaná predovšetkým praveku dnešnej Zakarpatskej oblasti USSR. Autor sleduje osídlenie východného Slovenska od bukovskej kultúry cez kultúru s kanelovanou keramikou, známou predovšetkým zo Spiša, až k eneolitickej bodrogkeresztúrskej kultúre, uzavierajúcej vývoj mladšej doby kamennej. Aj z tohto výpočtu známych kultúrnych skupín a ich chronologickej následnosti vidno, aké veľké medzery boli ešte koncom dvadsiatych rokov v poznaní východoslovenského neolitu a eneolitu.

Vedúcou osobnosťou v štúdiu mladšej doby kamennej na Slovensku bol v období medzi dvoma svetovými vojnami J. Eisner. V jeho osobe prišiel roku 1919 zanietený a vynikajúci bádateľ,

ktorému pripadla úloha klasifikovať praveké nálezy zo Slovenska. Už v prvých kratších prácach hodnotí súčasný stav poznania mladšej doby kamennej, eviduje a prehodnocuje všetky nálezy z územia Slovenska a o tejto činnosti pravidelne referuje.[10] Po viac ako desaťročných prípravných prácach zverejňuje roku 1933 prvý systematický prehľad neolitických a eneolitických kultúr.[11]

Na začiatok neolitu západného Slovenska zaradil J. Eisner kultúru s volútovou keramikou a v duchu vtedajších názorov a relatívne dobrého poznania tejto kultúry v Čechách a Nemecku predpokladal jej západný pôvod. Klasifikoval ju ako vyvinutú a v rámci vývoja celej kultúry považoval jej slovenskú zložku za mladšiu. Datovanie jemu známych nálezov netreba meniť ani dnes. Želiezovskú keramiku zahrnul pod pomenovanie *„pomaľovaná keramika volútová"* alebo *„pomaľovaná keramika slovenská"*. Z obdobia lengyelskej kultúry nemal J. Eisner k dispozícii väčšie nálezové súbory. Napriek tomu mohol už poukázať na paralelnosť vývoja so susednou južnou Moravou a aplikovať kritériá J. Palliardiho aj na slovenské nálezy. Jeho pozornosti neušla napr. ani dvojuchá šálka z Jarnej (vtedy Gocnod), ktorú správne chronologicky spájal s jordanovskou skupinou. Ďalší vývoj lengyelskej kultúry, doložený dnes nemaľovanou keramikou, bol J. Eisnerovi pre nedostatok nálezov ešte neznámy. Z neolitických kultúr východného Slovenska v tých rokoch bola v podstate známa len bukovohorská kultúra. V otázkach klasifikácie stotožnil sa s názormi F. Tompu.[12] Podľa neho konštatoval a rozpoznal aj keramiku príbuznú potiskej kultúre (*„potiská keramika s kľukatkou"*).

Z eneolitických kultúr najviac pozornosti venoval J. Eisner kultúre s kanelovanou keramikou. Jej pôvod spájal s lengyelskou kultúrou. Hoci tento genetický vzťah bližšie nešpecifikoval, je pozoruhodné, že v čase prevládajúcich teórií o nordickom pôvode tejto kultúry logicky zdôvodnil vznik kultúry s kanelovanou keramikou z podložia lengyelskej kultúry. Problematikou ďalšieho vývoja neolitických kultúr na strednom Dunaji a pôvodom kultúr s kanelovanou keramikou sa neskôr, roku 1941, detailne zaoberal J. Böhm.[13] J. Eisner konštatoval aj prítomnosť keramiky zdobenej brázdeným vpichom na Slovensku a poukázal na jej súvislosti s jevišovickou kultúrou i so sedmohradskými nálezmi. Nerozlíšil však, tak ako napokon viacerí bádatelia po ňom, že ide o dva rôzne kultúrne a chronologické horizonty keramiky zdobenej brázdeným vpichom. Na východnom Slovensku zaregistroval bodrogkeresztúrsku kultúru a v zhode s vtedy prevládajúcimi názormi v Maďarsku časove ju zaradil až za kultúru s kanelovanou keramikou.

Význam práce J. Eisnera bol pre ďalšie štúdium mladšej doby kamennej ďalekosiahly. Sprístupnil odbornej verejnosti takmer všetky staršie nálezy uložené v našich alebo zahraničných múzeách i v súkromných zbierkach, čím ich nepriamo zachránil i pre budúce štúdium. Vytvoril zároveň prvú, odborne podloženú archeologickú periodizáciu neolitických a eneolitických kultúrnych skupín na Slovensku a z metodologického hľadiska ovplyvnil štúdium mladšej doby kamennej na Slovensku takmer na dve desaťročia.

Z iného, no rovnako dôležitého hľadiska pristúpil k výskumu mladšej doby kamennej Š. Janšák, ktorého práca v tomto smere vyvrcholila v rokoch 1930—1938 vo viacerých štúdiách o starom osídlení Slovenska.[14] Lokality, ktoré objavil, podstatne prevýšili počet dovtedy známych nálezísk a stali sa na dlhé roky základom pri kartografickom spracúvaní slovenského neolitu a eneolitu. Všetky zistené lokality kultúrne určoval, presne topograficky fixoval a detailne publikoval. V terminológii, kultúrnej i chronologickej klasifikácii sa pridržiaval J. Eisnera a cieľavedome konfrontoval zistené poznatky o slovenskom neolite a eneolite s poznatkami dosiahnutými v Čechách, na Morave i za hranicami. Š. Janšákovi patrí priorita v štúdiu obsidiánovej industrie na východnom Slovensku. Jeho osobitná práca, venovaná tejto charakteristickej paleolitickej a neolitickej industrii, patrí k základnej literatúre o slovenskom praveku.[15]

Koncom dvadsiatych rokov začína pracovať jeden z najvýznamnejších slovenských bádateľov mladšej doby kamennej — ale i neskorších období — V. Budinský-Krička. V intenciách J. Eisnera zachraňuje a pravidelne zverejňuje všetky nálezy z tohto obdobia[16] a mimoriadne úsilie venuje terénnemu výskumu. Pod jeho vedením uskutočňuje sa uprostred vojnových rokov prvý výskum sídliska a pohrebiska v Lužiankach (vtedy Šarlužky-Kajsa), skúma i pohrebisko vo Veselom,[17] ktoré sa teraz už zaraďuje na začiatok staršej doby bronzovej, do skupiny Chlopice-Veselé. Od roku 1940 začína náročný výskum neskoroeneolitických mohýl. Výsledkom bolo rozpoznanie osobitej kultúrnej skupiny východoslovenských mohýl, reprezentujúcej zatiaľ aj

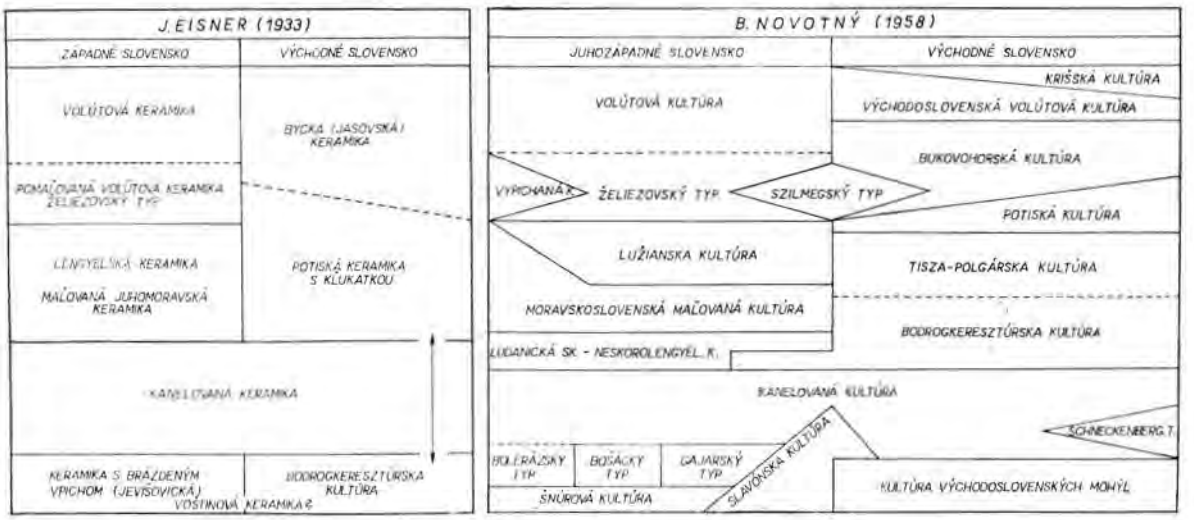

Obr. 1. Schéma periodizácie neolitu a eneolitu na Slovensku podľa J. Eisnera a B. Novotného. (V schéme sú použité pôvodné termíny a pomenovania podľa obidvoch autorov.)

najstaršie osídlenie hornatých oblastí severovýchodného Slovenska.[18]

Po krátkom pohľade na neolitické nálezy z výtvarnej stránky (1943) uzaviera V. Budinský-Krička prvú etapu svojho bádania mladšej doby kamennej súhrnným hodnotením tohto obdobia (1947).[19] Celkovou koncepciou nadväzuje jeho práca *Slovensko v mladšej dobe kamennej* cieľavedome na dielo J. Eisnera. Okrem charakteristiky jednotlivých kultúrnych skupín a kultúr podáva úplný zoznam známych lokalít. Dokladá a charakterizuje nový druh lengyelskej keramiky, ktorú poznáme dnes ako lužiansku skupinu. Ani on nemohol doložiť existenciu slovensko-moravskej maľovanej keramiky s rytým ornamentom. Prvý raz uvažuje o eneolitickej príslušnosti neskorolengyelskej keramiky zo Slatinky nad Bebravou, ktorá sa dnes zaraďuje do eneolitickej ludanickej skupiny lengyelskej kultúry. V období eneolitu okrem najcharakteristickejšej kultúry s kanelovanou keramikou zisťuje bošácku skupinu a porovnáva ju — podobne ako J. Eisner — s jevišovickou skupinou, keramiku zdobenú brázdeným vpichom s keramikou z Retzu a zisťuje po prvý raz zásah vučedolskej keramiky. K bodrogkeresztúrskej skupine priradil, zrejme podľa jedného typického, pravdepodobne importovaného mliečnika, aj pohrebisko ludanickej skupiny v Ludaniciach. Ako prvý charakterizoval aj skupinu východoslovenských mohýl a skupinu reprezentovanú nálezmi z pohrebiska vo Veselom.

Spomenutá práca V. Budinského-Kričku (pozri pozn. 19) je druhým súhrnným zobrazením vývoja Slovenska v mladšej dobe kamennej a pokusom o relatívnu chronológiu jednotlivých kultúrnych skupín, založeným na typologickom rozbore nálezov, hlavne keramiky. Končí sa ňou aj závažná etapa výskumu tohoto úseku praveku, časove spadajúca medzi roky 1919—1947, ktorú môžeme charakterizovať ako obdobie prvotnej analýzy archeologického materiálu a vytvárania základnej periodizácie hlavných neolitických a eneolitických kultúr. Značné disproporcie boli však v poznaní osídlenia niektorých oblastí i jednotlivých úsekov mladšej doby kamennej; pozornosť sa venovala predovšetkým rovinatým územiam juhozápadného Slovenska, krasovým útvarom a oblasti Spiša, a len v posledných rokoch i severovýchodnému Slovensku. Je samozrejmé, že začlenenie Slovenska do širšieho rámca neolitického a eneolitického osídlenia strednej a juhovýchodnej Európy sa mohlo obmedziť len na najbližšie okolité územia.

Základné kultúry mladšej doby kamennej (a iných období praveku) i najvýznamnejšie nálezy zo Slovenska zaradil do celkového vývoja v Československu J. Filip,[20] ktorý pri hodnotení osídlenia Slovenska vychádzal predovšetkým zo spomínaných prác.

K podstatnému obratu vo výskume a štúdiu mladšej doby kamennej dochádza koncom štyridsiatych rokov. Rovnako ako roky 1919—1947, aj táto významná perióda v bádaní slovenského neolitu a eneolitu je charakterizovaná úzkou spoluprácou s českými bádateľmi. Prvé kroky tejto kvantitatívne novej etapy sa začali rozsiahlym

výskumom v Barci I a v Barci III, ktorý viedol od roku 1951 L. Hájek; na spomenutých lokalitách zistil popri bukovohorskej kultúre i dva druhy lineárnej keramiky a v stratigrafickej pozícií — pod vrstvou s kanelovanou keramikou — mladšiu tiszapolgársku keramiku. Na základe výsledkov výskumu v Barci vypracoval aj schému relatívnej chronológie neolitických a eneolitických kultúr na východnom Slovensku, v rámci ktorej najdôležitejšie bolo rozpoznanie lineárnej keramiky typu Barca III.[21] Príspevkom L. Hájka začalo sa vlastne obdobie nového záujmu o problémy alföldskej lineárnej keramiky, lebo sa ukázalo, že keramika z Barce a jej podobné nálezy predstavujú samostatný typologický a chronologický horizont. Nálezy lineárnej a bukovohorskej keramiky z lokalít v Barci ostávajú dodnes dôležitým východiskovým bodom pri riešení otázok ich vzájomných chronologických vzťahov.

Prípravou k ďalšiemu výskumu boli systematické prieskumy upriamené najmä na Východoslovenskú nížinu. Väčší terénny prieskum sa tu uskutočňoval od roku 1951 najprv na stavbách,[22] neskôr v celom Zemplíne. Najmä materiály z prieskumov a výskumov K. Andela na východnom Slovensku sú často jediným východiskom pri štúdiu viacerých kultúrnych skupín mladšej doby kamennej.[23] K najdôležitejším výsledkom patrí objavenie staroneolitickej maľovanej keramiky v Michalovciach-Hrádku, Oreskom a Sejkove, reprezentujúcej na území ČSSR pravdepodobne najstaršiu neolitickú kultúru.

Zistila sa aj dosiaľ jediná lokalita potiskej kultúry na Slovensku v obci Zemplín a pohrebisko i sídlisko tiszapolgárskej skupiny v Tibave,[24] ktoré sa nálezmi a problematikou zaraďujú medzi najvýznamnejšie staroeneolitické lokality v Karpatskej kotline.

Začiatkom päťdesiatych rokov začína svoju činnosť na východnom Slovensku i Archeologický ústav SAV a regionálne múzeá. Z dôležitejších výskumov a lokalít treba uviesť sídlisko s mladšou lineárnou keramikou v Kapušanoch a neskoroneolitické mohyly v okolí Prešova (Cemjata),[25] prvé sídlisko bodrogkeresztúrskej skupiny na Slovensku s osobitou keramikou zdobenou brázdeným vpichom v Strede nad Bodrogom,[26] výskum neolitického, najmä bukovohorského osídlenia jaskýň (Domica, Poráč, Puklinová jaskyňa a i.).[27] Boli spracované aj staršie nálezové fondy kanelovanej keramiky zo Spiša.[28] V. Budinský-Krička uskutočnil výskum skupiny východoslovenských mohýl v povodí Torysy a sídlisk bukovohorskej kultúry vo Šváboch a Močidľanoch.[29]

Oveľa intenzívnejšie sa pristúpilo k výskumu juhozápadného Slovenska. Už roku 1948 sa začal dodnes najväčší archeologický výskum na Slovensku — v Nitrianskom Hrádku (poloha Zámeček).[30] A. Točík tu skúmal s menšími prestávkami až do roku 1960 viacvrstvové sídlisko tellového charakteru. Rozsah výskumu, bohatstvo i dobrá stratigrafia nálezov zaradili túto lokalitu medzi najdôležitejšie praveké európske náleziská. Z množstva dôležitých poznatkov má prvoradý význam rozsiahle osídlenie lengyelskej kultúry s najmenej päťkrát obnoveným mohutným opevnením s valmi a priekopami. Po prvý raz na Slovensku sa tu zistilo osídlenie z obdobia staršej lengyelskej kultúry, ekvivalentné dávno známym nálezom a náleziskám tejto kultúry v Zadunajsku a na južnej Morave. V súvise s výsledkami tohto výskumu dostala sa do nového svetla otázka pôvodu lengyelskej kultúry. Pôvodne sa totiž uvažovalo len o sporadickom osídlení a iba o zásahoch z Moravy alebo zo Zadunajska. Tento i ďalšie výskumy však ukázali, že západné Slovensko bolo rovnocennou súčasťou územia lengyelskej kultúry, a práve na juhozápadnom Slovensku poznáme dobre aj lužiansku skupinu, reprezentujúcu najstarší úsek vývoja lengyelskej kultúry.

Nemenší význam malo aj preskúmanie sídliska s klasickou kanelovanou keramikou v Nitrianskom Hrádku. Poskytlo základný materiál patriaci — podľa dnešných poznatkov a kritérií — k mladšej klasickej kanelovanej keramike. Overila sa aj vertikálna stratigrafia keramiky zdobenej brázdeným vpichom a nálezov skupiny Kosihy-Čaka. Vertikálnu stratigrafiu z lokality Nitriansky Hrádok-Zámeček veľmi dobre dopĺňa horizontálna stratigrafia osídlenia v polohe Hoferské role, kde sa zistila lengyelská keramika s typickým pastóznym maľovaním, ktorá chýba v polohe Zámeček, a teda nie je súčasná s tamojšou rytou a maľovanou keramikou. Aj na ďalšej lokalite v Nitrianskom Hrádku, v polohe Vysoký breh, sa preskúmalo rozsiahle sídlisko bolerázskej skupiny, ktoré poskytlo dôkaz, že pochádza z inej periódy než klasická kanelovaná keramika z lokality Zámeček.

Paralelne s výskumom v Barci a Nitrianskom Hrádku začali sa výskumy i na ďalších lokalitách; priniesli početné a rôznorodé nálezy neolitických a eneolitických kultúr. K prvým z nich patrí výskum v Hurbanove, kde sa zistila staršia i mladšia volútová keramika a želiezovská keramika naj-

menej z dvoch vývojových stupňov.[31] Objavili sa tu aj sídliskové a hrobové nálezy ludanickej skupiny a sídlisko s kanelovanou keramikou.

Priaznivejšia bola situácia na ďalšom neolitickom sídlisku vo Veľkom Grobe, kde sa preskúmala časť osád kultúry s volútovou keramikou a želiezovskej skupiny.[32] Bol to prvý systematický výskum osád najstarších roľníkov na Slovensku. Žiaľ, nepodarilo sa objaviť presvedčivejšie pôdorysy charakteristických kolových stavieb. Zistila sa tu staršia a mladšia volútová keramika a keramika želiezovskej skupiny. Prínosom výskumu bolo aj objavenie skupín pecí, hrobov v kultúrnych jamách, depotu kamenných nástrojov a zistenie bukovohorskej keramiky v nálezových celkoch želiezovskej skupiny.

Mladšia volútová, želiezovská a početná kanelovaná keramika sa našla pri systematickom výskume v Šarovciach.[33] Okrem časti želiezovskej keramiky z lokality Šarovce III neboli ďalšie výsledky výskumu doteraz publikované. Mladšia volútová a želiezovská keramika sa zistila aj v Borovciach.[34] Pri publikovaní charakteristického výberu nálezov autori dospeli k názoru, že želiezovská skupina má väčšie chronologické rozpätie než sa dovtedy všeobecne predpokladalo. V Patinciach a Iži sa preskúmala časť sídliska s mladšou volútovou a želiezovskou keramikou.[35] Prednosťou tohto (zatiaľ tiež nepublikovaného) výskumu bolo, že sa podarilo zistiť množstvo nálezových celkov, reprezentujúcich neskorú mladšiu volútovú keramiku a staršiu fázu stredného stupňa želiezovskej keramiky. V Bajči-Vlkanove preskúmali sa dôležité objekty staršej fázy mladšej volútovej keramiky,[36] ktoré sa spolu s nálezmi z Hurbanova stali východiskom pri vyčlenení spomenutej fázy na Slovensku.[37] Objavili sa tu aj objekty s nálezmi staršieho a neskorého stupňa želiezovskej skupiny. Veľkým prínosom tohto výskumu bolo zistenie osídlenia s keramikou zdobenou brázdeným vpichom, ktorá poslúžila ako základ pri rozpoznaní a spracovaní dôležitého kultúrneho a chronologického horizontu, reprezentovaného práve touto keramikou.[38]

Aj ďalšie výskumy prispeli k riešeniu mnohých čiastkových problémov. Pokračoval výskum sídliska a pohrebiska lužianskej skupiny v Lužiankach a bol spracovaný novozískaný materiál lengyelskej kultúry — stupňa s bielo maľovanou keramikou — z Veľkých Kostolian.[39] Pri záchrannom výskume v Brodzanoch preskúmal O. Krupica časť objektu lengyelskej kultúry, ktorý sa neskôr spolu s inými nálezmi stal východiskom pri vymedzení eneolitickej skupiny Brodzany-Nitra. Vo Výčapoch-Opatovciach zistil J. Porubský a v Dudinciach G. Balaša hroby ludanickej skupiny s istým príklonom k súčasnej bodrogkeresztúrskej skupine.[40] Zo západného Slovenska treba ešte spomenúť neskorú želiezovskú keramiku z výskumu J. Porubského vo Výčapoch-Opatovciach a L. Bánesza v Horných Lefantovciach, ktoré dovolili spolu s inventárom hrobu želiezovskej skupiny z Dvorov nad Žitavou spracovať po prvý raz vnútornú periodizáciu želiezovskej skupiny.[41] Na špecifické, dovtedy nedostatočne prebádané úseky slovenského eneolitu sa upriamila i M. Novotná vo svojich štúdiách o prvotnej ťažbe medi a najstarších kovových (medených) nástrojoch na Slovensku; týmto otázkam je venovaná aj práca P. Pataya.[42]

Rozsiahle terénne výskumy neboli hneď spracované a publikované a o mnohých sa dosiaľ referovalo len v predbežných správach. Početné čiastkové výsledky desaťročného výskumu (1947—1956) zhrnul však B. Novotný vo dvoch syntetických prácach a v monografickej práci o lužianskej skupine.[43]

V porovnaní s predchádzajúcimi prehľadnými prácami o neolite a eneolite Slovenska sa v prácach B. Novotného dobre odráža všestranný rozmach archeologického výskumu. Pre obdobie neolitu použil v práci *Počiatky výtvarného prejavu na Slovensku* neobvykle dvojstupňové rozdelenie: do včasného neolitu na západnom Slovensku zahrnul volútovú a želiezovskú keramiku, na východnom Slovensku východoslovenskú volútovú, bukovohorskú a potiskú keramiku, do vrcholného neolitu celý vývoj lengyelskej kultúry, tiszapolgársku a bodrogkeresztúrsku kultúru. Podáva stručnú charakteristiku jednotlivých kultúr, avšak okrem lengyelskej kultúry a kultúry s kanelovanou keramikou nenašiel ešte dosť kritérií na ich detailnejšiu vnútornú periodizáciu. Po prvý raz vyčleňuje lužiansku skupinu a zdôrazňuje jej význam v genéze lengyelskej kultúry. Staršiu slovensko-moravskú maľovanú keramiku s charakteristickou rytou a maľovanou výzdobou považuje za import z Moravy. Podrobne charakterizuje aj ďalší vývoj lengyelskej kultúry, hlavne jej stupeň s bielo maľovanou keramikou, doloženou vtedy najlepšie vo Veľkých Kostoľanoch. Osobitnú skupinu vidí už v nálezoch z Brodzian a chronologicky i kultúrne vyčleňuje a definuje ludanickú skupinu. B. Novotný stručne charakterizoval aj bolerázsku skupinu

kultúry s kanelovou keramikou, no datoval ju do neskorého eneolitu. Do tohto obdobia začlenil aj keramiku zdobenú brázdeným vpichom, označenú ako „gajarský typ", a slavónsku kultúru, ktorej venoval už prv osobitnú rozsiahlu štúdiu.[44] Tzv. slavónske elementy sa však vyskytujú vo viacerých neskoroeneolitických skupinách na Slovensku a slavónska kultúra ako celok sa na našom území nenachádza.

Pri stanovení počiatkov eneolitu dochádza však u autora k rozporu. Kým v jednej práci *(Slovensko v mladšej dobe kamennej)* vidí začiatky eneolitu správne v období vzniku nepomaľovanej lengyelskej keramiky a tiszapolgárskej kultúry, v druhej *(Počiatky výtvarného prejavu na Slovensku)* kladie spomínané kultúrne skupiny do obdobia vrcholného neolitu a začiatky neskorej doby kamennej určuje až nástupom kultúry s klasickou kanelovanou keramikou.

V monografickej práci o lužianskej skupine sa B. Novotný okrem charakteristiky jej materiálnej a duchovnej kultúry venoval aj problémom chronologických vzťahov neolitických kultúr z konca stredného a začiatku mladého neolitu. Poukázal na synchronizačné možnosti neolitických kultúr juhozápadného Slovenska s kultúrami v ich bezprostrednom susedstve i na vzdialenejších územiach.

V prácach spomenutého autora nachádzame v pomerne stručnej podobe odraz výsledkov terénneho výskumu z konca štyridsiatych a prvej polovice päťdesiatych rokov. V tom čase to bola najpodrobnejšia informácia o neolite a eneolite Slovenska a jeho práce sa stali na dlhý čas základným prameňom pri štúdiu tohto obdobia. Vytvorili zároveň i základňu budúcemu teoretickému bádaniu na Slovensku; pri konfrontácii s novými poznatkami sa tieto výsledky alebo potvrdili a rozvinuli, alebo korigovali, prípadne popreli. V tom vidíme aj veľký pozitívny prínos spomínaných prác.

Na začiatku šesťdesiatych rokov začína sa — hlavne v Archeologickom ústave SAV — venovať štúdiu neolitu a eneolitu zvýšená pozornosť. Okrem spracúvania starších výskumov (Nitriansky Hrádok - Vysoký breh,[45] Tibava,[46] Domica, Ardovo,[47] východoslovenské mohyly[48]) prikročilo sa aj k zisťovacím a systematickým výskumom na viacerých lokalitách. Na západnom Slovensku to bol z obdobia neolitu hlavne výskum sídliska želiezovskej skupiny v Dvoroch nad Žitavou, sídliska s mladšou volútovou a želiezovskou keramikou v Štúrove, pohrebiska s mladšou volútovou keramikou v Nitre,[49] ako aj záchranné a zisťovacie výskumy na sídliskách lengyelskej kultúry v Pečeňadoch,[50] Veľkých Hostiach[51] a Svodíne.[52] Veľký rozsah nadobudol záchranný výskum v Bíni,[53] kde sa po prvý raz na Slovensku zistilo rozsiahlejšie osídlenie so staršou volútovou keramikou, ako aj veľké sídlisko lužianskej skupiny. Na východnom Slovensku sa v Michalovciach-Hrádku[54] postupne počas troch sezón preskúmala časť sídliska so staršou i mladšou lineárnou keramikou. Pokračovalo sa aj vo výskume jaskýň v Juhoslovenskom krase (Ardovo, Domica, Čertová diera)[55] a veľký prínos znamenalo objavenie polgárskej maľovanej keramiky typu Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín v Oboríne.[56] Dôležité nálezy lineárnej a bukovohorskej keramiky získal J. Pastor pri výskume v Blažiciach.

Z novších výskumov eneolitických nálezísk závažné výsledky priniesol výskum neskorolengyelského sídliska a pohrebiska v Branči,[57] sídliska s kostolackou a kanelovanou keramikou v Iži,[58] sídliska s bošáckou keramikou v Podolí a Ivanovciach,[59] ako aj sídliska skupiny Kosihy-Čaka v Čake.[60] Výskum sídliska v Lúčkach[61] a pohrebísk v Malých Zalužiciach-Lažňanoch,[62] Šebastovciach a Barci[63] znamenal závažný prínos pri poznávaní vývoja eneolitických kultúr na východnom Slovensku.

Napriek podstatnému pokroku v štúdiu neolitických kultúr v celej juhovýchodnej i strednej Európe ostávajú otázky pôvodu stredoeurópskeho neolitu nejasné. Mezolitické kultúry v strednej Európe a najmä v Karpatskej kotline, ktorá nás osobitne zaujíma, poznáme veľmi nedostatočne. Možnosť existencie prekeramického neolitu v Karpatskej kotline bola načrtnutá viac-menej iba teoreticky, a konkrétnymi nálezmi nebolo možné presvedčivo argumentovať. O autochtónnom vzniku neolitickej civilizácie na území Slovenska i v ostatnej strednej Európe niet nijakých konkrétnych dôkazov. Chýbajú však aj akékoľvek presvedčivejšie indície o nejakom druhu kolonizácie v čase vznikajúcej neolitickej civilizácie a významnejšie etnické posuny nemôžeme doložiť ani v priebehu neskoršieho vývoja. Platí to v prvom rade o juhozápadnom Slovensku a strednom Podunajsku, kde staršia volútová keramika reprezentuje zatiaľ najstaršie neolitické osídlenie. O niečo priaznivejšia sa zdá byť situácia na východnom Slovensku, kde aj napriek chudobnejším nálezovým fondom zisťujeme najstaršiu neolitickú kul-

Obr. 2. Schéma periodizácie kultúr mladšej doby kamennej na Slovensku.

túru (Michalovce),[64] reprezentovanú keramikou dokázateľne príbuznou s keramikou kultúry Starčevo-Criş, ktorá sa všeobecne považuje za najstarší prejav úplne sformovaného neolitu juhovýchodnej Európy. Teda spoň do určitej miery môžeme aj o pôvode *najstaršej lineárnej keramiky* z východného Slovenska uvažovať v súvise s kultúrou Starčevo-Criş, ktorá je zložkou veľkého kultúrneho celku v juhovýchodnej Európe; čo sa však týka jej pôvodu, narážame na podobné problémy ako pri kultúre so staršou volútovou keramikou na strednom Dunaji.

Zatiaľ nepočetné, nespracované a nepublikované nálezy keramiky staroneolitického charakteru z Michaloviec-Hrádku, Oreského[65] a pravdepodobne i z Lúčok[66] reprezentujú najstaršiu neolitickú kultúru v Československu. Sú medzi nimi zastúpené v podstate dva druhy keramiky: a) tenkostenná keramika s drobnejšími organickými prímesami, sivým, slabo vypáleným jadrom a tehlovohnedou engobou, tvoriacou hladký povrch s čiernymi maľovanými lineárnymi vzormi (ide o charakteristické maľovanie pred vypálením keramiky); b) hrubostenná keramika, ktorá obsahuje hrubšie organické prímesi, je svetlohnedá a na povrchu zdobená vpichmi nechtov, odtlačkami prstov a nechtov; iba na tomto druhu keramiky sa objavujú (hlavne pod okrajom) jednoduché ry-

té žliabkové vodorovné alebo vlnkovité lomené línie — zatiaľ najstaršie prototypy ornamentiky stredoneolitickej východnej či alföldskej lineárnej keramiky. Z tvarov tenkostennej keramiky najväčšiu pozornosť si zasluhujú nádoby s nižšími dutými nôžkami a nerekonštruovateľné nádoby s nižším alebo vyšším cylindrickým hrdlom, známe v kultúre Starčevo-Criş. Podľa technológie výroby, tvarov i výzdoby keramiky ide nepochybne o samostatnú kultúrnu skupinu, príbuznú a súčasnú s kultúrou Starčevo-Criş, no ich detailná synchronizácia je neistá, a iba podľa absencie špirálových maľovaných vzorov možno predpokladať, že spomenutá kultúrna skupina je staršia ako stupeň Starčevo IIb.[67]

Podobné nálezy zistili a vyčlenili maďarskí bádatelia v severnej časti Potisia a označili ich ako szatmársku skupinu,[68] ktorú považujú za paralelnú s kultúrou Starčevo-Criş a za staršiu ako klasická alföldská lineárna keramika i keramika typu Barca III. Aj my sa prikláňame k tomuto názoru, lebo v doterajších nálezoch keramiky typu Barca III nenachádzame nijaké výrazné typologické ani výzdobné elementy, ktoré by dovoľovali jej paralelizáciu s kultúrou Starčevo-Criş, najmä ak berieme do úvahy ďalšie druhy staroneolitickej maľovanej keramiky typu Domica Ia a Ib, ktoré sotva boli úzko lokálnym zjavom, museli zaberať širšie teritórium a sú tiež paralelizované so stupňom Starčevo IIb.[69] V sprievode keramiky typu Domica Ia a Ib nenachádzame však charakteristickú lineárnu rytú ornamentiku, známu z Michaloviec-Hrádku i zo skupiny Szatmár. V koncepcii J. Lichardusa, ktorý sa klasifikáciou tejto keramiky z jaskýň Slovenského krasu zaoberal, nenachádzame miesto pre charakteristický kultúrny a chronologický horizont keramiky typu Barca III.

Keď sme zistili v období staršieho neolitu pomerne blízku príbuznosť staršej lineárnej keramiky východného Slovenska s kultúrou Starčevo-Criş, nemôžeme to už do tej miery tvrdiť o západoslovenskej *staršej volútovej keramike*, ktorá bola na juhozápadnom Slovensku rozpoznaná roku 1960.[70] Odvtedy pribudli ojedinelé nálezy i materiál z výskumov a jej pamiatky dnes registrujeme najmenej z 20 nálezísk. Najdôležitejšie a najpočetnejšie nálezy sú z Bíne (obr. 3: 3—6), Nitry (obr. 3: 1, 2), Milanoviec (obr. 3: 9, 11), Veľkého Grobu, Hurbanova (obr. 3: 8) a Čataja.[71] Kónické misy (obr. 3: 5, 6, 11), dvojkónické nádoby s nízkym hrdlom (obr. 3: 1, 2, 4), nádoby s kónickými dutými nôžkami (obr. 3: 3) a putne (obr. 3: 9) patria k jej najtypickejším formám. Hlavnou výzdobou na tenkostennej keramike sú žliabkované ryhy a červená alebo žltá inkrustácia, na hrubostennej keramike odtlačky prstov i nechtov a viac druhov prstovania a kanelovania. Keramický inventár dopĺňajú podstavce-oltáriky, zistené zatiaľ v dvoch formách. Z nekeramického inventára je najcharakteristickejšia kostená industria, najmä lopatky (spatuly), hladidlá a šidlá. Na keramike sa objavujú antropomorfné a zoomorfné reliéfy.

Pri pôvodnom rámcovom vyčlenení staršej volútovej keramiky E. Neustupný[72] a neskôr pri jej celoeurópskom spracovaní H. Quitta i R. Tichý[73] posudzovali staršiu volútovú keramiku ako homogénny typologický i chronologický stupeň v rámci kultúry s volútovou keramikou. Nálezy z Nitry a Milanoviec dovolili zistiť aspoň v základných črtách smer vývoja staršej volútovej keramiky a rozlíšiť v ňom dve výrazné fázy.[74] Po výskume sídliska so staršou volútovou keramikou v Bíni sa ukázala možnosť stanoviť v slovenských nálezoch tri vývojové fázy,[75] z ktorých najstaršiu reprezentuje materiál z Nitry, strednú prevažná časť keramiky z Bíne (hlavne obj. 36/64) a konečnú nálezy z Milanoviec, časť materiálu z Hurbanova, Bíne, Veľkého Grobu a Čataja. Ukazuje sa, že staršiu volútovú keramiku treba chápať i klasifikovať ako samostatnú kultúru a oddeliť ju od kultúry s mladšou volútovou keramikou.

Zo susedných oblastí rozšírenia staršej volútovej keramiky nepoznáme zatiaľ dostatočný počet nálezov, a hlavne nálezových celkov, aby sme mohli smer vývoja zistený na západnom Slovensku sledovať aj na ostatných územiach jej rozšírenia. Podrobná vnútorná periodizácia je dôležitá aj pre zistenie smeru a postupu jej rozšírenia, lebo — ako ukazujú nálezy z Nemecka i Poľska — už v tomto období bola osídlená veľká časť budúcej oblasti maximálneho rozšírenia mladšej volútovej keramiky. Podľa dnešného stavu výskumu sa zdá, že práve územie západného Slovenska spolu so Zadunajskom mohlo byť miestom vzniku tejto keramiky a súčasne východiskom primárneho rozptylu staršej volútovej keramiky smerom na západ i na sever.

Pri riešení otázky pôvodu a synchronizácie staršej volútovej keramiky uvažovalo sa o podiele vinčianskej kultúry na jej vzniku. Na základe nálezov z Bíne možno stanoviť synchronizáciu staršej volútovej keramiky len so starčevsko-krišskou kultúrou, a to s jej variantom Leţ 2—3 v Sed-

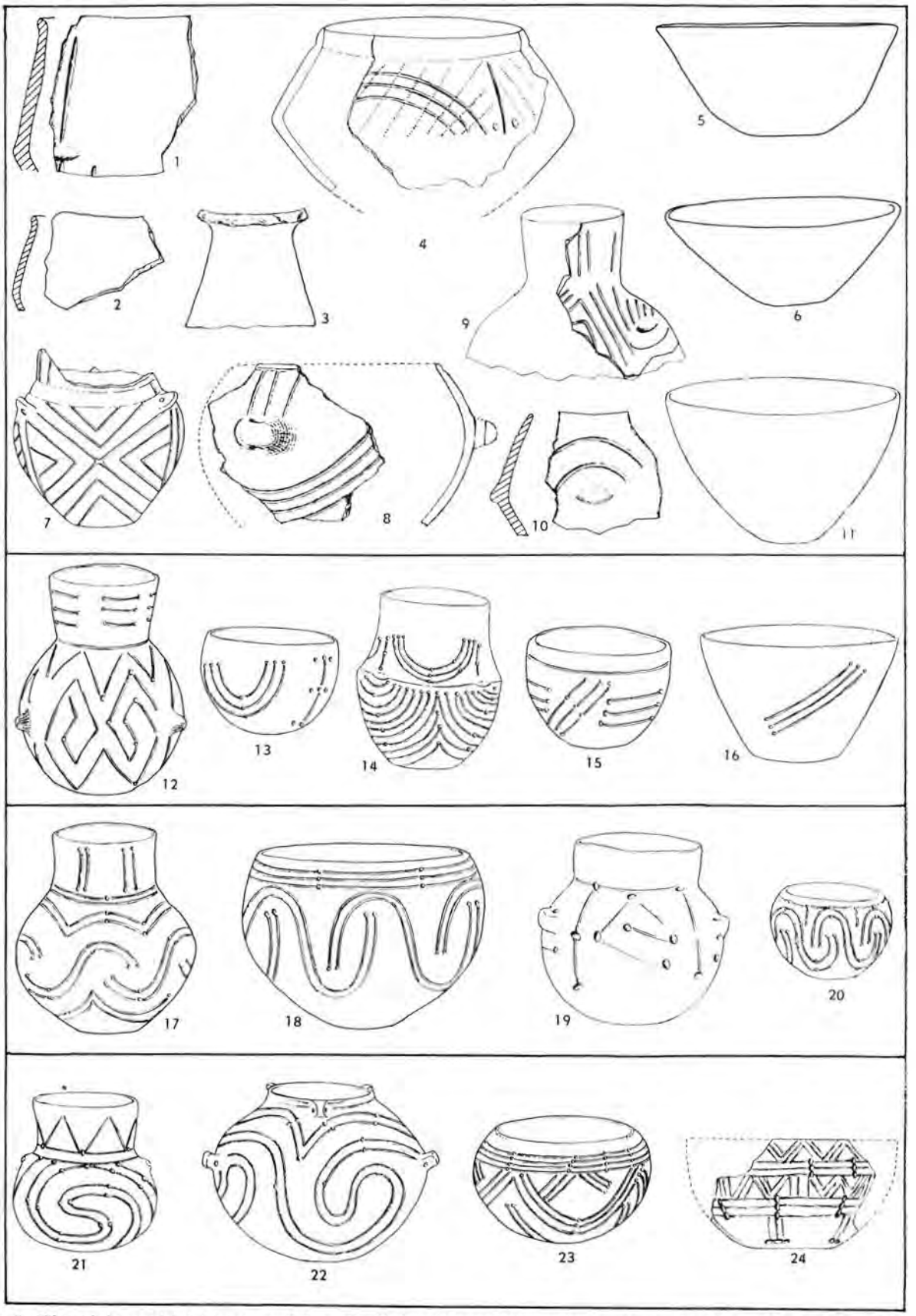

Obr. 3. Hlavné keramické tvary staršej a mladšej volútovej keramiky. 1–11 – staršia volútová keramika; 12–16 – staršia fáza mladšej volútovej keramiky; 17–20 – stredná fáza mladšej volútovej keramiky; 21–24 – neskorá fáza mladšej volútovej keramiky. 1, 2 – Nitra, Štúrova ulica; 3–6, 24 – Bíňa; 7 – Sikenica; 8, 15, 16 – Hurbanovo; 9–12 – Milanovce, 13 – Bajč; 14, 19–22 – Nitra, Priemyslová ulica; 17 – Ludanice; 18, 23 – Borovce.

Obr. 4. Štúrovo. Sídlisko kultúry s mladšou volútovou a želiezovskou keramikou. Pôdorysy domov.

mohradsku,[76] teda už s jej pomerne neskorou vývojovou periódou. Ďalšie oporné body synchronizácie staršej volútovej keramiky zisťujeme v dolnom maďarskom Potisí (Maroslele-Pana).[77] Tzv. protovinčiansky horizont, ktorý typologickou náplňou keramiky stojí zatiaľ bližšie k starčevsko-krišskej než k vlastnej vinčianskej kultúre, je nepochybne starší ako nateraz známy najstarší stupeň vinčianskej kultúry (Vinča A). Pretože aj najmladšia starčevsko-krišská kultúra, s ktorou možno staršiu volútovú keramiku synchronizovať, je staršia než vinčianska kultúra, treba z úvah o pôvode kultúry so staršou volútovou keramikou vinčiansku kultúru definitívne vylúčiť.

Kultúra so staršou volútovou keramikou na celom území svojho rozšírenia zanikla postupnou transformáciou na kultúru s mladšou volútovou keramikou. Začiatok tohto prechodu poznáme najlepšie na juhozápadnom Slovensku a je dokumentovaný hlavne nálezmi staršej volútovej keramiky z Bíne, Milanoviec, Hurbanova, Veľkého Grobu a Čataja, ako aj materiálom zo staršej fázy mladšej volútovej keramiky z Milanoviec, Hurbanova, Bajča a iných lokalít.

Kultúra s mladšou volútovou keramikou je priamou pokračovateľkou kultúry so staršou volútovou keramikou. Hlavný formálny rozdiel medzi nimi zatiaľ zisťujeme najlepšie na keramike, ostatné zložky materiálnej kultúry nepoznáme do tej miery, aby sme podľa nich mohli stanoviť obsah zásadných zmien, ktoré túto transformáciu vyvolali. V keramike zmizla dvojkónická nádoba s nízkym alebo len naznačeným odsadeným hrdlom (chýbala už v záverečnej fáze staršej volútovej keramiky). Neobjavujú sa už široké žliabkované ryhy v ornamentike tenkostennej keramiky a na hrubej keramike sa stratilo charakteristické kanelovanie lopatkovitými nástrojmi a prstami, ako aj niektoré spôsoby úpravy povrchu nechtami. Ako nové objavujú sa súdkovité (obr. 3: 15), polguľovité (obr. 3: 13) a guľovité tenkostenné nádoby a v ornamentike plytký a úzky žliabok, po-

Obr. 5. Nitra, Priemyslová ulica. Pohrebisko kultúry s mladšou volútovou keramikou.

stupne prerastajúci do ostro rytej úzkej ryhy, a napokon veľmi charakteristicky technický výzdobný prvok — jamka tvaru tzv. notovej hlavičky.

Vo vývoji mladšej volútovej keramiky na západnom Slovensku možno sledovať zatiaľ tri vývojové periódy (obr. 3: 12—24), ktoré boli nedávno stručne charakterizované.[78]

Z hľadiska celoeurópskeho vývoja kultúry s mladšou volútovou keramikou sa ukazuje, že na západnom Slovensku i na celom území želiezovskej skupiny v Karpatskej kotline vývoj mladšej volútovej keramiky trval v porovnaní s vývojom na ostatných územiach podstatne kratšie a v porovnaní napr. s Čechami v chronologickom systéme B. Soudského by zodpovedal jeho strednému stupňu, a to asi bez najmladšej časti.

Pri veľkom záchrannom výskume v Štúrove[79] sa prvý raz na Slovensku odkryli pôdorysy veľkých kolových stavieb, ktoré sú základným špecifikom kultúry s mladšou volútovou keramikou. Zistili sme tu tri typy pôdorysov, zhodné v hlavných črtách s pôdorysmi na celom území rozšírenia spomenutej kultúry; odlišujú sa od nich iba v niektorých detailoch, ktoré poukazujú na osobité konštrukčné princípy, súvisiace azda s funkciou jednotlivých častí stavieb. Vo všetkých prípadoch ide o pôdorysy pozostávajúce z piatich radov kolových jám. Pri dvoch pôdorysoch sa zistili v ich severovýchodnej časti základové žľaby a tri pôdorysy sa od bežného štandardu líšili zdvojenými kolovými jamami v juhozápadnej tretine, ako aj šírkou okolo 9 metrov (obr. 4.). S istotou datovateľné pôdorysy patria kultúre s mladšou volútovou keramikou. Štúrovské sídlisko sa líši od všetkých ostatných celkovým usporiadaním pôdorysov stavieb v preskúmanej časti. Pôdorysy jednotlivých stavieb sa zistili v početných, až päťnásobných superpozíciách. Z toho možno predpokladať isté pravidelné členenie osady, ktoré azda súviselo aj s určitým stupňom rozdelenia majetku, hlavne obrábaných polí. Početné superpozície obytných stavieb neodporujú ani téze o polosťahovavom roľníctve so striedaním polí a opúšťaním osád, ktorú v posledných rokoch dokladá hlavne B. Soudský.[80]

Pohrebisko v Mlynárciach[81] a hlavne časť preskúmaného pohrebiska v Nitre[82] prehlbujú naše poznatky o pohrebnom ríte kultúry s mladšou volútovou keramikou (obr. 5). Zisťujeme kostrové

Obr. 6. Nitra, Priemyslová ulica. Mladšia volútová keramika z hrobov.

pochovávanie, kostry v skrčenej polohe na ľavom boku a prevládajúcu orientáciu v smere JV-SZ a V-Z. Obvyklý inventár v hroboch tvoria nádoby (obr. 6), brúsené a štiepané kamenné nástroje, kostené nástroje a ozdoby z mušle druhu *Spondylus g.* (obr. 7). Závažným prínosom pohrebiska v Nitre je zistenie, že čo do počtu predmetov inventára najbohatšie sú vybavené hroby mužov a prevažne v nich sa vyskytujú ozdobné predmety, hlavne spondylové koráliky a závesky. Členenie pohrebiska na skupiny hrobov i početné superpozície hrobov v mnohom pripomínajú pôdorysnú situáciu v Štúrove, ktoré s pohrebiskom v Nitre veľmi dobre chronologicky korešponduje. Typologické a chronologické rozdiely v keramike jednotlivých skupín hrobov dovoľujú predpokladať prerušované narastanie pohrebiska, súvisiace s opúšťaním a sťahovaním osád. Po opätovnom návrate obyvateľov sídliska pochovávalo sa naďalej na starom pohrebisku, čo však nebolo pravidlom.

Kultúru s mladšou volútovou keramikou na juhozápadnom Slovensku i v Karpatskej kotline a pravdepodobne i v južnom Poľsku vystriedala *želiezovská skupina*, ktorá sa dlho považovala iba za posledný vývojový úsek kultúry s mladšou volútovou keramikou na chronologickej úrovni typu Šárka. Posledné výskumy ukázali, že želiezovská skupina mala podstatne väčší chronologický a geografický rozsah a materiálnou kultúrou, hlavne však keramikou, ktorú poznáme najlepšie, sa od kultúry s mladšou volútovou keramikou odlišuje v takej miere, že sa z jej obsahu úplne vymkýna a tvorí samostatný kultúrny celok.[83] Charakteristická je pre ňu predovšetkým dokonale vyrobená a vypálená keramika s minimálnym množstvom organických prímesí v surovine a tenkostenná, bohato zdobená keramika. Špecifikom keramiky a jej ornamentiky sú dvojice a trojice rýh, vytvárajúce početné druhy motívov, priečne vrypy, maľovanie po vypálení červenou, žltou a bielou farbou, dokonale vyleštený povrch nádob mimo pomaľovaných alebo na pomaľovanie predurčených plôch a pomerne častý výskyt aplikovanej antropomorfnej a zoomorfnej plastiky.

Želiezovská skupina vyrástla na báze kultúry s mladšou volútovou keramikou. Tento prerod sa neuskutočnil náhle, transformácia trvala dlhšie a za terajšieho stavu výskumu ešte ťažko možno fixnejšie určiť vznik spomenutej skupiny. Pri zisťovaní a charakterizovaní jej začiatku sú zatiaľ najdôležitejšie nálezové celky keramiky — hlavne zo Štúrova a v menšom množstve aj z iných lokalít. Ústup starších výzdobných techník i motívov a postupné pribúdanie nových, ako aj ich

kvalitatívny pomer, dovoľujú sledovať vznik želiezovskej skupiny a umožňujú spracovať jej vnútornú periodizáciu. Vo vývoji tejto skupiny bolo možné rozlíšiť tri základne stupne s možnosťou ich ďalšej detailizácie (obr. 8).

Želiezovská skupina sa končí pravdepodobne fázou bez rytej ornamentiky na keramike. Súdime tak hlavne podľa postupného ubúdania tejto ornamentiky, ako aj podľa keramiky z nálezových súborov z Bicske a Békásmegyeru, v ktorých úplne chýba rytá ornamentika na nových alebo čiastočne modifikovaných tvaroch. Bolo to pravdepodobne obdobie na prelome stredného a neskorého neolitu, keď sa na území stredného Podunajska mohol realizovať vplyv vinčianskej kultúry, ktorá týmto spôsobom participovala na genéze lengyelskej kultúry.

O sídliskách a najmä obydliach želiezovskej skupiny nie sme dostatočne informovaní. Sídliská sú situované na podobných, prevažne dokonca na tých istých miestach a polohách ako osady kultúry s mladšou volútovou keramikou.

Na viacerých sídliskách želiezovskej skupiny sa vyskytujú jamy tvaru zrezaného kužeľa s rovným dnom, starostlivo vyhĺbené do spraše, piesku alebo štrkového podložia; sú to obilné jamy s pomerne veľkým objemom (aj vyše 5 m^3). Ide o zatiaľ najstaršie obilné jamy zistené na Slovensku. Ich častý výskyt dokladá zásadnú zmenu v spôsobe uskladňovania obilia a pravdepodobne s ním súvisia aj konštrukčné zmeny kolových stavieb kultúry s mladšou volútovou keramikou, ako aj v architektúre želiezovskej skupiny.

Želiezovskú skupinu možno pomocou keramických importov pomerne dobre synchronizovať so susednými kultúrami; k jej chronologickému zaradeniu sa ešte vrátime pri chronológii bukovohorskej kultúry.

Na východnom Slovensku jestvovali v období mladšej volútovej a želiezovskej keramiky dve veľmi svojrázne kultúry: kultúra s tzv. východnou lineárnou keramikou a bukovohorská kultúra. S výnimkou jaskýň v Slovenskom krase, z ktorých pochádzajú početné nálezy, z ostatného územia východného Slovenska poznáme pomerne málo materiálu, hlavne nálezových celkov; rozsiahlejší terénny výskum neolitických sídlisk v spomenutej oblasti sa ešte vlastne neuskutočnil. Výsledky menších výskumov neboli spracované a hlavne nie sú publikované, prípadne sú publikované len čiastočne, informatívne. Nálezísk je pomerne málo, preto si ťažko možno urobiť predstavu o zemepisnom rozšírení jednotlivých skupín a typov keramiky i celých kultúr. Presná kartografia nálezísk jednotlivých kultúr a skupín je dôležitá aj preto, lebo územie východného Slovenska je aj napriek malej rozlohe pomerne výrazne členené a pozostáva z niekoľkých samostatných oblastí (Zemplín, Šariš, Košická kotlina, Spiš, Slovenský kras, Rimavská kotlina). Tieto geografické oblasti nie sú rovnomerne preskúmané, a preto nateraz nemožno s dostatočnou istotou doložiť zhody alebo rozdiely v ich vývoji.

Obr. 7. Nitra, Priemyslová ulica. Spondylové ozdoby z hrobov kultúry s mladšou volútovou keramikou.

Do obdobia staršieho neolitu na východnom Slovensku sa radí staršia lineárna keramika s čiernym maľovaním na engobovom povrchu; našla sa v Michalovciach, Oreskom, Lúčkach a Sejkove.[84] Ďalší vývoj reprezentuje *lineárna keramika typu Barca III*, najlepšie doložená v Košickej kotline,[85] v priľahlom severnom Maďarsku a v severozápadnom Rumunsku. Charakterizujú ju predovšetkým nádoby s vysokou dutou nôžkou a tanierovitou hornou časťou a vo výzdobe vlnkovité uzavreté horizontálne vzory a šikmé meandre, ako aj ryhy zachovávajúce žliabkovitý profil (obr. 9: 1). Na základe nálezov z Barce III, Barce-Svetlej, Valalíkov i Kopčian

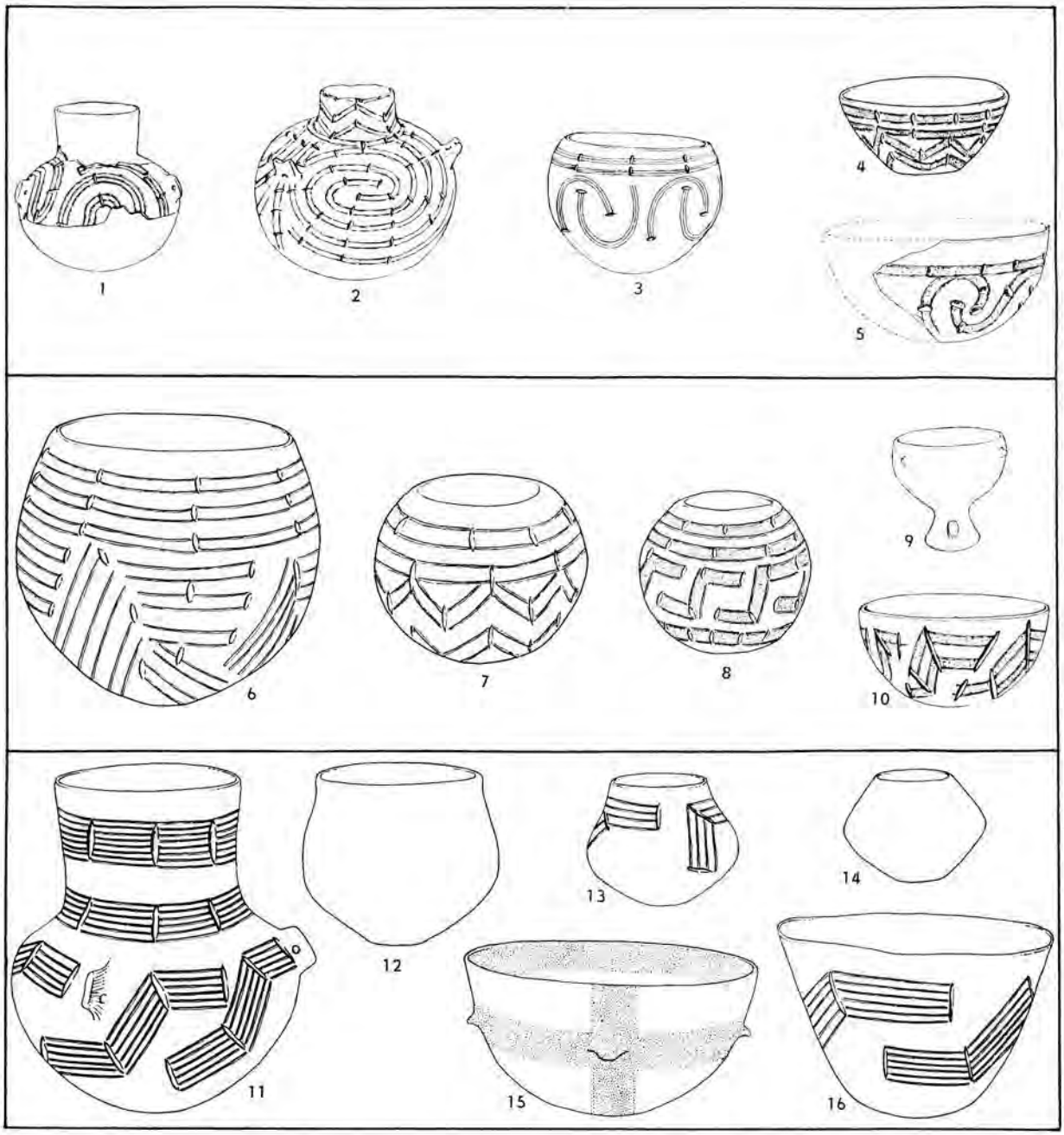

Obr. 8. Hlavné typy keramiky želiezovskej skupiny. 1–5 – starší stupeň; 6–10 – stredný stupeň; 11–16 – mladší stupeň. 1 – Patince; 2 – Bíňa; 3 – Borovce; 4 – Nitra; 5, 7–10 – Štúrovo; 6, 11, 13–16 – Dvory nad Žitavou; 12 – Békásmegyer.

bola už načrtnutá aj vnútorná periodizácia spomenutej keramiky, resp. jej vývoja.[86] Za najstaršie sa považujú nálezy z Barce-Svetlej, po nich by nasledovala keramika z Barce III a jej mladší úsek by mali predstavovať nálezy z Valalíkov a Kopčian. Takýto smer vývoja možno azda akceptovať, no musíme si byť vedomí, že ide o nepočetné nálezy, ktoré v plnom rozsahu neodrážajú všetky charakteristické prvky vývoja lineárnej keramiky typu Barca III. Ďalej treba preskúmať aj jej vzťah k najstaršej lineárnej keramike typu Michalovce-Hrádok, najmä či je zaradenie keramiky typu Barca III ešte do rámca staršej lineárnej keramiky skutočne oprávnené. Zdá sa, že nálezy typologicky i ornamentikou príbuzné keramike z Barce III a priraditeľné k nej by mohli reprezentovať „strednú" vývojovú periódu lineárnej keramiky východného Slovenska a priľahlých ob-

lastí. Podľa doterajších poznatkov sa ukazuje, že medzi staršou, resp. najstaršou lineárnou keramikou z Michaloviec a keramikou z Barce III sú závažné typologické rozdiely. Okrem iného v sprievode keramiky typu Barca III zatiaľ úplne chýba tenkostenná keramika s tehlovohnedou engobou a čiernym maľovaním. Ústup takejto keramiky vo všetkých staroneolitických kultúrach juhovýchodnej Európy znamenal v podstate i koniec týchto kultúr. Súčasne s touto významnou technologickou zmenou vo výrobe tenkostennej keramiky uskutočňujú sa aj závažné typologické zmeny v keramike nasledujúcich kultúr. Ak k tomuto všeobecnému poznatku vezmeme do úvahy aj známe technologické a typologické zmeny vo vývoji lineárnej keramiky na východnom Slovensku, môžeme azda staršiu lineárnu keramiku z Michaloviec a lineárnu keramiku typu Barca III považovať za dva úplne samostatné chronologické a do určitej miery azda i kultúrne stupne.

Ostáva ešte problém chronologickej klasifikácie a synchronizácie lineárnej keramiky typu Barca III. Ide o to, či je ešte v celom rozsahu staroneolitická, teda súčasná s doznievajúcou kultúrou Starčevo-Criş i so staršou volútovou keramikou na strednom Dunaji, alebo už v plnom rozsahu súčasná so vznikajúcou mladšou volútovou keramikou v tejto oblasti. Maďarskí bádatelia dospeli na základe chronologických vzťahov szatmárskej skupiny ku kultúre Starčevo-Criş a horizontálnej stratigrafie lineárnej keramiky spomenutej skupiny i keramiky typu Barca III k záveru, že lineárna keramika typu Barca III je mladšia ako szatmárska skupina i ako kultúra Starčevo-Criş, a teda i mladšia ako kultúra so staršou volútovou keramikou a mala by v plnom rozsahu spadať už do obdobia stredného neolitu.[87] Prikláňame sa k tomuto názoru a nie je vylúčené, že nálezy typu Barca III reprezentujú v Potisí podobný prechodný horizont, ktorý predpokladáme aj na strednom Dunaji v čase doznievania staršej volútovej keramiky a jej premeny na mladšiu volútovú keramiku. V obidvoch prípadoch sa stretávame s archaickými prvkami v ornamentike a s výskytom úplne nových tvarov keramiky i výzdobných princípov.[88]

Obr. 9. Lineárna keramika. 1 — Barca (typ Barca III); 2 — Peder (skupina Tiszadob-Kapušany).

Priamy vývoj od keramiky typu Barca III k lineárnej keramike skupiny Tiszadob-Kapušany alebo gemerskej lineárnej keramike zatiaľ nemožno doložiť. V obidvoch prípadoch zisťujeme veľký kvalitatívny zlom v známej typologickej náplni spomenutých skupín, osobitne v gemerskej lineárnej keramike. Tvarmi nádob i ornamentikou je lineárna keramika skupiny Tiszadob-Kapušany keramike typu Barca III do tej miery blízka, že ju treba považovať za jej pokračovateľku, no zatiaľ medzi nimi ešte existuje nálezový hiát.

Mladšiu lineárnu keramiku najlepšie dokladajú nálezy z Kapušian pri Prešove.[89] Najtypickejšie sú pre ňu misy s vysokými nôžkami, nádoby s nízkym hrdlom a štyrmi vypuklinami na najväčšom vydutí (obr. 10: 4) a poháre s vysokým valcovitým hrdlom (obr. 10: 1) s charakteristickou viacnásobnou vlnovkou, cikcakovou i meandro-

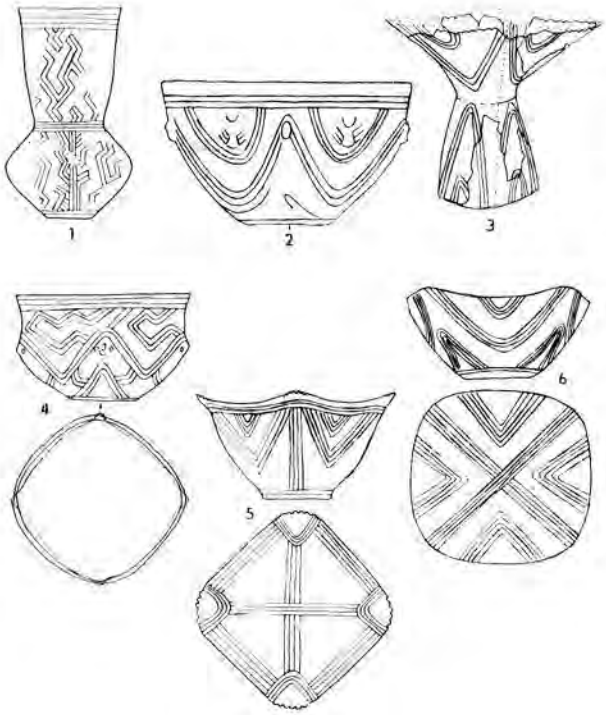

Obr. 10. Kapušany. Lineárna keramika skupiny Tiszadob-Kapušany.

vou výzdobou. Jej prítomnosť je doložená aj v Košickej kotline (Peder)[90] a v Zemplíne (Michalovce-Hrádok).[91] Početné náleziská tejto skupiny sú aj v severovýchodnom Maďarsku a maďarskí bádatelia zahrnuli nálezy tohto druhu do skupiny Tiszadob. Zo slovenskej strany bolo navrhnuté pre celý tento kultúrny celok označenie *skupina Tiszadob-Kapušany*.[92]

Osobitný druh lineárnej keramiky rozlíšil po výskumoch v jaskyniach Slovenského krasu (Ardovo, Domica, Čertova diera) J. Lichardus. Považuje ho za samostatnú gemerskú skupinu lineárnej keramiky.[93] Jej chronologická pozícia nie je však napriek stratigrafickým pozorovaniam v Ardove dostatočne jasná a z doteraz publikovaných nálezov ťažko rekonštruovať jej základnú typologickú náplň. Popri iných komponentoch mala tvoriť základnú zložku a podložie bukovohorskej kultúry. Jej podiel na vzniku bukovohorskej keramiky ani ich vzájomná typologicko-štylistická závislosť či miera ovplyvnenia neboli zatiaľ detailnejšie dokumentované. Samostatnú staršiu bukovohorskú keramiku, ktorá je v týchto súvislostiach najdôležitejšia, poznáme z publikovaných údajov iba čiastočne. Ostáva úlohou ďalšieho výskumu stanoviť vzťah gemerskej lineárnej keramiky k jednotlivým stupňom a skupinám lineárnej keramiky v celom Potisí i na ostatnom východnom Slovensku a k bukovohorskej kultúre. Z vertikálnej stratigrafie v Ardove je v podstate jasné len to, že gemerská lineárna keramika je staršia ako predklasická bukovohorská keramika a toto je dostatočne jasné i z ich typologicko-štylistickej komparácie.

V sprievode lineárnej keramiky skupiny Tiszadob-Kapušany i predklasickej a klasickej bukovohorskej keramiky sa vyskytuje v Michalovciach-Hrádku a Lastovciach keramika maľovaná pred vypálením.[94] Táto keramika je už dávno známa z lokality Sátoraljaújhely v severovýchodnom Maďarsku, bola a je predmetom záujmu viacerých bádateľov, no jej genéza, chronológia i vzťah k lineárnej keramike skupiny Tiszadob-Kapušany i k bukovohorskej kultúre neboli doteraz zhodné a jednoznačne interpretované. Nepoznáme ani presný areál jej rozšírenia. Nie je vylúčené, že ide o samostatnú skupinu v povodí hornej Tisy, inklinujúcu k súčasným kultúram v Sedmohradsku, hlavne čo do techniky maľovania.

Hoci lineárna keramika z Potisia je už dlho známa, chýba nám ešte stále jej komplexné spracovanie; spomína sa v najrozpornejších kontextoch, plných nedorozumení a terminologických nejednotností. V súčasnom štádiu poznania chýba predovšetkým jej kartografické spracovanie. Doterajšie nálezy po komplexnom spracovaní by už umožnili aj jej vnútornú periodizáciu a vyčlenenie prípadných lokálnych skupín. Na začiatku jej vývoja stoja nálezy z Michaloviec-Hrádku, Oreského a Lúčok, ďalší vývojový úsek reprezentuje keramika z Barce-Svetlej, Barce III, Valalíkov a Kopčian; tento vývojový rad uzavierajú nálezy z Kapušian a im podobné. V rámci tejto schémy je nejasné najmä postavenie gemerskej lineárnej keramiky. Pomerne nekonkrétne a komplikovane je stanovený vzťah bukovohorskej kultúry ku kultúre s lineárnou keramikou v Potisí (najmä čo sa týka ich genetického súvisu), ako aj genetický a chronologický vzťah bukovohorskej kultúry k skupine Tiszadob-Kapušany. Podľa N. Kalicza i J. Makkaya sa skupina Tiszadob-Kapušany významne podieľala na vzniku bukovohorskej kultúry, a teda je staršia.[95] J. Lichardus vznik bukovohorskej kultúry spája s gemerskou lineárnou keramikou a skupinu Tiszadob-Kapušany od jej začiatku považuje za súčasnú s bukovohorskou kultúrou.[96] Tu sa vynára otázka, či je tento názor skutočne opodstatnený. Za súčasného stavu výskumu, keď základný nále-

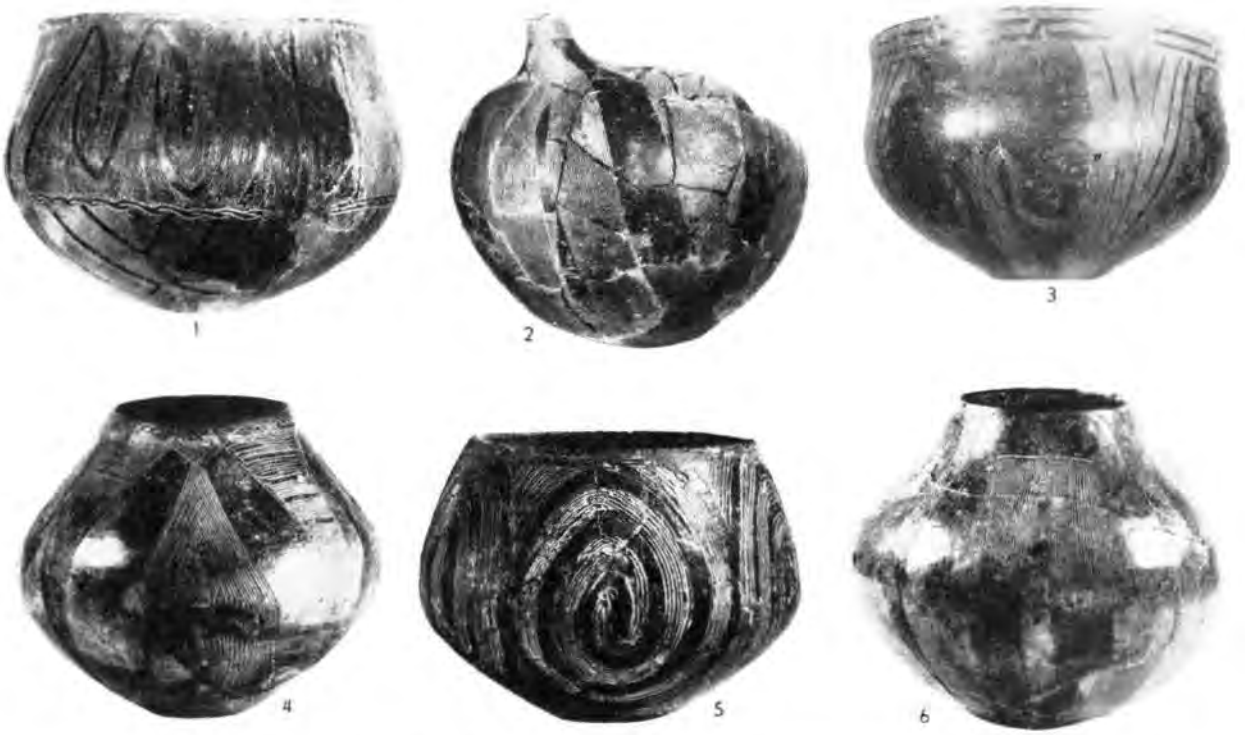

Obr. 11. Kečovo-Domica. Bukovohorská keramika.

zový fond bukovohorskej kultúry nie je publikovaný, ťažko o tomto názore polemizovať, no treba poukázať na závažné protirečenie, ktoré paralelizáciu bukovohorskej kultúry so skupinou Tiszadob-Kapušany nepodporuje. Podľa všeobecných princípov horizontálnej stratigrafie nemali by byť dve typologicky diametrálne odlišné skupiny, vyskytujúce sa na tom istom území, súčasné. A toto je náš prípad. Staršia i predklasická bukovohorská keramika je okrem Slovenského krasu doložená v Barci I, Košiciach, Blažiciach,[97] Šváboch,[98] Lastovciach a Michalovciach,[99] teda na území, kde bola rozšírená aj skupina Tiszadob-Kapušany. Preto sa nám zdá súčasný výskyt spomenutej skupiny i bukovohorskej kultúry na tom istom území veľmi nepravdepodobný, ak nie vylúčený. Osobitný problém predstavuje doznievanie skupiny Tiszadob-Kapušany na území výskytu maľovanej keramiky typu Sátoraljaújhely. Domnievame sa teda, že lineárna keramika skupiny Tiszadob-Kapušany — aspoň v tej podobe, ako ju poznáme z Kapušian i Pedera — by mala bukovohorskú kultúru na území jej primárneho rozšírenia predchádzať v plnom rozsahu.

Bukovohorská kultúra bola dlho známa ako jediná neolitická kultúra východného Slovenska a dodnes sa považuje za najlepšie prebádanú a známu. Miera poznania tejto kultúry je však pomerne relatívna, lebo dobre poznáme len jej keramiku, aj to iba z úzko ohraničenej oblasti, redukovanej na niekoľko jaskýň Slovenského krasu. Okrem jaskynných nie je preskúmané ani jedno sídlisko a nepoznáme ani jedno pohrebisko bukovohorskej kultúry. Nerozriešené zostávajú aj problémy vzájomného vzťahu jaskynných a otvorených sídlisk a nie sú známe ani rozdiely medzi nížinnými a výšinnými sídliskami.

Náplň bukovohorskej kultúry poznáme nateraz najlepšie z výskumov v jaskyniach Ardovo a Domica. Vďaka týmto výskumom bolo možné bukovohorskú kultúru — s veľmi svojráznou a istým spôsobom i v celoeurópskom rámci atraktívnou keramikou (obr. 11) — pomerne podrobne periodizovať. J. Lichardus načrtol na viacerých miestach túto periodizáciu.[100] Zistil štyri základné vývojové stupne bukovohorskej kultúry: A, AB, B a C, z ktorých najlepšie poznáme stupeň AB a B. Nedostatočné poznanie stupňa A spôsobuje problémy pri riešení otázky genézy bukovohorskej kultúry. Ďalší okruh problémov súvisí so zánikom tejto charakteristickej kultúry s mimoriadne vyvinutým hrnčiarstvom, ktoré ju zaraďuje medzi najzaujímavejšie a často spomínané kultúry európskeho praveku. V mladoneolitických kultúrach v Potisí nenachádzame ani najmenšie stopy, ktoré by sme mohli považovať za dedičstvo po bu-

Obr. 12. Zemplín. Keramika potiskej kultúry.

kovohorskej kultúre. V tejto súvislosti sa v poslednom čase najčastejšie spomínala herpályska kultúra, ktorú však zatiaľ poznáme tak nedostatočne, že by bolo lepšie vynechať ju z týchto úvah.

Bukovohorská kultúra už od svojho objavenia upútavala pozornosť dokonalou keramikou, jaskynnými sídliskami, bohatstvom obsidiánovej suroviny a nástrojov. Práve v čase jej existencie dosiahol export obsidiánu z oblasti bukovohorskej kultúry maximálnu intenzitu. Vďaka záujmu o obsidián šírila sa spolu s ním aj bukovohorská keramika, ktorá sa svojou osobitou ornamentikou i možnosťou vnútornej klasifikácie vo forme „importov" stáva dôležitým faktorom pri stanovení relatívnej chronológie viacerých neolitických kultúr (želiezovská skupina na strednom Dunaji i v južnom Poľsku, szakálhátska skupina, kultúra Vinča-Turdaş, mladšia volútová keramika na Morave i v Moldavsku). Pri synchronizácii neolitu východného a západného Slovenska sú dôležité vzájomné importy želiezovskej skupiny a bukovohorskej kultúry, podľa ktorých je začiatok stredného stupňa želiezovskej skupiny súčasný s predklasickým stupňom bukovohorskej kultúry a obidva sú naďalej súčasné. V otázke vzťahu mladšej volútovej keramiky k neolitickým kultúram na východnom Slovensku možno na základe nálezov lineárnej keramiky v Nitre a Štúrove spolu s najmladšou volútovou keramikou predpokladať súčasnosť naposledy spomenutej keramiky na strednom Dunaji s lineárnou keramikou skupiny Tiszadob-Kapušany — pravdepodobne ešte pred vznikom bukovohorskej kultúry.[101] Importy skupiny Tiszadob-Kapušany sa vyskytli v južnom Poľsku spolu s mladšou volútovou keramikou, o ktorej zatiaľ možno povedať, že je staršia ako tamojšia želiezovská keramika staršej fázy stredného stupňa, s ktorou sa aj v južnom Poľsku vyskytuje predklasická bukovohorská keramika.

Hlavnou úlohou výskumu mladého neolitu východného Slovenska je osvetliť postavenie *potiskej kultúry* a jej úlohu pri formovaní ďalšieho vývoja. Skromné nálezy tejto kultúry zo Zemplína (obr. 12) nedovoľujú spoľahlivejšie určiť, či sa na našom území dožíva už začiatkov najbližšej nasledujúcej známej skupiny Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín. Keramika zo Zemplína patrí skôr klasickej fáze potiskej kultúry.[102] Z toho je zrejmé, že v poznaní osídlenia východného Slovenska existuje ešte hiát medzi potiskou kultúrou a skupinou Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín. Zatiaľ môžeme len teoreticky predpokladať, že vývoj potiskej kultúry buď pokračuje i v tomto období a táto kultúra zaniká až s nástupom bielo maľovanej keramiky, alebo zaniká už skôr a v spomenutom hiáte sú na východnom Slovensku rozšírené skupiny s relatívne staršou maľovanou keramikou. Domnievame sa, že pravdepodobnejšia je druhá možnosť. Vychádzame pritom z faktu, že kým v južnom Maďarsku pretrváva potiská kultúra do obdobia tesne pred tiszapolgárskou skupinou (skupina Lebő-Gorzsa), v strednom a najmä v severnom Potisí potiskú kultúru v jej mladšej fáze postupne vystriedali skupiny s maľovanou keramikou, súhrnne označené aj ako kultúra Herpály-Csőszhalom. Toto označenie chápeme v zmysle takejto chronologickej postupnosti jednotlivých skupín: skupina Herpály, ovplyvnená na začiatku potiskou kultúrou a čiastočne s ňou súčasná, predchádza v podstate skupinu Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín a nie je (aspoň na východnom Slovensku) s ňou súčasná.

Skupina Herpály je ešte málo známa aj na materskom území svojho rozšírenia (východná časť Alföldu). J. Korek a P. Patay na základe

stratigrafie v Herpályi predpokladajú jej viacetapový vývoj,[103] no nedostatok nálezov a výskumov nedovoľuje precíznejšie spracovať jej náplň. Charakteristický je predovšetkým čierno maľovaný ornament na keramike. Skupinu Herpály (alebo jej blízky lokálny variant) zachytávame sporadicky i na východnom Slovensku. Roku 1962 sa počas výskumu v Hnojnom preskúmala plytká sídlisková jama obsahujúca nepočetné črepy z misovitých a vázovitých nádob, zdobených rôznymi druhmi výčnelkov, typických pre nasledujúce polgárske skupiny. Zároveň vystupuje i čierne maľovanie na pôvodnom hnedom podklade.[104] Poznamenávame, že táto keramika sa zásadne líši od staršej keramiky typu Sátoraljaújhely alebo potiskej keramiky, v ktorej sa tiež objavuje čierne maľovanie. Skupinu Herpály považujeme už za prvý stupeň polgárskeho komplexu.

So vznikom a vývojom skupiny Herpály vystupuje aj otázka vzniku komplexu polgárskych kultúrnych skupín. Domnievame sa, že doterajšie označovanie nálezov rázu Herpály, Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín, Lažňany a Hunyadihalom názvom „skupina", a naopak, nálezov rázu Tiszapolgár a Bodrogkeresztúr názvom „kultúra", ktoré sme v starších prácach používali i my, nie je opodstatnené, lebo neodráža vzájomné nadväzovanie a kultúrnu súvislosť uvedených skupín. Spomenuté nálezové súbory považujeme zo osobitné chronologické horizonty jedného kultúrneho polgárskeho komplexu (alebo polgárskej kultúry), rámcove súčasného napr. s lengyelským komplexom (alebo kultúrou) alebo kultúrami Cucuteni, Tripolie, Gumelniţa a i. Jednotlivé horizonty lengyelského a polgárskeho komplexu dnes už možno — najmä na severe Karpatskej kotliny — väčšinou spoľahlivo synchronizovať a aj ich náplň je značne príbuzná. Preto v posledných prácach používame už označenie „*tiszapolgárska skupina*" a „*bodrogkeresztúrska skupina*", a nie „*kultúra*". Lokálnosť vývoja, napr. v rámci tiszapolgárskej skupiny, odrážajú jej lokálne varianty alebo zložky.

V poslednom desaťročí sa na východnom Slovensku zistil materiál ďalšieho stupňa polgárskeho komplexu, reprezentovaného *skupinou Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín* (obr. 16: 1—7). Na osobitosť týchto nálezov[105] poukázal prvý raz V. Budinský-Krička.[106] Charakteristická je najmä keramika s bielo maľovaným ornamentom na červenom podklade. Zároveň so sídliskovou jamou v Oboríne preskúmal J. Vizdal i niekoľko kultúrne totožných hrobov, ktoré poskytli prvé doklady o pohrebnom ríte na východnom Slovensku. Ďalším výskumom na tejto lokalite a vyčlenením podobných nálezov z viacvrstvového sídliska v Tibave z rámca tiszapolgárskej skupiny potvrdilo a spresnilo sa datovanie skupiny Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín do neskorého neolitu.[107]

Úlohou budúceho výskumu tohto obdobia je osvetliť predovšetkým začiatky skupiny Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín. Vzťahuje sa to predovšetkým na jej styky s predchádzajúcim osídlením, t. j. s predpokladanou mladšou fázou skupiny Herpály. V tej podobe, v akej ju dnes na východnom Slovensku poznáme, javí sa nám už ako vyspelá skupina polgárskeho komplexu.

Oveľa lepšie je známy už ďalší vývoj skupiny Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín. Podľa horizontálnej stratigrafie v Oboríne, najmä však vertikálnej stratigrafie v Lúčkach i podľa ďalších uzavretých celkov (Veľké Raškovce), sa rozpoznala na východnom Slovensku osobitná *prototiszapolgárska fáza* (obr. 16: 8—15), ktorá tvorí prechod medzi spomínanou neskoroneolitickou skupinou a eneolitickou tiszapolgárskou skupinou.[108] Okrem osobitých keramických tvarov je pre túto fázu príznačný ústup maľovania keramiky, čo je typický jav i v nasledujúcom osídlení. V prototiszapolgárskej fáze zachytávame prvý raz na východnom Slovensku i v Potisí výskyt nadzemných kolových chát (Lúčky). Ich dĺžka v porovnaní s podobnými chatami zo starších období neolitu sa však podstatne skracuje (11—16 metrov). Podobné chaty sa udržujú ešte aj v tiszapolgárskej skupine a patria k najvýchodnejším chatám tohto druhu v Európe.

Skupinou Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín, resp. prechodnou, prototiszapolgárskou fázou sa končí neolitické osídlenie východného Slovenska. Ak stručne zhrnieme výsledky výskumu v súvise so synchronizáciou spomínaných polgárskych skupín s lengyelskou kultúrou na juhozápadnom Slovensku, môžeme konštatovať, že sa dosiahla jednoznačná zhoda pri synchronizácii skupiny Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín s horizontom bielo maľovanej lengyelskej keramiky, predovšetkým z klasických lokalít Pečeňady a Veľké Kostoľany. Ukazuje sa, že ekvivalentom prototiszapolgárskej fázy v lengyelskej kultúre na západnom Slovensku sú nálezy vyčlenené ako mladšia fáza stupňa s bielo maľovanou keramikou[109] a dosiaľ nepublikované nálezy z Topoľčian.[110] Tým prechodná fáza medzi neolitickými a eneolitickými skupinami nadobúda všeobecnejšiu platnosť. Podstatne menej

známe sú vzťahy skupiny Herpály k lengyelskej kultúre. Rámcove možno spomenutú skupinu považovať za súčasnú so staršími stupňami lengyelskej kultúry (Nitriansky Hrádok a Svodín).

Od začiatku šesťdesiatych rokov viacerí slovenskí bádatelia venovali zvýšenú pozornosť štúdiu *lengyelskej kultúry*. Umožnili to hlavne početné systematické, zisťovacie i záchranné výskumy (Nitriansky Hrádok [Zámeček i Hoferské role], Svodín, Pečeňady, Veľké Hoste, Bíňa, Bajč, Branč, Moravany nad Váhom, Koláry, Horné Lefantovce, Nitra, Brodzany) v posledných dvadsiatich rokoch. S pribúdaním nových nálezov bolo možné spresniť i postavenie juhozápadného Slovenska v rámci celého územia lengyelskej kultúry a možno bez nadsádzky konštatovať, že práve na juhozápadnom Slovensku poznáme evolúciu lengyelskej kultúry v porovnaní s ostatnými územiami jej výskytu relatívne najlepšie a závery vyplývajúce zo slovenských nálezov stávajú sa východiskom pri spracúvaní a riešení otázok spomenutej kultúry v susedných oblastiach.

Juhozápadné Slovensko patrí z hľadiska geografického rozšírenia lengyelskej kultúry v podstate k jej centrálnej oblasti. Význam tohto územia zdôrazňuje aj fakt, že práve na juhozápadnom Slovensku prostredníctvom lužianskej skupiny a jej možného genetického spojenia s neskorým stupňom želiezovskej skupiny môžeme celú lengyelskú kultúru spájať so starším domácim podložím. Lužianska skupina jediná sa javí v rámci lengyelskej kultúry ako najstaršia, lebo ani jeden zo známych variantov tejto kultúry nemožno v takej miere ako spomenutú skupinu odvodiť z domáceho podložia; všade ju už nachádzame úplne sformovanú. To by znamenalo, že na väčšine jej územia najstaršiu etapu lengyelskej kultúry—etapu formovania—zatiaľ nepoznáme, resp. v doterajších nálezoch nevieme objaviť formu a spôsob jej vzniku alebo šírenia z jedného centra.

V lengyelskej kultúre rozlišujeme dve základné chronologické a civilizačné obdobia. Staršia časť lengyelskej kultúry v systéme periodizácie neolitu vypĺňa obdobie mladšieho neolitu, mladšia časť spadá do eneolitu. V materiálnej kultúre sa obidve obdobia diferencujú najlepšie keramikou, hlavne jej ornamentikou. Staršie stupne charakterizuje rytá a maľovaná výzdoba a mladšie, eneolitické, úplná absencia rytej i maľovanej ornamentiky (výnimku tvorí len jordanowská skupina). Niektorí zahraniční bádatelia — hlavne I. Bognárová-Kutziánová[111] — považujú za lengyelskú kultúru len jej staršiu časť v našom ponímaní. Rozdiely medzi staršou neolitickou a mladšou eneolitickou lengyelskou kultúrou sú síce veľké, no niet nijakých pochýb, že ide o jednu a tú istú kultúru a niet ani dosť presvedčivých dôvodov, aby sme eneolitické stupne lengyelskej kultúry mohli považovať za novú samostatnú kultúru.

Vývoj neolitickej i eneolitickej časti lengyelskej kultúry sledujeme vo viacerých chronologických stupňoch. V terminológii periodizácie, najmä v numerickom označení a pomenovaní jednotlivých stupňov, je medzi autormi u nás i v zahraničí dosť nejednotnosti. Zatiaľ čo pre eneolitické stupne sa v poslednom čase zaužívali označenia skupín v rámci jednotlivých území (Brodzany-Nitra, Ocice, Brześć-Kujawski, Jordanów, balatonská skupina a iné), staršie stupne sa častejšie označujú numericky, hoci aj tu hovoríme napr. o lužianskej skupine. Každá schéma — a ňou je každá archeologická klasifikácia — obsahuje v sebe protirečenie. Takým protirečením je aj zaraďovanie lužianskej skupiny do I. stupňa lengyelskej kultúry, ktorého hlavnú náplň predstavuje tzv. slovensko-moravská maľovaná keramika. Pritom je zrejmé, že materiálnou náplňou sa lužianska skupina od vlastnej náplne spomenutého stupňa odlišuje podstatnejšie než napr. II. stupeň lengyelskej kultúry, reprezentovaný časťou nálezov zo Svodína, alebo ten istý stupeň na Morave.[112] Z toho vyplýva, že aj lužiansku skupinu treba považovať za kvalitatívne rovnocennú I. stupňu slovensko-moravskej maľovanej keramiky a za samostatný, t. j. prvý stupeň lengyelskej kultúry. Domnievame sa, že pre lepšie pochopenie a vzájomné dorozumenie jednotlivých bádateľov by bolo účelné upustiť od numerických stupňov a preferovať pri označovaní jednotlivých vývojových periód pomenovania lokalít či geografických oblastí. Išlo by najmä o pomenovanie starších stupňov lengyelskej kultúry, čím by sa zjednotila terminológia. S postupujúcou detailizáciou periodizácie i špecifikovaním lokálnych skupín bude nevyhnutne potrebné zmeniť doterajšiu, aj tak už dosť podrobnú periodizáciu. Pri novej periodizácii lengyelskej kultúry navrhujeme použiť na označenie jednotlivých stupňov pomenovanie podľa charakteristických lokalít, napríklad Lužianky, Střelice, Zengővárkony, Pečeňady a i. No úlohou toho prehľadu nie je novo definovať jednotlivé vývojové stupne lengyelskej kultúry. V nasledujúcich riadkoch načrtneme stručne na

základe väčších nálezových celkov vývoj lengyelskej kultúry na Slovensku.

Lužianska skupina, reprezentujúca najstarší stupeň lengyelskej kultúry, je zatiaľ jednoznačne doložená iba na juhozápadnom Slovensku (obr. 13: 1—8). K doterajším pamiatkam pribudli roku 1964 dôležité sídliskové nálezy z výskumu J. Paulíka v Bíni. Doznievajúca želiezovská skupina bola bázou, na ktorej za súčasného pôsobenia vonkajších vplyvov — pravdepodobne vinčianskej kultúry — vznikla lužianska skupina. Od ostatnej lengyelskej kultúry sa líši keramikou (hlavne niekoľkými špecifickými tvarmi) do tej miery, že je neúnosné zahrňovať ju do jedného chronologického a typologického stupňa spolu so staršou slovenskou maľovanou keramikou. Bezprostredný prechod lužianskej skupiny do vlastnej lengyelskej kultúry, reprezentovanej na Slovensku slovensko-moravskou maľovanou keramikou, nemožno zatiaľ lepšie doložiť. Isté typologické súvislosti zisťujeme len v staršej časti pohrebísk v Zengővárkonyi a v staršom horizonte sídlisk a pohrebísk v Aszóde.

Staršia slovensko-moravská maľovaná keramika (obr. 13: 9—14) je najlepšie doložená v Nitrianskom Hrádku-Zámečku, z ostatných lokalít (Veľké Hoste, Veľký Grob, Svodín, Koláry)[113] sú zatiaľ len nepočetné nálezy a najnovšie sa zistilo sídlisko s takouto keramikou v Čachticiach na strednom Považí.[114] Jej areál sa teda kryje s rozšírením lužianskej skupiny, resp. je o niečo väčší. O existencii tohto stupňa na Slovensku nemôžu už byť pochyby. Doterajšie nálezy dovoľujú konfrontáciu s južnou Moravou i Maďarskom, no nestačia na podrobnú synchronizáciu a už vôbec nie na precizovanie vzťahu slovensko-moravskej maľovanej keramiky k lužianskej skupine. V porovnaní s lužianskou skupinou sa keramika podstatne zmenila, a to nielen čo do tvarov, ale hlavne v ornamentike. Nie zvlášť početnú, ale charakteristickú rytú výzdobu spájame s potiskou kultúrou, ktorá v čase zániku lužianskej skupiny zapôsobila na ďalší vývoj lengyelskej kultúry a sprostredkovala aj rytú ornamentiku, no menej už ovplyvnila tektoniku keramiky. Je zaujímavé, že práve na Slovensku, na území, kde bola rozšírená lužianska skupina, chýba v staršej slovensko-moravskej maľovanej keramike charakteristický tvar — tenkostenná fľašovitá nádoba s vysokým hrdlom, známa z lužianskej skupiny (obr. 13: 2) a v hojnom počte zastúpená na starších pohrebiskách v Zengővárkonyi.[115] V tejto súvislosti spolu s ďalšími rozdielmi medzi staršou slovensko-moravskou maľovanou keramikou zo Slovenska a z Moravy i Maďarska sa vynára otázka, či doterajšie nálezy na Slovensku reprezentujú celý jej vývoj, alebo či zistené diferencie odzrkadľujú osobitosti lokálneho vývoja. Z tohto obdobia lengyelskej kultúry zisťujeme na Slovensku, podobne ako na Morave, osady s mohutným fortifikačným systémom (Nitriansky Hrádok-Zámeček).

Ďalšiu etapu vývoja lengyelskej kultúry reprezentujú nepočetné nálezy z hrobov a sídliskových objektov vo Svodíne (obr. 13: 15—22), ktoré boli východiskom pri charakteristike II. stupňa lengyelskej kultúry.[116] Doterajšie nálezy nedovoľujú stanoviť vyčerpávajúcu typologickú náplň tohto stupňa a ani jeho synchronizácia so Zadunajskom a južnou Moravou nie je bez problémov. Ústup rytej ornamentiky a niektoré nové tvary nádob by mali byť jeho najpodstatnejším špecifikom. Charakteristické antropomorfné nádoby sú zastúpené zatiaľ len v tomto stupni. Ďalšie nálezy iste umožnia spresnenie materiálnej náplne a chronologického postavenia tejto periódy v rámci celej staršej časti lenygelskej kultúry. Nálezy zo Svodína reprezentujú postupný vývoj predchádzajúcej staršej slovensko-moravskej keramiky a rozdiel medzi nálezmi zo Svodína a napr. z Nitrianskeho Hrádku-Zámečku nie je taký veľký, ako medzi nálezmi zo Svodína, zaradenými do II. stupňa lengyelskej kultúry a nálezmi z nasledujúceho stupňa tejto kultúry, ktorý najlepšie reprezentuje keramika s charakteristickým bielym pastóznym maľovaním.

Sídliskové nálezy z Veľkých Kostolian, Pečeniad[117] a ďalších nálezísk s početnou bichrómnou, resp. i trichrómnou keramikou reprezentujú ďalší svojrázny a veľmi výrazný *stupeň Pečeňady* (obr. 13: 23—28), ktorý sa viacerými elementmi líši od predchádzajúceho vývoja a v duchu tradičnej terminológie by sme mali hovoriť o *mladšej slovensko-moravskej maľovanej keramike*. Okrem zmenenej technológie výroby keramiky i jej výzdoby zaznamenávame aj nové tvary. Rozdiely medzi hrubostennou a tenkostennou keramikou sú zvlášť výrazné. Ani z obdobia tohto stupňa nedisponujeme väčším množstvom nálezov, a preto početná keramika z dvoch objektov v Pečeňadoch spolu s nestratifikovanými nálezmi z Veľkých Kostolian predstavuje v podstate jeho základnú materiálnu náplň. Samozrejme sme si vedomí toho, že zachytávame len jeden chronologicky i lokálne veľmi obmedzený vývojový úsek a že náplň celého stupňa Pečeňady nepoznáme v jej plnom rozsahu. Rozdiel medzi staršou

a mladšou slovensko-moravskou maľovanou keramikou sa nám javí ako výrazný kvalitatívny skok, pretože nepoznáme celý rad ich spojovacích článkov. Stupňom, ktorý reprezentuje keramika z Pečeniad, začína sa aj kvalitatívna zmena vo vzťahoch lengyelskej kultúry k Potisiu. Staršiu slovensko-moravskú maľovanú keramiku možno synchronizovať s potiskou kultúrou, hlavne s jej mladšou periódou. Mladšia slovensko-moravská maľovaná keramika s bielym pastóznym maľovaním bola súčasná so skupinou Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín, ktorá v hornom Potisí už plne patrí do polgárskeho komplexu.

Začiatok stupňa s bielo maľovanou keramikou v slovenských nálezoch je nejasný, na Morave i v Maďarsku zasa chýbajú charakteristické nálezové celky. V nepočetnom nálezovom materiáli z niekoľkých slovenských lokalít (Moravany nad Váhom, Veľké Kostoľany, Čab-Sila) podarilo sa roku 1965 rozlíšiť doznievajúcu fázu stupňa Pečeňady.[118] Prestáva sa v nej uplatňovať prv dôsledne dodržiavaný princíp bichrómie — biely pastózny ornament na červenom podklade — a biela farba sa začína vo väčších plochách nanášať alebo ešte na červeno maľovaný podklad, alebo priamo na povrch keramiky, ktorá však začína mať tehlovočervenú farbu, teda prirodzený tehlovočervený povrch nahrádza maľovanie červenou podkladovou farbou. Okrem toho objavuje sa tehlovohnedá tenkostenná keramika s lešteným povrchom, definitívne ustupujú organické prímesi v hline a takmer vo všetkých druhoch keramiky sa objavujú výrazné minerálne a pieskové prímesi. Po prvý raz sa objavuje misa so zvonovitou dutou nôžkou s otvormi. Presnejšia typologická náplň tejto fázy ešte nebola spracovaná, no vychádzajúc z poznatkov o eneolitickej skupine Brodzany-Nitra (hlavne z jej keramiky), spomenutá fáza predstavuje dôležitý vývojový úsek lengyelskej kultúry na jej prechode od neolitu k eneolitu. Na Morave jej zodpovedá pravdepodobne časť IV. stupňa V. Podborského a na východnom Slovensku prototiszapolgárska fáza. Príslušnosť nálezov zo Szobu, spomínaných v súvislosti s touto fázou lengyelskej kultúry, nie je dokázaná.[119] V prechodnej fáze medzi stupňom s bielo maľovanou keramikou a skupinou Brodzany-Nitra sa pravdepodobne naposledy objavuje antropomorfná plastika.

Spomenutá prechodná fáza predstavuje pomerne plynulý prechod do eneolitickej skupiny Brodzany-Nitra, s úplnou absenciou maľovanej i zdobenej keramiky. Táto skupina (obr. 13: 29—35) spolu so synchronizovateľnou lokálnou skupinou Wolfsbach v Rakúsku, so skupinou Ocice na severnej Morave a v Sliezsku, či typom Modlnica v oblasti Krakova, reprezentuje ďalší vývojový stupeň lengyelskej kultúry, v ktorom zisťujeme zväčšovanie areálu jej rozšírenia hlavne západným a severným smerom. Postupujúcou lokalizáciou vývoja vstúpila lengyelská kultúra do záverečného stupňa, ktorého náplň na Slovensku tvorí ludanická skupina (obr. 13: 36—44), súčasná s takými výraznými skupinami, ako jordanowská na Morave, v Sliezsku a v Čechách, brześćsko-kujawská a złotnická v Poľsku a bodrogkeresztúrska skupina polgárskej kultúry v Potisí. Úplný zánik lengyelskej kultúry sledujeme na širokom stredoeurópskom území v priebehu osobitého kultúrneho a chronologického horizontu, charakterizovaného keramikou s brázdeným vpichom (obr. 13: 45—50).

Po prechodnej fáze začína sa na Slovensku vlastné *eneolitické osídlenie*. Tento zlom vo vývoji mladšej doby kamennej nastal vnútri lengyelského a polgárskeho komplexu. V poslednej periodizácii slovenského eneolitu, vypracovanej v šesťdesiatych rokoch skupinou pracovníkov Archeologického ústavu SAV, sa toto obdobie člení na tri základné úseky: starý eneolit, charakterizovaný ďalším vývojom lengyelského a polgárského komplexu, stredný eneolit, v ktorom vzniká a rozvíja sa kultúra s kanelovanou keramikou, a mladý eneolit, počas ktorého sa rozširujú skupiny tzv. mladoeneolitického kultúrneho komplexu.[120]

Súčasný stav výskumu eneolitického osídlenia sa ešte do veľkej miery vyznačuje zhromažďovaním a analýzou prvotných prameňov. Napriek intenzívnemu výskumu prevláda značná nerovnomernosť v poznaní jednotlivých úsekov eneolitu, čo viedlo a ešte môže viesť k skresleným alebo úplne chybným záverom. V súčasnosti dochádza k objavom úplne nových skupín, stojacich chronologicky na úrovni celého stupňa jednotlivých kultúr (napr. lažnianska skupina), alebo k zásadnej zmene datovania ďalších skupín (napr. skupina s keramikou zdobenou brázdeným vpichom typu Bajč-Retz, bolerázska skupina). Je pochopiteľné, že so zdokonaľovaním metód archeologického výskumu sa proces archeologickej syntézy bude ešte dlhé roky precizovať. Na Slovensku sa však nateraz ešte stále iba pracuje na základoch systému neolitických a eneolitických kultúrnych skupín. Za tohto stavu doterajšie poznatky o eneolitickom osídlení Slovenska umožňujú väčšinou

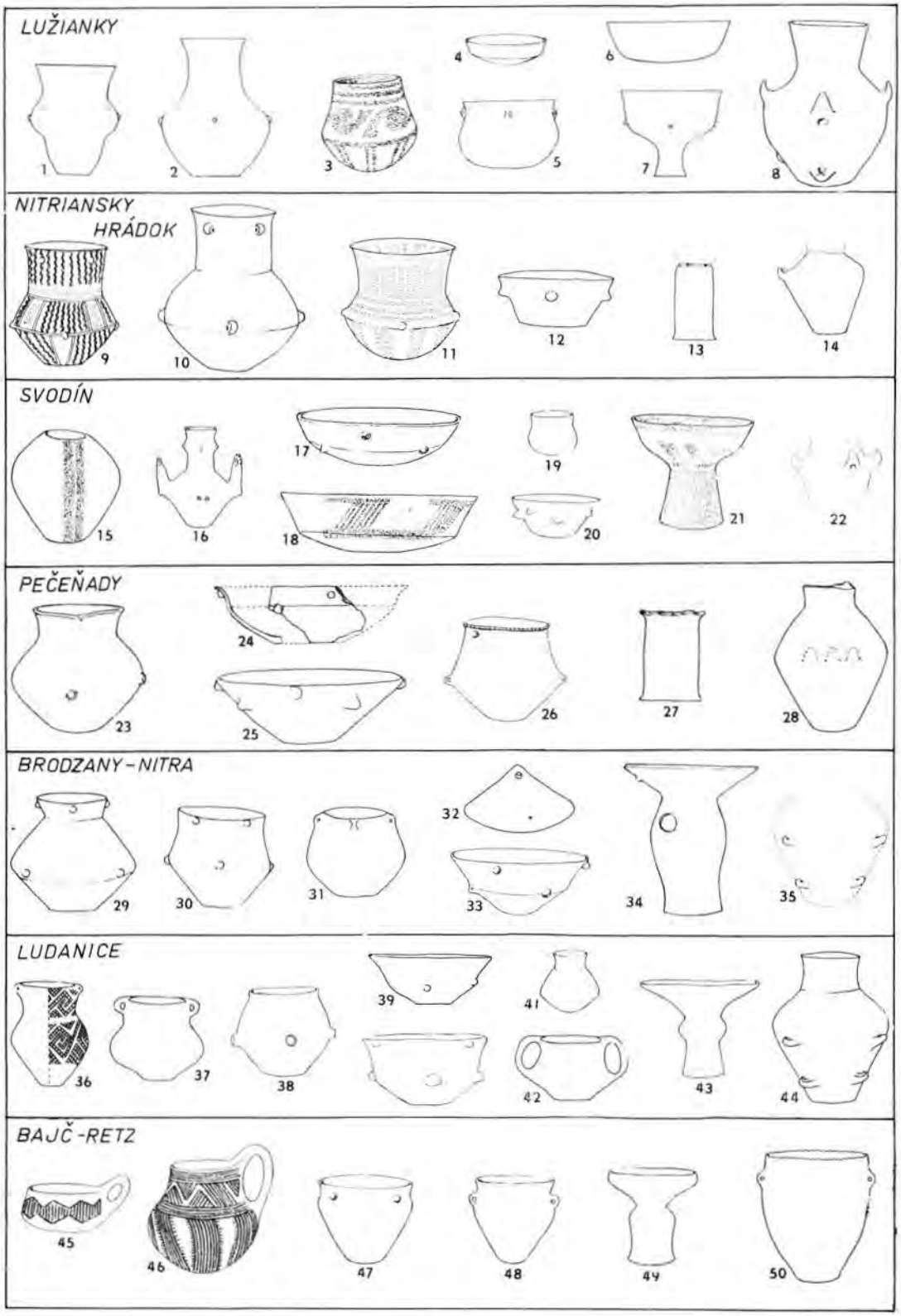

Obr. 13. Hlavné typy keramiky jednotlivých stupňov lengyelskej kultúry. 1–8 — Lužianky; 9–13 — Nitriansky Hrádok; 14 — Koláry; 15–22 — Svodín; 23, 27 — Veľké Kostoľany; 24–26, 28, 29 — Pečeňady; 30–32 — Nitra; 33–35 — Brodzany (rekonštrukcia); 36 — Ludanice; 37 — Dudince; 38 — Topoľčany; 39, 40 — Výčapy-Opatovce; 41 — Nitrianska Streda; 42 — Vlkas; 43 — Komjatice; 44 — Žitavská Nová Ves; 45–47, 50 — Bajč; 48 — Nitriansky Hrádok, 49 — Lipová-Ondrochov.

len konštatovať odraz nových podnetov, koreniacich v zmenených ekonomických podmienkach, nedovoľujú však v mnohých prípadoch presvedčivejšie doložiť príčiny týchto zmien.

K spomínaným prejavom, ktorými sa eneolitické osídlenie Slovenska podstatne líši od predchádzajúcich neolitických kultúr, patrí strata maľovania keramiky (monochrómna maľba sa nakrátko objavuje len na konci staršieho eneolitu východného Slovenska), zánik ženskej plastiky (predovšetkým v staršom eneolite), rozmach kovovej (medenej) industrie, ktorý má však kolísajúcu tendenciu, osídľovanie hornatých oblastí a vyvýšených polôh, dovoz cudzej a vývoz domácej kamennej suroviny na výrobu nástrojov a na konci starého eneolitu i zánik relatívne dlhých nadzemných stavieb.

Na základe týchto poznatkov môžeme potvrdiť existenciu diaľkového obchodu s kamennou surovinou. Zatiaľ nemáme presvedčivejšie doloženú ťažbu rudy a domácu výrobu medených a zlatých predmetov, hoci niektoré najnovšie nálezy svedčia aj o spomenutých druhoch výroby. Problémom sociálnej diferenciácie spoločnosti v eneolite i vzniku patriarchátu sa v doterajších prácach venovala len okrajová pozornosť a výskum Slovenska riešeniu tejto problematiky zostáva ešte veľa dlžný.

Vychádzajúc z uvedených aspektov pri rozlišovaní neolitického a eneolitického osídlenia začína sa starší eneolit na západnom Slovensku *skupinou Brodzany-Nitra (obr. 13: 29—35)*, ktorá je ďalším vývojovým stupňom lengyelskej kultúry. Na osobitý ráz nepomaľovanej keramiky tejto skupiny poukázal už B. Novotný[121] predovšetkým na základe nálezov z Brodzian (z výskumu O. Krupicur. 1953), no k podstatnejšiemu spracovaniu jej náplne prispeli až výskumy v Nitre a Branči v prvej polovici šesťdesiatych rokov. Správy a štúdie, vychádzajúce predovšetkým z komplexného hodnotenia staroeneolitického osídlenia obidvoch lokalít (skupinou Brodzany-Nitra a ludanickou skupinou) a niektorých ďalších nálezísk (Brodzany, Nitriansky Hrádok), prinášajú aj obsiahle zhodnotenie celej skupiny Brodzany-Nitra.[122]

Vyčlenenie skupiny Brodzany-Nitra ako samostatného horizontu lengyelskej kultúry na západnom Slovensku je podložené viacerými stratigrafickými poznatkami. V Nitrianskom Hrádku sa jej pamiatky našli v jednom z viacerých sídliskových horizontov lengyelskej kultúry.[123] V Nitre a Brodzanoch spomenutá skupina vystupuje samostatne, kým v Branči objekty mladšej ludanickej skupiny prekrývajú objekty skupiny Brodzany-Nitra.[124] J. Lichardus a J. Vladár rozlišujú dve fázy tejto skupiny: staršiu reprezentujú predovšetkým nálezy z Brodzian, na ktorých badať ešte prvky prechodnej fázy, kým mladú fázu charakterizuje hlavne materiál z klasickej lokality v Nitre (Leningradská ulica).[125] Tým sa opäť dokladá príbuznosť vývoja s východným Slovenskom, kde v súčasnej tiszapolgárskej skupine možno sledovať tiež dve vývojové fázy.[126]

Príbuznosť vývoja na západnom a východnom Slovensku môžeme pozorovať i v ďalších prejavoch. Charakteristická keramika už nie je maľovaná a so skupinou Brodzany-Nitra sa spája i osídľovanie horských oblastí a vyvýšených polôh, vyspelá štiepaná industria a veľmi pravdepodobný obchod s ňou, ako aj nadzemné kolové chaty, prvé v lengyelskej kultúre na Slovensku. Práve v tomto ohľade priniesol výskum v Branči unikátne doklady o viacerých typoch nadzemných príbytkov (obr. 14), o ich vývoji a konštrukcii i o kultových prejavoch súvisiacich so stavbou a používaním chaty (tzv. obetné jamy pri chatách). V posledných prácach datujú obidvaja spomenutí autori niektoré relatívne dlhé i krátke chaty z Branča do obdobia ludanickej skupiny.[127] Pre nedostatok výraznejšieho datovacieho materiálu však treba výsledkami budúcich výskumov priniesť ďalšie doklady o vývoji spomínaných chát až do tohto obdobia. Vzťahuje sa to aj na genézu nadzemných eneolitických chát. Viaceré zistenia vo Svodíne naznačujú,[128] že s existenciou podobných chát a s nimi súvisiacich obetných jám môžeme na západnom Slovensku rátať už v starších stupňoch lengyelskej kultúry. Zatiaľ je málo dokladov o pohrebnom ríte skupiny Brodzany-Nitra[129] a nápadný je aj nedostatok medenej industrie. Tento jav azda súvisí s nedostatočným výskumom pohrebísk.

V staršom eneolite už môžeme pozorovať členenie lengyelskej kultúry na niekoľko lokálnych skupín, ktoré však majú spoločné mnohé základné znaky. Tento proces diferenciácie možno zreteľnejšie sledovať len na severe materského územia lengyelskej kultúry a v oblastiach, do ktorých táto kultúra zasahovala až v spomenutom období. Skupinu Brodzany-Nitra a s ňou rámcove súčasnú nepomaľovanú moravskú keramiku na južnej Morave možno už lepšie synchronizovať s kultúrnymi skupinami na západ od nášho územia (skupina aichbühlská, gaterslebenská, ocická, horizont Modlnica atď.), než s kultúrami zadunajskej ob-

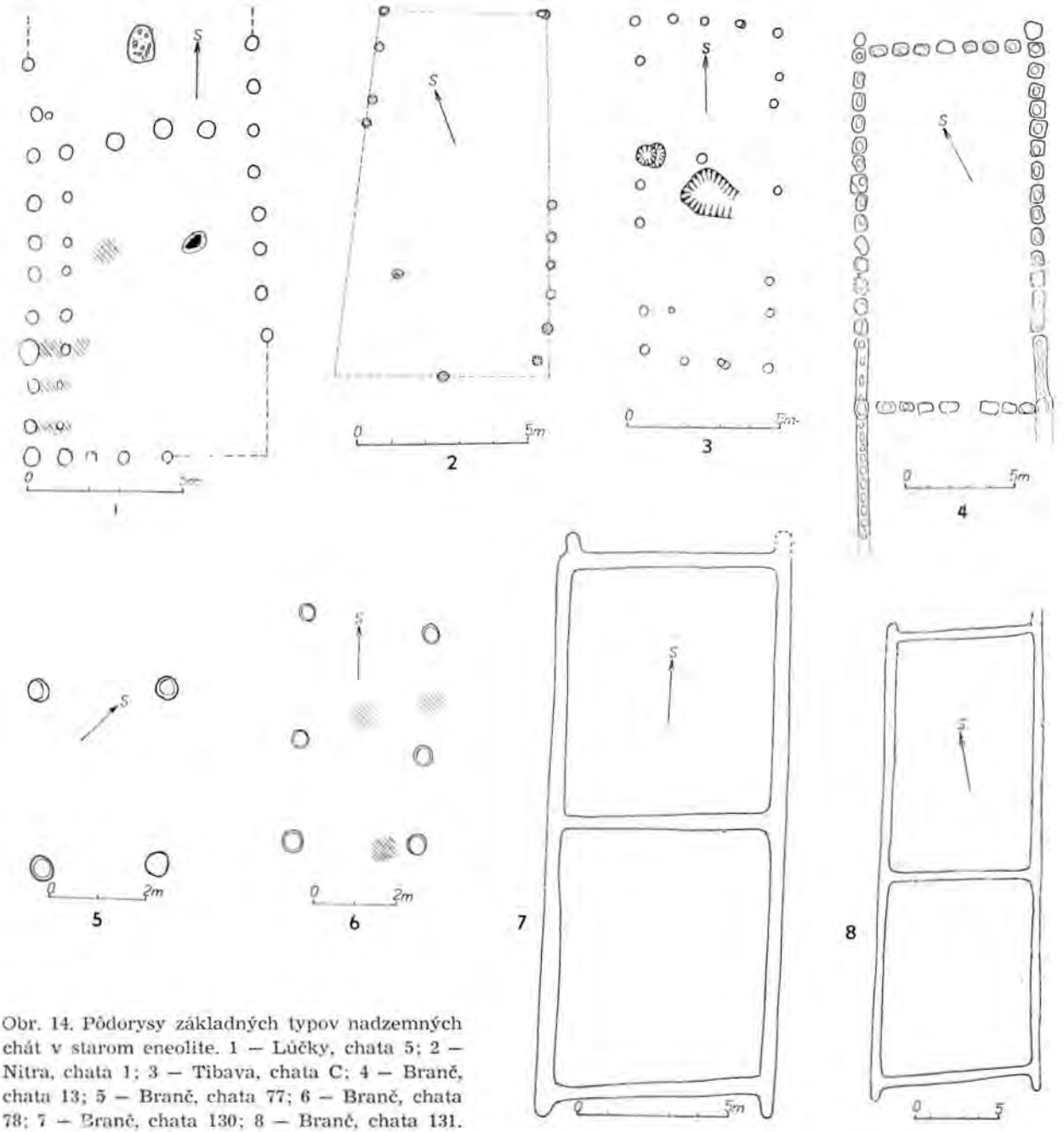

Obr. 14. Pôdorysy základných typov nadzemných chát v starom eneolite. 1 — Lúčky, chata 5; 2 — Nitra, chata 1; 3 — Tibava, chata C; 4 — Branč, chata 13; 5 — Branč, chata 77; 6 — Branč, chata 78; 7 — Branč, chata 130; 8 — Branč, chata 131.

lasti. Smerom na východ je nesporná jej súčasnosť s tiszapolgárskou skupinou.

Prechod podobný prechodu lengyelskej bielo maľovanej keramiky (Pečeňady) v nepomaľovanú keramiku prebiehal i na konci trvania skupiny Brodzany-Nitra, keď plynulým vývojom prešla v *ludanickú skupinu* (obr. 13: 36—44).

Pri novom hodnotení ludanickej skupiny boli okrem skôr známych nálezov k dispozícii už i početné nové materiály, objavené koncom päťdesiatych a v prvej polovici šesťdesiatych rokov (Bajč-Vlkanovo, Bešeňov, Dvory nad Žitavou, Nitrianska Streda, Lipová-Ondrochov, Vlkas a ďalšie).[130] Základom pre štúdium ludanickej skupiny sa však stal výskum pohrebiska v Branči, na ktorom popri sídliskových objektoch bolo aj 17 kostrových hrobov.[131] Hoci počtom hrobov sa zdá byť pohrebisko skromné, patrí k najväčším pohrebiskám lengyelskej kultúry na Slovensku. Jeho význam spočíva v tom, že na základe superpozície objektov sa potvrdilo chronologické postavenie ludanickej skupiny oproti predchádzajúcej skupine Brodzany-Nitra a podstatne sa obohatili poznatky o materiálnej náplni i pohrebnom ríte

ludanickej skupiny (okrem jedného sú všetky hroby detské).

Už v prvých svojich prácach (1964) dokázali J. Lichardus, V. Němejcová-Pavúková a J. Vladár neopodstatnenosť názorov týkajúcich sa chronologických súvislostí medzi neskorolengyelskou ludanickou a lužianskou skupinou.[132] Nejednotnosť názorov vyplývala predovšetkým z nedostatočného výskumu a domnievame sa, že diskusia, ktorá okolo spomínaného problému neskoršie opäť vznikla,[133] definitívne osvetlila túto stránku vývoja lengyelskej kultúry. Na základe výsledkov spomínaných výskumov vypracovali sa kritériá určujúce pomer ludanickej skupiny k príbuzným kultúrnym skupinám. Pri vnútornej periodizácii ludanickej skupiny vychádzali J. Vladár a J. Lichardus z typologického rozboru materiálu, podľa ktorého staršiu fázu reprezentujú nálezy z Výčap-Opatoviec s prevládajúcimi prvkami domáceho lengyelského podložia, kým mladšia fáza (Branč, Ludanice) je už výrazne ovplyvnená bodrogkeresztúrskou skupinou, vystupujúcou zároveň ako sprostredkujúci činiteľ medzi naším územím a juhovýchodom.[134] Ak uplatníme stratigrafické poznatky z oblasti bodrogkeresztúrskej skupiny na ludanickú skupinu, potom mladšiu fázu ludanickej skupiny reprezentujú tie nálezové celky, v prostredí ktorých sa objavuje už keramika zdobená brázdeným vpichom.

Bezprostredný zásah bodrogkeresztúrskej skupiny do oblasti ludanickej skupiny prejavuje sa takou výraznou keramikou, akou sú dvojuché mliečniky s charakteristickým ornamentom. Špecifickým tvarom sú dvojuché šálky, vystupujúce na západnom Slovensku len v tejto skupine lengyelskej kultúry; v lengyelskom a polgárskom komplexe sú typické pre horizont Bodrogkeresztúr I — Ludanice — Jordanów.[135] Posledné výskumy na východnom Slovensku však ukazujú, že podobné dvojuché keramické tvary prežívajú i v nasledujúcom horizonte (lažnianska skupina). Napriek neskorému rozlíšeniu osobitosti ludanickej skupiny (r. 1958) je dnes najlepšie prebádanou skupinou lengyelskej kultúry u nás a aj jej vzťahy ku kultúram strednej a juhovýchodnej Európy sú už pomerne dobre známe.[136]

Geografické rozšírenie ludanickej skupiny sa kryje s predchádzajúcim osídlením a ráta sa s ňou aj v priľahlých oblastiach Zadunajska. Rozvoj medenej industrie v ludanickej skupine sa predpokladá predovšetkým podľa typologického rozboru depotov a ojedinelých nálezov. Okrem drobných ozdobných predmetov zaraďujú sa do náplne ludanickej skupiny charakteristicky tvarované medené dýky (typ Malé Leváre)[137] a pomerne početné, no bližšie nestratifikované sekeromlaty.[138] Značný rozmach medenej industrie v súčasných kultúrnych skupinách, najmä v bodrogkeresztúrskej, svedčí o tom, že absencia spoľahlivo datovaných medených výrobkov vyplýva predovšetkým z nedostatočného výskumu pohrebísk.

Zánik ludanickej skupiny treba dávať do súvisu so vznikom *keramiky zdobenej brázdeným vpichom* (obr. 13: 45—50). Hoci táto keramika bola na západnom Slovensku známa už dlhší čas, pre nedostatok stratifikovaných údajov zaraďovala sa — v päťdesiatych rokoch pod označením „gajarský typ"[139] — až do neskorého eneolitu, za klasickú kanelovanú keramiku. Na základe stratigrafie a typologického rozboru nálezov predovšetkým z Bajča, Lipovej-Ondrochova, Dvorov nad Žitavou a Nitrianskeho Hrádku, ako aj prehodnotením staršieho materiálu dokázal A. Točík začiatkom šesťdesiatych rokov, že keramika zdobená brázdeným vpichom vystupuje ešte pred kultúrou s kanelovanou keramikou.[140] Jej začiatky možno sledovať v doznievaní ludanickej skupiny, ďalší vývoj v samostatnom horizonte keramiky zdobenej brázdeným vpichom a doznievanie v bolerázskej skupine. Ako neúnosné sa ukázali aj teórie predpokladajúce vznik tejto keramiky na území dnešného Rumunska, pretože keramika s brázdeným vpichom typu Retz je značne staršia; chronologicky sa líši od druhého horizontu keramiky zdobenej brázdeným vpichom, vystupujúceho znovu až v mladom eneolite. Brázdený vpich sa na juhozápadnom Slovensku uplatňuje v prostredí lengyelskej kultúry, stojacej však pod silným vplyvom polgárskeho komplexu a azda i pod vplyvom kultúry lievikovitých pohárov.

Takéto datovanie keramiky zdobenej brázdeným vpichom bolo čoskoro prijaté s istými výhradami voči jej samostatnému horizontu. Vychádzalo sa z predpokladu, že táto keramika sa vyskytuje len v ludanickej a po nej nasledujúcej bolerázskej skupine. Niektoré svojrázne tvary keramiky (nízke jednouché šálky, jednouché krčahy) a najmä rozlíšenie osobitných horizontov keramiky s brázdeným vpichom na východnom Slovensku (Streda nad Bodrogom, Kopčany), v Potisí (Tiszapolgár-Basatanya — najmladšie hroby, a i.), ale aj v Zadunajsku (skupina Balaton) plne potvrdili existenciu osobitného horizontu keramiky zdobenej brázdeným vpichom na západ-

Obr. 15. Branč. Model strechy chaty. (Skupina Brodzany-Nitra.)

nom Slovensku, pre ktorý sa v poslednom čase používa aj označenie *skupina Bajč-Retz*. Výskyt keramiky zdobenej vpichom, resp. tejto výzdoby v náplni neskorej ludanickej skupiny považujeme za doklad postupného formovania skupiny Bajč-Retz. Na druhej strane v tom vidíme i postupné zanikanie ludanickej skupiny.

Celkovým habitom patrí skupina Bajč-Retz ešte do lengyelskej kultúry a môže sa považovať za jej posledný stupeň.[141] Sporadický výskyt techniky brázdeného vpichu v prostredí bolerázskej skupiny je opätovne dokladom postupnej nadväznosti obidvoch skupín.

Skupinou Bajč-Retz sa končí na západnom Slovensku vývoj lengyelskej kultúry a uzaviera sa ňou aj obdobie staršieho eneolitu. Obdobná bola situácia v staršom eneolite i na východnom Slovensku, kde však vývoj pokračoval v rámci *polgárskeho kultúrneho komplexu*. Najstaršie eneolitické osídlenie tu reprezentuje *tiszapolgárska kultúrna skupina* (obr. 16: 16—25). K dávnejším nálezom z pohrebiska v Lúčkach (poloha Pláne)[142] a zvlášť významným nálezom z Tibavy[143] pribudol v šesťdesiatych rokoch ďalší materiál z výskumov v Oboríne, Lúčkach (sídlisko v polohe Viničky), Veľkých Raškovciach[144] i na iných lokalitách (Porúbka, Hriadky atď.)

Z viacerých prác o tiszapolgárskej skupine a osobitne o východoslovenskom materiáli je významná monografia I. Bognárovej-Kutziánovej (1963), zaoberajúca sa problematikou pohrebiska Tiszapolgár-Basatanya v severovýchodnom Maďarsku.[145] Autorka v rámci celej tiszapolgárskej skupiny rozlišuje niekoľko lokálnych variantov; na východnom Slovensku je rozšírený variant Lúčky. V nasledujúcich prácach venovaných súbornému zhodnoteniu pohrebiska v Tibave (1964)[146] i celkovému postaveniu tiszapolgárskej skupiny na Slovensku (1968)[147] sa riešili otázky genézy a vývoja tejto skupiny na východnom Slovensku od obdobia skupiny Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín cez prototiszapolgársku fázu až k vlastnej tiszapolgárskej skupine. Z tohto hľadiska má okrem sídliska v Lúčkach veľký význam najmä sídlisko v Tibave, kde sa zistili najmenej tri vrstvy polgárskeho komplexu. Rozloženie jednotlivých hrobov na neďalekom pohrebisku a rozbor materiálu z nich dosvedčuje aj staršiu fázu, líšiacu sa od klasickej fázy, rozšírenej v celom Potisí. Nateraz môžeme vývoj tiszapolgárskej skupiny pomerne najlepšie sledovať práve na východnom Slovensku.

Úlohou budúceho výskumu je vysvetliť súvis hojných nálezov medenej industrie (hlavne sekeromlatov) s ich rozložením na severe Východoslovenskej nížiny, pod úpätiami Karpát (Lúčky, Porúbka, Tibava [9 sekeromlatov], Trhovište, viaceré sekeromlaty zo Zakarpatskej oblasti USSR).[148] Zdá sa, že táto dislokácia dosvedčuje

cestu smerujúcu od juhovýchodu cez Potisie do severných, zakarpatských oblastí, po ktorej sa dovážal zakarpatský kremeň, ktorý v období polgárskych skupín na východnom Slovensku takmer úplne vytlačil typickú domácu surovinu — obsidián.

Spomínané výskumy priniesli dôkazy o tom, že aj v tiszapolgárskej skupine existovali kolové chaty, súvisiace s podobnými chatami prototiszapolgárskej fázy.[149] Nateraz ide o najmladšie chaty tohto druhu v Potisí.

Hoci z nášho územia sú známe už viaceré pohrebiská (Oborín, Veľké Raškovce, Streda nad Bodrogom, Lúčky), väčší výskum sa uskutočnil len v Tibave. Na základe dislokácie hrobov na tibavskom pohrebisku a ich rozdielneho vybavenia jednotlivými druhmi milodarov bola spracovaná vnútorná periodizácia tiszapolgárskej skupiny.[150] Zo slovenských eneolitických lokalít toto pohrebisko azda najvýraznejšie poukazuje na prehlbujúcu sa sociálnu diferenciáciu spoločnosti.

Doterajší výskum zaradil tiszapolgársku skupinu k najlepšie prebádaným úsekom východoslovenského eneolitu. Pri jej spoľahlivej synchronizácii so skupinou Brodzany-Nitra na západnom Slovensku bude treba vyjasniť datovanie tohto horizontu predovšetkým v súvise s kultúrne i geograficky blízkou kultúrou Cucuteni a prostredníctvom nej i s ďalšími okruhmi maľovanej keramiky; tu sa názory niektorých našich i zahraničných bádateľov rozchádzajú (od Cucuteni A_3 až po Cucuteni AB).[151]

Ďalšie osídlenie východného Slovenska reprezentuje *bodrogkeresztúrska skupina*, ktorou dosiahla expanzia polgárskeho kultúrneho komplexu svoj vrchol. Z materského územia, t. j. zo širšieho Potisia prenikla až do Sedmohradska a v opačnom smere ovplyvnila vývoj lengyelskej kultúry, čo badať najmä na juhozápadnom Slovensku v súvekej ludanickej skupine, v prostredí ktorej sa nachádzajú aj importy bodrogkeresztúrskej skupiny. Smerom na sever prešla i za Karpaty a pod jej vplyvom sa formovala v Malopoľsku skupina Zlotniky-Wyciaże, v náplni ktorej sa polgárska zložka už vyrovnáva s lengyelským podložím. Napriek tomu patrí bodrogkeresztúrska skupina k najmenej prebádaným eneolitickým skupinám východného Slovenska. Nateraz disponujeme prevažne iba tými nálezmi, ktoré boli známe už v päťdesiatych rokoch; patria k nim pomerne málopočetné sídliskové nálezy zo Stredy nad Bodrogom,[152] Tibavy,[153] Zemplína,[154] niekoľko nádob z neznámych lokalít[155] a črepy pochádzajúce z tesnej blízkosti hrobov tiszapolgárskej skupiny v Tibave.

Na základe týchto skromných nálezov a s prihliadnutím na bohaté materiálové fondy v Maďarsku pokúsil sa S. Šiška roku 1966 o periodizáciu bodrogkeresztúrskej skupiny na východnom Slovensku na tri vývojové fázy;[156] toto členenie sa v podstate ukázalo ako správne. Prvú fázu na tomto území zastupuje klasická bodrogkeresztúrska keramika (Tibava — pohrebisko i sídlisko, Zemplín), zdobená typickým rytým ornamentom (obr. 16: 26, 27, 29, 30, 34); je súčasná s väčšou časťou druhej etapy pohrebiska Tiszapolgár-Basatanya (II) a ďalšími lokalitami v Maďarsku. Pre druhú fázu je charakteristický ornament robený technikou brázdeného vpichu. Keramika tejto fázy sa vyskytuje samostatne v Strede nad Bodrogom (obr. 16: 28, 31—33, 35) a v najmladších hroboch na pohrebisku Tiszapolgár-Basatanya.[157] Do tretej fázy zahrnul autor aj lažniansku skupinu. Nové výskumy však ukázali, že táto skupina sa postupne formuje už v druhej fáze a reprezentuje samostatný stupeň polgárskeho kultúrneho komplexu, ktorý pretrváva až do začiatkov stredného eneolitu.

Budúci výskum by sa mal upriamiť predovšetkým na klasickú fázu bodrogkeresztúrskej skupiny. Najlepšiu možnosť na to poskytuje dokončenie výskumu pohrebiska v Tibave, kde materiál z povrchových zberov ukazuje, že pohrebisko tiszapolgárskej skupiny pokračuje v bodrogekersztúrskej fáze. Podobnú relatívnu chronológiu dokazujú i nálezy z blízkeho sídliska; v tomto ohľade je dôležitá najmä lokalita v Strede nad Bodrogom, kde sa zistila následnosť: tiszapolgárska skupina — bodrogkeresztúrska skupina II (keramika s brázdeným vpichom) — kultúra s kanelovanou keramikou.

K hlavným úspechom výskumu východoslovenského eneolitu za posledné desaťročie patrí objavenie osobitej skupiny pamiatok, známej dnes ako *lažnianska kultúrna skupina* (obr. 16: 36—44). Pri rozbore žiarového pohrebiska v Malých Zalužiciach-Lažňanoch (20 jamkových i urnových hrobov) poukázal V. Budinský-Krička prvý raz na špecifický ráz materiálu z tejto lokality a s použitím analogických sídliskových nálezov z Veľkého Šariša, Prešova i z pohrebiska vo Veľkých Lazoch (Zakarpatská oblasť USSR) v rokoch 1963 a 1964 predbežne datoval lažniansku skupinu na rozhranie tiszapolgárskej a vyvinutej bodrogkeresztúrskej skupiny.[158]

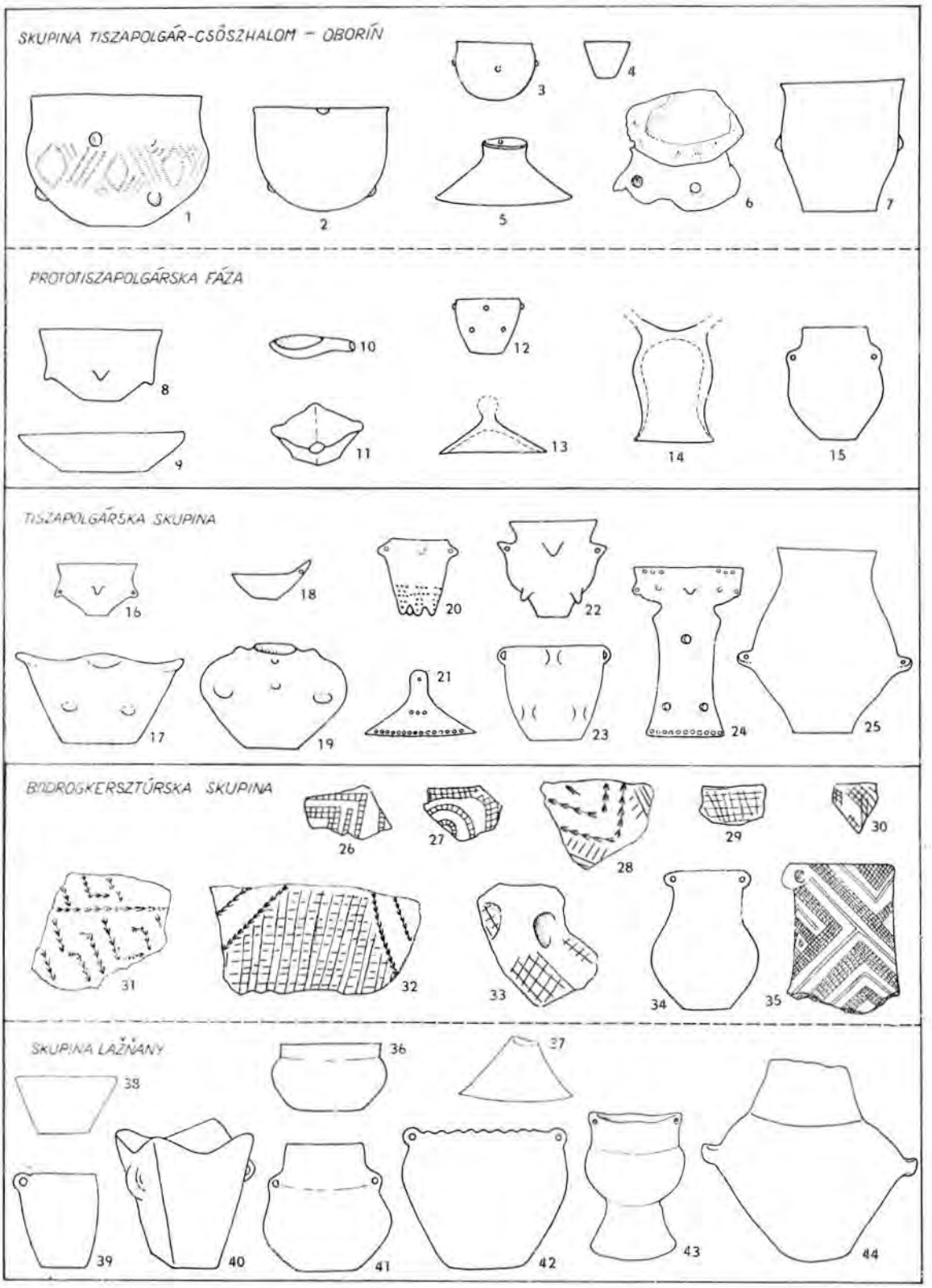

Obr. 16. Hlavné typy keramiky polgárskych kultúrnych skupín. 1, 4, 5, 7 – Oborín (sídlisko); 2, 3, 15 – Oborín (pohrebisko); 6, 26, 27, 29, 30 – Tibava (sídlisko); 8–11, 14 – Lúčky (sídlisko); 12, 13 – Veľké Raškovce (sídlisko); 16–25 – Tibava (pohrebisko); 28, 31–33, 35 – Streda nad Bodrogom (sídlisko); 34 – neznáma lokalita; 36–38, 41–43 – Šebastovce (pohrebisko); 39, 44 – Barca (pohrebisko); 40 – Barca (sídlisko).

Už pri predbežnom hodnotení osídlenia východného Slovenska na sklonku starého eneolitu sa ukázala úzka príbuznosť medzi lažnianskou skupinou a niektorými relatívne mladšími pamiatkami bodrogkeresztúrskej skupiny v Maďarsku, s neskorou fázou kultúry Sălcuţa (IV) i neskorotripoľskými skupinami, ako aj s keramikou zdobenou brázdeným vpichom typu Bajč-Retz a s bolerázskou skupinou. Na základe spoločných prvkov v materiálnej náplni a v pohrebnom ríte sme datovali lažniansku skupinu až za klasickú bodrogkeresztúrsku skupinu.[159] Zakrátko sa dokázalo, že pamiatky príbuzné lažnianskej skupine sú hojne rozšírené v celej maďarskej potiskej oblasti (skupina Hunyadihalom)[160] a obidve skupiny tak vytvárajú osobitý nálezový horizont v severovýchodnej časti Zakarpatskej kotliny.

Nasledujúce výskumy na pohrebiskách lažnianskej skupiny v Barci (poloha Baloty) a Šebastovciach, ukončené až roku 1970, prispeli rozhodujúcou mierou k poznaniu jej materiálnej náplne i pohrebného rítu a k spresneniu datovania.[161] Pre tieto dve pohrebiská, ležiace v Košickej kotline, je príznačný birituálny spôsob pochovávania s prevahou kostrových hrobov. Malá vzájomná vzdialenosť obidvoch pohrebísk, rozloženie hrobov a napokon aj nálezy sídliskového rázu z blízkosti pohrebísk svedčia o cyklickom osídľovaní; dôsledkom toho bolo aj postupné, prerušované pochovávanie na pohrebisku v Šebastovciach, ktoré umožňuje sledovať i vnútorný vývoj lažnianskej skupiny.

Hoci výsledky spomínaných výskumov nie sú ešte definitívne zhodnotené, môžeme už dnes rozlíšiť dve vývojové fázy lažnianskej skupiny. V keramike staršej fázy prežívajú ešte také typické tvary polgárskeho komplexu, ako nádoby s dutou nôžkou, pokrývky a typické mliečniky s vysokým hrdlom. Túto fázu môžeme dať ešte do súvisu s horizontom keramiky zdobenej brázdeným vpichom, predovšetkým na základe tvarov nádob; napriek pomerne značnému množstvu nálezov sa v náplni lažnianskej skupiny výzdoba brázdeným vpichom alebo iný ornament doteraz nevyskytli. V mladšej fáze, ktorú reprezentujú najmä nálezy z pohrebiska v Barci a azda i skupina mladších hrobov v Šebastovciach, sa už tieto keramické tvary nevyskytujú. Nachádzame v nej aj osobite stvárnenú medenú industriu a nápadne pribúda keramika maľovaná čiernou (smolnou?) farbou.

Podľa týchto i ďalších detailnejších rozdielov v náplni obidvoch fáz predpokladáme, že iba staršia fáza lažnianskej skupiny je sčasti súčasná s horizontom keramiky zdobenej brázdeným vpichom, v prostredí ktorého však tiež predpokladáme vnútorný vývoj. Mladšiu fázu lažnianskej skupiny už synchronizujeme so začiatkom bolerázskej skupiny na západnom Slovensku.[162] Ako ukázal posledný výskum v Barci (poloha Svetlá IV), bolerázska skupina vo svojej mladšej fáze zasahuje i na východné Slovensko.[163] Táto lokalita môže mať pri stanovení vzťahov lažnianskej a bolerázskej skupiny na východnom Slovensku kľúčový význam, lebo sa tu stretáva na jednom mieste osídlenie obidvoch skupín.

Skupinou Bajč-Retz sa končí na západnom Slovensku a skupinou Lažňany na východnom Slovensku starší eneolit a zároveň aj dlhý vývoj lengyelskej a polgárskej kultúry. Zemepisná i kultúrna blízkosť týchto dvoch komplexov sa v celom priebehu neskorého neolitu a staršieho eneolitu výrazne odrážala takmer vo všetkých oblastiach ich materiálneho i nadstavbového prejavu. Pozorujeme to zvlášť na keramike, kamennej i medenej industrii. U obidvoch komplexov sa uplatňujú príbuzné typy obydlí a súčasne sa posúva aj osídlenie do severných horských oblastí.

V dôsledku početných príbuzných, často až jednoznačných znakov niet podstatných rozporov pri vzájomnej synchronizácii polgárskeho i lengyelského komplexu na Slovensku, ktorú sme naznačili pri stručnom hodnotení eneolitických skupín. Isté rozdiely badať pri sledovaní vzťahov ich jednotlivých horizontov k ďalším príbuzným kultúram v juhovýchodnej Európe: Cucuteni, Tripolie, Gumelniţa, Sălcuţa a i. Názory slovenských i zahraničných (najmä maďarských a rumunských) bádateľov sa s postupujúcim výskumom stále korigujú a spresňujú, čo sa odráža v početných štúdiách venovaných tejto problematike. Za základný poznatok však považujeme skutočnosť, že všetky tieto kultúry sú rámcove súčasné, t. j. že približne v rovnakom období vznikli a v rovnakom období sa ich vývoj aj končí.

V strednom eneolite dochádza na území Slovenska — podobne ako na okolitých územiach s príbuzným predchádzajúcim vývojom — k rozšíreniu *kultúry s kanelovanou keramikou*. Zahrňujeme doň najstarší stupeň — bolerázsku skupinu — a stupeň (alebo stupne) s vlastnou klasickou kanelovanou keramikou.

Kontinuitu vývoja od staršieho neskorolengyelského osídlenia možno v *bolerázskej skupine* sledovať predovšetkým na keramike (obr. 17). Na-

priek tomu ťažko vysvetliť, čo vyvolalo také zásadne odlišné formovanie materiálnej náplne i ostatných prejavov bolerázskej skupiny a stupňov s klasickou kanelovanou keramikou. Podnety k týmto zmenám siahajú do neskorých lengyelských a polgárskych skupín. Vlna expanzie lengyelskej kultúry z pôvodného územia hlboko na západ (Bavorsko) a sever (Malopoľsko) i rovnako silný zásah bodrogkeresztúrskej skupiny, smerujúci na západ (Ludanice), sever (skupina Wyciąże -Złotniki v Malopoľsku) a východ (takmer celé Sedmohradsko), znamenali i vývojový vrchol obidvoch kultúrnych komplexov. Krátko po ňom nasledovalo však náhle, ťažko vysvetliteľné oslabenie vnútorného domáceho podložia, do ktorého už značne intenzívnejšie zasahovali cudzie vplyvy. Presvedčivo to dokazuje celá náplň skupín Bajč-Retz a Lažňany.

V stredoeneolitickej bolerázskej skupine, rozpoznanej na juhozápadnom Slovensku začiatkom päťdesiatych rokov,[164] môžeme vidieť už len slabé ohlasy lengyelskej kultúry. Na základe výsledkov výskumov v Bajči, Bešeňove a hlavne Nitrianskom Hrádku, rozboru ďalších nálezov a porovnania s moravským materiálom, najmä so stratigrafiou v Jevišoviciach, zmenili E. F. Neustupný a A. Točík pôvodné datovanie bolerázskej skupiny do mladého eneolitu a zaradili ju do začiatočnej fázy stredného eneolitu, pred vlastnú klasickú kanelovanú keramiku.[165] Na Morave jej zodpovedá horizont Jevišovice C_1 — ohrozimská skupina.[166] Vychádzajúc z rozboru materiálu z Nitrianskeho Hrádku (Vysoký breh) V. Němejcová-Pavúková súhrnne zhodnotila bolerázsku skupinu na juhozápadnom Slovensku, osvetlila jej spätosť s predchádzajúcim lengyelským osídlením i význam pri formovaní kultúry s klasickou kanelovanou keramikou a poukázala na rad styčných bodov, spájajúcich túto skupinu s juhovýchodnou Európou, najmä s kultúrou Cernavoda.[167]

O vzťahoch k domácemu lengyelskému podložiu svedčia viaceré tvary keramiky. Isté typologické zhody s horizontom Gorodsk-Usatovo a predovšetkým s kultúrou Cernavoda III, na ktoré upozornila spomínaná autorka, prejavujú sa vo viacerých tvaroch, vo výzdobe (plastický a rytý vetvičkovitý ornament) i v celkovom vzhľade keramiky; sú však skôr iba dokladom o súčasnosti týchto kultúr, ako dôkazom o ich bezprostrednom spojení.

Značne problematické osídlenie východného Slovenska v období bolerázskej skupiny na západnom Slovensku začína dostávať v posledných rokoch konkrétnejšie obrysy. Výskumom v Barci (poloha Svetlá IV) sa zistila prítomnosť tejto skupiny aj na východnom Slovensku a sú doklady o nej aj v potiskej oblasti Maďarska. Nevyjasnený zostáva vzťah bolerázskych nálezov k materiálu lažnianskej a bodrogkeresztúrskej skupiny v Barci. Predpokladaná superpozícia objektu bolerázskej skupiny nad objektom lažnianskej skupiny nie je zreteľná a treba ju overiť vhodnejšími stratigrafickými pozorovaniami. Nepočetný bolerázsky materiál z Barce má však značne mladý ráz.[168]

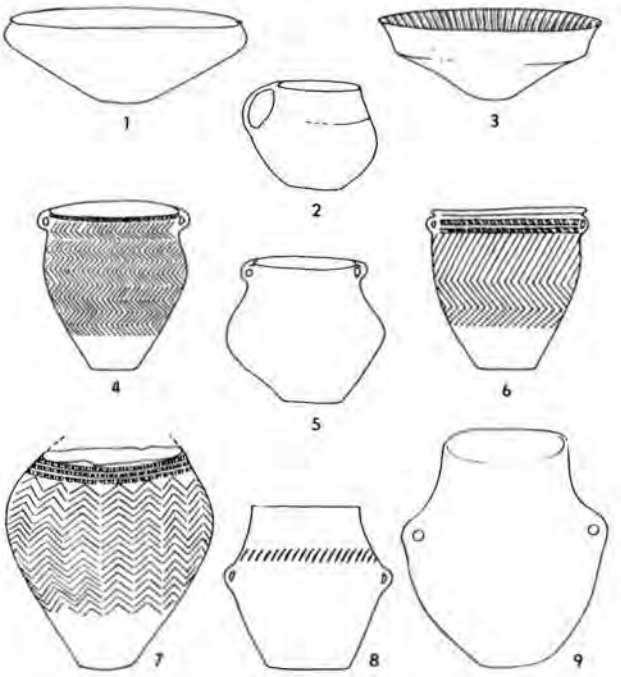

Obr. 17. Výber základných tvarov keramiky bolerázskej skupiny. 1–8 — Nitriansky Hrádok; 9 — Bajč.

Vychádzajúc z porovnania dosiaľ nepublikovaného materiálu zo Štúrova s materiálom z Nitrianskeho Hrádku, Iže, Bolerázu a z iných lokalít i s nálezmi z Bajča, možno uvažovať o trojfázovom členení bolerázskej skupiny.[169] Podobnú periodizáciu tejto skupiny v západnom Maďarsku spracúvajú i maďarskí bádatelia.[170] Vzhľadom na vyspelú klasickú kanelovanú keramiku, ktorá sa od keramiky bolerázskej skupiny ako celku značne líši, niet pochýb, že i bolerázska skupina prešla dlhším vývojom. Pri synchronizácii osídlenia východného a západného Slovenska je dôležité zistiť, či i ďalšie nové nálezy bolerázskej skupiny z východného Slovenska budú mladšieho rázu. Ak áno, potvrdí sa tým súčasnosť mladšej fázy lažnianskej skupiny (pohrebisko v Barci) so

Obr. 18. Nitriansky Hrádok. Výber základných tvarov klasickej kanelovanej keramiky.

začiatočnou (staršou) fázou bolerázskej skupiny na západnom území jej rozšírenia.

Okrem spracovania periodizácie bolerázskej skupiny a doloženia, prípadne popretia jej súvislého osídlenia v širšom Potisí, považujeme za najdôležitejšiu úlohu preskúmať pohrebiská tejto skupiny na našom území. Žiarový pohrebný rítus bolerázskej skupiny v severozápadnom Maďarsku (Pilismarót-Basaharc),[171] teda na území susediacom s juhozápadným Slovenskom, ukazuje na súvislý horizont žiarového pochovávania v približne súčasných kultúrnych skupinách na severe Karpatskej kotliny (Ohrozim — Boleráz — Lažňany); črtá sa možnosť pripojenia tohto horizontu aj na východ, na ukrajinské posttripoľské skupiny.[172] Prechod z kostrového pohrebného rítu na žiarové pochovávanie (hoci nie všade úplný) je jedným z najpresvedčivejších dôkazov o spoločenských (nepriamo i ekonomických) zmenách, ktoré však v tomto období majú už tendenciu vnútornej konsolidácie.

Z rozšírenia bolerázskej skupiny vidíme, že už v čase jej trvania môžeme v mladšej dobe kamennej sledovať zjednocovanie vývoja na celom území Slovenska. Tento proces vyvrcholil v nasledujúcom období *klasickej kanelovanej keramiky*, ktoré zároveň predstavuje aj najhustejšie eneolitické osídlenie. Okrem rovinatých oblastí dochádza k osídľovaniu dovtedy iba sporadicky obývaných území Liptova a Spiša.

Napriek tomuto rozšíreniu i početnému materiálu dodnes nie je vypracovaná spoľahlivejšia vnútorná periodizácia kultúry s kanelovanou keramikou na Slovensku. Doterajšie pokusy o jej podrobnejšie členenie sú zatiaľ len predbežné. Už vo viacerých starších prácach sa poukazovalo na to, že napriek pomerne jednoliatemu osídleniu celého Slovenska môžeme v niektorých oblastiach (napr. na Spiši) pozorovať rozdiely v materiálnej náplni, o ktorých však s istotou nevieme, či sú výsledkom lokálneho vývoja, alebo iba odrazom mladšieho stupňa. Od konca päťdesiatych rokov[173] nedošlo v tomto ohľade k podstatnejšiemu pokroku. E. F. Neustupný predpokladá medzi bolerázskou (stupeň A) a bošáckou skupinou (stupeň E) ešte tri stupne kanelovanej keramiky, pričom po stupni A, ktorý je dnes už s istotou doložený, by nasledujúci stupeň B na Slovensku predstavoval materiál, z ktorého sa už vyvíjajú typické tvary kanelovanej keramiky. Z rámca klasickej keramiky sa zatiaľ vyčleňuje iba keramický súbor zo Svodína, ako staršia, prechodná fáza klasickej kanelovanej keramiky.[174] V tomto materiáli sa ešte zreteľne prejavuje spojitosť medzi bolerázskou a klasickou kanelovanou keramikou.

Širšiu platnosť prechodnej fázy (alebo stupňa B) treba overiť konfrontáciou s ostatným materiálom; to isté sa vzťahuje i na ďalšie prepokladané stupne (C a D) na našom území, ktoré tiež nie sú spracované. Z tohto hľadiska prvoradý význam bude mať najmä zhodnotenie bohatého sídliskového materiálu z Nitrianskeho Hrádku (obr. 18),[175] ktorý poskytuje záchytné body na vyčlenenie stupňov (alebo kratších fáz) klasickej kanelovanej keramiky. Zrejme už na sklonku obdobia tejto keramiky objavujú sa štíhle črpáky a poháre s rovno zrezaným dnom, kým črpáky so zahroteným spodkom, typické pre bošácko-kostolacký horizont, sa tu vyskytujú len sporadicky.

Približne rovnakým smerom sa uberal vývoj aj na juhovýchodnom Slovensku. O kontaktoch bolerázskej skupiny s klasickou kanelovanou keramikou svedčia už spomínané nálezy zo sídliskového objektu v Barci, obsahujúce však celkove mladú bolerázsku keramiku; podobný ráz má aj džbán z Kačanova.[176] Relatívne staršiu fázu už klasickej kanelovanej keramiky reprezentuje zatiaľ ojedinelý súbor nálezov z Kopčian,[177] v blízkosti ktorého boli viaceré sídliskové objekty s mladšou klasickou keramikou; k nej patria i ďalšie, hoci nie veľmi početné nálezy z východného

Slovenska (Streda nad Bodrogom, Valalíky a i.).[178]

Napriek zdanlivej uniformite klasickej kanelovanej keramiky na celom území Slovenska môžeme na nej pozorovať isté zvláštnosti lokálneho rázu. Vzťahuje sa to opäť na juhozápadné a východné Slovensko. Doterajšie nálezové fondy, najmä z východného Slovenska, sú však nedostatočné a definovanie osobitostí obidvoch spomenutých území (a ďalších menších oblastí) by bolo značne skreslené. Paradoxom výskumu slovenského eneolitu je to, že hoci klasická kanelovaná keramika reprezentuje azda najhustejšie osídlenie v mladšej dobe kamennej, jej terénny i teoretický výskum už dlhší čas stagnuje. Záujem sa sústreďoval predovšetkým na štúdium začiatkov kultúry s kanelovanou keramikou a otázky spojené s jej doznievaním.

Klasickou kanelovanou keramikou sa na Slovensku končí krátkodobé zjednotenie vývoja pod plášťom jednej kultúry i obdobie stredného eneolitu. Všeobecne predpokladané definitívne upevnenie patriarchátu v tomto období sa v slovenskom materiáli zatiaľ výraznejšie neodráža. Dôvody musíme hľadať v nedostatočnom terénnom výskume, v chybnej, nevyčerpávajúcej interpretácii nálezov a hlavne v malej pozornosti, ktorá sa tomuto i ďalším podobným problémom na Slovensku venuje. Za prejav zmien, uskutočnených v tejto súvislosti predovšetkým v postavení a poslaní rodu a v dôsledku toho aj v organizácii spoločnosti, môžeme u nás považovať najmä zánik dlhého domu. V nadstavbovej sfére pozorujeme na Slovensku úplné uvoľnenie pohrebného rítu (absolútna absencia pohrebísk, zvieracie hroby, hroby na sídliskách a pod.). Len ojedinelé žiarové hroby z východného Slovenska[179] dokladajú istú kontinuitu súvisacu so starším osídlením.

Po zániku klasickej kanelovanej keramiky vývoj na Slovensku opäť prebieha vo dvoch uzavretých geografických oblastiach a navyše aj v ich rámci sa vytvárajú lokálne skupiny (bošácka, kostolacká, Kosihy-Čaka, Nyírség-Zatín a skupina východoslovenských mohýl), ktoré v posledných rokoch väčšina slovenských bádateľov súhrnne označuje termínom *mladoeneolitický kultúrny komplex*. Ako vyplýva z názvu, ním sa končí eneolit a celá mladšia doba kamenná na Slovensku. Názory na osídlenie v tomto období a na jeho periodizáciu sa v priebehu celého päťdesiatročného výskumu Slovenska často menili a dnešnú podobu dostali vlastne až v druhej polovici šesťdesiatych rokov.

V rámci spomenutého komplexu možno spojitosť s predchádzajúcim osídlením najlepšie sledovať na keramike *bošáckej skupiny* (obr. 19: 1—6). Už od objavenia tejto skupiny v tridsiatych rokoch sa nepochybovalo o jej mladoeneolitickom ráze.[180] Názory sa rozchádzali predovšetkým v hodnotení samotného vývoja bošáckej skupiny, rozšírenej na Záhorí, na strednom Považí a v Ponitrí, t. j. v hornatejších oblastiach juhozápadného Slovenska. A. Točík a M. Novotná na začiatku šesťdesiatych rokov poukázali na viaceré spoločné znaky bošáckej skupiny s kostolackou, na ich úzke styky s predchádzajúcou klasickou kanelovanou keramikou a nálezy tohto charakteru zaradili do zmiešaného kostolacko-bošáckeho horizontu.[181] E. F. Neustupný už pred nimi (1959) označil bošácku skupinu, súčasnú so stupňom Jevišovice B, za samostatný stupeň (E) kultúry s kanelovanou keramikou na juhozápadnom Slovensku,[182] no neskôr (1966) skorigoval datovanie v tom zmysle, že vlastná bošácka skupina nasleduje až po spomínanom kostolacko-bošáckom horizonte. Zároveň upravil aj chronológiu bošáckej skupiny vo vzťahu k Jevišoviciam a ostatným kultúrnym skupinám.[183]

Nový pohľad na datovanie a celkové postavenie bošáckej a kostolackej skupiny i ďalších súčasných skupín priniesli V. Němejcová-Pavúková a J. Vladár.[184] Podkladom pri hodnotení bošáckej a kostolackej skupiny boli výskumy na sídliskách v Podolí a Ivanovciach, ktoré poskytli spoľahlivo datovaný materiál bošáckej skupiny, ako aj výskum sídliska kostolackej skupiny v Iži. Aj rozbor ďalšieho materiálu ukázal, že bošácka skupina sa územne vylučuje s kostolackou skupinou, ktorá zasahuje na juhozápadné Slovensko len pozdĺž Dunaja; obidve skupiny sú súčasné a spájajú ich početné tvarové i výzdobné prvky (šnúrová výzdoba, brázdený vpich, misy slavónskeho rázu a mnohé iné). Napriek stále nedostatočnému výskumu oboch skupín ich spojitosť s predchádzajúcim osídlením sa ukazuje byť nesporná.

Viaceré prvky (tzv. slavónske misy, hrnce so zdrsneným telom a hladeným hrdlom, ojedinele i brázdený vpich) spájajú bošácku skupinu so *skupinou Kosihy-Čaka* (obr. 19: 7—9), ktorá sa na rovinatých územiach juhozápadného Slovenska vkliňuje medzi bošácku skupinu na severe, skupinu Makó (v priľahlej časti Maďarska) i spomínanú kostolackú skupinu na juhu. Začiatky jej štúdia sú spojené najmä s výskumami v Čake, Malých Kosihách, Nitrianskom Hrádku, Branči,

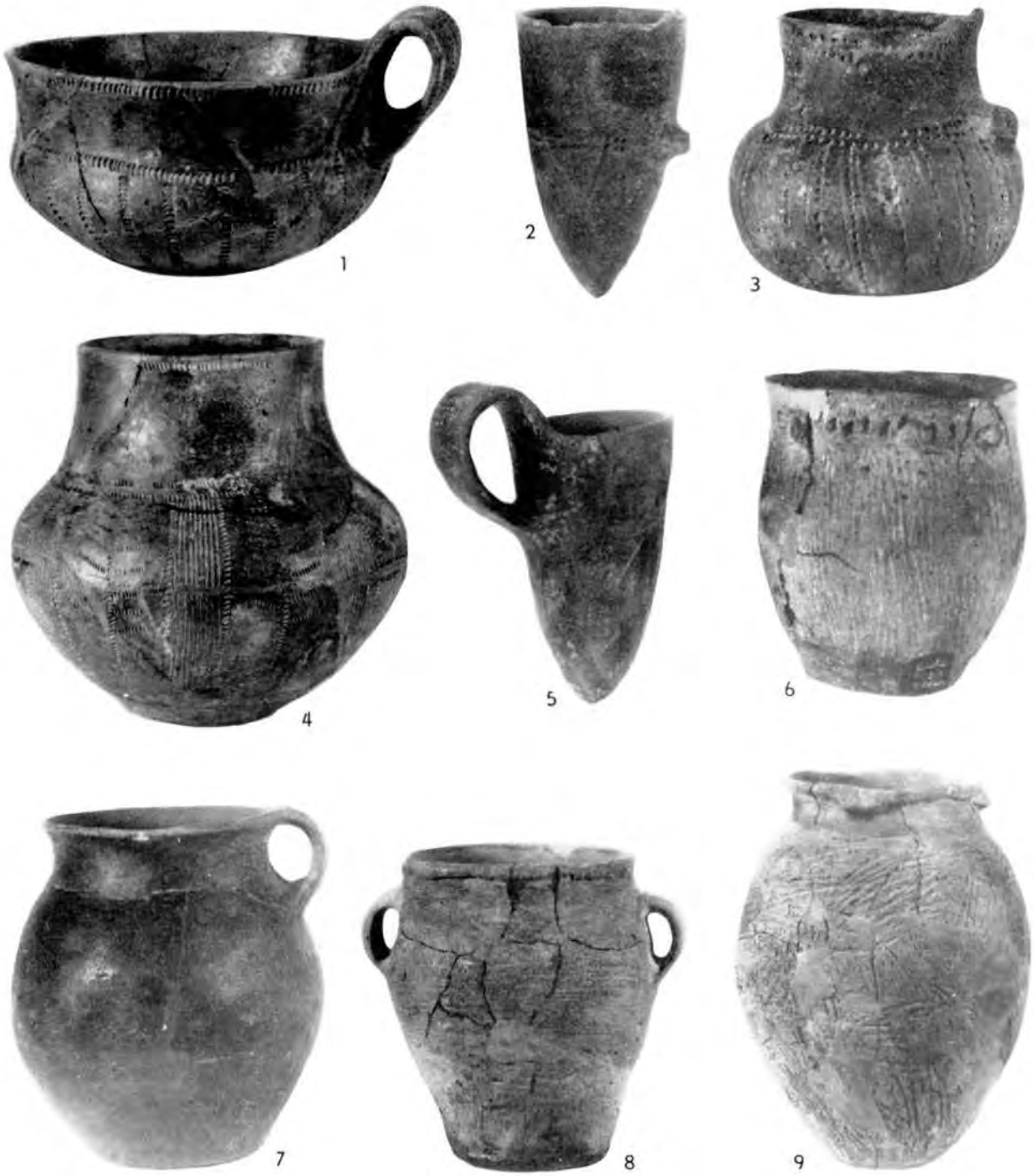

Obr. 19. Výber keramiky mladoeneolitických kultúrnych skupín. 1—6 — Podolie (bošácka skupina); 7—9 — Čaka (skupina Kosihy-Čaka).

Nitre a na ďalších lokalitách. Hodnotenie nálezov skupiny Kosihy-Čaka prešlo niekoľkými štádiami: priraďovali sa k slavónskej kultúre[185] a neskôr sa pokladali za osobitý začiatočný horizont nagyrévskej kultúry,[186] patriacej už do staršej doby bronzovej. V posledných rokoch viacerí autori sa zhodujú v tom, že skupina Kosihy-Čaka nadväzuje na osídlenie s klasickou kanelovanou keramikou a pokladajú ju za súčasnú so skupinou bošáckou, kostolackou, Makó, Nyírség-Zatín v Potisí a inými.[187]

Ďalšou zložkou mladoeneolitického komplexu na Slovensku je *skupina Nyírség-Zatín*[188] rozšírená na rovinatých územiach východného Slo-

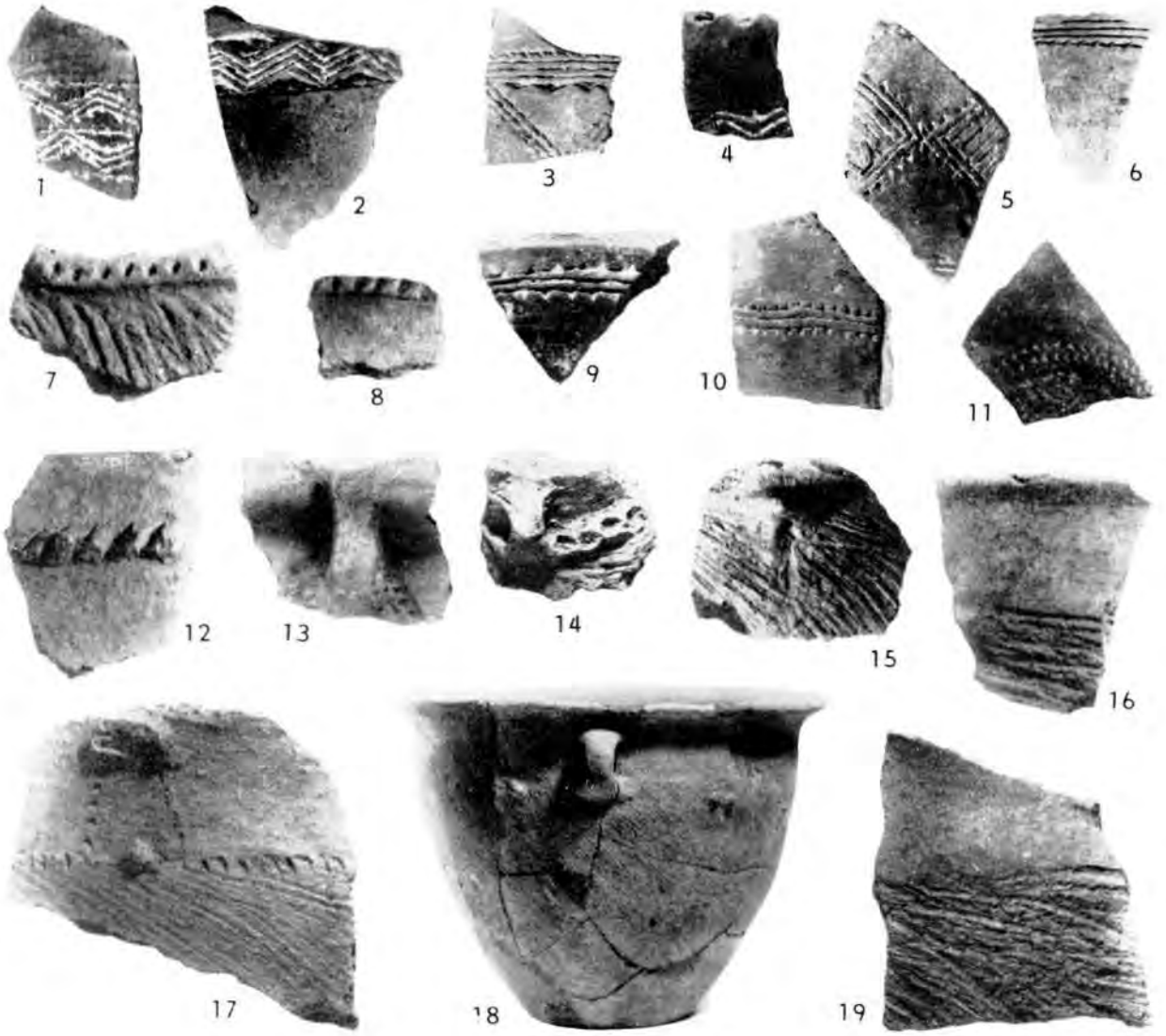

Obr. 20. Oborín. Keramika skupiny Nyírség-Zatín.

venska a vo východnej časti Maďarska (obr. 20). Základné nálezové fondy tejto skupiny z nášho územia pochádzajú zo Zatína a zo sídliska v Oboríne, obohnaného plytkou priekopou. Podľa nálezového materiálu je táto skupina najviac príbuzná skupine Kosihy-Čaka; typické sú najmä nádoby so slamovaným telom. Oveľa častejšie ako v iných skupinách sa v nej objavuje keramika zdobená hlboko rytým ornamentom, brázdeným vpichom, vruborezom a bielou inkrustáciou; žiaľ, celých nádob poznáme veľmi málo. Keramika podobného rázu (i tzv. slavónske misy) sa vyskytuje pomerne hojne aj v spišskej oblasti (Dreveník), zatiaľ však ťažko povedať, či patrí k skupine Nyírség-Zatín, alebo reprezentuje osobitný lokálny variant.

Naposledy zistenou súčasťou spomínaného komplexu je *skupina východoslovenských mohýl*, známa takmer výlučne z birituálnych mohylových pohrebísk, rozložených po horských hrebeňoch severovýchodného Slovenska (obr. 22). Jej objavenie a výskum je spojený s menom V. Budinského-Kričku.[189] Dosť chudobný inventár mohýl ukazuje na úzke vzťahy kultúrnej skupiny východoslovenských mohýl (obr. 21) k zakarpatskému okruhu kultúry so šnúrovou keramikou, ktorej nositelia prišli na toto územie v období rozkvetu šnúrovej keramiky. V novom prostredí sa dostali už do styku s karpatskými neskoroeneolitickými skupinami (Nyírség-Zatín); dokazujú to viaceré tvary keramiky a ich výzdoba. Neujasnený zostáva vzťah osobitej šnúrovej keramiky

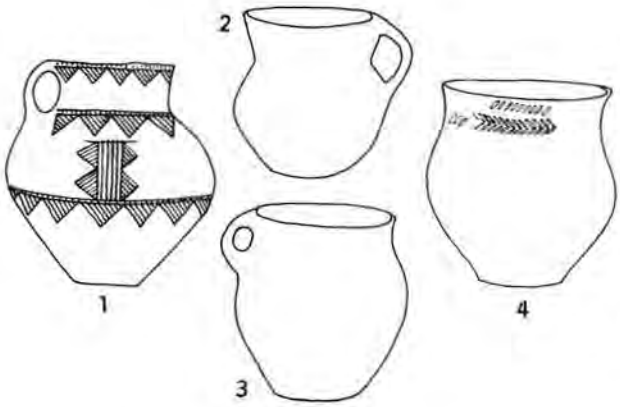

Obr. 21. Keramika skupiny východoslovenských mohýl. 1, 4 — Kučín; 2 — Marhaň; 3 — Giraltovce.

Obr. 22. Rozmiestenie východoslovenských mohýl na horskom hrebeni (Strážske-Tovarnianska Polianka).

z Barce[190] i z ďalších sídlisk na juhu (na Východoslovenskej nížine) k skupine Nyírség-Zatín, zaberajúcej to isté územie, ako aj k skupine východoslovenských mohýl, rozprestierajúcich sa na severe. Z oblasti týchto mohýl nie je totiž známa žiadna sídlisková keramika.

Spoločným znakom všetkých skupín mladoeneolitického kultúrneho komplexu na Slovensku sú prvky vučedolskej kultúry. Prejavujú sa najmä charakteristickými misami s rôzne tvarovanými nôžkami a špecifickými druhmi ornamentu (brázdený vpich, vruborez a pod.) Typickými spoločnými tvarmi týchto skupín sú baňaté džbány, nádoby so zdrsneným (slamovaným) telom a vyhladeným hrdlom a iné. Napriek tomu ostáva viac nevyjasnených problémov, napr. vzájomný vzťah jednotlivých skupín (intenzita vplyvu kostolackej skupiny na bošácku je nepomerne väčšia ako na skupiny ležiace bližšie ku kostolackej), ich vnútorná periodizácia a najmä vzťah k predchádzajúcej klasickej kanelovanej keramike. Okrem bošáckej a kostolackej skupiny sú kontakty ostatných skupín so starším podložím nepomerne menej výrazné. Tým sa nastoľuje znovu otázka, či známy materiál skupín Nyírség-Zatín a Kosihy-Čaka neodráža len ich mladšiu fázu. A súvisí s tým i ďalšia otázka: či geografické rozšírenie jednotlivých skupín mladoeneolitického komplexu je dnes už spoľahlivo stanovené.

V schematickom náčrte neolitického a eneolitického osídlenia Slovenska chceli sme poukázať na cesty, ktorými sa uberalo štúdium mladšej doby kamennej a na činitele odrážajúce v najvýstižnejšej podobe problematiku tohto obdobia. Nie všetky kritériá použité pri charakterizovaní jednotlivých kultúrnych skupín sú jednoznačné a spoľahlivé a niektoré zostávajú ešte neznáme, no mnohé už boli preverené v priebehu vyše päťdesiatročného cieľavedomého výskumu.

Poznámky

[1] Budavári V., *Novšie praveké pamiatky z Liborče*, ČMSS XXI, 1929, 77—85; ten istý, *Hromadný medený nález z Handlovej (okr. Prievidza)*, SMSS XXIV, 1930, 95—98, a mnohé ďalšie; Kraskovská Ľ., *Památky bukovohorské kultury ve sbírkách Vlastivědného musea v Bratislavě*, PA III, 1933, 46—49; Loubal A., *Neolit a eneolit v Jedlicskovej sbierke*, Kultúra VI, 1933, 589—599, 773—781.

[2] Mitscha-Märheim H., *Vorgeschichtliches aus dem unteren Grantale*, WPZ XI, 1924, 105—117.

[3] Nischer-Falkenhof L., *Kupferzeitliche Keramik von Nyitraludány*, Dolgozatok VIII, 1932, 271—273.

[4] Neustupný J., *Výzkum neolitického sídliště na Dreveníku u Spišského Podhradí*, Bratislava VII, 1933—1934, 171; ten istý, *Piešťansko v pravěku*, Zprávy Piešťanskej Muzeálnej Spoločnosti 2, 1931; ten istý, *Antropomorfní nádobka bodrogkereszturského typu z Něm. Seldína (okr. Parkan)*, Bratislava IX, 1935, 131—133.

[5] Böhm J., *Zpráva o činnosti Československého státního archeologického ústavu za r. 1930*, Zprávy Československého státního archeologického ústavu II—III, Praha 1931, 103.

[6] Böhm J., *Domica — jeskyně neolitického člověka*, Praha 1933; ten istý, *Domica a její nástěnné kresby*, Volné směry 1932, 255—258, a ďalšie.

[7] Fewkes V. J., *Explorations in Yugoslavia and Czechoslovakia*, BASPR 11, 1935, 27.

[8] Childe V. G., *The Danube in Prehistory*, Oxford 1929; Menghin O., *Weltgeschichte der Steinzeit*, Wien 1940; Tompa F., *Die Bandkeramik in Ungarn*, Budapest 1929.

[9] Pasternak J., *Ruské Karpaty v archeologii*, Praha 1928, 15—18, 23—26.

[10] O výskume na Slovensku, prehľade nových nálezov, domácej i zahraničnej literatúre, ktorá sa zmieňuje o Slovensku, referoval J. Eisner pravidelne v Sborníku Muzeálnej slovenskej spoločnosti: XX, 1926, 18, 19; XXI, 1927, 11—16; XXII, 1928, 29, 30; XXIII, 1929, 114—116; XXIV, 1930, 169—172; XXV, 1931, 140—142; XXVI, 1932, 69—72; XXVII—XXVIII, 1933—1934, 169—174; XXIX, 1935, 55—61; XXX, 1936, 66—73; XXXI, 1937, 94—97; XXXVIII—XLII, 1944—1948, 20—25; v zborníku Bratislava: III, 1929, 1127—1129; V, 1931, 356—358; VII, 1933, 550—552; VIII, 1934, 431—435; X, 1936, 479—482.

[11] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, Bratislava 1933, 11—47, 285—289.

[12] Tompa F., *Die Bandkeramik in Ungarn*, Budapest 1929.

[13] Böhm J., *Zur Frage der Endphase der donauländischen Kultur*, Altböhmen und Altmähren I, 1941, 37—64.

[14] Janšák Š., *Staré osídlenie Slovenska*, SMSS XXIV, 1930, 1—67; XXV, 1931, 7—65; XXVI, 1932, 16—52; XXVII—XXVIII, 1933—1934, 30—71; XXIX, 1935 15—51; ten istý, *Staré osídlenie Slovenska — Dolný Hron a Ipeľ v praveku*, Turčiansky Sv. Martin 1938.

[15] Janšák Š., *Praveké sídliská s obsidiánovou industriou na východnom Slovensku*, Bratislava 1935.

[16] O činnosti archeologického oddelenia SNM, o výskumoch na Slovensku a o nových nálezoch referoval V. Budinský-Krička pravidelne v Časopise Muzeálnej slovenskej spoločnosti: XXV, 1933, 16—19: XXVII—XXVIII, 1936—1937, 11—32; XXX, 1939, 11—16; XXXI, 1940, 32—37; XXXII, 1941, 8—12; v Historica Slovaca: III—IV, 1945—1946, 260—267; VI—VII, 1948, 269—279.

[17] V. B., *Hrob lovca z konca mladšej doby kamennej z Veselého (okr. Piešťany) v SNM*, ČMSS XXXI, 1940, 79—80; Budinský-Krička V., *Gräberfeld der späten schnurkeramischen Kultur in Veselé*, SlA XIII—1, 1965, 51—106.

[18] Budinský-Krička V., *Ďalšie výskumy v oblasti pravekých mohýl na východe Slovenska*, ČMSS XL, 1949, 36—38; ten istý, *Východoslovenské mohyly*, SlA XV—2, 1967, 277—361.

[19] Budinský-Krička V., *Výtvarný prejav slovenského praveku*, Turčiansky Svätý Martin 1943; ten istý, *Slovensko v mladšej dobe kamennej*, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 55—67.

[20] Filip J., *Pravěké Československo*, Praha 1948.

[21] Hájek L., *Chronologie východoslovenského neolitu*, O chronologii pravěku Československa, Praha 1956, 13, 14; ten istý, *Nová skupina páskové keramiky na východním Slovensku*, AR IX, 1957, 3—9, 33—36; ten istý, *Zur relativen Chronologie des Äneolithikums in der Tschechoslowakei*, Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958, Bratislava 1961, 59—76.

[22] Soudský B. — Břeň J., *Archeologický průzkum Trati Družby Košice-Čierna nad Tisou v r. 1951*, AR VI, 1954, 463, 464, 478—490.

[23] Andel K., *Výsledok archeologického prieskumu na zemplínsko-užskej nížine v rokoch 1953/54*, Vlastivedný sborník I, Košice 1955, 144—171; ten istý, *Nové neolitické kultúry na východnom Slovensku*, ŠZ AÚSAV 2, 1957, 47—52; ten istý, *Zemplín vo svetle novších archeologických nálezov*, Nové obzory II, 1960, 120—140.

[24] Andel K., *Pohrebisko z doby medenej v Tibave na východnom Slovensku*, SlA VI—1, 1958, 39—49; ten istý, *Tibava — eneolityczny zespól osadniczy u stóp Wyhorlatu*, AAC III, 1961, 39—64.

[25] Blahuta F., *Bukovohorské sídlisko v Kapušanoch*, SlA VII—1, 1959, 5—32; ten istý, *Archeologický profil Šariša*, Nové obzory II, 1960, 95—120; ten istý, *Výskum eneolitickej mohyly pri Cemjate*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 227—232.

[26] Polla B., *Eneolitické nálezy v Strede nad Bodrogom*, AR VIII, 1956—643, 663—666; ten istý, *Neolitické a eneolitické nálezy v Strede nad Bodrogom*, SSNM LVIII — História 4, 1964, 97—116.

[27] Bárta J., *Neolitické osídlenie jaskýň pri Poráči na Slovensku*, AR VIII, 1956, 633—639, 662, 693; ten istý, *Záchranný výskum v záplavou postihnutej jaskyni Domici*, ŠZ AÚSAV 2, 1957, 29—34; ten istý, *Neolitické a eneolitické osídlenie Puklinovej jaskyne na Dreveníku pri Žehre*, AR X, 1958, 465—471; ten istý, *Zur Problematik der Höhlensiedlungen in den slowakischen Karpaten*, AAC II, 1960, 5—39; ten istý, *Príspevok k pravekému osídleniu jaskýň domickej sústavy*, Slovenský kras V, 1963—1964, 58—73.

[28] Novotná M. — Štefanovičová T., *Výšinné sídlisko vo Veľkej Lomnici a osídlenie kanelovanou kul-*

túrou na Spiši, Sb. FFK — Historica IX, 1958, 267—290.

[29] Budinský-Krička V., *Výskum na sídlisku s bukovohorskou kultúrou vo Šváboch, okr. Prešov,* AR XI, 1959, 465—470.

[30] Točík A., *Zpráva o výskume v r. 1957—1959 na Zámečku v Nitrianskom Hrádku, okr. Nové Zámky,* Referáty za rok 1959, část III, Liblice 1960, 13—31.

[31] Čaplovič P., *Hurbanovo-Bacherov majer, neolitické sídlište,* AR VIII, 1956, 311—321, 340—343.

[32] Chropovský B., *Prispevok k problematike neolitického osídlenia záp. Slovenska,* SlA VI—1, 1958, 21—38.

[33] Novotný B., *Ke kulturním vztahům v počátcích vrcholného neolitu na Slovensku,* PA LII—2, 1961, 349—356.

[34] Kolník T. — Paulík J., *Záchranný výskum na neolitickom sídlisku v Borovciach pri Piešťanoch,* SlA V—2, 1957, 271—306.

[35] Dušek M., *Neolitické sídlisko v Patinciach, okr. Hurbanovo,* AR XI, 1959, 782—784, 804, 805.

[36] Točík A., *Záchranný výskum v Bajči-Vlkanove v rokoch 1959—1960,* ŠZ AÚSAV 12, 1964, 5—185.

[37] Pavúk J., *Chronologie der Želiezovce-Gruppe,* SlA XVII—2, 1969, 270 n., obr. 1, 2 a 12.

[38] Točík A., *Keramika zdobená brázdeným vpichom na juhozápadnom Slovensku,* PA LII—2, 1961, 321—344.

[39] Novotný B., *Sídlisko ľudu s maľovanou keramikou moravsko-slovenskou vo Veľkých Kostoľanoch,* ŠZ AÚSAV 2, 1957, 35—45.

[40] Porubský J., *Hroby z mladšej doby kamennej vo Výčapoch-Opatovciach, okr. Nitra* AR VII, 1955, 437—443, 465, 466; Balaša G., *Neolitické kostrové hroby v Dudinciach (okr. Šahy),* SlA VII—1, 1959, 33—37.

[41] Bánesz L., *Neolitické nálezy z Horných Lefantoviec,* ŠZ AÚSAV 9, 1962, 21—46; Točík A. — Lichardus J., *Neolitická jama vo Výčapoch-Opatovciach,* PA LV, 1964, 246—278; Pavúk J., *Grab des Želiezovce-Typus in Dvory nad Žitavou,* SlA XII—1, 1964, 5—68.

[42] Novotná M., *Medené nástroje a problém najstaršej ťažby medi na Slovensku,* SlA III, 1955, 70—100; tá istá, *Nálezy medených sekier s jedným ostrím zo Slovenska,* SlA V—2, 1957, 309—316; Patay P., *Príspevky k spracúvaniu kovov v dobe medenej na Slovensku,* SlA VI—2, 1958, 301—313.

[43] Novotný B., *Slovensko v mladšej dobe kamennej,* Bratislava 1958; ten istý, *Počiatky výtvarného prejavu na Slovensku,* Bratislava 1958; ten istý, *Lužianska skupina a počiatky maľovanej keramiky na Slovensku,* Bratislava 1962.

[44] Novotný B., *Slavónska kultúra v Československu,* SlA III, 1955, 5—69.

[45] Němejcová-Pavúková V., *Sídlisko boleráz-skeho typu v Nitrianskom Hrádku,* SlA XII—1, 1964, 163—268.

[46] Šiška S., *Pohrebisko tiszapolgárskej kultúry v Tibave,* SlA XII—2, 1964, 293—356.

[47] Lichardus J., *Bukovohorská kultúra na Slovensku a jej postavenie v Karpatskej kotline,* Referáty za rok 1961 I, Smolenice 1962, 85—99; ten istý, *Jaskyňa Domica — najvýznačnejšie sídlisko ľudu bukovohorskej kultúry,* Bratislava 1968.

[48] Budinský-Krička V., *Východoslovenské mohyly,* SlA XV—2, 1967, 277—361.

[49] Pavúk J., SlA XVII—2, 1969, 281 n.; ten istý, *Výskum neolitického sídliska v Štúrove,* AR XIX, 1967, 576 n.; ten istý, *Neolithisches Gräberfeld in Nitra,* Nitra 1966, rotaprint.

[50] Pavúk J., *Nové nálezy lengyelskej kultúry zo Slovenska,* SlA XIII—1, 1965, 27—50.

[51] Točík A. — Lichardus J., *Staršia fáza slovensko-moravskej maľovanej keramiky na juhozápadnom Slovensku,* PA LVII, 1966, 29.

[52] Točík A. — Lichardus J., l. c., 44; Lichardus J. — Šiška S., *Záchranný výskum pohrebiska a sídliska lengyelskej kultúry vo Svodíne roku 1965,* SlA XVIII—2, 1970, 312 n.

[53] Rozsiahly záchranný výskum J. Paulíka.

[54] Šiška S. — Vizdal J., *Záchranný výskum na neolitickom sídlisku v Michalovciach,* AR XIII, 1961, 871 n.; Lichardus J., *Predbežná správa o výskumoch na sídlisku s lineárnou keramikou v Michalovciach-„Hrádku",* Východoslovenský pravek 1, 1970, 19 n.

[55] Lichardus J., *Jaskyňa Domica;* ten istý, *Neolitické osídlenie jaskyne Čertova diera,* Nové obzory 8, 1966, 431 n.

[56] Vizdal J., *Neskoroneolitické nálezy z Oborína,* SlA XVIII—2, 217 n.

[57] Lichardus J. — Vladár J., *Zu Problemen der Ludanice-Gruppe in der Slowakei,* SlA XII—1, 1964, 69 n.; tí istí, *Erforschung der frühäneolithischen Siedlungen in Branč,* SlA XVI—2, 1968, 263.

[58] Němejcová-Pavúková V., *Äneolithische Siedlung und Stratigraphie in Iža,* SlA XVI—2, 1968, 353 n.

[59] Nepublikované výskumy V. Němejcovej-Pavúkovej.

[60] Vladár J., *Nagyrévske sídlisko v Čake,* SlA X—2, 1962, 319.

[61] Šiška S., *Tiszapolgárska kultúra na Slovensku,* SlA XVI—1, 1968, 61 n.

[62] Budinský-Krička V., *Pohrebisko z neskorej doby kamennej v Malých Zalužiciach-Lažňanoch,* ŠZ AÚSAV 13, 1964, 87 n.

[63] Budinský-Krička V., *Výskum eneolitického a slovansko-avarského pohrebiska v Šebastovciach,* AR XX, 1968, 213—219; ten istý, *Záchranný výskum v rokoch 1965 a 1966,* Nové obzory 11, 1969, 232—235.

[64] Pozri pozn. 54.

[65] Nepublikované nálezy K. Andela.

[66] Sztáray A., *Lucskai letet,* AÉ I, 1881, 272—275.

[67] Lichardus J., Východoslovenský pravek 1, 1970, 22.

[68] Kalicz N. — Makkay J., *Probleme des frühen Neolithikums der nördlichen Tiefebene,* Symposium über die aktuellen Fragen der Bandkeramik, Székesfehérvár 1970, rotapr.

[69] Lichardus J., *Jaskyňa Domica,* 33 n.

[70] Quitta H., *Zur Frage der ältesten Bandkeramik in Mitteleuropa,* PZ XXXVIII, 1960, 161, 163.

[71] Nepublikované nálezy, časť z nich pripravuje na uverejnenie J. Pavúk.

[72] Neustupný E. F., *K relativní chronologii volutové keramiky,* AR VIII, 1956, 392, 400—403.

[73] Quitta H., PZ XXXVIII, 1960, 164 n.; Tichý R., *K nejstarší volutové keramice na Moravě,* PA LI, 1960, 415 n.

[74] Pavúk J., *Gliederung der Volutenkeramik in der Slowakei*, ŠZ AÚSAV 9, 1962, 6—8, 17.

[75] Pavúk J., *Kultúry staršieho a stredného neolitu na západnom Slovensku*, Slovensko v mladšej dobe kamennej, Bratislava 1970, 57.

[76] Zaharia E., *Considération sur la civilisation de Criş à la lumière des sondages de Leţ*, Dacia VI, 1962, 5 n.

[77] Trogmayer O., *Megjegyzések a Körös csoport relatív időrendjéhez*, AÉ 91, 1964, 67 n.

[78] Pavúk J., SlA XVII—2, 1969, 270 n.; ten istý, Slovensko v mladšej dobe kamennej, Bratislava 1970, 32—43.

[79] Pavúk J., AR XIX, 1967, 576 n.

[80] Soudský B., *Bylany — osada nejstarších zemědělců z mladší doby kamenné*, Praha 1966, 63, 66.

[81] Plesl E., *Pohřebiště lidu s volutovou keramikou v Mlynárcích na Slovensku*, AR IV, 1952, 9 n.

[82] Pavúk J., *Neolithisches Gräberfeld in Nitra*, Nitra 1966.

[83] Pôvodu, vnútornej periodizácii a synchronizácii želiezovskej skupiny bola venovaná naposledy podrobná štúdia (Pavúk J., SlA XVII—2, 1969, 269).

[84] Ďalší výskum na niektorej z týchto lokalít je zvlášť žiadúci, lebo nálezový fond staršej lineárnej keramiky je chudobný.

[85] Sú to najmä nálezy z Barce III, Barce-Svetlej, Valalíkov a Blažíc, ktoré sú len veľmi neúplne publikované.

[86] Bánesz L. — Lichardus J., *Nové nálezy lineárnej keramiky v Barci pri Košiciach*, AR XXI, 1969, 291 n.

[87] Pozri pozn. 68.

[88] Pavúk J., SlA XVII—2, 1969, 271, 356.

[89] Blahuta F., SlA VII—1, 1959, 5 n.

[90] Výskum M. Lamiovej-Schmiedlovej.

[91] Lichardus J., Východoslovenský pravek 1, 1970, 25.

[92] Kalicz N. — Makkay J., *Die Probleme der Linearkeramik im Alföld*, Acta Antiqua et Archaeologica X, 1966, 43; Lichardus J., *Neolitické kultúry na východnom Slovensku*, Slovensko v mladšej dobe kamennej, Bratislava 1970, 81.

[93] Lichardus J., *Jaskyňa Domica*, 39 n.; ten istý, Slovensko v mladšej dobe kamennej, 78.

[94] Lichardus J., Východoslovenský pravek 1, 1970, 25; Šiška S. — Vizdal J., AR XIII, 1961, 871; Vizdal J., *Nález bukovohorského idolu na neolitickom sídlisku v Lastovciach*, AR XVI, 1964, 427.

[95] Kalicz N. — Makkay J., Acta Antiqua et Archaeologica X, 1966, 43—44.

[96] Lichardus J., Východoslovenský pravek 1, 1970, 25; ten istý, Slovensko v mladšej dobe kamennej, 81.

[97] Lichardus J., Slovensko v mladšej dobe kamennej, Bratislava 1970, 102, 103.

[98] Budinský-Krička V., *Výskum na sídlisku s bukovohorskou kultúrou vo Šváboch pri Prešove*, AR XI, 1959, 465.

[99] Pozri pozn. 97.

[100] Lichardus J., ŠZ AÚSAV 9, 1962, 47 n.; ten istý, *Jaskyňa Domica*, 90 n.; ten istý, Slovensko v mladšej dobe kamennej, 85 n.

[101] Pavúk J., SlA XVII—2, 1969, 339 n., obr. 8: 2, 4, obr. 10: 20, obr. 52, obr. 54: 1. Na lineárnej keramike z Kapušian sa však často vyskytuje výzdoba na vnútornej strane mís, presekávanie okraja, ako aj otvory pod okrajom hrubostenných nádob. Sú to elementy, ktoré sa považujú za charakteristické až pre horizont bukovohorská kultúra—želiezovská skupina. To je jedna z viacerých skutočností, ktoré spôsobujú ťažkosti pri stanovení chronologickej pozície skupiny Tiszadob-Kapušany.

[102] Andel K., Vlastivedný sborník I, Košice 1955, 147 Točík A. — Lichardus J., PA LVII, 1966, 6—11; Šiška S., SlA XVI—1, 1968, 62—64.

[103] Korek J. — Patay P., *Herpályi-halom kőkorvégi és rézkori települése*, FA VIII, 1956, 23—42.

[104] Nepublikovaný materiál, uložený v AÚ SAV.

[105] Vizdal J., *Neolitická jama z Oborína*, AR XIII, 1961, 318—325, 349—351; ten istý, *Neolitické hroby z Oborína*, AR XIV, 1962, 605—609, 637—638.

[106] Budinský-Krička V., *Východoslovenská nížina v praveku*, AR XIII, 1961, 41—49, 58—62.

[107] Šiška S., *Mladšia doba kamenná — neolit*, Pravek východného Slovenska, Košice 1966, 63—68; ten istý, SlA XVI—1, 1968, 64—71; Vizdal J., SlA XVIII—2, 1970, 217—234.

[108] Šiška S., SlA XVI—1, 1968, 71—80; ten istý, *Zur Problematik der spätneolithischen Kulturgruppen mit bemalter Keramik in der Ostslowakei*. ŠZ AÚSAV 17, 1969, 415—428.

[109] Pavúk J., SlA XVIII—1, 1965, 27 n.

[110] Lichardus J. — Vladár J., *Neskorolegyelské sídliskové a hrobové nálezy z Nitry*, SlA XVIII—2, 1970, 396—408.

[111] Bognár-Kutzián I., *Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken*, ŠZ AÚSAV 17, 1969, 31, 44—46. Za mladšiu lengyelskú kultúru považuje len vývojovú periódu s charakteristickým bielym pastóznym maľovaním.

[112] Podborský V., *Současný stav výzkumu kultury s moravskou malovanou keramikou na Moravě*, SlA XVIII—2, 1970, 260.

[113] Točík A. — Lichardus J., PA LVII, 1966, 27 n.

[114] Záchranný výskum pracovníkov Podjavorinského múzea v Novom Meste nad Váhom.

[115] Novotný B., *Lužianska skupina*, obr. 4: 1, obr. 9: 2, tab. XXV a XXXIV: 1—4; Dombay J., *Die Siedlung und das Gräberfeld in Zengővárkony*, Budapest 1960, tab. XLVIII: 18, 19, LIII: 3, LV: 21 a i.

[116] Lichardus J. — Šiška S., SlA XVIII—2, 1970, 311 n.

[117] Novotný B., *Sídlisko ľudu s maľovanou keramikou moravskoslovenskou vo Veľkých Kostoľanoch*, ŠZ AÚSAV 2, 1957, 35 n.; Pavúk J., SlA XIII—1, 1965, 27 n.

[118] Pavúk J., SlA XVIII—1, 1965, 40—42.

[119] Vladár J. — Lichardus J., SlA XVI—2, 1968, 332—334.

[120] Němejcová-Pavúková V. — Šiška S. — Vladár J., *Eneolit a začiatky nových progresívnych zmien*, Slovensko v mladšej dobe kamennej, Bratislava 1970, 135 n.

[121] Novotný B., *Slovensko*, 30—32.

[122] Vladár J., *Nové neolitické nálezy z Nitry*, AR XIII, 1961, 780—789, 814, 815; ten istý, *Výskum v Branči pri Nitre v roku 1961*, AR XIV, 1962, 311—320,

329—333; ten istý, *Archeologický výskum v Branči pri Nitre v rokoch 1961—62*, AR XVI, 1964, 63—101; Lichardus J. — Vladár J., SlA XII—1, 1964, 80—85; tí istí, SlA XVIII, 1970, 373—419; Vladár J. — Lichardus J., SlA XVI, 1968, 263—352; Vladár J. — Krupica O., *Neskorolengyelská keramika z Brodzian*, SlA XVIII, 1970, 353—371; Němejcová-Pavúková V., SlA XII, 1964, 187—191.

[123] Točík A. — Lichardus J., PA LVII, 1966, 30.

[124] Vladár J. — Lichardus J., SlA XVI, 1968, obr. 6.

[125] Lichardus J. — Vladár J., SlA XVIII, 1970, 402, 403.

[126] Šiška S., SlA XII, 1964, 336.

[127] Vladár J., *Frühäneolithische Siedlung und Gräberfeld in Branč*, ŠZ AÚSAV 17, 1969, 497—512; Vladár J. — Lichardus J., SlA XVI, 1968, 324.

[128] Lichardus J. — Šiška S., SlA XVIII, 1970, 319 (objekt 10/65 a 13/65), 232, 324.

[129] Vlček E. — Bárta J., *Lengyelský kostrový hrob z Malých Kršteňan (okr. Partizánske)*, OP XIV, 1950, 337—340; Lichardus J. — Vladár J., SlA XII, 1964, 108.

[130] Lichardus J. — Vladár J., SlA XII, 1964, 72, obr. 1; Němejcová-Pavúková V., SlA XII, 1964, 191.

[131] Lichardus J. — Vladár J., SlA XII, 1964; 91—102.

[132] Lichardus J. — Vladár J., l. c., 70, 71, 129; Němejcová-Pavúková V., SlA XII, 1964, 192—194.

[133] Novotný B., *Zu einigen Fragen über den Beginn der Lengyel-Kultur in der Slowakei*, ŠZ AÚSAV 17, 1969, 293—299; Lichardus J., ŠZ AÚSAV 17, 1969, 591—593; Pavúk J., ŠZ AÚSAV 17, 1969, 594 n.

[134] Lichardus J. — Vladár J., SlA XII, 1964; 129, 130.

[135] Němejcová-Pavúková V. — Šiška S., *Chronologische Beziehungen des älteren Äneolithikums in der Slowakei zu Ost- und Südosteuropa*, Actes du VIIe Congrès International des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques, Prague 1970, 443—447.

[136] Němejcová-Pavúková V., *Zur relativen Chronologie des Äneolithikums in Mittel- und Südosteuropa*, Germania 44, 1966, 234—264.

[137] Němejcová-Pavúková V., SlA XII, 1964, 189, 202—204.

[138] Novotná M., SlA III, 1955, 70—100.

[139] Novotný B., *Slovensko*, 47, 48.

[140] Točík A., PA LIII, 1961, 321—344; ten istý, ŠZ AÚSAV 12, 1964, 5—185.

[141] Lichardus J. — Vladár J., SlA XVIII, 1970, 408.

[142] Sztáray A., *Lucskai ásatások*, AÉ XIV, 1880, 258, 259; ten istý, *Lucskai letet*, AÉ I (új folyam), 1881, 272—275.

[143] Andel K., SlA VI, 1958, 39—49; ten istý, AAC III, 1961, 39—64; Šiška S., SlA XII, 1964, 293—356.

[144] Šiška S., *Eneolitický hrob z Veľkých Raškoviec, okres Trebišov*, Nové obzory 5, 1963, 215—217.

[145] Bognár-Kutzián I., *The Copper Age Cemetery of Tiszapolgár-Basatanya*, Budapest 1963.

[146] Šiška S., SlA XII, 1964, 293—356.

[147] Šiška S., SlA XVI, 1968, 80—175.

[148] Jankovich M. J., *Podkarpatská Rus v prehistorii*, Mukačevo 1931, tab. III.

[149] Šiška S., SlA XVI, 1968, obr. 32 a 33.

[150] Tamže, 138, obr. 13 a 14.

[151] Napr. Němejcová-Pavúková V., SlA XII, 1964, 211; Šiška S., SlA XVI, 1968, 147; Lichardus J. — Vladár J., SlA XVI, 1968, 342; Bognár-Kutzián I., *Tiszapolgár-Basatanya*, 546, 547; Dumitrescu V., ŠZ AÚSAV 17, 1969, 98, a iné práce.

[152] Polla B., AR VIII, 1956, obr. 260; ten istý, SSNM LVIII, História 4, obr. 5 a 6, tab. I a II.

[153] Šiška S., SlA XVI, 1968, 94, 96.

[154] Za informáciu ďakujem vedúcej výskumu v Zemplíne S. Pollákovej.

[155] Novotný B., *Slovensko*, tab. XLIII.

[156] Šiška S., *K počiatkom kultúry s kanelovanou keramikou na východnom Slovensku*, SlA XIV, 1966, 63.

[157] Bognár-Kutzián I., *Tiszapolgár-Basatanya*, hrob 133 — tab. CXII: 14, hrob 142 — tab. CXIII: 13—15 a niektoré ďalšie.

[158] Budinský-Krička V., *Žiarové hroby z doby medenej v Malých Zalužiciach-Lažňanoch*, AR XV, 1963, 680—687, 707; ten istý, ŠZ AÚSAV 13, 1964, 87—110.

[159] Šiška S., SlA XIV—1, 1966, 58—63.

[160] Bognár-Kutzián I., *Probleme der mittleren Kupferzeit im Karpatenbecken*, ŠZ AÚSAV 17, 1969, 31—60.

[161] Budinský-Krička V., AR XX, 1968, 213—219; ten istý, Nové obzory 11, 1969, 232—235.

[162] Šiška S., *Die Lažňany-Kulturgruppe in der Ostslowakei*, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Nitra-Malé Vozokany 8.—11. Dezember 1969 (v tlači).

[163] Bánesz L., *Eneolitické nálezy z Barce-Svetlej IV*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 326—330; Šiška S., *Nové výskumy na lokalitách lažnianskej skupiny*, Východoslovenský pravek 1, 1970, 29—36.

[164] Točík A., *Zisťovací výskum v Bešeňove na Slovensku*, AR III, 1951, 306, 307.

[165] Neustupný E. F., *Zur Entstehung der Kultur mit kannelierter Keramik*, SlA VII—2, 1959, 269; Točík A., *Zpráva o výskume v r. 1957—58 na Zámečku v Nitrianskom Hrádku, okr. Nové Zámky*, Referáty za rok 1959 III, Liblice 1960, 21; ten istý, *K otázke mladého eneolitu na juhozápadnom Slovensku*, ŠZ AÚSAV 11, 1963, 5—10.

[166] Neustupný E. F., l. c., 277.

[167] Němejcová-Pavúková V., SlA XII, 1964, 163—187, 211—268.

[168] Bánesz L., l. c., obr. 1.

[169] Němejcová-Pavúková V., *Zu Ursprung und Chronologie der Boleráz-Gruppe*, Symposium über die Entstehung und Chronologie der Badener Kultur, Nitra—Malé Vozokany 8.—11. Dezember 1969 (v tlači).

[170] Torma I., *Die Boleráz-Gruppe in Ungarn*, Symposium über die ... Badener Kultur (v tlači).

[171] Tamže.

[172] Šiška S., *Die Lažňany-Kulturgruppe* (v tlači).

[173] Neustupný E. F., SlA VII, 1959, 269 n.

[174] Točík A., ŠZ AÚ SAV 11, 1963, 9, 10.

[175] Tamže, 10—13.

[176] Nepublikované, nález uložený vo Výskumnom pracovnom stredisku AÚ SAV v Košiciach.

[177] Šiška S., SlA XIV, 1966, 60, 61.

[178] Polla B., SSNM LVIII, História 4, 1964, 110—116; Pástor J., *Sídlisko v Koštanoch*, AR XIV, 1962, 625, 626, 645.

[179] Bracovce, Hadušovce (Budinský-Krička V., Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 63), Seňa (Lamiová-Schmiedlová M. — Bánesz L., *K topografii pravekých nálezisk pri Kechneci a Seni na dolnom Hornáde*, ŠZ AÚSAV 9, 1962, 222, 223).

[180] Budinský-Krička V., ČMSS XXX, 1939, 11, 12; ten istý, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 63.

[181] Točík A., Referáty za rok 1959 III, Liblice 1960, 23; ten istý, ŠZ AÚSAV 11, 1963, 12—22; Novotná M., *Bošácko-kostolacký horizont na strednom Považí*, Sborník FFUK — Musaica XII, 1961, 21—34.

[182] Neustupný E. F., SlA VII, 1959, 277.

[183] Neustupný E. F., *K mladšímu eneolitu v Karpatské kotlině*, SlA XIV, 1966, 77—96.

[184] Němejcová-Pavúková V., SlA XII, 1964, 224; Němejcová-Pavúková V. — Rakovský Š., *Nálezy bošáckeho typu z Topoľčianok*, ŠZ AÚSAV 13, 1964, 77—86; Němejcová-Pavúková V., SlA XVI, 1968, 353—433; Vladár J., *Zur Problematik der Kosihy-Čaka Gruppe in der Slowakei*, SlA XIV, 1966, 245—366.

[185] Novotný B., *Slavónska kultúra v Československu*, SlA III, 1955, 5—69; ten istý, *Slovensko*, 48—50.

[186] Točík A., *Stratigraphie auf der befestigten Ansiedlung in Malé Kosihy, Bez. Štúrovo*, Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit Nitra 1958, Bratislava 1961, 21—24; Vladár J., *Nagyrévske sídlisko v Čake*, SlA X, 1962, 319—340.

[187] Pozri pozn. 184.

[188] Vladár J., *Koniec doby kamennej*, Pravek východného Slovenska, Košice 1966, 87—91.

[189] Budinský-Krička V., SlA XV, 1967, 277—361.

[190] Hájek L., *Zur relativen Chronologie des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslowakei*, Kommission . . ., Bratislava 1961, 66, 68.

Neolithische und äneolithische Besiedlung der Slowakei

Juraj Pavúk — Stanislav Šiška

Das Interesse am systematischen Studium des slowakischen Neolithikums und Äneolithikums ist erst nach der Gründung der Tschechoslowakischen Republik im J. 1918 festzustellen. Ältere Funde waren recht sporadisch (Lúčky, Moravany nad Váhom, Ružín, Poráč u. a.). Die erste Klassifikation dieser beiden Zeitepochen in der Slowakei hat J. Eisner durchgefürt.[11] Aus den vorhandenen Einzelfunden wertete er das Maximum aus und konfrontierte die slowakischen Funde mit dem Forschungsstand in den Nachbarländern. Beinahe zwanzig Jahre hindurch registrierte er systematisch alle Neufunde und referierte über sie in Fachzeitschrifften.[10] Sein Schüler, Mitarbeiter und Nachfolger V. Budinský-Krička begann mit Geländegrabungen, und in seinen Arbeiten ergänzte er das chronologische System J. Eisners; zum erstenmal verarbeitete er die slowakischen neolithischen und äneolithischen Fundstellen auch kartographisch.[16-19] In den dreißiger Jahren widmeten sich J. Böhm[5-7] und Š. Janšák[14-15] erfolgreich den Fundstellen dieser beiden Zeitepochen.

Zum markanten Wandel im Studium des slowakischen Neo- und Äneolithikums kam es nach dem zweiten Weltkrieg, insbesondere nach 1948, wann man die Aufmerksamkeit vor allem auf die Geländeforschung richtete. Die Ergebnisse der ersten großen Ausgrabungen hat in den fünfziger Jahren B. Novotný ausgewertet.[43] Weitere Grabungen mit Ausnützung der älteren Fundbestände ermöglichten es zu Beginn der sechziger Jahre mehreren Forschern, sich dem detailleren Studium systematisch zuzuwenden, und das Ergebnis ist eine verhältnismäßig genaue Periodisierung und Synchronisierung der neo- und äneolitischen Kulturen der Slowakei[45-63] In der vorgelegten Arbeit geben die Autoren eine Übersicht über die bedeutendsten Ergebnisse, sie charakterisieren kurz den gegenwärtigen Forschungsstand und die Richtung wie auch Aufgaben der weiteren Forschung.

Das Frühneolithikum wird in der Slowakei durch die ältere Linearkeramik im Osten und die ältere Linearbandkeramik im Westen des Landes repräsentiert. *Die ältere Linearkeramik* belegen am besten die Funde aus Michalovce-Hrádok und Oreské.[64, 65] Die dünnwandige Keramik hat ziegelbraune Engobe und trägt schwarze gemalte Linearmuster. Formgebung und Ornamentierung der Gefäße deuten auf Verwandtschaft mit der

Starčevo-Criş-Kultur, was auch die nordungarische Variante dieser Linearkeramik — die Szatmár-Gruppe — belegt.[68] Eine weitere Gattung der frühneolithischen bemalten Keramik wurde in den Höhlen des Slowakischen Karstes festgestellt (Domica Ia).

Die ältere Linearbandkeramik ist etwa aus 20 Fundorten bekannt.[71] Bei einem Vergleich der existierenden Funde, insbesondere der Keramik, ergibt sich als älteste die Tonware aus Nitra und ein Teil der Funde aus Hurbanovo. Der weitere Entwicklungsverlauf ist von zahlreicher Keramik aus Fundverbänden von Bíňa ablesbar, und die Schlußphase der älteren Linearbandkeramik belegen Funde aus Milanovce, Veľký Grob, Hurbanovo und Čataj. Mit dieser letzten Phase beginnt die allmähliche Umgestaltung in die jüngere Linearbandkeramik.[74, 75] Mit Hilfe der Keramik aus Bíňa (Abb. 3: 3—6) kann die ältere Linearbandkeramik mit der Starčevo-Criş-Kultur synchronisiert werden, aber hauptsächlich mit ihrer Variante aus Leţ[76] (Leţ 2—3) wie auch mit der Keramik aus Maroslele-Pana (Grube 3).[77]

Die jüngere linearbandkeramische Kultur gehört bereits in das mittlere Neolithikum. Sie entstand auf der Unterlage der älteren Linearbandkeramik, stellt ihre Fortsetzung dar, doch sind die Differenzen zwischen beiden so groß, daß zu erwägen ist, ob man sie nicht als zwei selbständige Kulturen betrachten soll. Gegenwärtig steht nicht ausreichend Material zur Verfügung, um ihre detaillere innere Periodisierung ausarbeiten zu können. Nur etliche Fundverbände ermöglichen es, ihre Entwicklung in drei Phasen (Abb. 3: 12—24) zu verfolgen (Bajč—Veľké Kostoľany —Štúrovo, Objekt 222/66).[78] In Šturovo wurde der Abschnitt einer großen Siedlung mit mindestens dreißig Grundrissen großer Pfostenbauten untersucht und in Nitra wieder der Teil eines ausgedehnten Gräberfeldes.[79, 82]

Die jüngere linearbandkeramische Kultur dauerte in der Slowakei und in Transdanubien wesentlich kürzer als in Mähren, Böhmen und Deutschland, ihre Entwicklung wurde hier früher unterbrochen und von der *Želiezovce-Gruppe* abgelöst. Die gegenseitige genetische Beziehung zwischen beiden Kulturen läßt sich am besten in der Ornamentik der Tonware verfolgen. In der Entwicklung der Želiezovce-Gruppe stellte man drei Stufen (Abb. 8) mit einer detailleren Gliederung im Rahmen der Stufen fest.[83] Im Verlauf der älteren Phase der mittleren Stufe kamen die Traditionen der jüngeren linearbandkeramischen Kultur zum Ausklingen. Mit der letzten Stufe, die durch neue Gefäßformen, eine Dekomposition und das Zurücktreten der Ornamentik in der Westslowakei charakterisiert ist, endet das mittlere Neolithikum, und die ausklingende Želiezovce-Gruppe wurde zur Unterlage, auf welcher mit dem Beitrag von bisher nicht genauer definierbaren Kulturen die Lužianky-Gruppe der Lengyel-Kultur entstand.

In der Ostslowakei setzte die Entwicklung nach der älteren Linearkeramik (Michalovce) mit der Linearkeramik des *Typus Barca III* (Abb. 9: 1) fort.[85, 86] Die Frage ist nun, ob die Linearkeramik des Typus Barca III samt der altertümlichen Keramik aus Barca-Svetlá noch in den Rahmen der älteren Linearkeramik gehört, also ob sie mit der älteren Linearkeramik aus Michalovce eine Kultureinheit bildet, oder ob sie im Rahmen der sog. östlichen Linearkeramik eine selbständige „mittlere" Stufe darstellt. Die Unterschiede in Formgebung und Ornamentik zwischen beiden Gattungen der Linearkeramik sprechen eher dafür, daß die Linearkeramik des Typus Barca III nicht mehr in den Rahmen der älteren Linearkeramik gehört, sondern eine selbständige chronologische Einheit bildet, die bereits ganz am Beginn des mittleren Neolithikums steht.[87]

Eine weitere, qualitativ neue Etappe in der Entwicklung der Linearkeramik der Ostslowakei stellt die *Gruppe Tiszadob-Kapušany* dar.[87–92] Die Keramik aus Kapušany (Abb. 10) und Peder (Abb. 9: 2) zeugt eindeutig für den genetischen Zusammenhang mit der Linearkeramik des Typus Barca III, doch fehlt zwischen beiden noch ein größerer, bisher nicht belegter chronologischer Abschnitt. Gegenwärtig geben die Funde nur eine allgemeine Entwicklungsrichtung zu erkennen, und Fragen über Beziehungen, Periodierung wie auch Weiterentwicklung oder Absterben der Gruppe Tiszadob-Kapušany sind unklar. In Zemplín kommt eine typologisch entwickeltere, wahrscheinlich auch jüngere Keramik dieser Gruppe in Begleitung von bemalter Keramik des *Typus Sátoraljaújhely vor* (Michalovce, Lastovce).[94] Nur diese Linearkeramik könnte mit der Bükker Kultur zeitgleich sein, die übrigen, hauptsächlich die Funde aus Kapušany und Peder müßten älter als die Bükker Keramik sein, weil sich nämlich die Verbreitungsgebiete beider überdecken.[97–99]

Im Slowakischen Karst (Höhlen Ardovo, Domica, Čertova diera) sonderte man die *Gemer-*

Gruppe der Linearkeramik heraus,[99] die neben anderen heimischen und fremden Komponenten die Unterlage bei der Entstehung der Bükker Kultur gebildet haben soll. Die Fundbestände der Gruppe sind vorderhand klein und nur teilweise veröffentlicht. Ihr Verbreitungsgebiet ist unbekannt und unklar ist ihre Beziehung zu den übrigen Gruppen der Linearkeramik im Theißgebiet.

Die Bükker Kultur gehörte lange und gehört auch jetzt noch zu den besterforschten Kulturen der Ostslowakei. Genauer kennt man allerdings nur ihre Keramik (Abb. 11), an Hand welcher bei ihr vier grundlegende Entwicklungsstufen ausgearbeitet worden sind.[100] Am besten erforscht ist von ihnen die vorklassische und klassische Stufe. Die ältere wie auch die letzte Stufe, beide für die Beurteilung des Beginns und des Endes der Bükker Kultur wichtig, kennt man nicht im nötigen Umfang. Gegenwärtig herrschen keine Zweifel mehr darüber, daß diese Kultur trotz ihrer recht eigenständigen und komplizierten Ornamentik auf der Tonware ein Produkt des heimischen Milieus war; sie wurzelt in der linearkeramischen Kultur, und die bei ihrer Gestaltung einwirkenden Fremdeinflüsse sind bisher nicht konkreter definiert worden. Ungeachtet der technologischen und künstlerischen Eigenständigkeit der Keramik, hat die Bükker Kultur die zeitgleichen Nachbarkulturen nicht bedeutender und nachweisbar beeinflußt, trotz häufiger Importe in anderen Kulturen, wohin diese sicherlich als Begleitartikel des Obsidianexportes gelangt sind, der gerade während der Bükker Kultur seine größte Entfaltung erreicht hatte. Die Importe von Bükker Keramik in anderen Kulturen ermöglichen in Anbetracht der relativ guten inneren Periodisierung der Bükker Keramik eine Synchronisierung mehrerer mittelneolithischer Kulturen und Kulturgruppen in Mittel- und Südosteuropa (Želiezovce- und Szakalhát-Gruppe, Vinča-Turdaş-Kultur, jüngere Linearbandkeramik außerhalb des Karpatenbeckens u. a.). Ebenso wichtig ist Einfuhrware aus anderen Kulturen in der Bükker Kultur. Aufgrund von Importen ist die Gleichzeitigkeit der Želiezovce-Gruppe, Vinča-Turdas-Kultur, jüngere Linear-Kultur von ihrer vorklassischen Stufe an belegt. Beide laufen mit der Szakalhát-Gruppe parallel und alle drei dann mit der Vinča-Turdaş-Kultur (Stufe Vinča B 1—2). Diese Serien gegenseitiger Keramikimporte bilden die Hauptachse bei der Synchronisierung der mittelneolithischen Kulturen Mittel- und Südosteuropas. Mit der jüngeren Linearbandkeramik im Karpatenbecken kommen Importe der Bükker Kultur in beglaubigten Fundverbänden nicht vor. Vorgekommen ist aber die Alföld-Linearkeramik[101] (Štúrovo, Nitra), die in ihrem Kerngebiet aller Wahrscheinlichkeit nach älter als die Bükker Kultur war, und dadurch gewinnt man auch einen der wenigen Belege dafür, daß der überwiegende Teil der Alföld-Linearkeramik mit der jüngeren Linearbandkeramik im mittleren Donaugebiet zeitgleich war.

Das Ende des mittleren und der Beginn des Spätneolithikums ist in der Ostslowakei vorderhand unklar. Die Siedlung der *Theiß-Kultur* in Zemplín (Abb. 12) steht vorderhand vereinzelt da und kompliziert eher die Situation als daß sie sie lösen würde.[102] In Nordostungarn ist die Sachlage ähnlich, das Studium der Problematik des Spätneolithikums steckt in den Anfängen (Theiß-Kultur, die Kulturgruppen Herpály und Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín).[103, 104] Im Gebiet der Ostslowakei kann man in das Spätneolithikum mit Sicherheit lediglich die Gruppe *Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín* weisen, die hauptsächlich durch die Grab- und Siedlungsfunde aus Oborín repräsentiert ist.[105–107] Diese Gruppe gehört bereits dem Polgár-Kulturkomplex an, die immer besser bekannt wird und die sich parallel mit der Lengyel-Kultur im Mitteldonauraum entwickelte.

Die Grabungen nach dem J. 1948 erweiterten die Fundbestände der *Lengyel-Kultur* dermaßen, daß bereits Ende der fünfziger Jahre ihre innere Periodisierung ausgearbeitet werden konnte.[43] Noch weitere Grabungen ermöglichten eine Definierung des Anteiles der heimischen Unterlage an der Entstehung der Lengyel-Kultur und eine Präzisierung ihrer Periodisierung und Synchronisierung. Grundsätzlich unterscheidet man eine ältere und jüngere Lengyel-Kultur. Die ältere mit eingeritzter und gemalter Verzierung auf der Keramik entfällt in den Zeitabschnitt des Spätneolithikums und die jüngere mit absolutem Fehlen von geritzter und gemalter Ornamentik auf der Tonware zusammen mit anderen charakteristischen Äußerungen gehört in die Epoche des älteren Äneolithikums. Die Periodisierung der Lengyel-Kultur ist verhältnismäßig genau, doch terminologisch nicht genug einheitlich. Der Einheitlichkeit und Eindeutigkeit halber schlagen die Autoren vor, die einzelnen Stufen der Lengyel-Kultur konsequent mit Fundortnamen zu bezeichnen, die repräsentative Funde geliefert haben (z. B. Lužianky, Střelice, Zengővárkony, Pečeňady, Bro-

dzany-Nitra und Ludanice); zu diesen könnte man beliebig Fundortnamen weiterer Gebiete mit lokal abweichenden, jedoch chronologisch entsprechenden Funden hinzufügen.

Die älteste Stufe der Lengyel-Kultur wird durch die vorderhand nur in der Westslowakei belegte *Lužianky-Gruppe* repräsentiert (Abb. 13: 1—8). Lediglich an Hand dieser Gruppe läßt sich die ganze Lengyel-Kultur genetisch mit der älteren heimischen Unterlage (Želiezovce-Gruppe) verknüpfen. Die Lužianky-Gruppe stellt mit ihrer eigenständigen Keramikfüllung eine selbständige Stufe dar und nach Ansicht der Autoren ist es weiterhin nicht tragbar, sie als Teil der bisherigen Stufe I (Phase Ia) der Lengyel-Kultur zu betrachten, deren Hauptfüllung von der älteren slowakisch-mährischen bemalten Keramik gebildet wird (Abb. 13: 9—11), die eine weitere selbständige Stufe repräsentiert[113] (Nitriansky Hrádok-Zámeček, Veľké Hoste, Koláry u. a.). Die Funde aus Svodín,[116] die vor kurzem als selbständige Stufe herausgestellt wurden, stehen der älteren slowakisch-mährischen bemalten Keramik viel näher als die Lužianky-Gruppe. Es sind Neufunde abzuwarten und der in den Funden aus Svodín zum Niederschlag gekommene Entwicklungsabschnitt ist genauer zu klassifizieren. Die nachfolgende, recht ausgeprägte Stufe der älteren Lengyel-Kultur vertreten die Keramikfunde aus Pečeňady, Veľké Kostoľany[117] und in geringerem Maße auch aus anderen Fundorten mit der charakteristischen rotgrundierten und weißpastos bemalten Keramik — die Stufe Pečeňady (Abb. 13: 23—28). Den Entwicklungsabschluß dieser Stufe bilden Funde aus Moravany, ein Teil des Materials aus Veľké Kostoľany und Funde aus Čab-Sila.[118] Die Bemalung der Keramik tritt zurück und schwindet langsam ganz, im Ton tauchen plötzlich viele Beimischungen und Mineralien auf und ziegelbraune wie auch ziegelrote Farbe der Keramik beginnt vorherrschend zu werden. Diese Phase beschließt die Entwicklung der älteren, noch neolithischen Lengyel-Kultur und bedeutet zugleich den Übergang zur äneolithischen Lengyel-Kultur, an deren Beginn in der Slowakei die Brodzany-Nitra-Gruppe steht. In der Ostslowakei ist ein ähnlicher Übergang zwischen der neolithischen Gruppe Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín und der äneolithischen Tiszapolgár-Gruppe, belegt durch die insbesondere aus der Siedlung in Lúčky (Flur Viničky) gut bekannte Prototiszapolgár-Phase.

In der Periodisierung des slowakischen Äneolithikums, die in den 60er Jahren von Mitarbeitern des Archäologischen Institutes der SAW zu Nitra ausgearbeitet wurde, ist das Äneolithikum in drei grundlegende Abschnitte eingeteilt: in das ältere, charakterisiert durch die Weiterentwicklung der Lengyel-Kultur und des Polgár-Komplexes, in das mittlere Äneolithikum, in welchem die Kultur mit kannelierter Keramik entstand und sich entfaltete, und in das Spätäneolithikum mit dem kennzeichnenden Jungäneolithischen Kulturkomplex.

Das ältere Äneolithikum der Westslowakei ist durch die Gruppe *Brodzany-Nitra* vertreten (Abb. 13: 29—35).[121-128] Ihre Heraustellung als ein selbständiger Horizont der Lengyel-Kultur ist in Nitriansky Hrádok belegt, wo sie in einem der mehrerlei Siedlunghorizonte der Lengyel-Kultur festgestellt wurde. In Nitra und in Brodzany tritt sie selbständig auf, während in Branč Objekte der Ludanice-Gruppe solche der Brodzany-Nitra-Gruppe überlagerten. In ihrem Rahmen wurden bereits zwei Phasen unterschieden: die ältere (Brodzany) und die jüngere (Nitra-Lenigradská ulica u. a.). Für diese Gruppe sind noch lange Oberbauten kennzeichnend.

In kontinuierlicher Entwicklung geht die Brodzany-Nitra-Gruppe in die *Ludanice-Gruppe* über (Abb. 13: 36—44).[130-138] Die ältere Phase vertreten Funde aus Výčapy-Opatovce mit zahlreichen Elementen der vorangehenden Besiedlung, während die junge Phase (Branč, Ludanice) bereits stark von der Bodrogkeresztúr-Gruppe beeinflußt war. Wendet man die stratigraphischen Beobachtungen aus dem Bereich der Bodrogkeresztúr-Gruppe bei der Ludanice-Gruppe an, wird die jüngere Phase durch jene Fundverbände repräsentiert, in deren Milieu schon die Furchenstichtechnik auftaucht. Das Ende der Ludanice-Gruppe ist mit dem Aufkommen der *Gruppe Bajč-Retz* (Abb. 13: 45—50) in Zusammenhang zu bringen, deren Keramik mit Furchenstich verziert ist.[139-141] Diese Gruppe ist zugleich das letzte Glied der Lengyel-Kultur in der Westslowakei. Das gemeinsame Vorkommen des Furchenstiches im Milieu der Boleráz-Gruppe ist abermals ein Beleg dafür, daß beide Gruppen aneinander anknüpften.

Eine ähnliche Situation während des älteren Äneolithikums herrschte auch in der Ostslowakei, wo jedoch die Entwicklung im Rahmen des Polgár-Kulturkomplexes (oder der Polgár-Kultur) verlief. Die älteste Besiedlung stellt die *Tisza-*

polgár-Gruppe (Abb. 16: 16—25) dar,[142-149] in deren Rahmen, namentlich auf dem Gräberfeld in Tibava, bereits zwei Phasen zu beobachten sind. Wichtig hinsichtlich ihrer Entwicklung sind insbesondere das Gräberfeld von Tibava (der wahrscheinliche Übergang zur Bodrogkeresztúr-Gruppe), die Siedlung in Lúčky (Stratigraphie der Prototiszapolgár-Phase und der Tiszapolgár-Kultur) und die Siedlung in Tibava (Gruppe Tiszapolgár-Csőszhalom—Oborín — Tiszapolgár-Gruppe — Bodrogkeresztúr-Gruppe). Ähnlich kommen auch hier noch die langen Oberbauten vor.

Die Bodrogkeresztúr-Gruppe[150-157] gehört zu den noch am wenigsten erforschten Abschnitten des ostslowakischen Äneolithikums. Ihre erste Phase ist durch klassische, bei uns noch wenig bekannte Keramik gekennzeichnet (Tibava, Zemplín — Abb. 16: 26, 27, 29, 30), die zweite Phase vertreten Funde aus Streda nad Bodrogom; die Keramik dieser Fundstellte ist bereits mit Furchenstich verziert (Abb. 16: 28, 31—33, 35). Schon in diesem Zeitabschnitt kam es wahrscheinlich zur Gestaltung der *Lažňany-Gruppe*[158-162] (Šebastovce u. a.), die mit ihrer jüngsten Phase (Gräberfeld in Barca) bereits in die Anfänge des mittleren Äneolithikums hineinreicht (Abb. 16: 36—44). Typisch sind Brandgräberfelder (Malé Zalužice-Lažňany) oder birituelle (Šebastovce, Barca).

Das mittlere Äneolithikum beginnt mit der *Boleráz-Gruppe* (Abb. 17),[162-172] welche bereits die erste Stufe der *Kultur mit kannelierter Keramik* darstellt. Sie ist vorwiegend nur in der Westslowakei bekannt, doch deuten die neuesten Ausgrabungen in Barca darauf hin, daß bereits in diesem Zeitabschnitt die allmähliche Vereinheitlichung der Entwicklung auf dem gesamten Gebiet der Slowakei begann. In genanntem Fundort fand sich Boleráz-Keramik von relativ jungem Gepräge und auch Keramik der Lažňany-Gruppe; die stratigraphischen Verhältnisse und die gegenseitige Beziehung dieser Gruppen sind jedoch in Barca ziemlich unklar. Die Fundbestände in der Slowakei ermöglichen bereits eine Gliederung der Boleráz-Gruppe in drei Entwicklungsphasen. Es ist beachtenswert, daß man ungefähr in dem gleichen Zeitabschnitt (Ohrozim-Boleráz-Lažňany) im Norden des Karpatenbekkens zur Brandbestattungsweise überging.

Der Vereinheitlichungsprozeß der Entwicklung auf dem gesamten Gebiet der Slowakei erreichte in der nachfolgenden klassischen Phase der Kultur mit kannelierter Keramik (Abb. 18) seinen Höhepunkt.[137-139] Ein Paradox der slowakischen Äneolithforschung ist die Tatsache, daß man der Gelände- und theoretischen Erforschung dieser klassischen Phase schon geraume Zeit hindurch keine gebührende Aufmerksamkeit zugewandt hat, obwohl sie etwa die dichteste Besiedlung in der jüngeren Steinzeit gebildet hat. Das Interesse konzentrierte sich vorzugsweise auf die Anfänge und das Ausklingen (Bošáca-Gruppe) der gesamten Kultur. Im Rahmen der klassischen Keramik hebt sich insbesondere nur der Keramikverband aus Svodín hervor, in welchem ein gewisser Zusammenhang mit der Boleráz-Keramik sichtbar ist.

Die allgemein vorausgesetzte definitive Festigung des Patriarchats in dieser Epoche widerspiegelt sich nicht sonderlich im slowakischen Material. Als Äußerung der Wandlungen, die sich vor allem innerhalb der Gentes abgespielt haben, kann in der Slowakei insbesondere das Ablassen von der Bauweise des Langhauses angesehen werden. Im Überbau kam es hier zur Lokkerung des Bestattungsritus. Nur vereinzelte Brandgräber in der Ostslowakei belegen eine gewisse Kontinuität mit der älteren Besiedlung.

Nach dem Untergang der Kultur mit klassischer kannelierter Keramik kam es abermals zur Bildung von Lokalgruppen (jene von Bošáca, Kostolac, Kosihy-Čaka, Nyírség-Zatín und die Gruppe der ostslowakischen Hügelgräber), die in den letzten Jahren zusammenfassend mit dem Terminus „Jungäneolithischer Kulturkomplex" bezeichnet werden. Im Rahmen dieses Komplexes läßt sich die Kontinuität mit der vorangehenden Besiedlung am besten in der *Bošáca-Gruppe* verfolgen (Abb. 19: 1—6), die hauptsächlich in den Gebirgsgegenden der Südwestslowakei verbreitet war. Wegen der Verwandtschaft mit der *Kostolac-Gruppe*, die längs der Donau auf die Slowakei übergriff, reihte man die Funde in den Bošáca-Kostolac-Mischhorizont.[180-184] Eine Unterlage für die Neuwertung der beiden Gruppen waren namentlich die Ausgrabungen in den Siedlungen der Bošáca-Gruppe in Podolie und Ivanovce wie auch in der Siedlung der Kostolac-Gruppe von Iža; beide Gruppen waren zeitgleich und sind durch zahlreiche Formen- und Verzierungselemente verknüpft. Mehrere Elemente (die sog. slawonischen Schüsseln, Töpfe mit aufgerauhtem Körper u. a.) verbinden die Bošáca-Gruppe auch mit der *Kosihy-Čaka-Gruppe*,[184-187] die in den Ebenen der Südwestslowakei verbreitet war

(Abb. 19: 7—9). Ihre Funde wurden früher entweder der slawonischen Kultur zugewiesen oder als Anfangsphase der Nagyréver Kultur angesehen. In den letzten Jahren parallelisiert man diese Gruppe mit den höher genannten Gruppen. In den ebenen Gebieten der Ostslowakei entspricht ihr die *Gruppe Nyírség-Zatín*,[188] die insbesondere aus Zatín und Oborín bekannt ist. Viel häufiger als in anderen Gruppen erscheint hier Keramik mit tief eingeritztem Ornament, Besenstrich, Furchenstich, Kerbschnitt und Weißinkrustierung.

Das letzte Glied des erwähnten Komplexes ist die *Gruppe der ostslowakischen Hügelgräber*,[189] die beinahe ausschließlich aus birituellen Hügelgräberfeldern in der Nordostslowakei bekannt ist (Abb. 21 und 22). Das Inventar, das recht ärmlich ist, deutet auf enge Zusammenhänge mit dem transkarpatischen Bereich der Schnurkeramik. Im neuen Milieu kam sie bereits mit den karpatischen Gruppen in Kontakt (Nyírség-Zatín). Fraglich ist, in was für einer Beziehung die Funde der eigenständigen Schnurkeramik aus Barca[190] und weiteren Siedlungen, die sich nur in der Südostslowakei ausbreiteten, zur Gruppe der ostslowakischen Hügelgräber und zur Nyírség-Zatín-Gruppe standen.

Trotz der vielen verwandtschaftlichen Beziehungen innerhalb aller jungäneolithischen Gruppen bleiben mehrere Probleme ungeklärt. Dies bezieht sich namentlich auf die gegenseitigen Beziehungen der einzelnen Gruppen, auf ihre innere Periodisierung und vor allem auf die Beziehung zur vorangehenden klassischen kannelierten Keramik. Mit Ausnahme der Bošáca- und der Kostolac-Gruppe sind die Kontakte der übrigen Gruppen mit der älteren Unterlage relativ weniger ausgeprägt. Dadurch entsteht die Frage, ob das bekannte Material der Gruppen Kosihy-Čaka und Nyírség-Zatín lediglich eine Spiegelung ihrer jüngeren Phase ist und ob die geographische Verbreitung mancher Gruppen (z. B. der Bošáca-) heute schon verläßlich festgestellt ist.

In der schematischen Skizze der neo- und äneolithischen Besiedlung der Slowakei versuchten die Autoren auf die Wege hinzuweisen, die das Studium der Jungsteinzeit im Verlauf der fünfzigjährigen zielbewußten Forschung eingeschlagen hatte, und ebenfalls auf jene Faktoren, welche heute in hervorstechendster Form die Problematik dieses Zeitabschnittes widerspiegeln. In viel breiteren Zusammenhängen sind diese Fragen in der Arbeit *Slovensko v mladšej dobe kamennej* (Bratislava 1970) behandelt.

Übersetzt von B. Nieburová

PREHĽAD BÁDANIA V PROBLEMATIKE VÝVOJA SLOVENSKA V DOBE BRONZOVEJ

ANTON TOČIK – JOZEF VLADÁR

Vznik Československej republiky roku 1918 otvoril novú kapitolu v dejinách archeologického bádania na Slovensku. Archeologické nálezy, ktoré sa v minulom storočí, najmä v jeho druhej polovici a neskôr v čase pred prvou svetovou vojnou, dostávali do zbierok rôznych múzeí v Uhorsku a do Naturhistorisches Museum vo Viedni, pochádzali prevažne z rôznych povrchových zberov a náhodných záchranných akcií. O samostatných výskumoch upriamených na riešenie špecifických problémov pravekého vývoja Slovenska nemožno v predprevratovom období vlastne vôbec hovoriť.

V spomenutom období boli slovenské nálezy zo staršej, strednej a mladšej doby bronzovej známe z prác niektorých uhorských bádateľov (G. Nagy, Th. Ortvay, F. Pulszky, F. Rómer, N. Sándorfi, J. Visegrádi a i.) a európskej odbornej verejnosti ich súbornejšie sprístupnil najmä J. Hampel.[1]

Zo slovenských národných dejateľov sa o poznanie našej dávnej minulosti, hlavne však mladšej doby bronzovej a halštatskej, významnou mierou zaslúžil A. Kmeť. V jeho šľapajach kráčali ďalší zanietení vlastenci (J. Ľ. Holuby, M. Kubinyi, J. Petrikovich, Ľ. V. Rizner, J. Volko-Starohorský a i.), ktorí zachraňovali a zhromažďovali objavené archeologické pamiatky. Časť týchto nálezov sa neskôr dostala do zbierok rôznych múzeí v bývalom Rakúsko-Uhorsku, ale aj do niektorých súkromných zbierok.[2] Treba konštatovať, že v tomto čase ešte nedošlo k pokusom o roztriedenie pravekých nálezov zo Slovenska podľa období a jednotlivých kultúr, ani o ich presnejšie začlenenie do rámca stredoeurópskeho, resp. karpatského vývoja.

Po roku 1919, keď v Čechách vznikol Státní archeologický ústav, začal sa aj na Slovensku prejavovať hlbší záujem o najstaršiu minulosť krajiny. Zásluhou J. Eisnera[3] a jeho spolupracovníkov (Š. Janšáka, J. Mádla, F. Mohapla, J. Zavadila) pribúdali každým rokom nové pozoruhodné nálezy, ktoré nepatrili iba známym, ale i novým, dotiaľ ešte v odbornej literatúre nepomenovaným kultúram. Spomedzi spolupracovníkov J. Eisnera sa o poznanie slovenského praveku významnou mierou zaslúžil Š. Janšák.[4]

Na základe nepočetného materiálu, často iba skromných keramických fragmentov, podarilo sa J. Eisnerovi vypracovať chronológiu doby bronzovej a halštatskej na západnom a južnom Slovensku.[5] Vychádzal pritom z vlastných výskumov (Nitriansky Hrádok-Zámeček 1923), čerpal zo staršej literatúry a preštudoval vo verejných i súkromných zbierkach všetok dostupný materiál. Treba objektívne zdôrazniť, že hoci nemal k dispozícii kompletný archeologický materiál (časť jemu neprístupných nálezov bola v zbierkach múzeí v Budapešti, Ostrihome, Komárne, Nitre, Košiciach a inde), vypracoval chronológiu doby bronzovej na Slovensku, ktorá v podstate platí dosiaľ.

J. Eisner vychádzal nielen z Reineckeho, Childovho a Schránilovho triedenia doby bronzovej a halštatskej, ale aj z dôkladného poznania archeologického materiálu z Čiech a Moravy. Vtedajší stav archeologického výskumu na Slovensku neumožňoval ešte objasniť kultúrne vzťahy nášho územia k súvekým kultúram Karpatskej kotliny a priľahlých oblastí Burgenlandu. Tieto súvislosti pomohli ozrejmiť až výsledky neskorších záchranných a systematických výskumov na juhozápadnom Slovensku, v Zadunajsku a Burgenlande. V čase vydania práce J. Eisnera *Slovensko v pravěku* (1933) sa archeologický výskum týchto oblastí ešte ani nezačal. Je len prirodzené, že až neskoršie výskumy, no hlavne výskumy, ktoré realizoval Štátny archeologický ústav v Martine a Archeologický ústav SAV v Nitre po roku 1948,

Obr. 1. Spania Dolina-Piesky. Kamenné mlaty na drvenie medenej rudy zo staršej doby bronzovej.

umožnili plnšie osvetliť dejiny územia Slovenska v praveku i jeho postavenie a význam v rámci karpatského, resp. stredoeurópskeho vývoja.

Prvá koncepcia doby bronzovej na Slovensku

J. Eisner rozdelil rámcove dobu bronzovú na staršiu, strednú a mladšiu. Strednú dobu bronzovú rozčlenil na dve časti: staršiu časť — druhú dobu bronzovú, a mladšiu časť — tretiu dobu bronzovú. Podobne rozčlenil aj mladšiu dobu bronzovú na dve fázy: staršiu a mladšiu; staršiu fázu chápal ešte ako súčasť doby bronzovej (štvrtá doba bronzová), mladšiu fázu však už pomenoval prvou dobou halštatskou.[5] Dobu halštatskú, ktorú nazval prvou dobou železnou, však detailnejšie nerozdelil, pretože vtedajší stav bádania takéto precíznejšie členenie neumožňoval.

V tejto súvislosti treba upozorniť i na skutočnosť, ktorá podľa nášho názoru nepriaznivo poznačila archeologické bádanie na juhozápadnom Slovensku. Po prvej svetovej vojne sa totiž archeologický výskum v Maďarsku upriamil takmer výlučne na Potisie, a Zadunajsku sa venovala iba veľmi nedostatočná pozornosť. Novšie archeologické výskumy ukázali nesprávnosť a jednostrannosť tejto orientácie, pretože práve Zadunajsko, Burgenland, juhozápadné Slovensko a priľahlé oblasti Moravy mali v dobe bronzovej významnú komunikačnú úlohu pri sprostredkúvaní rôznych kultúrnych i civilizačných vplyvov z východoeurópskej a balkánsko-anatolskej oblasti územiam strednej a severnej Európy. Je teda prirodzené, že mnohé závery Eisnerovej prvej, skutočne modernej a novátorskej koncepcie doby bronzovej na Slovensku sa museli korigovať vzhľadom na poznatky a skutočnosti, ktoré vyplynuli z výsledkov nových veľkých systematických výskumov.

V spomenutej práci podal J. Eisner prehľad doby bronzovej na Slovensku na základe štúdia dovtedajšieho, často iba veľmi torzovitého archeologického materiálu. V jeho ponímaní staršiu dobu bronzovú reprezentuje únětická kultúra, typ Gáta (mošonský typ), maďarovská kultúra a typ Simontornya. Strednú dobu bronzovú cha-

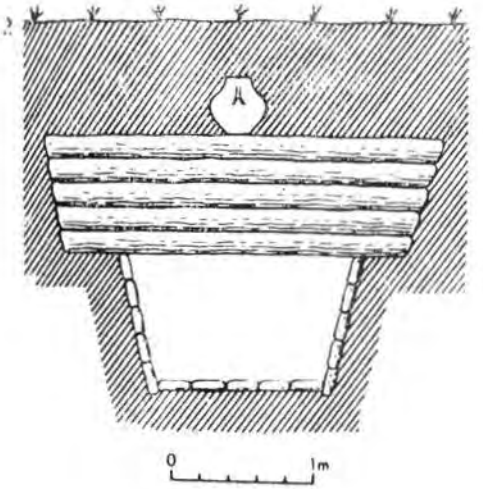

Obr. 2. Branč. Pohrebisko nitrianskej skupiny. 1 — hrob 233; 2 — rekonštrukcia pôvodného vzhľadu drevenej komory hrobu 31.

rakterizuje nástup nových kultúr, z ktorých treba uviesť najmä severopanónsku a mohylovú kultúru, ďalej popolnicové polia pilinského typu, hornopotiskú keramiku a lužicko-sliezske popolnicové polia. V mladšej dobe bronzovej podľa spomenutého bádateľa v podstate pokračujú vo vývoji kultúry, ktorých začiatky treba hľadať v strednej dobe bronzovej. Tieto kultúry pretrvávajú aj v dobe halštatskej.[7]

Ak sa s odstupom času kriticky dívame na prácu J. Eisnera z hľadiska poznania doby bronzovej, musíme vysoko pozitívne hodnotiť najmä fakt, že bol prvý, kto dal dovtedajším poznatkom a chronológii tohto obdobia premyslenú vedeckú koncepciu. V tridsiatych rokoch, keď sa na Slovensku ešte len začal prejavovať záujem o štúdium doby bronzovej, nebolo možné pristúpiť k triedeniu jednotlivých kultúr, kultúrnych skupín a typov. Hrobové a sídliskové nálezové celky boli nepočetné a neumožňovali detailnejšiu klasifikáciu. Nálezový inventár jednotlivých kultúr a typov tvorili prevažne nestratifikované nálezy a ani známe súbory z uzavretých celkov neumožňovali takúto klasifikáciu. J. Eisner si veľmi dobre uvedomoval obmedzené interpretačné možnosti archeologického materiálu, ktorý mal k dispozícii, a preto ani v prípadoch, keď na základe rozboru nálezov konštatuje, že táktorá kultúra trvala dlhšie, nepokúša sa o jej rozčlenenie na vyhranené vývojové fázy.

J. Eisner sa vo svojej práci zaoberá aj niektorými kultúrami doby bronzovej, ktoré na naše územie expandovali zo susedných oblastí alebo priamo vznikli na podloží starších kultúr. Za najstaršiu kultúru doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku považuje únětickú kultúru, ktorá k nám prenikla z Moravy. Z Burgenlandu na toto územie zasiahol zasa typ Gáta (wieselburská kultúra), ktorému pripisuje aj nálezy z kostrových hrobov v Devínskej Novej Vsi.[8] Ide však, ako neskôr ukázali výsledky ďalších výskumov, o pohrebisko únětickej kultúry. Až neskôr, počas druhej svetovej vojny, uskutočnil sa v Rusovciach výskum pohrebiska wieselburskej (gátskej) kultúry.[9] Roku 1952 preskúmal B. Chropovský vo Veľkom Grobe pohrebisko zo staršej doby bronzovej, ktorého inventár je výrazne poznačený vplyvmi wieselburskej kultúry; únětická zložka tu má ešte predklasický charakter.[10]

Typickou domácou kultúrou doby bronzovej, ktorú do literatúry uviedol J. Eisner, je maďarovská kultúra. Únětickú kultúru na juhozápadnom Slovensku poznáme až doteraz iba z pohrebísk, maďarovskú kultúru však okrem nálezov z hrobov reprezentujú aj sídliskové nálezy (Nitriansky Hrádok-Zámeček, Maďarovce — teraz Santovka, Veselé a i.). V čase vzniku spomenutej práce J. Eisnera boli veľmi nedostatočne archeologicky prebádané južné oblasti stredného Slovenska a najmä východné Slovensko.

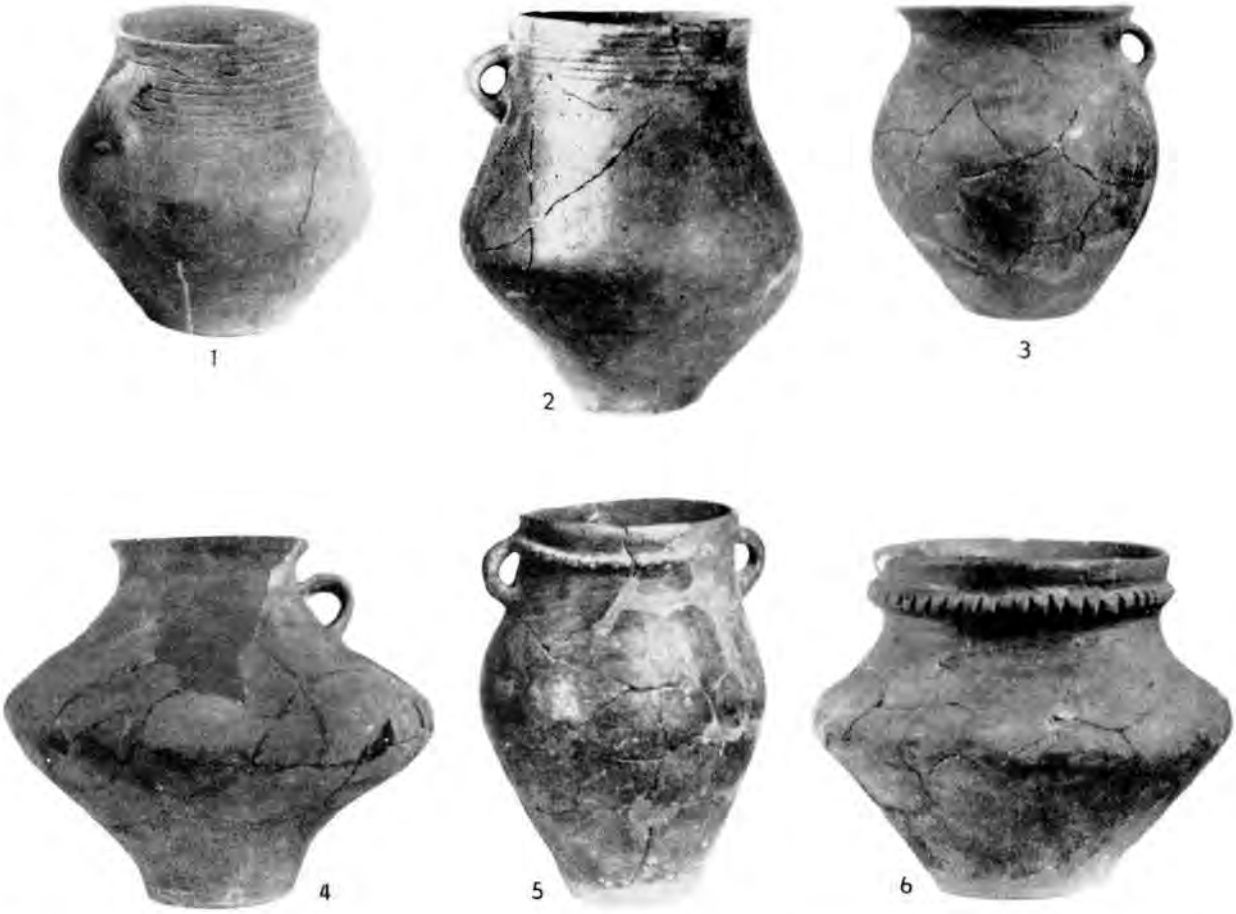

Obr. 3. Výber charakteristickej keramiky staršej a klasickej fázy nitrianskej skupiny. 1, 3–6 — Výčapy-2 — Tvrdošovce.

Poznatky o kultúrach strednej a mladšej doby bronzovej, ktoré uviedol do literatúry J. Eisner, sa postupne obohacovali množstvom nových nálezov. Z ich zhodnotenia vyplynuli aj čiastočné zmeny niektorých jeho teoretických záverov. V literatúre sa natrvalo udomácnilo pomenovanie severopanónska kultúra. Mohylové kultúry bolo možné neskôr detailnejšie rozčleniť. Aj pomenovania pilinská a lužická kultúra zostali nezmenené. Ku korektúram došlo najmä v otázkach vzniku, vývoja a zániku spomenutých kultúr. Namiesto názvu hornopotiská keramika, ktorý akceptoval neskôr i V. Budinský-Krička,[11] vžilo sa v odbornej literatúre nové pomenovanie — otomanská (füzesabonská) kultúra. V našej archeologickej literatúre sa neujalo ani pomenovanie typ Simontornya; niektoré ojedinelé, bližšie nestratifikované kovové predmety, ktoré J. Eisner pôvodne zaradil do tohto typu,[12] patria iným kultúram strednej doby bronzovej.

Nové výskumy priniesli závažné poznatky aj o chronologickom rozpätí niektorých kultúr strednej a mladšej doby bronzovej, ale aj doby halštatskej.

Obdobie medzi dvoma svetovými vojnami vyznačuje sa záujmom o plnšie objasnenie problematiky vývoja doby bronzovej na Slovensku. Táto snaha bola inšpirovaná i rozvojom bádania v Čechách, na Morave i v susedných krajinách, kde sa už pred rokom 1918 dosiahli pozoruhodné výsledky v terénnom i teoretickom archeologickom výskume. V tomto období venovali pozornosť špecifickým problémom jednotlivých úsekov doby bronzovej na Slovensku viacerí bádatelia a ich spolupracovníci (J. Eisner, Š. Janšák, V. Budinský-Krička, J. M. Jankovich, K. Andel, Š. Križanová, J. Teplý, G. Medvecký, A. Loubal, J. Mádl, V. Šemmer, J. Böhm, Ľ. Kraskovská, J. Neustupný a iní),[13] ktorí zachraňovali pri rôznych príležitostiach nálezy, podnikali archeologické výskumy a s ich výsledkami oboznamovali odborné kruhy na stránkach *Časopisu Muzeálnej slovenskej spoločnosti*, *Sborníka Muzeál-*

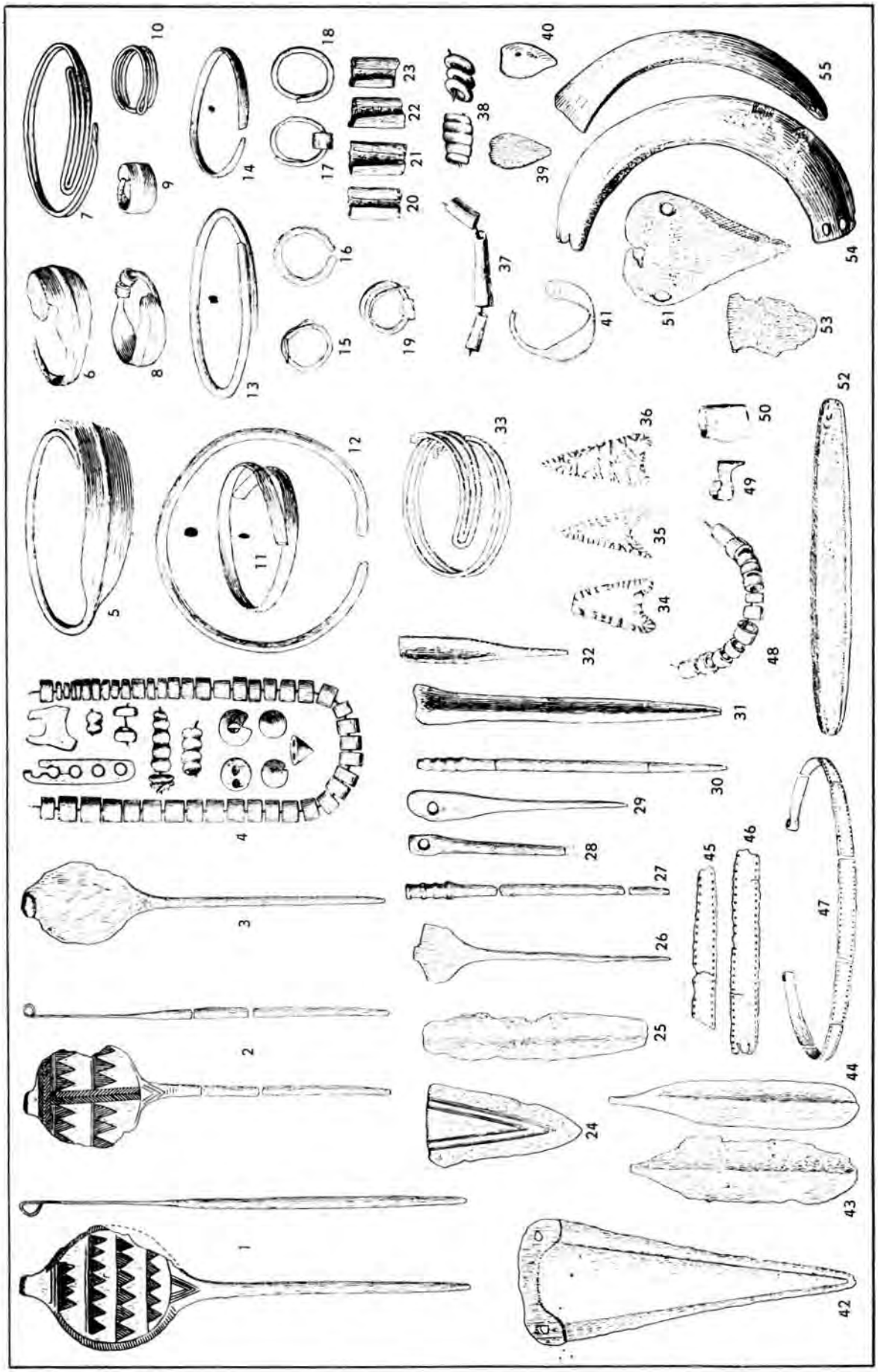

Obr. 4. Výčapy-Opatovce. Výber charakteristického inventára nitrianskej skupiny.

Obr. 5. Výber charakteristickej keramiky únětickej kultúry z juhozápadného Slovenska. 1, 4—6 — Matúškovo; 2, 7 — Nitra; 3 — Výčapy-Opatovce; 8, 9 — Jelšovce.

nej slovenskej spoločnosti, ročenky Bratislava, v *Památkach archeologických, Obzore prehistorickom* i v rôznych zahraničných časopisoch a samostatných publikáciách. V tejto súvislosti boli veľmi dôležité i súhrnné správy J. Eisnera o výsledkoch výskumov na Slovensku, ktoré pravidelne publikoval v *Sborníku MSS* a rôznych zahraničných časopisoch.[14]

Problémom doby bronzovej na Slovensku venovali zaslúženú pozornosť aj niektorí českí i zahraniční bádatelia.[15] Osobitne treba oceniť štúdie a práce reprezentantov tzv. viedenskej školy — H. Mitschu-Märheima a K. Willvonsedera[16] — a z maďarských bádateľov P. Pataya,[17] ktorý v intenciách viedenskej školy upozornil na význam kultúry zvoncovitých pohárov pre ďalší kultúrny vývoj v staršej dobe bronzovej v Zadunajsku. Neustále pribúdajúce nálezy z juhozápadného Slovenska ukazovali čoraz viac na význam tohto územia v rámci stredoeurópskeho, ale najmä karpatského vývoja a upútavali na seba stále viac pozornosť zahraničných bádateľov.

V tridsiatych rokoch začal sa problematikou doby bronzovej intenzívne zaoberať V. Budinský-Krička, ktorý sa po odchode J. Eisnera do Prahy (roku 1938) ako docent Filozofickej fakulty Univerzity Komenského v Bratislave a neskôr, po vzniku Štátneho archeologického ústavu ako jeho riaditeľ, ujal vedenia archeologického bádania na Slovensku. V období druhej svetovej vojny podáva na základe novších výskumov stručný prehľad vývoja Slovenska i v dobe bronzovej.[18] Na túto prácu nadväzuje jeho povojnová stať o dobe bronzovej a halštatskej,[19] ktorá organicky nadväzuje na prácu J. Eis-

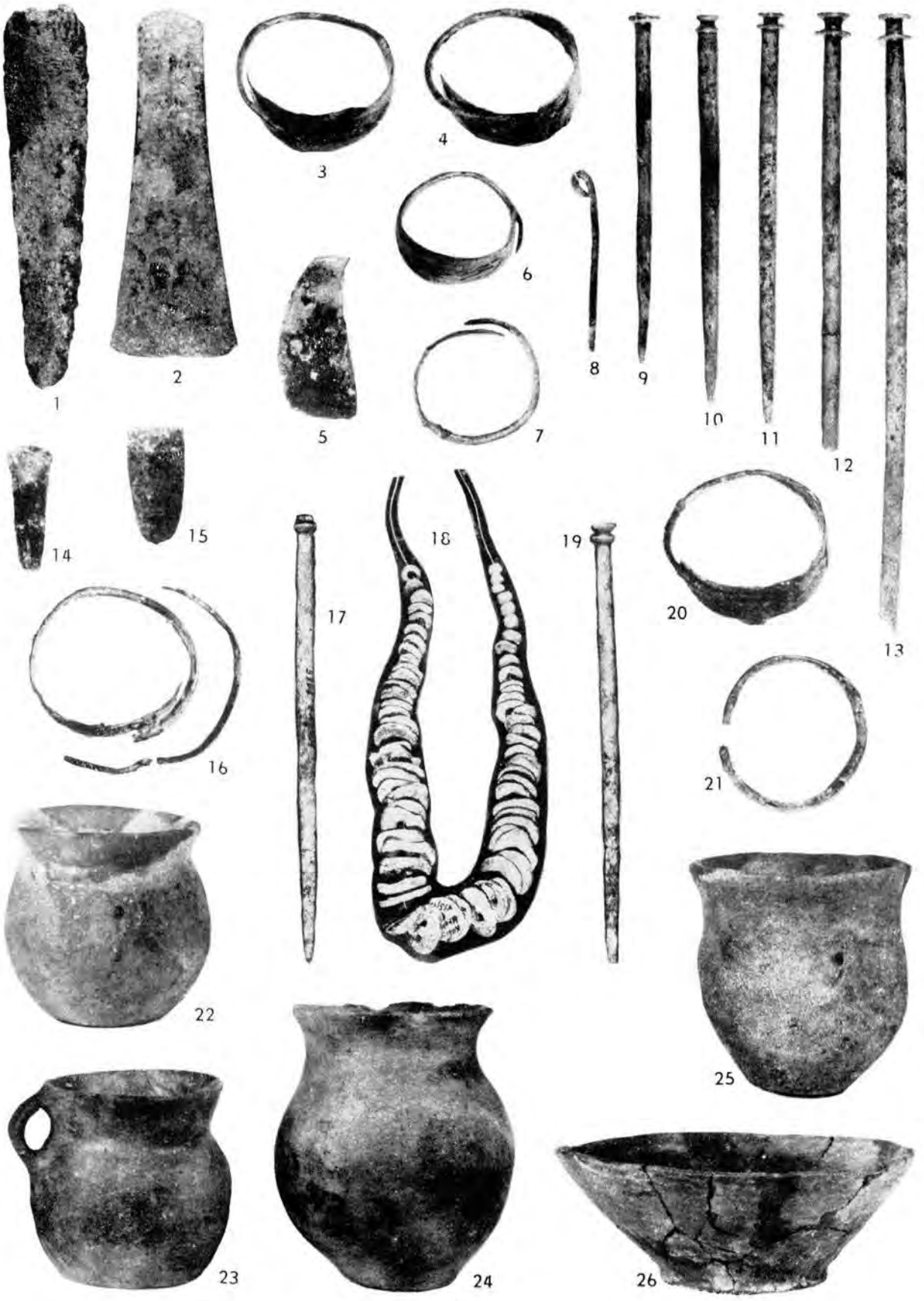

Obr. 6. Košice. Výber charakteristických nálezov staršej a klasickej fázy koštianskej skupiny z pohrebiska.

Obr. 7. **Vý**ber charakteristickej keramiky hurbanovského typu. 1, 2, 4—7, 10, 12 — Hurbanovo; 3 — Malé Kosihy; 8, 9, 11 — Nesvady.

n e r a a je jej priamym pokračovaním. Sú v nej zovšeobecnené výsledky výskumu i teoretického bádania na Slovensku v rokoch 1933—1945. V tomto období realizoval Štátny archeologický ústav a ďalšie inštitúcie aj niekoľko dôležitých archeologických výskumov (Ivanovce — výskum G. S t r e i t t o v e j, Krásna Ves a Kyjatice — výskumy V. B u d i n s k é h o - K r i č k u, Veselé — výskum J. N e u s t u p n é h o v rokoch 1937—1938 a i.), ktoré umožnili objasniť a vyriešiť niektoré problémy vývoja v dobe bronzovej na Slovensku. V čase druhej svetovej vojny realizovalo výskum na sídlisku opevnenej osady otomanskej kultúry v Barci Nemzeti Múzeum v Budapešti pod vedením F. T o m p u; bol to vlastne prvý zisťovací výskum na spomenutej lokalite.[20] Komplexný výskum sa tu uskutočnil v rokoch 1951—1953.

Obr. 8. Salka II. Výber charakteristickej keramiky hatvanskej kultúry z pohrebiska.

V. Budinský-Krička — podobne ako J. Eisner, K. Willvonseder a P. Patay — rozčlenil dobu bronzovú na staršiu, strednú a mladšiu; stredná doba má dva úseky (druhá a tretia doba bronzová), mladšia doba má tiež dve časti (štvrtá doba bronzová a včasná doba halštatská); dobu halštatskú detailnejšie nerozdelil a nazval ju prvou dobou železnou.[21] Rešpektoval i vo svojom triedení doby bronzovej schému, ktorú v intenciách P. Reineckeho, V. G. Childa a J. Schránila aplikoval J. Eisner na naše pomery.

V. Budinský-Krička vychádza z výsledkov bádania K. Willvonsedera a správne rozpoznáva a vyzdvihuje význam maďarovskej kultúry pre vznik mohylových kultúr

na strednom Dunaji. Za najstaršiu zložku osídlenia juhozápadného Slovenska v staršej dobe bronzovej považuje maďarovskú kultúru a jej pôvod hľadá hlboko v eneolite, v prostredí kultúry s kanelovanou keramikou.[22] Podobne ako J. Eisner zaraďuje kostrové pohrebisko v Devínskej Novej Vsi do mošonsko-gátskej (wieselburskej) kultúry; do náplne tejto kultúry kladie aj fragment nádobky z Dudiniec.[23] Počas druhej svetovej vojny podarilo sa preskúmať aj kostrové pohrebisko v Rusovciach, ktoré je už na severnej periférii kompaktného wieselburského osídlenia.[24] Toto slovenské územie za Dunajom bolo v rokoch 1939—1945 pripojené k Maďarsku a nálezy z pohrebiska v čase vydania práce V. Budinského-Kričku neboli ešte známe; pohrebisko v Devínskej Novej Vsi — ako už bolo spomenuté — patrí únětickej kultúre. Poslednou a najmladšou kultúrou staršej doby bronzovej na Slovensku je podľa spomenutého bádateľa severopanónska kultúra; pri jej zaradení vychádza z chronológie F. Tompu.[25]

Z juhozápadného Slovenska boli známe už aj niektoré lokality, ktoré sa inventárom vyčleňovali z náplne a rámca známych kultúr staršej doby bronzovej. Ide najmä o nálezy z kostrového pohrebiska vo Veselom, ktoré V. Budinský-Krička zaradil pôvodne do okruhu zlotskej kultúry.[26] Menej reprezentatívne staršie nálezy z Brezovej pod Bradlom, Šenkvíc a Hulu považoval — podobne ako J. Eisner[27] — za únětické;[28] V. Pasternak však bol prvý, ktorý dal tieto nálezy do súvisu s ukrajinskou oblasťou.[29] Až nové výskumy Archeologického ústavu SAV definitívne umožnili revíziu kultúrneho zaradenia nálezov typu Veselé, ktoré predstavujú najstaršie pamiatky doby bronzovej z juhozápadného Slovenska.[30]

V strednej dobe bronzovej sa na Slovensku vyvíjali nové kultúry, ktorých genézu hľadá V. Budinský-Krička v prostredí starších domácich kultúr. Domnieva sa, že maďarovská a únětická kultúra sa dožívajú strednej doby bronzovej a pokračujú i potom ďalej vo svojom vývoji.[31] Ako prvý poukázal na lokálnu modifikáciu maďarovskej kultúry na Pohroní a vyčlenil najmladšiu vývojovú fázu tejto kultúry. Novou kultúrou strednej doby bronzovej, ktorú do literatúry uviedol K. Willvonseder, je stredodunajská mohylová kultúra, ktorú považuje za cudzí zásah na naše územie.[32]

Od sklonku strednej doby bronzovej začínajú podľa V. Budinského-Kričku na Slovensko prenikať etnické vlny ľudu lužickej kultúry; domnieva sa, že sem prichádzajú až v pokročilom štádiu svojho vývoja.[33] Lužická kultúra sa na našom území vyvíja i v mladšej dobe bronzovej a jej zánik možno sledovať až v dobe halštatskej. Na základe vlastných výskumov, ale aj revízie staršieho materiálu objasnil spomenutý bádateľ vývoj lužickej kultúry na Slovensku a poukázal na jej regionálne skupiny (medzi ktorými má významné postavenie hornonitrianska skupina) i vzťahy k iným súvekým kultúram (napr. k pilinskej kultúre). V keramike lužickej kultúry vyčlenil niektoré staršie a mladšie tvary, detailnejšie triedenie však v tom čase ešte nebolo možné. Veľký význam pre riešenie týchto otázok mala aj znamenitá teoretická práca J. Böhma o halštatskej perióde v Čechách,[34] v ktorej sa autor okrem iných dotkol aj základných problémov vývoja lužickej kultúry a kultúr doby halštatskej na Slovensku.

Skôr než ľud lužickej kultúry osídlil severné hornatejšie oblasti Slovenska, objavuje sa na juhovýchodnom Slovensku, na úpätí južných svahov Slovenského rudohoria a v údolí Hornádu ľud pilinskej kultúry. Pomenoval ju J. Eisner, vypracoval aj jej triedenie a vyčlenil stupeň Mohi,[35] ktorý je vlastne najstaršou vývojovou fázou karpatskej mohylovej kultúry. Podobne ako on aj V. Budinský-Krička zisťuje zánik pilinskej kultúry až na začiatku mladšej doby halštatskej.[36] S oblasťou pilinských popolnicových polí súvisela i hornopotiská (otomanská) kultúra, ktorej začiatky hľadá spomenutý bádateľ v strednej dobe bronzovej; i ona podľa neho zaniká až v dobe halštatskej.

Z mladšej doby bronzovej objavujú sa na juhozápadnom Slovensku nálezy tzv. žliabkovanej západoslovenskej keramiky.[37]

Kultúrny obraz vývoja Slovenska na sklonku mladšej doby bronzovej a na začiatku doby halštatskej dostáva novú podobu. Už v strednej dobe bronzovej dochádza v južných oblastiach Slovenska k vzájomným kontaktom lužickej a pilinskej kultúry. Vytvorili sa tak predpoklady vzniku kyjatickej skupiny, ktorá patrí do okruhu popolnicových polí. Neskôr sa v pilinskej kultúre podľa V. Budinského-Kričku začínajú prejavovať aj silné vplyvy tzv. skýtsko-halštatskej kultúry.[38] Podľa neho tieto vplyvy spôsobili, že oblasť pilinských popolnicových polí postupne splynula s hornopotiskou kultúrou a v dobe halštatskej tu potom vznikla nová kultúrna skupina. V dobe halštatskej objavujú sa na svahoch Poloninských Karpát aj pamiatky tzv. kuštanovickej

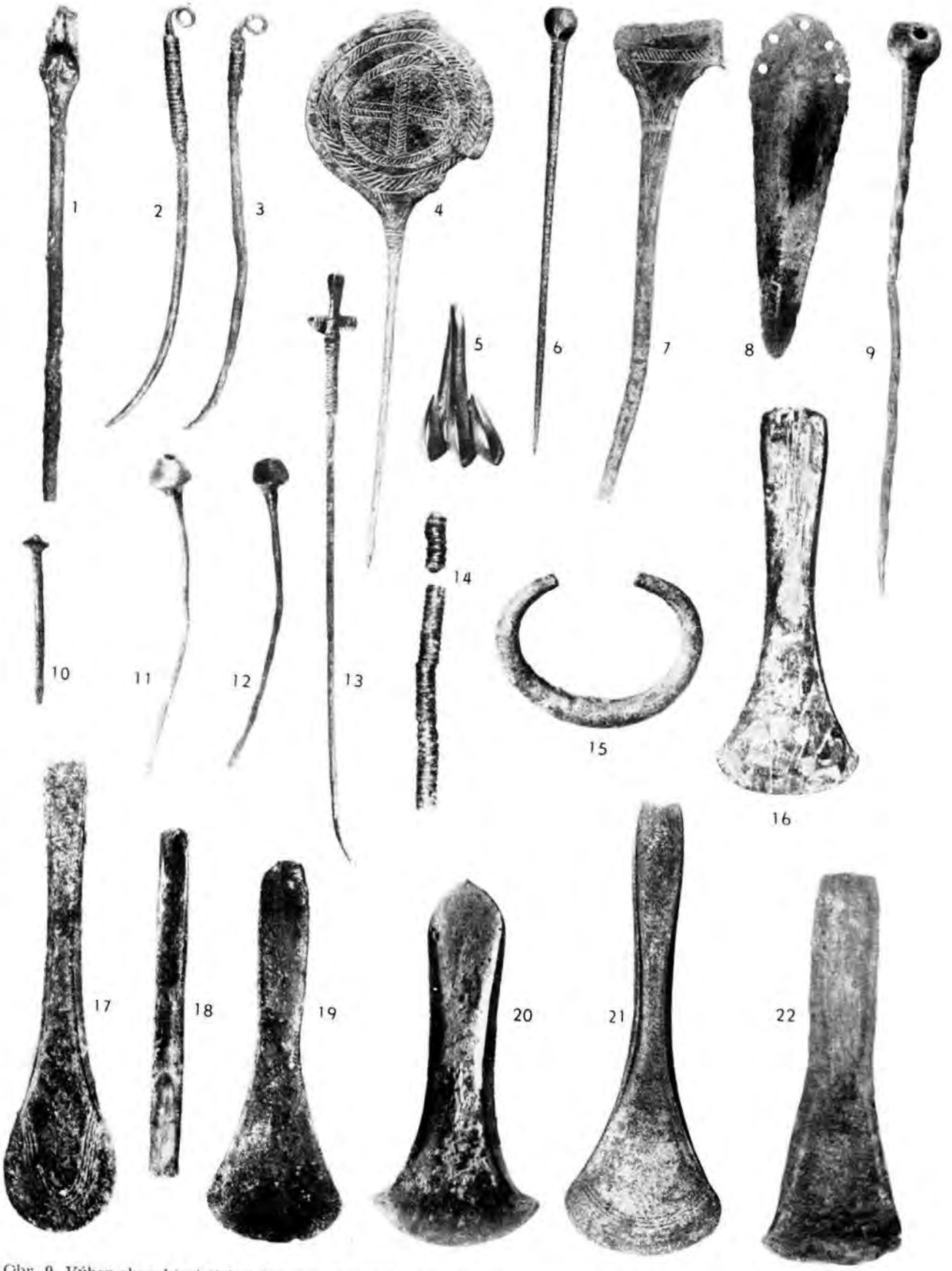

Obr. 9. Výber charakteristickej kovovej industrie staršej doby bronzovej z juhozápadného Slovenska. 1, 17 — Čaiovo; 2—4, 9, 11, 12 — Abrahám; 5 — Nesvady (zlatá sibinská náušnica); 6, 8, 14, 18, 19, 21 — Nesvady; 7, 10, 20 — Veľký Grob; 13 — Dvory nad Žitavou; 15 — Lužianky; 16 — Zbehy; 22 — Trenčianske Biskupice.

kultúry, ktorú V. Budinský-Krička (podobne ako J. Böhm) považuje za skýtsko-halštatskú; na jej formovaní sa podieľali trácke kmene.[39] Niektoré charakteristické nálezy z hrobov na juhozápadnom Slovensku priraďuje (súhlasne s J. Eisnerom) do náplne platěnického typu a zisťuje tu — podobne ako na východnom Slovensku — aj pamiatky skýtskeho a kuštanovického charakteru.[40]

Viacerí predstavitelia staršej archeologickej generácie upozorňovali na význam územia Slovenska v mladšej dobe bronzovej i v súvise s rozvojom bronzovej industrie, ktorá tu mala vhodné surovinové zdroje. Nepochybne s bohatými ložiskami rudy na Slovensku súvisia i početné hromadné nálezy rozmanitých bronzových výrobkov. O klasifikáciu tejto industrie sa zaslúžil už J. Eisner[41] a neskôr V. Budinský-Krička (meče liptovského typu a i.).[42] Za druhej svetovej vojny všímali si slovenské hromadné nálezy aj významní zahraniční bádatelia, ktorých práce — hoci niektoré zostali len v rukopise (F. Holste) — nepochybne mali veľký vplyv na spracovanie periodizácie jednotlivých druhov bronzovej industrie na Slovensku.[43] Početná kovová (medená) industria objavuje sa už v slovenských nálezoch zo začiatku doby bronzovej.

Pri hodnotení prínosu a významu koncepcie doby bronzovej na Slovensku, ktorej autorom bol V. Budinský-Krička, treba vychádzať zo stavu predvojnového i vojnového bádania a obmedzených možností slovenskej archeológie. Archeologický výskum na Slovensku, aj keď sa sľubne začal vyvíjať, bol v porovnaní s inými európskymi krajinami stále nedostatočný. Archeologické nálezy zachraňovali väčšinou nadšenci-amatéri, školených odborníkov bolo veľmi málo a premyslenejšie výskumné plánovanie zasa neumožňovali vtedajšie hospodárske pomery. Preto aj spomenutá koncepcia doby bronzovej plne rešpektuje triedenie J. Eisnera, no v mnohom prináša nové poznatky, ktoré toto triedenie spresňujú a dopĺňajú. Treba objektívne konštatovať, že úroveň bádania v tomto období ešte neumožňovala detailnejšie rozčlenenie jednotlivých kultúr a typov na určité chronologické stupne. Táto skutočnosť determinovala i prácu V. Budinského-Kričku, mala však nepochybne aj priaznivý vplyv, pretože nezväzovala ruky ďalším bádateľom, ktorí na základe výsledkov nových výskumov mohli spracovať triedenie jednotlivých kultúr a kultúrnych skupín doby bronzovej.

Druhá koncepcia doby bronzovej na Slovensku

K zásadnému kvalitatívnemu zlomu — najmä v štúdiu problémov doby bronzovej — došlo roku 1953. Po založení Slovenskej akadémie vied stal sa Štátny archeologický ústav jej súčasťou a od tohto roku začína sa aj intenzívny archeologický výskum územia Slovenska. Kvôli historickej pravde treba však konštatovať, že veľké zásluhy o rozvoj bádania a riešenie problematiky doby bronzovej na Slovensku mal J. Böhm. Na jeho podnet sa už v rokoch 1949—1950 vytvorili dve archeologické expedície, ktorých hlavným programom bol výskum opevnených osád z doby bronzovej. Súčasne s výskumami v Nitrianskom Hrádku-Zámečku, Veselom, Ivanovciach a Barci realizovali sa aj výskumy opevnených osád na Morave (Cezavy pri Blučine, Hradisko pri Kroměříži, Olomouc — hradný vŕšok). Už pred vznikom Archeologického ústavu SAV roku 1953 mohlo sa tak prikročiť k plánovitému komplexnému výskumu osád zo staršej doby bronzovej. Vytvorili sa predpoklady pre riešenie dôležitých otázok chronologického a sociálno-ekonomického vývoja Slovenska a priľahlých oblastí.

Archeologický ústav SAV realizoval niekoľko väčších i menších systematických a záchranných výskumov, ktoré priniesli množstvo dôležitého materiálu. Na základe tohto materiálu i nálezov z výskumov Slovenského národného múzea v Bratislave, Východoslovenského múzea v Košiciach, Oravského múzea v Oravskom Podzámku, Zemplínskeho múzea v Michalovciach a iných múzeí mohlo sa pristúpiť k spracovaniu novej koncepcie doby bronzovej na Slovensku.

Obdobie, v ktorom vznikala táto koncepcia, možno rámcove vymedziť rokmi 1953—1970, nemožno ho však považovať za ukončené, lebo ešte neboli sprístupnené odbornej verejnosti výsledky systematických výskumov uskutočnených po roku 1953. Na tejto koncepcii pracuje kolektív vedeckých pracovníkov Archeologického ústavu SAV s niektorými pracovníkmi viacerých slovenských archeologických inštitúcií a Archeologického ústavu ČSAV v Prahe.

Treba ešte uviesť, že okrem práce J. Filipa,[44] v ktorej sa v syntetickej skratke podáva prehľad vývoja Slovenska i v dobe bronzovej, vyšli neskôr ďalšie práce prinášajúce nový pohľad na vývoj Slovenska v spomenutom období na základe nových výskumov Archeologického ústavu SAV.[45] V tejto súvislosti treba spomenúť a oceniť

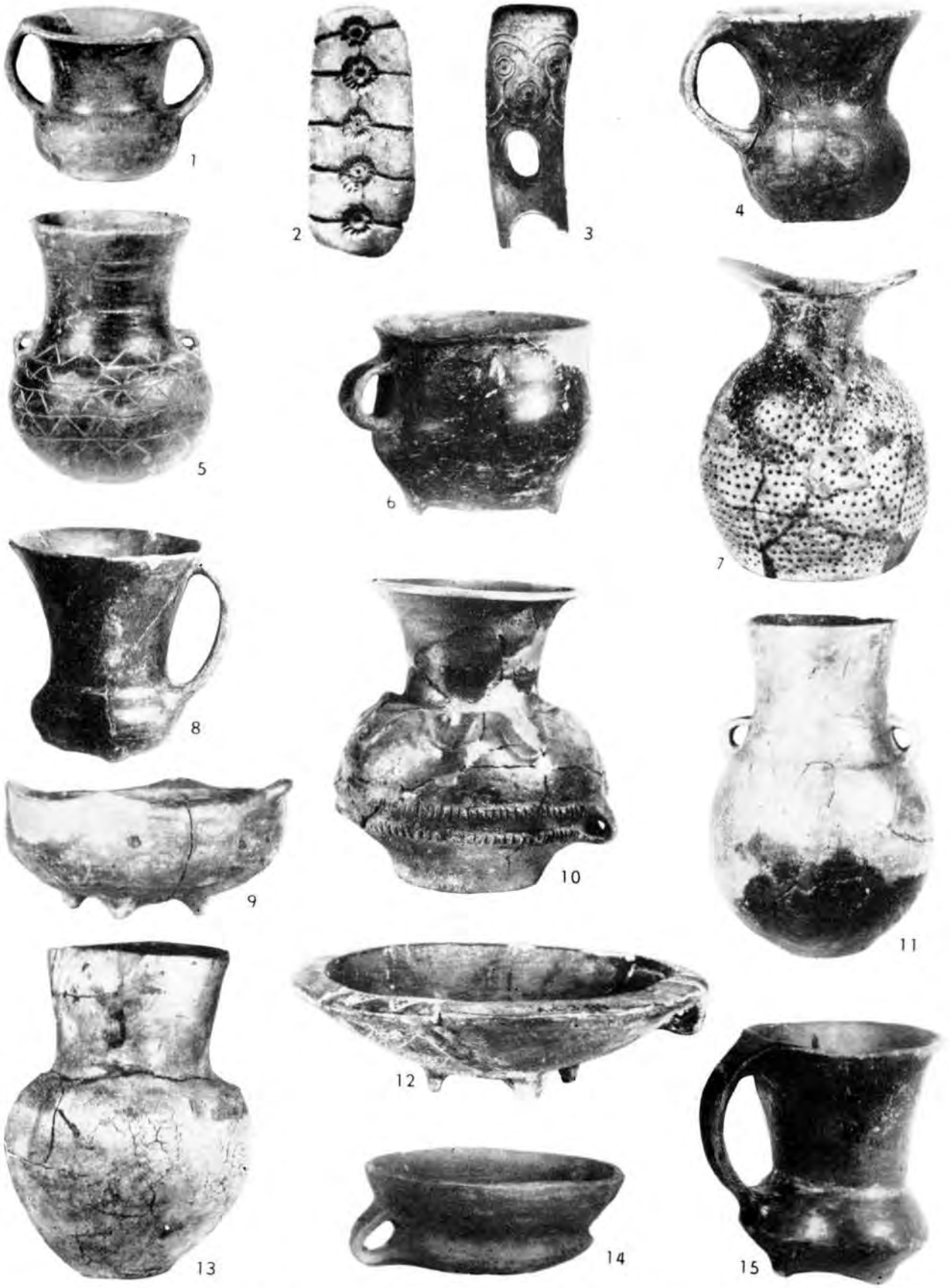

Obr. 10. Výber charakteristických nálezov maďarovskej kultúry. 1–3, 7, 12 — Veselé; 4, 10 — Majcichov; 5 — Malá nad Hronom; 6, 11, 14 — Budmerice; 8 — Kamenín-Várhegy; 9 — Veľká Maňa-Gedra; 13 — Ivanovce-Skala; 15 — Nitra.

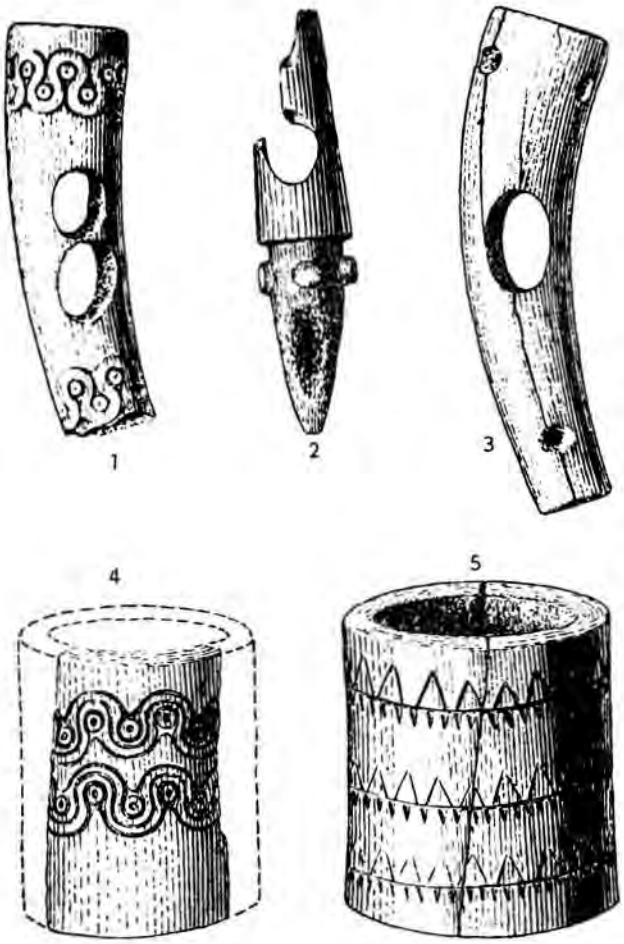

Obr. 11. Nitriansky Hrádok-Zámeček. Kostená a parohová industria klasickej fázy maďarovskej kultúry.

i konferenciu o chronológii pravekého vývoja Československa, ktorú zorganizovalo Národné múzeum v Prahe roku 1956.[46] Nemenší význam pre ďalšie bádanie mal i stručný prehľad vývoja Slovenska v staršej a strednej dobe bronzovej z pera A. Točíka;[47] boli v ňom zverejnené výsledky nových výskumov. Práca J. Neustupného a kolektívu o praveku Československa[48] mohla sa opierať nielen o výsledky spomenutých podujatí, ale i konferencie o eneolite a staršej dobe bronzovej, ktorá sa konala roku 1958 v Nitre.[49] V práci J. Neustupného a kolektívu sa kultúra východoslovenských mohýl považuje už za kultúru staršej doby bronzovej.[50] Na základe zhodnotenia nálezov z východoslovenských mohýl zaraďuje ju V. Budinský-Krička (tak ako už dávnejšie) na sklonok eneolitu.[51]

Osobitný význam pre rozvoj bádania a riešenie problematiky staršej a strednej doby bronzovej mala spomenutá konferencia o eneolite a staršej dobe bronzovej. Odzneli na nej dôležité referáty, ktoré predstavili vývoj Slovenska a priľahlých oblastí v novom svetle. Zvlášť treba vyzdvihnúť štúdiu L. Hájka,[52] zaoberajúcu sa východným Slovenskom, ktoré po archeologickej stránke bolo do toho času veľmi nedostatočne známe.

Napokon treba spomenúť ešte viaceré podnetné štúdie J. Paulíka a M. Novotnej,[53] ale i kolektívnu prácu J. Paulíka, M. Novotnej a B. Benadika, ktorá podáva prehľad vývoja Slovenska v mladšej dobe bronzovej a halštatskej so zvláštnym zreteľom na umelecký prejav.[54] V tejto súvislosti má nepochybne svoj význam i práca kolektívu autorov o praveku východného Slovenska, ktorá obsahuje v syntetickej skratke i prehľad vývoja Slovenska v dobe bronzovej (J. Vladár-J. Paulík) na základe výsledkov najnovších výskumov.[55]

O teoretickom prínose jednotlivých bádateľov podieľajúcich sa na novej koncepcii doby bronzovej na Slovensku zmienime sa podrobnejšie v ďalšej časti tohto príspevku. Dosiaľ táto koncepcia nebola zverejnená ani súborne, ani v syntetickej skratke, v ktorej by boli podané výsledky bádania týkajúce sa jednotlivých období doby bronzovej a definovaná aj náplň jednotlivých kultúr, skupín a typov. Veľmi stručný prehľad dosiahnutých výsledkov a upozornenia na úlohy bádania na úseku doby bronzovej obsahujú referáty pracovníkov Archeologického ústavu SAV na konferencii čs. archeológov v Libliciach roku 1964, ktorá sa zaoberala súčasným stavom štúdia praveku.[56]

Obdobie rokov 1953—1970 vyznačuje sa niekoľkými charakteristickými črtami. Až do roku 1960 možno ho považovať za obdobie príprav, v ktorom sa uskutočnilo niekoľko tematických výskumov upriamených na riešenie základných problémov doby bronzovej. Na rozdiel od predchádzajúcich rokov archeologické výskumy sa zaoberali chronologickými a sociálno-ekonomickými otázkami. Tieto výskumy priniesli bohaté a neraz i prekvapujúce nálezové fondy, ktoré umožnili rozpoznať a definovať náplň jednotlivých kultúr a skupín doby bronzovej na Slovensku, ich detailnejšie triedenie i začlenenie do rámca karpatského a stredoeurópskeho vývoja. Objasnenie ich vzťahov k priľahlým oblastiam, s ktorými malo územie Slovenska v dobe bronzovej úzke kultúrne kontakty, malo nepochybne veľký význam aj pre komplexnejšie poznanie európskeho vývoja v tomto období praveku. Vďaka novým výskumom a ich výsledkom dostalo sa Slovensko do popredia záujmu európskej archeológie.

Obr. 12. Nitriansky Hrádok-Zámeček. Zdobená kostená industria klasickej fázy maďarovskej kultúry.

Po tomto stručnom historickom prehľade chceme poukázať na súčasný stav bádania a na problémy i perspektívy ďalšieho výskumu doby bronzovej na Slovensku.

Po roku 1960, keď boli napísané i publikované viaceré práce základného významu, začína sa aj intenzívna teoretická činnosť, prejavujúca sa v zverejnení ďalších štúdií a príspevkov zaoberajúcich sa rôznymi problémami jednotlivých úsekov doby bronzovej na Slovensku.[57] V nasledujúcom chronologickom prehľade sa zaoberáme stavom bádania týkajúcim sa problematiky staršej, strednej a mladšej doby bronzovej.

V dobe bronzovej, podobne ako v iných obdobiach praveku a vo včasnej dobe dejinnej, dochádza neraz k diferenciácii kultúrneho vývoja na území Slovenska. V niektorých úsekoch spomenutých období to badať menej, v iných zasa viac. Juhozápadné Slovensko, patriace geograficky k Podunajsku, inklinovalo k vývoju v priľahlých oblastiach Moravy a severovýchodného Rakúska, východné Slovensko — ako súčasť Potisia — malo zasa úzke kontakty s východoeurópskou a balkánskou oblasťou. Treba však upozorniť, že hoci územie Slovenska je integrálnou súčasťou Karpatskej kotliny, malo — ako jej najsevernejšia oblasť — v mnohom ohľade vývoj odlišný od jej centrálnej oblasti. Na tento vývoj vplývali aj cudzie, mimokarpatské kultúrne prúdy a podnety.

Hoci od Reineckeho čias boli vypracované i ďalšie chronologické systémy doby bronzovej, slovenská archeológia sa i naďalej pridŕža jeho chronológie — na rozdiel od maďarských bádateľov, ktorí sa pridržajú chronológie F. Tompu.[58] Možno konštatovať, že chronologický systém tohto maďarského bádateľa neakceptovali ani iní európski archeológovia, zaoberajúci sa problematikou vývoja v Karpatskej kotline; svedčia o tom práce V. Milojčića,[59] R. Hachmanna[60] a — čo sa týka najmladších úsekov doby bronzovej — práce H. Müllera-Karpeho a G. Kossacka.[61]

Obr. 13. Malé Kosihy. Kostený predmet (objímka) s mykénskou výzdobou z klasickej fázy maďarovskej kultúry.

Dobu bronzovú na Slovensku možno rámcove rozdeliť na tri nerovnako veľké časové úseky: staršiu, strednú a mladšiu dobu bronzovú; tieto úseky možno v rámci Reineckeho chronologického systému, ktorý aj pri istých nedostatkoch má dosiaľ svoje opodstatnenie (preto sa ho slovenskí archeológovia i naďalej pridržajú), ešte detailnejšie členiť.

Podľa výsledkov nových výskumov bolo možné vyčleniť nový stupeň — BA_3, ktorý možno vsunúť medzi Reineckeho stupne BA_2 a BB_1. Pre stupeň BA_3 je charakteristický nálezový inventár poznačený ešte tradíciami staršej doby bronzovej i predchádzajúceho eneolitického obdobia. Tento stupeň je však natoľko osobitý, že ho nemožno zaradiť ani do Reineckeho stupňa BA_2, ale ani do stupňa BB_1. Do stupňa A_3, ktorý vymedzil V. Miloječić, možno zaradiť i časť nálezového inventára otomanskej a maďarovskej kultúry na Slovensku.[62]

Pod pojem mladšia doba bronzová zahrnujeme i časový úsek, ktorý sa označuje ako HA—HB. Vlastnú dobu halštatskú teda v pravom slova zmysle predstavujú až stupne označované HC—HD.

Koniec eneolitu a staršia doba bronzová

Za súčasného stavu bádania nemožno v severných, ale ani v centrálnych oblastiach Karpatskej kotliny určiť časovú hranicu medzi eneolitom a začiatkom doby bronzovej, pretože v tomto období doznievali skupiny neskoroeneolitického kultúrneho komplexu a územie Slovenska zasahovali cudzie etnické vlny z mimokarpatských kultúrnych oblastí.[63] Významným faktorom, ktorý nepochybne urýchlil kultúrny vývoj, bola metalurgia, súvisiaca s využívaním rudného bohatstva Slovenska.

Obr. 14. Nitriansky Hrádok-Zámeček. Depot bronzových výrobkov klasickej fázy maďarovskej kultúry.

Začiatky metalurgie na Slovensku

V období neskoroeneolitického kultúrneho komplexu začínajú sa objavovať už aj na území Slovenska medené výrobky cudzej proveniencie; medzi nimi sú najvýznamnejšie sekerky s jedným ostrím.[64] Staršie výrobky sa hotovili z tzv. sedmohradskej medi (v stopovom množstve je v nej zastúpené i zlato a telúr) a líšia sa od mladších výrobkov z tzv. východnej medi, ktorá sa ťažila — okrem iných východoeurópskych území — i na Slovensku (obsahuje primesi striebra, arzénu, antimónu a bizmutu).[65] V dôsledku cudzích impulzov rozmáha sa potom na začiatku doby bronzovej domáca medená industria, ktorá mala na Slovensku bohaté surovinové zdroje (Slovenské rudohorie, Malé Karpaty a i.).

Pre vznik civilizácie doby bronzovej na Ukrajine, v Malopoľsku a v severných častiach Karpatskej kotliny mala nepochybne prvoradý význam kaukazská oblasť, kde treba hľadať pôvod medenej industrie tvaru vŕbového listu i ďalších charakteristických pamiatok hmotnej kultúry koštianskej a nitrianskej skupiny. Presvedčivo to potvrdzujú výsledky veľkých systematických výskumov v kaukazskej oblasti (v Dagestane) a na priľahlých územiach.

Početné spektrálne analýzy medených výrobkov zo začiatku doby bronzovej (nitrianska skupina) potvrdili, že niektoré technologické postupy (intencionálne pridávanie arzénu do medi) majú pôvod až na Kaukaze a v priľahlých ázijských oblastiach, odkiaľ do Karpatskej kotliny prenikali územím Ukrajiny.[66] V tomto období praveku možno už hovoriť o rozvinutej metalurgii a intenzívnej ťažbe medenej suroviny najprv z povrchových ložísk a neskôr — po ich vyčerpaní — i dolovaním. Medené výrobky, najčastejšie ozdoby, začínajú sa sporadicky objavovať už v staršom eneolite, nechýbajú však ani dôkazy o ich skoršom výskyte.[67] Kovové výrobky typu Veselé, nitrianskej a koštianskej skupiny sa hotovili výlučne

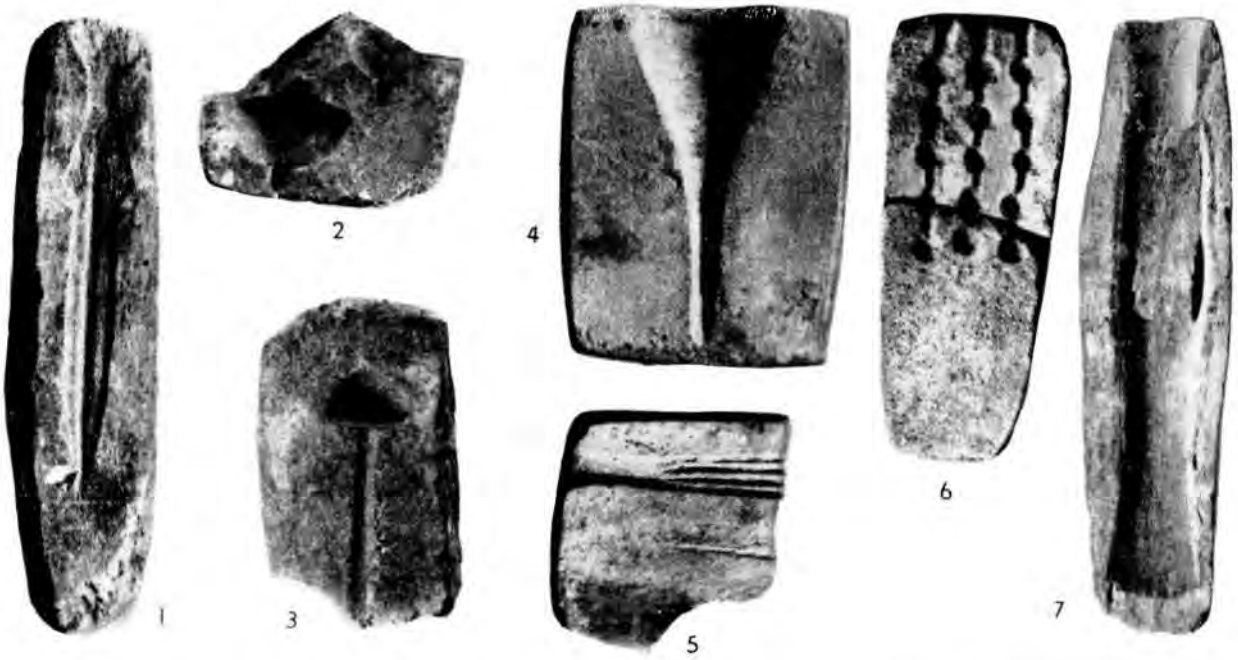

Obr. 15. Pieskovcové kadluby na odlievanie bronzových výrobkov z klasickej a predmohylovej fázy maďarovskej kultúry. 1, 7 — Želiezovce; 2—4 — Veselé; 5, 6 — Nitriansky Hrádok-Zámeček.

z medi. Prvé bronzové výrobky sa objavujú až v únětickej kultúre na celom území jej rozšírenia.

Roku 1970 sa v Španej Doline podarilo objaviť prvé dôkazy o ťažbe medenej suroviny. V starých haldách našli sa kamenné nástroje na drvenie medenej rudy (obr. 1). Ide o tzv. kamenné mlaty, ktoré zo staršej doby bronzovej poznáme z lokalít v alpskej a stredonemeckej oblasti i z niektorých sídlisk v Čechách a na Morave.[68] Dosiaľ sa na území Slovenska nezistili praveké šachty; ich existenciu však napokon nepriamo potvrdzujú zistené kamenné nástroje zo Španej Doliny. Tieto nálezy možno chronologicky zaradiť do mladšej vývojovej fázy nitrianskej skupiny, resp. do obdobia únětickej kultúry.

Typ Veselé

Na sklonku eneolitu prenikajú z Moravy na juhozápadné Slovensko malokarpatskými priesmykmi cudzie etnické vlny, predstavované typom Veselé,[69] resp. Chlopice-Veselé, ako ho nazval J. Machnik.[70] Prinášajú svojráznu kultúru (keramika so šnúrovou výzdobou, medená industria a i.) a neskôr na podloží domácej kultúrnej skupiny Kosihy-Čaka a za silného pôsobenia vplyvov kultúry zvoncovitých pohárov vzniká na tomto území nitrianska skupina.[71]

Podľa výsledkov výskumu na eponymnom pohrebisku vo Veselom[72] bolo možné vyčleniť pamiatky tohto charakteru z náplne zlotskej kultúry, ku ktorej sa až dovtedy zaraďovali, a zaviesť pre ne nové pomenovanie — typ Veselé. Tento typ na juhozápadnom Slovensku už nepochybne predstavuje najstaršiu kultúru doby bronzovej, ktorú možno v zmysle Reineckeho chronológie zaradiť do stupňa BA_1. V dovtedajšom domácom vývoji znamená expanzia ľudu kultúry so šnúrovou keramikou typu Veselé kvalitatívny zlom a je dostatočným dôvodom na takéto zaradenie.[73] Nálezy typu Veselé na juhozápadnom Slovensku poznáme dosiaľ — na rozdiel od Malopoľska[74] — iba z kostrových pohrebísk.

Nálezy z juhozápadného Slovenska, ktoré sa v minulosti dávali do súvisu s nagyrévskou kultúrou, patria — ako ukázali výsledky nových archeologických výskumov — domácej kultúrnej skupine Kosihy-Čaka.[75] Táto skupina, podobne ako iné príbuzné kultúrne skupiny neskoroeneolitického kultúrneho komplexu na Slovensku (skupina Nyírség-Zatín), patrí ešte na sklonok eneolitu, dožíva sa však i začiatkov doby bronzovej. Jej zánik súvisí s preniknutím typu Veselé na územie Slovenska a so vznikom nitrianskej skupiny.

Nitrianska skupina

Na genéze tejto skupiny sa podieľal typ Veselé, skupina Kosihy-Čaka a významnú úlohu mali i vplyvy kultúry zvoncovitých pohárov,[76] ktorá je doložená aj nálezmi z juhozápadného Slovenska (Sládkovičovo).[77] Význam spomenutej kultúry

Obr. 16. Nitriansky Hrádok-Zámeček. Opevnená osada z doby bronzovej (letecká snímka).

pre ďalší kultúrny vývoj v Zadunajsku, na juhozápadnom Slovensku a vôbec na strednom Dunaji bol nepochybne značný, o čom svedčí aj hmotná a duchovná kultúra nitrianskej skupiny. Táto skupina nebola rozšírená len na juhozápadnom Slovensku (tu sa zistili jej lokality najvýchodnejšie pri rieke Žitave), ale aj na celej východnej Morave.[78] O jej úzkych kontaktoch s kultúrami a oblasťami severne od Karpát svedčia rôzne prvky v hmotnej kultúre, predovšetkým na pohrebisku v Ivanke pri Dunaji,[79] ktoré patrí na samý začiatok vývoja nitrianskej skupiny.

Nitriansku skupinu možno na základe početných a bohatých nálezov z pohrebísk (obr. 2—4; Branč, Čierny Brod, Nitra, Šaľa, Tvrdošovce, Výčapy-Opatovce a i.) rámcove rozčleniť na tri vývojové fázy (sídliská z územia Slovenska dosiaľ nepoznáme):

1. V najstaršej fáze sa prejavujú intenzívne vplyvy typu Veselé,[80] skupiny Kosihy-Čaka a kultúry zvoncovitých pohárov. Túto fázu charakterizuje pohrebisko v Ivanke pri Dunaji a najstaršia fáza pohrebiska v Branči, v Nitre na Čermáni a vo Výčapoch-Opatovciach.

2. V druhej — klasickej — fáze sa začínajú objavovať už vplyvy únětickej kultúry[81] a staršie tradície kultúry so šnúrovou keramikou (typ Veselé) postupne miznú.

3. V prechodnej — tretej — fáze, ktorú možno označiť aj ako nitriansko-únětickú (najmladší horizont pohrebiska vo Výčapoch-Opatovciach) prevládajú už vplyvy únětickej kultúry (II. a III. fáza podľa triedenia V. Mouchu).[82] Na Morave na pohrebisku v Holešove objavuje sa už keramika patriaca klasickej fáze únětickej kultúry.[83]

Nitrianska skupina na juhozápadnom Slovensku patrí do stupňe BA_1.

Únětická kultúra

Zánik nitrianskej skupiny súvisí s príchodom ľudu únětickej kultúry z priľahlých oblastí Moravy na juhozápadné Slovensko. Patrí k mo-

Obr. 17. Patince. Výber charakteristických pamiatok severopanónskej kultúry.

ravsko-rakúsko-slovenskej vetve a tvorí najjuhovýchodnejší výbežok únětického okruhu v Európe a v rámci Karpatskej kotliny má pre svoj kostrový spôsob pochovávania osobité postavenie. Aj územne sa kryje s rozšírením nitrianskej skupiny na juhozápadnom Slovensku. V nálezovom inventári únětickej kultúry v tejto časti Slovenska (obr. 5; pohrebiská sú na lokalitách: Komjatice, Hloža, Matúškovo, Nitra, Trenčianske Biskupice, Sládkovičovo, Úľany nad Žitavou, Bánov, Veľký Grob a i.) sa črtajú tri vývojové stupne:[84]

1. Prechodný — nitriansko-únětický — stupeň, v ktorom sú okrem staroúnětických tvarov keramiky reprezentatívne zastúpené vplyvy nitrianskej skupiny (náhrdelníky z valcovitých parohových korálikov, bronzové prstene a vlasové kruhy z dvojitého drôtu, čelenky, terčovité ihlice a i.).

2. Klasický stupeň trval dlhšie a charakterizujú ho tzv. únětické šálky, ktoré sa na začiatku tohto stupňa ešte nevyskytujú, a rovnaká keramika ako v rakúskych a moravských nálezoch. Namiesto jednoduchých bronzových kruhov z dvojitého drôtu objavujú sa kruhy so slučkou, sibinské ná-

Obr. 18. Kamenín-Várhegy. Keramika reprezentujúca zásah otomanskej kultúry v prostredí maďarovskej kultúry na juhozápadnom Slovensku.

ušnice, špirálové náramky, ihlice s rúrkovitou hlavicou, cyperské ihlice so samostrelovou konštrukciou, dýky a sekerky. Náhrdelníky z rôznych stredomorských mušlí, ktoré boli typické pre mladšie obdobia nitrianskej skupiny, ale aj pre prechodný nitriansko-únětický stupeň, boli vystriedané neskôr náhrdelníkmi z jantárových korálikov.

3. Únětico-maďarovský stupeň je výrazne zastúpený na opevnených sídliskách (Jelšovce, Ivanovce, Vráble, Nitriansky Hrádok) a charakterizuje ho únětická keramika (únětické šálky, polguľovité nádobky a i.), popri ktorej sa objavujú maďarovské hrnčeky a hrnce. Tento prechodný horizont je zastúpený i na pohrebiskách (Abrahám, časť pohrebiska v Sládkovičove a v Gajaroch). Omnoho dôležitejší je však bronzový inventár, v ktorom sú zastúpené ihlice s polguľovitou stlačenou, zvisle prevŕtanou hlavicou a tordovanou ihlou, triangulárne dýky s vysoko zaoblenou tupou časťou a stredovým rebrom, dlhé ihlice s guľovitou, zvisle prevŕtanou hlavicou, v niektorých prípadoch zdobené na hlavici i krčku rytím. Možno sem zaradiť aj podlhovasté sekerky s vejárovitým ostrím a rytou výzdobou, ako aj tyčinkovité náramky v podobe písmena D s useknutými koncami. Bronzová industria tohto stupňa vyvrcholuje bronzovými výrobkami typu Languaid.

Na pohrebiskách únětickej kultúry na Slovensku (najstaršia fáza) zisťujeme značne intenzívne vplyvy nitrianskej skupiny a klasická orientácia hrobov v smere S-J sa tu mení na Z-V (Čierny Brod),[85] teda orientáciu príznačnú pre spomenutú skupinu. Tento vplyv však nie je jednostranný a aj na neskorých pohrebiskách nitrianskej skupiny objavuje sa ako dôsledok vplyvu únětickej kultúry orientácia v smere S-J.

Únětickú kultúru na juhozápadnom Slovensku možno v rámci Reineckeho chronológie zaradiť na koniec stupňa BA_1 a začiatok stupňa BA_2.

Koštianska skupina

S nitrianskou skupinou a nitriansko-únětickou fázou na juhozápadnom Slovensku je na východnom Slovensku súčasná koštianska skupina, pomenovaná podľa pohrebiska v Košťanoch.[86] Je výslednicou expanzie z oblasti severne od karpatského oblúka — z Poľska; dosvedčuje to nálezový inventár najstaršej vývojovej fázy pohrebiska v Košiciach.[87] Dosiaľ z východného Slovenska nepoznáme nálezy, ktoré by úplne korešpondovali s inventárom pohrebísk typu Veselé na juhozápadnom Slovensku a s nálezmi typu Chłopice z južného Poľska.[88] Kultúrnu zložku, ktorá predchádzala vznik vlastnej koštianskej skupiny a rozhodujúcou mierou sa podieľala na jej genéze, označujeme pracovne ako typ Chłopice.[89] Ná-

Obr. 19. Barca. Výber charakteristických nálezov otomanskej kultúry.

lezy tohto charakteru sú veľmi vzácne zastupené i na východnom Slovensku a možno ich synchronizovať s nálezmi z lokalít Čižikov, Chłopice a Veselé.[90]

V koštianskej skupine možno podľa nálezov vyčleniť tri fázy:

1. Najstaršiu (protokoštiansku) fázu zatiaľ reprezentuje časť nálezov z pohrebiska v Košiciach.[91] Charakterizujú ju vplyvy kultúry so šnúrovou keramikou typu Chłopice a treba azda rátať aj s účasťou skupiny východoslovenských mohýl i domácej kultúrnej zložky — skupiny Nyírség-Zatín.[92]

2. klasická fáza je zastúpená na všetkých dosiaľ preskúmaných pohrebiskách koštianskej skupiny (Košice, Perín, Všechsvätých a Košťany [(posledné dve teraz obec Valaliky]).[93] Bolo to obdobie konsolidácie tejto skupiny a v jej inventári sú zastúpené nielen mimokarpatské prvky, korešpondujúce s nálezmi mierzanowickej skupiny v Poľsku (keramika, medená industria), ale i karpatské vplyvy, reprezentované tradíciami skupiny

Nyírség-Zatín (keramika karpatského pôvodu); na sklonku tejto fázy prejavujú sa už vplyvy otomanskej kultúry. Táto vývojová fáza trvala značne dlho a možno ju rozdeliť na dve podfázy (BA_1, BA_1—BA_2).

3. Najmladšia — prechodná — fáza je zatiaľ veľmi nedostatočne zastúpená v nálezovom materiáli a charakterizuje ju keramický inventár poznačený vplyvmi otomanskej kultúry (Košťany).[94] Azda bude možné označiť ju ako koštiansko-otomanskú fázu, resp. koštiansko-otomanský horizont (BA_2).

V hmotnej kultúre koštianskej skupiny (obr. 6) sú v jej staršom období zastúpené nielen pamiatky typické pre mierzanowickú skupinu (charakteristické nádoby zdobené odtlačkami šnúry, medená industria tvaru vŕbového listu), ale objavujú sa aj nálezy dokladajúce východné vplyvy. Ide o výrobky, ktoré majú analógie na Ukrajine v stredodneperskej kultúre.[95] Vzhľadom na zemepisné postavenie koštianskej skupiny sú v nej východoeurópske vplyvy najintenzívnejšie zastúpené. Nálezový inventár upozorňujúci na vplyvy kultúry zvoncovitých pohárov bol sprostredkovaný zo severu, teda typom Chłopice,[96] a nie z juhu — z Karpatskej kotliny.[97]

Začiatky staršej doby bronzovej na východnom — podobne ako na juhozápadnom — Slovensku úzko súvisia s vývojom severne od karpatského oblúka a až postupne sa uplatňujú karpatské a južné vplyvy, ktoré napokon dominujú v otomanskej kultúre. Pretože koštianska i nitrianska skupina sú súčasťou jedného veľkého kultúrneho celku,[98] bolo by vhodnejšie označovať i mierzanowickú skupinu, ktorá je tiež jedným z článkov tohto celku, ako skupinu.

Zánik koštianskej skupiny na východnom Slovensku súvisí s príchodom nového etnika — otomanskej kutlúry — na toto územie v staršom úseku mladšej fázy staršej doby bronzovej (R e i n e c k e h o stupeň BA_2). Za takéto časové zaradenie sa prihovára inventár klasickej a najmladšej (prechodnej) fázy, v ktorom sú zastúpené i sekerky s náznakom rebra.[99] Tieto sekerky sú dosiaľ najstaršie z územia Karpatskej kotliny i strednej Európy a zdá sa, že prototypy sekeriek ostatných súvekých stredoeurópskych kultúr treba hľadať v prostredí koštianskej skupiny (obr. 6: 2). Na rozdiel od nitrianskej skupiny nie sú v koštianskej skupine zastúpené valcovité koráliky: fajansové koráliky (niektoré sú nepochybne domáceho pôvodu) objavujú sa už v najstaršom horizonte pohrebísk tejto skupiny.

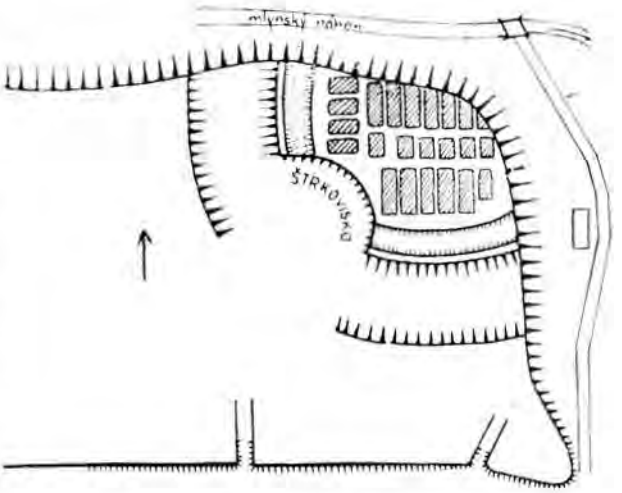

Obr. 20. Barca. Urbanistická koncepcia opevnenej osady otomanskej kultúry.

H u r b a n o v s k ý t y p

Tento typ predstavuje juhovýchodnú periférnu zložku moravsko-rakúsko-slovenskej vetvy únětickej kultúry.[100] Geograficky sa obmedzuje na malú oblasť medzi Dunajom a dolným tokom Nitry. V hmotnej kultúre hurbanovského typu (obr. 7) je zjavný aj podiel kisapostackej kultúry.[101] Patrí tomu istému časovému horizontu ako únětická kultúra na juhozápadnom Slovensku a mladšia vývojová fáza hatvanskej kultúry (BA_1).

Hurbanovský typ, resp. jeho inventár, poznáme z viacerých pohrebísk na juhozápadnom Slovensku (Hurbanovo-Bacherov majer, Bajč, Dvory nad Žitavou, Nesvady, Nové Zámky).[102] V nadstavbových javoch má úplne únětický charakter, zatiaľ čo v hmotnej kultúre, najmä v keramike a kovovom inventári, sa prejavujú intenzívne vplyvy z okruhu kisapostackej kultúry. Hurbanovský typ vznikal v nitriansko-únětickej fáze a prispel tak i k stvárneniu slovenskej fácie únětickej kultúry. Za vplyv kisapostackej kultúry možno považovať inkrustáciu na džbánkoch. O zásahu z juhovýchodu svedčí výskyt zlatých šperkov (dvojité prstene so slučkou) a sibinských náušníc.[103]

H a t v a n s k á k u l t ú r a

Zásah hatvanskej kultúry v južných oblastiach stredného Slovenska (okolie Rimavskej Soboty) a na dolnom Pohroní a Poiplí možno časove fixovať až na sklonok jej mladšej vývojovej fázy.[104] Jej nálezový inventár poznáme z opevnených i neopevnených sídlisk v spomenutých oblastiach i na hornom toku Žitavy.

Obr. 21. Barca. Zvyšky deštrukcie domov usporiadaných do ulíc.

Zatiaľ sa systematicky preskúmali iba dve menšie pohrebiská v Poiplí[105] (Salka I a II, obr. 8). Na rozdiel od ostatných kultúr a skupín staršej doby bronzovej na Slovensku ľud hatvanskej kultúry pochovával svojich zomrelých na pohrebiskách žiarovým spôsobom (časté sú najmä urny zdobené odtlačkami textílií).[106] Na pohrebiskách v Salke sa zistili i tzv. kisapostacké inkrustované džbánky, ktoré umožňujú synchronizáciu tejto fázy hatvanskej kultúry s únětickou kultúrou a hurbanovským typom na juhozápadnom Slovensku. Žiarové hroby v staršej dobe bronzovej sa na území Slovenska objavujú až v stupni BA_2, a to v jeho staršom úseku. Zánik hatvanskej kultúry na Slovensku súvisí s osídlením tohto územia ľudom severopanónskej kultúry.

W i e s e l b u r s k á k u l t ú r a

Kultúrny vývoj na sklonku staršej fázy staršej doby bronzovej (BA_1) bol ovplyvnený i zásahom wieselburskej kultúry z Burgenlandu.[107] Príchod tohto etnika na naše územie možno datovať na koniec stupňa BA_1. Wieselburské osídlenie na Slovensku (Rusovce)[108] predstavuje už periférnu oblasť spomenutej kultúry, ktorá v staršej dobe bronzovej obsadila územie medzi Neziderským jazerom a Dunajom. Wieselburská kultúra má v nadstavbe mnohé spoločné črty s únětickou kultúrou na Slovensku a v Dolnom Rakúsku.

Dosiaľ poznáme iba jedno slovenské pohrebisko wieselburskej kultúry (Rusovce), ktoré predstavuje už najsevernejšiu hranicu kompaktného wieselburského osídlenia;[109] neskoršie dochádza i k silným kultúrnym vplyvom do oblasti Bratislavy. B. C h r o p o v s k ý, ktorý preskúmal roku 1952 pohrebisko vo Veľkom Grobe (obr. 9: 7, 10, 20), rozpoznal na ňom tento zásah a dokázal, že wieselburská kultúra a rakúsko-moravsko-slovenská vetva únětickej kultúry majú viaceré spoločné tvary keramiky.[110] Inventár tohto pohrebiska patrí ešte do predklasickej fázy únětickej kultúry, čo je dôležité pre chronologické fixovanie wieselburských vplyvov na juhozápadnom Slovensku. Absencia tzv. únětických šálok a prítomnosť starých tvarov únětických ihlíc s uškom na veľkogrobskom pohrebisku potvrdzujú, že tu nie je zastúpený klasický stupeň únětickej kultúry.[111]

Čo sa týka džbána wieselburskej proveniencie na pohrebisku nitrianskej skupiny v Branči (hrob 82), možno usudzovať o skoršom prenikaní vply-

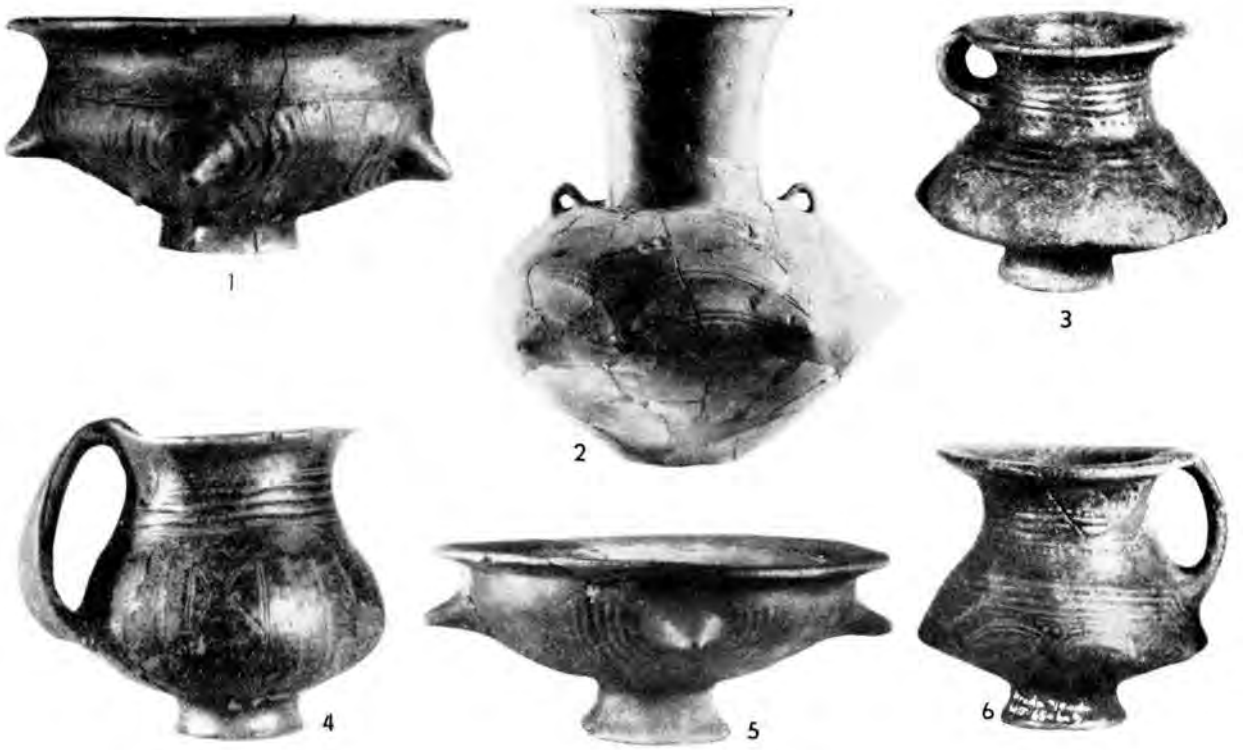

Obr. 22. Streda nad Bodrogom. Výber charakteristickej keramiky z pohrebiska najmladšej fázy otomanskej kultúry.

vov wieselburskej kultúry na naše územie, než sa donedávna predpokladalo.[112] Ďalšie výskumy na juhozápadnom Slovensku iste pomôžu objasniť aj význam wieselburskej kultúry pre ďalší vývoj v mladšom období staršej doby bronzovej (t. j. v stupni BA_2) na tomto území.

Mladší úsek staršej doby bronzovej a stredná doba bronzová

Analýza nálezov z veľkých systematických výskumov zo staršej a strednej doby bronzovej na Slovensku umožnila vyčleniť nový časový horizont, označený (súhlasne s V. Miloječićom) ako nový stupeň BA_3, ktorý sa v rámci Reineckeho chronológie vsúva medzi stupne BA_2 a BB_1. Na začiatok tohto prechodného horizontu medzi staršou a strednou dobou bronzovou možno položiť i vznik niektorých kultúr, ktorých korene tkvejú ešte hlboko v kultúrach staršej doby bronzovej. Pre kultúry staršej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku je okrem iného charakteristický i rozmach bronzovej industrie (obr. 9).

Maďarovská kultúra

Táto kultúra patrí k významným domácim kultúram doby bronzovej. Jej klasickú fázu poznáme takmer výlučne zo sídlisk; hroby patria k veľmi zriedkavým objavom. Na základe doterajších výsledkov bádania možno v nej vymedziť tri vývojové stupne:[113]

1. Únětico-maďarovský (prechodný) stupeň, ktorý možno čiastočne synchronizovať s hurbanovským typom, najmladšou fázou hatvanskej kultúry a začiatkami severopanónskej kultúry na Slovensku (stupeň BA_2).

2. Klasický stupeň, súčasný so severopanónskou kultúrou, druhou fázou otomanskej kultúry a v koncovej fáze i s věteřovským typom.

3. Neskoromaďarovský stupeň, ktorý je v istom svojom období súčasný i so začiatkami karpatskej mohylovej kultúry.

Hmotná a duchovná náplň maďarovskej kultúry je neobyčajne rozmanitá a mnohostranná (obr. 10—15) a vďaka veľkým systematickým výskumom (Ivanovce, Nitriansky Hrádok — obr. 16, Veselé, Vráble a i.)[114] patrí azda k najlepšie prebádaným kultúram doby bronzovej na Slovensku. Z analýzy pamiatok hmotnej a duchovnej kultúry vyplýva, že maďarovská kultúra vznikla z podložia únětickej kultúry za silného pôsobenia vplyvov z juhovýchodu na sklonku doby bronzovej. Zanikla na začiatku stupňa BB_1, keď sa

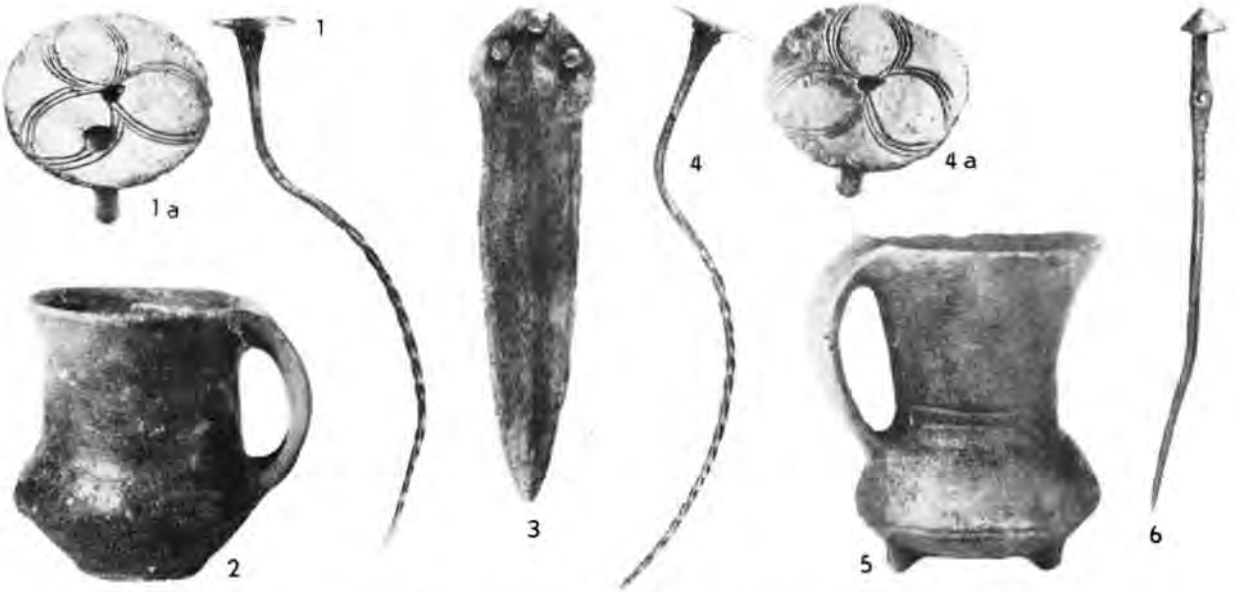

Obr. 23. Dolný Peter. Charakteristické nálezy z obdobia staromohylového stupňa.

z nej v dôsledku cudzích karpatských zásahov vyvinula karpatská mohylová kultúra.[115] Významnú úlohu mala aj pri vzniku a vývoji mohylových kultúr na strednom Dunaji a na území ležiacom západnejšie.

Ešte donedávna sa predpokladalo, že ľud maďarovskej kultúry pochovával svojich mŕtvych len na sídliskách, pretože pohrebiská chýbali. Na sídliskách (Vráble, Veselé, Ivanovce, Nitriansky Hrádok) nachádzame aj hroby v sídliskových vrstvách a kultúrnych jamách. Pozoruhodné sú detské hroby v nádobách (*pithoi*), ktoré sú príznačné pre klasickú fázu maďarovskej kultúry. V tejto fáze sa intenzívne prejavujú vplyvy zo Stredomoria; svedčia o tom hlinené kolieska, kostené okrasy zdobené strmou vlnovkou (vplyvy mykénskej kultúry) a rôzne typy nádob, dokladajúce vplyvy kultúry Vattina-Vršac a Žuto Brdo.[116] V klasickej fáze dochádza i k zmene pohrebného rítu. Popri kostrových hroboch začínajú sa objavovať pod vplyvom kultúr z oblasti Potisia i žiarové hroby. V spomenutej fáze sa okrem ihlíc s polguľovitou hlavicou vyskytujú aj ihlice s roztepanou trojuholníkovou hlavicou a tordovanou ihlou a (ako nový tvar) ihlice s malou kónickou hlavicou, zosilneným prevŕtaným krčkom, resp. s uškom a profilovanou, vlnovite prehnutou ihlicou; v neskorej fáze sa objavujú i prototypy kosákovitých ihlíc typu Regelsbrunn so stlačenou dvojkónickou hlavicou.

V tomto časovom horizonte nastáva i rozmach kovolejárskej výroby; svedčia o tom čoraz častejšie sa objavujúce pieskovcové kadluby na odlievanie rôznych bronzových výrobkov (obr. 15). V keramickom inventári sú už zastúpené typické tvary predmohylového horizontu. Neskoromaďarovskou fázou začína sa už stredná doba bronzová a jej pôvodné triedenie podľa R e i n e c k e h o, chronológie sa po rozpoznaní predmohylového, t. j. neskoromaďarovského stupňa doplnilo stupňom BA_3.

S e v e r o p a n ó n s k a k u l t ú r a

Územné rozšírenie tejto kultúry sa kryje s rozšírením kisapostackej, resp. hatvanskej kultúry. Čo do nálezového materiálu (obr. 17) patrí severopanónska kultúra k pomerne dobre prebádaným kultúram,[117] no aj napriek tomu dosiaľ nie je spracované jej triedenie. V porovnaní s hatvanskou kultúrou a tokodskou skupinou pochovával ľud severopanónskej kultúry prevažne jamkovým spôsobom, t. j. nedohorené zvyšky kostí sa vysypali na dno jamy; menej často sa vkladali do urien. V niektorých hroboch sa nachádza až 50—60 nádob.[118]

Keramika vychádza zo starších kisapostackých predlôh, častá je aj biela inkrustácia. V ďalšom vývoji, najmä na Pohroní a Poiplí, prejavujú sa v keramickom inventári intenzívne vplyvy maďarovskej a vatyanskej kultúry (Chľaba). Podľa importov keramiky zo susedných kultúr možno severopanónsku kultúru zaradiť do stupňa BA_2—BA_3. Jej zánik na Pohroní a Poiplí súvisí s postupným prenikaním otomanskej kultúry na západ (obr. 18); neskôr na začiatku strednej doby

Obr. 24. Keramický inventár karpatskej mohylovej (1–8, 10–15) a stredodunajskej mohylovej kultúry (9). 1, 8, 12, 14 — Dvory nad Žitavou; 2, 4, 7 — Nitra; 3, 10 — Domaša; 5 — Malá nad Hronom; 6, 13 — Nové Zámky; 9 — Buková; 11 — Salka; 15 — Čaka.

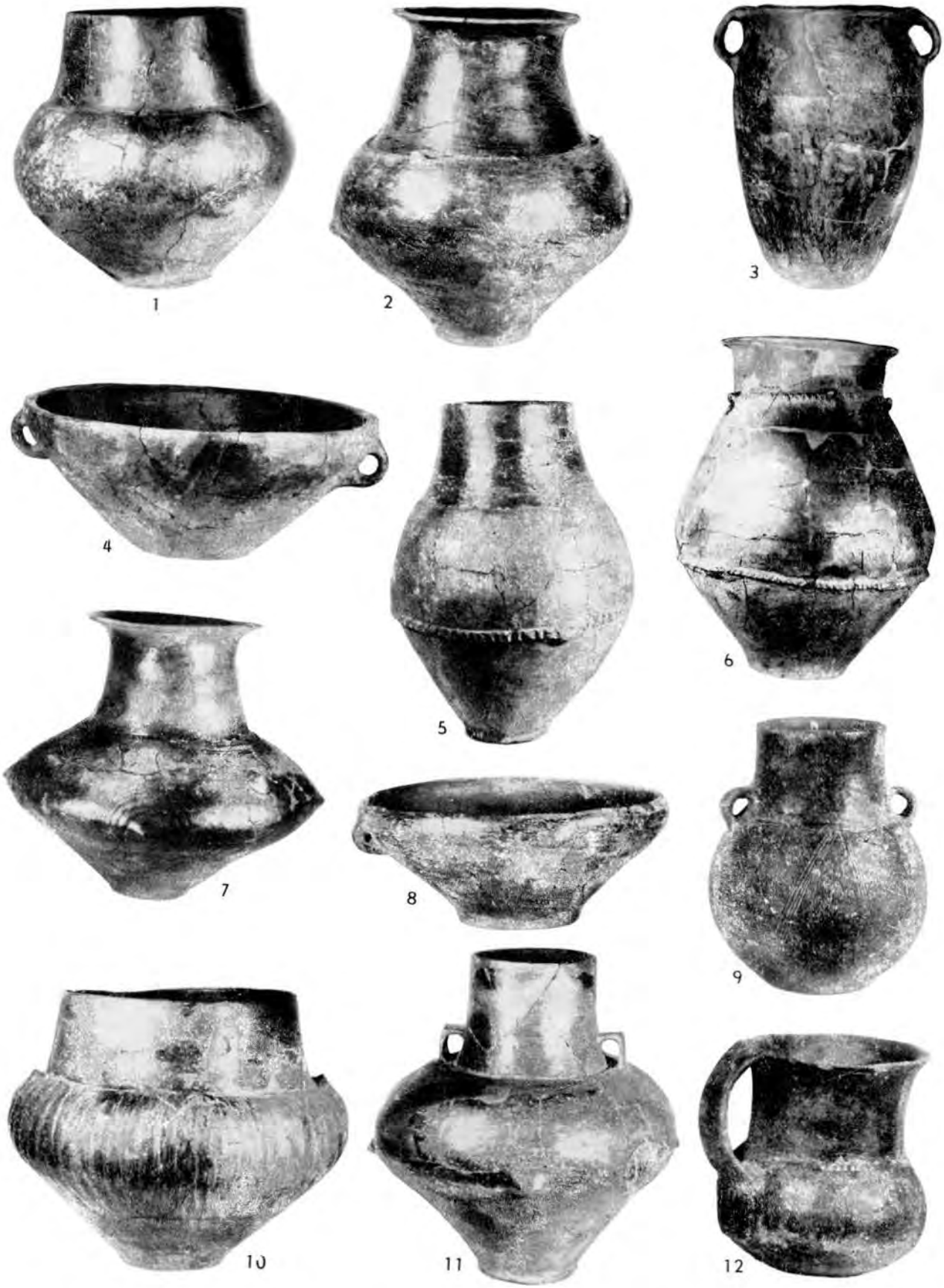

Obr. 25. Výber charakteristických nálezov karpatskej mohylovej kultúry. 1, 2, 4, 5, 8, 10, 11 — Malá nad Hronom; 3, 9, 12 — Nitra; 6 — Tlmače; 7 — Dvory nad Žitavou.

bronzovej definitívne zaniká aj na ostatnom území svojho rozšírenia súčasne s nástupom karpatskej mohylovej kultúry.

Otomanská kultúra

Ľud otomanskej kultúry začal prenikať na východné Slovensko už na sklonku mladšieho obdobia koštianskej skupiny (starší úsek stupňa BA_2).[119] Hmotnú i duchovnú náplň tejto kultúry na Slovensku poznáme z výskumov opevnených osád (Barca — obr. 19—21)[120] a pohrebísk (Streda nad Bodrogom).[121] V otomanskej kultúre na Slovensku možno vyčleniť tri vývojové fázy:

1. Starú fázu reprezentujú nálezy z Barce I.[122] V jej priebehu ľud otomanskej kultúry prenikol zo Sedmohradska a východného Potisia na priľahlé územie Slovenska. Vplyvy otomanskej kultúry v hmotnej náplni koštianskej skupiny, resp. koexistenciu spomenutej kultúry a skupiny počas tejto fázy, bude azda možné označiť ako prechodný koštiansko-otomanský horizont.[123] Rámcove možno túto fázu zaradiť do mladšieho úseku staršej doby bronzovej, t. j. do stupňa BA_2), ktorý nie je na východnom Slovensku — na rozdiel od juhozápadného Slovenska — doložený bronzovou industriou.

2. Klasickú fázu charakterizujú nálezy z Barce II[124] a možno ju synchronizovať s klasickou fázou maďarovskej kultúry (stupeň BA_3). Túto synchronizáciu umožňujú viaceré prvky v hmotnej a duchovnej kultúre (mykénske vplyvy, rozvinutá remeselná výroba v opevnených osadách a i.)[125] a importy keramiky otomanskej kultúry v uzavretých nálezových celkoch na sídliskách maďarovskej kultúry (Veselé);[126] najzápadnejšie nálezisko je Mistelbach v Rakúsku.[127] V klasickej fáze expanduje otomanská kultúra i severným smerom cez spišskú oblasť, kde je ďalšie jej významné centrum (Spišský Štvrtok, Gánovce),[128] do južného Poľska a ovplyvňuje hmotnú a duchovnú kultúru trzcinieckej kultúry.[129] Zatiaľ čo v najstaršom úseku staršej doby bronzovej (v stupni BA_1) prevládali ešte mimokarpatské vplyvy zo severu (mierzanowická skupina), v mladšom úseku (v stupni BA_2—BA_3) južné vplyvy prenikajú i do Poľska.

3. Najmladšia — poklasická — fáza je zastúpená na birituálnom pohrebisku v Strede nad Bodrogom (obr. 22; stupeň BB_1).[130] Dochádzalo v nej už ku kontaktom s pilinskou kultúrou, ktorá postupne preniká i na východné Slovensko; prínosom ďalšej ich koexistencie je i zmena v pohrebnom ríte a žiarový spôsob pochovávania nadobúda postupne prevahu nad kostrovým. Je to už obdobie formovania predmohylového horizontu. Otomanská kultúra v niektorých oblastiach (Spiš) sa dožíva až začiatku mladšieho úseku strednej doby bronzovej (BB_2). Jej zánik možno dať do súvisu s osídlením tohto územia ľudom pilinskej kultúry.

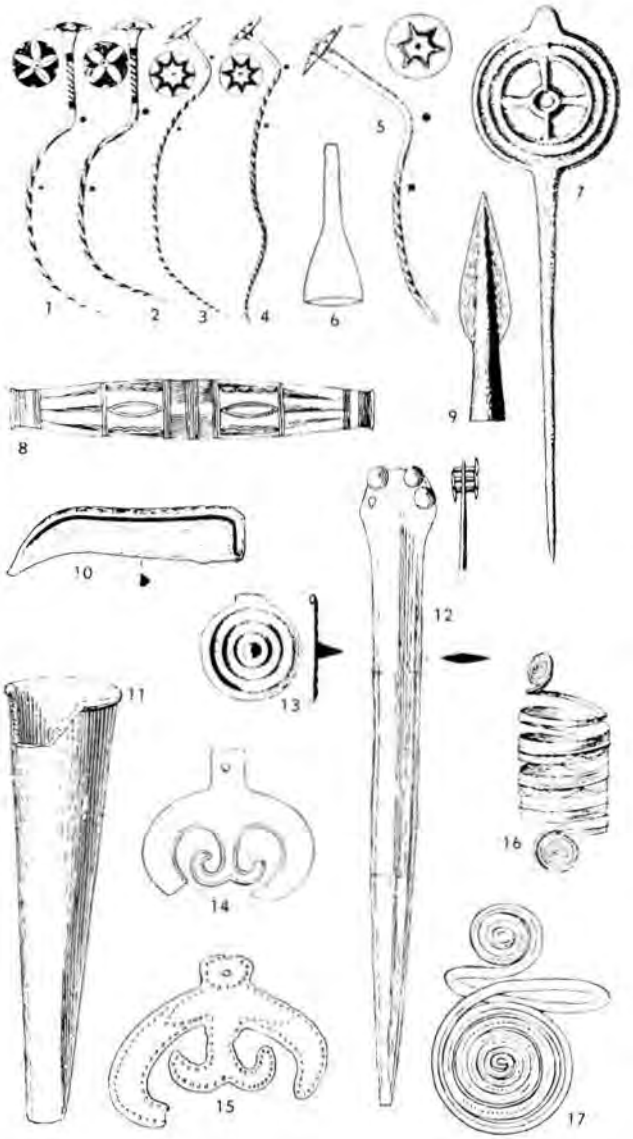

Obr. 26. Výber bronzovej industrie tzv. kosziderského horizontu. 1, 2 — Vyškovce; 3, 4 — Dunajská Streda; 5, 10 — Kamenín; 6, 13—17 — Včelince; 7, 8 — Nové Zámky. (7, 8 — zásah falckej skupiny mohylovej kultúry.)

Hmotnú a duchovnú náplň otomanskej kultúry poznáme najlepšie na základe výskumov opevnených sídlisk (obr. 19). Urbanistická koncepcia osád v Barci[131] (obr. 20 a 21) a v Spišskom Štvrtku[132] poukazuje na vplyvy stredomorských (mykénskych) civilizačných stredísk. Fortifikačný

Obr. 27. Včelínce. Poklad bronzových výrobkov tzv. kosziderského horizontu.

systém v Spišskom Štvrtku, kde sa zistili kamenné múry, nemá dosiaľ v súvekých kultúrach strednej Európy a Karpatskej kotliny rovnocenné paralely.[133] Sociálnu stratifikáciu v remeselníckych opevnených osadách dokumentujú nálezy bronzových a zlatých výrobkov (Barca, Spišský Štvrtok).[134] V Gánovciach sa v nánose studne kultového významu okrem pozoruhodných nálezov (bronzové ozdoby, nádobky z brezovej kôry a i.) našla i dýka s rukoväťou vykladanou železom.[135] Je to najstarší dôkaz výskytu železa v celej Európe a svedčí o kontaktoch tejto kultúry s juhovýchodom.

Začiatky strednej doby bronzovej na strednom Slovensku

Nejasná je situácia v staršej dobe bronzovej v južných oblastiach stredného Slovenska. Súčasný stav bádania neumožňuje zaujať k tejto problematike určitejšie stanovisko, pretože z tohto obdobia poznáme zatiaľ iba pamiatky hatvanskej kultúry, a to takmer výlučne iba z jej mladšej fázy (stupeň BA_2).[136] Vzhľadom na vývoj v severných hornatých oblastiach Maďarska[137] treba však i tu rátať so staršou fázou hatvanskej kultúry (stupeň BA_1), ktorá vznikla na začiatku staršej doby bronzovej z podložia skupiny Nyírség-Zatín. V klasickej fáze otomanskej kultúry (stupeň BA_3) zisťujeme i v južnej časti stredného Slovenska pamiatky spomenutej kultúry. Tieto oblasti sa stávajú komunikačným činiteľom, zjednocujúcim vývoj v západnej i východnej časti Slovenska, a preto na začiatku strednej doby bronzovej sa toto územie mohlo podieľať na tvárnení predmohylového horizontu.

Problematika strednej doby bronzovej na Slovensku dostala sa do popredia odborného záujmu hlavne po preskúmaní pohrebísk v Majcichove,[138] Dolnom Petre[139] a Salke,[140] teda pohrebísk, ktoré sa dnes zaraďujú do karpatskej mohylovej kultúry.[141]

Karpatská mohylová kultúra

Ide o novoobjavenú kultúru doby bronzovej na Slovensku. Má štyri vývojové stupne:[142] 1. predmohylový, ktorý možno stotožniť s neskoromaďarovským stupňom (Majcichov), 2. staromohylový (Dolný Peter, obr. 23), 3. mohylový (Nové Zámky) a 4. klasický (Salka).

Karpatská mohylová kultúra je teda geneticky spätá s maďarovskou kultúrou, pretože vznikla z jej podložia za pôsobenia rôznych juhovýchodných vplyvov. Vyvíjala sa počas strednej doby bronzovej a jej zánik v mladšej dobe bronzovej (BC) súvisí s nástupom predčakanskej kultúry.

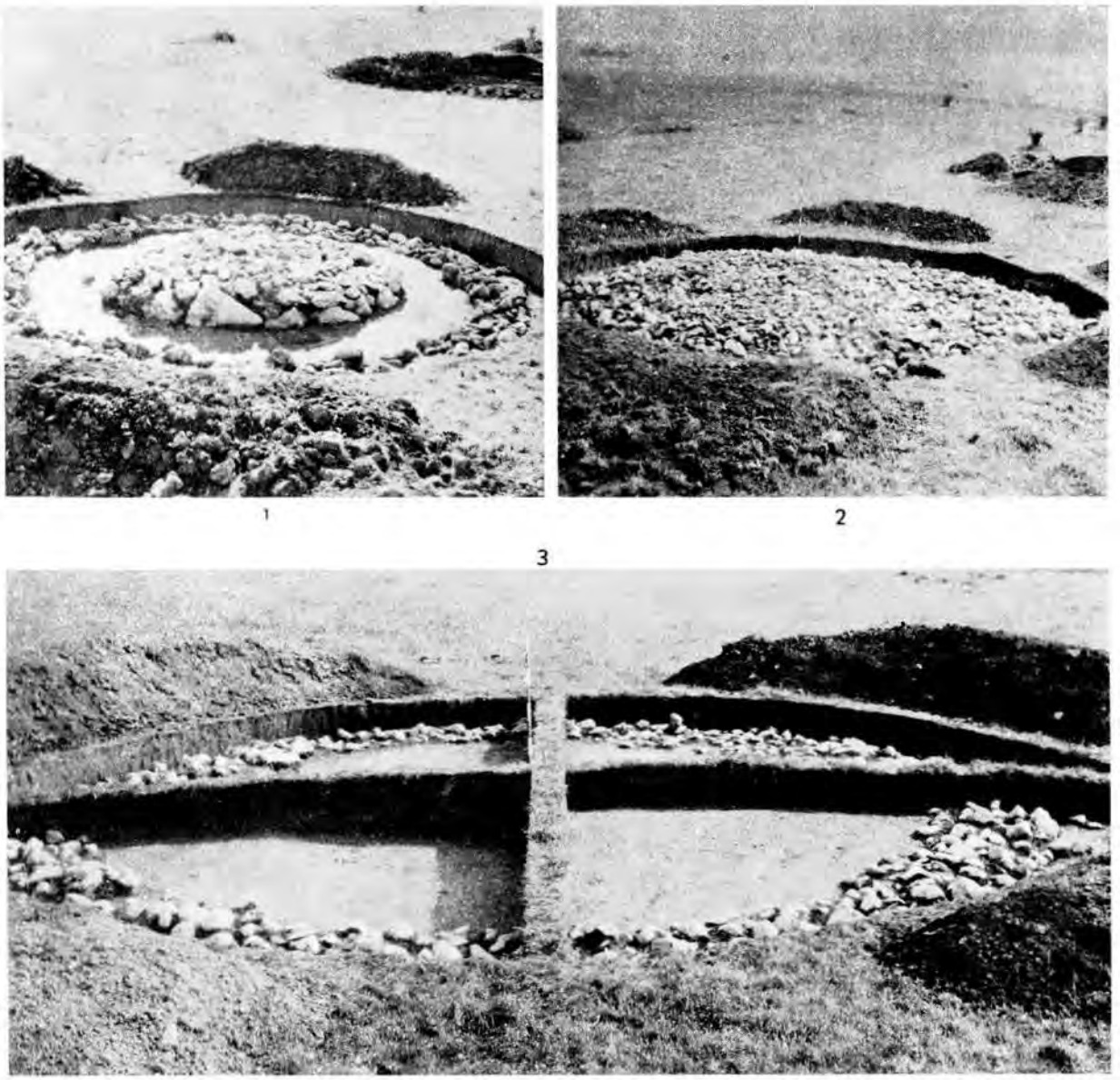

Obr. 28. Buková. Mohyly stredodunajskej mohylovej kultúry.

V strednej dobe bronzovej v období konsolidácie karpatskej mohylovej kultúry (obr. 24 a 25) dochádza k značnému prenikaniu cudzích vplyvov, ale aj k rôznym migráciám cudzích etnických skupín z juhovýchodu i zo západu. Všeobecne sa tento migračný proces a jeho význam pre karpatský kultúrny vývoj v európskej archeológii preceňuje. O presune rôznych etnických jednotiek zo západu do Karpatskej kotliny sú však dostatočné dôkazy, svedčí o ňom napokon aj výskyt ihlíc s kolesovitou hlavicou na pohrebisku v Nových Zámkoch (obr. 26: 7). Analógie k týmto ihliciam treba hľadať v nálezoch až z Hessenska a Hannoverska.[143]

V súvise s karpatskou mohylovou kultúrou vystupuje do popredia i problematika nálezov tzv. koszideráského horizontu (obr. 26 a 27).[144] Začiatky výskytu niektorých bronzových pamiatok tohto horizontu treba datovať už do obdobia najmladšej vývojovej fázy otomanskej kultúry, reprezentovanej pohrebiskom v Strede nad Bodrogom.[145] Ďalší vývoj, vyznačujúci sa novými typmi bronzových výrobkov, sledujeme v staromohylovom stupni (Dolný Peter) a čiastočne i v mohylovom stupni (Nové Zámky).[146] Nálezy na pohrebisku v Nových Zámkoch možno paralelizovať so stupňom Lochham v južnom Nemecku (časť pohrebiska).[147]

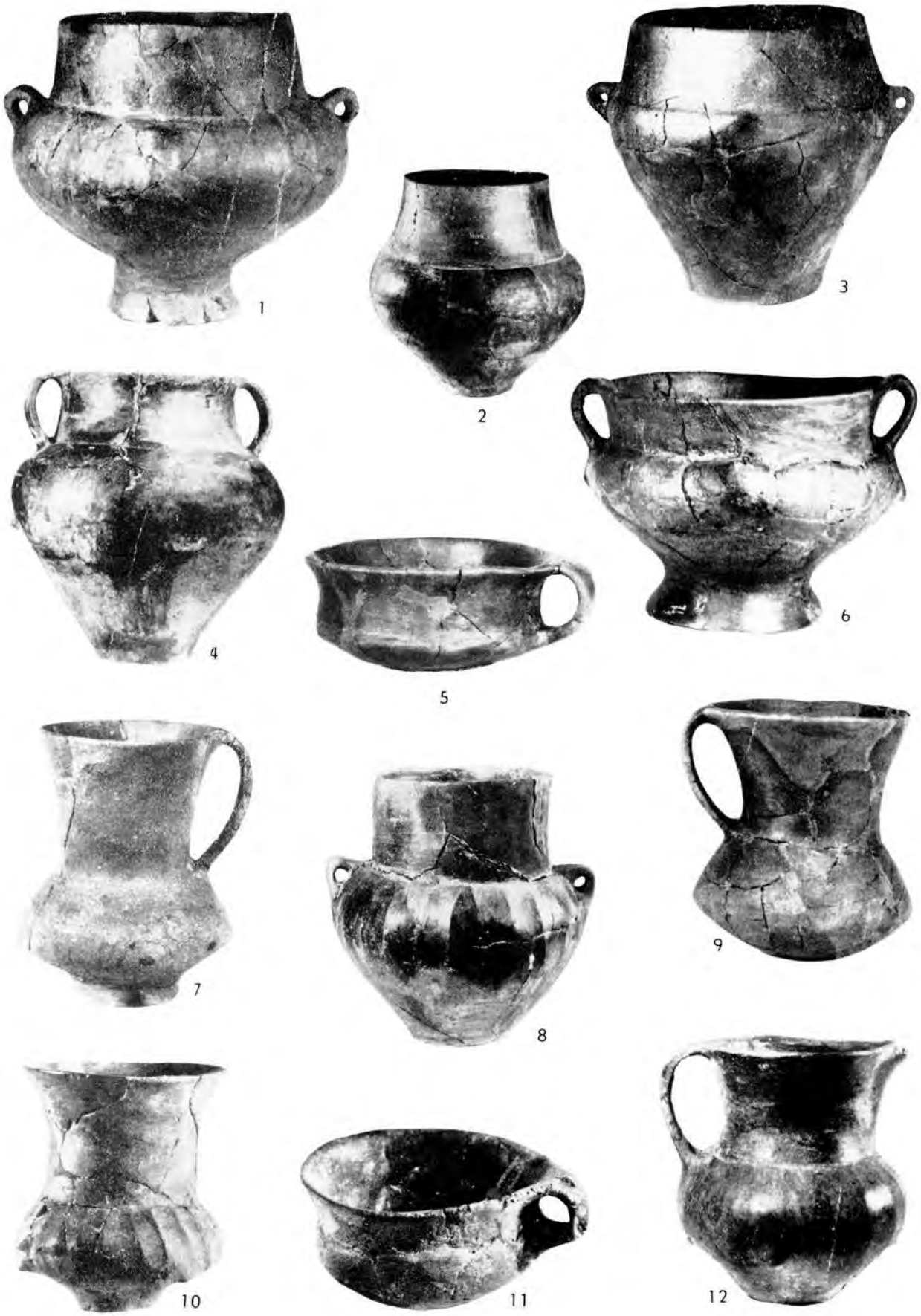

Obr. 29. Výber charakteristickej keramiky stredodunajskej mohylovej kultúry. 1, 3, 5–7, 9–11 — Buková; 2, 4, 8, 12 — Veselé.

1 2

Obr. 30. Mikušovce. Hroby lužickej kultúry s kamennými vencami (1) a kamennými skrinkami (2).

Na základe výsledkov systematických výskumov pohrebísk a sídlisk na Slovensku podarilo sa dobre objasniť i problematiku stupňov BA_3, BB_2 a BB_2 a za súčasného stavu bádania má v tomto ohľade Slovensko primát v rámci stredoeurópskej archeológie. Industria tzv. koszideréského horizontu sa začína objavovať už v stupni BA_3, ktorý predstavuje akýsi prechod do strednej doby bronzovej.[148] Spomenutý stupeň sa výrazne líši svojou náplňou od predchádzajúceho vývoja, reprezentovaného ešte doznievaním kultúr staršej doby bronzovej. Stupeň BA_3 teda možno považovať vlastne za akýsi predstupeň (protostupeň) strednej doby bronzovej.

Stredodunajská mohylová kultúra

Zatiaľ čo sa na východ od Váhu v strednej dobe bronzovej rozvíjala karpatská mohylová kultúra, západnejšie oblasti spolu s Moravou a Rakúskom osídlil ľud stredodunajskej mohylovej kultúry. Nálezový inventár tejto kultúry zo Slovenska (obr. 28 a 29) sa výrazne odlišuje od inventára karpatskej mohylovej kultúry a možno v ňom nateraz vyčleniť dva stupne: a) starší, známy zo sídlisk (Veselé, na Morave Uherský Brod), a b) mladší, ktorý poznáme zatiaľ iba z mohylníkov (Buková — obr. 28, Smolenice, Zohor).

O poznanie náplne spomenutej kultúry na Slovensku sa pred druhou svetovou vojnou zaslúžil J. Eisner,[149] K. Willvonseder[150] a neskôr sa jej problematikou zaoberala M. Pichlerová.[151] Osobitú vývojovú oblasť v rámci stredodunajskej mohylovej kultúry na juhozápadnom Slovensku predstavuje Záhorie, ktoré inklinuje k vývoju na pravom brehu Dunaja; naproti tomu územie po Váh je poznačené karpatskými

Obr. 31. Trenčianske Teplice. Hroby lužickej kultúry s kamennými vencami.

Obr. 32. Krásna Ves. Dvojkónická urna lužickej kultúry.

Obr. 33. Partizánske. Keramika lužickej kultúry.

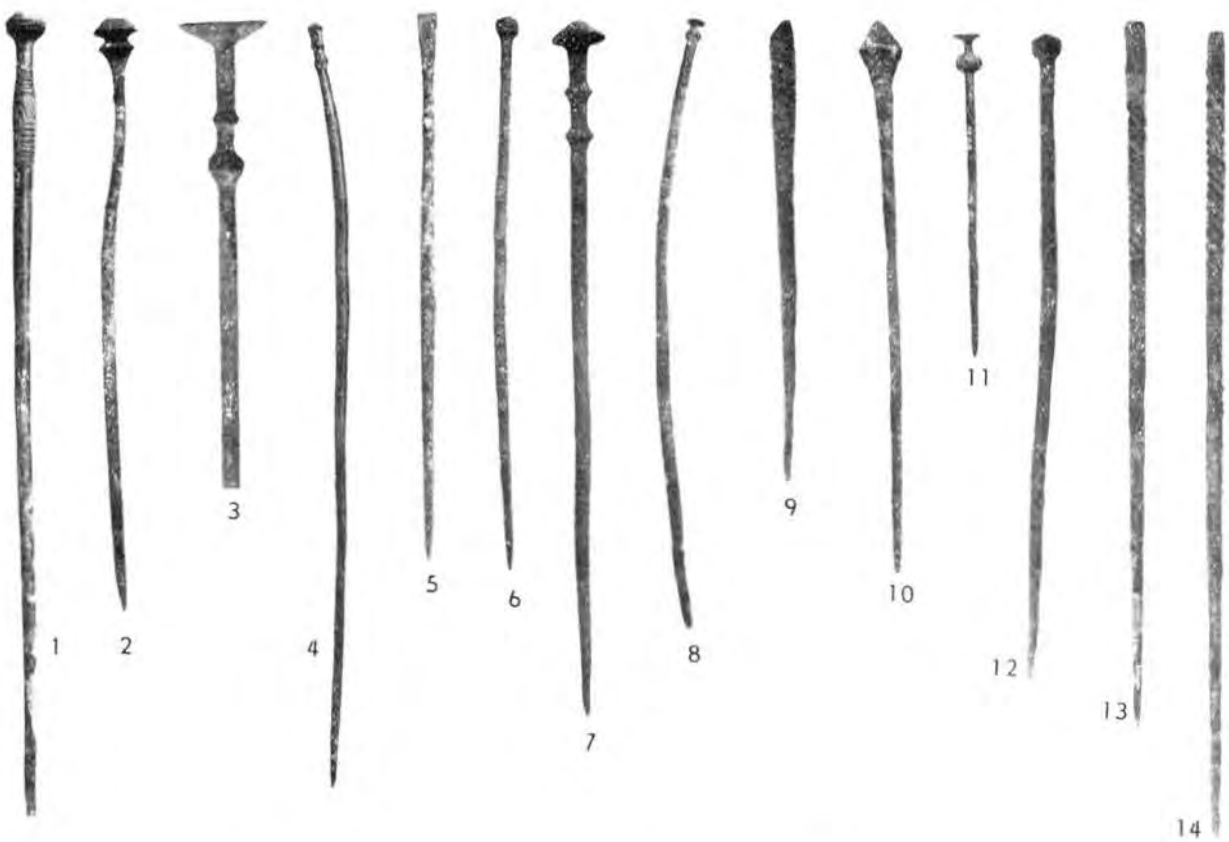

Obr. 34. Ilava. Bronzové ihlice lužickej a lužicko-sliezskej kultúry.

vplyvmi. Zánik stredodunajskej mohylovej kultúry, ktorej vplyvy spolu s vplyvmi karpatskej mohylovej kultúry zisťujeme v najstaršej vývojovej fáze lužickej kultúry na Slovensku (napr. na pohrebisku v Martine), začína sa v mladšej dobe bronzovej (BC).[152]

Mladší úsek strednej doby bronzovej a mladšia doba bronzová

Lužická kultúra

Do nového svetla sa — vďaka výsledkom výskumu V. Budinského-Kričku (do roku 1938) a nových výskumov — dostáva i problematika začiatkov lužickej kultúry na území Slovenska.[153] V keramickej náplni pohrebiska v Martine zistili sa nové tvary, ktoré sú špecifikom slovenskej vetvy lužickej kultúry.[154]

Podľa výsledkov doterajšieho bádania možno v lužickej kultúre na Slovensku vymedziť päť vývojových fáz:[155] 1. predlužickú fázu (Martin, Liborča) — BB_2; 2. mohylovo-lužickú fázu — koniec stupňa BB_2—BC (túto prechodnú mohylovo-lužickú fázu bude možné ešte detailnejšie členiť, v jej staršom úseku sa prejavujú veľmi silné vplyvy karpatskej a stredodunajskej mohylovej kultúry), zastúpená je na pohrebiskách v Diviakoch nad Nitricou, Veľkých Hostiach a Partizánskom; 3. starú fázu — BD-HA — obdobie konsolidácie (Nováky, Lehota, Mikušovce, Partizánske — časť pohrebiska, Dolný Kubín, Krásna Ves); 4. strednú fázu — HA (vplyvy čakansko-velatickej kultúry); 5. najmladšiu (koncovú) fázu — HB. V geograficky uzavretých oblastiach Slovenska pretrváva lužická kultúra i neskôr v dobe halštatskej (HC—HD); presvedčivo to dokazujú nálezy z Oravy (Dolný Kubín-Medzihradné, Vyšný Kubín).

Lužická kultúra neprišla na územie Slovenska už sformovaná, ako sa donedávna predpokladalo, ale vznikla tu — podobne ako v iných oblastiach svojho rozšírenia — v strednej dobe bronzovej z domáceho kultúrneho podložia.[156] Hoci dosiaľ nie sú ešte dostatočne objasnené všetky komponenty, ktoré sa podieľali na formovaní jej slovenskej vetvy, možno už uvažovať predovšetkým o jej dvoch významných zložkách: karpatskej a stredodunajskej mohylovej kultúre.[157]

Stredodunajská mohylová kultúra prenikala v mladšom úseku strednej doby bronzovej (BB) údolím Váhu severným smerom a súčasne s ňou údolím Nitry i karpatská mohylová kultúra. Obidve sa významnou mierou podieľali na vzniku a tvárnení tzv. predlužickej fázy, ktorú poznáme z nálezov v Martine a Liborči. K týmto základným komponentom neskôr pristupujú vplyvy pilinskej kultúry, ktoré spolupôsobili pri formovaní tohto predlužického — prechodného — horizontu.

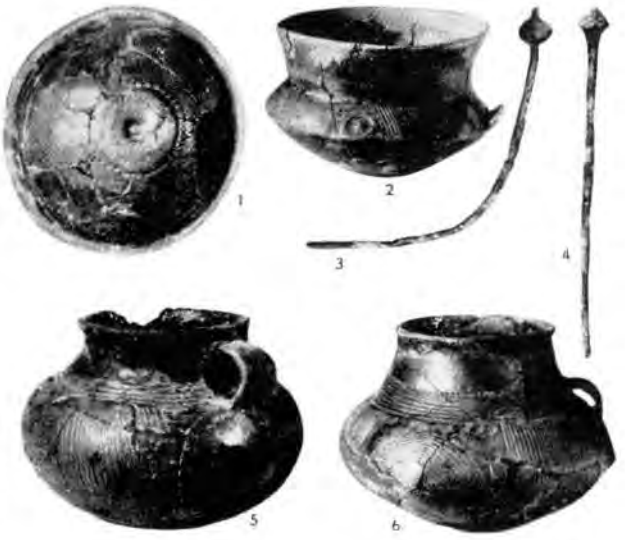

Obr. 35. Charakteristické nálezy lužickej kultúry z Považia a Ponitria. 1, 3–6 – Trenčianske Teplice; 2 – Partizánske.

Obr. 36. Zvolen-Balkán. Keramika lužickej kultúry z pohrebiska.

Karpatská kotlina sprostredkovala do náplne lužickej kultúry i mnoho nových tvarov keramiky a výzdobných prvkov. Za súčasného stavu bádania nemožno ešte dostatočne objasniť otázku hlbokých sociálno-ekonomických zmien, ktoré poznačili spôsob života i nadstavbové prejavy ľudu lužickej kultúry a vyvrcholili vznikom popolnicových polí. Nie je vylúčené, že tieto zmeny a prejavy možno dať do súvisu s vplyvmi z územia pilinskej kultúry. No budovanie mohýl, resp. hrobov

Obr. 37. Nálezy výrobkov lužickej kultúry. 1—12 — Liptovská Ondrašová (hromadný nález); 13—19 — Mikušovce-Nivy (hrob 174 s kamennou mohylou).

s kamennými vencami (obr. 30 a 31), treba považovať za výslednicu vplyvov stredodunajskej mohylovej kultúry.

Lužická kultúra, resp. jej jednotlivé fázy nemajú na území Slovenska jednotnú náplň (obr. 32—40). Istá uzavretosť slovenských horských kotlín a ich svojrázny vývoj vplývali na vznik lokálnych skupín, pričom Považie inklinovalo viac k vývoju v priľahlých oblastiach Moravy (obr. 34, obr. 37: 13—19, obr. 40). Osobitý vývoj v rámci slovenskej fácie lužickej kultúry mala nitriansko-zvolenská (stredoslovenská — obr. 32,

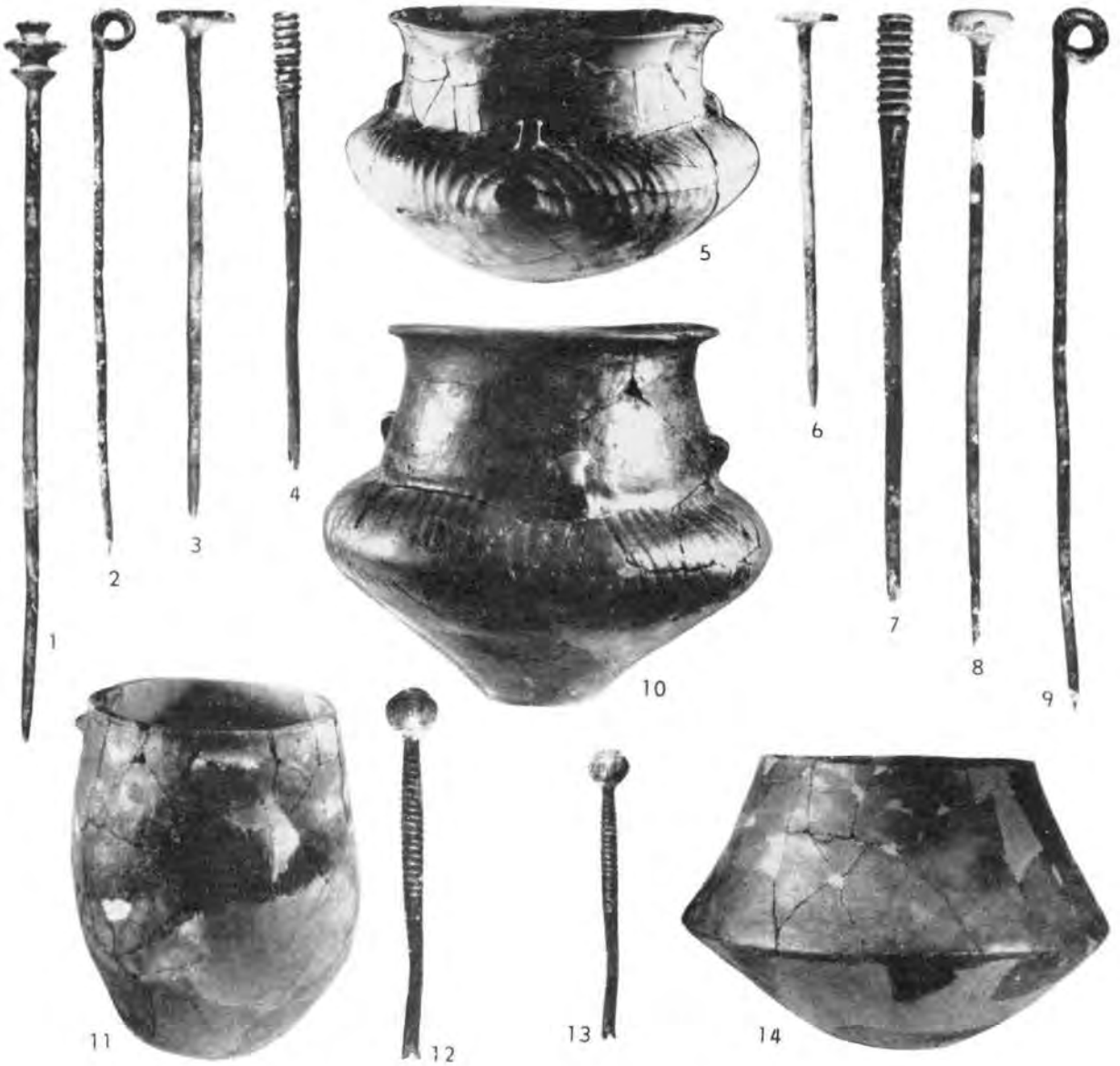

Obr. 38. Dolný Kubín. Výber charakteristických nálezov z klasickej fázy lužickej kultúry.

33 a 36), oravská a liptovská (obr. 37: 1—12, obr. 38 a 39) lokálna skupina.[158]

Oblasť lužickej kultúry sprostredkúvala i obchod medzi Karpatskou kotlinou a severnými územiami. Svedčia o tom početné hromadné nálezy bronzových výrobkov. Až ďalšie výsledky výskumov ukážu v novom svetle význam karpatských vplyvov pre ďalší vývoj lužickej kultúry; je však nesporné, že tieto vplyvy mali významnú úlohu pri formovaní hmotnej a duchovnej náplne lužického kultúrneho komplexu.

Pilinská kultúra

Súčasne s formovaním karpatskej mohylovej kultúry môžeme sledovať na východnom Slovensku a v južných oblastiach stredného Slovenska i začiatky pilinskej kultúry (stupeň BB_1), ktorú rozpoznal a do literatúry uviedol J. Eisner.[159]

Z geografického hľadiska možno v pilinskej kultúre vymedziť dve skupiny:[160] 1. západnú, ktorú reprezentujú veľké žiarové pohrebiská v Maďarsku (Zagyvapálfalva, Nagybátony, Piliny) a do okruhu ktorej patria aj južné oblasti stredného Slovenska (Radzovce, Šafárikovo, Vyšná Pokoradz a i.);[161] 2. východnú, zastúpenú v južných oblastiach východného Slovenska (Barca II).[162] Rozdiely medzi týmito skupinami nie sú nateraz natoľko markantné, aby umožňovali vymedzenie ďalších zvláštnych skupín, tak ako

Obr. 39. Martinček. Hromadný nález mečov liptovského typu.

to urobil nedávno pre maďarskú oblasť T. Kemenczei.[163] Po rozbore staršieho materiálu i nálezov z nových výskumov (Barca, Šafárikovo a i.)[164] podarilo sa však zistiť isté chronologické rozdiely v samotnom inventári pilinskej kultúry na Slovensku (obr. 41 a 42).

Chronologicky možno pilinskú kultúru na Slovensku rozdeliť na tri fázy: 1. otomansko-pilinskú fázu (stupeň BB_1—BB_2), v ktorej sa intenzívne prejavujú vplyvy otomanskej kultúry (Barca II) a karpatskej mohylovej kultúry (Šafárikovo); 2. klasickú fázu (stupeň BC), reprezentujúcu už konsolidovanú kultúru; v tejto fáze sa už postupne začínajú objavovať i lužické vplyvy a vyznačuje sa aj rozvinutou bronzovou industriou (Ožďany — obr. 43, hromadné nálezy rimavskosobotského typu a nálezy typu Dreveník); 3. mladú fázu (stupeň BD—HA), ktorá sa nazýva aj mladopilinskou; dochádza v nej k istým kontaktom s kyjatickým typom a s čakanským kultúrnym okruhom (Šafárikovo). Možno konštatovať, že v stupni HB (pohrebiská z tohto stupňa zatiaľ nepoznáme, sídliskový materiál dobre reprezentujú nálezy zo silickej Ľadnice)[165] už čistá pilinská kultúra nejestvuje.

Najstaršie pamiatky pilinskej kultúry na Slovensku patria tzv. otomansko-pilinskej fáze a umožňujú už v hrubých črtách objasniť aj otázku jej vzniku. Na formovaní pilinskej kultúry sa významnou mierou zúčastňovala neskorootomanská kultúra; dokladajú to niektoré poznatky a pamiatky, predovšetkým z pohrebiska

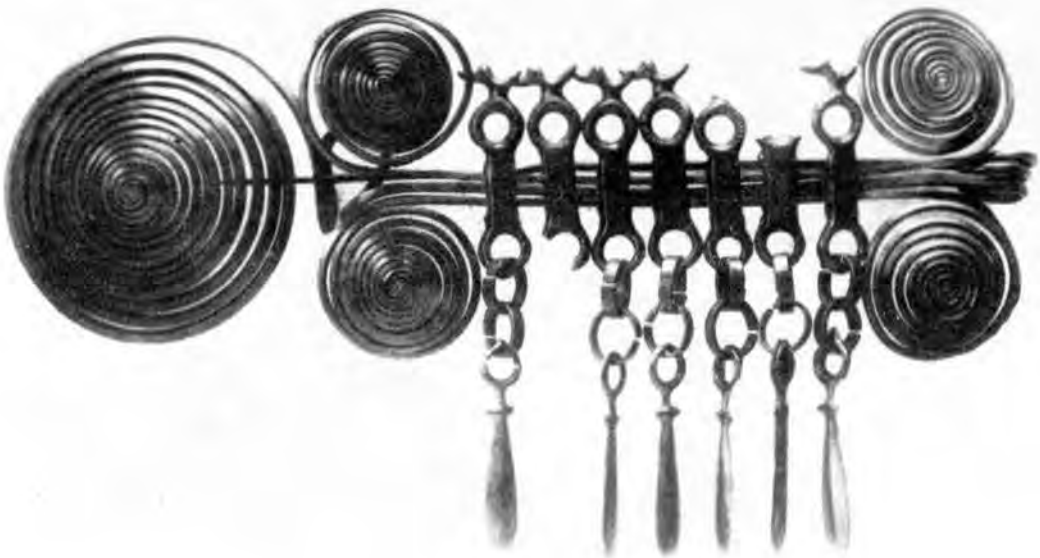

Obr. 40. Krivoklát. Ružicová spona lužickej kultúry, zdobená štylizovanými vtáčikmi.

Obr. 41. Šafárikovo. Výber charakteristickej keramiky z pohrebiska pilinskej kultúry.

v Strede nad Bodrogom.[166] Misky s nôžkami v tzv. otomansko-pilinskom horizonte[167] možno považovať za prejav juhovýchodných vplyvov, ktoré prenikali do Karpatskej kotliny územím kultúry Vattina-Vršac. Za typický domáci dekoratívny element treba považovať prsovité vypukliny a slniečkové motívy na keramike.[168]

Na genéze pilinskej kultúry sa teda podieľa karpatská mohylová kultúra, ktorá do jej náplne sprostredkovala i vplyvy západnej mohylovej kultúry, ako aj otomanská kultúra. Významnú úlohu mali však nepochybne aj ďalšie juhovýchodné vplyvy.

Obr. 42. Skerešovo. Zoomorfný závesok pilinskej kultúry.

Súčasne s lužickými popolnicovými poľami vzniká i pilinská kultúra. Z hľadiska ďalšieho vývoja v strednej dobe bronzovej sú to najvýznamnejšie historické udalosti, pretože z dosiaľ nie dostatočne objasnených dôvodov dochádza ku kvalitatívnej zmene zásadného charakteru. Prevratné sociálno-ekonomické zmeny, súvisiace so vznikom spomenutých kultúrnych spoločenstiev, sa adekvátne odzrkadlili v celej ich hmotnej a duchovnej kultúre.

V súvise s problematikou vzniku pilinskej kultúry je dôležitá i otázka jej zemepisného rozšírenia. Zo svojho materského územia preniká postupne na západ; potok Krupina tvorí približne západnú hranicu jej rozšírenia. Toto prenikanie malo za následok i značné ovplyvnenie náplne karpatskej mohylovej kultúry. Pilinská kultúra sa šírila i východným smerom a istý čas koexistovala s otomanskou kultúrou (Streda nad Bodro-

Obr. 43. Ožďany. Bronzový poklad pilinskej kultúry.

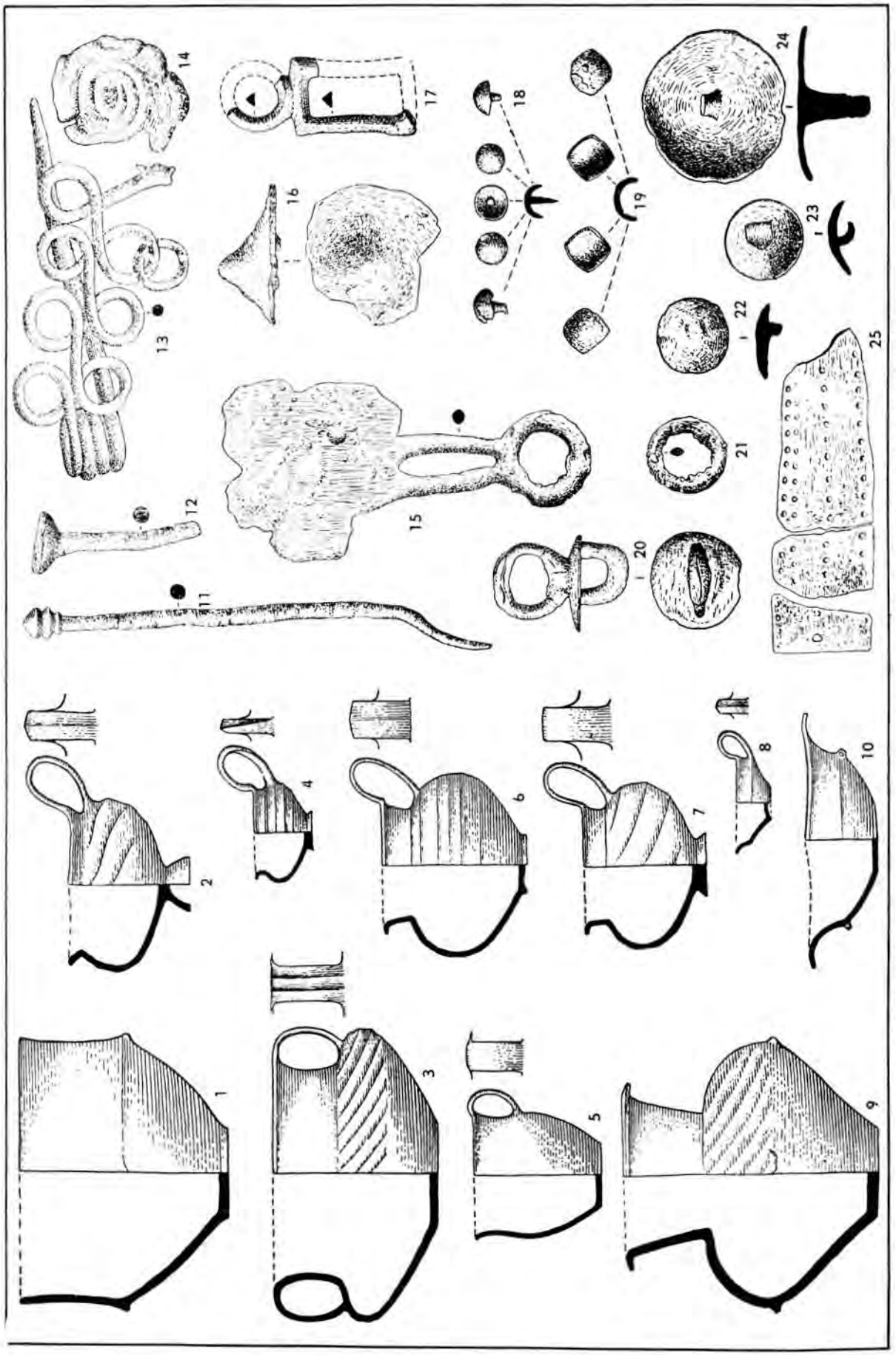

Obr. 44. Čaka. Bronzové predmety a keramika z náčelníckeho hrobu (mohyly) kultúry Čaka.

Obr. 45. Čaka. Zbrane deformované ohňom z bohatého náčelníckeho hrobu (mohyly) čakanskej kultúry.

gom).[169] Za oblasť vzniku pilinskej kultúry treba však považovať povodie rieky Slanej a pravdepodobne aj Ipľa, odkiaľ potom expandovala spomenutými smermi.

Výrazne expanzívny charakter v klasickej fáze pilinskej kultúry má i lužická kultúra, ktorá preniká územím severného Slovenska — pod Tatrami — do údolí východoslovenských riek a dostáva sa až do oblasti Prešova. O jej ďalšom postupe do prostredia pilinskej kultúry svedčia nálezy z lokality Dvorníky v Zádielskej doline.[170] Vzájomné kontakty pilinskej a lužickej kultúry mali za následok vzájomné ovplyvnenie kultúrneho inventára.

V neskoropilinskom prostredí — v stupni BD — zisťujeme i ďalší kultúrny zásah z juhu, predstavovaný felsőszőcsskou kultúrou;[171] jej postupný zánik v stupni HA treba dať do súvisu s gávskym zásahom na východnom Slovensku a s nástupom kyjatického typu v južných oblastiach stredného Slovenska.[172]

Predčakanský horizont a čakanská kultúra

Na prechode strednej a mladšej doby bronzovej vzniká tzv. predčakanský horizont (BC—BD), z ktorého sa neskôr v stupni BD za pôsobenia predgávskeho horizontu vyvíja čakanská kultúra.[173] Podľa J. Paulíka vznikla z karpatskej mohylovej kultúry za silných východokarpatských (gávskych) vplyvov.[174] Vlastná čakanská kultúra sa potom ďalej vyvíja v stupni BD a doznieva v stupni HA.

Pohrebný rítus čakanskej kultúry je žiarový, zvyšky nedohorených ľudských kostí sa nevkladali do urien. Typickým znakom spomenutej kultúry sú veľké mohyly, v ktorých sú pochovaní viacerí jedinci (Čaka).[175] Náčelnícka mohyla v Čake (priemer 52 m, výška 5 m), v ktorej sa našiel pozoruhodný inventár,[176] mala obdĺžnikovú hrobovú komoru. Náplň čakanskej kultúry (obr. 44 a 45) odzrkadľuje domáce prvky, ktoré sa uplatňovali už v kultúrach strednej doby bronzovej. K tomu pristupuje i nová gávska zložka.[177] S čakanskou kultúrou treba dať do súvisu i používanie bronzového zvoncového panciera, ktorý sa zistil v mohyle v Čake (hrob II).[178] Je to najstarší doklad tohto typu pancierov v celej vtedajšej Európe.[179] Spolu s týmto pancierom zistili sa tu i ďalšie dôležité nálezy (obr. 45).[180]

S predčakanským horizontom je súčasný mohylovo-velatický horizont na Morave a v priľahlých oblastiach juhozápadného Slovenska.

Felsőszőcsska kultúra

V stupni BC dochádza i k expanzii felsőszőcsskej kultúry, ktorá prevrstvuje mladopilinské prostredie na východnom Slovensku.[181] Dosiaľ sa tu preskúmali viaceré žiarové hroby, ktoré poskytli svojráznu keramiku. Po postupnom prenikaní vplyvov spomenutej kultúry do mladopilinského prostredia nasleduje expanzia, ktorá sa čoskoro končí gávskym zásahom zo Sedmohradska na východné Slovensko.[182] Trvanie felsőszőcs-

Obr. 46. Kyjatice. Keramika kyjatického typu z popolnicového pohrebiska.

skej kultúry na našom území sa obmedzuje na obdobie stupňov BC—BD.

Kyjatický typ

V južných oblastiach stredného Slovenska možno považovať tento typ za výslednicu silného zásahu lužicko-sliezskej kultúry do mladopilinského prostredia na prelome stupňov HA_1—HA_2, t. j. už v období po ukončení zásahu gávskej kultúry, ktorý výrazne poznačil aj pilinskú kultúru.[183] Kultúrnu náplň kyjatického typu (obr. 46), ktorý doznieva v stupni HB, dobre ilustrujú nálezy z pohrebiska v Kyjaticiach (popolnicové polia).[184] Zdá sa, že definitívne stvárnenie kyjatického typu možno dať do súvisu až s druhým rozmachom gávskej kultúry.[185] V tomto časovom horizonte znovu dochádza i k osídľovaniu jaskýň (Silica).[186]

Gávska kultúra

V staršom úseku mladšej doby bronzovej (BD—HA—HB) bola na východnom Slovensku rozšírená gávska kultúra, ako dôsledok expanzie z juhu.[187] Za ťažisko východokarpatského okruhu tejto kultúry možno považovať Sedmohradsko a až neskôr sa postupne rozširuje na východné Slovensko a do karpatskej časti USSR.[188] V jej náplni sa v ďalšom vývoji objavujú i vplyvy velatickej kultúry, kultúry Noa a Cîrna a značne intenzívne sa prejavujú i vplyvy čakanskej kultúry.[189] V južných oblastiach východného Slovenska (Somotor) zisťujeme v keramike gávskej kultúry aj tvary, ktoré nemožno vyvodiť z domácich pilinských predlôh.[190] Zvlášť charakteristický je pre obdobie trvania gávskej kultúry na východnom Slovensku a Zakarpatskej Ukrajine výskyt početných bronzových depotov, ktoré dokladajú rozmach bronzovej industrie.

Somotorský typ

Mladšiu dobu bronzovú na východnom Slovensku uzavierajú pamiatky somotorského typu (obr. 48), ktorý reprezentuje vlastne mladšiu periférnu skupinu gávskej kultúry.[191] Významnú úlohu pri vzniku somotorského typu mali aj vplyvy podolskej kultúry.[192] V tomto časovom horizonte (stupeň HB_3) začínajú sa na východnom Slo-

Obr. 47. Somotor — Somotorská hora. Keramika gávskej kultúry zo sídliska (3 — výlevka nádoby v podobe barana).

Obr. 48. Somotor — Somotorská hora. Keramika somotorského typu (hore) a poklad bronzových šálok a sekeriek s tuľajkou (dolu).

vensku — na rozdiel od iných oblastí Slovenska — čoraz viac objavovať zlaté výrobky a v osade na Somotorskej hore sa zistili i dôkazy o domácej výrobe bronzových predmetov (obr. 48 — dole); v osade sa našli i tepané nádoby (šálky). Predkuštanovický somotorský typ je už vlastne posledným horizontom mladšej doby bronzovej v južných oblastiach východného Slovenska.[193]

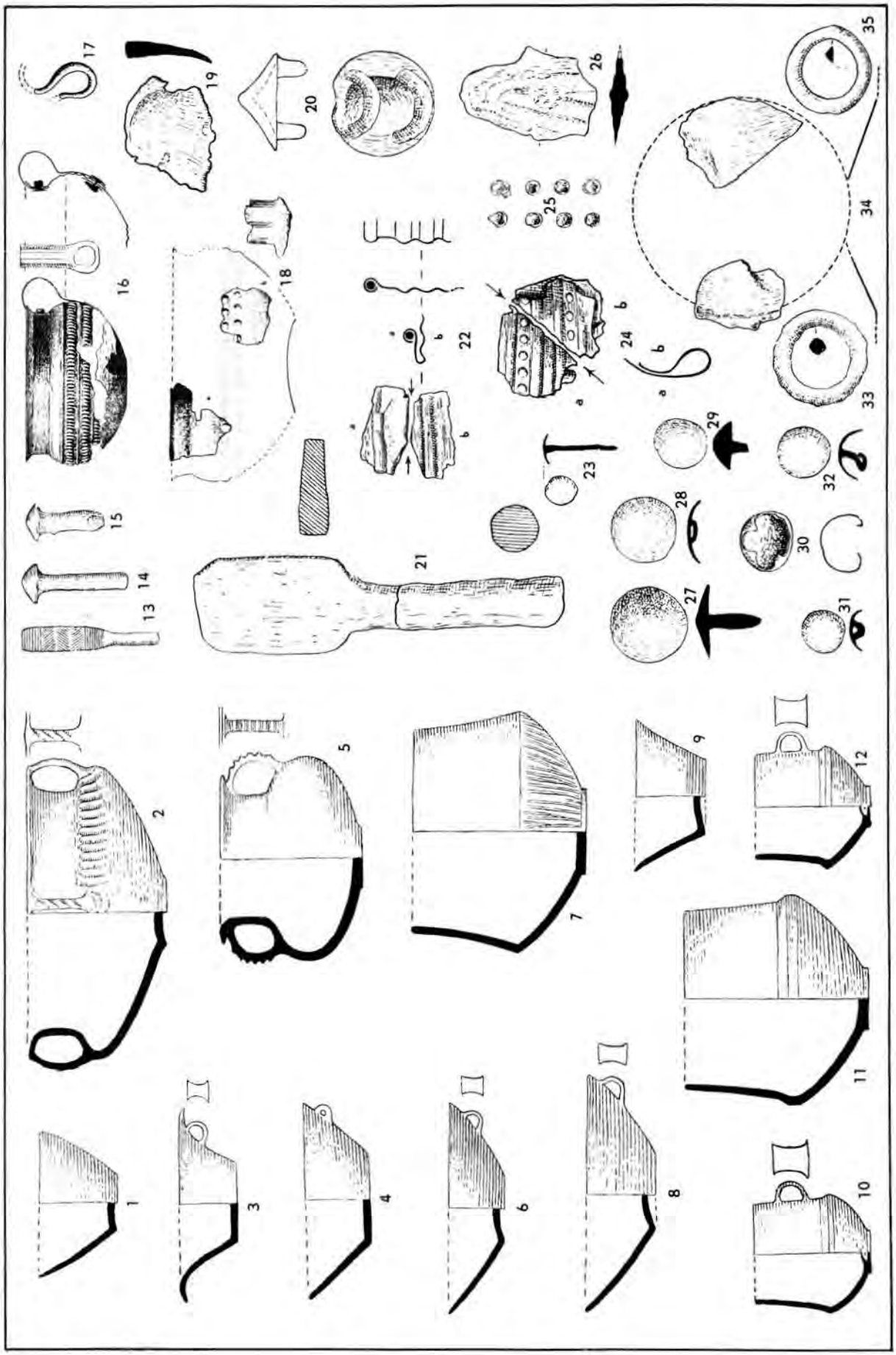

Obr. 49. Očkov. Výber keramiky a bronzovej industrie z bohatej mohyly velatičko-baierdorfskej kultúry.

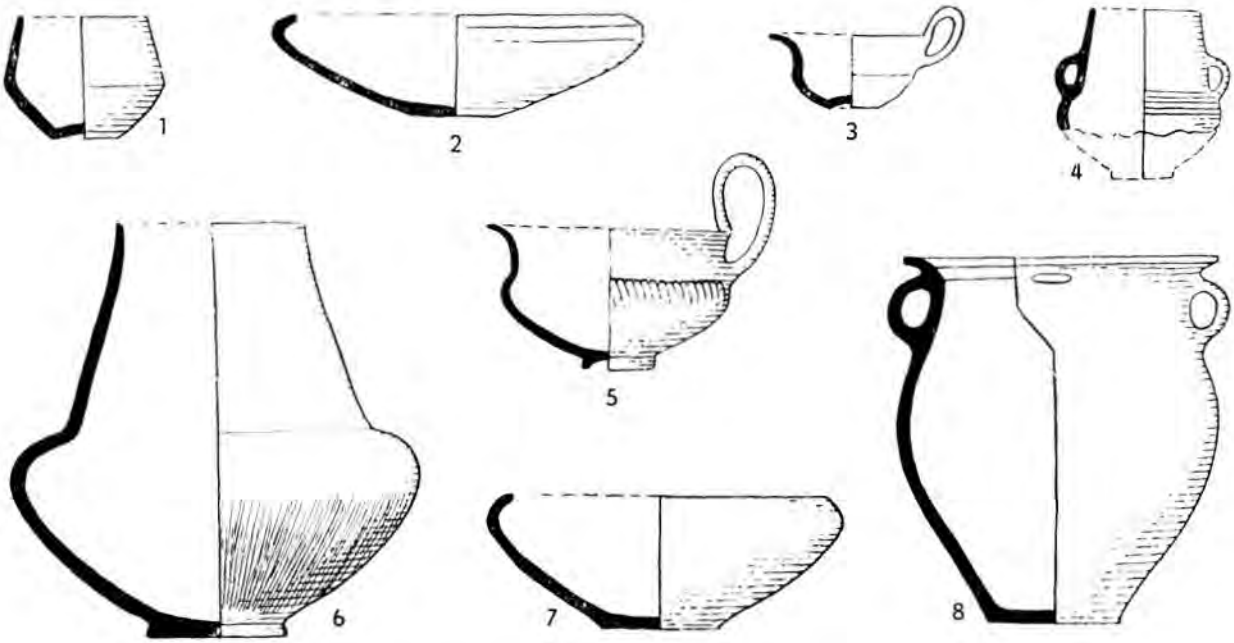

Obr. 50. Chotín Výber charakteristickej keramiky zo žiarového pohrebiska velatickej kultúry.

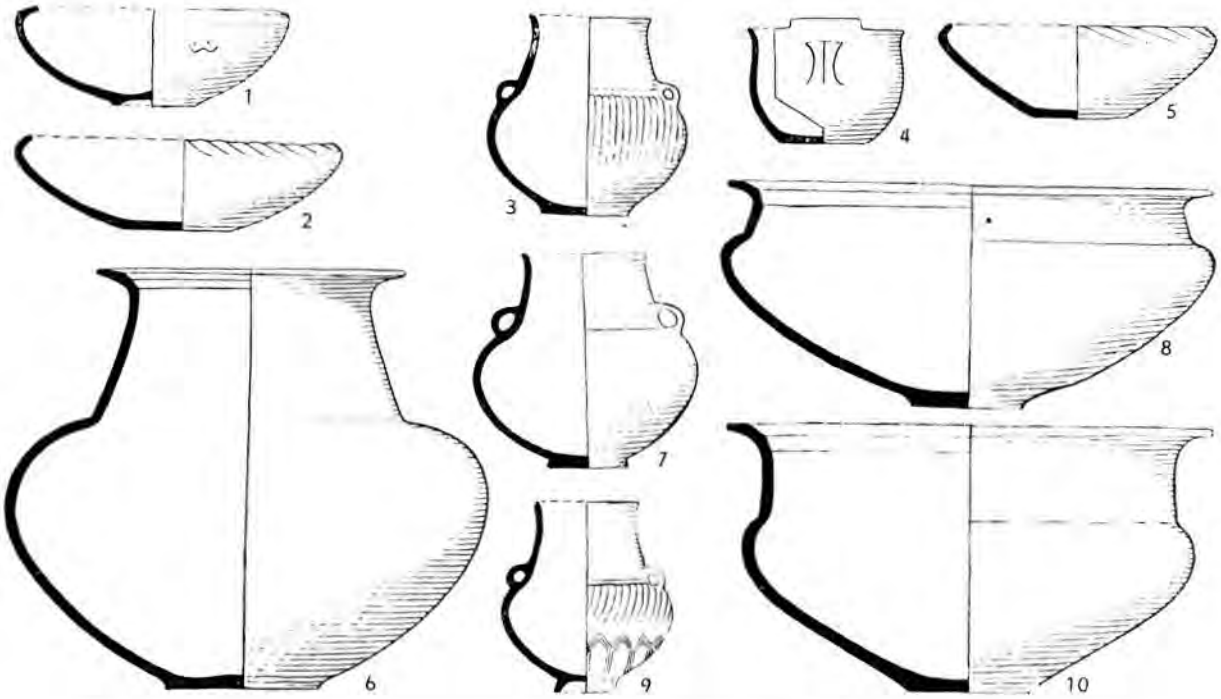

Obr. 51. Chotín. Výber charakteristickej keramiky zo žiarového pohrebiska podolskej kultúry.

Predvelatický horizont a velatická kultúra

V čase predčakanského horizontu zisťujeme na západ od Váhu pamiatky patriace tzv. predvelatickému horizontu, ktorý postupne prerastá do velatickej kultúry.[194] Pre túto kultúru sú charakteristické veľké žiarové pohrebiská, najmä však veľké mohyly (Očkov — obr. 49).[195] Ľud tejto kultúry osídlil úrodné nížiny juhozápadného Slovenska až po Váh. Vplyvy čakanskej kultúry

prenikali neskôr nielen severozápadným smerom do lužickej, ale i západne do velaticko-baierdorfskej oblasti v stupni BD, čo malo za následok i spätné ovplyvnenie a kultúrne zjednotenie velaticko-baierdorfskej oblasti.[196] V tomto časovom horizonte zisťujeme náčelnícke mohyly v celom západokarpatskom kultúrnom okruhu (Čaka, Očkov, Velatice I) a dochádza k expanzii velaticko-baierdorfskej kultúry.[197] Za pôsobenia gávskych (resp. i kyjatických) a lužických vplyvov vzniká podolská kultúra.[198] V jej mladšom období (stupeň HB_3) sa formuje v strednom Podunajsku i vlastný halštatský mohylový horizont. Vplyvy podolskej kultúry urýchlili v gávskom prostredí i vznik somotorského typu.[199]

Chotínsky typ

Starší stupeň veľkého pohrebiska v Chotíne reprezentuje velatickú kultúru (obr. 50), mladší stupeň už tzv. chotínsky typ (obr. 51)[200] ktorý korešponduje s podolskou kultúrou. Spomenutý typ v stupni HA postupne zaniká.

Záver

Kultúrny obraz osídlenia Slovenska — najmä v mladšej dobe bronzovej — nie je ešte dostatočne vyjasnený. Vyplýva to zo stavu bádania, determinovaného ešte stále „objavovaním" nových kultúr, kultúrnych skupín a typov, ktorých náplň a vzájomné vzťahy nie sú dosiaľ ešte uspokojivo objasnené a spracované. Preto sme sa nepokúšali o paralelizáciu jednotlivých kultúr a kultúrnych skupín, ani o ich začlenenie do vyhranených časových a kultúrnych horizontov, lebo u väčšiny kultúr a skupín doby bronzovej nie sú ešte dostatočne zodpovedané otázky ich genézy, ale ani zániku. Táto pestrá mozaika kultúrneho vývoja Slovenska v mladšej dobe bronzovej môže dostať pevnejšie kontúry až po zhodnotení nálezov z dosiaľ preskúmaných sídlisk a pohrebísk.

Mladšia doba bronzová je aj obdobím vyvrcholenia výroby bronzovej industrie. Podmienky na to vytvárali severokarpatské a stredoslovenské ložiská medi. Týmito otázkami sa nedávno detailnejšie zaoberala vo svojich prácach M. Novotná,[201] ktorá poukázala na význam Slovenska v tomto období praveku.[202] Strediskami výroby bronzovej industrie, ako sa nám podľa výsledkov doterajšieho bádania a koncentrácie nálezov javia, boli v mladšej dobe bronzovej tieto oblasti: a) Liptov (Martinček, Liptovské Sliače, Liptovská Ondrašová), b) Potisie (Somotor, Bodrog) a c) Gemer (obec Gemer, Rimavská Sobota a i.).

V tomto príspevku pokúsili sme sa iba veľmi stručne podať základné informácie o stave bádania na úseku doby bronzovej, poukázať na cesty, ktorými sa toto bádanie za 50 rokov uberalo, upozorniť na dosiahnuté výsledky a súčasne poukázať na neuspokojivé poznanie niektorých kultúr a skupín doby bronzovej. Pri všetkej skromnosti treba oceniť výsledky, ktoré sa už dosiahli v terénnom výskume i teoretickom zhodnotení nálezových fondov a terénnych pozorovaní.

Neustále pribúdajúce nálezy i poznatky mali často za následok, že dochádzalo — niekedy i predčasne — k vymedzovaniu nových kultúr, skupín, typov a k definovaniu ich náplne iba podľa predbežnej analýzy nálezov. Budúcnosť preverí oprávnenosť nových, do literatúry zavedených kultúr a skupín. Zaiste sa v mnohých prípadoch doterajší obraz vývoja v tom-ktorom období doby bronzovej zmení, spresní, treba však objektívne konštatovať, že už teraz je koncepcia vývoja Slovenska v spomenutých obdobiach praveku viac-menej dotvorená.

Perspektívne bude treba venovať pozornosť predovšetkým výskumu archeologicky ešte nedostatočne prebádaných oblastí (severné a stredné Slovensko), v niektorých obdobiach doby bronzovej sa bude dávať dôraz na výskum pohrebísk, v iných zasa sídlisk. Rozhodujúce však bude teoretické zhodnotenie výsledkov starších i novších, no predovšetkým veľkých systematických výskumov, upriamených na riešenie špecifických problémov doby bronzovej na Slovensku. Až potom sa bude môcť pristúpiť k realizácii terénnych výskumov, ktorých cieľom bude riešenie dosiaľ ešte nie dostatočne objasnených otázok.

Samozrejme, musia sa realizovať aj záchranné výskumy, ktoré by mali podľa nášho názoru robiť predovšetkým vlastivedné múzeá vo svojich regionálnych oblastiach. Veľké systematické výskumy Archeologického ústavu SAV, upriamené na riešenie chronologických a sociálno-ekonomických problémov, musia mať žiadúcu odbornú úroveň a musí sa tu výrazne uplatňovať aj nová technika i nové progresívne výskumné metódy. Všetky tieto náročné úlohy možno zvládnuť iba úzkou medzinárodnou spoluprácou a za predpokladu, že riešením problémov a realizáciou veľkých terénnych výskumov nebudú poverovaní jednotlivci, ale vhodne vybraté a zložené teamy, ktoré budú skúmať všetky stránky života kultúr doby bronzovej.

Napokon zmyslom všetkých vedeckovýskumných úloh musí byť snaha o teoretické zovšeobec-

nenie dosiahnutých výsledkov a ich sprístupnenie odbornej i širokej verejnosti, ktoré sa musí prejaviť v publikáciách. Nemá ísť len o monografie a štúdie, v ktorých budú podrobne zmapované a zdokumentované nálezy jednotlivých kultúr a kultúrnych skupín, definovaná ich náplň, vypracované triedenie a objasnené vzťahy k iným súvekým kultúram, ale aj o pokus načrtnúť súvislý historický obraz vývoja Slovenska v dobe bronzovej. Takýto cieľ má aj pripravovaná publikácia *Slovensko v dobe bronzovej*, ktorá vyjde ako tretí diel v plánovanej šesťzväzkovej sérii Archeologického ústavu SAV — *Slovensko v praveku a včasnej dobe dejinnej*.

Poznámky a literatúra

[1] Hampel J., *A bronzkor emlékei Magyarhonban I—III*, Budapest 1886, 1892, 1896.

[2] Podrobnejšie informácie o nálezoch z jednotlivých úsekov doby bronzovej, resp. o ich uložení v zbierkach rôznych múzeí a súkromných zberateľov uvádza J. Eisner vo svojej práci *Slovensko v pravěku*, Bratislava 1933, 48 nn.

[3] Základné informácie o výsledkoch archeologických výskumov, resp. o stave bádania v problematike doby bronzovej na Slovensku medzi dvoma svetovými vojnami možno nájsť v pravidelných ročných správach J. Eisnera, ktoré publikoval v ČMSS a SMSS. Jeho súhrnná správa o výsledkoch výskumov na Slovensku v rokoch 1918—1938 — *Die vor- und frühgeschichtliche Forschung auf dem Gebiete der Slowakei und der ehemaligen Karpatenukraine in den Jahren 1918—1938* — bola publikovaná v Südost-Forschungen VI, 1942, 353—380.

[4] Janšák Š., *Staré osídlenie Slovenska — Dolný Hron a Ipeľ v praveku*, Turčiansky Svätý Martin 1938.

[5] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, Bratislava 1933, 48—166.

[6] Tamže, 148.

[7] Tamže, 148—152.

[8] Tamže, 56—58; Eisner J., *Hroby a hřbitovy z doby rané bronzové na Slovensku*, Príspevky k praveku, dejinám a národopisu Slovenska, Bratislava 1931, 7, 8.

[9] Kőszegi F., *Az oroszvári bronzkori temető*, FA X, 1958, 43—59, tab. V—VIII; novšie povojnové nálezy z tejto lokality publikovala Ľ. Kraskovská: *Hrob z doby bronzovej v Rusovciach pri Bratislave*, AR VI, 1954, 301, 302, 326; tá istá, *Druhý hrob wieselburskej skupiny v Rusovciach*, AR X, 1958, 529, 578.

[10] Chropovský B. — Dušek M. — Polla B., *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku I*, Bratislava 1960, 13—116, tab. I—XVIII.

[11] Budinský-Krička V., *Slovensko v dobe bronzovej a halštatskej*, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 91, 92.

[12] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, 63.

[13] Základná literatúra k tejto problematike je uvedená v práci V. Budinského-Kričku, l. c., 102, 103.

[14] Eisner J., Südost-Forschungen VI, 1942; tu je uvedená i ostatná základná literatúra.

[15] Schránil J., *Československo v pravěku*, Československá vlastivěda II, Praha 1933, 44 nn.; Jankovich J. M., *Podkarpatská Rus v prehistorii*, Mukačevo 1931, 17 nn; Patay P., *Korai bronzkori kultúrák Magyarországon*, Dissertationes Pannonicae II—13, Budapest 1938, 108 nn.; Willvonseder K., *Die mittlere Bronzezeit in Österreich*, Wien-Leipzig 1937, 25—28; Böhm J. — Kunský J., *Lednice, die Eishöhle bei Silica im Slowakischen Karst*, WPZ XXVIII, 1941, 96—127; Pasternak J., *Ruské Karpaty v archeologii*, Praha 1928, 26—32.

[16] Willvonseder K., l. c., 25 nn.

[17] Patay P., l. c., 77 nn.

[18] Krička V., *Výtvarný prejav slovenského praveku*, Turčiansky Svätý Martin 1942, 14—26.

[19] Budinský-Krička V., Slovenské dejiny I, 68—103; tu je uvedená i základná literatúra k tejto problematike.

[20] Vargha L., *A barcai bronzkori lakóház*, AÉ 82, 1955, 48—55.

[21] Budinský-Krička V., Slovenské dejiny I, 68.

[22] Tamže, 69.

[23] Tamže, 71.

[24] Kőszegi F., FA X, 1958, 43—59.

[25] Tompa F., *25 Jahre Urgeschichtsforschung in Ungarn 1912—1936*, 24./25. BRGK, 1934—35 (1937), 80—82.

[26] Budinský-Krička V., *Slovensko v mladšej dobe kamennej*, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 66, 67.

[27] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, 53.

[28] Budinský-Krička V., Slovenské dejiny I, 71.

[29] Pasternak V., *Perša bronzova doba v Halyčyni v svitli novych rozkopok*, Lviv 1933, 32 nn.

[30] Točík A., *Die Nitra-Gruppe*, AR XV, 1963, 716 nn.

[31] Budinský-Krička V., Slovenské dejiny I, 69—72.

[32] Tamže, 74, 75.

[33] Tamže, 77.

[34] Böhm J., *Základy hallstattské periody v Čechách*, Praha 1937, 44 nn.

[35] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, 89 nn.

[36] Budinský-Krička V., Slovenské dejiny I, 81 nn.

[37] Tamže, 75, 76.

[38] Tamže, 97, 98.

[39] Tamže; Böhm J. — Jankovich J., *Skythové na Podkarpatské Rusi*, Praha 1936, 71 nn.

[40] Budinský-Krička V., Slovenské dejiny I, 99—101.

[41] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, 66 nn.

[42] Budinský-Krička V., Slovenské dejiny I, 84—89.

[43] Holste F., *Hortfunde Südosteuropas*, Marburg-Lahn 1951.

[44] Filip J., *Pravěké Československo*, Praha 1948, 186 nn.

[45] Neustupný J. a kol., *Pravěk Československa*, Praha 1960, 191—209.

[46] *Vědecké zasedání o chronologii pravěku Československa*, Praha 1956, 25—28.

[47] Točík A., *Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku*, Referáty za rok 1955 II, Liblice 1956, 24—46.

[48] Neustupný J. a kol., l. c., 191 nn.

[49] *Kommission für das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit — Nitra 1958*, Bratislava 1961.

[50] Neustupný J. a kol., l. c., 191, 192.

[51] Budinský-Krička V., *Východoslovenské mohyly*, SlA XV—2, 1967, 352—355.

[52] Hájek L., *Zur relativen Chronologie des Äneolithikums und der Bronzezeit in der Ostslowakei*, Kommission für das Äneolithikum (p. pozn. 49), 59—76.

[53] Paulík J., *K problematike mladšej doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku*, AR XII, 1960, 408—427; ten istý, *K problematike východného Slovenska v mladšej dobe bronzovej*, ZSNM LXII, História 8, 1968, 3—43, tu sú uvedené i ďalšie práce autora, zaoberajúce sa problematikou mladšej doby bronzovej na Slovensku. Novotná M., *Die Bronzehortfunde in der Slowakei*, Bratislava 1970, tu sú uvedené i ďalšie jej základné práce.

[54] Paulík J. — Novotná M. — Benadik B., *Život a umenie doby železnej na Slovensku*, Bratislava 1962.

[55] Kolektív autorov, *Pravek východného Slovenska*, Košice 1966, 97—140.

[56] Referáty o pracovních výsledcích čs. archeologů — Současný stav studia pravěku I, Liblice 1964.

[57] Základnú literatúru k problematike jednotlivých úsekov doby bronzovej uvádzame v poznámkach k ďalšej časti tohto príspevku pri charakterizovaní jednotlivých kultúr, skupín a typov, resp. období staršej, strednej a mladšej doby bronzovej na Slovensku.

[58] Tompa F., 24./25. BRGK, 1934—35 (1937), 61—64.

[59] Milojčić V., *Zur Frage der Chronologie der frühen und mittleren Bronzezeit in Ostungarn*, Actes de la IIIe session, Zürich 1950, 256—278.

[60] Hachmann R., *Die frühe Bronzezeit im westlichen Ostseegebiet und ihre mittel- und südosteuropäischen Beziehungen*, Hamburg 1957.

[61] Müller-Karpe H., *Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen*, Berlin 1959, 100 nn.

[62] Milojčić V., *Zur Chronologie der jüngeren Stein- und Bronzezeit Südost- und Mitteleuropas*, Germania 37, 1959, 72 n. Tejto problematike je venovaná pozornosť z hľadiska Slovenska v príspevku o niektorých dôležitých výsledkoch výskumu opevneného sídliska otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku (Vladár J., *Parohové bočnice zubadiel otomanskej kultúry na Slovensku*, SlA XIX—1, 1971, 8; tu je uvedená i základná literatúra k tejto problematike).

[63] Vladár J., *K niektorým otázkam začiatkov doby bronzovej na juhozápadnom Slovensku*, SlA XII—2, 1964, 379, 380.

[64] Vladár J., *K otázke chronologického postavenia medených sekeriek s jedným ostrím*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 5—18, tu je uvedená i ďalšia literatúra k problematike začiatkov metalurgie.

[65] Págo L., *Chemická charakteristika slovenské měděné rudy a její vztah k mědi používané v pravěku*, SlA XVI—1, 1968, 251 nn.

[66] Točík A., AR XV, 1963, 720, 721.

[67] Vladár J. — Krupica O., *Neskorolengyelská keramika z Brodzian*, SlA XVIII—2, 1970, 367, tu je uvedená i základná literatúra k tejto problematike.

[68] Tihelka K., *Únětický kamenný sekeromlat se žlábkem z Nesovic, okr. Vyškov, a jiné podobné kamenné nástroje z Moravy*, PA LVII—2, 1966, 689—694; Kaufmann H., *Steingeräte mit Schäftungsrille aus Sachsen*, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege 6, 1957, 211—284.

[69] Točík A., AR XV, 1963, 716.

[70] Machnik J., *Stosunki kulturowe na przelomie neolitu i epoki brązu w Malopolsce*, Warszawa 1967, tu je uvedená i ďalšia literatúra k uvedenej problematike.

[71] Vladár J., *Vplyvy kultúry zvoncovitých pohárov v náplni nitrianskej skupiny*, ŠZ AÚSAV 13, 1964, 111, 117.

[72] Budinský-Krička V., *Gräberfeld der späten schnurkeramischen Kultur in Veselé*, SlA XIII—1, 1965, 51—106.

[73] Vladár J., SlA XII—2, 1964, 376, 377.

[74] Machnik J., l. c., 88 nn.

[75] Vladár J., *Zur Problematik der Kosihy-Čaka-Gruppe in der Slowakei*, SlA XIV—2, 1966, 245 nn.

[76] Točík A., AR XV, 1963, 720—722; Vladár J., ŠZ AÚSAV 13, 1964, 111, 117.

[77] Vladár J., *Prvé nálezy keramiky kultúry zvoncovitých pohárov na Slovensku*, SlA XVII—1, 1969, 97—118.

[78] Ondráček J., *Nálezy měřanovicko-nitranského typu na Moravě*, AR XV, 1963, 413, obr. 132.

[79] Pichlerová M., *Pohrebisko s neskorou šnúrovou keramikou typu Veselé v Ivanke pri Dunaji*, SSNM LX, História 6, 1966, 47—50.

[80] Točík A., AR XV, 1963, 761, 762.

[81] Po preniknutí vplyvov únětickej kultúry na juhozápadné Slovensko dochádza neskôr i k jej expanzii a tento cudzí etnický zásah odzrkadľuje sa aj na keramike z pohrebísk nitrianskej skupiny, v ktorej sa začínajú objavovať únětické tvary.

[82] Moucha V., *K nejstarší únětické keramice v Čechách*, Acta Universitatis Carolinae, Philosophica et Historica 3, 1959, 87—95.

[83] Struhala B., *Pohřebiště ze starší doby bronzové u Holešova na Moravě*, AR III, 1951, 34.

[84] Točík A., *Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku* (kandidátska práca), Nitra 1960.

[85] Veliačik L., *Archeologický výskum v Čiernom Brode (okr. Galanta) roku 1966*, AR XXI, 1969, 302—307.

[86] Pástor J., *Nová bronzová kultúra na východnom Slovensku*, Referáty o pracovních výsledcích čs. archeologů, Smolenice 1962, 109—113; ten istý, *Pohrebiská z počiatkov doby bronzovej na východnom Slovensku*, Nové obzory 4, 1962, 37—50.

[87] Pástor J., *Košické pohrebisko*, Košice 1970, 84—86.

[88] Podľa celkovej charakteristickej náplne najstaršej fázy koštianskej skupiny a inventára pohrebiska v Košiciach treba však typ Chłopice predpokladať i na východnom Slovensku — ako dôsledok expanzie z Malopoľska.

[89] Typ Chłopice expandoval na východné Slovensko neskôr než na východnú Moravu a juhozápadné Slovensko. Správnosť tohto názoru dosvedčuje celková náplň najstaršej vývojovej fázy koštianskej skupiny, ktorú zatiaľ najlepšie reprezentuje najstarší horizont pohrebiska v Košiciach (Pástor J., *Košické pohrebisko*, 84, 85, 90, 91).

[90] Budinský-Krička V., SlA XIII—1, 1965, 81 nn.

[91] Pástor J., *Košické pohrebisko*, 84—86, 90, 91.

[92] Vladár J., *Koniec doby kamennej — Staršia doba bronzová*, Pravek východného Slovenska, Košice 1966, 15, 96, 102.

[93] Tamže, 99.

[94] Tamže, 101. Na pohrebisku vo Všechsvätých sa našiel i krčiažtek s odsadeným dnom a vertikálne umiestenými plastickými rebrami na spodnej časti, ďalej misky s nižšou nôžkou a i. (Pástor J., Nové obzory 4, 1962, 48, tab. VIII: 3).

[95] Pasternak J., *Archeologija Ukrajiny*, Toronto 1961, 229 nn.; Svešnikov I., *Pidsumky doslidženňa kuľtur bronzovoji doby Prikarpatťa i Zachidnoho Podiľja*, Ľviv 1958, 16 nn.; Artemenko I. I., *Srednedneprovskaja kuľtura*, SA 2, 1963, 30—35, tu je uvedená i základná literatúra k problematike stredodneperskej kultúry.

[96] Vplyvy kultúry zvoncovitých pohárov sú veľmi intenzívne v náplni typu Chłopice v Poľsku (Prokopowicz J., *Groby kultury pucharów dzwonowatych w Święcicach, pow. Miechów*, Studia i materialy do badań nad neolitem Malopolski, Wroclaw-Warszawa-Kraków 1964, 401—408) i v type Chłopice-Veselé na východnej Morave (Šikulová V., *Pohřebiště lidu zlotské skupiny šňůrové kultury v Sudoměřicích — okres Hodonín*, Pravěk východní Moravy II, Brno 1961, 10, tab. I: 1 a i.; Ondráček J., AR XV, 1963, 405). O úzkych kultúrnych kontaktoch týchto dvoch etnických zložiek na území Moravy a Poľska je už dosť dôkazov.

[97] Lokality kultúry zvoncovitých pohárov v Karpatskej kotline sa zistili iba na juhozápadnom Slovensku (Vladár J., SlA XVII—1, 1969, 68, 69, 107) a v zadunajskej časti Maďarska (Patay P., *A harangedény kultúra lelete Almásfüzitőn*, AÉ 87, 1960, 194—197). Vplyvy spomenutej kultúry na východné Slovensko — ak vychádzame z geografických hľadísk — nemohli byť teda sprostredkované z juhu z Karpatskej kotliny, ale iba zo severu typom Chłopice (pozri k tomu pozn. 96).

[98] Vladár J., ŠZ AÚSAV 18, 1970, 12; ten istý, *K problematike medenej industrie tvaru vŕbového listu*, Sborník prací Filosofické fakulty brněnské university XX-E, 16, 1971 (v tlači).

[99] Pástor J., *Košické pohrebisko*, 95.

[100] Točík A., *Staršia a stredná doba bronzová na juhozápadnom Slovensku*, kand. práca, Nitra 1960, 62 nn.

[101] Čaplovič P., *Starobronzové pohrebište v Hurbanove na Slovensku*, AR VI, 1954, 297—300, 327, obr. 136.

[102] Točík A., l. c., 98—111.

[103] Čaplovič P., AR VI, 1954, 300, 324, obr. 137 — hore.

[104] Vladár J., *Príspevok k poznaniu výšinných sídlisk zo staršej doby bronzovej v okolí Rimavskej Soboty*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 54, 55.

[105] Nešporová T., *K problematike hatvanskej kultúry na južnom Slovensku*, SlA XVII—2, 1969, 376—382; tu je uvedená i základná literatúra k tejto problematike.

[106] Tamže, 383, 385.

[107] Kőszegi F., FA X, 1958, 43—59.

[108] Tamže; Kraskovská Ľ., AR VI, 1954, 301, 302, 326; tá istá, AR X, 1958, 529, 578.

[109] Vladár J., *K otázke zásahu wieselburskej kultúry na území Slovenska*, AR XXI, 1969, 449.

[110] Chropovský B. — Dušek M. — Polla B., *Pohrebiská zo staršej doby bronzovej na Slovensku I*, Bratislava 1960, 110 n.

[111] Tamže, 110, 111.

[112] Vladár J., AR XXI, 1969, 456—458.

[113] Točík A., *Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom*, Bratislava 1964, 49—55, tu je uvedená i základná literatúra k tejto problematike.

[114] Tamže, 14, 15, obr. 3.

[115] Tamže, 54, 55.

[116] Točík A., *Parohová a kostená industria maďarovskej kultúry na juhozápadnom Slovensku*, ŠZ AÚSAV 3, 1959, 27 nn.; ten istý, *Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom*, 44, 45, 47, obr. 27: 6, 9, obr. 29: 3ab, obr. 31.

[117] Dušek M., *Severopanónska kultúra na Slovensku*, AR IX, 1957, 790, 791, 843—851; Chropovský B. — Dušek M. — Polla B., l. c., 219—296.

[118] Tamže, 222, 223 nn.

[119] Vladár J., *Pravek východného Slovenska*, 103.

[120] Vladár J., *Parohové bočnice zubadiel otomanskej kultúry na Slovensku*, SlA XIX—1, 1971, 7—12.

[121] Chropovský B. — Dušek M. — Polla B., l. c., 229—386, tu je uvedená i ďalšia literatúra.

[122] Hájek L., Kommission für das Äneolithikum, 59—76; ten istý, *Zlatý poklad v Barci u Košic*, AR VI, 1954, 584—587; ten istý, *Hliněné lidské plastiky z doby bronzové v Barci u Košic*, SlA V—2, 1957, 323—338.

[123] Otomanská kultúra prichádza na východné Slovensko už sformovaná a tu sa navrstvuje na domáce osídlenie, ktoré reprezentuje koštianska skupina. Výsledníkou vzájomných kontaktov je i ovplyvnenie inventára najmladšej vývojovej fázy koštianskej skupiny otomanskou kultúrou (Vladár J., Pravek východného Slovenska, 101).

[124] Ide o nálezy z horných vrstiev opevnenej osady otomanskej kultúry v Barci (Hájek L., Kommission für das Äneolithikum, 62, 63).

[125] Vladár J., SlA XVIII—1, 1971, 8 n.

[126] Točík A., *Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom*, 54; ten istý, *Nálezy otomanskej kultúry na juhozápadnom Slovensku*, Sborník III Karlu Tihelkovi k pětašedesátinám, Brno 1963, 97—104, tab. XXI.

[127] Točík A., *Opevnená osada z doby bronzovej vo Veselom*, 54, pozn. 323.

[128] Novotný B. — Kovalčík R. M., *Sídlisko zo staršej doby bronzovej pri Spišskom Štvrtku, okr. Spišská Nová Ves*, Sbornik FFUK — Musaica XVIII (VII), 1967, 25—46; Vladár J., *Zisťovací výskum opevneného sídliska otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku*, Východoslovenský pravek I, Košice 1970, 37—47; Vlček E. — Hájek L., *A Ritual Well and the Find of Early Bronze Age*

Iron Dagger at Gánovce near Poprad (Czechoslovakia), A Pedro Bosch-Gimpera en el septuagésimo anniversario de su nacimento, México 1963, 427—439.

[129] Kostrzewski J., — Chmielewski W. — Jażdżewski K., *Pradzieje Polski*, Wrocław-Warszawa-Kraków 1965, 139—142.

[130] Chropovský B. — Dušek M. — Polla B., l. c., 342, 350.

[131] Kabát J., *Otomanská osada v Barci u Košic*, AR VII, 1955, 594—600, 611—613, 617.

[132] Vladár J., *Predbežná správa o systematickom výskume opevneného sídliska otomanskej kultúry v Spišskom Štvrtku*, AR XXIV, 1972, 21, 22.

[133] Vladár J., SlA XIX—1, 1971, 7, 9, obr. 5.

[134] Hájek L., SlA V—2, 1957, 323—338; Vladár J., AR XXIV, 1972, 22, 23.

[135] Vlček E. — Hájek L., l. c., 427—439.

[136] Vladár J., SZ AÚSAV 6, 1961, 66; Nešporová T., SlA XVII—2, 1969, 388—391.

[137] Kalicz N., *Die Frühbronzezeit in Nordostungarn*, Budapest 1968, 110 nn.

[138] Chropovský B., *Birituálne maďarovské pohrebisko v Majcichove na Slovensku*, AR X, 1958, 488—492.

[139] Dušek M., *Karpatenländische Hügelgräberkultur*, Inventaria Archaeologica, ČSSR 3, Bonn 1966; ten istý, *Dolný Peter — Bronzezeitliches birituelles Gräberfeld*, Inventaria Archaeologica, ČSSR 4, Bonn 1967.

[140] Točík A., *Die Gräberfelder der Karpatenländischen Hügelgräberkultur*, Fontes Arch. Prag. 7, 1964, 58 n.

[141] Tamže, 58, 61.

[142] Točík A., *Staršia a stredná doba bronzová na Slovensku*, 1960, 259 nn.

[143] Hachmann R., l. c., 114—116.

[144] Bóna I., *Chronologie der Hortfunde vom Koszider-Typus*, AAH IX, 1959, 211—243.

[145] Chropovský B. — Dušek M. — Polla B., l. c., 342—350.

[146] Nepublikované; výskum AÚ SAV v Nitre.

[147] Torbrugge W., *Die Bronzezeit in Bayern — Stand der Forschungen zur relativen Chronologie*, 40. BRGK, 1559, 31.

[148] Do tohto stupňa možno zaradiť klasickú fázu maďarovskej a otomanskej kultúry na Slovensku.

[149] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, 88, 89; ten istý, *ein Warenlager eines Töpfers aus der mittleren Bronzezeit im slowakischen Marchgebiete*, WPZ XXVII, 1940, 171—180.

[150] Willvonseder K., l. c., 38 nn.

[151] Pichlerová M., *Stredodunajská mohylová kultúra*, diplomová práca, Bratislava 1956.

[152] Točík A. — Vladár J., *Zur Problematik der Anfänge der Lausitzer Kultur in der Slowakei*, Beiträge zur Lausitzer Kultur, Referate der Internationalen Arbeitstagung zu Problemen der Lausitzer Kultur vom 24. bis 26. november 1967 in Dresden, Berlin 1969, 297—299.

[153] Pivovarová Z., *W kwestii slowackiej grupy kultury lużyckiej*, AAC IX—2, 1967, 11—23; tá istá, *K problematike mohýl v lužickej kultúre na Slovensku*, SlA XIII—1, 1965, 107—153; Bouzek J., *Bemerkungen zur slowakischen Bronzezeit*, Musaica XVI (V), 1965, 3—16; v týchto prácach je uvedená ďalšia literatúra.

[154] Tamže, 16 nn.; Točík A. — Vladár J., l. c., 302 nn.

[155] Točík A. — Vladár J., l. c., 302—304.

[156] Pivovarová Z., AAC IX—2, 1967, 16 nn.; Točík A. — Vladár J., l. c., 302 nn.

[157] Točík A. — Vladár J., l. c., 298, 299.

[158] Osobitý vývoj mala lužická kultúra najmä na Orave, kde doznieva až v dobe halštatskej (Čaplovič P., *Mladohalštatské sídlisko Tupá skala nad Vyšným Kubínom*, AR XVI, 1964, 781—789, 797—801, tu je uvedená i ďalšia literatúra k starším i mladším nálezom oravskej lokálnej skupiny lužickej kultúry).

[159] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, 89 nn.

[160] Z analýzy nálezových fondov týchto skupín vyplýva, že ich bude možné v budúcnosti bližšie diferencovať a definovať ich celkový habitus.

[161] Furmánek V., *Piliňské žárové pohřebiště v Šafárikově, okr. Rimavská Sobota*, AR XX, 1968, 3—11.

[162] Jílková E., *Piliňské pohřebiště Barca II a jeho časové a kulturní horizonty*, SlA IX, 1961, 69—106.

[163] Kemenczei T., *A pilinyi kultúra bárcai csoportja*, A Herman Ottó Múzeum Évkönyve IV, 1964, 7—36.

[164] Furmánek V., l. c., 3—11.

[165] Böhm J. — Kunský J., WPZ XXVIII, 1941, 96—127; Jílková E., l. c., 69 nn.

[166] Chropovský B. — Dušek M. — Polla B., l. c., 338, 339, 348, 349.

[167] Tamže, 348. Pilinská kultúra prichádza na východné Slovensko už sformovaná, dostáva sa tu do styku s mladooto manskou kultúrou a nastáva vzájomné ovplyvňovanie ich hmotnej i kultúrnej náplne. Obdobie symbiózy spomenutých dvoch zložiek možno označiť ako otomansko-pilinský horizont.

[168] Chropovský B. — Dušek M. — Polla B., l. c., tab. XXII: 3—6 a i.

[169] Zatiaľ je tento časový horizont najlepšie doložený na pohrebisku v Strede nad Bodrogom.

[170] Paulík J., *Stredná doba bronzová*, Pravek východného Slovenska, Košice 1966, 136.

[171] Tamže, 113; Paulík J., *K problematike východného Slovenska v mladšej dobe bronzovej*, ZSNM LXII, História 8, 1968, 3—43, tu je uvedená i ďalšia literatúra.

[172] Paulík J., ZSNM LXII, História 8, 1968, 36—38; ten istý, Pravek východného Slovenska, 130.

[173] Paulík J., *K problematike čakanskej kultúry v Karpatskej kotline*, SlA XI—2, 1963, 269—338; ten istý, *K problematike mladšej doby bronzovej*, AR XII, 1960, 408—427; tu je uvedená i ďalšia literatúra.

[174] Paulík J., SlA XI—2, 1963, 315 nn.

[175] Točík A. — Paulík J., *Výskum mohyly v Čake v rokoch 1950—51*, SlA VIII—1, 1960, 59 nn.

[176] Paulík J., SlA VIII—1, 1960, 70, 71, 84 nn.

[177] Paulík J., SlA XI—2, 1963, 318, 319.

[178] Paulík J., *Panzer der jüngeren Bronzezeit aus der Slowakei*, 49. BRGK, 1968 (1970), 44 nn., obr. 3; Novotný B., *Ein Bronzefund aus Čierna nad Tisou*, Musaica XVII (VI), 1966, 27—34.

[179] Paulík J., l. c., 49 nn.

[180] Točík A. — Paulík J., SlA VIII—1, 1960, 84 nn.

[181] Paulík J., Pravek východného Slovenska, 113.

[182] Paulík J., ZSNM LXII, História 8, 1968, 3 nn.

[183] Paulík J., l. c., 38; ten istý, *Príspevok k problematike stredného Slovenska v mladšej dobe bronzovej*, Sborník ČSSA 2, 1962, 113 nn.

[184] Budinský-Krička V., Slovenské dejiny I, 79.
[185] Paulík J., ZSNM LXII, História 8, 1968, 5 nn.
[186] Böhm J. — Kunský J., WPZ XXVIII, 1941, 96 nn.
[187] Paulík J., ZSNM LXII, História 8, 1968, 36—38.
[188] Tamže, 6—8, obr. 1.
[189] Tamže, 36, 37.
[190] Tamže, 21, 23; Paulík J., *Význam ľudu severných „popolnicových" polí pre vnútrokarpatský vývoj*, ŠZ AÚSAV 13, 1964, 172, 175.
[191] Paulík J., ZSNM LXII, História 8, 1968, 38; ten istý, Pravek východného Slovenska, 138, 139.
[192] Paulík J., ZSNM LXII, História 8, 1968, 38.
[193] Paulík J. — Pivovarová Z., *K problematike mladšej doby bronzovej na Slovensku*, Referáty o pracovních výsledcích čs. archeologů (Současný stav studia pravěku) I, Liblice 1964, 88 nn.; Paulík J., Pravek východného Slovenska, 138, 139.
[194] Točík A. — Paulík J., SlA VIII—1; 1960, 85 nn.
[195] Tamže, 59 nn.
[196] Paulík J., ZSNM LXII, História 8, 1968, 37, 38; ten istý, *Das Velatice-Baierdorfer Hügelgrab in Očkov*, SlA X, 1962.
[197] Tamže, 38.
[198] Tamže, 38.
[199] Paulík J., Pravek východného Slovenska, 138, 139; ten istý, ZSNM LXII, História 8, 1968, 38.
[200] Dušek M., *Halštatská kultúra chotínskej skupiny na Slovensku*, SlA V—1, 1957, 73 nn.; Paulík J., *Nové hrobové nálezy z mladšej doby halštatskej na juhozápadnom Slovensku*, SlA VI—2, 1958, 361—379.
[201] Novotná M., *Hortfunde vom sog. Koszidertyp aus dem Gebiet der Slowakei*, Musaica XVII (VI), 1966, 9—26; tá istá, *Die Bronzediademe der Slowakei*, Musaica XVIII (VII), 1967, 47 nn.; tá istá, *Die Bronzehortfunde in der Slowakei — Spätbronzezeit*, Bratislava 1970; v poslednej práci je uvedená i ďalšia literatúra k tejto problematike.
[202] Novotná M., *Die Bronzehortfunde in der Slowakei — Spätbronzezeit*, 76—80.

Übersicht der Forschung in der Problematik der bronzezeitlichen Entwicklung der Slowakei

Anton Točík — Jozef Vladár

Im ersten Teil der Arbeit geben die Autoren eine kurze Übersicht über die Geschichte der Forschung in der Problematik einzelner Abschnitte der Bronzezeit in der Slowakei. Die Bodenforschung mit der Zielrichtung auf die Lösung von Problemen der urzeitlichen Entwicklung begann hier eigentlich erst nach Gründung der Tschechoslowakischen Republik (1918). Die Bodenfunde, die im XIX. Jh. und vor dem ersten Weltkrieg in die verschiedenen Museumssammlungen Ungarns gelangt waren, stellten überwiegend Oberflächenfunde dar oder stammten aus verschieden zufälligen Aktionen. Im erwähnten Zeitabschnitt waren die slowakischen bronzezeitlichen Funde aus Arbeiten mancher ungarischer Forscher bekannt, und der europäischen Fachwelt hat sie namentlich J. Hampel geschlossener zugänglich gemacht.[1] Von slowakischen nationalen Persönlichkeiten haben sich um das Kennen der frühen Vergangenheit A. Kmeť, J. Ľ. Holuby, M. Kubinyi, Ľ. V. Rizner u. a. verdient gemacht, doch kam es damals noch nicht zu Versuchen einer genaueren Eingliederung der archäologischen Funde in den Rahmen der karpatischen, bzw. mitteleuropäischen Entwicklung.

Nach dem ersten Weltkrieg gelang es J. Eisner an Hand relativ wenigen Materials eine Chronologie der Bronze- und Hallstattzeit in der West- und Südslowakei auszuarbeiten;[5] diese Chronologie gilt im wesentlichen bis heute. Der damalige Forschungsstand ermöglichte seinerzeit noch nicht eine Aufklärung der kulturellen Beziehungen des slowakischen Gebietes zu den zeitgleichen karpatischen und außerkarpatischen bronzezeitlichen Kulturen. Diese Zusammenhänge konnten erst durch neue, insbesondere nach 1953 durchgeführte Grabungen erhellt werden, als das Staatliche archäologische Institut zu Martin in die Slowakische Akademie der Wissenschaften eingegliedert wurde. Viele Schlußfolgerungen von J. Eisners neuer, und tatsächlich moderner und bahnbrechender Konzeption der Bronzezeit der Slowakei mußten in Anbetracht der Erkenntnisse, die die neuen systematischen Grabungen geliefert hatten, korrigiert werden.

Die Zwischenkriegszeit hebt sich durch erhöhtes Interesse um das tiefere Kennen der Problematik der Bronzezeit in der Slowakei hervor (J. Eisner, Š. Janšák, V. Budinský-Krička, J. Böhm, Ľ. Kraskovská, A. Loubal u. a.).[13, 14] Auser tschechoslowakischen Forschern widmeten sich dieser Problematik auch manche ausländische Forscher (H. Mitscha-Märheim, K. Willvonseder, P. Patay u. a.).[15–17] Während des zweiten Weltkrieges bot V. Budinský-Krička von neueren Ausgrabungen ausgehend, eine kurze Übersicht auch über die bronzezeitliche Entwicklung in der Slowakei.[18] Sein nachkriegszeitliches Kapitel über die Bronze- und Hallstattzeit[19] knüpft organisch an die Arbeit J. Eisners an und ist deren unmittelbare Fortsetzung.

Zum grundsätzlichen qualitativen Umschwung — insbesondere im Studium der Probleme der Bronzezeit — kam es im J. 1953, als das Archäologische Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften nach und nach größere Grabungen zu realisieren begann. Auf den neuen Fundbeständen fußend, die nach diesem Jahr bis 1970 gewonnen wurden, konnte nun zur Erarbeitung einer neuen, der Reihenfolge nach zweiten Konzeption der Bronzezeit der Slowakei herangetreten werden, die man aber noch nicht als abgeschlossen betrachten darf, weil die Ergebnisse der systematischen, nach 1953 erfolgten Grabungen noch nicht der Fachwelt zugänglich gemacht worden sind. An dieser Konzeption arbeitet nicht nur das Kollektiv der wissenschaftlichen Arbeiter des Archäologischen Institutes der Slowakischen Akademie der Wissenschaften, sondern auch anderer archäologischer Institutionen. Ganz besondere Bedeutung hatte für die Entfaltung der Forschung und Lösung der Problematik der älteren und mittleren Bronzezeit die Konferenz über das Äneolithikum und die ältere Bronzezeit im J. 1958 in Nitra.[20]

Im zweiten Teil der Arbeit berichten die Autoren über den gegenwärtigen Forschungsstand und entrollen die Perspektiven der weiteren Erforschung der Bronzezeit in der Slowakei. In der Bronzezeit, ähnlich wie auch in anderen urzeitlichen Epochen, kam es öfters zu einer Differenzierung der Kulturentwicklung auf dem Gebiet der Slowakei, die jedoch, obwohl sie ein integraler Bestandteil des Karpatenbeckens ist, als sein nördlichstes Landschaftsgebiet in vieler Hinsicht eine abweichende Entwicklung von seinem zentralen Teil hatte. Auf diese Entwicklung übten auch fremde, außerkarpatische Kulturströmungen ihren Einfluß aus.

Obwohl seit P. Reinecke auch weitere Chronologiesysteme der Bronzezeit ausgearbeitet worden sind,[58] hält die slowakische Archäologie auch weiterhin an seinem System fest. Die Bronzezeit unseres Landes kann rahmenhaft in drei Abschnitte aufgegliedert werden: in die ältere, mittlere und jüngere. Diese drei Abschnitte können im Rahmen des genannten Chronologiesystems, das trotz gewisser Mängel bisher seine Berechtigung hat, noch detailler aufgegliedert werden. Nach den neuen Grabungsergebnissen konnte die neue Stufe BA_3 herausgegliedert werden, die zwischen Reineckes Stufen BA_2 und BB_1 eingeschoben werden kann. Kennzeichnend für die Stufe BA_3 ist jenes Fundgut, das noch Traditionen der älteren Bronzezeit und der vorangehenden äneolithischen Epoche aufweist, aber trotzdem dermaßen eigenständig ist, daß es weder zu der einen noch zu der anderen genannten Stufe gewiesen werden kann. In die Stufe A_3, die V. Milojčić herausgestellt hat,[62] kann auch ein Teil des Fundgutes der Otomani- und Maďarovce-Kultur der Slowakei gereiht werden.

Unter dem Begriff jüngere Bronzezeit verstehen die Autoren auch jenen Zeitabschnitt, der als HA-HB bezeichnet wird. Die eigentliche Hallstattzeit im wahren Sinne repräsentieren erst die als HC-HD bezeichneten Stufen.

Ende des Äneolithikums und die ältere Bronzezeit

Beim gegenwärtigen Forschungsstand läßt sich in den nördlichen Gebieten des Karpatenbeckens die Zeitgrenze zwischen dem Äneolithikum und dem Beginn der Bronzezeit nicht bestimmen, weil hier in dieser Epoche die Gruppen des spätäneolithischen Kulturkomplexes im Ausklingen begriffen waren.[63] Ein schwerwiegender Faktor, der zweifellos die Kulturentwicklung beschleunigte, war die Metallurgie, die mit der Ausnützung des Erzreichtums der Slowakei zusammenhing.

Während der Existenz des erwähnten Kulturkomplexes begannen auch schon auf dem Gebiet der Slowakei Kupfererzeugnisse fremder Provenienz aufzutauchen; die bedeutendsten davon sind die einschneidigen Äxte.[64] Fremdeinflüssen zufolge entfaltete sich dann zu Beginn der Bronzezeit die heimische Kupferindustrie, die sich ihrer Zusammensetzung nach (Gehalt an Silber, Arsen, Antimon und Wismut)[65] von den Erzeugnissen des Alpenbereiches unterscheidet. In dieser Epoche sickern aus der Ukraine[66] in die Slowa-

kei auch manche neue technologische Arbeitsvorgänge ein (intentionale Beimischung von Arsen in das Kupfer), deren Herkunft bis in das Kaukasusgebiet zurückgeht. Die Metallerzeugnisse des Veselé-Typus, der Nitra- und der Košťany-Gruppe fertigte man ausschließlich aus Kupfer an. Die ersten Bronzeerzeugnisse tauchen erst in der Aunjetitzer Kultur in der Slowakei und in ihrem gesamten Verbreitungsgebiet auf.

Im J. 1970 entdeckte man in Špania Dolina (Bez. Banská Bystrica) die ersten Belege über Förderung von Kupferrohstoff. In alten Schutthalden kamen Steingeräte zum Zerkleinern des Kupfererzes zutage (Abb. 1). Es handelt sich um sog. Steinschlägel, wie sie aus älterbronzezeitlichen Fundorten des alpinen und mitteldeutschen Gebietes bekannt sind Bis jetzt hat man in der Slowakei keine urzeitlichen Grubenschächte erfaßt, doch bestätigen ihre Existenz letzten Endes indirekt die Steingeräte aus Špania Dolina.

Veselé-Typus

Im ausklingenden Äneolithikum drangen aus Mähren in die Südwestslowakei durch die kleinkarpatischen Pässe fremde ethnische Wellen mit materieller Kultur des Typus Veselé,[69] bzw. Chlopice-Veselé[70] ein. Nach den Grabungsergebnissen auf dem Gräberfeld in Veselé[72] wurden die Denkmäler dieses Gepräges aus der Füllung der Złota-Kultur, in die sie bis dahin gereiht worden waren, herausgegliedert und als Veselé-Typus neubenannt. Dieser Typus stellt in der Südwestslowakei bereits ohne Zweifel die älteste bronzezeitliche Kultur dar (Reineckes Stufe BA_1).[73] Die Funde aus diesem Landsteil, die früher mit der Nagyréver Kultur in Zusammenhang gebracht wurden, gehören der heimischen Kulturgruppe Kosihy-Čaka an.[75]

Nitra-Gruppe

An der Genesis dieser Gruppe beteiligte sich auch der Veselé-Typus, die Kosihy-Čaka-Gruppe und eine bedeutende Rolle spielten dabei auch Einflüsse der Glockenbecherkultur,[76] die nicht nur in Transdanubien belegt ist, sondern durch Funde aus Sládkovičovo auch in der Südwestslowakei.[77] Die Nitra-Gruppe ist aufgrund vieler und reicher Fundverbände aus Gräberfeldern (Abb. 2—4) rahmenhaft in drei Entwicklungsphasen aufteilbar: 1. Die ältere Phase kennzeichnen intensive Einflüsse des Veselé-Typus, der Kosihy-Čaka-Gruppe und der Glockenbecherkultur.[80] 2. In der zweiten — klassischen — Phase beginnen bereits Einflüsse der Aunjetitzer Kultur spürbar zu werden[81] und die älteren Traditionen der schnurkeramischen Kultur schwinden langsam. 3. In der dritten, der Übergangsphase, die auch als Nitra-Aunjetitzer bezeichnet werden kann, dominieren bereits Einflüsse der vorklassischen Aunjetitzer Kultur.[82] Die Nitra-Gruppe in der Südwestslowakei entfällt in die Stufe BA_1.

Aunjetitzer Kultur

Der Untergang der Nitra-Gruppe hängt mit der Ankunft der Träger der Aunjetitzer Kultur aus den angrenzenden Teilen Mährens in die Südwestslowakei zusammen. In ihrem Fundgut (Abb. 5) sind drei Entwicklungsstufen faßbar:[84] 1. Die Nitra-Aunjetitzer Übergangsstufe, in der außer Frühaunjetitzer Keramikformen Einflüsse der Nitra-Gruppe vertreten sind. 2. Die klassische Stufe charakterisieren die sog. Aunjetitzer Tassen, Ösenringe, Sibiner Ohrringe, zyprische Schleifennadeln, Hülsennadeln, Dolchklingen und Äxte. 3. Die Aunjetitz-Maďarovce-Stufe ist besonders in den befestigten Siedlungen sehr ausgeprägt vertreten, und zwar durch Aunjetitzer Keramik, aber auch durch die immer häufiger aufkommenden Maďarovce-Formen. Im Grabinventar erscheinen Nadeln mit gedrücktem halbkugeligem, vertikal gelochtem Kopf und tordiertem Schaft, längliche Äxte mit fächerförmiger Schneide, Dolchklingen mit hochgewölbter Griffplatte und Mittelrippe u. a. Die Bronzeindustrie dieser Stufe erreicht ihren Höhepunkt in Erzeugnissen des Typus Languaid. Die Aunjetitzer Kultur der Südwestslowakei ist den Stufen BA_1, BA_1—BA_2 zuweisbar.

Košťany-Gruppe

Mit der Nitra-Gruppe und der Nitra-Aunjetitzer Übergangsphase in der Südwestslowakei läuft in der Ostslowakei die Košťany-Gruppe parallel.[86] Sie ist dort das Ergebnis einer Expansion aus Polen. Die Kultureinheit, die der Entstehung der eigentlichen Košťany-Gruppe vorangegangen ist und sich entscheidend an ihrer Genesis beteiligt hat, bezeichnen die Autoren behelfsmäßig als Chlopice-Typus;[89] Funde dieses Gepräges erscheinen ganz selten auch schon in der Ostslowakei. Die Košťany-Gruppe kann in drei Phasen aufgegliedert werden: 1. Die älteste Proto-Košťany-Phase vertreten vorderhand einige Funde aus dem Gräberfeld von Košice;[91] gekennzeichnet ist sie durch Einflüsse der schnurkeramischen Kultur des Chlopice-Typus, und zu rechnen ist etwa auch mit einer Beteiligung des heimischen Kulturverbandes der Nyírség-Zatín-Gruppe.[92] 2. Die klassische Phase hat man auf allen bisher untersuchten Gräberfeldern der Košťany-Gruppe erfaßt;[93] es

war eine Epoche der Konsolidation dieser Gruppe und in ihrem Inventar sind nicht nur außerkarpatische, mit Funden der Mierzanowice-Gruppe Polens korrespondierende Elemente vertreten, sondern auch sehr intensive karpatische Einflüsse. 3. Die jüngste — die Übergangsphase, ist durch Einflüsse der Otomani-Kultur (Košťany) geprägt;[94] man wird sie etwa wohl als Košťany-Otomani-Phase, bzw. Horizont bezeichnen können.

Die materielle Kultur der Košťany-Gruppe (Abb. 6) führt in ihrem älteren Abschnitt nicht nur die für die Mierzanowice-Gruppe typischen Denkmäler, sondern auch Funde, die Osteinflüsse belegen.[95] Das Fundgut, das auf Impulse der Glockenbecherkultur deutet, wurde von Norden her vermittelt, also durch den Chlopice-Typus,[96] und nicht von Süden aus dem Karpatenbecken.[97] Die Anfänge der älteren Bronzezeit in der Ostslowakei hängen recht eng mit der Entwicklung nördlich des Karpatenbogens zusammen und erst nach und nach machen sich karpatische und südliche Einflüsse geltend, die schließlich in der Otomani-Kultur dominieren. Da die Gruppen Košťany und auch Nitra Bestandteile einer einzigen großen Kultureinheit sind,[98] wäre es angebrachter, auch die Mierzanowice-Kultur (die ebenfalls ein Glied der genannten Kultureinheit ist) als Gruppe zu bezeichnen. Das Ende der Košťany-Gruppe in der Ostslowakei hängt mit der Ankunft der Träger der Otomani-Kultur in dieses Gebiet im Frühabschnitt der jüngeren Phase der älteren Bronzezeit zusammen (Reineckes Stufe BA_2).

Hurbanovo-Typus

Dieser Typus ist der südöstliche periphere Verband des mährisch-österreichisch-slowakischen Zweiges der Aunjetitzer Kultur. In seiner materiellen Kultur (Abb. 7) äußern sich intensive Einflüsse aus dem Bereich der Kisapostag-Kultur (Inkrustierung auf Krügen).[100] Die Überbauerscheinungen haben völlig aunjetitzisches Gepräge. Der Hurbanovo-Typus entstand in der Nitra-Aunjetitzer Phase und trug auf diese Weise auch zur Gestaltung der slowakischen Fazies der Aunjetitzer Kultur bei. Er gehört demselben Zeithorizont an wie die Aunjetitzer Kultur in der Südwestslowakei (BA_1).

Hatvan-Kultur

Der Einschlag der Hatvan-Kultur in den südlichen Landschaften der Mittelslowakei wie auch im unteren Gran- und Eipeltal läßt sich bis an die Neige ihrer jüngeren Entwicklungsphase zeitlich fixieren (Abb. 8).[104, 105] Zum Unterschied von den übrigen Kulturen und Gruppen der älteren Bronzezeit in der Slowakei pflegte die Bevölkerung mit der Hatvan-Kultur die Brandbestattungsweise.[106] Brandgräber wurden in der älteren Bronzezeit der Slowakei erst in der Stufe BA_2 angelegt, und zwar in ihrem älteren Abschnitt. Auf den Gräberfeldern von Salka erfaßte man auch sog. inkrustierte Kisapostag-Krüge, die eine Synchronisierung dieser Phase der Hatvan-Kultur mit der Aunjetitzer Kultur und dem Hurbanovo-Typus der Südwestslowakei ermöglichen. Der Untergang der Hatvan-Kultur in der Slowakei hängt mit der Besiedlung dieses Gebietes mit Trägern der Nordpannonischen und der Otomani-Kultur zusammen.

Wieselburger Kultur

Die kulturelle Entwicklung an der Neige der Frühphase der älteren Bronzezeit (BA_1) beeinflußte auch der Einschlag der Wieselburger Kultur aus Burgenland.[109] Die Wieselburger Besiedlung der Slowakei (Rusovce)[108] stellt bereits das Randgebiet genannter Kultur dar.[109] Später kam es durch sie auch zu starker Beeinflussung des Bratislava-Gebietes (Veľký Grob).[110] Das Inventar des Gräberfeldes in Veľký Grob (Abb. 9: 7, 10, 20) gehört noch in die vorklassische Phase der Aunjetitzer Kultur,[111] was für die chronologische Fixierung der Wieselburger Einflüsse in der Südwestslowakei wichtig ist. Was den Krug von Wieselburger Herkunft aus dem Brančer Gräberfeld der Nitra-Gruppe anbelangt, kann ein früheres Einsickern von Einflüssen der Wieselburger Kultur in der Slowakei angenommen werden als bis jüngsthin vorausgesetzt wurde.[112]

Jüngerer Abschnitt der älteren Bronzezeit und die mittlere Bronzezeit

An den Beginn des Übergangshorizontes zwischen der älteren und der mittleren Bronzezeit (Stufe BA_3) kann die Entstehung mancher Kulturen gewiesen werden, deren Wurzeln tief in die Kulturen der älteren Bronzezeit reichen.

Maďarovce-Kultur

Aufgrund der bisherigen Forschungsergebnisse können in dieser Kultur drei Entwicklungsstufen unterschieden werden:[113] 1. Die Aunjetitz-Maďarovce-Stufe, die teilweise mit dem Hurbanovo-Typus, mit der jüngsten Phase der Hatvan-Kultur und mit den Anfängen der Nordpannonischen Kultur in der Slowakei synchronisiert werden kann (BA_2). 2. Die klassische Stufe, die zeitgleich mit der Nordpannonischen Kultur ist, mit der zweiten Phase der Otomani-Kultur und in der Endphase auch mit dem Věteřov-Typus. 3. Die

Spätmaďarovce-Stufe, die in einem Zeitpunkt auch mit den Anfängen der Karpatischen Hügelgräberkultur parallelläuft.

Die Füllung der Maďarovce-Kultur ist ungewöhnlich mannigfaltig und vielseitig (Abb. 10—15) und dank der großen systematischen Ausgrabungen[114] gehört sie etwa zu den besterforschten Bronzezeit-Kulturen der Slowakei. Sie entstand aus der Unterlage der Aunjetitzer Kultur unter starken Einwirkungen von Südwesteinflüssen. Ihr Ende entfällt in die Anfänge der Stufe BB_1, als sich aus ihr infolge fremder karpatischer Einflüsse die Karpatische Hügelgräberkultur entwickelte.[115] In der klassischen Phase äußern sich starke mediterrane Einflüsse, die sich in den Tonrädchen und im Knochenzierat mit steiler Wellenlinienverzierung niedergeschlagen haben (Einflüsse der mykenischen Kultur), in der geistigen Kultur wieder in der Grabsitte (Kinderbestattungen in Gefäßen — *Pithoi*. Eine starke Einflußnahme ist auch aus der Vattina-Vršac-und Žuto Brdo-Kultur zu beobachten.[116] In der klassischen Phase der Maďarovce-Kultur beginnt sich auch die Metallgießerei zu entfalten (Abb. 15). In der Spätmaďarovce-Stufe beginnen in der Keramik bereits die typischen Formen des Vorhügelgräber-Horizontes aufzutauchen und mit dieser Phase setzt die mittlere Bronzezeit ein.

Nordpannonische Kultur

Die territoriale Verbreitung dieser Kultur deckt sich mit jener der Kisapostag-, bzw. Hatvan-Kultur. Die Keramik geht aus den älteren Kisapostag-Vorlagen hervor, in der weiteren Entwicklung ist intensive Einflußnahme aus der Maďarovce- und der Vatya-Kultur zu verzeichnen. Die Nordpannonische Kultur ist in die Stufe BA_2—BA_3 einfügbar und ihr Ende im Gran- und Eipeltal hängt mit der allmählichen Einsickerung der Otomani-Kultur nach Westen (Abb. 18) und mit dem Beginn der Karpatischen Hügelgräberkultur zusammen.

Otomani-Kultur

Die Bevölkerung mit der Otomani-Kultur begann sich in die Ostslowakei bereits an der Neige des jüngeren Abschnittes der Košťany-Gruppe (älterer Abschnitt der Stufe BA_2) vorzuschieben.[119] In der Slowakei lassen sich in dieser Kultur drei Entwicklungsphasen verfolgen: 1. In der älteren Phase (Barca I)[122] kam es zu Kontakten mit der Košťany-Gruppe; die jüngste Stufe der Košťany-Gruppe wird man etwa wohl als Košťany-Otomani-Übergangsstufe bezeichnen müssen.[123] Die ältere Phase der Otomani-Kultur kann rahmenhaft in den jüngeren Abschnitt der Stufe BA_2 gewiesen werden. 2. Die klassische Phase charakterisieren die Funde aus Barca II[124] und man kann sie mit der klassischen Phase der Maďarovce-Kultur synchronisieren (BA_3). In dieser Phase tauchen mykenische Einflüsse auf und Importe von Otomani-Keramik begegnen auch in Siedlungen der Maďarovce-Kultur.[126] In diesem Abschnitt strahlt die Otomani-Kultur durch das Zipser Gebiet[128] bis nach Südpolen aus und beeinflußt die Trzciniec-Kultur.[129] 3. In der jüngsten — nachklassischen — Phase (Streda nad Bodrogom)[130] kam es bereits zu Kontakten mit der Pilinyer Kultur; das ist bereits die Gestaltungszeit des Vorhügelgräber-Horizontes. Der Untergang der Otomani-Kultur im jüngeren Abschnitt der Stufe BB_2 hängt mit der allmählich zunehmenden Besiedlung ihres Verbreitungsgebietes mit Trägern der Pilinyer Kultur zusammen.

Die materielle und geistige Füllung der Otomani-Kultur (Abb. 16—21) kennt man gut aus erforschten befestigten Siedlungen (Barca, Spišský Štvrtok).[131, 132] Die urbanistische Konzeption der Siedlungen (Abb. 20 und 21) deutet auf Einflüsse der mediterranen (mykenischen) Zivilisationszentren.[135] In Spišský Štvrtok war die befestigte Siedlung mit Steinmauern umgeben.[133]

Karpatische Hügelgräberkultur

In dieser Kultur werden vier Entwicklungsstufen unterschieden:[142] 1. Der Vorhügelgräber-Horizont, den man mit der Spätmaďarovce-Stufe (Majcichov) identifizieren kann; 2. der ältere Hügelgräberhorizont (Dolný Peter, Abb. 23); 3. der Hügelgräberhorizont (Nové Zámky) und 4. der klassische Horizont (Salka). Die Karpatische Hügelgräberkultur ist also mit der Maďarovce-Kultur genetisch verknüpft (sie entstand aus ihrer Unterlage unter Einwirkung verschiedener südöstlicher Einflüsse), sie entwickelte sich während der mittleren Bronzezeit, und ihr Untergang in der jüngeren Bronzezeit (BC) hängt mit dem Aufkommen der Vorčaka-Kultur zusammen. In der Zeit der Konsolidation der Karpatischen Hügelgräberkultur (Abb. 24 und 25) kam es zu einem beträchtlichen Einsickern von Fremdeinflüssen in ihr Gebiet, aber auch zu verschiedenen Migrationen fremder ethnischer Gruppen aus dem Südosten und auch Westen, z. B. fand man auf dem Gräberfeld in Nové Zámky Scheibenkopfnadeln (Abb. 26: 7), deren Herkunft in Hessen und Hannover zu suchen ist.[143]

Die Industrie des sog. Koszider-Horizontes (Abb. 26 und 27) beginnt bereits in der Stufe

BA_3 aufzuscheinen, die eine gewisse Vorstufe (Protostufe) der mittleren Bronzezeit ist.[148] Das beginnende Aufkommen mancher Bronzegegenstände des Koszider-Horizontes ist bereits in die Zeit der jüngsten Phase der Otomani-Kultur zu datieren (Streda nad Bodrogom),[149] die weitere Entwicklung ist im älteren Hügelgräberhorizont verfolgbar (Dolný Peter) und teils auch im Hügelgräberhorizont (Nové Zámky).[150]

Mitteldonauländische Hügelgräberkultur

Das Fundgut dieser Kultur (Abb. 28 und 29) mit dem Verbreitungsgebiet westlich der Waag unterscheidet sich markant von jenem der Karpatischen Hügelgräberkultur. Man kann in ihm gegenwärtig zwei Stufen erkennen: die ältere, die aus Siedlungen bekannt ist, und die jüngere, die einstweilen nur auf zwei Hügelgräberfeldern belegt ist (Abb. 28 und 29). Die Mitteldonauländische Hügelgräberkultur bricht in der jüngeren Bronzezeit ab (BC)[152] und ihre starken Einflüsse sind in der Lausitzer Kultur der Slowakei faßbar.

Jüngerer Abschnitt der mittleren Bronzezeit und jüngere Bronzezeit

Lausitzer Kultur

Nach den Ergebnissen der bisherigen Forschung können in der Lausitzer Kultur der Slowakei (Abb. 30—40) fünf Entwicklungsphasen unterschieden werden.[153] 1. Vorlausitzer Phase (Martin, Liborča) — BB_2; 2. Die Hügelgräber-Lausitzer Phase — Ende der Stufe BB_2—BC (in ihrem älteren Abschnitt äußern sich sehr starke Einflüsse der Karpatischen und der Mitteldonauländischen Hügelgräberkultur), ist auf den Gräberfeldern in Diviaky nad Nitricou, Veľké Hoste und in Partizánske vertreten; 3. alte Phase — BD—HA — die Zeit der Konsolidierung (Nováky, Lehota, Mikušovce, Partizánske — ein Gräberfeldabschnitt, Dolný Kubín und Krásna Ves); 4. mittlere Phase — HA (Einflüsse der Čaka-Kultur); 5. die jüngste (End-) Phase — HB. In geographisch geschlossenen Gebieten der Slowakei bestand die Lausitzer Kultur auch später bis in die Hallstattzeit hinein fort (HC—HD); das belegen überzeugend Funde aus dem Orava-Gebiet (Dolný Kubín-Medzihradné, Vyšný Kubín).

Die Lausitzer Kultur entstand auch in der Slowakei — ähnlich wie in anderen Gebieten — in der mittleren Bronzezeit aus heimischer Kulturunterlage.[156] An der Gestaltung des slowakischen Zweiges der Lausitzer Kultur beteiligten sich zwei grundlegende Kultureinheiten: die Karpatische und die Mitteldonauländische Hügelgräberkultur.[157] Beim gegenwärtigen Forschunsgstand läßt sich die Problematik der Entstehung der Urnenfelder noch nicht klären; es ist nicht ausgeschlossen, daß in diesem Zusammenhang Einflüsse aus dem Pilinyer Kulturbereich eine bedeutende Rolle gespielt haben.

Pilinyer Kultur

Gleichzeitig mit der Gestaltung der Karpatischen Hügelgräberkultur kann in der Ostslowakei und in den südlichen Landschaftsgebieten der Mittelslowakei auch der Beginn der Pilinyer Kultur verfolgt werden. Chronologisch sind in ihr drei Phasen erkennbar (Abb. 41 und 42): 1. Die Otomani-Pilinyer Phase (Stufe BB_1—BB_2), in welcher die Einflüsse der Otomani-Kultur (Barca II)[162] und der Karpatischen Hügelgräberkultur stark zum Ausdruck kommen (Šafárikovo);[163] 2. die klassische Phase (Stufe BC) repräsentiert bereits die konsolidierte Kultur; in dieser Phase beginnen nach und nach auch schon Lausitzer Einflüsse spürbar zu werden; sie zeichnet sich auch durch entwickelte Bronzeindustrie aus (Ožďany — Abb. 43, Hortfunde vom Rimavská Sobota-Typus und Funde des Dreveník-Typus); 3. junge Phase (Stufe BD—HA); in ihr kommt es zu gewissen Kontakten mit dem Kyjatice-Typus und dem Bereich der Čaka-Kultur (Šafárikovo). In der Stufe HB existiert nicht mehr die reine Pilinyer Kultur. An der Genesis der Pilinyer Kultur beteiligte sich die Karpatische Hügelgräberkultur, die in ihre Füllung auch Einflüsse der westlichen Hügelgräberkultur vermittelte, ferner auch die Otomani-Kultur.[167] Eine bedeutende Rolle spielten zweifellos ebenfalls weitere Südosteinflüsse (Vattina-Vršac u. a.). In der klassischen Phase der Pilinyer Kultur sickerten Einflüsse der Lausitzer Kultur auch in die Ostslowakei ein,[170] und im Spätpilinyer Milieu (BD) ist ein weiterer Einschlag aus dem Süden feststellbar (Felsőszőcs-Kultur).[171] Das allmähliche Absterben der Pilinyer Kultur in der Stufe HA ist mit den Gáva-Einschlägen in die Ostslowakei und mit dem Aufkommen des Kyjatice-Typus in den südlichen Teilen der Mittelslowakei in Zusammenhang zu bringen.[172]

Vorčaka-Horizont und Čaka-Kultur

In der Übergangszeit zwischen mittlerer und jüngerer Bronzezeit kam es zur Bildung des sog. Vorčaka-Horizontes (BC—BD), aus dem sich später in der Stufe BD unter Einwirkung des Vorgáva-Horizontes die Čaka-Kultur entwickelte (Abb. 44 und 45).[173] Sie entstand aus der Karpatischen Hügelgräberkultur unter starken Gáva-

Einflüssen[174] und endete in der Stufe HA. Das typische Merkmal der Čaka-Kultur sind große Hügelgräber (Čaka).[175, 176] Im Čakaer Hügelgrab fand sich ein Glockenpanzer,[178] der den ältesten Beleg für die Verwendung dieses Panzertypus im ganzen damaligen Europa darstellt.[179]

Felsőszőcs-Kultur

Ihre Existenz auf slowakischem Gebiet beschränkt sich auf die Stufen BC—BD. In der Stufe BD kam es auch zur Expansion dieser Kultur, die das Jungpilinyer Milieu in der Ostslowakei überschichtete;[181] die Expansion endete bald infolge der Gáva-Einschläge.[182]

Kyjatice-Typus

In den südlichen Landschaften der Mittelslowakei kann dieser Typus als Ergebnis eines starken Einschlages der schlesischen Lausitzer Kultur in das Jungpilinyer Milieu an der Wende der Stufen HA_1—HA_2 betrachtet werden.[183] Die Kulturfüllung des Kyjatice-Typus, der in der Stufe HB ausklang, repräsentieren die Funde aus dem Gräberfeld von Kyjatice (Abb.46).[184]

Gáva-Kultur

In den Stufen BD-HA-HB war in der Ostslowakei die Gáva-Kultur als Ergebnis einer Expansion aus dem Süden verbreitet.[187, 188] In ihrer Füllung (Abb. 47) tauchten im weiteren Entwicklungsverlauf auch Einflüsse der Velatice- und Čaka-Kultur, ebenfalls der Kulturen Noa und Cîrna auf.[189] Besonders kennzeichnend ist für die Gáva-Kultur das Vorkommen zahlreicher Bronzehorte,[190] die ein Beleg für die große Entfaltung der Bronzeindustrie sind.

Somotor-Typus

Den Abschluß der jüngeren Bronzezeit in der Ostslowakei bilden die Denkmäler des Somotor-Typus (Abb. 48), der eigentlich eine jüngere Periphergruppe der Gáva-Kultur darstellt.[192] In einer Siedlung auf dem Hügel Somotorská hora (HB_3) wurden auch getriebene Tassen (Abb. 48: 2) und Goldzierat festgestellt. Der Vorkuštanovicer Somotor-Typus ist eigentlich schon der letzte Horizont der jüngeren Bronzezeit in den südlichen Teilen der Ostslowakei.[193]

Vorvelatice-Horizont und Velatice-Kultur

In der Zeit des Vorčaka-Horizontes kamen westlich der Waag Denkmäler des sog. Vorvelatice-Horizontes auf, der sich allmählich zu der Velatice-Kultur gestaltete.[194] Dieser Zeithorizont hinterließ Fürstenhügelgräber im gesamten westkarpatischen Kulturbereich (Čaka, Očkov, Velatice)[195] und es kam zur Expansion der Velatice-Baierdorf-Kultur in das Gáva-Milieu.[197] An der Neige der Stufe HA bildete sich aus der Velatice-Baierdorf-Unterlage unter Einwirkungen von Gáva-(bzw. Kyjatice-) und Lausitzer Einflüssen die Podoler Kultur heraus.[198] In ihrem jüngeren Abschnitt (BB_3) formte sich im mittleren Donaugebiet auch der eigentliche hallstättische Hügelgräberhorizont. Die Einflüsse der Podoler Kultur beschleunigten im Gáva-Milieu die Entstehung des Somotor-Typus.[199]

Chotíner Typus

Die ältere Stufe des Chotíner Gräberfeldes stellt die Velatice-Kultur dar (Abb. 50), die jüngere Stufe bereits den Chotíner Typus (Abb. 51),[200] der mit der Podoler Kultur korrespondiert. Der genannte Typus klang allmählich in der Stufe HA aus.

Schlußfolgerungen

Das Bild der urzeitlichen Besiedlung der Slowakei — insbesondere in der jüngeren Bronzezeit — ist nicht genügend aufgeklärt. Das ist auf den Forschungsstand zurückzuführen, der unaufhörlich durch die „Entdeckung" neuer Kulturen und Gruppen mit bisher ungenügend erhellten gegenseitigen Beziehungen ihrer Füllung determiniert ist. Dieses bunte Mosaik der Kulturentwicklung der Slowakei in den einzelnen Abschnitten der Bronzezeit kann erst nach Auswertung der reichen Fundbestände aus den bisherigen Siedlungen und Gräberfeldern festere Umrisse erhalten. Insbesondere repräsentiert die jüngere Bronzezeit auch den Höhepunkt der Bronzeindustrieproduktion.[201, 202] Die Bedingungen zu dieser Produktion schufen die ganze Bronzezeit hindurch die nordkarpatischen und mittelslowakischen Kupfererzlager.

Im Beitrag versuchten die Autoren in Kürze grundlegende Informationen über den Forschungsstand der Bronzezeit darzubieten. Die ständig hinzukommenden Funde und Erkenntnisse hatten oftmals zur Folge, daß es — manchmal auch vorschnell — zur Herausstellung neuer Kulturen, Kulturgruppen und Typen kam und ebenfalls zur Definierung ihrer Füllung lediglich an Hand von vorläufigen Fundanalysen. Sicherlich wird sich in vielen Fällen das bisherige Bild der Entwicklung des einen oder anderen Abschnittes der Bronzezeit wandeln, präzisieren, doch muß objektiv festgestellt werden, daß die Konzeption der Entwicklung der Slowakei in den angeführten urzeitlichen Abschnitten mehr oder weniger bereits fertig gestaltet ist.

Übersetzt von B. Nieburová

SLOVENSKO V MLADŠEJ DOBE HALŠTATSKEJ

MIKULÁŠ DUŠEK

V tejto práci sa zaoberám dejinami výskumu a štúdia mladšej doby halštatskej, kultúrnym vývojom v jednotlivých oblastiach Slovenska, štruktúrou mladohalštatskej spoločnosti, ako aj výsledkami bádania najmä v posledných 50 rokoch.

Dejiny výskumu

Archeologický výskum na Slovensku bol do vzniku Československej republiky veľmi zanedbaný. Významnú prácu na poli archeologického bádania v problematike mladšej doby halštatskej vykonal A. Kmeť a niekoľkí nadšenci-amatéri, napr. N. Sándorfi, M. Kubinyi, J. Ľ. Holuby, S. Zoch, J. Petrikovich a iní.

Obraz vývoja územia Slovenska v praveku bol veľmi kusý. Dôležité poznatky poskytli záchranné práce N. Sándorfiho, ktorý okrem výskumu mohýl z doby bronzovej v Smoleniciach uskutočnil tu aj menšie výkopy a zbery na vrchu Molpír.[1] Poznatky o Orave rozšírili M. Kubinyi a J. Petrikovich správami o hromadnom náleze bronzových predmetov v Istebnom a Krásnej Hôrke.[2] K poznaniu Považia prispeli J. Ľ. Holuby, E. Hoenning a A. Halaša.[3] Niektoré pamiatky a objekty z mladšej doby halštatskej zo zvolenskej oblasti zaznačili J. Thomka a L. Leustách.[4]

Veľký a záslužný čin urobil A. Kmeť založením Slovenského národného múzea v Martine, ako aj výskumami na Sitne a v okolí Banskej Štiavnice.[5] On oživil aj záujem o dávnu minulosť Slovenska. Časť zachránených pamiatok sa dostala do Budapešti a časť do Martina.

Prvá Československá republika vytvorila po roku 1918 o niečo priaznivejšiu situáciu v skúmaní praveku Slovenska. Pred jej vznikom bola Budapešť a Viedeň od Slovenska ďaleko, podobne ani buržoázny postoj Prahy nezmenil mnoho v záchrane archeologických pamiatok na Slovensku. Nebyť nadšencov, akými boli L. Niederle, I. L. Červinka, J. Böhm, J. Neustupný[6] a iní, záujem zo strany kompetentných úradov o archeologický výskum na Slovensku bol by býval veľmi malý.

Významný a nedoceniteľný obrat vo výskume vývoja Slovenska v praveku nastal po príchode J. Eisnera, ktorý ako profesor Komenského univerzity v Bratislave riadil i sám viedol — hoci rozsahom neveľké — výskumy a zbery pravekého materiálu. K zaslúžilým pracovníkom čo do výskumu mladšej doby halštatskej v období prvej ČSR patrí predovšetkým Š. Janšák,[7] ktorý urobil súpis archeologických nálezísk a pamiatok zo všetkých období praveku. Viacerí spolupracovníci J. Eisnera pomáhali zachraňovať archeologické pamiatky, no na utvorenie obrazu Slovenska v praveku táto práca nestačila.

Prvú súbornú prácu o mladšej dobe halštatskej na Slovensku zahrnul J. Eisner do svojho diela *Slovensko v pravěku*.[8] Na základe štúdia literatúry a súpisu archeologických pamiatok v slovenských múzeách a u súkromníkov podal v tejto práci po prvý raz obraz mladšej doby halštatskej na Slovensku. Územie Slovenska rozdelil pritom na päť oblastí.

Podľa niekoľkých pamiatok, napr. náramku z kostrového hrobu v Gajaroch,[9] trojbokých bronzových streliek, náramku, loďkovitej spony a plochej dvojramennej železnej sekerky zo Smoleníc[10] zaradil juhozápadné Slovensko, a to slovenskú časť Pomoravia (Záhorie) a oblasť na východ od Malých Karpát po Jablonický priesmyk, do východoalpskej oblasti. Pamiatok a lokalít na zaradenie tohto územia do určitej kultúrnej oblasti bolo málo, no aj tak mnohé závery J. Eisnera platia dodnes.

J. Eisner venoval vo svojej práci pozornosť aj strednému Považiu.[11] Uvádza v nej, že skrom-

né halštatské pamiatky nájdené na tomto území dostali sa do oblasti lužicko-sliezskeho ľudu z juhu alebo z Moravy. Ako doklad vplyvu z juhu uvádza bronzové zubadlo a bronzový gombík z konského postroja z Očkova.[12] Za dôkaz vplyvov zo západu považuje hladké, guľkami ukončené bronzové náramky zo Skalky pri Púchove,[13] loďkovitú sponu z Trenčína[14] a nánožný kruh zo Zemianskeho Podhradia.[15]

Do tretej geografickej skupiny zahrnul spomenutý autor Turiec, Oravu a Liptov.[16] Tu sa opieral hlavne o niektoré vzácne hromadné nálezy, a to z Hrádku pri Istebnom, Krásnej Hôrky a Blatnice.[17] Na hromadný nález z Hrádku pri Istebnom upozornil J. Petrikovich a neskôr M. Kubinyi;[18] obsahoval elipsovité i kruhovité náramky, špirálovité rúrky, náhrdelník spletený z troch drôtov, dva bronzové diadémy a iné bronzové výrobky. Tri diadémy podobné istebnianskym pochádzajú z hromadného nálezu v Krásnej Hôrke; J. Eisner a iní ich považujú za import z Poľska. V tomto náleze bola aj okuliarovitá spona. Okrem ďalších bronzových pamiatok k tomuto súboru patria aj dve železné sekerky s tuľajkou a dva kusy železoviny. Ako ďalší dôkaz o osídlení Oravy v mladšej dobe halštatskej uvádza certoskú sponu zo Skalky nad Vyšným Kubínom.[19] Bronzové pamiatky z Blatnice — diadémy podobné diadémom z Istebného, ako aj ďalšie (niektoré sem časove nepatria) doplnili nálezový fond a umožnili dokresliť obraz mladšej doby halštatskej v tejto oblasti Slovenska.[20]

Štvrtou oblasťou kultúrneho vývoja Slovenska podľa J. Eisnera bolo stredné Slovensko a Potisie.[21] K dôležitým železným pamiatkam z tejto oblasti patrí hromadný nález z Nižnej Myšle, v ktorom bol sekeromlat, kopija, sekerka s tuľajkou, ploché dvojramenné sekerky, kosák a iné železné predmety.[22] Ako doklad o výrobe alebo spracúvaní železa na tomto území poslúžili mu pamiatky spred jaskyne Fajka v Jasove, kde sa našli dva kusy železoviny a v hlavnej jaskyni oblúková spona a železný nôž.[23] Vtedajší obyvatelia tejto oblasti ťažili rudu v Slovenskom rudohorí. Ďalšie pamiatky z mladšej doby halštatskej z okolia Rimavskej Soboty (bronzový závesok) a iných lokalít umožnili doplniť poznatky o spomenutom období praveku na strednom Slovensku.[24]

J. Eisner vo svojej práci venoval osobitnú pozornosť lužicko-sliezskym popolnicovým poliam, ktorým pripisoval už halštatský charakter, hlavne podľa nálezov z Oravy, Turca a Liptova.[25] Po prvý raz súborne spísal, zmapoval a opísal hradiská; využil pritom vlastný zozbieraný materiál a merania Š. Janšáka.[26] Z prác naposledy spomenutého autora videl, že hradiská z mladšej doby halštatskej ležia na vyvýšených miestach, horských výbežkoch a boli opevnené valmi. Pretože výskumy hradísk ani jeden z uvedených autorov nerobil, museli obidvaja vychádzať z poznatkov, ktoré získali rekognoskáciou a zameriavaním hradísk, ako aj povrchovými zbermi na nich.

Š. Janšák urobil aj súpis nížinných a výšinných neopevnených sídlisk z mladšej doby halštatskej na juhozápadnom a čiastočne i na strednom Slovensku.[27] J. Eisner doplnil tento zoznam podľa staršej literatúry a v nej uvedených pamiatok. Je isté, že mnohé hradiská alebo sídliská (nížinné či výšinné), zaradené takto do mladšej doby halštatskej, po uskutočnení výskumov nebude možné zaradiť do tohto obdobia praveku. Napriek tomu obidvaja urobili záslužnú prácu v tejto oblasti pravekých dejín Slovenska a J. Eisnerovi získané a zhromaždené údaje, črepový a skromný kovový materiál umožnili ohraničiť územie obývané ľudom lužicko-sliezskych popolnicových polí.

Piatou oblasťou J. Eisnera bolo južné Slovensko.[28] Na základe niekoľkých črepov z Devínskej Novej Vsi a Cífera, ktoré správne prisúdil kalenderberskej kultúre, priradil túto časť Slovenska k alpsko-panónskej halštatskej oblasti. Jeho správnu lokalizáciu kalenderberskej kultúry dokázali aj výskumy v poslednom desaťročí.

Poslednú fázu mladšej doby halštatskej prisúdil J. Eisner na základe vtedajších poznatkov Skýtom.[29] Ich prítomnosť v Karpatskej kotline kladie do VII. stor. pred n. l. a na území Slovenska ju dokladá aj takými pamiatkami, ktoré nepochádzajú zo Slovenska (dýka z Brigetia, kotol údajne z Ószőnyu v Maďarsku atď.), hlavne však bronzovými trojbokými strelkami z Iže-Veľkého Harčáša a Vyšného Kubína, prelamovaným bronzovým kovaním a trojbokými strelkami zo Smoleníc a údajnou skýtskou mohylou vo Včelínciach, v ktorej sa našla bronzová trojboká strelka, nôž, bronzový kruh a nádoby.[30] Napriek tomu správne hodnotí trojboké strelky a zaraďuje ich nie do skýtskeho, ale všeobecne do halštatského inventára.[31]

Zo stručného prehľadu mladšej doby halštatskej v práci J. Eisnera *Slovensko v pravěku* vidieť, že autor napriek skromným nálezom a sprá-

vam, ktoré boli napísané a zverejnené zväčša neodborníkmi v rôznych časopisoch, podal výstižný obraz skúmanej doby. Mnohé jeho názory a závery sú aj dnes platné, hoci doplnené a upravené na základe výsledkov výskumov za 40 rokov od napísania práce. Týmto dielom položil základy ďalšieho štúdia pravekých dejín Slovenska.

Ďalším medzníkom v štúdiu mladšej doby halštatskej bola práca V. Budinského-Kričku, ktorá vyšla roku 1947.[32] V kapitole o prvej dobe železnej, ktorú ohraničil rokami 700—400 pred n. l., zhrnuje výsledky skromných archeologických výskumov, uskutočnených v období prvej ČSR až do skončenia II. svetovej vojny. Aj on rozdelil územie Slovenska, no na rozdiel od J. Eisnera iba na tri oblasti, ktoré podľa neho tvorili aj kultúrne celky. Stredné Slovensko (zahrnul doň stredné Považie, Turiec a Oravu) označil ako stredobod pravekého vývoja Slovenska.[33] Myslel, že toto územie nebolo dotknuté zásahom novej etnickej zložky, lebo tu predpokladal kontinuitu ľudu popolnicových polí lužického rázu. Svoju koncepciu postavil na teórii J. Eisnera a doložil ju skoro tými istými nálezmi ako on.[34] Zhodnotil hromadné nálezy spred prvej svetovej vojny z Oravy i Turca a zhodne s J. Eisnerom i poľskými bádateľmi tvrdil, že niektoré z nich sú severného pôvodu.[35] Svoju koncepciu založil aj na nálezoch z Blatnice a priniesol nové poznatky o lužickej kultúre z výskumu lužických popolnicových polí v Rosine, Blatnici, Jahodníku a Priekope.[36] Sídliská z tohto obdobia nemohol však brať do úvahy, lebo v čase medzi dvoma svetovými vojnami neboli skúmané. Buržoázna prvá ČSR neposkytla žiadne možnosti na uskutočnenie väčších archeologických výskumov na Slovensku.

Druhou oblasťou podľa V. Budinského-Kričku bolo juhozápadné Slovensko, ku ktorému logicky pripojil aj juh stredného Slovenska.[37] Správne zdôraznil, že túto oblasť v mladšej dobe halštatskej výrazne ovplyvňovala halštatská kultúra. Ako ostatní bádatelia aj on uvádza, že na kultúrny vývoj tu vplývala od severovýchodu aj skýtsko-halštatská tzv. kuštanovická kultúra (toto tvrdenie vyvrátili výskumy posledných 15 rokov). Zhodne s J. Eisnerom správne vystihol, že už spomínaný hromadný nález železných predmetov z Nižnej Myšle patrí tráckemu kultúrnemu okruhu.[38]

Na základe nálezu železného čakana z Malých Zlievec priklonil sa aj V. Budinský-Krička k teórii o prítomnosti Skýtov v tejto oblasti.[39] Zo sídlisk mal aj on, podobne ako J. Eisner, len skromný črepový materiál zo zberov, napr. spred jaskyne Fajka v Jasove, ako aj novšie nálezy z Devičia, odkiaľ pochádzajú dôležité keramické pamiatky. Nálezisko v Devičí bolo známe už z výskumov A. Kmeťa spred prvej svetovej vojny.[40]

Obraz mladšej doby halštatskej na východnom Slovensku mohol V. Budinský-Krička načrtnúť podľa výsledkov výskumu pohrebiska vo Vojnatine pri Sobranciach, kde odkryl žiarové hroby,[41] a nálezov keramického materiálu zo Somotora, Drahňova a Malých Zlievec.

Keramiku z týchto nálezísk rozdelil do dvoch skupín, pričom do staršej fázy mladšej doby halštatskej zaradil nálezy z Vojnatiny, Somotora a Lúčok, do mladšej fázy nálezy z Drahňova, Malých Zlievec a Devičia. Mladšiu fázu priradil k tzv. kuštanovickej kultúre, ktorú správne prisúdil tráckym kmeňom, na rozdiel od ostatných bádateľov, ktorí tieto pamiatky považovali aj etnicky za skýtske.[42]

Juhozápadné Slovensko tvorí tretiu kultúrnu oblasť v koncepcii pravekého vývoja Slovenska podľa V. Budinského-Kričku.[43] Túto časť Slovenska priradil, podobne ako J. Eisner, k východoalpsko-panónskej halštatskej oblasti. V severnej časti slovenského Pomoravia rátal aj s výskytom nálezísk platěnického typu.[44] Výskumy N. Sándorfiho pred prvou svetovou vojnou v Smoleniciach a neskoršie výskumy J. Eisnera na Devíne, A. Loubala v Smoleniciach a Š. Janšáka na hradiskách prispeli k presnejšiemu dokresleniu pravekých dejín Slovenska v dobe halštatskej.[45] Skromné výskumy na Slovensku za prvej ČSR financovali zväčša rôzne spoločnosti a spolky, štát na ne poskytol prostriedky iba výnimočne. Bez nadšeného úsilia jedincov by sa na záchranu pravekých objektov bolo vykonalo iba málo. Bádanie šlo naďalej vo vyšliapaných koľajach Rakúsko-Uhorskej monarchie. O archeologický výskum na Slovensku sa zaujímali aj bádatelia z Čiech, Moravy a Rakúska. Štátna správa o tieto výskumy prejavila iba malý záujem. Kým v Prahe za prvej ČSR jestvoval archeologický ústav, zatiaľ na Slovensku takéhoto ústavu nebolo.

Hrobové nálezy odkryté príležitostne v Stupave neprisúdil V. Budinský-Krička žiadnej kultúrnej skupine, nálezy z Vrádišťa označil zhodne s J. Eisnerom ako platěnické[46] a mohylu, ktorú preskúmal N. Sándorfi v Smoleniciach, zaradil k mladohalštatským

(naposledy spomenutý autor preskúmal na lokalite aj niekoľko mohýl z doby bronzovej). Ani nálezy z Veľkej Mane a Skalice neboli kultúrne zatriedené. Najnovšie výskumy ukázali, že nálezy z Vrádišťa bezpečene patria platěnickej kultúre,[47] nálezy z Veľkej Mane[48] predovšetkým do doby laténskej.

Do mladšej doby halštatskej zaradil V. Budinský-Krička aj nálezy z rozrušeného pohrebiska v Andači pri Nitre,[49] čo bolo správne, no zahrnul ich do okruhu tzv. skýtskych pamiatok. Teóriu o skýtskej expanzii do Karpatskej kotliny podložil aj ďalšími tzv. skýtskymi nálezmi, hlavne trojbokými bronzovými strelkami. Podľa týchto pamiatok Skýti sa dostali aj na západné Slovensko. Príchodom Skýtov vstupuje Slovensko do včasnodejinného obdobia, lebo skýtske pamiatky patria s istotou národu, ktorý je známy z dejepisných prameňov.[50]

Práce J. Eisnera a V. Budinského-Kričku boli založené na skromnom materiáli zväčša zo zberov a ojedinelých malých výskumov. Torzovitý materiál sa spracúval v zmysle vtedajšieho ponímania predmetu a cieľa archeologického bádania tak, že sa venovala pozornosť jednotlivým kultúram a kultúrnym okruhom, no hospodársko-sociálne otázky toho-ktorého obdobia praveku sa neriešili, resp. riešili sa iba sčasti.

Ani založenie Štátneho archeologického ústavu v Martine roku 1942 neodstránilo neželateľný stav výskumu pravekých sídlisk a pohrebísk na Slovensku.

Čiastočný obrat nastal po zmenách, ktoré priniesol Február 1948. Založenie Slovenskej akadémie vied a prechod Štátneho archeologického ústavu r. 1953 do SAV, resp. vznik Archeologického ústavu SAV, priniesol nevídaný rozkvet archeologického bádania. Finančná podpora štátu umožnila rozsiahle výskumy, ktoré sa stali predmetom pozornosti odborníkov z celého sveta. Zavedenie plánovania do výskumov, s perspektívou spracovať obraz pravekého vývoja spoločnosti na Slovensku v európskom rámci, bolo niečo nové a —ako ukázali výsledky činnosti ústavu — aj veľmi užitočné.

Kultúrny vývoj v mladšej dobe halštatskej na Slovensku

Veľké stavby socializmu, stavba tovární, hydroelektrární a nových sídlisk, odvodňovanie, úprava vodných tokov, rekultivácia pôdy hlbokou orbou a stavba zavlažovacích zariadení v poľnohospodárstve vynútili si veľký počet záchranných a zisťovacích výskumov. Systematické viacročné výskumy priniesli množstvo nových poznatkov a materiálu zo všetkých období praveku i včasnej doby dejinnej. Vedecký prístup k hodnoteniu získaného archeologického materiálu umožnil v podstatnej miere dokresliť obraz vývoja pravekej spoločnosti na území Slovenska.

Kultúrny vývoj v mladšej dobe halštatskej bol v jednotlivých oblastiach Slovenska odlišný, preto sa budeme zaoberať postupne juhozápadným, stredným, východným a napokon severným Slovenskom.

Juhozápadné Slovensko

Jedným z najdôležitejších bol výskum rozsiahleho žiarového pohrebiska zo staršej doby halštatskej v Chotíne, ktorý v rokoch 1953—1957 uskutočnili M. Dušek a J. Paulík. Na tomto pohrebisku sa preskúmalo do 500 hrobov a pravdepodobne rovnaký počet hrobov bol kultiváciou pôdy v posledných 50 rokoch zničený. Pohrebisko patrí podolskej kultúre, resp. chotínskej skupine, ktorá bola rozšírená v podunajskej oblasti Slovenska a má začiatky vo velatickej kultúre (staršia fáza pohrebiska). V mladšej fáze chotínskej skupiny badať aj ohlasy nových prvkov — kalenderberskej kultúry.[51] O tejto kultúre na juhozápadnom Slovensku písal už J. Eisner, ktorý za prvej ČSR mal k dispozícii len niekoľko črepov. Novšie výskumy v rokoch 1953—1960 jasne ukázali, že na juhozápadnom Slovensku skutočne bola kalenderberská kultúra, samozrejme poznačená predchádzajúcim miestnym vývojom a vplyvmi z oblasti lužických popolnicových polí, ako aj zo Zadunajska z okruhu válskej skupiny.[52]

Cenné poznatky o slovenskej kalenderberskej kultúre priniesol výskum J. Paulíka v Seredi na pieskových dunách (Mačianske vŕšky).[53] Na tejto lokalite sa zistilo sídlisko, ktoré okrem predmetov materiálnej kultúry poskytlo po prvý raz obraz sídliskových pomerov v mladšej dobe halštatskej. V Seredi bolo preskúmané 41 sídliskových objektov a viac kultúrnych jám. Chaty — tzv. polozemnice — predstavovali dva typy stavieb: kolové chaty obdĺžnikového tvaru a do zeme zapustené zemnice štvorcového pôdorysu. Žiaľ, veľa chát porušil buldozér, a preto sa mohli zachytiť len ich hlbšie zapustené časti,[54] aj zemnice boli narušené buldozérom. Ani chaty, ani zemnice nemohli byť rekonštruované do pôvodného stavu.[55] Pozoruhodné na seredskom sídlisku bolo to, že v kolových stavbách alebo mimo nich sa nachá-

dzali kultúrne jamy. Jamy v chatách slúžili pravdepodobne na členenie vnútorného priestoru, kým jamy mimo objektov azda na kuchynské účely.[56] Pece mali elipsovité pôdorysy a boli vnútri i mimo chát. V niektorých chatách sa zistili dve kultúrne vrstvy, ktoré môžu predstavovať buď dve fázy osídlenia, alebo dve stavebné fázy, nemusia však znamenať prestávku v osídlení.[57] Veľa analógií k týmto typom stavieb nachádzame v Dolnom Rakúsku v oblasti kalenderberskej kultúry — bernhardstalského typu.[58]

V Seredi sa zistili aj chaty z mladšej — podľa J. Paulíka halštatsko-laténskej[59] — fázy osídlenia. Typy objavených chát zadelil spomenutý autor do dvoch skupín, a to: jamy s kolovou konštrukciou a obytné jamy obdĺžnikového tvaru, menej zapustené do zeme než halštatské chaty so štvorcovým pôdorysom.

Keramický materiál zo seredskej osady obsahuje charakteristické tvary nádob kalenderberskej kultúry.[60] J. Paulík k svojim záverom a rozboru mohol použiť iba nálezový materiál zo spodných vrstiev chát,[61] napriek tomu sa však v osade zistili typické tvary keramiky východohalštatského okruhu, dôležité pre jej kultúrne zaradenie, napr. široké amforovité nádoby s vysokým kužeľovitým hrdlom, ostro nasadeným na telo. Tieto tvary keramiky sa vyskytujú aj v Dolnom Rakúsku a Zadunajsku (Wies, Sopron). K nim sa radia aj amfory s naznačeným hrdlom, ktoré sa však našli iba v črepoch a ojedinele. Amfory so starostlivo vyleštenym povrchom a niekedy aj s geometrickou výzdobou sa vyskytli v Seredi v nepatrnom počte. Hrncovité nádoby mali predlohy v starších obdobiach vývoja podunajskej oblasti Slovenska, hlavne v najmladšej lužickej kultúre. Zatiaľ čo amfory sú cudzím prvkom na tomto území, hrncovité nádoby predstavujú domáci základ a — v čiastočne zmenenej forme — vyskytujú sa aj v mladšej fáze mladšej doby halštatskej, a to v trácko-skýtskom období.[62]

Misky tvoria na sídlisku v Seredi tri skupiny a sú typické už v lužicko-sliezskej kultúre i v podolskej kultúre chotínskej skupiny. Nechýbajú ani v pilinskej oblasti. Menšie misky majú povrch striebristo tuhovaný a geometrickú výzdobu, ktorú pokladáme v karpatskej oblasti za mladohalštatský prvok.[63]

Kovových predmetov bolo v Seredi pomerne málo. Niet príčiny domnievať sa, že na mieste sa vyrábalo železo, hoci vo výplni chát sa našla železná troska. Stopy po železiarskych peciach sa nezistili a nie je pravdepodobné, že by boli buldo-

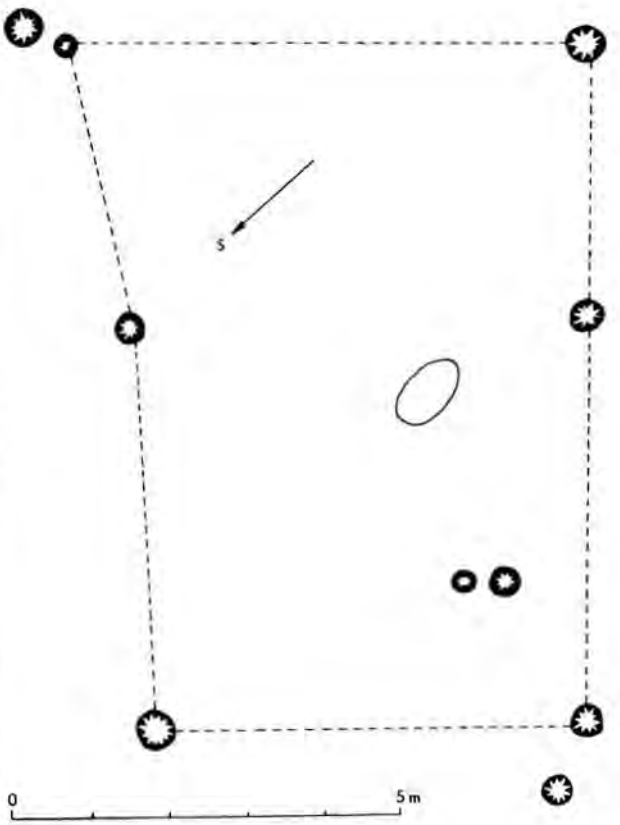

Obr. 1. Sereď. Halštatská chata XVII (podľa J. Paulíka, SlA III, 1955, tab. XIX: 3).

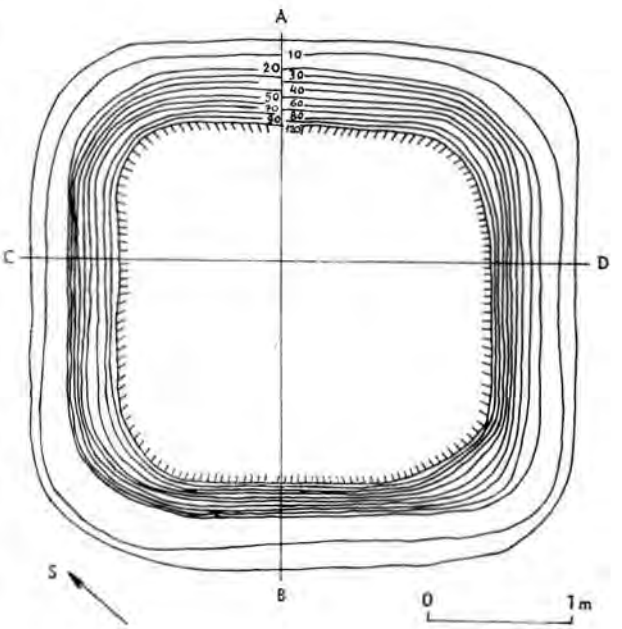

Obr. 2. Sereď. Halštatská chata — sídl. objekt XXXVII (podľa J. Paulíka, SlA III, 1955, tab. XXV: 1).

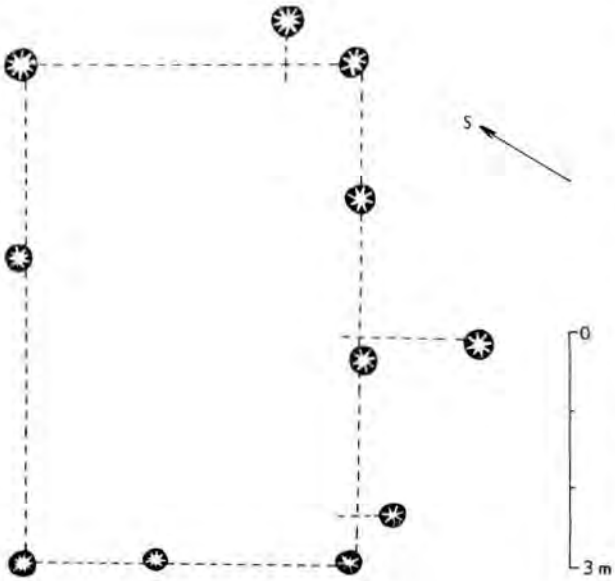

Obr. 3. Sereď. Halštatsko-laténska chata XI (podľa J. Paulíka, SIA III, 1955, tab. XV).

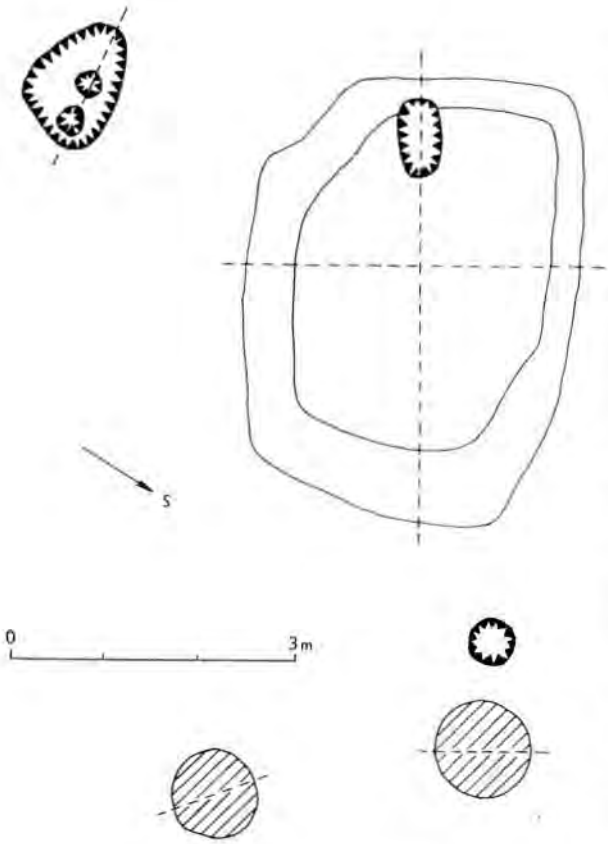

Obr. 4. Sereď. Halštatsko-laténska chata — objekt III (podľa J. Paulíka, SIA III, 1955, tab. V: 2).

zérom úplne zničené, lebo aj napriek zemným prácam sa zachránili aspoň dná objektov.

J. Paulík zaradil osadu v Seredi na Mačianskych vŕškoch do okruhu kalenderberskej kultúry; je príbuzná s dolnorakúskym bernhardstalským typom.[64] Niektoré tvary keramiky zo strednej časti osady vykazujú prvky patriace do Reineckeho stupňa HC; črepový materiál je blízky okrem dolnorakúskeho bernhardstalského typu aj typom Statzendorf a Gemeinlebarn v Rakúsku a typu Burgstall v Zadunajsku. Odlišnosť od vlastnej kalenderberskej kultúry prezrádza keramika z najmladších popolnicových polí. Podľa toho aj datovanie osady na rozhranie VI. a V. stor. pred. n. l.[65] Toto sa týka strednej časti osady.

Na severozápadnej strane seredského sídliska jestvovala pravdepodobne mladšia osada s keramickým materiálom, ktorý nemožno zaradiť do rámca osady s kalenderberskými nálezmi. Napr. dvojkónický džbán s uchom prečnievajúcim nad okraj ústia je charakteristický pre trácko-skýtsku kultúru v Karpatskej kotline.[66] Pravdepodobne tu bola nová, mladšia osada, nenadväzujúca na predchádzajúcu zaniknutú osadu.[67]

Seredská skupina kalenderberskej kultúry (tak ju pomenoval J. Paulík) zaberá úrodné časti juhozápadného Slovenska a miestami vybieha do oblasti mladolužických popolnicových polí. Dokazujú to nálezy zo Stráží (obec Krakovany) a Topoľčian.[68]

Poznatky o chatách z okruhu seredskej skupiny kalenderberskej kultúry sa získali v Krížovanoch nad Dudváhom (polozemnica alebo zemnica, mesiačkovitý idol), Ratkovciach (časti sídliskových jám), Bučanoch (zemnica), Ivanke pri Dunaji, Tvrdošovciach, Vysokej pri Morave, Nitrianskom Hrádku, Vrábľoch a na Bratislavskom hrade; najnovšie sa systematicky skúma hradisko v Nitre na Zobore.[69] Na uvedených lokalitách sa s istotou zistili sídliskové a iné objekty, z ktorých pochádza črepový materiál, no väčšinou len z povrchového zberu. O sídliskách na Bratislavskom hrade a Devíne nemôžeme s určitosťou tvrdiť, že to boli hradiská. O centrálnom postavení sídliska na Bratislavskom hrade sa doteraz nezistili žiadne hmotné doklady.[70]

Hrad, ktorý bol kniežacím sídlom, a teda aj centrom vládnúcej moci, obchodu a výroby, skúmajú M. a S. Dušekovci od roku 1963 v Smoleniciach.[71] Tu na jazykovitom výbežku Malých Karpát, zvanom Molpír, odkrýva sa doteraz v Karpatskej kotline najväčšie hradisko z mladšej doby halštatskej; zaberá 12—14 ha.

Obr. 5. Sereď. Kostená industria a keramický materiál z halštatskej a halštatsko-laténskej osady.

Hradisko bolo opevnené troma kamennými múrmi a čiastočne valmi s kamennou konštrukciou. Kamenné múry I a II boli cca 2 m široké, stavané nasucho. Múr I je zväčša už zničený, múr II je dosť zachovaný, prebieha približne cez stred vrchu Molpír a tvorí s múrom I nádvorie I.

Cez kamenný múr II viedla v blízkosti severozápadnej časti obranného múru 3 m široká brána. Na nádvorí II, ohraničenom múrmi II a III, nachádzajú sa umele vytvorené terasy, na ktorých vybudovali obyvatelia hradu domy.

Kamenný múr III prebieha priečne cez Molpír (podobne ako múry I a II), je široký 2 m a bol postavený z veľkých kameňov. K tomuto múru bola pristavaná 2 m široká drevená komorová konštrukcia, vyplnená hlinou a kameňmi, spojená priečnymi brvnami s kamenným múrom. Tento spôsob stavania múrov *(murus gallicus)* používali Kelti. Prvý raz v Karpatskej kotline sa tu zistil múr starší ako keltské pamiatky z tohto územia. Cez múr III viedla 3 m široká brána, ktorá mala na oboch stranách po veži. Z prednej strany múru v blízkosti brány bola pristavaná veža približne kruhového pôdorysu. Kamenný múr bol podľa zvyškov materiálu asi 2,2—2,5 m vysoký a podľa nájdených kusov zuhoľnateného dreva aj nadstavaný drevenou ochrannou stenou.

Na severozápadnej strane hradiska (nádvoria III) sa nachádzal podobným spôsobom stavaný kamenný múr s drevenou komorovou konštrukciou, ktorá sa končila za ohybom múru a potom pokračoval v šírke asi 2 m len kamenný múr. Predpokladáme, že na tejto strane (terén tu má strmý spád) kamenný múr bol ešte zvýšený drevenou palisádou. Deštrukcia hradu tu bola vzhľadom na klesanie terénu veľká. Cez túto časť múru III viedla 3 m široká brána. Z južnej strany, t. j. na temene Molpíra, sa nezistil žiaden múr, nebol tu ani potrebný, lebo terén tu strmo klesá do údolia Hlboč.

Nádvorie III bolo skoro úplne zastavané domami pristavanými tesne k múru III, podobne ako v stredoveských mestách. Domy mali kamennú podmurovku, zrubovú alebo drevenú (prútenú) konštrukciu a obdĺžnikové alebo približne štvorcové pôdorysy. Na III. nádvorí boli tiež umele

upravené terasy s domami, ktoré vytvárali systém ulíc. Na najvyššej terase sa zistila centrálna trojkrídlová kamenná budova, dominujúca nad celým nádvorím.

Domy mali rôznu veľkosť (dĺžku 8—10 m, šírku 3—3,5 m) a dlážky vymazané ílovitou zeminou. V mnohých domoch sa našli kamenné pece, v niektorých iba ohniská. Skupiny domov mali aj rôznu funkciu: v niektorých sa spracúvali kamene na drvenie obilia, v iných sa vyrábali bronzové i železné predmety. Zistili sa aj pece na sušenie obilia a pec na výrobu železa (alebo kováčska dielňa). Veľké množstvo železa hovorí o miestnej železiarskej výrobe. Zvyšky hrnčiarskych pecí sú ďalším dokladom o remeselnej činnosti na hradisku. Aj do skaly vytesaná štvorcová cisterna (rozmery 5,7 x 5,7 m) dokladá zručnosť obyvateľov hradu.

Čiastočne do skaly vytesané, 20 m dlhé a 6 m široké kultové miesto, akýsi chrám s troma kamennými „oltármi", zvyškami detských kostier, ženskými a mesiacovitými idolmi, hovorí o centrálnej funkcii nielen tohto chrámu, ale aj hradiska v oblasti Karpát.

1

2

3

Obr. 6. Smolenice-Molpír. 1 — pohľad na hradisko zo Smolenického zámku; 2 — pohľad na múr III a zámok; 3 — sklad železných predmetov v chate.

Niekoľko tisíc kovových, jantárových, sklenených a kostených predmetov, stovky rekonštruovaných nádob a desaťtisíce črepov z nádob svedčia tiež o výnimočnom postavení hradu. Hrad na vrchu Molpír leží vedľa pravekej cesty, ktorá viedla z Podunajskej nížiny cez Jablonický priesmyk ďalej na územie dnešnej Moravy a z nadalpskej oblasti na Považie. Rozloha hradného areálu, kamenné múry, terasy, domy i chrám dostatočne potvrdzujú vedúcu funkciu hradu na juhozápadnom Slovensku v oblasti Malých Karpát, ako aj to, že mal nadradené postavenie voči ostatným hradiskám a bol kniežacím sídlom.

Nájdená keramika vykazuje domáce elementy, ale aj prítomnosť kalenderberskej a vplyvy sliezsko-platěnickej kultúry. Zásobnice s vysokým kužeľovitým hrdlom a širokým telom sú typické pre východohalštatskú oblasť a vyskytujú sa v Dolnom Rakúsku v kalenderberskej kultúre.[72] Niektoré amforovité nádoby tohto tvaru sú zdobené geometrickými vzormi, nanesenými striebristou tuhou. Táto technika je typická pre kalenderberskú kultúru.[73] Niektoré amfory majú na vydutí uchá alebo pod vydutím jazykovité výčnelky; takéto nádoby sa našli napr. aj v Seredi a Nových Zámkoch, v Zadunajsku a Dolnom Rakúsku.[74]

Amfory s malým dnom a nízkym hrdlom, opatrené niekedy na rozhraní hrdla a tela uchami, sú tiež typické pre východohalštatský okruh, podobne ako baňaté formy s nízkym hrdlom a vyhnutým ústím; vyskytli sa aj v Seredi a Nových Zámkoch, Veľkých Úľanoch a na iných lokalitách.[75]

Hrubostenné hrncovité nádoby tehlovožltej farby s dovnútra zahnutým ústím, pod ktorým je plastický, jamkami zdobený pásik, podobné nádoby s von vyhnutým okrajom ústia a plastickým pásikom, prípadne s naznačeným hrdlom a pásikom pod ústím, ponášajú sa na nádoby známe z najmladšej lužickej kultúry a sú hojne zastúpené na tráckych pohrebiskách v Karpatskej kotline.[76]

Kónické, polgulovité a profilované misky, niekedy tuhované alebo s tordovaným okrajom, dopĺňajú bohatý keramický inventár hradiska v Smoleniciach z doteraz odkrytých 48 domov na III. nádvorí.

Niektoré z ihlanovitých hlinených závaží sa používali ako tkáčske, iné ako podložky pri príprave jedál a ďalšie zasa ako ohrievacie telesá v domoch v zimných mesiacoch; takéto telesá sa používali v transylvánskej časti Rumunska ešte počas druhej svetovej vojny.[77]

Kovové výrobky sa na sídlisku v Seredi i na iných sídliskách a v mohylách z tohto obdobia

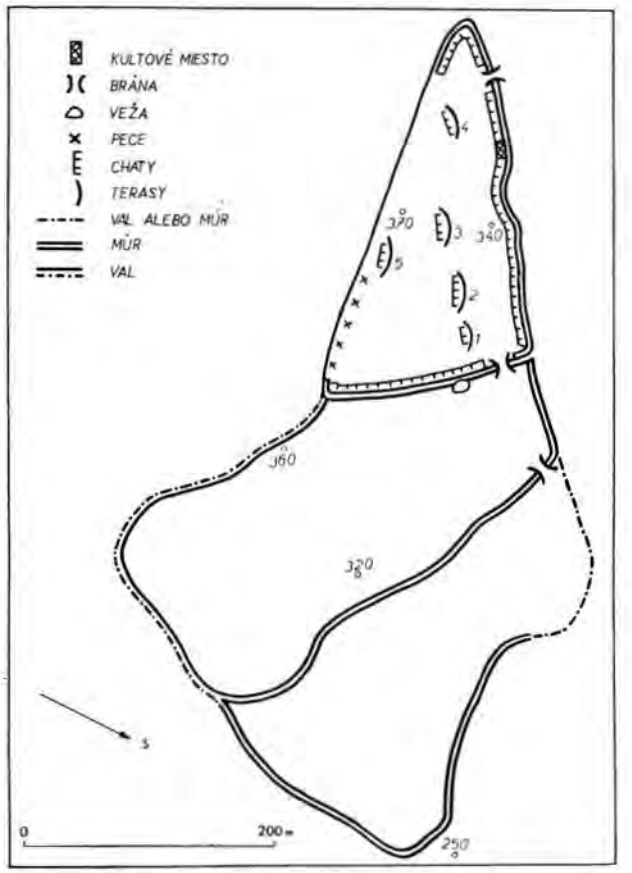

Obr. 7. Smolenice-Molpír. Situačný plán hradiska podľa výsledku výskumov v rokoch 1963—1970.

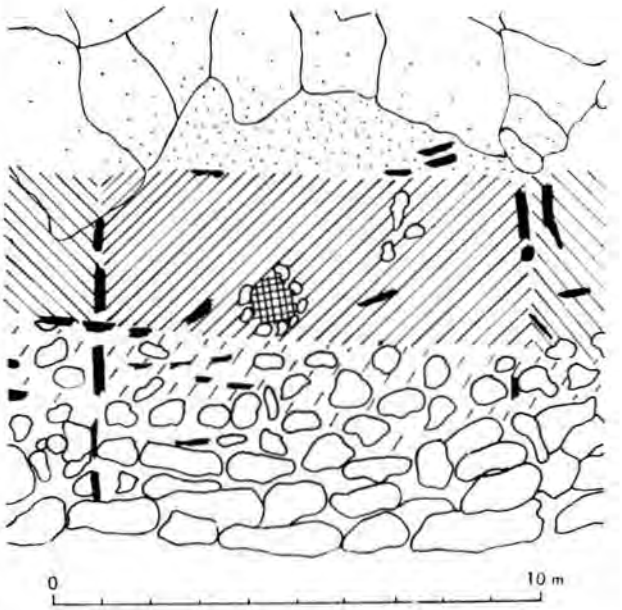

Obr. 8. Smolenice-Molpír. Chata 10 s kamenným múrom III.

Obr. 9. Smolenice-Molpír. Keramika z chát.

(napr. v kniežacích mohylách v Nových Košariskách a Reci) vyskytovali iba zriedka.[78] Na kniežacom hrade z mladšej doby halštatskej v Smoleniciach sa však našlo množstvo bronzových i železných predmetov. K najdôležitejším bronzovým výrobkom patria rôzne druhy loďkovitých spôn, ktoré spolu s inými pamiatkami (dvojramenné sekerky, bronzové náramky, trojboké a trojkrídle strelky) datujú hradisko do druhej polovice VII. a prvej polovice VI. stor. pred n. l. Toto datovanie potvrdila aj rádiokarbónová analýza zuhoľnateného dreva.[79]

Výzdoba keramiky spája kniežacie hradisko v Smoleniciach s územím Dolného Rakúska, loďkovité spony, náramky a bronzové ozdoby s nadalpskou, čiastočne slovinskou a nepriamo aj so severotalianskou oblasťou.[80] Niektoré výzdobné motívy, hlinené idoly, symboly na nich i stavebná technika naznačujú spojenie s južnou Európou. Prinášanie ľudských obetí i antropofágia zistená na hradisku dopĺňajú celkový obraz života jeho obyvateľov. O ich zamestnaní a spôsobe obživy hovoria okrem spomenutých remesiel aj nájdené zvyšky zvieracích kostí, obilie a strukoviny. K hradisku patrili okolité polia, lúky, vody i nížinné sídliská — dediny. Ak boli v čase osídlenia hradiska domy na všetkých terasách II. nádvoria, muselo ich byť na celom hradisku 100—110, teda žilo tu asi 600—700 obyvateľov. Tento počet ľudí nemohol hradisko postaviť, preto je oprávnený predpoklad, že k nemu patrili mnohé dediny v širokom okolí a ich obyvatelia pracovali pre hradisko. Nádvorie I mohlo slúžiť aj ako refúgium pre obyvateľov najbližších osád.

K dôležitým objektom výskumu z mladšej doby halštatskej patria aj pohrebiská a mohyly. Kniežacie mohyly v Nových Košariskách preskúmala v rokoch 1960—1967 M. Pichlerová.[81] Bolo ich päť, mali priemer 17—40 m a pôvodná výška dosahovala 3 m; patria kalenderberskej kultúre a zistilo sa v nich málo kovových predmetov. Nenašla sa v nich ani jedna spona, napriek tomu, že v tomto období boli veľmi obľúbené oblúkovité, loďkovité, harfovité, hadovité i certoské spony. Aj ihlice a náramky sa tu našli len ojedinele. Prekvapujú nálezy súčiastok konského postroja (bronzové a železné gule, pukličky s uškom a bronzové gombíky), lebo pod mohylami sa nezistili pohreby s vozom. S chudobným kovovým inventárom výrazne kontrastujú honosné rituálne

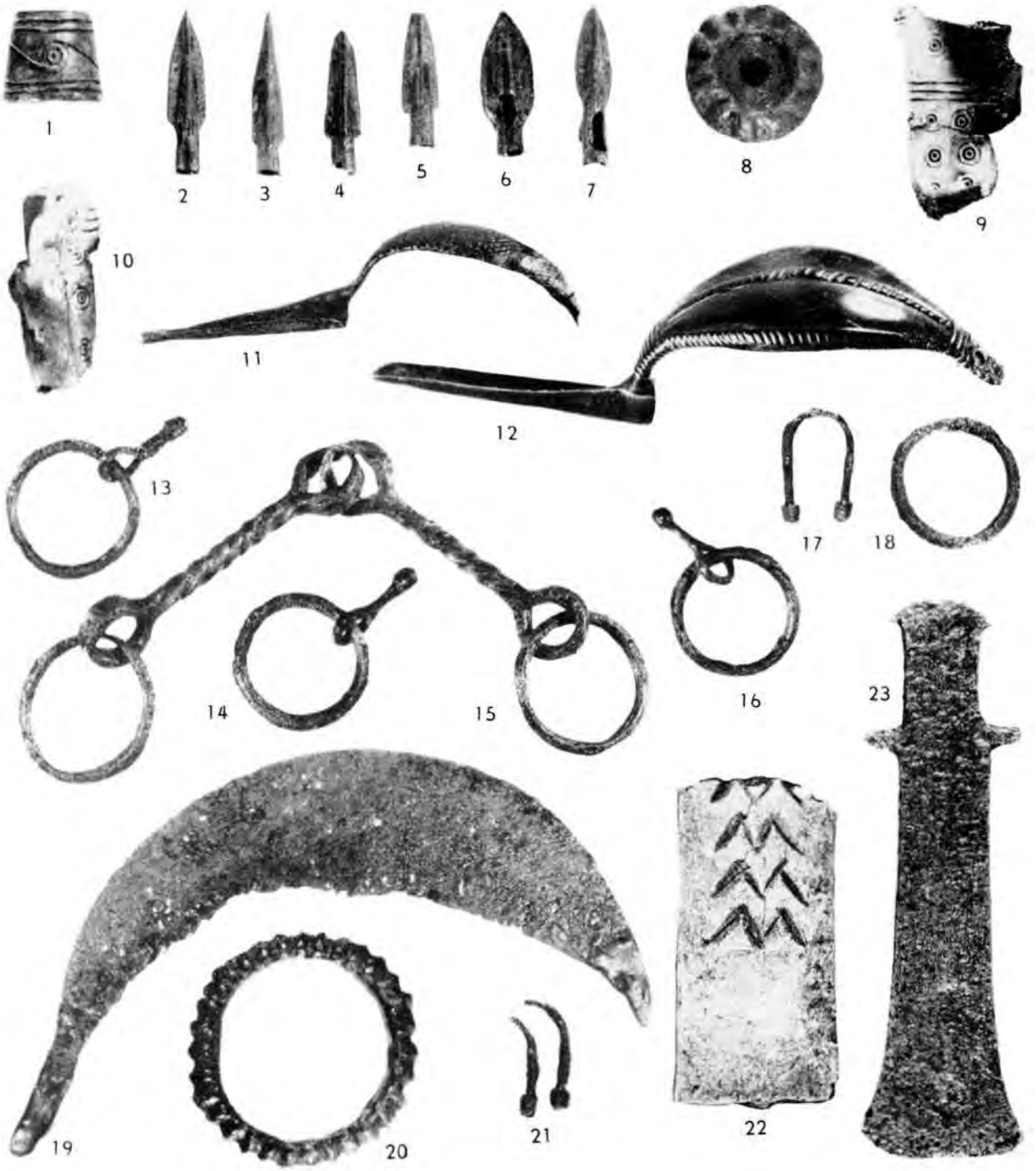

Obr. 10. Smolenice-Molpír. Výber nálezov.

nádoby. Táto keramika datuje mohylník do obdobia medzi rokmi 700—550 pred n. l.[82] Nádoby z mohýl sú výtvarným prejavom ich výrobcov, ktorí svoje výrobky alebo ich časti umelecky stvárňovali. Používali pritom plastickú výzdobu i maľovanie — striebristé tuhované pásiky na čiernom podklade alebo na červeno pomaľovanom povrchu nádoby. Pozoruhodná je tektonika antropomorfnej kráterovitej nádoby s dutou, trojuholníkmi prelamovanou nôžkou, zdobenej dvoma vázičkami, medzi ktorými sú vymodelované vztýčené ruky s dlaňami obrátenými nahor, opa-

Obr. 11. Nové Košariská. Keramika z mohýl.

Obr. 12. Reca. Mohyla IV.

trené otvorom na zavesenie reťaze. Figurálna výzdoba sa uplatňovala len na nádobách s červeno maľovaným povrchom.[83]

K čiastočne preskúmaným mohylníkom kalenderberskej kultúry na juhozápadnom Slovensku patria aj mohyly v Reci (preskúmal ich B. Chropovský), Janíkoch a Chorvátskom Grobe, ktoré v širšej podunajskej oblasti majú analógie v Zadunajsku (Sopron), Gemeinlebarne, Rabensburgu a na iných mohylníkoch v Dolnom Rakúsku.[84]

Okrem honosných kniežacích mohýl boli čiastočne odkryté aj ploché žiarové hroby a menšie mohyly patriace kalenderberskej kultúre. Žiarové pohrebiská v Hurbanove (bola tam aj mohyla), Bajči, Malých Kosihách, Malej nad Hronom, Nových Zámkoch, Modranoch, Dolnej Strede, Spa-

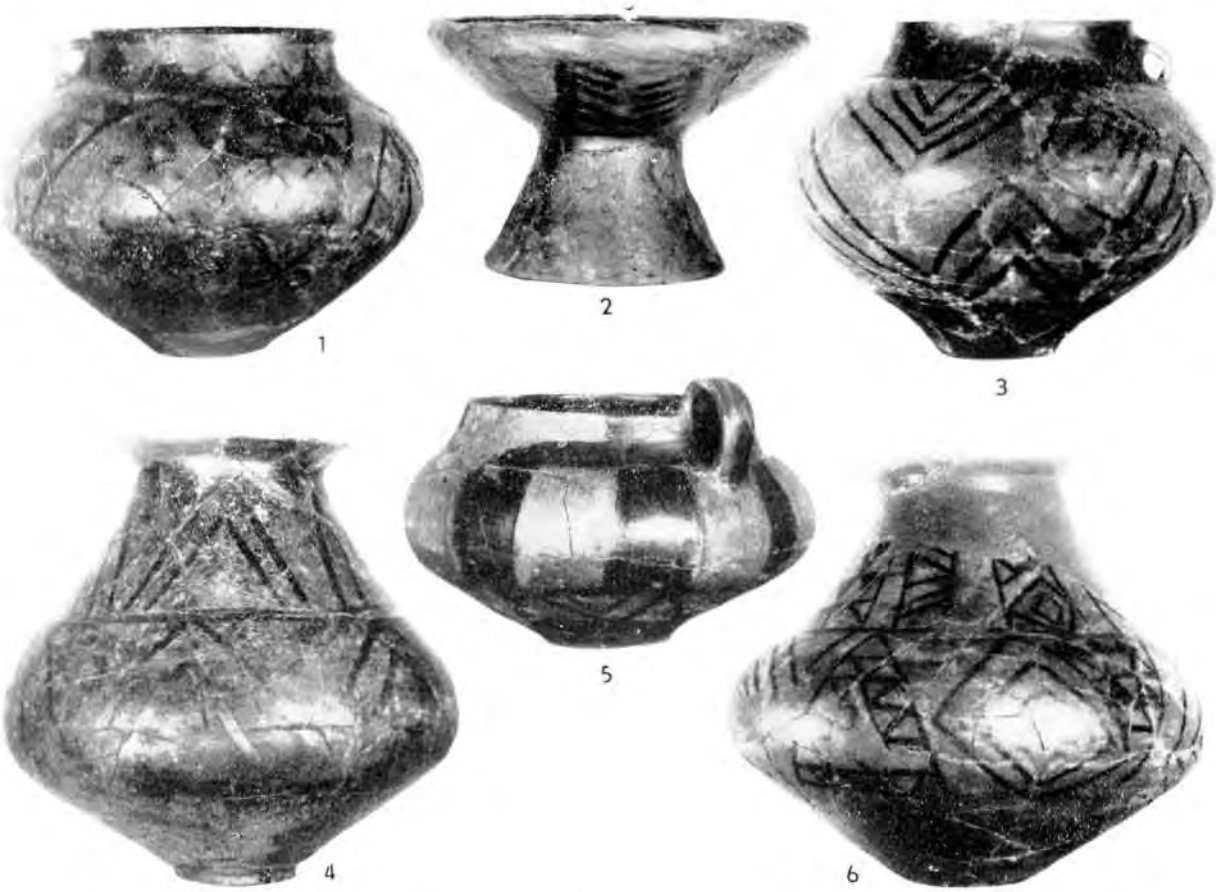

Obr. 13. Reca. Keramika z mohýl.

činciach a Veľkých Úľanoch dokazujú, že juhozápadné Slovensko patrilo do východoalpsko-panónskej oblasti.[85] Kým hroby na dolnom toku Hrona a Váhu vykazujú vzťahy aj k Zadunajskej oblasti v Maďarsku, zatiaľ mohyly v Nových Košariskách, Reci a Janíkoch javia úzke vzťahy k západnej časti východohalštatskej oblasti, čo potvrdzujú aj spony, náramky, zbrane i keramika z hradiska v Smoleniciach.

Výskumy v posledných 10—12 rokoch na juhozápadnom Slovensku jasne dokázali, že toto územie tvorí v stupňoch HC i HD približne jednotnú oblasť s východohalštatským okruhom. Na keramike badať miestami vplyvy susedných kultúr, a to na severných hraniciach tejto oblasti vplyvy lužickej, na západnej strane platěnickej a v Dolnom Rakúsku kalenderberskej kultúry. Žiarové pohrebisko vo Vrádišti s 28 hrobmi patrí medzi najjužnejšie lokality platěnickej kultúry, ktorá prenikala na Slovensko zo severnej Moravy. Aj táto kultúra podľahla na južnej Morave vplyvu kalenderberskej kultúry. Podľa keramiky a harfovitej spony patrí pohrebisko vo Vrádišti do stupňa HC.[86]

Zatiaľ čo na západnej hranici slovenskej kalenderberskej kultúry zasahuje čiastočne platěnická kultúra, od severu vplýva na kultúrny vývoj v stupni HC lužické prostredie, podobne ako prv v stupni HB na mladšiu fázu chotínskej skupiny. Materiál zo sídlisk, hradísk, mohýl a žiarových

Obr. 14. Nové Zámky, Hrob 23.

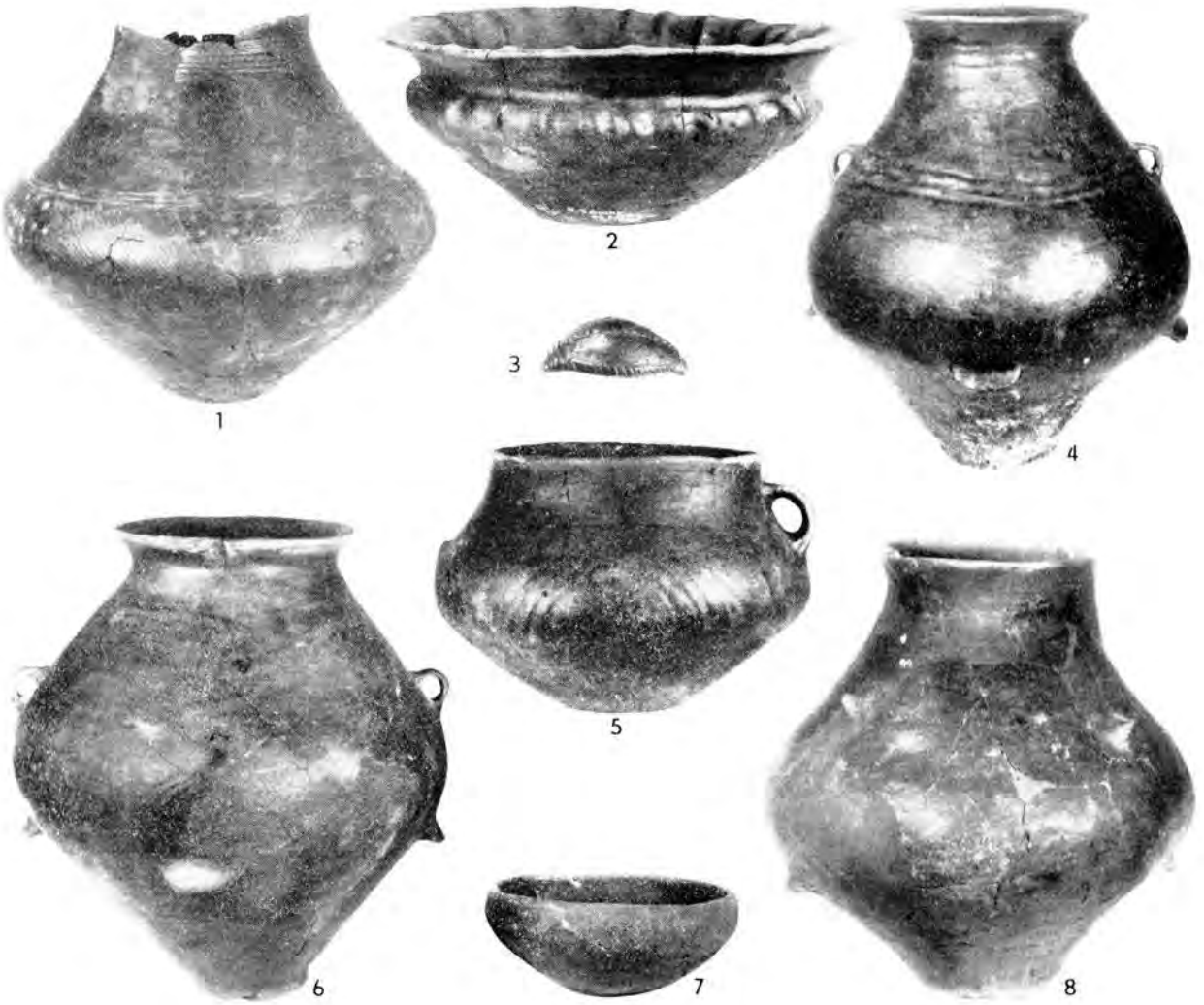

Obr. 15. Nové Zámky. Výber nálezov zo žiarových hrobov.

pohrebísk presvedčivo dokázal, že v stupni HC nastal na ohraničenom území juhozápadného Slovenska nový kultúrny rozkvet. Výrazne o tom svedčia kniežacie mohyly a hradiská. Na domácom kultúrnom podloží neskoropodolskej kultúry vyrastá zmiešaná kalenderberská kultúra. Niektoré nové tvary keramiky možno odvodiť zo severotalianskeho prostredia. Napodobeniny kovových sitúl, císt, amfor a misiek z hliny svedčia o týchto vplyvoch. Živé styky s juhoeurópskymi centrami okrem geometrických a figurálnych motívov na nádobách dokazuje aj nález etruskej kanvice spolu s loďkovitými sponami v Abraháme.[87] Nádoby maľované na červeno svedčia zasa o západných vplyvoch. Slovenskú kalenderberskú kultúru na ohraničenom území nazval J. P a u l í k seredskou skupinou; rozoznáva v nej dve základné zložky: sliezsko-platěnickú a kalenderberskú. Miesto spomenutého pomenovania pripúšťa aj označenie karpatský variant platěnickej kultúry,[88] toto označenie však nevystihuje náplň, ktorá sa postupne objavuje v nálezoch i z niektorých lokalít — pohrebísk i sídlisk — tzv. seredskej skupiny. Sám spomenutý autor zahrnuje juhovýchodnú časť teritória ním vymedzenej seredskej skupiny pod vplyv strednej zadunajskej oblasti (Középrépáspuszta), západnú časť priečleňuje k vlastnej kalenderberskej kultúre a severná časť podľa neho patrí pod vplyv platěnickej kultúry.

Výsledky výskumu kniežacieho hradiska v Smoleniciach ukázali, že na staršom domácom podloží vyrastá za intenzívneho pôsobenia vplyvov z juhu a menej zo severu mocenské centrum s charakterom mesta, správneho a výrobného strediska s materiálnou kultúrou, ktorá túto oblasť

Obr. 16. Malá nad Hronom. Hrob 2.

Obr. 17. Malá nad Hronom. Keramika z hrobov.

viaže k južným a čiastočne severným kultúrnym oblastiam (loďkovité spony, oblúkovitá spona s jantárovými perlami, dvojramenné sekerky, sklené perly, geometrické, striebristo tuhované vzorky na nádobách, idoly). Nálezový inventár smolenického hradiska je veľmi bohatý a významný a značne rozšíril poznatky o materiálnej kultúre seredskej skupiny kalenderberskej kultúry, preto je správnejšie označiť seredskú skupinu ako slovenskú kalenderberskú kultúru. Tým by sa obsah tejto kultúry, známy zo staršej literatúry, rozšíril o spomenuté komponenty a do jej sféry by sa zahrnuli kniežacie a malé mohyly na juhozápadnom Slovensku i hradiská a sídliská, ktoré ešte bude treba preskúmať.

K riešeniu tzv. skýtskej problematiky na Slovensku prispeli výsledky niekoľkých systematických i záchranných výskumov. Rozsiahle birituálne pohrebisko z mladšej doby halštatskej v Chotíne, spočiatku zaraďované do skýtsko-halštatskej sféry, preskúmal autor tohto príspevku v rokoch 1952—1959.[80] Pohrebisko bolo čiastočne zničené a pozostávalo z dvoch častí — I-A a I-B. Na pohrebisku I-A sa zistilo dovedna 247 kostrových a 121 žiarových hrobov, jeden birituálny, jeden kostrový a jeden žiarový pohreb človeka spolu s koňom a okrem toho osem samostatných hrobov koní. Kostrovým spôsobom pochovaní boli uložení v skrčenej, sediacej alebo natiahnutej polohe a vo dvoch prípadoch doluznak. Dvojhrobov bolo sedem (z toho muž a žena boli v piatich a dve ženy vo dvoch hroboch), trojhroby dva (muž, žena a dieťa). Na pohrebisku sa našlo aj osem žiarovísk — miest, na ktorých mŕtvych spaľovali. Jedno zo žiarovísk bolo centrálne (Ø 2,5 m), obkolesené kruhovitým jarkom (∅ 13 m). Na pohrebisku I-B (nachádzalo sa v tesnej blízkosti pohrebiska I-A) bolo spolu 98 hrobov, a to 63 kostrových, 31 žiarových, jeden birituálny, jeden kostrový spolu s koňom a dva samostatné hroby koní. Do tohto počtu hrobov sú zarátané dva kostrové dvojhroby a jeden žiarový dvojhrob.

Obr. 18. Hurbanovo. Hrob 2.

K najzávažnejšiemu keramickému materiálu z hrobov patria dvojkužeľovité džbány s uchom presahujúcim okraj ústia; boli vymodelované v rukách alebo na hrnčiarskom kruhu.[90] Zistili sa v kostrových i v žiarových hroboch. Súčasnosť džbánkov vyhotovených v rukách i na hrnčiarskom kruhu je dokázaná výskytom obidvoch druhov v jednom hrobe. Podobné džbánky nachádzame aj v Maďarsku na mladohalštatských pohrebiskách označovaných ako skýtske.[91] Zisťujeme ich však aj v tráckych hroboch na bulharských lokalitách, napr. v Ravne, Brezove a Braničeve.[92] Menej často sa vyskytujú v Rumunsku a ojedinele severne od Čierneho mora.[93]

Spolu s džbánkami vymodelovanými na hrnčiarskom kruhu nachádzame v Chotíne i na iných súvekých lokalitách v Karpatskej kotline misy vyhotovené na kruhu.[94] Podobné misy poznáme už od V. stor. pred n. l. aj z tráckych hrobov na území Bulharska.[95] Takýchto mís však niet v skýtskych hroboch severne od Čierneho mora. Aj misy v rukách i na kruhu hotovené sa našli spolu v jednom hrobe, čo svedčí o súčasnosti obidvoch druhov.

V rukách robené hrncovité nádoby, zdobené pod ústím presekávaným plastickým pásikom alebo jamkami, prípadne opatrené výčnelkami, nachádzame na príbuzných mladohalštatských pohrebiskách v celej Karpatskej kotline.[96] Podľa náleziska v Kuštanoviciach na Zakarpatskej Ukrajine, kde J. Böhm pred druhou svetovou vojnou odkryl viacero mohýl,[97] prisudzovali sa tieto nádoby Skýtom, hoci sú domáceho pôvodu; dokázali to najnovšie výskumy na Slovensku, kde tieto nádoby nachádzame po celej dĺžke jeho južnej časti. Hrncovité nádoby tohto druhu sa našli aj v súvekých tráckych hroboch v Bulharsku. Niet sporu o tom, že podobné nádoby sa zistili aj v skýtskom prostredí severného Pričiernomoria. Plastické pásiky na nich sú tam však vždy predierkované. Ich výskyt smerom na západ je menej častý a už v Moldavsku nachádzame podobné nádoby len ojedinele, ako napr. v Birseşti.

Popolnice s baňatou dolnou časťou a valcovitým prehnutým hrdlom sú rozšírené na pohrebiskách v celej Karpatskej kotline. Vyskytujú sa nezdobené i opatrené jazykovitými výčnelkami na vydutí. Vplyv tráckeho a východohalštatského okruhu je na týchto pohrebiskách zrejmý. Východohalštatské vplyvy tu dokumentuje napr. situlovitá nádoba alebo popolnica zdobená na vydutí vypuklinami. Misy s dutými nôžkami vznikajú síce z domáceho staršieho podložia, no objavujú sa znovu v kalenderberskej kultúre. Vázovité nádoby, vyhotovené na hrnčiarskom kruhu i v rukách, majú analógie v súvekých hroboch v Maďarsku, Rumunsku, ale aj v tráckych hroboch v Bulharsku.[98] Pokračovaním domáceho vývoja sú v rukách robené hrnčeky s jedným alebo dvoma uchami pod ústím.

K domácim karpatským výrobkom musíme zaradiť aj štvordielne železné zubadlá, ktoré patria do tzv. vekerzugského okruhu. Považovali sa za skýtske výrobky, hoci skýtske zubadlá z nadčiernomorskej oblasti nie sú nitované ako tie, ktoré sa našli v Karpatskej kotline, Rakúsku a Juhoslávii. Sú to výrobky domácich kováčov.[99]

Bronzové kovania tulca z Chotína patria k vzácnym pamiatkam, podobne ako bronzové zrkadlá a trojboké, trojkrídle i listovité strelky. Všetky tieto predmety z Karpatskej kotliny mnohí bádatelia považovali a ešte i dnes považujú za výlučne skýtske výrobky. Tieto pamiatky, hlavne trojboké bronzové strelky, údajne dokumentujú postup Skýtov do strednej Európy. Podľa niektorých bádateľov bronzové ozdoby (kovania) tulca v Karpatskej kotline sú bežnými dobrými

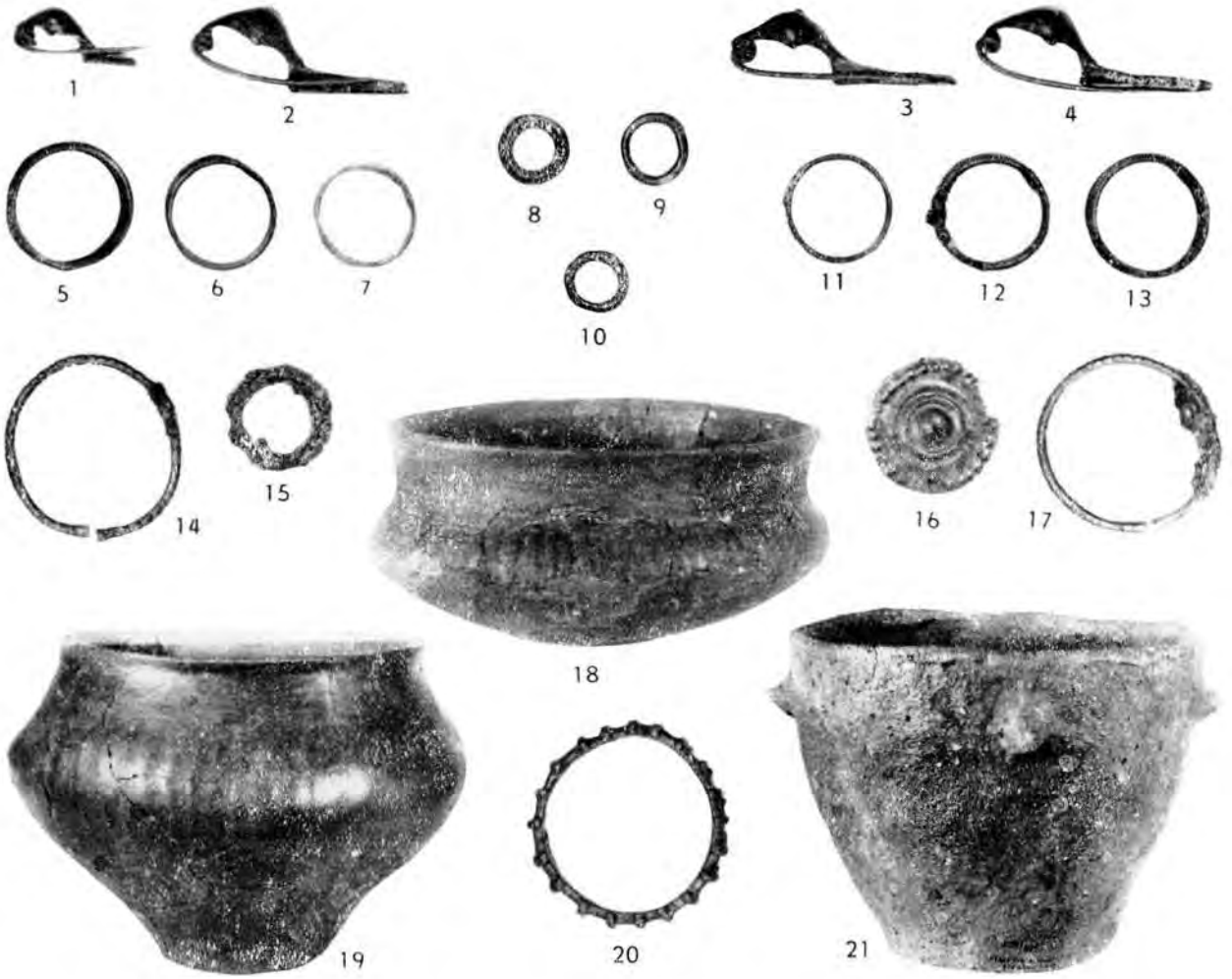

Obr. 19. Hurbanovo. 1–15 – hromadný nález; 16–18 – keramika z hrobov.

napodobeninami pravých skýtskych kovaní.[100] Kostené rúčky nožov zdobené geometrickými vzormi, nájdené v Chotíne i na iných súvekých pohrebiskách, sú takmer neznáme v nadčiernomorskej skýtskej oblasti; tam môžeme takéto výzdobné motívy pripísať gréckemu vplyvu.

Jantárové a sklené perly sa na pohrebisku v Chotíne zistili v hojnom počte; jantárové pochádzajú zo severných,[101] kým sklené z južných oblastí Európy. Hlinené pečatidlá z tohto pohrebiska sa v skýtskom prostredí nevyskytujú. Na tráckych lokalitách sa zatiaľ nenašli. Bronzové bubienkové spony a iné nálezy datujú pohrebisko v Chotíne do IV. stor. pred n. l., s možnosťou prechodu do III. stor.[102]

Čiastočne podobný inventár sa zistil na pohrebiskách v Senci, Seredi, Želiezovciach, Andači a Dolných Krškanoch. Tieto pohrebiská sa alebo prisudzujú skýtsko-halštatskej — tzv. kuštanovic-

Obr. 20. Vrádište. Hrob 10.

Obr. 21. Vrádište. Keramika z hrobov.

kej — kultúre (Sereď, Andač), alebo sa používali ešte v čase keltskej okupácie (Dolné Krškany, Senec).[103]

V posledných 15 rokoch sa preskúmali z tejto doby aj časti sídlisk, a to vo Dvoroch nad Žitavou, Bajči, Svodove, Šarovciach, Leviciach, Čake, Seredi, Slovenských Ďarmotách a Šali.[104] Chata vo Dvoroch nad Žitavou mala nepravidelný kruhovitý tvar a na juhozápadnej strane jazykovitý výbežok, ktorý slúžil ako vchod; kolové jamy sa v tejto polozemnici nezistili. V Čake sa našla oválna polozemnica s kolovou jamou uprostred. Vo Svodove bola tiež polozemnica, pôvodne štvorcového tvaru. Chata v Šarovciach mala zase kruhovitý tvar. V Leviciach a v Čalove bolo sídlisko rozrušené a črepový materiál zhodný s materiálom zo sídlisk. V Bajči bola tiež polozemnica, no obdĺžnikového tvaru so zaoblenými rohmi, podobná tým, ktoré sa zistili v Seredi. Keramický materiál zo Seredi, hlavne dvojkužeľovitý džbán, pochádza zaiste z mladšieho sídliska, ktoré tu bolo založené po zániku staršieho — kalenderberského — osídlenia.

Keramika zo sídliskových objektov na spomenutých lokalitách je skoro jednotná. S predchádzajúcimi birituálnymi alebo žiarovými pohrebiskami spájajú tieto objekty dvojkužeľovité džbánky a misy vyhotovené na hrnčiarskom kruhu.

Výsledky výskumov pohrebísk i sídlisk sú pre objasnenie a dokreslenie obrazu vývoja spoločnosti na juhozápadnom Slovensku veľmi dôležité. Rozbor nálezového materiálu zo staršej fázy mladšej doby halštatskej na tomto území (Sereď,

Obr. 22. Abrahám. Bronzové loďkovité spony a etruská kanvica.

Smolenice, Nové Košariská, Reca a i.) jasne dokazuje, že juhozápadné Slovensko patrilo do východohalštatskej kultúrnej oblasti, no pôsobili tu čiastočne aj vplyvy z juhu, juhovýchodu a severu.

Po prvý raz sa podarilo archeologickými pamiatkami dokázať rozpad rodovej spoločnosti a vznik vojenskej demokracie výskumom kniežacieho hradiska v Smoleniciach; to isté potvrdzujú aj kniežacie mohyly v Nových Košariskách a Reci. Nálezy zo Smoleníc, zhodnotené pomocou historickomaterialistickej a dialektickomaterialistickej metódy, ukázali, že smolenické hradisko nedokumentuje rodovú spoločnosť, ale jej rozpad a nástup vládnúcej — kniežacej — vrstvy, v danom prípade vznik vojenskej demokracie. Stavba skoro 2000 m dlhých kamenných múrov I—III, približne rovnako dlhých valov a špecializovaná výroba (žarnovy, bronzové a železné výrobky, keramika), vojenská družina, kultové centrum i urbanistický charakter usporiadania domov nie sú už príznakom rodovej spoločnosti, ale svedčia o nadvláde triedne diferencovanej vrstvy. Možno pripustiť, že polia v okolí smolenického hradiska patrili ešte čiastočne jednotlivcom, podobne ako v súvekom Grécku. Sústredenie 600—700 ľudí do jedného hradiska a rozdelenie jeho areálu do troch nádvorí (I—III) svedčí o triedne diferencovanej spoločnosti vnútri hradiska. Výskum v Smoleniciach je príkladom toho, ako môže archeológia v rámci spoločenskovedných disciplín prispieť k vyjasneniu zložitých procesov vývoja ľudskej spoločnosti.

Výskum birituálneho pohrebiska v Chotíne i ďalšie výskumy pohrebísk a sídlisk z mladohalštatského obdobia dokázali, že teória o okupácii niektorých oblastí Karpatskej kotliny i vzdialenejších krajín Európy Skýtmi nie je udržateľná. Väčšina sovietskych i západných bádateľov na základe najnovších výskumov od podobných teórií postupne upúšťa, niektorí sa pridržiavajú staršej koncepcie o skýtskej invázii do Európy. Novšie výskumy a práce nadhodili aj otázku vplyvu Trákov na vývoj v Karpatskej kotline.

O živote Skýtov píše H e r o d o t,[105] no o ich prenikaní na západ niet ani u neho jasných správ. J. B ö h m na základe výsledkov výskumu v Kuštanoviciach (hoci zistené pamiatky úplne nezaraďuje k skýtskym) nepochybuje o prítomnosti Skýtov v strednej Európe. Správne však zamieta výrazný vplyv skýtskeho umenia na strednú Európu. Práca J. B ö h m a dala podnet k tomu, že všade tam, kde sa vyskytla keramika podobná kuštanovickej, predpokladala sa mylne prítomnosť Skýtov. Skýti sa zisťovali od Michaloviec na východnom Slovensku cez Preseľany nad Ipľom na juhu stredného Slovenska až po okolie Nitry (Andač, Dolné Krškany, Levice), Smolenice a Chtelnicu na juhozápadnom Slovensku. Od H e r o d o t a, ale aj z výskumov je známe, že Skýti v VI.—V. stor. pred n. l. nepochovávali

Obr. 23. Chotín. Trácko-halštatský hrob.

žiarovým spôsobom. Zmena v nazeraní na posmrtný život nie je jednoduchým zvratom v myslení človeka. Tzv. „skýtske" žiarové hroby v Karpatskej kotline, a teda aj na Slovensku, odporujú zvyklostiam Skýtov. Historické správy Plínia a Strabóna[106] hovoria o Skýtoch v Dobrudži, ale ani tam nie je ich prítomnosť dostatočne doložená archeologickými pamiatkami. O Skýtoch v Karpatskej kotline nehovoria ani títo historici.

Za skýtske pamiatky v Karpatskej kotline sa považovali jednosečné meče *(akinakes)*. Naproti tomu už Homér[107] píše, že Tráci boli dobrými obchodníkmi so zbraňami v čase trójskych vojen a že používali dvojsečné zbrane; Herodot a Thukydides zase poznamenávajú, že používali jednosečné meče.[108] Tieto meče sa v Karpatskej kotline datujú do V. a IV. stor. pred n. l.

Pri riešení skýtskej otázky v Karpatskej kotline zabúdalo sa na oblasť, ktorú v mladšej dobe halštatskej sčasti obývali Tráci, resp. trácke kmene. Zabúdalo sa aj na domáci vývoj a keramiku tráckeho i domáceho obyvateľstva z tohto územia. Podobnú keramiku, predovšetkým džbánky s uchom vytiahnutým nad okraj ústia, vyrobené na hrnčiarskom kruhu, nachádzame v tráckych hroboch i na sídliskách v Bulharsku. Je len samozrejmé, že trácki majstri pod vplyvom gréckych dielní, ktoré pracovali na tráckom území dnešného čiernomorského pobrežia Bulharska, začali vyrábať keramiku na hrnčiarskom kruhu. Táto technika výroby sa s postupom tráckych kmeňov do Karpatskej kotliny rozširovala, a preto tieto výrobky nachádzame v Rumunsku (hoci nateraz iba ojedinele), no najmä v Maďarsku a na Slovensku. Ak hovoríme o postupe tráckych kmeňov do Karpatskej kotliny, nemyslíme tým úplné obsadenie niektorých oblastí Trákmi ako okupantmi. Birituálne pohrebiská dokazujú pokojné spolunažívanie nového etnika s domácim halštatským obyvateľstvom. Skýtske pamiatky v Karpatskej kotline svedčia o kultúrnych kontaktoch a dostali sa sem obchodnými cestami priamo so Skýtmi, ktorí do transylvánskej oblasti prichádzali za zlatom, striebrom alebo železom. Niektoré pamiatky mohli priniesť aj Tráci, ktorí boli sprostredkovateľmi výmeny tovaru medzi gréckymi pričiernomorskými dielňami a oblasťou Karpatskej kotliny. Tzv. skýtske výrobky v Karpatskej kotline sú väčšinou dobré napodobeniny originálov a hotovili ich miestni majstri. Historicky i archeologicky je dokázané, že Trákmi postupujúcimi na sever pozdĺž Čierneho mora, ako aj zosilnením spojenia karpatskej oblasti s vlastnou Tráciou bolo spojenie s nadčiernomorskou oblasťou pretrhnuté; jasne to dokumentujú tzv. skýtske pamiatky z V.—III. stor. pred n. l. v Karpatskej kotline.[109] Postupom Trákov do Karpatskej kotliny dostali sa sem aj zlaté predmety vyrobené gréckymi pričiernomorskými dielňami v zmiešanom iónsko-tráckom alebo iónsko-skýtskom štýle.

Výskumy v posledných 10—15 rokoch dokázali nielen neopodstatnenosť tvrdenia o prítomnosti Skýtov ako okupantov určitej časti Karpatskej kotliny (vrátane územia Slovenska), ale aj to, že postup Keltov do tejto oblasti bol zastavený vyspelým organizovaným prostredím, resp. spoločenstvom. Dokazujú to aj najstaršie keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku s inventárom tzv. duchcovského horizontu z prvej polovice III. stor. pred n. l.[110] Keltské pohrebiská sa sústreďujú na juhozápadnom Slovensku, v časti Zadunajska a v Dolnom Rakúsku na ucelenom území mladohalštatského východoalpského okruhu. V poslednom čase sa niektoré druhy v rukách robenej keramiky z mladšej doby halštatskej na Slovensku pripisujú dáckej kultúre.[111] Nepovšimnuté zostali dôležité tvary keramiky vyhotovenej na hrnčiarskom kruhu, ktoré sa na juhozápadnom, strednom i východnom Slovensku (v kuštanovickej kultúre) považujú za trácke, resp. severotrácke. V rukách hotovenú keramiku zo Slovenska odvodzujú niektorí autori z dáckej keramiky; výsledky najnovších archeologických

Obr. 24. Chotín. Keramika z hrobov.

výskumov to však nepotvrdzujú. Ak tieto výskumy a ich zhodnotenia zisťujú v niektorých oblastiach Slovenska kultúrne, resp. etnické zásahy do domáceho prostredia, treba priznať podiel na tomto vývoji všetkým zúčastneným zložkám. Klásť pôvod tzv. dáckej keramiky z celého Slovenska do konca doby bronzovej nie je opodstatnené, lebo potom by obyvatelia v oblasti lužickosliezskej, pilinskej, kyjatickej, velatickej, podolskej, kuštanovickej i kalenderberskej kultúry boli už Dáci (Protodáci). Dácke pohrebiská na Slovensku sa však doteraz nezistili ani z obdobia, keď na juhozápadnom Slovensku treba rátať s prítomnosťou Dákov, t. j. z čias okolo rokov 100—80 pred n. l.

Stredné Slovensko

Výskum mladšej doby halštatskej v južnej časti stredného Slovenska za posledných 20 rokov veľmi nepokročil. K poznatkom, ktoré získal J. Eisner a V. Budinský-Krička, pristúpili poznatky z povrchových zberov A. Petrovského-Šichmana na dolnom Poiplí,[112] ktoré však neboli preverené zisťovacími výskumami, preto v mnohých prípadoch sa mu-

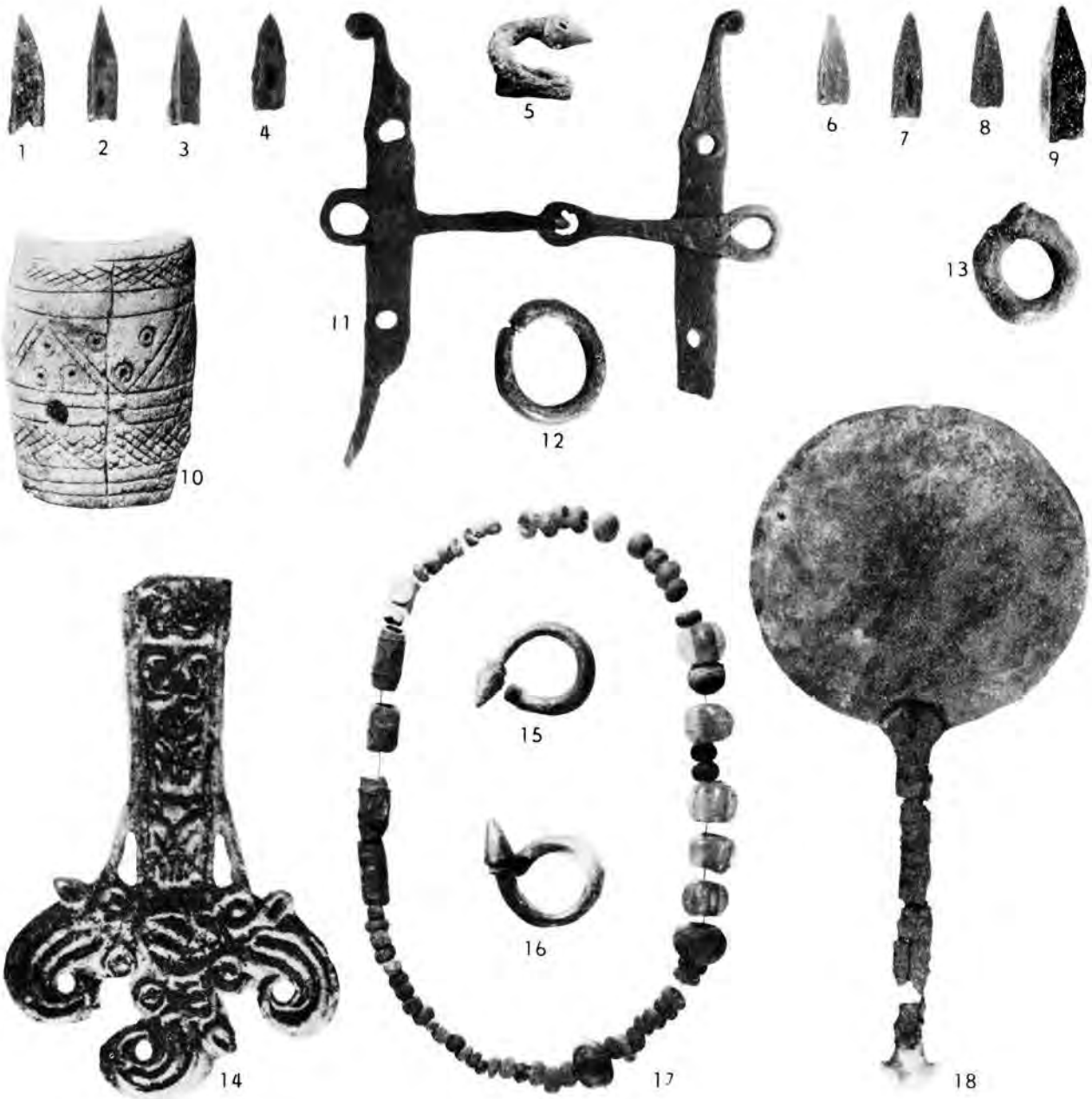

Obr. 25. Chotín. Výber nálezov z hrobov.

síme uspokojiť s jeho často otáznymi závermi, ktoré však niektorí bádatelia vo svojich prácach akceptujú. Podľa výsledkov prieskumu v tejto oblasti naposledy spomenutý autor uvádza 35 halštatských lokalít. Kultúrnu príslušnosť týchto lokalít a nálezov v mnohých prípadoch musíme však brať s rezervou, čo sám autor vo svojej práci naznačil.

K dôležitým lokalitám z mladšej doby halštatskej patrí birituálne pohrebisko v Preseľanoch nad Ipľom, ktoré preskúmal G. Balaša.[113] Pohrebisko patrí do okruhu tzv. vekerzugskej skupiny mladohalštatských birituálnych pohrebísk (podobne ako na juhozápadnom Slovensku pohrebiská v Chotíne, Senci, Andači a Dolných Krškanoch). V Preseľanoch nad Ipľom sa zistilo 34 žiarových a 3 kostrové hroby. Okrem trojbokých bronzových streliek, železného zubadla, hlineného pečatidla a hadičkovitých záušníc sa tu našla v rukách robená keramika, ako aj typický dvojkužeľovitý džbán, vyhotovený na hrnčiarskom kruhu. Bronzová ozdoba znázorňujúca zvieratko (zajaca) sa zistila v rozrušenej časti pohrebiska, a preto nemožno s istotou tvrdiť, že pochádza

Obr. 26. Senec. Nálezy z hrobov.

z hrobu. Pohrebisko je datované do IV. stor. pred n. l., pôvodne sa považovalo za skýtske a po neskoršom prehodnotení „skýtskych" pohrebísk na Slovensku bolo zaradené medzi pohrebiská tráckoskýtskej periódy.

G. Balaša uvádza zo Včelíniec pri Šafárikove mohylu, v ktorej sa našli trojboké bronzové strelky, železný nôž, sekerka a keramika.[114] Z Rimavských Janoviec uviedol do literatúry podľa výpovedí robotníkov mohylu s hrobom skrčenca s keramikou a železnými kopijami. Hrob bol ohradený kolmi a okolo neho ležali údajne kostry dvanástich koní s honosným kovaním. Tieto údaje o mohylách nemohli byť preverené, lebo pri dodatočnom prieskume sa nenašli stopy po spomenutej mohyle a z ostatných dvoch mohýl sa nezachovali žiadne pamiatky.[115]

Nálezy podobné tým, ktoré sa zistili na pohrebisku v Preseľanoch nad Ipľom, našli sa aj v Blhu, Dubovci, Jesenskom, Rimavskej Sobote, Vyšnej Pokoradzi, Vyšných Valiciach, Plešivci a Drni.[116]

K významným lokalitám z mladšej doby halštatskej patrí Majda-Hraškova jaskyňa v strede Silickej planiny, južne od obce Silica. Jaskyňu skúmal J. Böhm, ktorý zaradil nálezy z nej do pilinskej kultúry, do stupňa HB a čiastočne i HC. J. Bárta pri prehodnotení nálezov po vlastnom výskume nepopiera, že majú pôvod v pilinskej kultúre, ale tvrdí, že nepatria do jej okruhu. Na základe pozostatkov 12 ľudských kostier (na piatich boli stopy po úderoch tupými predmetmi a na ďalších po ostrých nástrojoch; zistilo sa rozbitie mandibúl a vyrezávanie očnicového otvoru) zaradil túto jaskyňu, v ktorej sa našla aj maska vyrobená z obličajovej časti mužskej lebky, ku kultovým miestam. Podobná nedohotovená maska a zvieracia maska z jelenej lebky potvrdzujú

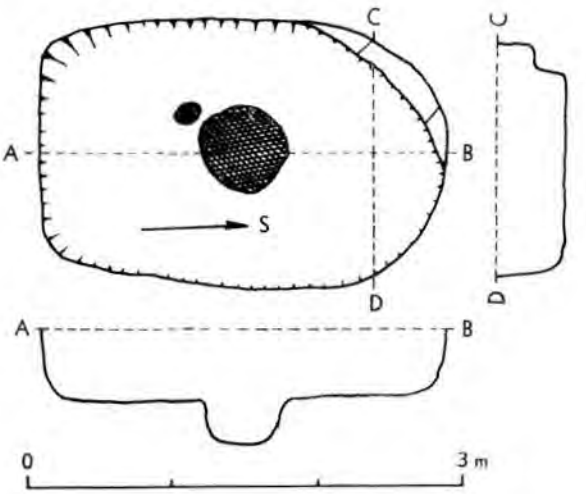

Obr. 27. Čaka. Chata z trácko-skýtskej periódy (podľa J. Vladára).

Obr. 28. Nálezy z hrobov. 1–5 — Preseľany nad Ipľom; 6–8 — Devičie.

správnosť takéhoto zaradenia. Aj v jaskyni Babská diera neďaleko Silice našla sa podobná ľudská maska, ktorá sa aj podľa iných nálezov prisudzuje pilinskej kultúre, no azda správnejšie by bolo — podobne ako nálezy z Majda-Hraškovej jaskyne — datovať ju do mladšej doby halštatskej. Kultové alebo obetné miesta sa zistili aj v Sásovej, Liskovej a Spišských Tomášovciach (tu sa našla aj krížová ihlica — obr. 29), všade s halštatským materiálom.[117] V jaskyni Ľadnica pri Silici našiel L. Bánesz v halštatskej vrstve kostené nástroje, črepy s tuhovaným i lešteným povrchom a kalvu detskej lebky.[118] Pravdepodobne tu ide o antropofágiu. Uvedené nálezy, hlavne masky z ľudských lebiek, patria k unikátom a dokresľujú kultové predstavy mladohalštatského ľudu. V. Budinský-Krička pripúšťa mladšie datovanie jaskynných nálezov než do obdobia pilinskej kultúry.[119] Nálezy z Majda-Hraškovej jaskyne a otvorených sídlisk priviedli J. Bártu k správnemu záveru, že v tejto oblasti treba počítať s novým halštatským okruhom, odlišným od vlastnej pilinskej kultúry. Do tohto okruhu patria aj spomínané pohrebiská.[120]

Obr. 29. Spišské Tomášovce. Jaskyňa Čertova diera. Krížová ihlica.

Východné Slovensko

J. Böhm zistil ešte pred druhou svetovou vojnou pri výskume pohrebiska v Kuštanoviciach (dnes na Zakarpatskej Ukrajine) tzv. kuštanovickú kultúru z mladšej doby halštatskej.[121] Keramika tejto kultúry sa vyrábala výlučne v rukách. Spomenutý autor zaradil kuštanovickú kultúru do „skýtsko-halštatského" horizontu,[122] a preto väčšina bádateľov označovala keramiku podobnú kuštanovickej ako skýtsku. V dôsledku toho sa Skýti postupne zisťovali na celom južnom Slovensku. Výsledky výskumov v posledných 15 rokoch však ukázali, že kuštanovická kultúra nie je skýtska, ale trácka, resp. severotrácka. Prehodnotenie výsledkov starších výskumov a zhodnotenie nálezov z najväčšieho doteraz prebádaného

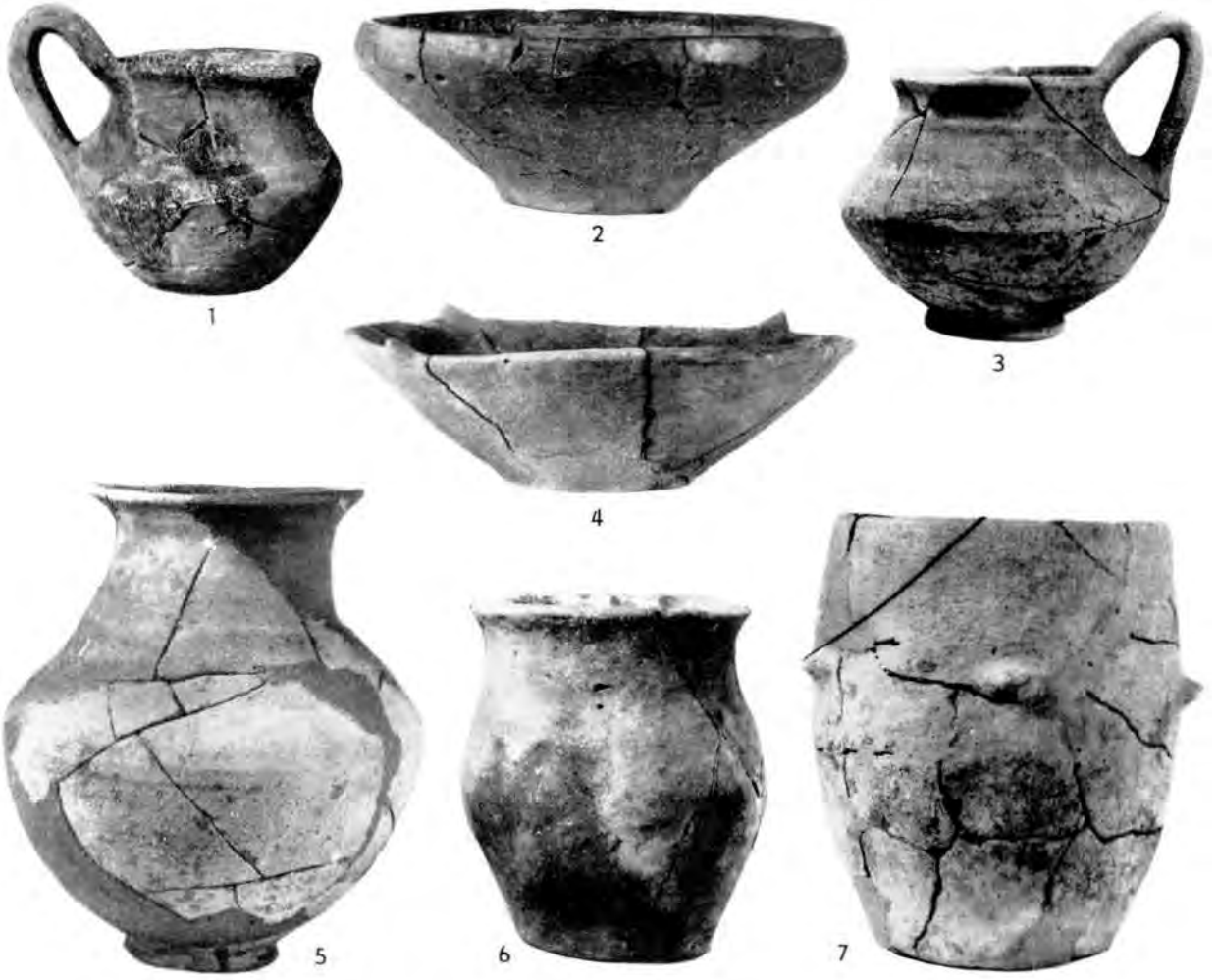

Obr. 30. Michalovce. Keramika z mohyly I.

pohrebiska z tejto doby na juhozápadnom Slovensku — v Chotíne — dokázalo prítomnosť tráckych (severotráckych) kmeňov na južnom i strednom Slovensku, pričom sa nevylučuje vplyv skýtskej kultúry, ktorý sem prenikol obchodom a sprostredkovali ho ozbrojené skýtske družiny.

Pričiernomorská oblasť ovplyvnila vývoj nielen na juhozápadnom a strednom, ale aj na východnom Slovensku, ktoré sa dostalo do styku s mimokarpatskou oblasťou o niečo skôr ako ostatné časti nášho územia. Na východnom Slovensku vznikali namiesto popolnicových polí mohylníky. Žiaľ, ich výskum bol nedostatočný. Zachránené (čiastočne zničené) dva hroby a jedna mohyla v Michalovciach sú zatiaľ jedinými preskúmanými objektmi z tejto doby v tejto oblasti. V michalovskej mohyle, ktorú preskúmala Z. Čilinská,[123] našli sa okrem v rukách robených nádob aj nádoby vyrobené na hrnčiarskom kruhu (dvojkónický džbán s uchom prevyšujúcim ústie, baňatá nádoba s valcovitým hrdlom a misy). Výskyt nádob vyrobených na kruhu pripúšťa zaradenie tejto mohyly do kuštanovickej, nie však do skýtskej, lež do tráckej (prípadne do severotráckej) kultúry. Tráci vo svojej vlasti na dnešnom území Bulharska prišli najskôr do styku s gréckymi hrnčiarskymi dielňami, v ktorých sa vyrábala keramika aj na hrnčiarskom kruhu. Výrobky, ako džbán s vytiahnutým uchom, popolnica s valcovitým hrdlom a misy so zatiahnutým alebo hraneným ústím, vyrobené na hrnčiarskom kruhu, nachádzame vo vlastnej Trácii a neskôr i na území dnešného Rumunska a Maďarska i na celom južnom Slovensku.[124] Je samozrejmé, že na takomto rozsiahlom území vykazujú všetky tieto tvary aj miestne rozdiely. Okrem týchto oblastí vyskytujú sa aj v Moldavsku a ojedinele v Rakúsku i Juhoslávii.[125]

Sídlisko z tejto doby bolo preskúmané na Somotorskej hore. Zistili sa tu v predchádzajúcom

gávskom prostredí vplyvy podolskej kultúry zo západu, podieľajúce sa na vytvorení somotorského typu. J. Pastor začlenil časť somotorského materiálu do tzv. predskýtskej doby, do stupňov HA a HB;[126] podľa našej mienky nepatrí však do predskýtskej, ale správne do predtráckej doby. Mladšiu fázu sídliska kladie ten istý bádateľ do skýtskeho obdobia (do mladšej doby halštatskej) a dáva ju do súvisu s prvou skýtskou inváziou. Za skýtske prvky považuje hrncovité nádoby, misy s vtiahnutým ústím, dvojkužeľovité nádoby s uchom prečnievajúcim okraj ústia, ako aj fragment zvieracej figúrky.[127] Sme toho názoru, že doteraz sa na východnom Slovensku presvedčivé skýtske pamiatky nezistili. Kuštanovická kultúra sa všeobecne uznáva za trácku, podľa geografického rozšírenia za severotrácku, preto osídlenie na Somotorskej hore treba zaradiť do trácko-halštatského horizontu, do staršej i mladšej fázy tohto kultúrneho okruhu.

Chaty na Somotorskej hore boli zapustené do zeme a mali rozličné pôdorysy (oválne, štvorcové i elipsovité). V niektorých chatách zistili sa ohniská i „lavice" pri stene chaty, vytvorené prehĺbením dlážky (dna) obydlia. Veľkosť chát sa pohybovala medzi 4 × 2 a 2,5 × 1,5 m.

Sídlisko z mladšej doby halštatskej bolo rozrušené v Michalovciach na Hrádku, odkiaľ — pravdepodobne zo sídliskovej jamy — pochádzajú črepy z nádob vyrobených na kruhu i v rukách.[128] Keramika zo sídliska je podobná materiálu z preskúmanej časti mohylníka na tejže lokalite. Severotrácka kuštanovická kultúra je obohatená hrnčiarskymi výrobkami vyhotovenými na hrnčiarskom kruhu, ktorých pôvod môžeme hľadať vo vlastnej Trácii, teda u južných Trákov; niektoré sa však vyvinuli už v severotráckej oblasti. Na nádobách vyrobených na hrnčiarskom kruhu, ktoré poznáme zo sídliska, z mohyly a z hrobov v Michalovciach, nebadať vplyv keltskej kultúry, lebo patria severotráckej kultúre trácko-skýtskej periódy na Slovensku.

Styk Keltov so starousadlým mladohalštatským obyvateľstvom východného Slovenska sa zistil na niekoľkých lokalitách. Sídliskové objekty patria väčšinou do neskorolaténskeho obdobia, ako napr. opevnené sídlisko v Zemplíne, kde sa v podloží valu hradiska zistila mladohalštatská vrstva severotráckej kuštanovickej kultúry a na nej neskorolaténska časť opevnenia — tzv. keltsko-dácka kultúrna náplň hradiska. Hradisko v Zemplíne preskúmal B. Benadik[129] a datoval ho do druhej polovice I. stor. pred n. l. V Cejkove sa našiel žiarový hrob s typickými keltskými železnými pamiatkami spolu so siedmimi nádobami, z ktorých tri sú typické laténske, vyhotovené na hrnčiarskom kruhu, a štyri halštatské — tri vyhotovené tiež na hrnčiarskom kruhu a jedna v rukách.[130] Hrob z Cejkova je datovaný do prvej polovice stredolaténskeho obdobia, podobne ako hroby z Košíc, Koštian a Orechovej.[131]

Mladohalštatské nálezy poznáme aj z ďalších východoslovenských lokalít. Po uskutočnení výskumov získame ucelenejší obraz o tejto dôležitej oblasti Slovenska. Sídliská sa zistili na týchto lokalitách: Brehov, Drahňov, Hrčeľ, Chabžany, Chmeľov, Košice, Košické Olšany, Kráľovský Chlmec, Obišovce, Sirník, Plešany a Všechsvätých; v Košickom Klečenove je pravdepodobne pohrebisko.[132]

Zo starších nálezov je známy poklad železných predmetov z Nižnej Myšle, ktorý publikoval J. Eisner a iní autori.[133] Železné predmety z tohto pokladu (kosáky, dvojramenné sekerky atď.) sa pokladajú väčšinou za mimokarpatské formy. Na hradisku v Smoleniciach sa našlo veľké množstvo podobných železných predmetov a zistila sa tu aj ich výroba, podobne ako v Jasove pred jaskyňou Fajka.[134] Smolenické železné výrobky majú analógie vo vlastnej halštatskej oblasti, a preto ani poklad železných predmetov netreba považovať za tovar sprostredkovaný sem obchodom z východu.[135] Môže to byť miestny výrobok, ale aj tovar prinesený zo západu. I. H. Crişan považuje v rukách robenú keramiku z Michaloviec za dácko-gétsku s halštatskými tradíciami.[136] Táto keramika patrí jednoznačne kuštanovickej kultúre, ktorá sa všeobecne považuje za severotrácku. V jej staršej fáze niet hrnčiarskych výrobkov vyhotovených na hrnčiarskom kruhu, sú až v mladšej fáze, do ktorej patria aj hroby z Michaloviec. Spomenutý bádateľ tieto hroby, ako aj hroby z Cejkova a iných lokalít pripisuje Dáko-Gétom, ktorí údajne žili na tomto území i na celom Slovensku. Nádoby vyrobené na hrnčiarskom kruhu zaraďuje ku keltským výrobkom, hoci sú typické pre severotrácky kultúrny okruh v čase, keď na východnom Slovensku niet Keltov a v keltskom inventári z ostatného keltského územia niet podobných džbánov. V rukách robené nádoby odvodzuje z dácko-gétskej kultúry, hoci mnohé tvary keramiky možno odvodiť priamo z predchádzajúceho obdobia staršej doby halštatskej, keď Dáci ani Géti na celom území Slovenska vôbec neboli. I. H. Crişan považuje kuštanovickú kultúru najprv za trácku,

Obr. 31. Dolný Kubín II–Medzihradné. Keramika z hrobov.

no tam, kde sa objavujú výrobky vyhotovené na hrnčiarskom kruhu, radí tie isté nálezové komplexy k dácko-gétskej kultúre.[137] B. Benadik zistil na hradisku v Zemplíne v podloží valu kuštanovickú, t. j. severotrácku mladohalštatskú vrstvu. Podľa našej mienky tzv. keltsko-dácka kultúrna náplň vystupuje ako hotová kultúra a patrí do neskorolaténskeho obdobia — do druhej polovice I. stor. pred n. l.[138] Aj na otvorenom sídlisku v Zemplíne boli kuštanovické, t. j. severotrácke pamiatky z čias staršieho osídlenia. A. Točík pri riešení otázky laténsko-dáckeho horizontu vychádza z obdobia zániku plochých žiarových a birituálnych pohrebísk a výskytu najstarších žiarových germánskych hrobov, ktoré sa začína v rokoch 100—80 pred n. l. a trvá asi do roku 60 n. l.[139] Na východnom Slovensku bolo centrom dáckej oblasti hradisko v Zemplíne. K tejto oblasti ráta spomenutý autor aj slovenské i maďarské Potisie a južnú časť Zakarpatskej Ukrajiny.[140]

Severné hornaté kraje východného Slovenska boli osídlené nerovnomerne. Vplyvy kuštanovickej kultúry sa tu zistili zatiaľ iba ojedinele a nie v jej pravej podobe. Na tomto území treba rátať s osídlením ľudu popolnicových polí. Toto obyvateľstvo sa dostalo do styku s keltskou kultúrou a zisťuje sa tu východoslovenská zložka púchovskej skupiny.[141]

Severné Slovensko

Táto oblasť Slovenska (okrem Oravy) dostáva sa do výskumného plánu až v posledných rokoch, preto novší pohľad na mladšiu dobu halštatskú môžeme podať hlavne podľa výsledkov výskumu na Orave a v časti Liptova. Na Orave sa o výskum sídlisk, hradísk i pohrebísk z mladšej doby halštatskej zaslúžil P. Čaplovič, a to predovšetkým výskumami na pohrebiskách vo Vyšnom Kubíne, Dolnom Kubíne I a II, pod Tupou Skalkou vo Vyšnom Kubíne a v Podbieli.

Oravu i celé severné Slovensko približne od čiary južnejšie od Trenčína až po Košice ovládal ľud lužických popolnicových polí. Orava gravitovala čiastočne k južným oblastiam Slovenska a v mladšej dobe halštatskej aj k územiu dnešného Poľska. Z mladohalštatského základu vyrastá na tomto území aj púchovská skupina.

Výskumy v posledných 15 rokoch značne prispeli k poznaniu pravekých dejín Oravy. Hromadné nálezy z Hrádku pri Istebnom, Krásnej Hôrky, Medvedzia a Nižnej svedčia o ukrytom majetku, ktorý patril dozaista vedúcej vrstve, ovládajúcej hradiská.[142] Ide o bronzové nálezy, ktoré netvoria súrodý celok, ale patria čiastočne do staršej a čiastočne do mladšej doby halštatskej; naposledy na to správne poukázala aj M. Novotná.[143] Rôznorodosť obsahu hromadných nálezov svedčí o tom, že ide skutočne o poklady,

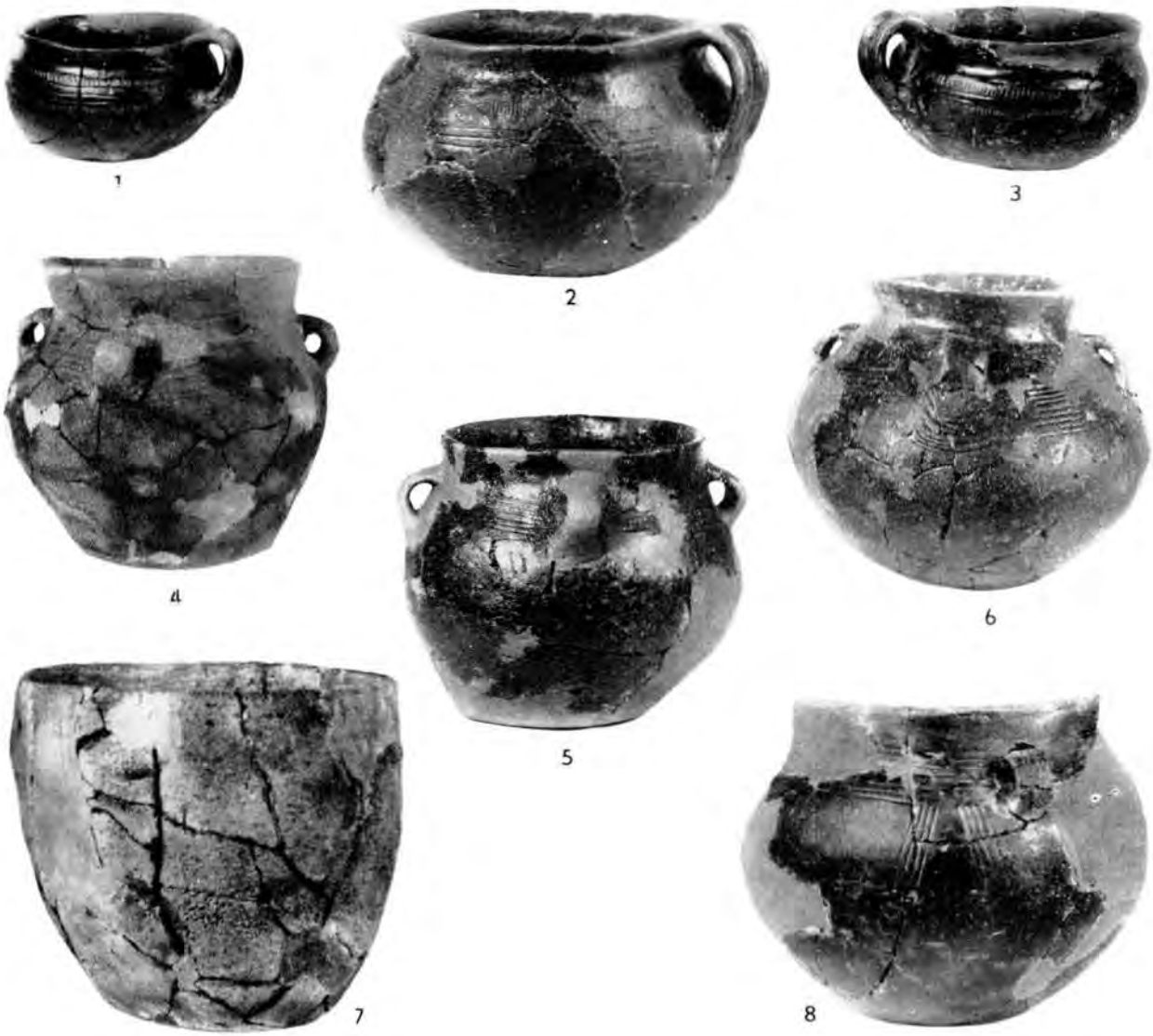

Obr. 32. Vyšný Kubín—Pod Skalkou. Keramika z hrobov.

a nie o sklady potulných obchodníkov, pravdepodobne o poklady kmeňového náčelníka-kniežaťa, ktorý schoval pred nebezpečím časť svojho majetku. V rukách jednotlivca sa mohli nahromadiť predmety z rôznych období. Obchodník pravdepodobne so starými predmetmi neobchodoval.

K známym pamiatkam z Oravy a severného Slovenska patria nálezy z popolnicového pohrebiska v Oravskom Podzámku. Radí sa k najstarším známym pohrebiskám na Orave a patrí ľudu lužických popolnicových polí (stupne HA—HB).[144] V Dolnom Kubíne I (Na hradách) sa zistili ploché skrinkové žiarové hroby pod mohylami, datované do stupňov HA—HB. Z tohto obdobia sú aj ploché žiarové hroby a hroby pod mohylami vo Vyšnom Kubíne I.[145]

Pohrebisko v Dolnom Kubíne II (Medzihradné) prinieslo závažné poznatky o pravekých dejinách Oravy.[146] Zo staršej fázy pochovávania tu boli hroby aj v niekoľkých vrstvách nad sebou. V najmladších — jamkových — hroboch nebola keramika; nachádzali sa na obvode pohrebiska, ktoré robí dojem veľkej mohyly. S postupným pribúdaním hrobov rozširovalo sa aj pohrebisko. K mladším hrobom treba zaradiť žiarové hroby s jednoduchými vajcovitými urnami. Tieto tvary keramiky zisťujeme vo Vyšnom Kubíne II aj v stupni HD. Pohrebisko v Dolnom Kubíne II svojou svojráznou keramikou a spôsobom pochovávania predstavuje najmladší halštatský horizont (V. — IV. stor. pred n. l.), charakteristický pre severné Slovensko; P. Čaplovič ho právom nazval

Obr. 33. Nálezy z hradiska (1—4) a keramika z hrobov (5—8). 1—4 — Istebné-Hrádok; 5, 6 — Jasenová; 7, 8 — Podbiel.

kultúrou popolnicových polí oravského typu. Pohrebisko nebolo úplne preskúmané; doteraz odkrytých cca 600 hrobov predstavuje len asi pätinu ich celkového počtu. K tomuto typu pohrebísk patrí aj pohrebisko pod Skalkou nad Vyšným Kubínom a čiastočne aj pohrebisko v Jasenovej.[147]

V Podbieli (okr. Dolný Kubín)[148] bolo čiastočne odkryté žiarové pohrebisko, zničené zväčša pri rekultivačných prácach. Žiarové hroby boli urnové, niektoré mohli byť aj mohylové, jamkové s črepmi, ako aj jamkové bez nálezov. V hroboch bola keramika tzv. oravského typu. Do staršej fázy pohrebiska patria nádoby zdobené na vydutí zvislým žliabkovaním a na rozhraní hrdla a tela koncentrickými kruhmi, jamkami a štyrmi uškami. Niektoré tvary zo stupňa HB prežívajú aj do stupňov HC—HD; potvrdzujú to nálezy nielen z tohto pohrebiska, ale aj zo sídlisk. Žiarové hroby sa zistili aj v Zemianskej Dedine.[149]

K dôležitým lužickým lokalitám patrí aj pohrebisko pod Skalkou vo Vyšnom Kubíne,[150] ktoré bolo tiež značne zničené hlbokou orbou. Zachovali sa len hlbšie alebo veľkými kameňmi chránené hroby. Toto pohrebisko je z obdobia doznievania lužickej kultúry na Orave a možno na ňom pozorovať aj ohlasy mladohalštatskej kultúry.

Orava čo do výskumu lokalít z mladohalštatského obdobia patrí — tak ako juhozápadné Slovensko — k veľmi dobre preskúmaným oblastiam. Poznatky získané výskumami pohrebísk dopĺňajú výsledky výskumov hradísk na Tupej Skalke nad Vyšným Kubínom a v Hrádku pri Istebnom.[151] Tieto hradiská (i ďalšie, napr. v Ostražici) boli sídlami kmeňových náčelníkov, akýmisi riadiacimi centrami v pomere k okolitým osadám. Hradisko na Tupej Skalke nad Vyšným Kubínom nachádza sa vo výške 812 m n. m. Severná strana je šikmo sklonená, južná sa náhle končí 30—40 metrovými bralami so zvislými stenami. Hradisko je z prístupnej strany obohnané zemným valom, v ktorom sú črepy nádoby lužickej kultúry, teda zo staršieho osídlenia Tupej Skalky. Do hradiska

sa vstupovalo dvoma bránami. Čiastočne do zeme zapustené zrubové chaty boli súbežné s valom, usporiadané do niekoľkých radov a ulíc. Dlážku chát tvorila ubitá zem, steny boli vymazané hlinou. Nájdené kadluby naznačujú miestnu výrobu kovových predmetov. Chaty zistené za valom boli zbudované na predchádzajúcich dvoch stavebných vrstvách. Keramika patrí do okruhu tzv. mladohalštského oravského typu. Z bronzových predmetov je osobitne dôležitá krížová ihlica (tretia z tejto lokality), podobná ihlici z Hrádku pri Istebnom a zo Spišských Tomášoviec. Trojboké „skýtske" strelky nie sú svedectvom invázie nových etník na Oravu, ako sa pôvodne domnieval P. Čaplovič, ale (sám to neskôr píše) dostali sa sem skôr obchodným stykom.

Druhé významné oravské hradisko z mladšej doby halštatskej je v Hrádku pri Istebnom[152] a upútalo pozornosť už roku 1898 pri stavbe železnice, keď bol Hrádok čiastočne zničený. Pri zemných prácach sa tu našiel bronzový poklad. Časť valu, ktorá sa zachovala, je z vnútornej strany vysoká 1—3 m, z vonkajšej strany 7—8 m. Výskum hradiska ešte trvá a pokračuje. Osídlenie sa zistilo za valom, kde sa okrem črepov mladohalštatskej keramiky oravského typu našli aj bronzové predmety, medzi nimi bronzová krížová ihlica podobná ihlici, ktorá sa na tejto lokalite zistila roku 1898, ako aj ihliciam z hradiska na Tupej skalke.

Od roku 1940 je známa časť bronzového pokladu z Nižnej. Jeho druhá časť bola zverejnená roku 1957;[153] obidve patria do jedného komplexu. Je to už tretí poklad z blízkeho okolia mladohalštatského hradiska Ostražica. Rovnako ako ostatné poklady z tejto oblasti ani poklad z Nižnej nie je súrodý a okrem predmetov zo staršej doby halštatskej boli v ňom aj mladohalštatské pamiatky.

Cesta z Oravy do Liptova je vyznačená mnohými archeologickými lokalitami. Na vrchu Mních pri Ružomberku zistil V. Uhlár štyri hradiská, tri z nich z halštatského obdobia (skromné nálezy presnejšie datovanie nepripúšťajú).[154] Pravdepodobne aj tu, podobne ako na oravských hradiskách, treba rátať zo starším lužickým a neskorším mladohalštatským osídlením. Pod Mníchom nachádza sa Liskovská jaskyňa, známa ešte spred prvej svetovej vojny. J. Bárta na základe zvyškov ľudských kostí pokladá jaskyňu za obetné miesto. Nájdená keramika naznačuje, že jaskyňa sa používala aj v mladšej fáze púchovskej skupiny.[155] K doteraz známym halštatským hradiskám v Liptove priradil V. Uhlár ďalšie: Predný Choč, Liskovú, Lúčny hríb-Konislav nad Liptovskou Štiavnicou, Stráňu nad Ludrovou, Vysoký Hrádok v Jakubovanoch a Liptovský Starhrad na Sielnickej hore. Jaskyňu obývanú v mladšej dobe halštatskej objavil v Partizánskej Ľupči.[156] Tieto nové lokality bude treba preskúmať.

Sociálna a ekonomická štruktúra spoločnosti v mladšej dobe halštatskej na Slovensku

Pri analýze štruktúry spoločnosti v mladšej dobe halštatskej treba vychádzať z hlavného kritéria — zo stavu produktívnych síl. Všeobecné rozšírenie používania železa nielen na výrobu šperkov, ale aj pracovných nástrojov, vyvolalo rozmach produktívnej sféry a malo za následok vznik nových špecialistov-remeselníkov. Spracúvanie železa si vyžadovalo dobývanie rudy, jej prípravu na tavenie, vlastné tavenie a napokon výrobu úžitkových i okrasných predmetov. S využívaním železnej suroviny je spojená aj otázka vlastníkov výrobných prostriedkov. Zmeny v hospodárskej základni urýchlili rozpad rodovej spoločnosti a podporili rozvoj rodovej aristokracie. Vzniká vojenská demokracia — typická politická a právna nadstavba tejto rozpadovej fázy. Treba ešte pripomenúť, že v rozvoji rodovej aristokracie hrali významnú rolu styky s antickou stredomorskou otrokárskou spoločnosťou.

So zmenou ekonomickej štruktúry zmenilo sa aj sociálne zloženie spoločnosti. Aj archeologický materiál z mladšej doby halštatskej zo Slovenska odzrkadľuje túto zmenu. Dosvedčujú ju predovšetkým poznatky z výskumov sídlisk a pohrebísk, ako aj kultové a umelecké prejavy.

Ekonomickú úlohu výrobných síl mladohalštatskej spoločnosti na Slovensku možno zreteľne ilustrovať porovnaním dvoch sídlisk: v Smoleniciach a v Seredi. Výšinné opevnené sídlisko v Smoleniciach je hradisko s kniežacími atribútmi, zatiaľ čo seredská osada predstavuje vtedajšiu nížinnú dedinu, resp. otvorené sídlisko. Tento rozdiel zvýrazňuje aj rozdielna stavba domov v Smoleniciach a chát v Seredi. Na smolenickom hradisku boli domy s kamennou podmurovkou a zrubovou alebo prútenou konštrukciou. Obyvatelia osady v Seredi bývali v polozemniciach alebo zemniciach s kolovou konštrukciou. Rozdielnosť medzi hradiskom a osadou dokumentujú aj špecializované

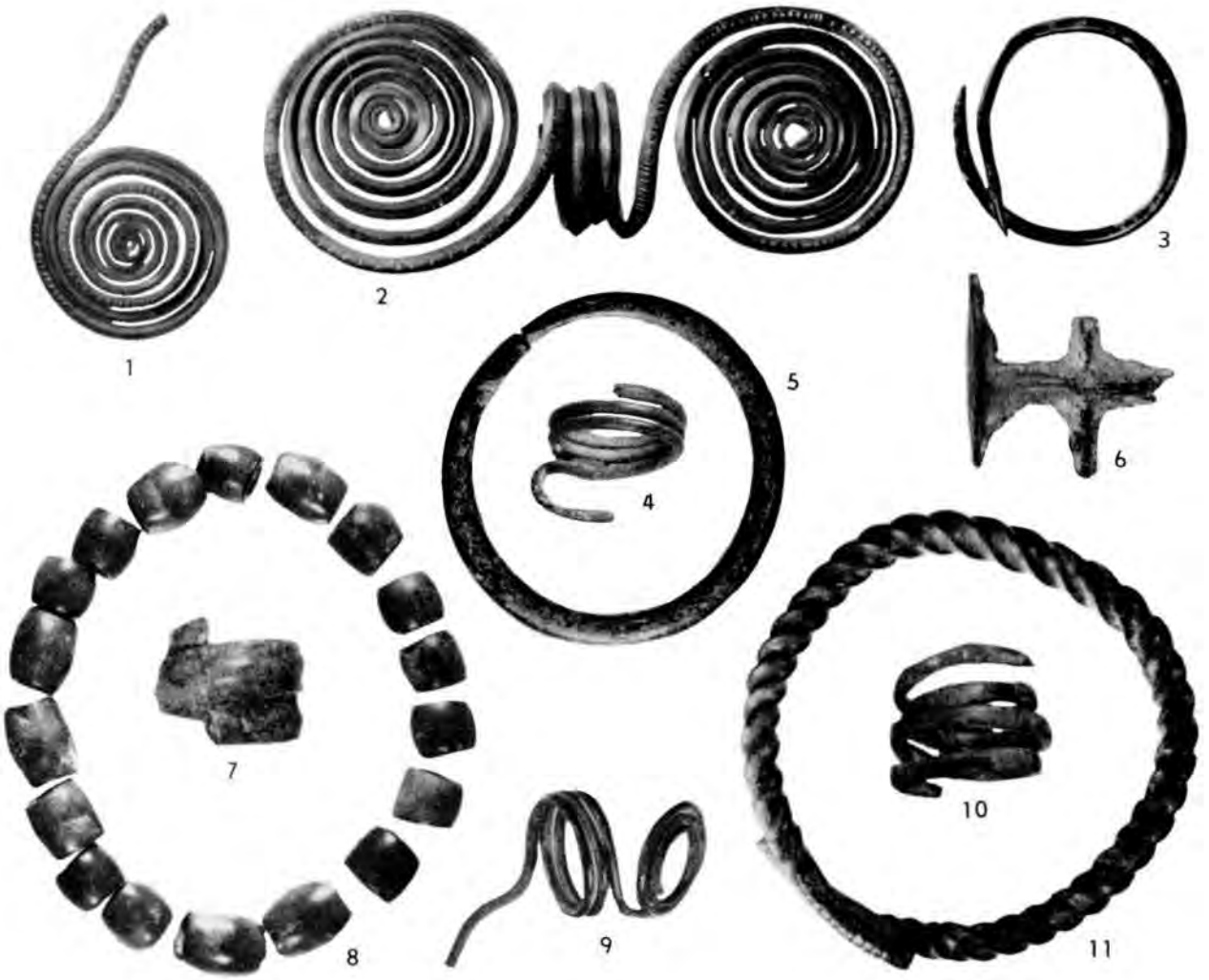

Obr. 34. Nižná na Orave. Časť hromadného nálezu.

výrobné objekty v Smoleniciach (železiarstvo, kovolejárstvo, hrnčiarstvo atď.) oproti roľníckemu charakteru osady v Seredi. Majetková, a teda aj triedna diferenciácia sa ukazuje i v materiálnej kultúre. V Smoleniciach o nej svedčí veľké množstvo šperkov, sklených i jantárových perál, z ktorých časť iste pochádza z obchodných stykov so vzdialenými oblasťami Európy; v seredskej osade sa takéto ozdoby nezistili. Centrálne postavenie hradu v Smoleniciach dokladajú aj menšie hradiská a výšinné sídliská rozložené v jeho širšom okolí v Malých Karpatoch; k hradisku a ďalším hradom iste patrili aj nížinné osady podobné seredskej.

Dôležitým dokladom o sociálno-ekonomickom postavení vládnúcej vrstvy je koncentrácia pokladov okolo hradísk (napr. Ostražica na Orave), ktorá dokumentuje sústredenie ekonomickej moci v rukách rodovej aristokracie bývajúcej na hradoch. Aj veľká náročnosť na pracovné sily a výkony pri stavbách hradov podčiarkuje vedúcu úlohu rodovej aristokracie, ktorá mocou nútila ostatné obyvateľstvo k tejto robote. K niektorým prácam sa pravdepodobne prizývali aj cudzí majstri-stavitelia.

Ďalším zdrojom poznania sociálno-ekonomickej štruktúry mladohalštatskej spoločnosti sú pohrebiská. Poznáme veľké mohyly kniežacej vrstvy z Nových Košarísk a Rece, ktoré sa čo do pohrebného rítu výrazne odlišujú od hrobov nižšej vrstvy spoločnosti, napr. od plochých žiarových hrobov v Malej nad Hronom, Hurbanove, Nových Zámkoch a inde. Odlišnosti v hroboch týchto dvoch sociálnych skupín sa prejavujú vo forme, úprave i výbave hrobov. Mohyly s drevenou komorou sa budovali pre zomrelých príslušníkov rodovej aris-

tokracie a jednoduché žiarové hroby (len výnimočne pod malými mohylami) pre príslušníkov ovládanej vrstvy obyvateľstva. V kniežacích mohylách v Nových Košariskách a v Reci sa nachádzalo množstvo bizarne zdobenej rituálnej keramiky so scénickými a figurálnymi motívmi. V jednoduchých hroboch sa našli len prosté nádoby v nepatrnom počte.

Do naznačeného sociálno-ekonomického prostredia, ktoré malo v mladšej fáze mladšej doby halštatskej prostredníctvom rodovej šľachty kontakty s južnými oblasťami Európy, zasiahli z pričiernomorskej oblasti Tráci, ktorí so sebou neprniesli len znalosť hrnčiarskeho kruhu, ale pravdepodobne aj vyspelú organizáciu trácko-gréckych miest z Trácie. Toto (ako aj obchodné styky so skýtskou pričiernomorskou oblasťou) prispelo k ďalšiemu rozvoju vojenskej demokracie.

Výsledky výskumov lokalít z mladšej doby halštatskej na Slovensku za posledných 50 rokov

Výsledky archeologických výskumov za posledných 50 rokov, no hlavne od roku 1948, zmenili obraz pravekých dejín Slovenska natoľko, že sa na kultúrny vývoj nášho územia môžeme dívať s obdivom. Zahraniční bádatelia zase oceňujú rozsiahle výskumy a získaný významný archeologický materiál z územia, ktoré ešte donedávna bolo skoro terrou incognitou.

Novšie výskumy poskytli množstvo poznatkov a doplnili tak obraz pravekých dejín. Z hľadiska doby halštatskej sa v posledných desaťročiach najviac skúmalo na juhozápadnom a severnom Slovensku. Výsledky doterajších výskumov dovoľujú zrekapitulovať vývoj v mladšej dobe halštatskej v jednotlivých oblastiach Slovenska, pričom treba zdôrazniť, že ani jedna z nich nebola od iných izolovaná.

Staršie obdobie mohylovej kultúry sa na juhozápadnom Slovensku skončilo velaticko-baierdorfskou kultúrou. V neskorej fáze mladšej doby bronzovej, v čase, keď sa objavuje železo, vzniká na území spomenutej kultúry podolská kultúra, ktorá má niekoľko oblastných skupín — na Slovensku chotínsku skupinu. Túto skupinu možno rozčleniť chronologicky na staršiu (velatickú) a mladšiu (vlastnú podolskú) fázu s prvkami kalenderberskej kultúry.

V mladšej fáze sa podolská kultúra rozšírila zo svojho pôvodného územia na východné Slovensko, kde vznikol somotorský typ, ako aj na juh do Juhoslávie, kde vznikla skupina Dalj. V tejto fáze badať vplyvy lužicko-sliezskej kultúry v oblasti mladopilinských popolnicových polí na juhu stredného Slovenska. Tieto vplyvy boli silnejšie než podolské, a tak vzniká kyjatický typ, ktorý patrí už do druhej polovice strednej fázy mladšej doby bronzovej.

Aj v okrajovej oblasti podolskej kultúry na východnom Slovensku sa zistil zásah kultúry lužických popolnicových polí a podieľal sa na vytváraní tzv. somotorského typu.

Na juhozápadné Slovensko, ktoré patrí do východoalpsko-panónskej oblasti a tvorí jej najsevernejšiu časť, vniká v mladšej dobe halštatskej do územia predchádzajúcej podolskej kultúry (typ Chotín) z Dolného Rakúska kalenderberská kultúra. Z tohto obdobia pochádzajú kniežacie mohyly, menšie mohyly i ploché žiarové hroby na celom tomto území. Zo severu prenikajú sem prvky lužickej kultúry. Slovenská kalenderberská kultúra v oblasti dolného Hrona, Ipľa a Váhu mala živé kontakty zo strednou časťou Zadunajska (Középrépáspuszta). Kultúrna zložka, ktorá inklinuje čiastočne do oblasti severných popolnicových polí, označuje sa ako seredská skupina.

Na dolnom toku Ipľa, Váhu a Hrona sú iba malé mohyly s plochými hrobmi; sporadicky sa v nich vyskytuje keramika maľovaná na červeno bez figurálnej a scénickej výzdoby. Na keramike z mladšej fázy badať trácke vplyvy. Územie tohto typu kalenderberskej kultúry bolo neskôr čiastočne osídlené tráckymi kmeňmi. Skýtsky vplyv možno pozorovať v napodobňovaní skýtskych výrobkov, ktoré sa do Karpatskej kotliny dostali obchodom. Západná časť územia slovenskej kalenderberskej kultúry sa vyznačuje veľkými kniežacími mohylami; hrobové komory v nich sú štvorcové, so zrubovou konštrukciou. Pôvod keramických tvarov z týchto mohýl treba hľadať v severotalianskej oblasti; scénické a figurálne motívy, geometrické vzory, červené maľovanie s tuhovanou výzdobou a mesiačkovité idoly dokresľujú náplň tejto zložky slovenskej kalenderberskej kultúry; datujeme ju do obdobia stupňov HC—HD.

Výskumami birituálnych pohrebísk a čiastočne aj sídlisk z trácko-skýtskej periódy na juhozápadnom a východnom Slovensku, ale aj v južnej časti stredného Slovenska, zistil sa vplyv tráckej (severotráckej) kultúry, isté etnické posuny severotráckych kmeňov do Karpatskej kotliny, ako aj obchodné styky s územím severného Pričiernomoria (so Skýtmi). Kalenderberská kultúra sa do-

čkala týchto zmien. Styky s juhovýchodnou Európou — s oblasťou Trácie — priniesli zvrat vo výrobe keramiky zavedením používania hrnčiarskeho kruhu. O prítomnosti Dákov na juhozápadnom Slovensku v mladšej dobe halštatskej niet žiadnych archeologických, ani historických dokladov. Trácko-skýtska perióda na tomto území trvala až do príchodu Keltov; dokazujú to najstaršie keltské hroby z prvej polovice III. stor. pred n. l.

Neskoropilinskú oblasť v južnej časti stredného Slovenska, ktorá bola v stupňoch HA—HB čiastočne ovplyvnená gávskou kultúrou, zasiahli aj mladolužické vplyvy a vznikol tu (v stupni HB) kyjatický typ, ktorý sa dočkal príchodu severotráckych kmeňov. Birituálne pohrebiská z trácko-skýtskej periódy dokazujú príbuznosť s kuštanovickou a trácko-skýtskou kultúrou juhozápadného Slovenska (patrí do potiskej oblasti). O trvalej prítomnosti Skýtov a Dákov v mladšej dobe halštatskej na strednom Slovensku niet dôkazov. Pri posune tráckych kmeňov do tejto oblasti treba rátať s čiastočným odchodom mladolužického obyvateľstva na sever.

Východné Slovensko od konca strednej a začiatku mladšej doby bronzovej patrí do východokarpatského kultúrneho okruhu. Až sem siahala oblasť gávskej kultúry, rozšírenej v Sedmohradsku, vo východnej časti Alföldu, na Zakarpatskej Ukrajine a čiastočne v juhoslovanskom Banáte. Gávsky zásah prenikol v stupni HA aj do južnej časti stredného Slovenska, do kyjatického kultúrneho prostredia. Pokračovanie týchto zásahov do oblasti velaticko-baierdorfskej kultúry spolu s lužickou kultúrou prispelo k obohateniu podolskej kultúry na juhozápadnom Slovensku.

Na predchádzajúcom kultúrnom podloží vznikla v južných oblastiach východného Slovenska tzv. kuštanovická kultúra, ktorá zaberala hlavne územie Zakarpatskej Ukrajiny. Táto kultúra patrí do severotráckeho okruhu. Východné Slovensko, časť juhozápadného a južné oblasti stredného Slovenska sa tak dostávajú do styku s vyspelými oblasťami tráckeho Pričiernomoria, o čom okrem iného svedčí keramika vyrobená na hrnčiarskom kruhu, ktorá sa zistila v prostredí kuštanovickej kultúry. Mohyly so žiarovými hrobmi vykazujú rozdiely vo vybavení hrobov, a tým odzrkadľujú hospodársku diferenciáciu spoločnosti, vyplývajúcu z rozdielnych hospodárskych podmienok. Hornaté kraje východného Slovenska patrili síce do oblasti kuštanovickej kultúry, no treba tu rátať aj s ojedinelým osídlením ľudu popolnicových polí.

Severné Slovensko patrí približne od čiary vedenej južnejšie od Trenčína po Košice do sféry ľudu lužických popolnicových polí. K systematicky prebádaným oblastiam s lokalitami z mladšej doby halštatskej prislúcha Orava. Hromadné nálezy z Hrádku pri Istebnom, Krásnej Hôrky, Medvedzia a Nižnej patria do staršej, ale čiastočne už aj do mladšej doby halštatskej. Zo staršieho lužického základu vyrastá mladohalštatská kultúra popolnicových polí oravského typu, dokumentovaná nálezmi z pohrebísk. Dácku kultúru na Orave ani v iných oblastiach severného Slovenska nemožno predpokladať od doby bronzovej; niet žiadnych dokladov o Dákoch na severnom Slovensku ani v mladšej dobe halštatskej. Najnovšie výskumy v Liptove ukázali, že dácky podiel na formovaní a vývoji púchovskej skupiny nemal taký rozsah a význam, aký sa mu doteraz prisudzoval.[157]

Výsledky archeologických výskumov na Slovensku v posledných 50 rokoch dokázali, že niektoré oblasti Slovenska, hlavne jeho juhozápadná časť, mali v mladšej dobe halštatskej styky s klasickými oblasťami súvekej Európy. Budovanie kamenných múrov na hradiskách, kamenné stavby, ráz opevnených miest, špecializovaná výroba a iné poznatky umožnili zistiť stav výrobných síl v mladšej dobe halštatskej a charakter sociálnej diferenciácie v období vojenskej demokracie. Výsledky výskumov na Slovensku sú dôležitým príspevkom archeológie k poznaniu sociálnych a ekonomických pomerov v mladšej dobe halštatskej.

Poznámky a literatúra

[1] Sándorfi N., *A szomolányi őstelepről*, AÉ IX, 1889, 420—423; ten istý, *A szomolányi őstelepről*, AÉ X, 1890, 66—71; ten istý, *Szomolányi ásatások*, AÉ XVI, 1896, 115, 116.

[2] J. P., *Bronzový hromadný nález na Hrádku pri Istebnom v oravskej stolici*, SMSS IV, 1899, 154—158; Kubinyi M., *Az isztebnei bronzleletről*, AÉ XXII, 1902, 342—345; ten istý, *Krasznahorkai bronzlelet*, AÉ XII, 1892, 156; Petrikovich J., *Ešte niekoľko slov k nášmu bronzovému hromadnému nálezu na Hrádku pri Istebnom v Orave*, ČMSS VI, 1903, 1, 2.

[3] Hoening O'Caroll E. — Halaša A., *Púchovské starožitnosti*, SMSS VIII, 1903, 3—23, 111—127; Holuby J. Ľ., *Upozornenie na Bošácku dolinu v Trenčiansku*, OP I, 1922, 106, 107.

[4] Thomka J., *Zólyomvármegye őstelepei*, AÉ XI, 1891, 249—300; Leustách L., *Zólyommegyei őstelepekről*, AÉ VIII, 1888, 433.

[5] Kmeť A., *Ďalšie výskumy z obvodu Sitna*, SMSS VII, 1902, 150—177; ten istý, *Popolnicové polia z ďalšieho okolia Sitna*, ČMSS VIII, 1905, 37, 38.

[6] Eisner J., *Úvod*, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 9—17.

[7] Janšák Š., *Staré osídlenie Slovenska — Dolný Hron a Ipeľ v praveku*, Turčiansky Sv. Martin 1938.

[8] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, Bratislava 1933.

[9] Eisner J., l. c., 148.

[10] Sándorfi N., AÉ X, 1890, tab. II: 7, tab. III: 3, 6—11.

[11] Eisner J., l. c., 149.

[12] Tamže.

[13] Tamže, tab. XL: 4.

[14] Tamže, 149.

[15] Tamže, 149.

[16] Tamže, 149—152.

[17] Pulszky F., *A magyar nemzeti muzeum régiségtárának legújabb gyarapodása*, AÉ XIII, 1879, 304; Eisner J., l. c., 149—152.

[18] Petrikovich J., l. c.; J. P., SMSS IV, 1899, 154—158; Kubinyi M., l. c.

[19] Márton L., *A magyarhoni fibulák osztályozása*, AÉ XXXIII, 1913, 333, obr. na str. 336.

[20] Eisner J., l. c., 151, 152.

[21] Tamže, 152—154.

[22] Tamže, 152, tab. XLI.

[23] Tamže, 152, tab. XL: 6.

[24] Hampel J., *A bronzkor emlékei Magyarhonban I*, Budapest 1886, tab. LIV: 1, tab. CXII.

[25] Eisner J., l. c., 154—163.

[26] Janšák Š., *Slovenské hradiská z doby halštatskej*, SMSS XXIII, 1929, 1—32; ten istý, *Staré osídlenie Slovenska*, SMS XXIV, 1930, 1—66.

[27] Janšák Š., *Staré osídlenie Slovenska*, SMSS XXV, 1931, 3—61.

[28] Eisner J., l. c., 160.

[29] Tamže, 164—166.

[30] Tamže, 164.

[31] Tamže, 165.

[32] Budinský-Krička V., *Slovensko v prvej dobe železnej*, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 93—103.

[33] Tamže, 94, 95.

[34] Eisner J., l. c., 149. V. Budinský-Krička zahrnul do stredného Slovenska stredné Považie, Oravu a Turiec.

[35] Budinský-Krička V., l. c., 95.

[36] Tamže, 95.

[37] Tamže, 95—98.

[38] Tamže, 96.

[39] Tamže, 96.

[40] Tamže, 96, 97.

[41] Tamže, 97, 98.

[42] Tamže, 98.

[43] Tamže, 98—100.

[44] Tamže, 99.

[45] Sándorfi N., l. c., Eisner J., l. c., Janšák Š., l. c. Výskum na úpätí Molpíra pred II. svetovou vojnou uskutočnil A. Loubal. Jeho náhla smrť a strata nálezov počas vojny znemožnili zrekonštruovať výsledky výskumu.

[46] Budinský-Krička V., l. c., 99.

[47] Pichlerová M., *Mladohalštatské popolnicové pohrebisko vo Vrádišti*, SlA VIII—1, 1960, 125—182.

[48] Benadík B., *Laténské pohřebiště ve Velké Mani na Slovensku*, AR V, 1953, 157—167, 185—189.

[49] Budinský-Krička V., l. c., 101.

[50] Tamže, 101.

[51] Dušek M., *Halštatská kultúra chotínskej skupiny na Slovensku*, SlA V—1, 1957, 73—173.

[52] Paulík J., *Juhozápadné Slovensko v mladšej dobe halštatskej*, SlA IV—2, 1956, 191.

[53] Paulík J., *Halštatská a halštatsko-laténska osada pri Seredi*, SlA III, 1955, 134—194; Buchvaldek M., *Halštatské sídliště v Seredi na Slovensku*, AR VI, 1954, 456—462, 477.

[54] Paulík J., SlA IV—2, 1956, 178.

[55] Paulík J., SlA III, 1955, 145.

[56] Tamže, 147.

[57] Tamže, 149.

[58] Pittioni R., *Urgeschichte des österreichischen Raumes*, Wien 1954, 602, 603.

[59] Paulík J., SlA III, 1955, 146.

[60] Paulík J., SlA IV—2, 1956, 178.

[61] Tamže, 178—180.

[62] Dušek M., *Die thrako-skythische Periode in der Slowakei*, SlA IX, 1961, 155—170.

[63] Paulík J., SlA IV—2, 1956, 182.

[64] Tamže, 185.

[65] Tamže, 186.

[66] Dušek M., SlA IX, 1961, 24—28.

[67] Paulík J., SlA IV—2, 1956, 191.

[68] Tamže, 190.

[69] Paulík J., *Chata zo staršej doby železnej v Križovanoch nad Dudváhom*, ŠZ AÚSAV 10, 1962, 65, 66; ten istý: *Mladohalštatská zemnica v Bučanoch*, ŠZ AÚSAV 3, 1959, 146, 147; ten istý, SlA IV—2, 1956, 187; Kraskovská Ľ., *Mladohalštatské sídlisko v Ratkovciach*, ŠZ AÚSAV 9, 1962, 143—168; tá istá, *Sídlisko z doby halštatskej a rímskej v Ivanke pri Dunaji*, ZSNM LXIV, História 10, 1970, 85—119; Slezák C., *Praveké náleziska v okolí Tardoškedu*, OP I, 1922, 121;

Janšák Š., *Staré osídlenie Slovenska*, SMSS XXV, 1931, 20, tab. XI; Ratkoš P. — Lichner J. — Polla B. — Štefanovičová T., *Bratislavský hrad*, Bratislava 1960, 144; Pichlerová M., *Príspevok k najstaršiemu osídleniu Bratislavy*, Historický sborník Slovenského národného múzea I, 1961, 65—69; tá istá, *Praveké nálezy na území Veľkej Bratislavy*, Bratislava III, 1967, 21—23, 36; Novotná M. — Novotný B., *Nové archeologické nálezy v Bratislave*, Slavín I (Historická ročenka Západoslovenského kraja), 1965, 10, 11; Nitra-Zobor, výskum B. Chropovského; Furmánek V., *Záchranný výzkum mladohalštatského sídliště ve Vráblích*, SZ AÚSAV 18, 1970, 342—352; Fiala A. — Polla B. — Šášky L. — Štefanovičová T., *Doterajšie výsledky výskumu na Bratislavskom hrade*, Bratislava I, 1965, 33; Janšák Š., *Predhistorické sídlisko na plošine bratislavského hradu*, Historica Slovaca V, 1947, 54—62.

[70] Pichlerová M., *Praveké nálezy*, Bratislava III, 1967, 22.

[71] Dušek M., *Výskum hradiska z mladšej doby halštatskej v Smoleniciach roku 1963*, AR XVII, 1965, 487—495, 504—508; ten istý, *Ein Burgwall der jüngeren Hallstattzeit in Smolenice*, Nitra 1966; ten istý, Výskum hradiska z mladšej doby halštatskej v Smoleniciach, AR XIX, 1967, 583—591; ten istý, *Smolenice — eine Burg der Hallstattzeit in den Kleinen Karpaten*, AAC X, 1968, 99—109; ten istý, *Der junghallstattzeitliche Fürstensitz auf dem Molpír bei Smolenice*, Symposium zu Problemen der Hallstattzeit in Mitteleuropa (v tlači).

[72] Radimský V. — Szombathy I., *Urgeschichtliche Forschungen in der Umgegend von Wies in Mittelsteiermark*, MAGW XV, 1885, 101—117.

[73] Tripp H., *Vorgeschichtliche Siedlungsgrabungen in Gross-Weikersdorf (Niederdonau)*, MAGW LXXI, 1941 260—283; Pichlerová M., *Nové Košariská — Kniežacie mohyly zo staršej doby železnej*, Bratislava 1969, 149—182.

[74] Paulík J., SlA IV—2, 1956, 180, tab. X: 20; Dušek M., *Juhozápadné Slovensko v mladšej dobe halštatskej*, AR XIV, 1962, 610—625, 639—644.

[75] Paulík J., l. c., 180, tab. X: 15; Eisner J., *Nové nálezy z první doby železné na Slovensku*, Bratislava VII, 1933, tab. 1: 3, 10.

[76] Paulík J., SlA IV—2, 1956, 180, tab. III: 2, 5, tab. IX: 1; Dušek M., *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín*, Bratislava 1966, tab. XV: 8, tab. XLIX: 16; tam je aj ďalšia literatúra.

[77] Ústne oznámenie I. H. Crişana, Cluj.

[78] Pichlerová M., *Nové Košariská*, 188—190.

[79] Za urobenie skúšok ďakujem dr. H. Quittovi, Deutsche Akademie der Wissenschaften zu Berlin, Zentralinstitut für alte Geschichte und Archäologie — Bereich Ur- und Frühgeschichte (Tgb. Nr. 452/4, 112/70).

[80] Kossack G., *Südbayern während der Hallstattzeit*, Textband, RGF 24, 1959, obr. 8 (spony a náramky z Hallstattu), obr. 9 (spony a náramok zo Slovinska), obr. 10 (spony a náramky z Klein-Kleinu, Rakúsko), obr. 11 (loďkovité spony z Este); Gabrovec S., *Zur Hallstattzeit in Slowenien*, Germania 44, 1966, obr. 12 (loďkovité spony zo Stičny).

[81] Pichlerová M., *Nové Košariská*.

[82] Tamže, 195.

[83] Chocholoušek V. — Nudera Z., *Ein Beitrag zur Technologie der junghallstattzeitlichen Keramik aus Nové Košariská*, SlA XVI, 1968, 447—459; Pichlerová M., *Zur Typologie der hallstattzeitlichen Keramik aus Nové Košariská*, SlA XVI, 1968, 435—446; tá istá, *Nové Košariská*, 188.

[84] Chropovský B., *Výskum halštatskej mohyly v Réci*, AR VII, 1955, 760, 767, 769—772; Kromer K. — Peschek Ch., *Die hallstättischen Grabhügel in Niederösterreich und im Burgenland*, MAGW LXXXVII, 1957, 53—66; Rómer F., *Les tumuli (Halmok)*, Compte-rendu de la VIIIe session II, Budapest 1876, 104—108; Lazár J., *Über die frühe Eisenzeit des Donauraumes*, Acta Antiqua V, 1957, 19—43; Šolle M., *Jižní Morava v době halštatské*, PA XLVI, 1955, 127; Pichlerová M., *K otázke geografického vymedzenia oblasti východoalpských kniežacích mohýl na strednom Dunaji*, SSNM LXI, História 7, 1957, 3—35.

[85] Paulík J., *Hrobové nálezy z mladšej doby halštatskej na juhozápadnom Slovensku*, SlA VI—2, 1958, 361—379; ten istý, *Nálezy mladohalštatskej mohyly v Malej nad Hronom, okr. Štúrovo*, AR XI, 1959, 796—800, 817, 818; Modrany — výskum S. Dušekovej v rokoch 1970—1971; Pichlerová M., *Špačince v praveku a ranej dobe dejinnej*, SSNM LVIII, História 3, 1963, 104—124; tá istá, *Východoalpská oblasť halštatskej kultúry na juhozápadnom Slovensku*, ZSNM LXIV, História 10, 1970, 5—22; tá istá, *Mladohalštatské žiarové pohrebisko vo Veľkých Úľanoch*, AR X, 1958, 505—507, 516—519, Točík A. *Pohrebisko z doby bronzovej a halštatskej v Malej nad Hronom*, ŠZ AÚSAV 3, 1959, 175, 176; Dušek M., *Juhozápadné Slovensko*, AR XIV, 1962, 610—625, 639—644; Eisner J., *Nové nálezy z první doby železné na Slovensku*, Bratislava VII, 1933, 238; Paulík J., *Výskum na pieskovisku v Hurbanove*, AR X, 1958, 481—487, 497—498.

[86] Pichlerová M., *Hladohalštatské popolnicové pohrebisko vo Vrádišti*, SlA VIII—1, 1960, 125—182; Eisner J., *Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi roku 1932 a 1933*, SMSS XXVII—XXVIII, 1933—1934, 178; ten istý, *Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi roku 1934*, SMSS XXIX, 1935, 67; ten istý, *Nové nálezy z první doby železné na Slovensku*, Bratislava VII, 1933, 238.

[87] Paulík J., *Hlinená cista z Abrahámu*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 241—243; ten istý, *Loďkovité spony z Abrahámu na Slovensku*, AR XII, 1960, 330—336, 348; Kolník T., *Ďalšie nálezy z Abrahámu na Slovensku*, AR X, 1958, 539.

[88] Paulík J., *Význam ľudu severných „popolnicových" polí pre vnútrokarpatský vývoj*, ŠZ AÚSAV 13, 1964, 167.

[89] Dušek M., *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín* (tam je uvedená aj ďalšia literatúra).

[90] Dušek M., l. c., tab. I: 18, II: 15, 20, IV: 18, V: 22, VI: 11, VIII: 6, 7.

[91] Párducz M., *Le cimetière hallstattien de Szentes-Vekerzug*, AAH II, 1952, 143—172; *(II)*, AAH IV, 1954, 25—91; *(III)*, AAH VI, 1955, 1—22 (tam je uvedená aj ďalšia literatúra).

[92] Mirčev M., *Rannotrakijskijat nekropol pri Ravna*, IAI XXXV, 1962, tab. X: 6, XI: 3, XIV: 6; Velkov I., *Mogilni grobni nachodki ot Brezovo*, IAI VIII, 1934, obr.

4: 1; Dremsizova C., *Mogilnijat nekropol pri s. Braničevo*, IAI XXV, 1962, obr. 3: 1.

[93] Dušek M., l. c., 98, 99.

[94] Tamže, 98, tab. VII: 26, XI: 1, 4.

[95] Mirčev M., l. c.; Velkov I., l. c.

[96] Dušek M., l. c., tab. I: 17, XXVI: 20, 26, XI: 6, 8, 10, XII: 13, XIV: 2.

[97] Böhm J. — Jankovich J. M., *Skýthové na Podkarpatské Rusi*, Carpatica, Praha 1936, 1—80.

[98] Dušek M., l. c., 99; Mirčev M., l. c., tab. IX: 1, 5; Horedt K., *Cercetările arheologice din regiunea Hoghiz-Ugra și Teiuș*, Materiale I, 1953, 805, obr. 12: 4.

[99] Dušek M., l. c., 29, tab. V: 17, IX: 11, 31, XXIV: 14, XXXIV: 2; Barb A., *Hügelgräbernekropolen und frühgeschichtliche Siedlungen im Raume der Gemeinde Schandorf und Pinkafeld (Burgenland)*, MAGW LXVII, 1937, 77; ten istý, *Spuren alter Eisengewinnung im heutigen Burgenland*, WPZ XXIV, 1937, 120—123; Kromer K., *Brezje*, Arheološki katalogi, Slovenija II, 1959, 21, tab. 17: 2—6; Foltiny S., *Zur Frage des „skythischen" Einflusses in Ostösterreich*, Archaeologia Austriaca 33, 1963, 28, 30; Vulpe A., *Necropola hallstattiana de la Ferigele*, București 1967, tab. XVI: 3, 4; Venedikov I., *Trakijskata juzda*, IAI XXI, 1957, 153—201; Wiesner J., *Fahren und Reiten in Alteuropa und im alten Orient*, Leipzig 1939, 64.

[100] Dušek M., l. c., 100, tab. V: 20, XLIV: 9; Fettich N., *Der skythische Fund von Gartschinowo*, Budapest 1937, 43, 44; ten istý, *Adatok az ősgermán állatornamentumok II. stílusának eredetkérdéséhez*, AÉ XLIII, 1929, 328—358.

[101] Beck C. W. — Dušek M., *Die Herkunft des Bernsteins vom thrakischen Gräberfeld von Chotín*, SlA XVII—1, 1969, 247—258.

[102] Dušek M., *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín*, 37, 38, 103.

[103] Chropovský B., *Birituálne skýtsko-halštatské pohrebisko v Senci*, ŠZ AÚSAV 9, 1962, 131—142; Pichlerová M., *Skýtsko-halštatské pohrebisko v Senci*, SSNM LVI, História 2, 1962, 70—83; Kraskovská Ľ., *Birituálne pohrebište v Seredi*, SlA I, 1953, 195—198; Willvonseder K., *Zur ur- und frühgeschichtlichen Besiedlung der Grossen Schütt*, Sudeta X, 1934, obr. 2: 15; Ka, *Pohrebište z doby predkeltskej v Dolných Krškanoch pri Nitre*, AR III, 1951, 308, 315—318; Kudláček J., *Praveké nálezy z Andača*, SlA I, 1953, 199—210.

[104] Paulík J., *Skýtsko-halštatská chata v Dvoroch nad Žitavou*, ŠZ AÚSAV 2, 1957, 75—81; Vladár J., *Skýtsko-halštatská chata v Čake*, ŠZ AÚSAV 10, 1962, 125, 128; ten istý, *Halštatská a halštatsko-laténska osada pri Seredi*, SlA III, 1955, 135—194; Liptáková Z., *Výskum v dusikárni pri Šali*, AR XV, 1963, 328, 329; Vendtová V., *Výskum v Slovenských Ďarmotách roku 1962*, AR XVI, 1964, 348—357; Novotný B., *Skythsko-halštatské sídlištní nálezy na Slovensku*, AR VII, 1955, 458—464, 481—486; Budinský-Krička V., *Prehistorické a ranodejinné nálezy v Leviciach*, AR II, 1950, 153—158.

[105] Herodot, IV.

[106] Plinius, III, 149, IV; Strabo, VII, 45, 12.

[107] Homér, *Ilias*, XII, 576, 807.

[108] Aricescu A., *Die bodenständige Bevölkerung der Dobrudscha und ihre Beziehungen zu den Griechen in der hellenistischen Epoche*, Studii Clasice III, 1961, 74—81.

[109] Fettich N., Der skythische Fund *von Gartschinowo*, Budapest 1937, tab. IX: 2, 2a; Benadík B., *Skythský problém ve světle nových archeologických nálezů na Slovensku*, AR V, 1957, 673, obr. 312; Meľukova A. I., *K voprosu o pamiatnikach skifskoj kuľtury na territorii Srednej Jevropy*, SA XXII, 1955, 248.

[110] Benadik B., *Chronologické vzťahy keltských pohrebísk na Slovensku*, SlA X, 1962, 348.

[111] Crișan I. H., *Zur Frage der dako-getischen Besiedlung auf dem Gebiet der Slowakei*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 83—106.

[112] Petrovský-Šichman A., *Archeologický prieskum stredného Poiplia roku 1955*, ŠZ AÚSAV 7, 1961, 157, mapa VI.

[113] Balaša G., Skýtske pohrebisko v *Preseľanoch nad Ipľom, okr. Šahy*, SlA VII—1, 1959, 87—98.

[114] Balaša G., *Praveké osídlenie stredného Slovenska*, Bratislava 1960, 60—63.

[115] Tamže, 62.

[116] Balaša G., *Praveké osídlenie Gemera*, Banská Bystrica 1965, 14; ten istý, *Mladohalštatské a keltské pohrebisko v Drni*, AR XV, 1963, 687—693, 708.

[117] Bárta J., *Majda-Hraškova jaskyňa a jej kultová funkcia v dobe halštatskej*, SlA VI—2, 1958, 347—355.

[118] Bánesz L., *Prieskumy v Juhoslovenskom krase pri* Rožňave, ŠZ AÚSAV 9. 1962, 237—240; Bárta J., *Ďalší nález kultovej masky pri Silici*, Svet vedy IX, 1962, 246.

[119] Budinský-Krička V., Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 100.

[120] Bárta J., SlA VI—2, 1958, 353.

[121] Böhm J. — Jankovich J. M., *Skythové na Podkarpatské Rusi*, 24.

[122] Tamže, 67—71.

[123] Čilinská Z., *Žiarový hrob kuštanovického typu v Michalovciach*, SlA VII—1, 1959, 79—86.

[124] Dušek M., *Die thrako-skythische Periode in der Slowakei*, SlA IX, 1961, 155—170.

[125] Dušek M., *Regiunile carpato-dunărene și sudul Slovaciei în etapa hallstattiană tîrzie*, Arheologia Moldovei II—III, 1964, 273—298; ten istý, *Waren die Skythen in Mitteleuropa und Deutschland?*, PZ XIII, 1964, 49—76; ten istý, *Einfluss der Thraker auf die Entwicklung im Karpatenbecken in der jüngeren Hallstattzeit*, IAI XXVII, 1964, 55—76.

[126] Pastor J., *Sídliskový výskum na Somotorskej hore r. 1955*, SlA VI—2, 1958, 314—346; Pleinerová I. — Olmerová H., *Halštatské nálezy ze Somotorské hory*, SlA VI—1, 1958, 109—119.

[127] Pastor J., l. c., 326.

[128] Paulík J., *Halštatsko-laténske osídlenie „Hrádku" v Michalovciach*, ŠZ AÚSAV 3, 1959, 177—180.

[129] Budinský-Krička V., *Výskum na mohylníku v Zemplíne roku 1958*, Referáty za rok 1958, časť II, Liblice 1959, 61—69; Benadik B., *Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplín in der Ostslowakei*, Germania 43, 1965, 63—91; Andel K., *Pozdne laténske sídlište v Zemplíne na východnom Slovensku*, AR VII, 1958, 790, 791, 795—799.

[130] Benadik B., *Mladohalštatské nálezy v dobe laténskej*, Archeologické studijní materiály I, Praha 1964, 86.

[131] Tamže, 89.

[132] Kolektív pracovníkov AÚSAV Košice, *Archeologický výskum na východnom Slovensku roku 1961*, ŠZ AÚSAV

9, 1962, 296—298; Čilinská Z., *Záchranné výskumy na východnom Slovensku*, AR XI, 1959, 510—512, 522—526.

[133] Paulík J., *Staršia doba železná*, Pravek východného Slovenska, Košice 1966, 145.

[134] Tamže.

[135] Dušek M., *Výskum hradiska z mladšej doby halštatskej v Smoleniciach r. 1963*, AR XVII, 1965, 487—495, 504—508.

[136] Crişan I. H., *Zur Frage der dako-getischen Besiedlung auf dem Gebiet der Slowakei*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 83—106.

[137] Tamže, 86, 88, 89, 92, 101.

[138] Benadik B., l. c., 85—92.

[139] Točík A., *Laténsko-dácke osídlenie na juhozápadnom Slovensku*, Referáty za rok 1958 II, Liblice 1959, 71—86.

[140] Tamže, 71.

[141] Paulík J. — Novotná M. — Benadik B., *Život a umenie doby železnej na Slovensku*, Bratislava 1962, 15—106.

[142] Petrikovich J., *Bronzový nález v Liptove;* SMSS XV, 1910, 29—34; J. P., SMSS IV, 1899, 154—158; Kubinyi M., l. c.; Čaplovič P., *Hromadný nález z Nižnej*, AR IX, 1957, 775—777; Budinský-Krička V., *Výtvarný prejav slovenského praveku*, Turčiansky Sv. Martin 1942, 25; Eisner J., *Slovensko v pravěku*, 149; Paulík J. — Novotná M. — Benadik B., l. c., 15—106; Kavuljak A., *Bronzový nález v Nižnej n. Oravou*, ČMSS XXXI, 1940, 76—78.

[143] Novotná M., *Die Bronzediademe der Slowakei*, Sborník Filozof. fakulty UK Musaica XVIII (VII), 1967, 47—68.

[144] Čaplovič P., *K problematike osídlenia Oravy v mladšej dobe halštatskej*, AR XV, 1963, 297—300, 305—311, 317—327.

[145] Čaplovič P., *Lužické žiarové pohrebisko na Hradách v Dolnom Kubíne*, SlA VII—2, 1959, 301—313; ten istý, *Lužické žiarové pohrebisko pod Skalkou vo Vyšnom Kubíne*, SlA V—2, 1957, 339—346.

[146] Čaplovič P., *Mladohalštatské žiarové pohrebisko Kubín II-Medzihradné*, AR XIII, 1961, 334, 348, 354, 365, 366.

[147] Tamže, 366.

[148] Čaplovič P., *Pohrebisko z mladšej doby halštatskej v Podbieli*, SlA XVI, 1968, 177—203.

[149] Tamže, 178.

[150] Čaplovič P., SlA V—2, 1957, 339—346.

[151] Čaplovič P., *Výskum na Hrádku pri Istebnom*, AR IX, 1957, 777—784, 792—794; ten istý, *K problematike osídlenia Oravy v mladšej dobe halštatskej*, AR XV, 1963, 323—325.

[152] Čaplovič P., AR IX, 1957, 777—784, 792—794.

[153] Čaplovič P., *Hromadný nález z Nižnej*, AR IX, 1957, 775—777; Kavuljak A., *Bronzový nález z Nižnej*, 76—78.

[154] Uhlár V., *Mních pri Ružomberku v praveku a včasnej dobe dejinnej*, ŠZ AÚSAV 4, 1961, 139—179.

[155] Bárta J., *K otázke pravekého osídlenia Liskovskej jaskyne v Chočskom pohorí*, Geografický časopis SAV VI, 1955, 185—191.

[156] Uhlár V., l. c., 139—179.

[157] Pieta K., *Osídlenie zo staršej doby rímskej v Liptovskej Mare*, AR XXIV, 1972, 34—36.

Die Slowakei in der jüngeren Hallstattzeit

Mikuláš Dušek

Die archäologische Forschung zur Problematik der jüngeren Hallstattzeit in der Slowakei war sowohl bis zur Gründung (1918) als auch während der Tschechoslowakischen Republik in der Zwischenkriegszeit stark vernachlässigt. Mit der Gründung des Staatlichen archäologischen Institutes während des zweiten Weltkrieges (1942) wurde dem unerwünschten Stand in der Bodenforschung auch nicht abgeholfen. Erst mit der Eingliederung des Institutes in die Slowakische Akademie der Wissenschaften (1953) kam ein großer Umschwung in die Vor- und Frühgeschichtsforschung der Slowakei.

In der Arbeit J. Eisners *Slovensko v praveku*[8] waren alle bis zum Jahre 1933 aus der Slowakei bekannten archäologischen Funde zusammengefaßt. Der Autor gliederte darin das Gebiet der Slowakei in Landschaftsgebiete ein, und zwar in das südwestliche, mittlere, das Waagtal, das nördliche, südliche und in das nördliche Theißgebiet. Auf Grundlage dieser Einteilung bot er die Beschreibung der einzelnen Kulturen und ihrer Charakteristiken.

Ein weiterer Meilenstein im Studium der jüngeren Hallstattzeit war die 1947 erschienene Arbeit V. Budinský-Kričkas,[32] in der alle damaligen Ergebnisse der bescheidenen Grabungen von 1918 bis zum Abschluß des zweiten Weltkrieges aufgenommen waren. Der Autor gliederte darin die Slowakei ebenfalls in Bereiche ein — in die Mittelslowakei (dazu reiht er auch das mittlere Waagtal, das Turiectal und das Oravagebiet), die Südost- und die Südwestslowakei. In der Arbeit hat er außer den neueren Funden und Fundorten auch die von J. Eisner publizierten Erkenntnisse zusammengefaßt.

Die umfangreichen, seit 1948 in der Slowakei realisierten Grabungen lieferten schwerwiegende Belege über die Vorgeschichte des Landes. Zu den bestuntersuchten Gebieten gehört die Südwestslowakei,[52, 53, 67, 69, 71, 79, 81, 84, 87, 89, 103, 104] zu den weniger erforschten die Mittel-[112–120] und Ostslowakei[121–141] und zu den gut untersuchten die Nordslowakei mit dem Orava-Gebiet.[142–157]

Das wichtigste Moment bei der Analyse der sozial-ökonomischen Struktur der jüngeren Hallstattzeit in der Slowakei ist der Stand der Produktivkräfte. Ihre bedeutende Entwicklung in genannter Zeit hing mit der Entfaltung der Eisenverarbeitung zusammen. Die Folge der allgemein zunehmenden Verwendung des Eisens nicht nur zu Schmuck, sondern auch zu Werkzeugen war die Entfaltung der produktiven Sphäre und die Entstehung neuer Spezialisten-Handwerker. Das bezieht sich auf die Kenntnis der Erzlager, die Vorbereitungsart, die Verhüttung selbst und die Weiterverarbeitung zu Gegenständen. Mit der Entdeckung dieses neuen Materials ist auch die Frage der Eigentümer der Produktionsmittel verknüpft. Dieser Wandel in der Wirtschaftsbasis unterstützte den Zerfall der Gentilgesellschaft und beschleunigte die Bildung der Gentilaristokratie in Form der militärischen Demokratie, als typischer politischer und administrativer Überbau dieser Zerfallsphase. Bei der Herausbildung der Gentilaristokratie spielte der Kontakt mit dem antiken, mediterranen Sklavenhalterystem eine bedeutende Rolle.

Das slowakische archäologische Material aus der jüngeren Hallstattzeit spiegelt diese Wandlungen in der sozial-ökonomischen Struktur der damaligen Gesellschaft ebenfalls wider. Mit der Veränderung der wirtschaftlichen Struktur wandelte sich auch in enger Folgerichtigkeit die soziale Struktur der Gesellschaft. Diese Struktur offenbart sich dem Archäologen unmittelbar. Belegt ist sie vor allem durch die Befunde aus Siedlungen und Gräberfeldern, wie auch durch kultische und künstlerische Äußerungen.

Ein wichtiger Beleg für die Gültigkeit dieser Gesetzmäßigkeit in der junghallstattzeitlichen Gesellschaft der Slowakei ist der Vergleich der Siedlungen von Smolenice[71–80] und Sereď.[53–68] Während es sich bei der befestigten Höhensiedlung in Smolenice um eine Burganlage mit fürstlichen Attributen handelt, stellt die Siedlung in Sereď ein damaliges Dorf der Ebene dar. Auf den hervorstechenden Unterschied deutet auch die Steinmauer der Burganlage von Smolenice, während die Siedlungsanlage von Sereď zu den offenen Siedlungen gehört. Diesen Gegensatz ergänzt noch die verschiedene Bauweise der Häuser in Smolenice

und der Hütten in Sereď; die erstgenannten wiesen Steinsockel auf, darüber war eine Konstruktion in Blockbautechnik oder aus Rutengeflecht errichtet. Die Bewohner von Sereď hingegen wohnten in Halbgruben- oder Grubenhütten mit Pfostenkonstruktion. Den Unterschied zwischen der Burganlage und Siedlung dokumentieren ebenfalls die spezialisierten Produktionsobjekte in Smolenice (Eisenverarbeitung, Metallgießerei, Töpfereien usw.) gegenüber dem bäuerlichen Charakter der Ansiedlung in Sereď. Unterschiede in der Besitzverteilung und somit auch der gesellschaftlichen Differenzierung ersieht man auch aus der materiellen Kultur. In Smolenice befand sich eine große Menge Schmuck, Glas- und Bernsteinperlen, von denen sicherlich ein Teil aus Handelskontakten der Burg mit entfernteren Gebieten Europas stammt, wogegen die Ansiedlung in Sereď solcherlei Denkmäler nicht aufweist. Die zentrale Stellung der Burg von Smolenice belegen auch kleinere Burganlagen und Höhensiedlungen in der breiteren Umgebung von Smolenice in den Kleinen Karpaten und die sicherlich zum Smolenicer Burgwall und zu anderen Burgen gehörenden Talsiedlungen, von der Art, wie es die von Sereď u. a. waren.

Ein bedeutender Beleg über die sozial-ökonomische Stellung der Oberschicht in den Burganlagen ist die Konzentration von Horten in deren Umgebung (z. B. Ostražica im Oravagebiet). Diese Fundanhäufung spricht für eine Konzentration der ökonomischen und der Kaufkraft in den Händen der in den Burgen wohnenden Aristokratie. Auch die große, bei der Errichtung der Burgen angewandte Arbeitsleistung unterstreicht die führende Funktion der Aristokratie, welche die anderen zu dieser Arbeit gezwungen hat. Es ist anzunehmen, daß auch fremde Baumeister zu bestimmten Arbeiten hinzugezogen wurden.

Das zweite Element für die Kenntnis der wirtschaftlich-gesellschaftlichen Struktur der junghallstattzeitlichen Gesellschaft sind die Gräberfelder. Der Autor nennt die großen Hügelgräber der Fürstenschicht in Nové Košariská und Reca; diese Bestattungsart unterscheidet sich stark von jener des übrigen Teiles der Gesellschaft, wie z. B. die flachen Brandgräber in Malá nad Hronom, Hurbanovo, Nové Zámky und anderswo. Die Abweichungen in den Gräbern dieser beiden Gesellschaftsschichten äußern sich sowohl in der Bauweise der Gräber (Hügelgräber mit einer Holzkammer für den Gentiladel und einfache, nur ausnahmsweise unter kleinen Hügelschüttungen angelegte Brandgräber für die übrigen Stammesmitglieder), als auch in deren Ausstattung. In den Fürstenhügelgräbern von Nové Košariská und Reca befand sich eine Menge bizarr verzierter ritueller Keramik mit szenischen und figuralen Motiven. In den einfachen Gräbern hingegen fand man nur eine geringe Zahl schlichter Gefäße.

In diese angedeutete gesellschaftlich-wirtschaftliche Situation, die durch Verbindungen der Aristokratie mit den südeuropäischen Gebieten geschaffen worden war, griffen in der jüngeren Phase der Junghallstattzeit aus dem Schwarzmeergebiet die Thraker ein, die nicht nur die Kenntnis der Töpferscheibe mit sich brachten, sondern wahrscheinlich auch eine hochstehende Organisation der thrako-griechischen Städte Thrakiens. Diese Tatsache wie auch die Handelskontakte mit dem skythischen Schwarzmeergebiet trugen zu einer weiteren Entfaltung der militärischen Demokratie auf dem Gebiet der heutigen Slowakei in der Junghallstattzeit bei.

Die Grabungsergebnisse der letzten 50 Jahre, aber insbesondere seit 1948 und ihre bisherige Auswertung bieten für viele Abschnitte der Vorgeschichte ein neues oder mit vielen Erkenntnissen ergänztes Bild. Markant zu sehen ist dies in der Südwest- und in der Nordslowakei. Die ältere Hügelgräberepoche endete hier mit der Velatice-Baierdorf-Kultur. In der Spätphase der jüngeren Bronzezeit, in der das Eisen erstmals auftrat, entstand in diesem Velatice-Baierdorf-Bereich die Podoler Kultur. Diese Kultur gliedert sich in Regionalgruppen, z. B. in Ungarn die Vál-Gruppe, in der Slowakei (nach dem untersuchten Gräberfeld in Chotín) die Chotíner Gruppe, [51, 52] sie weist eine ältere Phase (Velatice-) und eine jüngere (die eigentliche Podoler Phase) mit Elementen der Kalenderberger Kultur auf. In der jüngeren Phase dehnte sich die Podoler Kultur aus ihrem ursprünglichen Kerngebiet in die Ostslowakei aus, wo der Somotor-Typus entstand, und nach Süden, wo sich in Jugoslawien die Dalj-Gruppe formte.

In der jüngeren Phase der Podoler Kultur sind Einflüsse der lausitzisch-schlesischen Kultur zu beobachten, und zwar ebenfalls in der jüngeren Phase der Bronzezeit im Bereich der Spätpilinyer Urnenfelder im Süden der Mittelslowakei. Diese Einflüsse waren stärker als die Podoler und so kam es zur Entstehung des Kyjaticer Typus, der bereits in die zweite Hälfte der mittleren Phase der jüngeren Bronzezeit gehört.

In die Südwestslowakei (die zum ostalpin-pannonischen Bereich als dessen nördlichster Teil ge-

hört) drang in der jüngeren Hallstattzeit in das Verbreitungsgebiet der vorangehenden Podoler Kultur (Chotíner Typus) aus Niederösterreich die Kalenderberg-Kultur ein. Es entstanden Fürstenhügelgräber (Nové Košariská, Reca)[81] wie auch kleinere Hügelgräber und Flachgräber mit Brandbestattungen auf dem gesamten Gebiet: (Janíky [Bez. Galanta], Chorvátsky Grob [Bez. Bratislava-Land], Hurbanovo [Bez. Komárno], Bajč [Bez. Komárno], Malé Kosihy [Bez. Štúrovo], Nové Zámky, Modrany [Bez. Komárno], Dolná Streda [Bez. Galanta], Špačince [Bez. Trnava] und Veľké Úľany [Bez. Senec]).[82–85] Von Norden und Westen sickerten Elemente der Lausitzer Kultur ein.[86] Die slowakische Kalenderberg-Kultur weist im unteren Gran-, Eipel- und Waagtal starke Kontakte mit dem zentralen Teil Transdanubiens auf. Jener Abschnitt, der teilweise in das Gebiet der nördlichen Urnenfelder inklinierte, wird als Sereď-Gruppe bezeichnet. Erkenntnisse über die Hütten aus dem Bereich der slowakischen Kalenderberg-Kultur gewann man in Krížovany nad Dudváhom, Ratkovce, Bučany (Bez. Trnava), Ivanka pri Dunaji (Bez. Bratislava-Umgebung), Nitriansky Hrádok (Bez. Nové Zámky), Bratislava-Burg, Bratislava-Stadt, Vráble (Bez. Nitra) und in dem systematisch untersuchten Burgwall Zobor in Nitra.[89]

Der Bereich der slowakischen Kalenderberg-Kultur (Sereď-Gruppe) gestaltete sich in der Stufe HC auf heimischer autochthoner Unterlage mit schlesisch-Platěnice-Einflüssen.[86] Das Unterlaufgebiet der Waag, Gran und Eipel weist keine großen Hügelgräber auf, die Keramik ist sporadisch rot bemalt, figurale und szenische Verzierung fehlt. In der jüngeren Phase nahm die Keramik thrakische Einflüsse auf. Das Verbreitungsgebiet dieses Typus der Kalenderberg-Kultur wurde später teilweise von thrakischen Stämmen überschichtet. Skythischen Einfluß kann man in der Nachahmung skythischer Denkmäler erblicken, die auf Handelswegen in das Karpatenbecken gebracht worden waren. Ein Teil des Bereiches der slowakischen Kalenderberg-Kultur hebt sich durch große Fürstenhügelgräber mit quadratischen hölzernen Grabkammern und neuen Keramikformen hervor, deren Herkunft im norditalischen Gebiet zu suchen ist. Szenische und figurale Motive, geometrische Elemente, rot bemalte Gefäße mit graphitierter Verzierung und Mondidole ergänzen das Bild der slowakischen Kalenderberg-Kultur. Zeitlich weist der Autor diese Kultur in die Stufen HC—HD.

Die Abdeckungen von bituellen Gräberfeldern und Siedlungsabschnitten aus der thrako-skythischen Periode (Chotín I [Bez. Komárno], Senec [Bez. Galanta], Sereď [Bez. Galanta], Želiezovce [Bez. Levice], Andač [Bez. Nitra], Dolné Krškany [Bez. Nitra] — Gräberfelder, Dvory nad Žitavou, Bajč, Svodov [alle Bez. Nové Zámky], Šarovce, Levice, Čaka [Bez. Levice], Čalovo [Bez. Komárno], Sereď [Bez. Galanta], Slovenské Ďarmoty [Bez. Lučenec], Šaľa [Bez. Galanta]) bewiesen nicht nur für die Südwestslowakei, sondern auch für den Süden der Mittel- und Ostslowakei einen Einfluß der thrakischen (nordthrakischen) Kultur auch mit bestimmten ethnischen Verschiebungen der nordthrakischen Stämme in das Karpatenbecken, ebenfalls Handelskontakte mit den Skythen im Nord-Schwarzmeergebiet. Die Kalenderberg-Kultur erlebte diese Wandlungen. Die Kontakte mit Südosteuropa, mit dem thrakischen Gebiet, brachten einen Umschwung in der Keramikproduktion durch Verwendung der Töpferscheibe. Über das Vorhandensein der Daker in der Südwestslowakei während der jüngeren Hallstattzeit existieren gar keine archäologischen und historischen Belege. Die thrako-skythische Periode dauerte in diesem Gebiet bis zur Ankunft der Kelten, was die ältesten keltischen Gräber aus der ersten Hälfte des III. Jh. v. u. Z. bezeugen.

Im Süden der Mittelslowakei war zuerst der Spätpilinyer Bereich in der Stufe HA—HB teilweise von einem Gáva-Einschlag betroffen und von Trägern der Junglausitzischen Kultur beeinflußt, so entstand der Kyjaticer Typus (HB). Die Bevölkerung mit diesem Typus von Denkmälern erlebte die Ankunft der nordthrakischen Stämme. Eine Verwandtschaft der Südwestslowakei mit der Kuštanovice- und mit der thrako-skythischen Kultur (diese gehört zum Theißgebiet) bezeugen die bituellen Gräberfelder aus der thrako-skythischen Periode (Preseľany nad Ipľom, Blh, Dubovec, Jesenské, Rimavská Sobota, Vyšná Pokoradz, Veľké Valice, Plešivec und Drňa).[112–120] Für eine dauernde Besetzung der Mittelslowakei während der jüngeren Hallstattzeit mit Skythen und Dakern sind keine archäologischen und historischen Belege vorhanden. Bei der Verschiebung der thrakischen Stämme in dieses Gebiet muß mit einem teilweisen Abgang der junglausitzischen Bevölkerung nach Norden gerechnet werden.

Die Ostslowakei gehörte seit Ende der mittleren und Anfang der jüngeren Bronzezeit zum ostkarpatischen Kulturbereich mit der Gáva-Kultur

als Schwerpunkt (Siebenbürgen, Teil der Ostslowakei, östliches Alföld, Karpato-Ukraine und Teil des jugoslawischen Banats). Der Gáva-Einschlag erreichte bereits in der Stufe HA auch den Süden der Mittelslowakei, wo die Kyjatice-Bevölkerung lebte. Die Verschiebung dieser Einschläge in den Bereich der Velatice-Baierdorf-Kultur zusammen mit dem nördlichen Lausitzer Verband trug zur Bereicherung der Podoler Kultur in der Südwestslowakei bei.

Auf der vorangehenden Kulturunterlage gestaltete sich in den südlichen Teilen der Ostslowakei die sog. Kuštanovice-Kultur, die hauptsächlich die Karpato-Ukraine einnahm.[124] Die Kultur gehört zum Bereich der nordthrakischen Stämme. Dadurch kam die Ostslowakei, ähnlich wie auch der Süden der Mittel- und ein Teil der Südwestslowakei, mit den entwickelten thrakischen pontischen Gebieten in Berührung, was unter anderem die Funde scheibengedrehter Gefäße im Milieu der Kuštanovice-Kultur belegen, die oft fälschlich keltischen Einflüssen zugeschrieben werden. Die Hügelgräber mit Brandbestattungen (Michalovce)[123] lassen Unterschiede in der Ausstattung erkennen, wodurch sie auf differenzierte wirtschaftliche und gesellschaftliche Verhältnisse hinweisen. Die Gebirgslandschaften der Ostslowakei weisen zwar eine Zugehörigkeit mit dem Kuštanovice-Bereich auf, doch ist hier mit vereinzelte Besiedlung mit Urnenfelderbevölkerung anzunehmen. Die Siedlungen von Somotor[126] und Hrádok bei Michalovce[128] sprechen mit ihrem keramischen Inventar auch für eine Zugehörigkeit mit der nordthrakischen Kultur. Eine Berührung der Kelten mit der alteingesessenen junghallstattzeitlichen Bevölkerung der Ostslowakei erfaßte man in mehreren Fundorten. Die Siedlungsobjekte gehören aber in die spätlatènezeitliche Epoche, wie z. B. die befestigte Siedlung in Zemplín, wo in der Wallbasis eine junghallstattzeitliche Schicht der nordthrakischen Kuštanovice-Kultur und darauf der spätlatènezeitliche Teil der Befestigung mit der sog. kelto-dakischen Kulturfüllung festgestellt wurden.[129] Der Burgwall von Zemplín wurde in die zweite Hälfte des I. Jh. v. u. Z. datiert. Die Gräber in Cejkov, Košice, Košťany und Orechová entfallen in die erste Hälfte der Mittellatènezeit.[130, 131] Neufunde aus der jüngeren Hallstattzeit[132] wie auch ältere aus diesem Gebiet (Nižná Myšľa, Höhle Fajka in Jasov)[132–135] samt den Funden aus neueren Grabungen bewiesen eine kontinuierliche Entwicklung dieses Gebietes mit einem Einschlag der nordthrakischen Kultur. Das Vorhandensein der Daker in diesem wie auch im gesamten Gebiet der Slowakei seit der jüngeren Bronzezeit [136, 137] ist weder archäologisch noch historisch bewiesen. Die kelto-dakische Kulturfüllung in diesem Landschaftsteil gehört ähnlich wie in der Südwestslowakei in die zweite, bzw. erste Hälfte des I. Jh. v. u. Z.[138, 139]

Die Nordslowakei lag etwa südlich der Linie von Trenčín bis Košice in der Sphäre des Urnenfeldervolkes. Zu systematischer erforschten Gebieten der jüngeren Hallstattzeit gehört das Orava-Gebiet. Es ist durch die Hortfunde aus Hrádok bei Istebné, Krásna Hôrka, Medvedzie und Nižná bekannt.[142] Ein Teil dieser Denkmäler wird in die ältere, der andere in die jüngere Hallstattzeit datiert. Aus der älteren Lausitzer Unterlage (Oravský Podzámok — Gräberfeld, Dolný Kubín I-Na Hradách — Gräberfeld)[144, 145] erwuchs die junghallstattzeitliche Kultur der Urnenfelder vom Orava-Typus, belegt durch Funde aus Gräberfeldern (Dolný Kubín II—Medzihradné, Gräberfeld Skalka nad Vyšným Kubínom, Jasenová, Podbiel und Zemianska Dedina).[146–150]

Bedeutende Gräberfelder des Orava-Gebietes werden durch abgedeckte Burganlagen von Tupá Skalka bei Vyšný Kubín und Hrádok bei Istebné ergänzt.[151] Die Hütten der Burganlage von Tupá Skalka bildeten mehrere Reihen, auf diese Weise Gassen bildend. Sie waren auf älterer hallstattzeitlicher Unterlage errichtet. Außer Keramik fand man hier auch Bronzegegenstände, wie kreuzförmige Nadeln; eine ähnliche barg man auch in Hrádok bei Istebné und in der Höhle Čertova diera bei Spišské Tomášovce.

Der Burgwall von Istebné ist durch den 1898 entdeckten Hort von Bronzegegenständen bekannt.[17, 18, 132] Aus der nahen Umgebung von Nižná stammt ein weiterer Hort.[153]

Neuere Burgwälle aus der jüngeren Hallstattzeit erfaßte man auf dem Wege aus dem Orava- in das Liptov-Gebiet.[154–156] Dakische Kultur ist weder im Orava-Gebiet noch in anderen Teilen der Nordslowakei seit der Bronzezeit feststellbar, umso mehr, da nicht einmal Belege über die Daker in der Nordslowakei in der jüngeren Hallstattzeit vorhanden sind. Die neuesten Ausgrabungen in Liptov zeigten, daß der dakische Anteil auch nicht an der Gestaltung und Entwicklung der Púchov-Kultur so weitreichend und von Bedeutung war, wie unbegründet angenommen wurde.[157]

Die archäologischen Grabungen in der Slowakei während der lezten 50 Jahre und ihre Auswer-

tung haben bewiesen, daß manche Gebiete des Landes, hauptsächlich sein südwestlicher Teil, in der jüngeren Hallstattzeit mit den klassischen zeitgleichen Bereichen Europas in Kontakt standen. Die Errichtung von Steinmauern auf den Burganlagen, die Steingebäude, das Gepräge der befestigten Städte, die spezialisierte Produktion und Beschäftigung, das alles ermöglichte es, den Stand der Produktivkräfte in der jüngeren Hallstattzeit und den Charakter der sozialen Differenzierung in der Epoche der militärischen Demokratie festzustellen. Die Ergebnisse der Bodenforschung in der Slowakei sind ein wichtiger Beitrag für die Kenntnis der gesellschaftlich-wirtschaftlichen Verhältnisse in der jüngeren Hallstattzeit des Landes.

Übersetzt von B. Nieburová

OBRAZ DOBY LATÉNSKEJ NA SLOVENSKU

BLAŽEJ BENADIK

Nálezové fondy, ktoré zdedil niekdajší štátny konzervátor dr. Ján Eisner na Slovensku po vzniku prvej republiky r. 1918, boli veľmi skromné. Pozostávali zväčša zo sídliskového zberového materiálu od zanietených zberateľov, a len v malej miere aj z hrobových nálezov. Nepočetný bol aj archeologický materiál z doby laténskej. Pochádzal z terénnych výskumov niektorých muzeálnych pracovníkov. Spomeňme výskum T. Lehoczkého na laténskom sídlisku v okolí Mukačeva pred prvou svetovou vojnou, výskum I. L. Červinku na Devíne a výskum neskorolaténskeho sídliska na Sitne pri Banskej Štiavnici, ktorý uskutočnil A. Kmeť[1] pred vznikom prvej ČSR.

Skromné literárne pramene o dobe laténskej obsahuje najmä *Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti, Archeológiai értesítő* a vzácne aj iné periodiká a publikácie.[2]

Dejiny výskumu

Organizovaný základ bádania a štúdia doby laténskej i ostatných pravekých období bol položený konštituovaním novej archeologickej ustanovizne — Štátneho archeologického ústavu v Prahe — r. 1919. Okrem toho roku 1922 bola založená na zjazde čs. prehistorikov slovenská sekcia Spoločnosti prehistorikov ako Prehistorický odbor Matice slovenskej. Predpoveď A. Stockého na tomto zjazde, že Slovensko bude kľúčom pri riešení mnohých stredoeurópskych problémov, platí vo veľkej miere o laténskej kultúre.[3] Popri tom, že sa vznikom spoločného štátu Čechov a Slovákov dostala značná podpora archeologickému bádaniu, Slovensko získalo aj význačného bádateľa v osobe J. Eisnera. Jeho zásluhou bol vybudovaný spoľahlivý základ poznania doby laténskej na Slovensku. Už roku 1922 pokúsil sa o chronologické roztriedenie laténskych pamiatok na Slovensku s podrobnými kritickými odkazmi na pramene, z ktorých čerpal.[4] Oporou mu bol súpis zbierok múzea v Martine, uverejnený o rok skôr.[5] Hoci svoje členenie laténskych pamiatok opieral o Reineckeho chronológiu, neprispôsoboval archeologický materiál násilne jeho schéme. Eisnerovo zaradenie vtedajších prístupných pamiatok zo Slovenska predovšetkým do II. a III. Reineckeho stupňa (mal na mysli hlavne pamiatky keltského pôvodu) ostalo s malými korektúrami platné dodnes. A jeho pochyby, či všetky tzv. stradonické pamiatky, ktoré datoval do Reineckeho stupňa LD, patria Keltom, alebo aj Germánom, sú stále aktuálne, ba možno povedať, že s odstupom takmer polstoročia akoby nadobúdali nový význam. Ukázalo sa totiž, že nálezy z neskorolaténskeho obdobia patria rôznym etnickým skupinám, pričom popri Dákoch a iných nemožno vylúčiť ani Germánov, ktorých v tejto súvislosti predpokladal aj J. Eisner. Ani ďalšia jeho myšlienka, že stradonický ľud prenikol v neskorolaténskom období do odľahlých dolín a usadil sa aj na niektorých výšinách, kde prv sídlil ľud sliezskych popolnicových polí, nestratila význam. Naopak, na základe výsledkov niektorých výskumov na periférii juhoslovenskej keltskej oblasti (Krnča a Malé Kršteňany, obe okres Topoľčany) uvažujeme nielen o prenikaní laténskej kultúry, ale aj zvyškov keltského obyvateľstva ku koncu doby laténskej do spomenutej oblasti[6] a ďalej na sever do stredného a severného Slovenska.

Laténskej kultúre venoval J. Eisner zvýšenú pozornosť po celý čas pôsobenia na Slovensku. Výsledky svojich výskumov a štúdia uverejňoval hlavne v *Sborníku Muzeálnej slovenskej spoločnosti.*[7] O výskumoch Vlastivedného múzea slo-

venského v Bratislave referoval v zborníku *Bratislava;* v tom istom zborníku písal aj o svojich výskumoch neskorolaténskeho sídliska na Devíne. O laténskych pamiatkach zmieňuje sa aj v ďalších príspevkoch do časopisov alebo príležitostných zborníkov. Obsah siedmich keltských birituálnych hrobov z Domaše (okres Levice), z ktorých štyri sám roku 1925 odkryl, stal sa pre neho významným prameňom poznania keltského pohrebného rítu.[8]

Z niekoľkoročného štúdia vykryštalizovala potom konkrétnejšia predstava o dobe laténskej na Slovensku, zhrnutá v práci J. Eisnera *Slovensko v pravěku.*[9] Dobu laténsku rozdelil opäť na štyri stupne (podľa Reineckeho). Včasnolaténske obdobie dokumentuje hrobovými nálezmi zo Stupavy, o ktorých však nie je jednoznačne presvedčený, či patria keltskému, alebo mladohalštatskému ilýrskemu obavateľstvu. Zo staršieho stredolaténskeho obdobia mal k dispozícii hrobové nálezy keltského pôvodu a z tzv. stradonického stupňa, t. j. z neskorolaténskeho obdobia (Reineckeho stupeň LD) zostali už len sídliská. Hoci sa pridržiava Reineckeho schémy, vychádza zo skutočných archeologických prameňov na území Slovenska. Preto zlučuje staršiu a strednú dobu laténsku do jednej kapitoly. Správne upozorňuje, že duchcovská spona, ako reprezentantka staršej doby laténskej (stupňa LB), je na Slovensku vzácna. Zároveň podotýka, že typologicky staršie tvary spôn pretrvávajú do mladšieho obdobia, a preto i hroby so stredolaténskou sponou môžu v niektorých prípadoch patriť do neskorolaténskeho obdobia.

Domnienku, že zo stredolaténskeho obdobia chýbajú sídliská, zatiaľ čo v neskorolaténskom období ich je dostatok, zapríčinila predstava, že zvisle hrebeňovaná keramika z tuhovej hliny nemôže byť staršia než Reineckeho štvrtý stupeň doby laténskej (LD). Táto keramika bola však bežná už v strednej dobe laténskej.

Okrem archeologických nálezov všímal si J. Eisner aj keltské mince. Roku 1927 uverejnil obšírnejšiu štúdiu o tzv. barbarských minciach na Slovensku a Podkarpatskej Rusi. Rozdelil ich na niekoľko skupín, ktoré nazval podľa slovenských nálezísk.[10]

Niet pochyby o tom, že J. Eisnerovi patrí zásluha za to, že podal prvý ucelený prehľad doby laténskej. Nemožno pritom nespomenúť ďalších bádateľov, ktorí mu v tejto práci účinne pomáhali. Významnú prácu vykonal v predvojnových rokoch Š. Janšák publikovaním niektorých hradísk a sídlisk. Veľkým prínosom je ich zameranie, dôkladný opis, charakteristika a približné kultúrne zaradenie. Škoda, že sa v tejto práci nepokračovalo a ani pri vzniku terajšieho archeologického ústavu na ňu nenadviazalo.[11]

Popri Š. Janšákovi sa štúdiom doby laténskej na Slovensku v čase prvej ČSR zaoberali ďalší bádatelia, nevynímajúc pracovníkov z Čiech i zo zahraničia. Priamo či v súvise s inými kultúrami dotýkali sa doby laténskej práce I. L. Červinku, J. Böhma, J. M. Jankovicha, J. Neustupného, J. Skutila, J. Dobiáša, V. Ondroucha, J. Pasternaka, L. Mártona, K. Kriegla, H. Mitschu-Märheima, R. Pittioniho, H. F. J. Bártu, K. Willvonsedera, R. Paulsena, K. Pinka a ďalších. Všetky uverejnené práce, ktoré sa zaoberali dobou laténskou na Slovensku, využívali zväčša len skromné nálezové fondy a po vydaní práce J. Eisnera *Slovensko v pravěku* (roku 1933) opierali sa o jeho hodnotenie.[12]

Veľkým prínosom pre štúdium keltského zásahu na Slovensko bol výskum pohrebiska v Kameníne (okres Štúrovo); uskutočnil ho roku 1939 tamojší učiteľ A. Dudich a odkrylo sa tu 20 hrobov. Bolo to dovtedy najväčšie známe keltské pohrebisko na Slovensku.[13] Počet laténskych nálezísk a hmotných archeologických pamiatok značne rozmnožil neúnavný zberateľ K. Andel.[14]

Tesne pred druhou svetovou vojnou bol už vybudovaný celkove seriózny základ štúdia doby laténskej na Slovensku. Na Eisnerovu dôkladnosť, kritičnosť, premyslený, logický a komplexný systém práce pri rekonštrukcii obrazu celého praveku sa už v neskorších rokoch nepodarilo nadviazať.

Počas vojnových rokov boli značne obmedzené nielen terénne práce, ale aj publikačné možnosti. Ani založenie Štátneho archeologického ústavu so sídlom v Martine roku 1942 pre nedostatok personálu i finančných prostriedkov nezmenilo nič na stagnácii bádania. Záslužnú prácu v rokoch po druhej svetovej vojne vykonával V. Budinský-Krička, ktorý laténske pamiatky zachraňoval, evidoval a sám sa podieľal na niektorých terénnych výskumoch. Jeho zásluhou bol počet keltských pohrebísk rozmnožený o hroby zo Žitavskej Tône, ktoré preskúmal roku 1937. Jeho práca *Výtvarný prejav slovenského praveku* všíma si laténsku kultúru najmä z obsahovej a výtvarnej stránky. V chronológii sa však pridržiava Eisnerovej koncepcie.[15]

Významný podiel na rozvoji výskumu doby laténskej na Slovensku a v rámci celej Karpatskej kotliny má maďarská bádateľka I. Hunyadyová, ktorá v široko koncipovanej práci zhrnula všetku dostupnú literatúru i archeologické pramene.[16] Podrobne si všíma laténske pamiatky zo Slovenska i teoretické práce slovenských bádateľov. Dôslednejšie ako J. Eisner pridržuje sa Reineckeho delenia doby laténskej v Karpatskej kotline a používa pritom v plnej miere typologickú metódu. Sústredením všetkých dostupných prameňov, nevynímajúc ani antické písomné správy, stala sa práca I. Hunyadyovej nevyčerpateľným zdrojom poznania. Jej datovanie pamiatok zo Slovenska nelíši sa však výraznejšie od Eisnerovho poňatia, hoci sa už oprela o nový súbor hrobových celkov z pohrebiska v Kameníne, ktoré predstavujú kľúčový pramenný materiál k problematike začiatku keltskej historickej expanzie na Slovensko i do Karpatskej kotliny.

Medzi nové povojnové prehľadné práce o laténskej kultúre na Slovensku patrí stať I. Kraskovskej *Doba laténska na Slovensku*. Autorka sa v nej pridržiava Eisnerovej koncepcie a nálezový materiál obohacuje o nové zbierky Slovenského múzea v Bratislave.[17]

Výrazný kvalitatívny i kvantitatívny obrat v archeologickom bádaní na Slovensku znamenal rok 1948. Zvýšená výskumná činnosť bola podnietená okrem iného rozvojom socialistickej výstavby krajiny. S personálnym rastom archeologického ústavu rozrástli sa na Slovensku aj terénne práce v súvise so záchranou narušených a novoobjavených objektov. Veľká pozornosť sa venovala aj keltským pohrebiskám. V rokoch 1950—1952 sa uskutočnil výskum niekoľkých nálezísk tohto druhu: Komjatice, Ipeľské Predmostie, Hurbanovo, Ondrochov (obec Lipová), Holiare, Maňa (prv Veľká Maňa), Trnovec nad Váhom, Veľký Grob a i. V tomto období pribudlo veľké množstvo zberového materiálu z doby laténskej a priam živelne sa rozrástol počet laténskych lokalít. V spolupráci s Archeologickým ústavom v Prahe začal sa výskum v Nitrianskom Hrádku, kde boli vo vnútornom areáli sídliska odkryté aj keltské hroby.[18]

Po začlenení Štátneho archeologického ústavu do zväzku vedeckých pracovísk SAV a po jeho trvalom umiestení v Nitre (roku 1953) sa terénne výskumy čo do počtu a rozsahu ešte rozhojnili. Čo sa týka doby laténskej, mali tieto výskumy prevažne záchranný charakter a naďalej išlo hlavne o pohrebiská. Približne do roku 1960 skúmali sa pohrebiská na týchto lokalitách: Košice, Farná, Dvory nad Žitavou, Úľany nad Žitavou, Šahy, Komjatice, Nebojsa, Bajč, Chotín, Dolný Peter, Michal nad Žitavou a i.[19] S pribúdaním odborných pracovníkov pristupovalo sa postupne aj k výskumu laténskych sídlisk. Ešte v šesťdesiatych rokoch sa odkrývali sídliská v Šarovciach, Devíne, Seredi, Iži, Lipovej-Ondrochove, Bánove a Dvoroch nad Žitavou; pokračoval výskum v Nitrianskom Hrádku a začal sa výskum v Zemplíne.[20]

Už uvedený počet lokalít ukazuje, že okrem predbežných správ nebolo možné v danej situácii pristúpiť k rozvážnej a sústredenej práci, resp. k zhodnoteniu výsledkov ukončených, prípadne i pokračujúcich výskumov. Výsledky výskumov však aj napriek tomu mali vplyv na postupné kryštalizovanie nového pohľadu na dobu laténsku na Slovensku. Popri systematických a záchranných výskumoch sústreďoval Archeologický ústav SAV v Nitre aj zberový materiál. Kataster laténskych nálezísk doplňovali aj dobrovoľní spolupracovníci ústavu, ktorí na rôznych, často odľahlých miestach Slovenska zachraňovali alebo aspoň evidovali porušené objekty. Dôležitý prieskum uskutočnil v rokoch 1953—1954 spolupracovník ústavu K. Andel na východnom Slovensku; zaznamenal tu niekoľko dôležitých neskorolaténskych sídlisk, medzi nimi i opevnené sídlisko v Zemplíne (okr. Trebišov). Tento prieskum bol podnetom k neskoršiemu výskumu na spomenutej lokalite.[21]

S postupnou konsolidáciou ústavu a rastom odborných kádrov pristúpilo sa aj k systematickým tematickým výskumom, pričom bolo treba upustiť od množstva malých záchranných akcií. Po výskumoch na juhozápadnom Slovensku obracia sa pozornosť na periférne oblasti keltského osídlenia, a to na východoslovenskú rovinatú oblasť a na hornaté územia severného a stredného Slovenska, kde mladohalštatská kultúra pretrvala dobu laténsku. Prekvapivé výsledky sa dosiahli sprvu na Orave a neskoršie v Liptove, kde sa začalo skúmať opevnené výšinné sídlisko púchovskej skupiny na vrchu Havránku pri Liptovskej Mare.[22] Dôležitým prínosom k poznaniu tejto skupiny bol aj výskum v Sučanoch pri Martine roku 1954. Laténske osídlenie na území Prešova sledoval V. Budinský-Krička; zistil tu pozoruhodné objekty a materiál sídliskového charakteru.[23] V rokoch 1955—1957 uskutočnila sa prvá etapa výskumu neskorolaténskeho sídliska v Zemplíne, potom výskum tamojšieho mohylníka a v rokoch 1962

a 1963 opäť výskum sídliska.[24] Už niekoľko rokov sa koná výskum Nitry a okolia, ktorý priniesol dôležité poznatky aj o dobe laténskej.[25] V rokoch 1965—1967 bolo preskúmané neskorolaténske opevnené sídlisko v Krnči, ktoré patrí k periférnym laténskym sídliskám; výsledky tohto výskumu prispejú k objasneniu pretrvávania domácej halštatskej zložky v laténskom období.[26] Významné poznatky sľubuje aj výskum opevneného sídliska v Plaveckom Mikuláši.[27]

Rozsah spomenutých archeologických výskumov a hĺbka s nimi súvisiacej problematiky nemá v histórii slovenského a azda i československého archeologického bádania obdobu. Už predbežné zhodnotenie ich výsledkov znamená veľký pokrok v poznatkoch o dobe laténskej na Slovensku i v Karpatskej kotline. Hustá sieť nesporne keltských pohrebísk na malom území juhoslovenskej nížiny ohraničuje oblasť, ktorá bola súvisle osídlená výlučne keltským etnikom, čo sa prv pri zberovom charaktere nálezov nedalo overiť. Na základe archeologického materiálu z výskumov v posledných rokoch bolo možné rozpoznať rozsah keltského osídlenia na Slovensku a zároveň ho časove začleniť do katastra stredoeurópskych keltských plochých pohrebísk.

S terénnymi výskumami narastala i literatúra o nových laténskych pamiatkach; mala prevažne informatívny alebo pramenný charakter. Značnú pozornosť vzbudilo napríklad tzv. halštatsko-laténske sídlisko v Seredi, na ktorom sa zistilo dlhodobé pretrvávanie mladohalštatského osídlenia lokálnej skupiny kalenderberskej kultúry.[28] Istú pochybnosť vzbudil názor o bezprostrednom nadväzovaní a vzájomnom prelínaní mladohalštatskej a nastupujúcej laténskej kultúry stredolaténskeho charakteru. So živým ohlasom sa stretla pramenná práca, v ktorej boli zverejnené výsledky výskumu šiestich keltských pohrebísk na juhozápadnom Slovensku; zistilo sa na nich dovedna 113 hrobov. Taký veľký počet hrobových celkov s pomerne bohatým obsahom z malého územia Slovenska bol značným prekvapením.[29] Proti nižšiemu bežnému datovaniu najstaršej vrstvy hrobov mali niektorí bádatelia oprávnené námietky. Výsledky výskumov ďalších pohrebísk a menších skupín hrobov boli zverejňované predovšetkým v odborných periodikách i s prvými pokusmi o ich chronologické zaradenie, ktoré sa zvyčajne opieralo alebo o Eisnerovu koncepciu, alebo priamo o Reineckeho chronológiu (Ľ. Kraskovská, A. Točík, B. Benadik, M. Dušek, B. Chropovský).

Významný prelom v hodnotení a hlavne datovaní plochých keltských pohrebísk v strednej Európe znamená práca J. Filipa.[30] Jeho historicky poňaté členenie doby laténskej s absolútnym datovaním jednotlivých etáp je i pre Slovensko najprijateľnejšie. Autor pritom ponecháva dostatok miesta na ďalšie spracovanie a doriešenie špecifických problémov doby laténskej na Slovensku.

Popri pohrebiskách, ktoré sú nepochybne keltské a patria väčšinou do stredolaténskeho obdobia (podľa Reineckeho chronológie), upútali na seba pozornosť niektoré sídliská z konca doby laténskej so zmiešanou etnickou príslušnosťou. Boli to keltsko-dácke sídliská, ktoré naznačili novú problematiku.[31] V Nitrianskom Hrádku a Zemplíne sa zistili malé opevnené sídliská, ktoré sa svojimi malými rozmermi vymkýnajú z rámca keltských oppíd a zmiešané keltsko-dácke hmotné pamiatky z nich nezodpovedajú charakteru nálezov z oppíd. V interpretácii týchto sídlisk zostávala skrytá nezodpovedaná otázka z čias J. Eisnera: komu vlastne patria neskorolaténske pamiatky na Slovensku? Spomenutý bádateľ uvažoval o Germánoch; na Dákov v tejto súvislosti nemyslel, hoci ich vo svojej predstave o dobe laténskej na Slovensku úplne neignoroval. Ako ukazujú niektoré posledné pozorovania, okrem Dákov budeme musieť rátať v neskorolaténskom období aj s inými etnikami, nevynímajúc ani Germánov.

Otázka neskorolaténskych sídlisk na Slovensku a s nimi čiastočne súčasných hrobov mohylníka v Zemplíne patrí k širšej problematike stredoeurópskeho charakteru.[32] Ide o dožívanie laténskej kultúry a zvyškov keltského obyvateľstva po zrážke Keltov s Dákmi v priebehu I. stor. pred n. l. Ak v prípade Zemplína vezmeme do úvahy husto osídlené široké okolie opevnenej časti sídliska a niektoré výrobné a remeselné zariadenia, sme na pochybách, či predsa len označenie oppidum nie je správne. Oprávnenosť tohto označenia podporuje aj množstvo maľovanej keramiky s osobitými výzdobnými prvkami.

Datovanie týchto sídlisk s rozvinutou, ba možno povedať kvitnúcou laténskou kultúrou do I. storočia pred n. l., s ťažiskom v jeho druhej polovici, bolo význačným prínosom presahujúcim rámec Slovenska. Nové bolo aj rozpoznanie dáckej zložky v neskorolaténskej hmotnej kultúre, časove spadajúcej najmä do Burebistovho obdobia. Výsledky výskumov na dáckych sídliskách v Rumunsku v porovnaní s našimi poznatkami potvrdili predpokladaný priamy dácky zásah na časť

územia Slovenska, ktorý už V. Ondrouch[33] naznačil na základe antických historických prameňov. Napokon zistenie keltsko-dáckej zložky na Slovensku položilo základ k preklenutiu hiátu medzi koncom doby laténskej a začiatkom osídlenia v dobe rímskej. K tejto otázke poskytnú spoľahlivejšie poznatky výsledky výskumu zemplínskeho mohylníka, na ktorom sa pochovávalo ešte na začiatku II. storočia nášho letopočtu.

Problematikou Keltov a Dákov na Slovensku sa zaoberal A. Točík vo svojej štúdii o osídlení juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu.[34] Podiel Dákov na vývine neskorolaténskej kultúry rozširuje aj na vznik tzv. púchovskej skupiny. Jeho štúdia podstatne doplňuje Eisnerovu koncepciu poňatia doby laténskej na Slovensku. Roku 1960 referuje o výsledkoch výskumu mohylníka v Zemplíne a v jeho širšom okolí aj V. Budinský-Krička.[35] S prihliadnutím na výsledky výskumov keltských plochých pohrebísk väčšinou z konca stupňa LB a zo stupňa LC (podľa Reineckeho), ako aj neskorolaténskych sídlisk a mohylníka v Zemplíne, načrtáva sa takmer súvislý historický sled od vstupu Keltov na územie Slovenska až po úpadok ich moci a dožívanie laténskej kultúry do začiatku nášho letopočtu. Mnoho poznatkov a predpokladov treba však ešte spresniť, vedecky dokázať a výsledky výskumov zverejniť. Napríklad rozbor hrobovej tuhovej, zvisle hrebeňovanej keramiky ukázal, že tzv. stradonická keramika z Eisnerovho neskorolaténskeho obdobia je bežná až v priebehu strednej doby laténskej, teda v mnohých prípadoch je staršia ako stradonické oppidum; vytvorilo sa tým miesto pre laténske sídliská aj v Eisnerovom staršom a strednom laténskom období, vyčlenenom výhradne na základe hrobových nálezov.

Otázku osídlenia periférnych území keltského osídlenia na Slovensku čiastočne ujasnili aj ďalšie výskumy v hornom Ponitrí (Krnča, Malé Krštenany, Hradec pri Prievidzi), v Liptove (Liptovská Mara), na Orave (Trniny nad Veľkým Bystercom) a inde. Tú istú problematiku pomohol riešiť aj výskum v Prešove a jeho širšom okolí, teda na území, ktoré je z hľadiska osídlenia počas doby laténskej dosiaľ málo známe.[36]

Sústredenejším výskumom v oblasti tzv. púchovskej skupiny spláca Archeologický ústav SAV závažný dlh slovenskej prehistórii. Už pred polstoročím upierala sa pozornosť slovenských archeológov-amatérov, nadšených zberateľov prehistorických starožitností, práve na tieto výšinné sídliská, z ktorých získavali cenné pamiatky na obohatenie skromných muzeálnych zbierok.

Významným prínosom výskumov na severnom a strednom Slovensku je zistenie, že starobylé formy mladohalštatskej keramiky pretrvávajú aj v laténskom období a na ne nadväzuje neskorolaténska kultúra Keltov a neskoršie kultúra doby rímskej. Tieto poznatky narušili tradičnú chronologickú schému stredoeurópskej archeológie o prechode doby halštatskej v laténsku a vyvolali oprávnený záujem západoeurópskych bádateľov, ktorí sa chronológiou a štúdiom doby halštatskej už dlho a sústredene zaoberajú.

Z konca doby laténskej sa vrátime ešte k jej začiatku. Výskumy upriamené na mladohalštatské kultúry na juhozápadnom Slovensku poskytujú pevný základ pri riešení otázok chronológie včasnej doby laténskej. Máme na mysli spomenutý výskum J. Paulíka na sídlisku kalenderberskej kultúry v Seredi, výskum B. Chropovského v Reci, M. Pichlerovej v Nových Košariskách a výskumy M. Dušeka v Chotíne na tzv. skýtskom pohrebisku. Výsledky týchto výskumov boli zväčša zverejnené.[37] Vyplýva z nich, že mladohalštatská kalenderberská a tzv. skýtska (trácka) kultúra tvoria podložie nasledujúceho keltského osídlenia.

Ostáva nám osobitne sa zmieniť o východnom Slovensku. Doterajšie archeologické výskumy tu neobjavili ani jedno väčšie keltské pohrebisko, hoci počet zistených jednotlivých hrobov bol nemalý. Ako ukazujú niektoré hrobové celky, napr. žiarový hrob keltského bojovníka v Cejkove, mladohalštatská kultúra stýkala sa tu bezprostredne s pokročilou laténskou kultúrou prinajmenej v mladšom stredolaténskom období.[38] Tento poznatok potvrdzujú aj niektoré rozsiahlejšie výskumy v susednej Potiskej nížine v Rumunsku i Maďarsku.[39] Názor, že Kelti pri svojom postupe do Potiskej nížiny na východnom Slovensku sotva zabrali isté územie na dlhší čas, ukazuje sa opodstatnený.

Konkrétnejšiu predstavu o neskorolaténskom období umožnili vytvoriť spomenuté nové nálezy na východnom Slovensku. O mimoriadnom postavení východoslovenskej časti Potiskej nížiny na konci starého letopočtu svedčí aj poklad striborných dáckych mincí z obce Ptičie, okr. Humenné.[40] Mnohé otázky i odpovede skrýva i spomenutý mohylník v Zemplíne (výsledky výskumu neboli ešte publikované).

Súčasný stav bádania a štúdia doby laténskej na Slovensku možno zhrnúť takto: Archeologické

pramene umožňujú vytvoriť dostatočne konkrétny obraz osídlenia Slovenska od včasnolaténskeho obdobia až do začiatku nášho letopočtu. Významné miesto v archeologických prameňoch majú uzavreté hrobové celky, ktoré sú aj v dostatočnej miere publikované. Nezaostávajú však v tomto ohľade ani sídliská, výsledky ich výskumov sú však nedostatočne spracované a zverejnené; málo sme informovaní napríklad o Zemplíne, Nitrianskom Hrádku, Devíne, Liptovskej Mare a i. Obraz doby laténskej je iba načrtnutý, chýbajú čiastkové rozbory zahrnujúce širšiu oblasť, prinajmenej susedné územie Karpatskej kotliny. K analýzam chýba však zverejnenie materiálu z ukončených i neukončených výskumov. Zvlášť nedostatočne sú publikované výsledky výskumov sídlisk, ktoré by podstatne doplnili obraz laténskej epochy na Slovensku, vytvorený na základe poznatkov z pohrebísk a typológie spôn. Spracovanie nálezového materiálu a poznatkov zo sídlisk pozmenilo by zároveň jednostranný pohľad na keltskú spoločnosť. Chýbajú najmä výsledky posledných výskumov v keltskej periférnej oblasti.

Súčasné poznatky o dobe laténskej na Slovensku

Otázka dožívania halštatskej a nástupu laténskej kultúry na Slovensku i v strednej Európe ostáva stále ešte predmetom usilovného bádania. Posledné archeologické výskumy na Slovensku ukazujú, že tradičný názor o ukončení doby halštatskej jej poslednou fázou približne v V. storočí pred n. l. je neudržateľný. V skutočnosti jestvovala na Slovensku halštatská kultúra a na ňu nadväzujúca laténska kultúra, resp. žil tu ľud — nositeľ mladohalštatskej kultúry — a novoprišlé keltské etnikum s vyhranenou laténskou kultúrou. Otázku kedy a kde sa tieto dve zložky stretli, nemožno zatiaľ jednoznačne zodpovedať. Všeobecne možno konštatovať, že v rôznych oblastiach Slovenska bolo toto stretnutie časove odlišné.

Na začiatku doby laténskej obýval juhozápadné Slovensko ľud mladohalštatskej kalenderberskej kultúry východoalpského okruhu. Celistvosť jeho územia bola čiastočne narušená zásahom tzv. skýtskej, alebo podľa novšej interpretácie tráckej vlny, ktorá sem prenikla niekedy na konci halštatského obdobia v VI.—V. storočí pred. n. l.[41] Jej výraznejší prejav môžeme sledovať od dolného toku Ipľa smerom na Považie až po úpätie Malých Karpát (Smolenice, hradisko Molpír). Na sever od tohto kultúrneho halštatsko-skýtskeho konglomerátu, od úpätia Považského Inovca, Tribečských vrchov, Štiavnického pohoria a Krupinskej vrchoviny pretrváva ešte v dobe laténskej osídlenie ľudu popolnicových polí. Na východe slovenského územia v Potiskej nížine, kam nezasiahol ľud popolnicových polí, vyčlenil sa ku koncu doby halštatskej ľud s tzv. kuštanoviskou kultúrou, o ktorej sa predpokladá, že patrila k veľkému tráckemu okruhu predchádzajúcej staršej doby železnej.[42] Do tohto prostredia prichádza niekedy v V.—IV. storočí pred n. l. zreteľný zásah včasnolaténskej kultúry, ohraničený juhozápadným okrajom Slovenska pri východnom výbežku Malých Karpát. A onedlho dochádza k historickej expanzii Keltov z juhu cez dunajské brody na južné Slovenska.

Najstaršie laténske pamiatky na Slovensku

Za včasnolaténske pamiatky sa všeobecne považujú nálezy z kostrových hrobov v Stupave pri Bratislave, objavených roku 1929.[43] Podľa zachovanej nálezovej správy bolo na pohrebisku porušených 10 hrobov s kostrami uloženými v obvyklej polohe naznak, hlavou na juh, s keramickými milodarmi pri pravom boku. Kovový inventár hrobov pozostáva zo železného meča (d. 91,5 cm), železnej kopije, dvoch nožov-sekáčov (d. 40 a 35 cm), hladkého bronzového náramku a bronzového kovania so štylizovanou ľudskou maskou. Keramika bola dvojakého druhu: zhotovená na kruhu z jemne plavenej hliny (baňatá váza s roztvoreným okrajom hrdla a miskovité šálky s uškom prevyšujúcim okraj, zdobené na dne girlandami a koncentrickými krúžkami) a robená v ruke (dvojkónické nádoby s mierne zúženým hrdlom a dovnútra zatiahnutým ústím).

Kovové predmety zo stupavských hrobov nevybočujú z rámca nálezov vo včasnolaténskych keltských hroboch, zatiaľ čo v ruke robená keramika a najmä šálky s uškom prevyšujúcim okraj patria domácemu mladohalštatskému prostrediu. Pri ich interpretácii vznikla otázka, či treba hroby zo Stupavy pripísať prvej infiltrácii Keltov, alebo domácemu obyvateľstvu (Ilýrom). Napriek tomu, že sa nezachovali záznamy o všetkých hrobových celkoch, opis bohatého hrobu bojovníka s dlhým železným mečom a železnou kopijou pri pravom boku, hladkým bronzovým náramkom na ľavej ruke a keramickými milodarmi pri pravej strane kostry sa nápadne zhoduje s hrobmi, ktoré nachádzame na keltských plochých pohrebiskách juho-

západného Slovenska. Starolaténsky charakter majú dva nože-sekáče, ktoré sa na slovenských plochých keltských pohrebiskách nevyskytujú. Ľudská maska na bronzovom kovaní (obr. 1) pripomína barbarizované napodobeniny južných výrobkov v keltskom prostredí, napr. kovanie zo Želkovíc, detail na bronzovej včasnolaténskej konvici z Dürnberku, datovanej do IV. stor. pred n. l., alebo maskovitú sponu z bohatého hrobu v Parsbergu a najnovšie z Manětina-Hrádku.[44] Môžeme preto oprávnene vysloviť domnienku, že bojovník v stupavskom hrobe bol skôr príslušníkom keltského etnika, ako domácej mladohalštatskej (ilýrskej) zložky obyvateľstva.

Včasnolaténske pamiatky z okruhu stupavských nálezov sa rozmnožili o nálezy z kostrových hrobov vo Veľkom Grobe, radí sa k nim aj starší ojedinelý nález zlatého torquesu z Myjavy (okres Senica) a neisté nálezy z Blatnice (okres Martin): dve spony so štylizovanou vtáčou hlavičkou na pätke a retiazkou s terčovitými záveskami.[45] No aj tak zostáva tento včasnolaténsky okruh nálezov na Slovensku (R e i n e c k e h o stupne LA—LB) v ďalšom vývoji izolovaný a obmedzuje sa len na niekoľko spomenutých nálezísk na juhozápadnom okraji Slovenska. Či patrí k protokeltskej vlne postupujúcej na východ, o ktorej sa už dlhší čas v literatúre uvažuje, ukáže azda výsledok výskumu spomenutého pohrebiska v Manětíne-Hrádku v južných Čechách.

Z a č i a t k y k e l t s k é h o o s í d ľ o v a n i a S l o v e n s k a

Nepopierateľnými dôkazmi o keltskej expanzii na Slovensko sú keltské ploché pohrebiská. Ich neobyčajne veľkú koncentráciu možno pozorovať na úrodnej podunajskej nížine juhozápadného Slovenska v povodí dolného toku Ipľa, Hrona, Nitry a Váhu.[46] Toto územie spolu so zadunajskou keltskou oblasťou na pravom brehu Dunaja v Burgenlande tvorí jadro keltskej expanzie do Karpatskej kotliny. Hustá sieť keltských pohrebísk a sídlisk od ohybu Dunaja pri Vacove smerom na sever k nitrianskej oblasti, ako aj nedostatok keltských pohrebísk na západnom okraji Slovenska pri Bratislavskej bráne a úpätí Malých Karpát, svedčia o tom, že Kelti na Slovensko nepostupovali po ľavom brehu Dunaja, ale z juhu na severozápad cez dunajské brody od vacovského oblúka.[47] Išlo tu nepochybne o súčasť keltského prúdu, smerujúceho po pravom brehu Dunaja ďalej na juh na Balkánsky polostrov. Na etapovitosť tohto po-

Obr. 1. Stupava. Bronzové kovanie z opasku.

stupu poukazujú pamiatky z Juhoslávie, ktoré sú relatívne mladšie ako na Slovensku.[48]

Na juhozápadnom Slovensku neprekročilo keltské osídlenie úrodnú rovinatú oblasť a smerom na sever postúpilo medzi Trnavou a Piešťanmi po úpätie Považského Inovca a Tribečských vrchov (s veľkou koncentráciou v okolí Nitry), výbežky Štiavnického pohoria a Krupinskej vrchoviny. V hrubých črtách je to územie osídlené pred príchodom Keltov ľudom východoalpského okruhu halštatskej kalenderberskej kultúry. Keltského pôvodu sú aj niektoré hrobové celky zistené na slovensko-maďarskom pomedzí južne od Slovenského rudohoria v okolí Lučenca, Fiľakova, Rimavskej Soboty, Šafárikova a Rožňavy. Týmto smerom prenikol menší prúd keltských osadníkov až do Košickej panvy a horného Potisia.[49]

Z Východoslovenskej nížiny nepoznáme zatiaľ väčšie keltské pohrebiská, iba ojedinelé žiarové hroby zo stredolaténskeho obdobia (napr. z Košíc, Orechovej, Beše, Cejkova, Batizoviec a niektorých iných lokalít).[50] Dôležitým centrom stala sa severná časť Potiskej nížiny na východnom Slovensku až ku koncu doby laténskej. Nápadná je tu totiž koncentrácia keltsko-dáckeho osídlenia, o ktorom sa ešte zmienime.

Stredné a severné hornaté Slovensko nebolo priamo zasiahnuté keltskou expanziou, postupne sa však v priebehu doby laténskej zoznamovalo s laténskou civilizáciou. Výraznejšie sa keltský zásah na tomto území prejavil až pred začiatkom nášho letopočtu, a to pravdepodobne v dôsledku presunov Keltov na strednom Dunaji pod tlakom Dákov.

Odpoveď na otázku vzťahu Keltov k staršiemu kultúrnemu podložiu na Slovensku zostáva zatiaľ iba načrtnutá. Je nesporné, že v niektorých oblastiach (napríklad v okolí Nitry) došlo k úplnému obsadeniu územia Keltmi, z čoho usudzu-

jeme, že pôvodné obyvateľstvo z týchto území ustúpilo. Inde, najmä pri západnom okraji juhoslovenskej nížiny na úpätí Malých Karpát, predpokladáme prežívanie domáceho podložia ešte v dobe laténskej, hoci práve tu sa objavili prvé laténske pamiatky na Slovensku, o ktorých sme sa už zmienili. Na súčasnosť keltského a mladohalštatského osídlenia nepriamo poukazujú viaceré archeologické nálezy. O dotyku mladohalštatského osídlenia s keltským na juhozápadnom Slovensku svedčia azda niektoré nálezové okolnosti zistené na sídlisku v Seredi (Mačianske vŕšky).[51] Na väčšej odkrytej ploche sídliska tu boli halštatské sídliskové objekty kalenderberskej kultúry seredského typu a do nich zasahovali laténske chaty s typickou dvojkolovou konštrukciou. V niektorých halštatských sídliskových objektoch sa našla keramika datovateľná do stupňa HD. Laténske objekty podľa nálezov spôn patrili do stredolaténskeho obdobia. O dotyku obidvoch kultúr svedčí podľa J. Paulíka sídliskový objekt XVII so šesťkolovou konštrukciou halštatského charakteru a laténskymi nálezmi.

Iným príkladom dotyku mladohalštatskej a laténskej kultúry je pohrebisko v Mani, kde medzi keltskými hrobmi bolo aj niekoľko mladohalštatských hrobov, a to dva žiarové a sedem kostrových. Žiarový hrob 17 patril k tzv. skýtskym a obsahoval bronzové kovanie tulca, bronzové trojboké hroty šípov a osobitú keramiku (obr. 2). Keramika z halštatských hrobov predstavuje zhrubnuté tvary nádob kalenderberskej kultúry a jej celkový charakter nevybočuje z rámca nálezov na juhozápadnom Slovensku. Nie je pravdepodobné, že Kelti začali svojich mŕtvych pochovávať na dávnejšie opustenom mladohalštatskom pohrebisku.[52]

Ojedinele sa vyskytli mladohalštatské hroby aj na keltskom pohrebisku v Trnovci nad Váhom-Hornom Jatove, Bajči-Vlkanove a inde.[53] Už samotný výskyt mladohalštatských kostrových hrobov niektorí bádatelia vysvetľujú ako vplyv Keltov na mladohalštatské podložie. Niektoré výsledky posledných výskumov v potiskej oblasti východného Slovenska a na maďarsko-rumunskom pomedzí prinášajú k tejto otázke závažné poznatky.[54] Sporadičnosť nálezov etnicky dobre rozpoznateľných keltských hrobov na východnom Slovensku vedie k názoru, že Kelti sem prenikli, ale väčšie samostatné územie neobsadili, resp. neudržali. O ich spolunažívaní s domácim mladohalštatským obyvateľstvom svedčia niektoré hrobové celky, medzi nimi žiarový hrob keltského bojovníka z Cejkova s mečom, kopijou, štítom, opaskom, na kruhu hotovenou keramikou a bronzovou sponou mladého duchcovského tvaru.[55] V hrobe sa okrem spomenutých nálezov zistila keramika zhotovená na kruhu i bežná mladohalštatská, v ruke robená keramika kuštanovického charakteru. Keramika mladohalštatského pôvodu robí dojem akoby bola prinajmenej o storočie staršia. Tento hrobový nález má analógie na pohrebisku v Ciumeşti v severozápadnom Rumunsku, kde sa v uzavretých hrobových celkoch zistili nálezy stredolaténskeho charakteru spolu s mladohalštatskými, typologicky patriacimi do konca doby halštatskej.[56] Spolunažívanie obidvoch kultúrnych celkov je doložené aj na neďalekom sídlisku. Nálezy z Ciumeşti majú širšiu platnosť. Nápadný kontrast medzi mladohalštatskými keramickými výrobkami a keltskou, na kruhu hotovenou keramikou s kovovým inventárom typickým pre keltské pohrebiská svedčí o tom, že dotyk Keltov s domácim podložím mohol mať obdobný charakter i v iných keltských oblastiach, teda aj na juhozápadnom Slovensku.

Zložitá je v tomto ohľade situácia v hornatých oblastiach stredného a severného Slovenska, kde sa ešte na sklonku doby laténskej stretávame s typologicky zastaranými prvkami mladohalštatskej hmotnej kultúry ľudu popolnicových polí. Na niektorých hybridných laténskych nálezoch nechýbajú ani mladohalštatské výzdobné motívy, charakteristické v materiálnej kultúre ľudu popolnicových polí. Je nepochybné, že už v dobe laténskej dochádza k infiltrácii laténskej kultúry do periférnych keltských území na sever od juhozápadného Slovenska, toto sa však dlhší čas obmedzuje na okrajové oblasti v povodí hornej Nitry a na strednom Považí. Silnejší zásah pozorujeme až ku koncu laténskeho obdobia v centre keltského osídlenia Karpatskej kotliny.

Stručne môžeme konštatovať, že na Slovensku v dobe laténskej rozlišujeme tri hlavné oblasti osídlenia, a to: 1. juhozápadné Slovensko s neobyčajne hustou koncentráciou osídlenia (doteraz sa zistilo viac ako 150 lokalít), nadväzujúceho na keltské osídlenie stredného Podunajska, 2. stredné a severné Slovensko s prežívajúcim domácim mladohalštatským podložím takmer v celej dobe laténskej (k jej koncu zisťujeme oblasť púchovskej skupiny) a 3. východné Slovensko, kde — ako ukazujú hrobové nálezy stredolaténskeho charakteru — došlo k priamemu zásahu Keltov, no v ďalšom priebehu osídlenia udržuje si domáci ľud kuštanovickej kultúry azda prevahu.

Obr. 2. Maňa. Žiarový (tzv. skýtsky) hrob 17.

Keltské pohrebiská

Hlavným prameňom poznania doby laténskej na Slovensku sú keltské ploché pohrebiská, na ktoré sa v posledných dvadsiatich rokoch upriamili systematické i záchranné výskumy (najmä na juhozápadnom Slovensku.) Výskumnú kampaň podnietili rozsiahle zemné práce, pri ktorých sa zisťovala, no súčasne aj narúšala neobyčajne hustá sieť keltských lokalít najmä v povodí Ipľa, Hronu, Nitry a Váhu. Nie všetky zistené lokality sa podarilo preskúmať celé. Napriek tomu súbor získaných pamiatok postačuje na vytvorenie predstavy o vzťahu Slovenska k ostatnému keltskému svetu v strednej Európe.

Pohrebiská sa zakladali spravidla neďaleko vodných tokov na piesočných alebo sprašových vyvýšeninách (Maňa, Michal nad Žitavou, Úľany nad Žitavou, Komjatice, Lipová-Ondrochov, Kamenín a i.), ktoré dominovali nad okolitým terénom. Naproti tomu laténske sídliská nachádzame niekedy značne hlboko v terajšom inundačnom teréne.

Narastanie počtu hrobov na jednotlivých pohrebiskách nie je pravidelné, no ani náhodné. Postup pochovávania na pohrebisku bol podmienený charakterom terénu i vzájomnými spoločenskými alebo rodinnými vzťahmi zomrelých. V žiadnom prípade sa nezistilo vedomé radové usporiadanie hrobov, hoci nie zriedka nachádzame dva i viac hrobov vedľa seba na rovnakej úrovni a s tou istou orientáciou. Na pohrebisku v Mani sa zdá, že významnejšie miesto mali hroby s vydrevením, predovšetkým hroby komorové, v Bajči-Vlkanove hroby ohraničené štvorcovou priekopou, na ktoré sa viazala skupina hrobov s prostými hrobovými jamami. Ešte výraznejšie sa tento prvok pohrebného rítu prejavil na pohrebisku v Trnovci nad Váhom, kde dva hroby (233 a 362) vymedzené štvorcovou priekopou (približne 10 x 10 m) viažu na seba väčšinu hrobov a vytvárajú tak dve zreteľné skupiny. V Holiaroch dominujú na pohrebisku dva žiarové hroby, obkolesené kruhovou priekopou (priemer 10—11 m). Hroby sú však rozložené tak nepravidelne, že postup pochovávania možno ťažko sledovať.[57]

Či v uvedených prípadoch ide o prejav dožívajúceho rodového zriadenia u Keltov, alebo o vyjadrenie spoločenského a mocenského vzťahu zomrelých, nemôžeme zatiaľ jednoznačne povedať. Na vzájomné vzťahy poukazujú aj dvojhroby na niekoľkých pohrebiskách. V niektorých je súčasnosť pochovania oboch jedincov zrejmá, u iných sme na rozpakoch, či obidvaja zomrelí boli pochovaní naraz. Neisté sú v tomto ohľade hroby, v ktorých sú pochovaní uložení nad sebou s medzivrstvou hliny, napr. komorový hrob 14 v Mani, dvojhroby 55—56 a 58—59 v Bajči-Vlkanove. Istým odzrkadlením vnútorného spoločenského života sú aj niektoré dvojice hrobov so samostatnými jamami vedľa seba, napr. žiarové hroby 8 a 11 v Mani (v obidvoch boli pochovaní bojovníci a aj čo do milodarov a usporiadania hrobu sú si blízke), ako aj bojovnícke hroby 59 a 60 na tom istom pohrebisku i niektoré ďalšie.

Napriek značnej variabilite hrobov čo do pomeru pohlavia, ako aj spôsobu ukladania pochovaných vedľa seba alebo nad sebou, vo všetkých prípadoch ide o pietne uloženie dvoch, zriedka i viac indivíduí, ktoré aj v hrobovom inventári vykazujú nápadnú príbuznosť a súčasnosť. Takéto prípady vyplývajú najskôr zo štruktúry keltskej spoločnosti, teda z rodových, rodinných alebo iných pokrvných či spoločenských zväzkov.

Hroby na keltských pohrebiskách na Slovensku sú orientované prevažne v smere juh-sever (hlava na juh) so značnými odchýlkami na SV-JV. Orientácia hlavy na sever, západ alebo východ je ojedinelá.[58]

Kostrové pochovávanie u Keltov na Slovensku nevybočuje z rámca všeobecných zvyklostí pohrebného rítu na keltských plochých pohrebiskách v strednej Európe (obr. 3: 1, 2). Kostra je uložená obyčajne naznak, len ojedinele s nohami skríženými nad členkami alebo v skrčenej polohe. Naposledy spomenutá poloha sa vyskytuje u kostier v tzv. chudobných i bohatých hroboch. Táto poloha je častejšia na pohrebiskách v Karpatskej kotline než v západnej keltskej oblasti, preto vznikla mienka, že môže ísť o domáci, predovšetkým skýtsky vplyv.

Kostrový pohrebný rítus udržuje sa na Slovensku až do neskorolaténskeho obdobia. K jeho koncu pribúdajú žiarové hroby, takže pochovávanie na pohrebiskách je v konečnej fáze birituálne, s prevahou kostrových hrobov (Maňa, Hurbanovo, Trnovec nad Váhom, Bajč-Vlkanovo a i.). Výnimku tvorí pohrebisko v Holiaroch, na ktorom boli iba žiarové hroby.

Prechod k spaľovaniu zomrelých neprebiehal u Keltov ani rovnomerne, ani súčasne. Všeobecne sa predpokladá, že rýchlejšie sa k žiarovému pohrebnému rítu priklonili Kelti v Karpatskej kotline než v západnej keltskej oblasti.

Na Slovensku začínajú Kelti pochovávať žiarovým spôsobom už v stredolaténskom období, a to na pohrebiskách v centre keltského osídlenia na Poiplí, v Ponitrí, na Považí i v povodí Hrona. Žiarové hroby sa tu objavujú popri kostrových, no ich počet v spomenutom období nie je veľký. Na pohrebisku v Kameníne, na ktorom boli hroby z čias začiatku keltskej expanzie na Slovensko, zistili sa medzi 20 hrobmi 2 žiarové jamové hroby, nezvyčajne obložené kameňmi; v Mani bolo zo 108 hrobov 17 žiarových. Z ďalších stredolaténskych pohrebísk spomenieme Bajč-Vlkanovo so 68 hrobmi (z toho 12 žiarových) a Trnovec nad Váhom-Horný Jatov so 40 hrobmi (z toho 10 žiarových).

Spôsob žiarového pochovávania nie je jednotný a ustálený. Za starší pokladáme pochovávanie do priestornej hrobovej jamy obdĺžnikového alebo štvorcového pôdorysu, v ktorej sú zvyšky kremácie rozhodené alebo v smere osi hrobovej jamy (Maňa, hrob 8 a 11), alebo uložené na hromádke a pri nich sú hrobové milodary (obr. 3: 3, 4.) Táto úprava žiarového hrobu zachováva isté reminiscencie kostrového pochovávania, nelíši sa však podstatne od mladohalštatského žiarového rítu. Len ojedinele sa vyskytujú zvyšky kremácie v popolnici.

Stručne môžeme zhrnúť, že v stredolaténskom období uplatňuje sa na keltských plochých pohrebiskách na Slovensku čoraz viac žiarový spôsob pochovávania v rôznych formách, ako sú jamové hroby s obdĺžnikovým, štvorcovým alebo kruhovitým pôdorysom so zvyškami kremácie priamo na zemi a len zriedka v popolnici. Do žiarových hrobov pochovávalo svojich mŕtvych domáce keltské obyvateľstvo, a len u niektorých pohrebísk môžeme uvažovať o príchode nových osadníkov. Nepriamo o tom svedčia niektoré výlučne žiarové pohrebiská, datované až na koniec stredolaténskeho obdobia, a väčšie skupiny žiarových hrobov z tohto obdobia (Michal nad Žitavou, Ipeľské Predmostie), ktoré podľa J. Filipa patria do jeho horizontu hrobov s vybíjanými opaskami.[59]

Pozornosť vzbudzujú žiarové hroby pod ornicou v nezreteľných hrobových jamách, so zvyškami nezhorených kostičiek priamo na zemi alebo v popolnici s niekoľkými milodarmi. V nich akoby

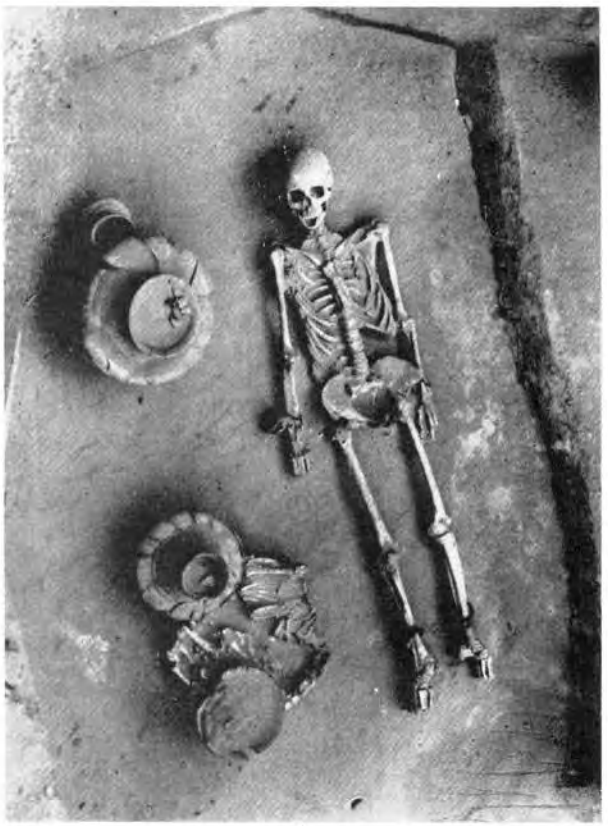

1

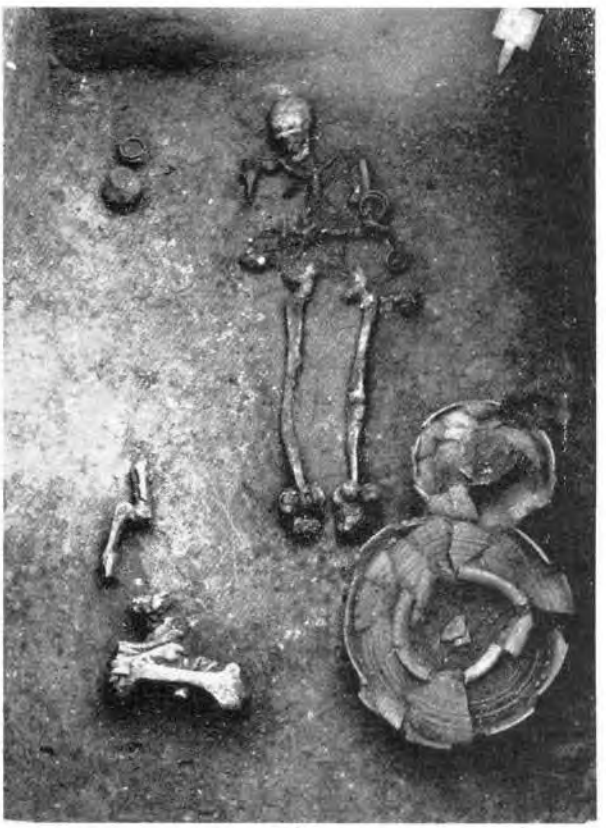

2

3

4

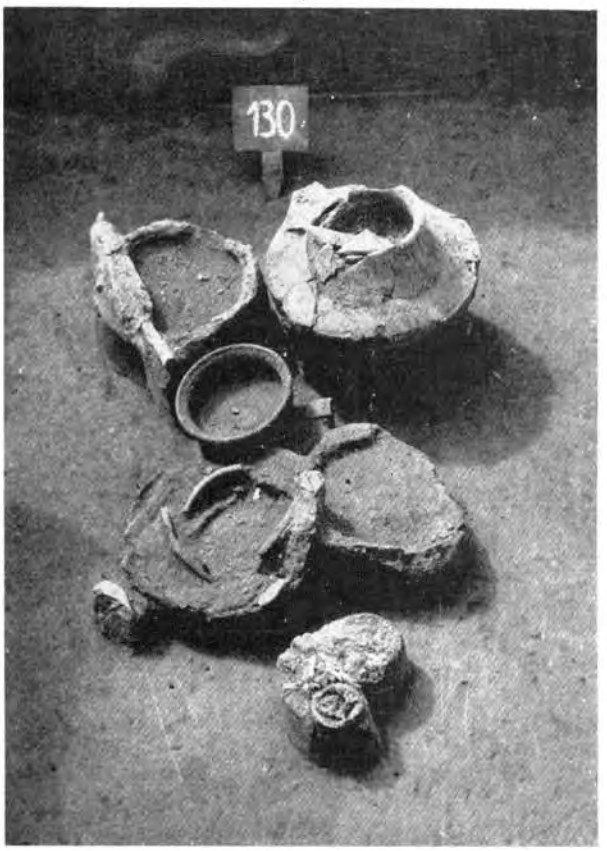

Obr. 3. Keltské hroby. 1 — Hurbanovo (Bacherov majer), hrob 6; 2–4 — Maňa, hroby 127, 133 a 130.

kryštalizoval žiarový spôsob pochovávania, ktorý nadobudol značnú prevahu v neskorolaténskom období a na včasnorímskych žiarových pohrebiskách.

Zvieracie kosti zisťujeme v kostrových i žiarových hroboch. Ide o pozostatky mäsitej potravy z pohrebného karu, na ktorom sa podľa historických správ zúčastňoval širší okruh príbuzných zomrelého. Najčastejšie nachádzame kosti domácej ošípanej (*Sus scrofa dom.*), najmä stehenné kosti, časť lebky a sánky, ramenné a holenné kosti, v menšej miere kosti z ostatných častí zvieraťa. V niektorých prípadoch bola do hrobu vložená celá ošípaná. Ako ukazujú osteologické rozbory, najčastejšie sa na tento cieľ používali rok staré zvieratá, vyskytujú sa však aj trojmesačné, dvojročné i staršie.[60] Okrem ošípanej našli sa v hroboch kosti hovädzieho dobytka (na Slovensku z viac ako 8 hrobov), husi, kury domácej a iných operencov.

Osobitnú pozornosť si zasluhujú porušené hroby. Na niektorých keltských pohrebiskách juhozápadného Slovenska predstavujú vykradnuté alebo porušené hroby značné percento z ich celkového počtu. Napr. v Bajči-Vlkanove zo 68 bolo porušených 18, v Mani zo 108 hrobov 26, v Hurbanove (poloha Abadomb) zo 17 hrobov 6.[61]

V súvise s vykrádaním a porušovaním hrobov sa často rieši otázka, či vykrádanie bolo súveké, alebo nie. Vo vykradnutých hroboch sú kosti kostry rozhádzané, čo svedčí o tom, že v čase vykradnutia väzivo bolo už porušené. Rovnako porušené, oddelené a premiestené bývajú aj železné predmety, ako opasky, zbrane, náramky a iné; je to nepriamy dôkaz, že v čase porušenia hrobu boli už zvetrané a koróziou porušené. Ak uvážime ďalej, že porušené sú i značne hlboké hroby (viac ako 1 m pod povrchom), ťažko si predstaviť, že k takej náročnej a nápadnej práci pristupoval vykrádač krátko po pohrebe.

Uvedené skutočnosti svedčia o tom, že k porušovaniu alebo pustošeniu hrobov dochádzalo až po ukončení pochovávania na pohrebisku a v čase, keď boli ešte aspoň sčasti viditeľné násypy hrobov nad úrovňou alebo pohrebisko sa líšilo od okolitého terénu výraznejšou farbou porastu. Hroby vykrádalo nekeltské obyvateľstvo. V niektorých prípadoch nie je vylúčené ani porušenie v čase pochovávania na pohrebisku; svedčia o ňom ojedinelé hroby (napr. dvojhrob 58—59 v Bajči-Vlkanove), v ktorých porušená kostra zachovávala anatomickú skladbu, teda v čase vykradania muselo byť väzivo ešte súdržné.

Chronológia keltských pohrebísk

Keltské osídlenie Slovenska môžeme rámcove ohraničiť historickými správami o pohyboch Keltov na Balkánskom polostrove na začiatku III. stor. pred n. l. Aj pamiatky z Reineckeho stupňa LB v Karpatskej kotline obmedzujú sa na maďarsko-rakúske pohraničie (Burgenland) a až v stupni LC vypĺňa keltské osídlenie takmer celú Karpatskú kotlinu.[62] Juhozápadné Slovensko bolo osídľované Keltmi z juhu cez dunajské brody až po ohyb Dunaja pri Vacove na terajšom slovensko-maďarskom pomedzí, teda osídľovanie slovenskej oblasti ľavého brehu Dunaja bolo pravdepodobne súčasné s osídľovaním maďarskej nížiny na jeho pravom brehu. Toto osídľovanie Slovenska mohlo sa teda uskutočňovať skôr, než (podľa historických správ) došlo k prvému útoku Keltov na juh do Bulharska, Macedónie a Grécka, t. j. okolo roku 300, prípadne krátko pred začiatkom III. stor. pred n. l. (vpád do Bulharska sa datuje všeobecne k roku 298 a zničenie Delf roku 279).

Staršia doba laténska (koniec stupňa LB a zastupňa LC)

S uvedenými historickými správami korešpondujú do značnej miery aj najstaršie hrobové pamiatky zo slovenských plochých pohrebísk. Ide tu o štýlovo ucelenú laténsku hmotnú kultúru s početnými prvkami duchcovského horizontu, datovanú podľa Reineckeho chronológie do konca stupňa LB a v zmysle poslednej švajčiarskej klasifikácie do stupňa LB_2 (350—250 pred n. l.).[63] S kovovými predmetmi objavuje sa v hroboch aj keramika vyrábaná na hrnčiarskom kruhu. Za jeden z najstarších hrobových celkov považujeme napríklad hrob 8 z Kamenína, v ktorom sa našla doštičkovitá spona s vykladanou pätkou (obr. 4: 1, 4, 5, 8—10, 13). Táto spona má blízke analógie v hrobe 81 v Münsingene. U týchto spôn je nápadná podoba v štýle vyhotovenia i v detailoch stvárnenia lúčika a pätky. D. Viollier datoval hrob 81 z Münsingenu do stupňa LIc (325—250 pred n. l).[64] Spony z hrobu 13 vo Veľkej Mani majú paralely z hrobu 46 v Münsingene i z ďalších hrobov na tejto lokalite, datovaných do stupňa LIb-c. Ide o zvláštne druhy spôn s vykladanou doštičkovitou pätkou i lúčikom; zatiaľ sa našli iba dve takéto spony v hrobe 13 v Mani (obr. 5). Tento časový horizont výrazne dokresľuje aj sprievodný hrobový inventár, napr. ohnuté prstene, duté bronzové kruhy s priečnymi vývalkami, tyčinkovité nákrčníky s pečatidlovými koncami, osmičkovite vinuté

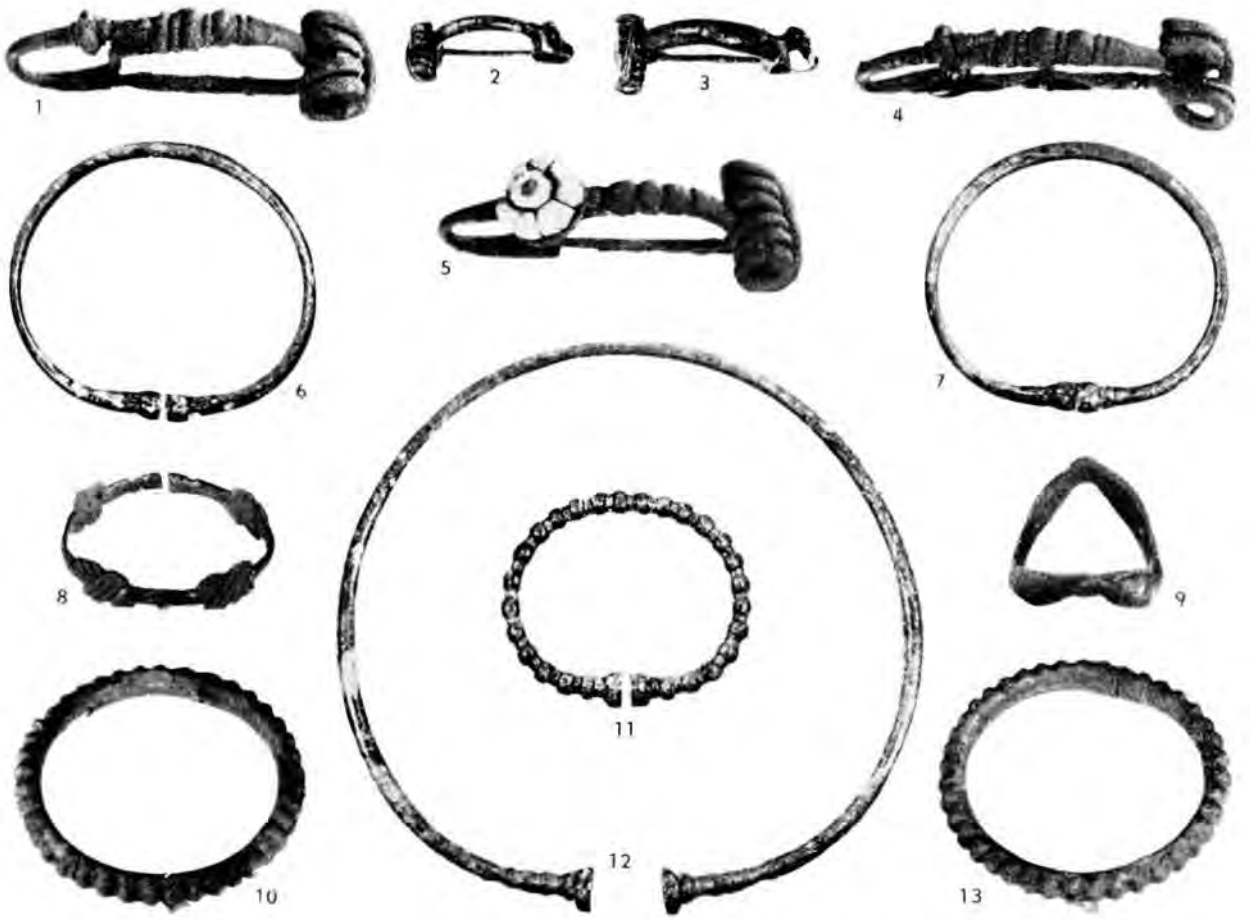

Obr. 4. Keltské kovové výrobky z hrobov. 1, 4, 5, 8–10, 13 — Kamenín, hrob 8; 2, 3, 6, 11, 12 — Maňa, hrob 39.

bronzové náhrdelníky, náramky z dvoch bronzových alebo striebornych drôtov, železné spony spravidla s väčšou guľkou na pätke a masívnym oblúkovitým lúčikom, ohnuté tyčinkovité kruhy atď. Hrobov s týmto inventárom nie je však veľa. Na pohrebisku v Mani so 108 hrobmi ide o 6—8 hrobov, v Kameníne z 20 hrobov o 2—3 hroby a pod. Výskyt týchto hrobov na pohrebisku v Kameníne, Hurbanove, Gbelciach, Komjaticiach, Mani a na niektorých ďalších naznačuje zároveň smer osídľovania nížinnej časti južného Slovenska Keltmi od dolného toku Hrona smerom na severozápad do povodia Nitry a Váhu, s veľkou koncentráciou osídlenia v nitrianskej oblasti (obr. 4: 1—13, obr. 6: 1).

Stredolaténske obdobie (LC)

Po horizonte najstaršej vrstvy hrobov s výrobkami duchcovského charakteru zisťujeme na juhozápadnom Slovensku už pomerne husté keltské osídlenie. V hrobových nálezoch sa objavuje mladá duchcovská spona z bronzu, no častejšie železná spona tohto druhu s masívnym oblúkovitým lúčikom a pomerne výraznou guľovitou pätkou, hladké tyčinkovité bronzové kruhy bez výraznejšieho zosilnenia koncov. Priam masovo sa rozšírilo používanie bronzových kruhov s bradavkovitou výzdobou (používali sa ako náramky i nánožníky v ženských hroboch, ako náhrada za duté plechové kruhy s priečnymi vývalkami na obvode, ktoré ojedinele nachádzame v najstarších hroboch.) Duchcovskú sponu nahrádza sprvu bubienková a plasticky zdobená bronzová spona s veľkou guľovitou pätkou, na ňu bezprostredne nadväzuje podobná železná spona. Staršie typy náramkov sa nahrádzajú viacpuklicovými kruhmi, lignitovými náramkami, náramkami s ružicovitou a tzv. „šnekovitou" výzdobou (obr. 6: 4—6, obr. 7: 3, 4, obr. 8). Popri typických podunajských fľašovitých dvojkónických nádobách a esovite profilovaných miskách vyrábajú sa najprv hladké a neskôr hrebeňované situlky, šošovkovité fľašovité nádoby, kalichovité vázy a iná keramika

(obr. 9). Stredolaténske obdobie reprezentujú pohrebiská v Bajči-Vlkanove, Trnovci nad Váhom-Hornom Jatove, Hurbanove (poloha Abadomb), Dvoroch nad Žitavou a iné.

Vývoj laténskeho osídlenia na Slovensku vrcholí na konci stredolaténskeho obdobia, resp. ešte v prvej polovici I. stor. pred n. l. Stredolaténska drôtená spona spojenej konštrukcie s rovným lúčikom, dlhšou pätkou, členenou uzlíkovitým zosilnením, vinutím s dvoma závitmi a podvinutou tetivou je typickou sponou najmladšej vrstvy hrobov na keltských pohrebiskách. Objavuje sa až približne ku koncu stredolaténskeho obdobia, t. j. v poslednej tretine pochovávania na keltských pohrebiskách, keď sa končí používanie drôtenej spony spojenej konštrukcie s vysokým strmým lúčikom a vinutím väčšieho priemeru a spony prechodného typu spojenej konštrukcie (roztepaný koniec pätky iba čiastočne obopína povrch lúčika). Sprievodnými predmetmi sú štvorpuklicové kruhy, sklené náramky, grafitová, zvisle hrebeňovaná keramika popri bežných druhoch fľašovitých váz, esovitých misiek a nízkych misovitých váz, na ktorých sa už začína objavovať vleštený ornament, ďalej pásová puklica, plochý opasok, prehnutý meč a i. (obr. 10 a 11: 2). Treba pripome-

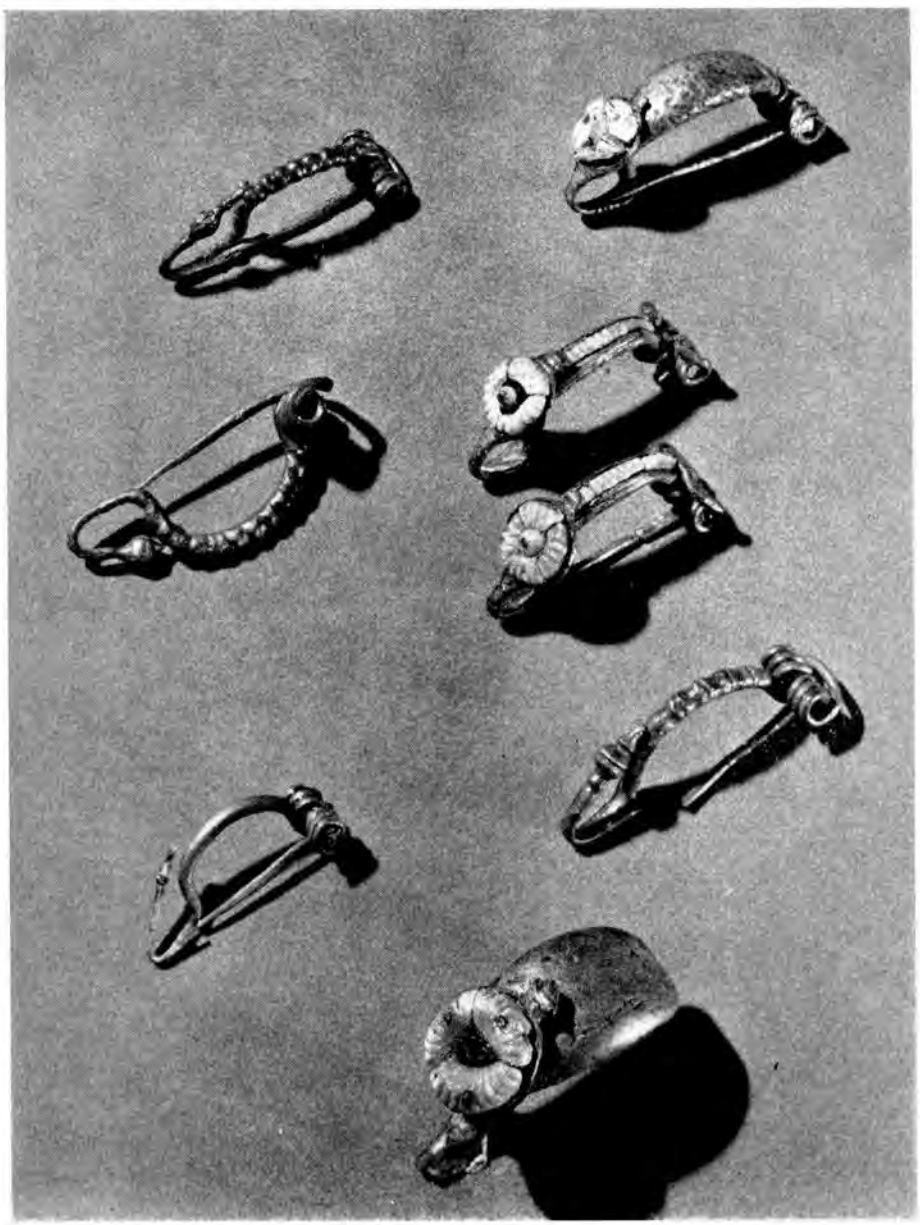

Obr. 5. Maňa. Bronzové spony z hrobu 13.

Obr. 6. Keltské bronzové spony z hrobov. 1 — Nebojsa, hrob 5; 2, 3 — Maňa, hrob 62; 4, 5 — Maňa, hrob 113; 6 — Maňa, hrob 104.

núť, že spona s voľnou veľkou guľkovitou pätkou sa používala prinajmenšom tak dlho (ak nie dlhšie), ako spona spojenej konštrukcie, popri ktorej nachádzame v najmladšej vrstve keltských hrobov ešte terčovitú sponu, dvojguľkovú sponu alebo (v hrobe 133 vo Veľkej Mani spolu so sklenými náramkami) sponu, ktorá má namiesto dvoch guliek na lúčiku dva sklené koráliky, zdobené krížovým ornamentom.[65]

Otázka ukončenia pochovávania na slovenských keltských plochých pohrebiskách bola často predmetom úvah a štúdia, no ostáva stále nedoriešená a diskutabilná. Hypoteticky sme toto ukončenie dávali do súvisu s keltsko-dáckou zrážkou niekedy uprostred I. stor. pred n. l. Okrem iného viedli nás k tomu aj výsledky výskumu v Nitrianskom Hrádku, kde boli keltské žiarové i kostrové hroby prevrstvené neskorolaténskym keltsko-dáckym sídliskom (išlo najmä o prevrstvenie kostrového hrobu so skleným náramkom keltsko-dáckou chatou).[66] Na druhej strane názor, že tzv. stredolaténske spony pretrvávajú do neskorolaténskeho obdobia, vyvolával isté pochyby. V doterajšom výskume doby laténskej na Slovensku chýba keltské oppidum, ktoré by reprezentovalo vyvrcholenie keltského vývoja a zároveň vyplnilo časovú medzeru medzi koncom stredolaténskeho obdobia (podľa R e i n e c k e h o chronológie) a keltsko-dáckym horizontom pamiatok dokumentujúcich vlastne už porážku Keltov v Karpatskej kotline.

Neoverené a príliš odvážne sú hypotézy niektorých rumunských bádateľov o tom, že zásah Dákov na Slovensko sa uskutočnil už pred Burebistovou zrážkou s Keltmi uprostred I. stor. pred n. l. Tento zásah by bolo možné stotožniť s prvou dáckou vlnou na začiatku I. storočia pred n. l. a zároveň so zánikom keltských plochých pohrebísk.[67] Tieto úvahy čakajú na overenie archeologickým materiálom z budúcich výskumov.

Obr. 7. Maňa. Keltské bronzové náramky. 1 — hrob 113, 2 — hrob 47, 3 — hrob 124, 4 — hrob 104.

Neskorolaténske obdobie (LD)

Odhliadnuc od predpokladaného pochovávania na keltských plochých pohrebiskách do neskorolaténskeho obdobia, nepoznáme priamo z tohto obdobia žiadne etnicky overené keltské hroby.

Obr. 8. Bajč-Vlkanovo. Keltský bronzový nánožný kruh z hrobu 40.

Neskorolaténskym pohrebiskom by azda mohol byť mohylník so žiarovými hrobmi v katastri obce Zemplín (okres Trebišov), ktorý sa rozprestiera na protiľahlom svahu keltsko-dáckeho opevneného sídliska.[68] S výskumom sa tu začalo roku 1957. Za neskorolaténske považuje V. Budinský-Krička mohyly 1 a 3, ostatné sú z mladšieho obdobia doby rímskej a prisudzujú sa przeworskej kultúre. Dovedna sa tu zistilo 14 nepravidelne rozmiestených násypov. Laténsko-dácka mohyla 1 mala priemer 12 m a výšku zhruba 80 cm, mohyla 3 priemer 10 m a výšku približne 65 cm. Medzi nálezmi z mohyly 1 uvádza spomenutý bádateľ zlomky neskorolaténskej (aj maľovanej) keramiky, dve strelky, fragment neskorolaténskej spony, zlomok vybíjaného plochého opasku a ďalšie kovové zlomky. Mohyla bola zbudovaná na zvyškoch neskorolaténskeho sídliska, a preto nie všetky keramické zlomky a iné nálezy patria k žiarovému hrobu. V mohyle 3 bola okrem neskorolaténskej keramiky spona s rámcovým zachycovačom, norická spona s plným zachycovačom, ďalšie drobné kovové predmety i dácka ke-

Obr. 9. Keltská keramika robená na kruhu. 1 — Hurbanovo-Abadomb, hrob 8; 2 — Lipová-Ondrochov, hrob 24; 3 — Ipeľské Predmostie, zber; 4 — Trnovec nad Váhom, hrob 165; 5 — Bajč-Vlkanovo, hrob 3.

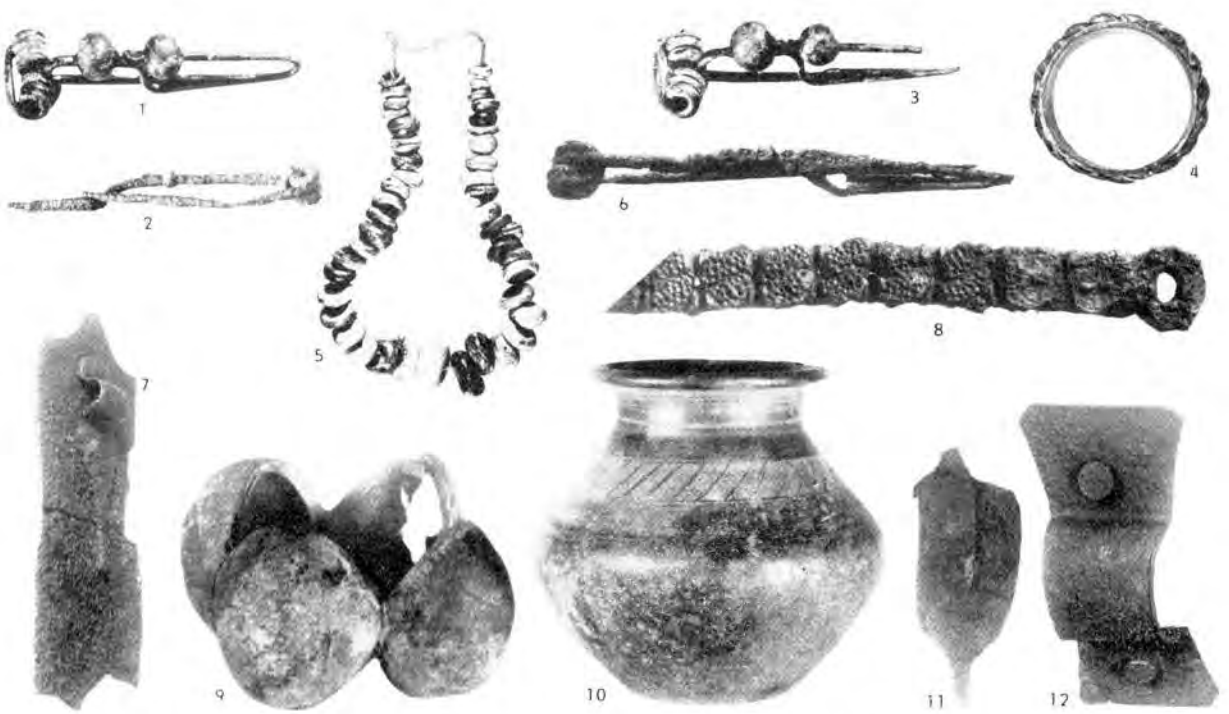

Obr. 10. Nálezy z keltských hrobov. Nitriansky Hrádok: 1, 3, 5, 10 — hrob 1; 4 — hrob 2. Ipeľské Predmostie: 2 — hrob 6; 6 — hrob 5; 7, 12 — hrob 7; 8, 11 — hrob 4; 9 — hrob 3.

Obr. 11. Keltské sklené ozdoby. 1 — Gbelce, kostrový hrob 1; 2 — Maňa, kostrový hrob 133.

Obr. 12. Zemplín. Dácka miska z hrobu 7 v mohyle 8 (výskum V. Budinského-Kričku).

ramika, ktoré datujú hrob do včasnej doby rímskej. V násype mohyly sa zistili tri popolnicové hroby, dva z nich s typickou dáckou keramikou.

Ako vyplýva z uvedeného a z názoru V. Budinského-Kričku, obidve spomenuté zemplínske mohyly (1 a 3) majú bližšie k okruhu dáckeho pochovávania ako ku keltskému etniku. Zhodnotenie mohylníka a nálezov z neho sa ešte neuskutočnilo, preto jeho skutočný prínos k poznaniu neskorolaténskeho pohrebného rítu zostáva nevyužitý. Veľký podiel laténskej hmotnej kultúry na zemplínskom sídlisku však vzbudzuje domnienku, že sa tu podarí zachytiť stopy posledných pohrebísk z doby laténskej, patriacich ešte keltskému etniku.

Sídliská

Otvorené laténske sídliská nachádzame na celom keltskom území juhozápadného Slovenska, ale aj na východnom Slovensku a v okrajových oblastiach keltského osídlenia. Zatiaľ sme o nich informovaní hlavne nálezmi z povrchových zberov a náhodne odkrytými pôdorysmi objektov pri výskume lokalít iných kultúr alebo pri rôznych zemných prácach. Chronologické zaradenie týchto sídlisk podľa fragmentov keramiky je obťažné. Chýbajú výskumy a nálezy z väčších častí osady alebo celého sídliska. Okrem toho výsledky výskumov niekoľkých sídliskových objektov nie sú doteraz publikované (Šarovce, Nitriansky Hrádok, Lipová-Ondrochov, Nitra, Iža a i.).

Doterajší výskum dovolil pozmeniť všeobecný názor o nedostatku sídlisk datovateľných spolu s plochými keltskými pohrebiskami. Predbežné zhodnotenie niektorých odkrytých sídliskových objektov dovoľuje považovať ich za súčasné so stredolaténskymi pohrebiskami. Z publikovaných spomeňme sídliská stredolaténskeho charakteru v Seredi, Branči, Bánove a Šarovciach.[69]

Pôdorysy laténskych chát na Slovensku sú celkove jednotné. Bývajú spravidla obdĺžnikové, s nosnou kolovou konštrukciou pre sedlovú strechu uprostred kratších strán a zahĺbené pod úroveň terénu 50 i viac centimetrov. Rohy majú pravouhlé alebo zaoblené. Rozmery chát sú rôzne, napr. v Branči bola chata 30 dlhá približne 5 m a široká 4 m, v Bánove chata 1 dlhá až 7 m a široká 4 m, zato chata 2 z tej istej lokality len 4,5 m dlhá a o niečo viac ako 3 m široká. Ohniská alebo piecky vnútri chaty sú zriedkavé, zato nezriedka nachádzame pozdĺž dlhšej strany lavicovitý stupeň (obr. 13: 1).

1

2

Obr. 13. 1 — Lipová-Ondrochov, laténsky objekt, chata 80; 2 — Zemplín, keltsko-dácke sídlisko, hrnčiarska pec.

Na výšinnom sídlisku v Krnči (okres Topoľčany) boli laténske chaty zahĺbené až 1 m pod povrchom, kolové jamy sa tu nezistili. Predpokladáme, že spodný okraj konštrukcie strechy ležal priamo na teréne. V Zemplíne na neskorolaténskom sídlisku mali chaty výrazne zaoblené rohy a jamy po koloch sa zistili uprostred kratších strán. Chaty patrili k obvodu hrnčiarskej pece (obr. 13: 2)

Nálezy zo sídliskových objektov predstavuje hlavne keramika zhotovená na kruhu i v ruke. Časté sú tie druhy keramiky, ktoré nachádzame aj na pohrebiskách, ako fľašovité nádoby s baňatým až dvojkónickým telom, kužeľovitým hrdlom a lievikovite roztvoreným ústím, esovite profilované misky, misky s ostro zrezaným i dovnútra zatiahnutým okrajom, súdkovité, zvisle hrebeňované situlky z tuhovej hliny a zásobnicové nádoby. Vzácnejšie sa na neskorolaténskych sídliskách vyskytuje aj maľovaná keramika (Iža, Chotín, Nitra).

Na niektorých sídliskách sa zistila aj hrnčiarska pec (Zemplín, Šarovce, Bratislava—Gottwaldovo námestie, Prešov).[70] Pec v Zemplíne mala kruhový rošt s priemerom 180 cm, pod ktorým bol vykurovací priestor, rozdelený priečkou na dve komory. Pec v Bratislave mala štvorcový pôdorys — 2,5 × 2,5 m.

Nedostatočný výskum laténskych sídlisk nedovoľuje zrekonštruovať obraz keltskej osady, jej členenia a usporiadania jednotlivých príbytkov. Nálezy hrnčiarskych pecí svedčia o tom, že keramika sa vyrábala bežne v rámci menších územných celkov; výnimku tvorila jemná a výrobne náročná maľovaná keramika. Nálezy rotačných kamenných mlynčekov (Zemplín, Nitriansky Hrádok, Devín a i.) svedčia o tom, že drvenie obilia týmto vtedy progresívnym spôsobom nebolo vzácnosťou.

Doteraz nepoznáme rozsiahlejšie keltské opevnené sídlisko — oppidum, zodpovedajúce veľkej koncentrácii osídlenia na juhozápadnom Slovensku, ktorú dokazujú keltské ploché pohrebiská. Za keltské oppidum pokladá J. Paulík výšinné opevnené sídlisko v Plaveckom Podhradí, zaberajúce zhruba 38 ha.[71] Hradisko sa nachádza na západnom svahu Malých Karpát, na historickej ceste vedúcej k Moravskej bráne a do českých

krajín. Zemepisnou polohou a azda aj hospodárskym i mocenským poslaním inklinovalo viac k dolnorakúskej ako k slovenskej keltskej oblasti. Doterajšie nálezy (podľa J. Paulíka) naznačujú, že hradisko mohlo byť vybudované už na sklonku stredolaténskeho obdobia, teda v čase, keď sa končilo pochovávanie na plochých keltských pohrebiskách južného Slovenska. Tri hromadné nálezy železných predmetov na hradisku nevylučujú možnosť, že sa tu spracúvala železná ruda a že tu boli kováčske dielne.

Mimo centra keltského osídlenia nachádza sa ďalšie významné neskorolaténske sídlisko v areáli historického hradu Devín;[72] leží pri Dunaji, na dôležitej ceste vedúcej z juhovýchodu na západ a zároveň na sever k Baltickému moru. V dobe laténskej spájala táto cesta keltské územie v Karpatskej kotline so západnou keltskou oblasťou a smerom na sever s keltskými územiami v Poľsku. Či na Devíne bolo opevnené sídlisko, je sporné. Bohatý nálezový materiál, zvyšky obydlí, pecí, žarnovov, maľovanej keramiky a ďalšie hmotné pamiatky naznačujú, že ide o sídlisko podobné niektorým neskorolatenským opevneným sídliskám na Slovensku. Podľa názoru J. Dekana sídlisko bolo obývané až do rímskej okupácie v I. stor. n. l.

V súvise so sídliskom na Devíne treba spomenúť osídlenie územia dnešnej Bratislavy.[73] Historická zástavba mesta narušila pôvodné sídliskové vrstvy, preto iba podľa dôležitých nálezov predpokladáme tu jedno z významných keltských stredísk a nevylučujeme ani oppidum. Svedčia o tom nálezy v centre mesta, medzi nimi hrnčiarska pec na Gottwaldovom námestí, sídliskové nálezy na mieste dnešného hradu a napokon šesť pokladov mincí typu Biatec.[74] Keltské osídlenie územia Bratislavy javí sa podľa nálezov ako neskorolaténske, nie je však vylúčené, že tu jestvovalo osídlenie už ku koncu stredolaténskeho obdobia.

Odlišný charakter malo rozlohou neveľké opevnené sídlisko v Nitrianskom Hrádku v polohe Zámeček.[75] Na staršom násype valov z doby bronzovej tu vybudovali dvojitú palisádu opevnenia s dômyselnou vstupnou bránou typu keltských oppíd. Zmiešané nálezy keltského a dáckeho pôvodu i neskorolaténske pamiatky (medzi nimi včasná norická spona) svedčia o tom, že sídlisko bolo zbudované v neskorolaténskom období, azda až v priebehu I. stor. pred n. l. Sídlisko má tvar nepravidelného oválu s priemerom dlhšej osi zhruba 150 m. V jeho areáli sa nachádzalo malé keltské pohrebisko so štyrmi žiarovými a štyrmi kostrovými hrobmi. Podľa bronzových dvojguľkových spôn, skleného náramku a keramiky s vlešteným ornamentom patrí pohrebisko do najmladšieho obdobia pochovávania na slovenských keltských plochých pohrebiskách; možno ho datovať do konca stredolaténskeho a na začiatok neskorolaténskeho obdobia. Prevrstvenie kostrového hrobu so skleným náramkom neskorolaténskym sídliskovým objektom keltsko-dáckeho charakteru viedlo autora k názoru, že sa tu pochovávalo ešte v I. stor. pred n. l., a to do čias, kým sa začalo budovať opevnené sídlisko. Typológia spony i ostatného sprievodného inventára z hrobov a datovanie nálezov z keltsko-dáckeho sídliska (medzi iným protonorickej spony) vytvára v jestvujúcej chronologickej schéme značný časový hiát. No nemožno sa zmieriť ani s predstavou, že nebolo kontinuity medzi keltskými pohrebiskami a sídliskom na tomto Keltmi husto osídlenom území.

Všeobecne sa predpokladá, že sídlisko v Nitrianskom Hrádku treba datovať do keltsko-dáckeho obdobia, v ktorom sa zmenili mocenské pomery na strednom Dunaji. Opevňovacia technika, najmä však konštrukcia brány v Nitrianskom Hrádku, patia keltskému staviteľskému umeniu a rovnako aj väčšina nálezov v areáli sídliska je keltského pôvodu.

Istou protiváhou sídlisku v Nitrianskom Hrádku je opevnené sídlisko v obci Zemplín,[76] situované na pravom brehu Bodroga, neďaleko sútoku Ondavy a Latorice, na malom vyvýšenom ostrohu v strede obce. Opevnená plocha má zhruba tvar oválu s priemerom 240 × 150 m; vstupná brána je na južnej strane. Skalnatý ostroh bol na svahu smerom k obci opevnený kamenným a hlineným násypom valu a na zráznej skalnatej stene, vypínajúcej sa približne 20 m nad pravým brehom niekdajšieho toku Bodroga, azda len palisádou. Existencia hradiska akoby korešpondovala s historickými správami, podľa ktorých časť Keltov spolu s obyvateľstvom inej etnickej príslušnosti po porážke Dákmi presídlila z juhozápadného Slovenska do horného Potisia. Niekoľkoročným výskumom (1955—1964) opevnenej časti sídliska i jeho širšieho, husto osídleného okolia zistili sa tu dôkazy o niektorých druhoch výrobnej činnosti, ako hutníctve, hrnčiarstve (našli sa tu aj zlomky maľovanej keramiky) a i.

V Zemplíne a Nitrianskom Hrádku boli výrobcami i používateľmi nájdených pamiatok nepochybne Kelti; iba malá časť najmä keramických nálezov je dáckeho pôvodu. Osídlenie Zemplína prekračuje terajší kataster obce a zasahuje aj do

Obr. 14. Liptovská Mara. Púchovská keramika. 1, 3 — hradisko; 2 — sídlisko.

susedných obcí Cejkova, Ladmoviec a Brehova; odtiaľ ďalej na sever pokračuje sieť nálezísk cez Michalovce k beskydským priesmykom.[77] Zatiaľ nevieme, či sa neskorolaténska kultúra dostala do oblasti Krakova touto cestou, alebo cez Moravskú bránu.

Popri množstve maľovanej i bežnej tenkostennej keramiky laténskeho charakteru našla sa v Zemplíne lyžicovitá spona, niektoré druhy mincí a typická dácka, na kruhu točená keramika z obdobia Burebistu, ktorá datuje sídlisko rámcove do I. stor. pred n. l. s trvaním ešte v I. stor. n. l. Nálezy tzv. sivej, na kruhu hotovenej dáckej keramiky (kalichovitých nádob s dutou nôžkou) svedčia nepriamo o prítomnosti Dákov na sídlisku. Zemplínske sídlisko reprezentuje poslednú etapu laténskej kultúry a dožívanie keltského etnika v tejto časti Slovenska, východne od Zemplína a na území Zakarpatskej Ukrajiny.

Odlišný charakter v porovnaní s Nitrianskym Hrádkom a Zemplínom má opevnené výšinné sídlisko v Krnči (okres Topoľčany), preskúmané v rokoch 1965—1967.[78] Dva prstence valov z hliny a kamenia tu obkolesujú plochu zhruba 6 ha s akropolou na temene kopca Tábor s kótou 384,8. Zemepisnou polohou patrí hradisko na okraj periférnej oblasti keltského osídlenia juhozápadného Slovenska, a preto ho možno rámcove priradiť k púchovským opevneným sídliskám, ako napr. na Skalke pri Púchove, na Havránku pri Liptovskej Mare a k niektorým ďalším.[79] Halštatské osídlenie tu trvá od staršej doby halštatskej cez celú dobu laténsku, ba azda ešte v neskorolaténskom období. Najmladšie nálezy inklinujú k pamiatkam z halštatsko-laténskeho sídliska v Seredi na Mačianských vŕškoch, t. j. k okruhu kalenderberskej kultúry, niektoré aj k tzv. skýtskym pamiatkam. K výraznejším laténskym nálezom z Krnče patria zlomky maľovanej keramiky, železná drôtená spona spojenej konštrukcie a železná ostroha; tieto nálezy dovoľujú zaradiť sídlisko rámcove do neskorolaténskeho obdobia, najskôr do I. stor. pred n. l.

Podiel Dákov na vývoji neskorolaténskej kultúry na Slovensku

Na dácke pamiatky v neskorolaténskej kultúre na Slovensku upozornili bádatelia už pred druhou svetovou vojnou. Zvýšený záujem o tento problém podnietili niektoré nálezy a výskumy v posledných rokoch, predovšetkým výskum neskorolaténskych opevnených sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Zemplíne, nálezy zo staršieho výskumu na Devíne, keltsko-dácke pamiatky z Chotína a i. Výsledky týchto nových výskumov a poznatky o neskorolaténskom období na Slovensku zhrnul a zverejnil A. Točík roku 1959.[80] Poukázal na dve fázy dáckeho zásahu na Slovensku: na začiatku I. stor. pred n. l. a po zrážke Dákov s Keltmi pod vedením dáckeho panovníka Burebistu okolo roku 60 pred n. l. Pre prvú fázu je charakteristická hlavne hrubá, v ruke robená keramika (šálky a hrncovité nádoby), pre druhú okrem nej aj tzv. sivá, na kruhu robená keramika (kalichovité nádoby), rozšírená v čase vlády Burebistu aj na klasických dáckych lokalitách v Rumunsku. Svoje závery opiera spomenutý autor aj o výsledky bádania v Maďarsku, najmä na území Budapešti.

Hrubú, v ruke robenú dácku keramiku nachádzame skutočne nielen na Keltmi osídlenom juhozápadnom Slovensku, ale aj na strednom toku Váhu a hornej Nitry, na východnom Slovensku v Potiskej nížine a severnejšie až po Prešov a Bardejov.[81] Jej bližšie datovanie nie je však isté. Táto keramika mala i na vlastnom dáckom území široké časové rozpätie. Vyvíjala sa z domáceho mladohalštatského podložia a v rámci Karpatskej kotliny sa ako civilizačný prejav rozšírila aj za hranice vlastnej Dácie. Niektoré tvary dáckych misiek zo Zemplína by topologicky mohli patriť už do II. stor. pred n. l.

Dácky zásah na stredný Dunaj nepochybne dokumentujú dácke nálezy z obytných objektov na opevnenom keltsko-dáckom sídlisku v Nitrianskom Hrádku, kde sa okrem hrubej zistila aj jemná, tzv. sivá, na kruhu robená dácka keramika (kalichovité nádoby) spolu s laténskou tenkostennou — aj maľovanou — keramikou a sponami z konca neskorolaténskeho obdobia. Dácka sivá keramika spolu s maľovanou a ďalším neskorolaténskym inventárom sa zistila aj v Chotíne, Zemplíne, Nitre a na niekoľkých ďalších náleziskách. Napríklad v Zemplíne sa našla jemná sivá keramika — kalichovité nádoby — i s vlešteným ornamentom na okraji, ku ktorej nachádzame veľmi blízke analógie na dáckych hradiskách v Rumunsku.[82]

Výsledky výskumov na lokalitách z neskorolaténskeho obdobia svedčia o tom, že po porážke Keltov Dákmi niekedy uprostred I. stor. pred n. l. stali sa vládnúcou zložkou na juhozápadnom i východnom Slovensku na istý čas Dáci. Skromný výskyt dáckych nálezov v laténskej hmotnej kultúre na Slovensku svedčí však o tom, že tu zostali cudzím prvkom a väčšou mierou neovplyvnili vývoj ani neskorolaténskej, ani púchovskej hmotnej kultúry.

Púchovská skupina

Začiatky tejto kultúrnej skupiny spadajú do neskorolaténskeho obdobia, keď keltská moc na Slovensku a v Karpatskej kotline vrcholí po celkove nerušenom vývoji v predchádzajúcich približne troch storočiach. V hlavných črtách je táto skupina odrazom mocenských a spoločenských zmien, ktoré sa uskutočnili v neskorolaténskom období na strednom Dunaji zásahom Dákov a neskôr zriadením rímskej provincie Panónie.

Teritoriálne zaberala púchovská skupina periférnu oblasť keltského osídlenia, teda hornatú a značne členitú časť slovenského územia, vymedzenú zhruba na západe Bielymi Karpatmi, na severe západnými Beskydami (tu zasahovala aj na Moravu), na juhu Slovenským rudohorím a na východe severným výbežkom Slanského pohoria. Na severe prekračuje púchovská skupina hranice Slovenska do južného Poľska. Takto vymedzená púchovská oblasť nie je jednotná, ale rozpadá sa na niektoré výraznejšie centrá podľa vplyvov, ktoré na ňu pôsobili, nevynímajúc ani domáce podložie a kultúrne zdroje, z ktorých táto oblasť dlhší čas čerpala. Intenzívne keltské osídlenie juhozápadného Slovenska a jeho kultúrne i teritoriálne spojenie s povodím Dunaja ovplyvnili aj územie na strednom Váhu a hornej Nitre. Od Trenčína tiahne sa hustá sieť púchovských nálezísk proti toku Váhu až k Liptovskému Mikulášu, ktorý leží uprostred výraznejšej skupiny nálezísk púchovského charakteru. Smerom na východ badať zreteľnejšiu skupinu takýchto nálezísk v okolí Levoče.

V podstate ide o pôvodné osídlenie spomenutých horských oblastí, ktoré trvalo bez väčších zmien počas laténskeho obdobia a keltskej okupácie južného a sčasti i východného Slovenska; napriek civilizačným zmenám v podunajskej oblasti zachovali si mladohalštatský charakter. Na severnom Slovensku zahrnovala púchovská skupina územie potomkov lužického ľudu, na strednom Slovensku oblasť lokálnej skupiny pilinskej kultúry tzv. kyjatického typu a na východe sa dotýkala územia ľudu kuštanovickej kultúry. V dôsledku mocenských zmien na strednom Dunaji preniká ku koncu laténskeho obdobia do horských údolí slovenských riek nielen laténska kultúra, ale aj časť keltského obyvateľstva. Nálezy svedčia o tom, že tu jestvovali azda aj samostatné keltské osady. Dochádza k prenikavému zásahu laténskej kultúry do mladohalštatského osídlenia, pričom sa obidve zložky často navzájom ovplyvňujú. Halštatsko-laténsky charakter má púchovská skupina už pri svojom vzniku ku koncu neskorolaténskeho obdobia, no neskôr — po vzniku rímskej provincie Panónie a po preniknutí germánskeho etnika na Slovensko v I. stor. n. l. — nadobúda čoraz viac rímsko-barbarský charakter. Zreteľne to ukazujú výsledky systematického výskumu sídliska Trniny nad Veľkým Bystercom, v Sučanoch pri Martine a na výšinnom opevnenom sídlisku Havránok pri Liptovskej Mare.[83] Čím bližšie je keltské a neskoršie rímsko-barbarské osídlenie Slovenska k púchovskej skupine, tým silnejší je vplyv týchto kultúrnych okruhov na ňu. V mladšej dobe

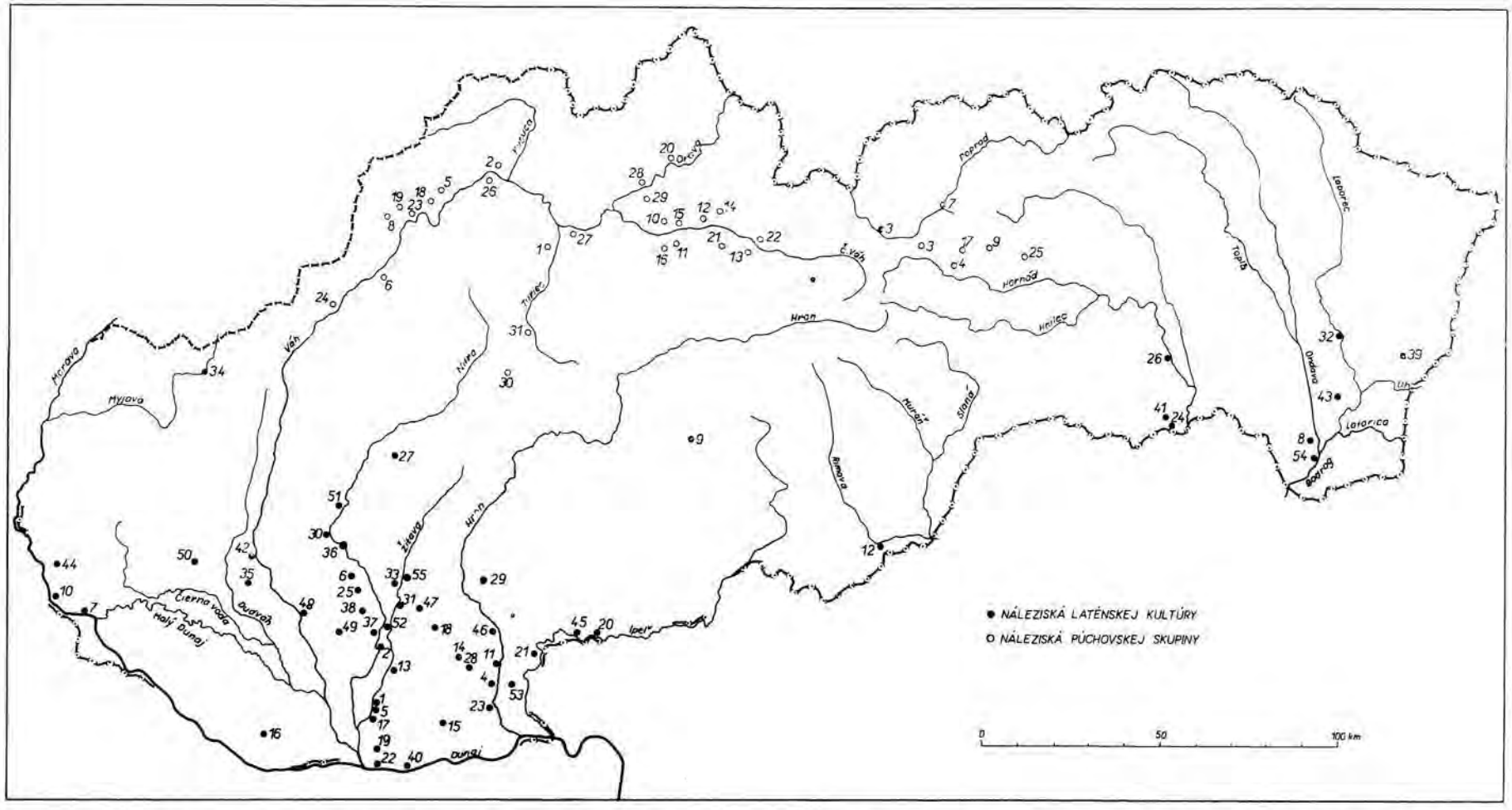

Obr. 15. Hlavné lokality laténskej kultúry a púchovskej skupiny na Slovensku. **Laténska kultúra:** 1 — Bajč, 2 — Bánov, 3 — Batizovce, 4 — Bíňa, 5 — Bohatá, 6 — Branč, 7 — Bratislava, 8 — Cejkov, 9 — Detva, 10 — Devín, 11 — Domaša, 12 — Drňa, 13 — Dvory nad Žitavou, 14 — Farná, 15 — Gbelce, 16 — Holiare, 17 — Hurbanovo, 18 — Hurbanovce, 19 — Chotín, 20 — Ipeľské Predmostie, 21 — Ipeľský Sokolec, 22 — Iža, 23 — Kamenín, 24 — Kechnec, 25 — Komjatice, 26 — Košice, 27 — Krnča, 28 — Kuraľany, 29 — Levice, 30 — Lužianky, 31 — Maňa, 32 — Michalovce, 33 — Michal nad Žitavou, 34 — Myjava, 35 — Nebojsa, 36 — Nitra, 37 — Nitriansky Hrádok, 38 — Lipová-Ondrochov, 39 — Orechová, 40 — Radvaň nad Dunajom, 41 — Seňa, 42 — Sereď, 43 — Slavkovce, 44 — Stupava, 45 — Šahy, 46 — Šarovce, 47 — Trávnica, 48 — Trnovec nad Váhom, 49 — Tvrdošovce, 50 — Veľký Grob, 51 — Výčapy-Opatovce, 52 — Úľany nad Žitavou, 53 — Zalaba, 54 — Zemplín, 55 — Žitavce. **Púchovská skupina** (neskorá doba laténska až mladšia doba rímska; podľa K. Pietu): 1 — Bystrička, 2 — Divinka, 3 — Gánovce, 4 — Hrabušice, 5 — Hvozdnica, 6 — Ilava, 7 — Kežmarok, 8 — Lednice, 9 — Levoča, 10 — Likavka, 11 — Liptovská Štiavnica, 12 — Liptovská Mara, 13 — Liptovský Ján, 14 — Liptovský Trnovec, 15 — Lisková, 16 — Ludrová, 17 — Machalovce, 18 — Udiča, 19 — Mestečko, 20 — Oravský Podzámok, 21 — Ploštín, 22 — Podtureň, 23 — Púchov, 24 — Skalská Nová Ves, 25 — Spišské Podhradie, 26 — Strážov, 27 — Sučany, 28 — Veľký Bysterec, 29 — Vyšný Kubín, 30 — Hradec, 31 — Slovenské Pravno.

rímskej sa územie púchovskej skupiny v dôsledku postupného osídľovania Slovenska germánskym etnikom čoraz viac zmenšuje, až napokon ju možno archeologicky sledovať už len na malej časti Oravy a Liptova a v širšom okolí Žiliny (obr. 15).

Okrem otvorených sídlisk na svahoch pri riekach sú pre púchovskú skupinu charakteristické malé výšinné hradiská s valmi z hliny, dreva a kameňa. Podľa ich rozlohy ide o druh tvrdzí alebo azda len útočištných hradísk, vybudovaných v hornatom teréne na ťažko prístupných miestach, chránených čiastočne prírodnými prekážkami. Pohrebiská ľudu púchovskej skupiny sú menej známe než sídliská. Zatiaľ sa zistili iba žiarové hroby s nevýraznými hrobovými jamami a nepočetnými milodarmi. Tak ako v sídliskovej hmotnej kultúre musíme aj v pohrebnom ríte rátať s prejavom viacerých etnických zložiek.

Ani zdroje obživy ľudu púchovskej skupiny neboli jednotné. Popri pastierstve a roľníctve zaoberal sa aj spracúvaním železnej suroviny a bronzu. Hutnícka výroba sa podľa antických historických správ pripisuje aj keltským Kotínom, ktorí ešte na konci doby laténskej a na začiatku nášho letopočtu žili v horských oblastiach stredného Slovenska.[84]

Výskum púchovskej skupiny je iba v začiatkoch a jeho doterajšie výsledky zatiaľ nedovoľujú rekonštruovať konkrétnejší obraz doznievania laténskeho obdobia.

Keltské mincovníctvo na Slovensku

Podiel Slovenska na keltskom mincovníctve v Podunajsku je pozoruhodný. Doteraz poznáme viac ako 70 nálezísk rôznych druhov keltských mincí; pochádza z nich aj približne 20 hromadných nálezov. Zvláštnu pozornosť si zasluhujú strieborné mince typu Biatec, ktoré pravdepodobne razili slovenskí Kelti v I. storočí pred n. l. Takéto mince sa na Slovensku zistili približne na 50 náleziskách a podľa V. Ondroucha sa našlo dovedna 1352 mincí.[85] Len na území Bratislavy sa doteraz zistilo šesť pokladov mincí tohto typu. Súpis spomenutého autora z roku 1961 nezahrnuje niektoré novšie nálezy, medzi nimi i hromadný nález 236 strieborných mincí z Ptičia (okres Humenné); bude ho publikovať E. Kolníková.[86]

Zvláštne postavenie Keltov v Karpatskej kotline malo vplyv aj na vývoj keltského mincovníctva. Tradičné grécke razby, s ktorými Kelti prišli do styku, slúžili ako predloha barbarským razbám — napodobeninám macedónskych tetradrachiem. Neskôr razili Kelti na Slovensku vlastné strieborné mince, tetradrachmy s lýrovitým znakom a od nich mladšie mince typu Biatec najskôr podľa rímskeho denára.[87] Na území Slovenska sa okrem spomenutých nachádzajú aj mince (razby) z iných keltských území, ako aj razby niektorých susedných barbarských kmeňov.

Otázkami keltského mincovníctva na Slovensku zaoberali sa viacerí domáci i zahraniční bádatelia, ktorí však ani po mnohoročnom úsilí nedospeli k jednoznačnému názoru. Najmä chronologické problémy a predovšetkým otázky začiatku keltského mincovníctva sú aj nateraz predmetom diskusií. Všeobecne sa akceptoval názor, že začiatky keltského mincovníctva na Slovensku treba datovať približne do II. storočia pred n. l., keď ustal prílev strieborných statérov Filipa II. Macedónskeho (po bitke pri Pydne roku 168), a preto Kelti v Karpatskej kotline začali raziť vlastné mince — napodobeniny macedónskych razieb.[88] V poslednom čase niektorí bádatelia posúvajú začiatky razenia keltských mincí na Slovensku až do polovice III., prípadne na začiatok II. stor. pred n. l.[89] K tomuto názoru ich vedú niektoré nové nálezy zo Slovenska a nepriamo ho podporuje aj poklad keltských a macedónskych mincí zo Zemunu v Juhoslávii, datovaný k roku 220 pred n. l.[90]

Inou chronologickou otázkou je zásah Dákov na Slovensko, ktorý sa prejavuje aj v numizmatike. Diskutuje sa aj o probléme gétsko-dáckych mincí na Slovensko v súvise s uverejňovaním nálezov týchto razieb z Rumunska. Počet overených nálezov mincí tohto druhu na Slovensku je zatiaľ malý a nemôže podstatnejšie ovplyvniť riešenie otázok razby mincí v dobe laténskej na našom území; tieto nálezy sú však dôležité pri zisťovaní podielu Dákov na vývoji neskorolaténskej kultúry.[91]

Na keltskom mincovníctve neskorolaténskeho obdobia podieľala sa podľa názoru numizmatikov aj oblasť púchovskej skupiny na severnom Slovensku, ktorej sa v poslednom čase venuje z hľadiska archeologického výskumu väčšia pozornosť. Poklad strieborných mincí z púchovského sídliska Trniny nad veľkým Bystercom (okres Dolný Kubín) bol podnetom na pomenovanie veľkobysterského typu mincí.[92] Ponúka sa tu zhoda s interpretáciou ostatných archeologických prameňov,

poukazujúcich na prežívanie zvyškov Keltov v oblasti púchovskej skupiny od konca neskoroláténskeho obdobia do I. stor. n. l.

Nadhodené otázky keltského mincovníctva na Slovensku sú len logickým dôsledkom intenzívneho terénneho i teoretického bádania, ktoré prispelo k podstatnému doplneniu poznatkov o hmotnej kultúre Keltov, Dákov a iných etnických skupín obývajúcich územie Slovenska v dobe laténskej.

Poznámky

[1] Lehoczky T., *Adatok házánk archaeologiájához különös tekintettel Beregmegyére és környékére I, II*, Munkács 1892, 1912; Červinka I. L., *Děvín, velehrad říše Velkomoravské*, Brno 1914; Kmeť A., *Ďalšie výskumy z obvodu Sitna*, SMSS VII, 1902, 156.

[2] Holuby J. Ľ., *Zpráva o „Hradiskách", predhistorickej velikej osade pri Zemanskom Podhradí v Trenčiansku*, SMSS III, 1898, 151; Hoening E. — Halaša A., *Púchovské starožitnosti*, SMSS VIII, 1903, 111—115; Kubinyi M., *Die vorgeschichtlichen Denkmäler Oberungarns*, Die österreichisch-ungarische Monarchie in Wort und Bild V—1, Ungarn, Wien 1898, 35.

[3] *Sjezd Společnosti československých praehistoriků*, OP I, 1922, 132, 134.

[4] Eisner J., *Laténské památky na Slovensku a v Podkarpatské Rusi*, OP I, 1922, 24—34.

[5] Eisner J., *Sbierka pamiatok pravekých a pamiatok z počiatku doby dejinnej v múzeu v Turčianskom Sv. Martine*, ČMSS XVIII, 1921, 1—21.

[6] Porubský J., *Lužické popolnicové pole a laténske sídlisko v Malých Krštеňanoch*, ŠZ AÚSAV 3, 1959, 55—69; Benadik B., *Neskorolaténske opevnené sídlisko v Krnči*, AR XIX, 1967, 612—622.

[7] Eisner J., *Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi*, SMSS XXI, 1927, 7—24; XXII, 1928, 26—40; XXIII, 1929, 111—125; XXIV, 1930, 167—179; XXV, 1931, 139—147; XXVII—XVIII, 1933—1934, 166—189; XXIX, 1935, 51—80; XXX, 1936, 64—91; XXXI, 1937, 90—111; ten istý, *Archeologický výzkum, podniknutý Vlastivedným museem slovenským v Bratislavě r. 1933*, Bratislava VII, 1933, 551 nn. (a ďalšie ročníky).

[8] Eisner J., *Laténské hroby v Hronském Damašdě (okr. Želiezovce) na Slovensku*, Bratislava I, 1927, 341—350.

[9] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, Bratislava 1933, 167 n. V práci sa uvádza literatúra o laténskej kultúre na Slovensku zhruba do roku 1932.

[10] Eisner J., *Mince t. zv. barbarské na Slovensku a v Podkarpatské Rusi*, Numismatický časopis československý III, 1927, 1—27.

[11] Janšák Š., *Praveké sídliská s obsidiánovou industriou na východnom Slovensku*, Bratislava 1935; ten istý, *Niektoré novoobjavené hradiská slovenské*, SMSS XXII, 1928, 3—25; ten istý, *Staré osídlenie Slovenska*, SMSS XXIV, 1930, 1—67; XXVII—XXVIII, 1933—1934, 30—71; I, 1935, 15—51.

[12] Pozri Eisner J., *Slovensko v pravěku*, odkazy na diela uvedených autorov.

[13] Hunyady I., *Die Kelten im Karpatenbecken I—II* (Dissertationes Pannonicae II, 18), Budapest 1942, 1944; nálezová správa o výskume pohrebiska: Hunyadi I., *Kelták a Kárpátmedencében*, Budapest 1957, 192—198; Benadík B. — Vlček E. — Ambros C., *Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku — Keltische Gräberfelder der Südwestslowakei*, Bratislava 1957, 98—114, tab. XXIX—XLIII.

[14] Andel K., *Prehistorické pamiatky na Kysuciach*, SMSS XXIII, 1928, 94—98; ten istý, *Nálezy z okolia Radošiny*, SMSS XXII, 1928, 115.

[15] Budavári V., *Nové nálezy z doby laténskej na Slovensku*, SMSS XXXI, 1937, 185—188; ten istý, *Výtvarný prejav slovenského praveku*, Turčiansky Sv. Martin 1942, 29—32; ten istý, *Zpráva o terénnych výskumoch Štátneho archeologického ústavu v Turč. Sv. Martine, podniknutých v r. 1939—1945*, Historica Slovaca III—IV, 1945—1946, 260—267.

[16] Hunyady I., *Die Kelten im Karpatenbecken I—II*.

[17] Kraskovská Ľ., *Kultúra laténska*, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 104—119.

[18] Knor A., *Zámeček v Nitranském Hrádku u Šuran na Slovensku*, AR IV, 1952, 237—239, 241—250.

[19] Pástor J., *Laténsky žiarový hrob v Košiciach*, AR VI, 1954, 338 n.; ten istý, *Východné Slovensko na úsvite dejín*, Vlastivedný sborník I, Košice 1955, 128, 129; Filip J., *Keltové ve střední Evropě*, Praha 1956, 419; Novotný B., *Nové laténské nálezy na dolnim Pohroní*, AR VII, 1955, 783, 784; Benadík B., *Keltské pohrebiská*, 74 n.; Balaša G., *Praveké osídlenie stredného Slovenska*, Martin 1960, 68 n.; Eisner J., *Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi roku 1934*, SMSS XXIX, 1935, 72; Kraskovská Ľ., *Latenské hroby z Komjatíc na Slovensku*, AR II, 1950, 184—186; Benadík B., *Laténske nálezy z Ponitria*, AR VII, 1955, 775, 776; ten istý, *Keltské pohrebisko v Bajči-Vlkanove*, SlA VII, 1960, 393—451; ten istý, *Grafitová keramika v laténskych hroboch na Slovensku*, SlA IX, 1961, 175—208; Chropovský B., *Laténske pohrebisko v Nebojsi, okr. Galanta*, SlA VI, 1958, 121 n.; Dušek M. *Keltské pohrebisko vo Svätom Petri*, SlA VIII, 1960, 457 n.; Točík A., *Nové laténske a slovanské hroby vo Svätom Michale nad Žitavou*, ŠZ AÚSAV 3, 1959, 180.

[20] Filip J., *Keltové*, 422, tab. CIII: 16, 17; Dekan J., *Výskum na Devíne r. 1950*, AR III, 1951, 164—168; Paulík J., *Halštatská a halštatsko-laténska osada pri Seredi*, SlA III, 1955, 135 n.; Točík A., *Ďalší rok výskumu v Nitrianskom Hrádku na „Zámečku"*, ŠZ AÚSAV 3, 1959, 168—170; Benadik B., *Výzdobné prvky na neskorola-*

ténskej maľovanej keramike zo Zemplína, SZ AÚSAV 2, 1957, 83—86.

[21] Andel K., *Výsledok archeologického prieskumu na zemplínsko-užskej nížine v rokoch 1953/54*, Vlastivedný sborník I, Košice 1955, 144—172.

[22] Caplovič P., *Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystercom*, SlA VIII, 1960, 183—216; Pieta K., *Zisťovací výskum v Liptovskej Mare*, AR XIX, 1967, 618 n.

[23] Budinský-Krička V., *Doba laténska, rímska a sťahovanie národov — Od Keltov k prvým Slovanom*, Prešov a okolie v praveku, Dejiny Prešova 1, Košice 1965, 46 n.; ten istý, *Między Wyhorlatem a pasmem Tokajsko-Preszowskim*, AAC III, 1961, 65—75; ten istý, *Záchranný výskum roku 1964 v Koprivnici, okres Bardejov*, Východoslovenský pravek 1, 1970, 57—94; ten istý, *Archeologické nálezy z Batizoviec*, SZ AÚSAV 15, 1965, 167—176.

[24] Andel K., *Pozdne laténske sídlište v Zemplíne na východnom Slovensku*, AR VII, 1955, 795 n.; Budinský-Krička V., *Výskum mohylníku v Zemplíne roku 1958*, Referáty za rok 1958, časť II, Liblice 1959, 61—69; ten istý, *Výskum r. 1958 na vrchu Bakhegy v Strede nad Bodrogom*, SlA VIII, 1960, 217—230; Benadik B., *Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplín in der Ostslowakei*, Germania 43, 1965, 63—91.

[25] Kolníková E., *Nález rímskeho aes grave s keltskými mincami v Nitre*, SlA XII, 1964, 391 n.

[26] Benadik B., *Neskorolaténske opevnené sídlisko v Krnči*, AR XIX, 1967, 612—622.

[27] Paulík J., *Predbežné výsledky výskumu keltského oppida v Plaveckom Podhradí*, AR XXII, 1970, 544—555; ten istý, *Najstaršie hromadné nálezy železných predmetov na Slovensku*, ZSNM LXIV, História 10, 1970, 25—83.

[28] Paulík J., *Halštatská a halštatsko-laténska osada pri Seredi*, SlA III, 1955, 135 n.

[29] Benadik B., *Keltské pohrebiská*, 9—200.

[30] Filip J., *Keltové ve střední Evropě*.

[31] Točík A., *K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu*, AR XI, 1959, 841—874.

[32] Budinský-Krička V., *Výskum r. 1958 na vrchu Bakhegy v Strede nad Bodrogom*, SlA VIII, 1960, 217—230.

[33] Ondrouch V., *Limes Romanus na Slovensku*, Bratislava 1938, 1, 2; Dobiáš J., *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*, Praha 1964, 34.

[34] Točík A., AR XI, 1959, 841—874.

[35] Budinský-Krička V., SlA VIII, 1960, 217—230.

[36] Budinský-Krička V., *Východoslovenská nížina v praveku*, AR XIII, 1961, 41 n.

[37] Dušek M., *Thrakisches Gräberfeld der Hallstattzeit in Chotín*, Bratislava 1966; Chropovský B., *Výskum halštatskej mohyly v Réci*, AR VII, 1955, 769—772; Pichlerová M., *Nové Košariská*, Bratislava 1969.

[38] Benadik B., *Mladohalštatské nálezy v dobe laténskej*, Archeolog. studijní materiály I, Praha 1964, 85—92.

[39] Zirra V., Un *cimitir celtic în nord-vestul României*, Muzeul regional Maramureş, s. a. (1967?).

[40] Nález 236 strieborných keltských alebo dáckych mincí v obci Ptičie, okr. Humenné. Za informáciu ďakujem E. Kolníkovej.

[41] Dušek M., l. c.

[42] Paulík J., *Staršia doba železná*, Pravek východného Slovenska, Košice 1966, 141—146; Böhm J. — Jankovich J. M., *Mohylové pohřebiště v Kuštanovicích*, Carpatica I, 1936, 33—63.

[43] Eisner J., *Raně laténské památky na Slovensku a v Podkarpatské Rusi*, Přátelé čsl. starožitností svému učiteli, K šedesátinám univ. prof. Dra J. V. Šimáka, Příloha Časopisu Společnosti přátel starožitností čsl. v Praze XXXVIII, 1930, 12—20; ten istý, *Slovensko v pravěku*, 169 n.

[44] Jenny A., *Keltische Metallarbeiten aus heidnischer und christlicher Zeit*, Berlin 1935, tab. 13: 3; Stocký A., *Čechy v době železné*, Praha 1933, tab. XV: 4; Filip J., *Keltové*, 82, 268; Soudská E., *Hrob s maskovitou sponou z Manětína-Hrádku*, AR XX, 451—469, 567—570.

[45] Márton L., *Die Frühlatènezeit in Ungarn*, Budapest 1933, tab. II; Filip J., *Keltové*, 89, obr. 25.

[46] Benadik B., *Chronologické vztahy keltských pohrebísk na Slovensku*, SlA X, 1962, 387, obr. 18.

[47] Filip J., *Keltové*, 70.

[48] Todorović J., *Kelti u jugoističnej Evropi*, Beograd 1968, 8.

[49] Balaša G., *Praveké osídlenie stredného Slovenska* Martin 1960, 65—72, tab. XXVII—XXIX.

[50] Benadik B., *Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplín in der Ostslowakei*, Germania 43, 1965, 67, obr. 1.

[51] Paulík J., *Halštatská a halštatsko-laténska osada pri Seredi*, SlA III, 1955, 135 n.

[52] Benadik B., SlA X 1962, 342 n., obr. 2.

[53] Benadik B., *Keltské pohrebisko v Bajči-Vlkanove*, SlA VIII, 1960, 402, tab. X: 15 (hrob 47); ten istý, *Keltské pohrebiská*, tab. VI; 7, 8.

[54] Bidziľa V. I., *Poselenňa Hališ-Lovačka*, Archeolohija XVII, 1964, 92—143; Zirra V., l. c.

[55] Benadik B., *Mladohalštatské nálezy v dobe laténskej*.

[56] Zirra V., pozn. 43.

[57] Benadik B., *Keltské pohrebiská*, 85, obr. 24.

[58] Benadik B., *Zur Frage von chronologischen Beziehungen der keltischen Gräberfelder in der Slowakei*, SlA XI, 1963, 345.

[59] Filip J., *Keltové*, 170.

[60] Ambros C., *Zvierací inventár laténskych hrobov na juhozápadnom Slovensku*, Keltské pohrebiská na juhozápadnom Slovensku, Bratislava 1957, 291 n.

[61] Filip J., *Keltové*, 315.

[62] Hunyady I., *Kelták a Kárpátmedencében*, Budapest 1944, 8, mapka 1.

[63] Trümpler D., *Die frühe La Tènezeit im Mittelland und Jura*, Die Eisenzeit der Schweiz 3, Zürich 1957, 15.

[64] Viollier D., *Les sépultures de second âge du fer sur le plateau suisse*, Genève 1916; Wiedmer J., *Das Latène-Gräberfeld bei Münsingen (Kt. Bern)*, Archiv des historischen Vereins des Kantons Bern XVIII, 1908, tab. XII; 8, 9; zhodne datuje tieto hroby aj Hodson F. R., *The La Tène Cemetery at Münsingen-Rain*, Acta Berniensia V, Bern 1968.

[65] Benadik B., *Chronologické vztahy keltských pohrebisk na Slovensku*, SlA X, 1962, 364, obr. 9: 5.

[66] Točík A., *K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu*, AR XI, 1959, 847, 848.

[67] Tamže, 864.

[68] Budinský-Krička V., AR XIII, 1961, 41—49, 58—62.

[69] Novotný B., *Nové laténské nálezy na dolním Pohroní*, AR VII, 1955, 783; ten istý, *Výskum Šárovce I*, Pracovná konferencia AÚ ČSAV a AÚ SAV v Liblicíach 1955, 1—7; Vladár J., *Výskum v Branči pri Nitre v roku 1961*, AR XIV, 1962, 308 n.; Pavúk J., *Osídlenie z doby laténskej a rímskej v Bánove na Slovensku*, AR XVI, 1964, 323 n.

[70] Benadik B., *Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplín in der Ostslowakei*, Germania 43, 1965, 72, obr. 5; Janšák Š., *Hrnčiarska dielňa z neskorého laténu v Bratislave*, SlA III, 1955, 195—221; Blahuta F., *Nálezy na sídlisku 2 v Prešove v rokoch 1961—1962*, ŠZ AÚSAV 11, 1963, 153 n.

[71] Paulík J., *Predbežné výsledky výskumu keltského oppida v Plaveckom Podhradí*, AR XXII, 1970, 544—555.

[72] Eisner J., *Výzkum na Děvíně v letech 1933—37*; Historica Slovaca I—II, 1940—1941, 108—134; Červinka I. L., *Děvín, velehrad říše Velkomoravské*, Brno 1914; Šimek E., *Děvín*, PA XXXII, 1920, 1—53; Dekan J., *Výskum na Devíne r. 1950*, AR III, 1951, 161—168, 175, 176; ten istý, *Nálezy včasnej sigillaty v keltských objektoch na Devíne*, Sborník FFUK Musaica XII, 1961, 1—56; Kraskovská Ľ., *Kultúra laténska*, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 108 n.

[73] Fiala A. — Štefanovičová T., *Bratislavský hrad*, Bratislava 1969, 6—49; Ondrouch V., *Bratislava, hlavné mesto Slovenska*, Bratislava 1936; ten istý, *Nové bratislavské Biateky*, Bratislava XI, 1937, 355—369; ten istý, *Mince Keltov a Dáko-Getov na Slovensku*, Moravské numismatické zprávy 8, 1961, 5—55; Janšák Š., SlA III, 1955, 195—221; Eisner J., *Slovensko v pravěku*, 177—179, 184; Kraskovská Ľ., *Nález železných nástrojov v hrnčiarskej peci v Bratislave*, AR XIV, 1962, 340 n.; Němejcová-Pavúková V., *Nové neskorolaténske nálezy v Bratislave-Devíne*, AR XIII, 1961, 808 n.; Plachá V. — Leixner A., *Výskum malého prepoštského domu na Kapitulskej ulici č. 15 v Bratislave*, Bratislava IV, 1969, 33—54.

[74] Ondrouch V., *Mince Keltov a Dáko-Getov na Slovensku*, Moravské numismatické zprávy 8, 1961, 5—55; ten istý, *Keltské mince typu Biatec z Bratislavy*, Bratislava 1958.

[75] Dehn W., *Zangentore an spätkeltischen Oppida*, PA LII, 1961, 392, 393, obr. 3: 3.

[76] Janšák Š., *Sídliská s obsidiánovou industriou na východnom Slovensku*, Bratislava 1935, 57—59, 70—73, obr. 12 a 15; Benadik B., *Die spätlatènezeitliche Siedlung von Zemplín in der Ostslowakei*, Germania 43, 1965, 63—91.

[77] Andel K., *Výsledok archeologického prieskumu na zemplínsko-užskej nížine v rokoch 1953—1954*, Vlastivedný sborník I, Košice 1955, 161—165, mapka na str. 163.

[78] Benadik B., *Neskorolaténske opevnené sídlisko v Krnči*, AR XIX, 1967, 612—622.

[79] Beninger E., *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*, Reichenberg und Leipzig 1937; Hoening E. — Halaša A., *Púchovské starožitnosti*, SMSS X, 1905, 133; Pieta K., *Archeologický výskum Liptova v rokoch 1965—1968*, Liptov I, 1970 (História), 101—120.

[80] Točík A., AR XI, 1959, 841.

[81] Budinský-Krička V., *Doba laténska, rímska a sťahovanie národov — Od Keltov k prvým Slovanom*. Prešov a okolie v praveku, Dejiny Prešova I, Košice 1965, 46 n.

[82] Vulpe R., *La civilisation dace et ses problèmes à la lumière des dernières fouilles de Poiana, en Basse-Moldavie*, Dacia I, 1957, 143—164.

[83] Beninger E., l. c., 59 n.; Točík A., AR XI, 1959, 860 n.; Pieta K., *Púchovská kultúra*, Zprávy ČSSA VIII, 1966, 30—40; ten istý, *Archeologický výskum Liptova v rokoch 1965—1968*, Liptov I, 1970 (História), 101—120; Hrubec I., *Výskum včasnodejinného sídliska v Sučanoch*, SlA IX, 1961, 209—218.

[84] Pleiner R., *Využití chemických a spektrálních analys při studiu pravěké metalurgie*, AR V, 1953, 780, 790.

[85] Ondrouch V., *Mince Keltov a Dáko-Getov na Slovensku*, 18—20.

[86] Kolníková E., *Dako-getische Münzen und manche Probleme des keltnischen Münzwesens in der Slowakei*, Studii şi cercetări de numism. V, 1971, 48.

[87] Kolníková E., *Keltské mince s lýrovitým znakom na Slovensku*, ŠZ AÚSAV 13, 1964, 195—206; Ondrouch V., l. c., 27; ten istý, *Keltské mince typu Biatec z Bratislavy*, Bratislava 1958, 51.

[88] Pink K., *Die Münzprägungen der Ostkelten und ihrer Nachbarn*, Leipzig 1939, 121—125; Filip J., *Keltové*, 230; Castelin K., *K počátkům keltského mincování v Podunají*, Num. listy XXIII, 1968, 129—134.

[89] Ondrouch V., *Mince Keltov a Dáko-Getov*, 6—9; Eisner J., *Slovensko v pravěku*, 187; Kolníková E., *Nález rímskeho aes grave s keltskými mincami v Nitre*, SlA XII, 1964, 391—408.

[90] Hunterová V. J., *A Third Century Hoard from Serbia and its Significance for Celtic History*, ANS Museum Notes 13, 1967, 35—36.

[91] Ondrouch V., l. c., 12; Kolníková E., *Dako-getische Münzen und manche Probleme des keltischen Münzwesens in der Slowakei* (v tlači). Za informáciu ďakujem autorke.

[92] Čaplovič P., *Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystercom*, SlA VIII, 1960, 183—216.

Bild der Latènezeit in der Slowakei

Blažej Benadik

Archäologische und literarische Quellen über die Latènezeit in der Slowakei waren nach der Gründung der ersten Republik im J. 1918 nur recht bescheiden. Sie bestanden zum Großteil aus Einzelfunden freiwilliger Museumsmitarbeiter und verschiedener Sammler. Die literarischen Quellen waren hauptsächlich im Sammelband *Sborník Slovenskej muzeálnej spoločnosti*, in den Zeitschriften *Časopis Slovenskej muzeálnej spoločnosti* und *Archaeológiai Értesítő* enthalten.

Geschichte der Latènèforschung

Eine organisierte Grundlage zum Studium der Latènezeit und der übrigen Epochen in der Slowakei schuf man mit der Gründung des Staatlichen archäologischen Institutes zu Prag im J. 1919 und der slowakischen Sektion *Spoločnosť praehistorikov* (Verein der Prähistoriker) als prähistorische Abteilung der Matica slovenská im J. 1922. An die Spitze der Vorgeschichtsforschung wurde J. Eisner gestellt. Sein Verdienst ist es, daß bereits 1922 eine Übersicht über die latènezeitlichen Denkmäler aus der Slowakei und später ein umfangreicheres Kapitel in der synthetischen Arbeit *Slovensko v pravěku* veröffentlicht wurden.[9] Außer archäologischen Funden richtete er seine Aufmerksamkeit auch auf Funde keltischer Münzen, über die er 1927 eine umfangreiche Studie veröffentlicht hat.[10]

Neben J. Eisner widmeten sich der Latènezeit in der Slowakei viele weitere Forscher sowohl aus der Slowakei als auch aus Böhmen und dem Ausland (Š. Janšák, I. L. Červinka, J. Böhm, J. M. Jankovich, J. Neustupný, J. Skutil, J. Dobiáš, V. Ondrouch, J. Pasternak, L. Márton, K. Kriegler, H. Mitscha-Märheim, R. Pittioni, K. Willvonseder, R. Paulsen, K. Pink und weitere.

Die Gründung des slowakischen Staatlichen archäologischen Institutes im J. 1942 änderte nichts an der Stockung der Forschungstätigkeit während des zweiten Weltkrieges und kurz danach. Dem Institut standen damals weder die nötige Personalbesetzung noch materielle Mittel für die Bodenforschung zur Verfügung. Verdienstvolle Arbeit leistete in den Nachkriegsjahren V. Budinský-Krička, der latènezeitliche Denkmäler sicherstellte und sich selbst an manchen Grabungen beteiligte. In bedeutender Weise half an der Entfaltung der Latèneforschung in der Slowakei im Rahmen des gesamten Karpatenbeckens die ungarische Sachbearbeiterin I. Hunyady mit.

Zu den neuen nachkriegszeitlichen Übersichtsarbeiten über die Latène-Kultur in der Slowakei gehört jene von Ľ. Kraskovská aus dem J. 1947, die das Fundmaterial um neue Sammlungen im Slowakischen Nationalmuseum zu Bratislava bereicherte, jedoch in der Wertung und chronologischen Gliederung an der Konzeption J. Eisners aus dem J. 1933 festhielt.[17]

Einen unerwarteten Umschwung bekam das Studium der Latènezeit, aber auch der übrigen vorgeschichtlichen Epochen in der Slowakei nach dem J. 1948 und insbesondere seit 1953, als das Archäologische Institut in die Slowakische Akademie der Wissenschaften eingegliedert und in Nitra untergebracht wurde. Allein in den J. 1950—1960 wurden mehr als 15 keltische Gräberfelder, vorwiegend in der Südwestslowakei, untersucht, und mit der Zeit begann man auch mit der Abdeckung von Siedlungen. Aufgrund dieses umfangreichen archäologischen Quellenmaterials ließ sich der Anteil der keltischen Besiedlung auf dem Gebiet der Slowakei besser als vorher erkennen und zugleich zeitlich in den mitteleuropäischen Kataster der keltischen Flachgräberfelder eingliedern. Mit den Geländegrabungen mehrten sich auch vorläufige Auswertungen der keltischen Denkmäler. Außer den Gräberfeldern erweckten die Abdeckungen spätlatènezeitlicher Siedlungen von kelto-dakischem Gepräge erhöhte Aufmerksamkeit. Auch die Frage der Púchov-Kultur gelangte einigen Ausgrabungen in der Mittel- und Nordslowakei zufolge in den Vordergrund.

Anfänge der keltischen Besiedlung der Slowakei

Die Frage des Ausklingens der Hallstatt- und des Beginns der Latène-Kultur in der Slowakei bleibt weiterhin der Gegenstand unermüdlichen Forschens. Der keltische Einschlag, der hauptsächlich in die südslowakische Ebene links von der Donau erfolgte, ermöglichte einen langen Fortbestand der ursprünglichen späthallstattzeitlichen

Kulturen bis in die Latènezeit hinein, ja sogar bis in die Anfänge unserer Zeitrechnung. Bedingt war dies auch durch die geographische Gegliedertheit des Landes, namentlich die gebirgige Mittel- und Nordslowakei.

Zu den frühlatènezeitlichen Funden reiht man allgemein jene aus 10 gestörten Skelettgräbern in Stupava bei Bratislava.[43] Das Gräberfeld sieht man oftmals als einen Beleg für die erste keltische Expansionswelle in das Karpatenbecken an. Die Metallgegenstände gehören größtenteils der frühlatènezeitlichen Kultur an, die Keramik ist zum Teil noch späthallstattzeitlicher Herkunft, mit einer Tendenz zum ostalpinen Bereich der Kalenderberger Kultur.

Die große Dichte der keltischen Flachgräberfelder in der fruchtbaren Donauebene der Südwestslowakei war eine Folge der historischen Expansion der Kelten in die Slowakei und ist ein Bestandteil des keltischen Siedlungsraumes rechts von der Donau im heutigen Ungarn.[46] Nach Norden in die gebirgigen Landschaften der Mittel- und Nordslowakei sind die Kelten nicht vorgedrungen. Manche Grabverbände im slowakisch-ungarischen Grenzgebiet südlich des Slowakischen Erzgebirges deuten auf den Vorstoß der Kelten nordostwärts in das obere Theißgebiet der Ostslowakei.[49] Jedoch außer Einzelgräbern ist hier bis jetzt kein größeres keltisches Gräberfeld festgestellt worden. Die späthallstattzeitliche Besiedlung dauerte hier zweifellos auch während der Latènezeit fort, ähnlich wie in der Mittel- und Nordslowakei. Manche Grabverbände aus der Ostslowakei und aus dem benachbarten nordwestlichen Zipfel Rumäniens weisen auf eine Mischung von latènezeitlichen keltischen und späthallstattzeitlichen Denkmälern hin.[54–56] Von einer Berührung des angekommenen keltischen und des heimischen späthallstattzeitlichen Ethnikums zeugen einige Funde wie auch Fundumstände in der Südwestslowakei, wo in manchen Landschaften eine totale Besiedlung mit Kelten vorausgesetzt wird.[51]

Im Verlauf der keltischen Besiedlung der Slowakei werden drei Hauptbereiche unterschieden: die Südwestslowakei mit außergewöhnlich großer Konzentration der keltischen Besiedlung (bis jetzt mehr als 150 Fundorte), die Mittel- und Nordslowakei mit dem Fortbestand der heimischen späthallstattzeitlichen Unterlage während der Latènezeit (gegen Ende der Latènezeit der Púchover Bereich) und die Ostslowakei, wo es zu einem unmittelbaren Einschlag der Kelten kam, wobei allerdings im weiteren Verlauf die ursprüngliche Bevölkerung der Kuštanovice-Kultur etwa das Übergewicht behält.

Keltische Gräberfelder und ihre Chronologie

Die Hauptquelle für die Erforschung der Latènezeit in der Slowakei sind die keltischen Gräberfelder, die in den letzten 20 Jahren vor allem in der Südwestslowakei durch systematische und auch Rettungsgrabungen abgedeckt worden sind.[57] Angelegt waren sie auf flußnahen Sand- und Lößhöhen. Die Verteilung der Gräber auf den einzelnen Gräberfeldern ist unregelmäßig und die Belegungsabfolge läßt sich schwer verfolgen. Die Orientierung des Großteils der Gräber ist S-N (Kopf im Süden) mit Abweichungen nach SO und SW. Die Grabgruben zeigen gewöhnlich keinerlei besondere Herrichtung, sie haben rechteckigen Grundriß und vertikale Wände. Es kamen jedoch Gräber vor, die von einem kreisförmigen oder quadratischen Graben von ungefähr 10—11 m Durchmesser umgeben waren. Diese Gräber knüpfen sich auf manchen Nekropolen an kleinere Gräbergruppen und sie deuten eine besondere Stellung des Toten in der Gesellschaft oder in einer Sippe an. Zu dieser Gruppe von Gräbern reiht der Autor auch solche mit einer Holzkammer, die auf einigen Gräberfeldern der Südwestslowakei abgedeckt wurden.

Die Körperbestattung sprengt nicht den Rahmen der keltischen Grabsitten anderer Gebiete. Außer der gebräuchlichen gestreckten Rückenlage kamen Fälle vor, daß die Beine oberhalb der Knöchel gekreuzt waren oder daß der Tote in Hockerlage bestattet worden war. Die Beigaben hatte man in der Regel an der rechten Seite des Toten untergebracht. Es war vor allem Keramik, die, zum Unterschied von manchen westlichen Bereichen, in der Slowakei und im Karpatenbecken in den keltischen Gräbern zu je 3—7 Stück vorkommt. Von Metallerzeugnissen sind es wie gewöhnlich Gegenstände persönlichen Eigentums, Gewandbesatz, Schmuck und Waffen. Nur recht selten fand man Gegenstände aus Edelmetall (Gold- oder Silberfingerringe, Silberarmbänder u. a.).

Die Körperbestattungsweise wandte man auf den slowakischen keltischen Gräberfeldern während der ganzen Zeit ihres Bestehens an. Nur vereinzelt deckte man ein Gräberfeld mit einheitlichem Brandbestattungsritus ab (Holiare). Im Verlauf des Mittellatène kam auf einzelnen Gräberfeldern zu der Körperbestattungsweise auch die Einäscherung hinzu.

In der Mittellatènezeit wurde die Brandbestattungsweise auf den keltischen Gräberfeldern der Slowakei bereits gebräuchlich. Der Übergang zu diesem Ritus erfolgte jedoch nicht gleichmäßig. Im Rahmen Mitteleuropas gingen die Kelten des Karpatenbeckens am raschesten zu der Einäscherung ihrer Toten über. Der Anteil von Brandgräbern ist auf den birituellen Gräberfeldern der Südwestslowakei jedoch nicht groß und auf größeren Nekropolen bilden sie ungefähr ein Fünftel.

Auch die Brandbestattungsweise weist keine Einheitlichkeit auf. Für älter hält der Autor die Brandgruben, d. h. in einer größeren Grabgrube von rechteckigem oder quadratischem Grundriß lag der Leichenbrand in der Richtung der Grubenachse gestreut oder auf einem Häufchen. Bloß selten wurde Urnenbestattung in einer größeren Grube vorgenommen. Besondere Aufmerksamkeit erwecken Brandgräber, die seicht unter der Ackerkrume in undeutlichen Grabgruben angelegt sind, und zwar mit dem Leichenbrand frei in der Erde oder in einer Urne und nur mit den notwendigsten Beigaben ausgestattet. In diesen scheint sich gewissermaßen jener Brandbestattungritus kristallisiert zu haben, der in der Spätlatènezeit und in den frührömerzeitlichen Brandgräberfeldern ziemliches Übergewicht erlangt hat.

Zum Bestattungsritus gehören die Funde von Tierknochen in den Gräbern, als Rest der in das Grab gelegten Fleischnahrung. Sie befinden sich sowohl in Brand- als auch in Körpergräbern. Am häufigsten sind es Knochen vom Hausschwein *(Sus scrofa dom.)*, und zwar vom Schenkel, Schädel und Kiefer, vom Schulterblatt, Schienbein, in geringerem Maße sonstige Teile des Tieres, eventuell das ganze. Außer dem Schwein sind ebenfalls Knochen von Rind, Gans, Haushuhn und anderem Geflügel vertreten.

Das Ausrauben der Gräber ist auf den keltischen Gräberfeldern der Slowakei ebenfalls keine Außergewöhnlichkeit. Auf größeren untersuchten Nekropolen machen sie ungefähr ein Fünftel bis ein Viertel der gesamten Gräberzahl aus. Die festgestellte Art der Störung und deren Umstände lassen vermuten, daß die Gräber erst nach dem Auflassen des Totenfeldes von einem nichtkeltischen Ethnikum gestört und vernichtet wurden. Nur in Einzelfällen ist eine zeitgenössische Störung des Grabes zuzulassen.

Frühlatènezeit (Ende von LB, Beginn von LC)

Der Beginn der keltischen Besiedlung der Südslowakei kann rahmenhaft an Hand historischer Berichte über Bewegungen der Kelten auf der Balkanhalbinsel ungefähr mit dem Anfang des III. Jh. v. u. Z. umgrenzt werden. Auch archäologisch gesehen, ergibt es sich, daß Denkmäler aus Reineckes Stufe LB im Karpatenbecken auf das ungarisch-österreichische Grenzgebiet (Burgenland) beschränkt sind und daß sich die keltische Besiedlung erst in der Stufe LC beinahe auf das ganze Karpatenbecken ausgedehnt hatte. Die Inbesitznahme der südslowakischen Ebene erfolgte gleichzeitig mit jener der Großen ungarischen Tiefebene rechts von der Donau und dürfte wohl kurz vorher stattgefunden haben, ehe die Kelten die Grenzen Griechenlands und Bulgariens erreichten (historischer Einfall in Delphi 279 v. u. Z.).

Die ältesten Gräber sind durch stilistisch reine latènezeitliche materielle Kultur mit zahlreichen Elementen des Duchcover Horizontes charakterisiert, die nach Reineckes Chronologie an das Ende der Stufe LB und im Sinne der neueren Schweizer Klassifizierung in die Stufe LB_2 datiert wird (325—250 v. u. Z.)[63] Zu den Denkmälern aus den ältesten keltischen Gräbern der Slowakei gehören z. B. die Scheibenfibeln (vom sog. Münsingener Typus), manche mit ausgelegtem Fuß und Bügel, ferner Fingerringe, hohle Bronzeblechringe mit Querwülsten, stabförmige Halsringe mit Petschaftenden, achterförmige Bronzehalsringe, Eisenfibeln in der Regel mit größerem kugeligem Fuß und massivem gewölbtem Bügel, die auf den Schweizer Gräberfeldern überwiegend in Violliers Stufe LIc datiert werden (325—250).[64] Diese Gräberschicht ist auf den Nekropolen nicht besonders stark vertreten (in Maňa sind es von 108 Gräbern ungefähr 6—8, in Kamenín von 20 Gräbern 2—3 u. ä.). Die territoriale Streuung dieser Gräber verfolgt ungefähr die Vormarschrichtung der Kelten in die Südslowakei vom Donauknie bei Vác nordwestlich in das Nitra-Gebiet.[65]

Mittellatènezeit (LC)

Sie ist in der Slowakei durch relativ dichte Besiedlung der südslowakischen Ebene und teilweise des slowakisch-ungarischen Grenzgebietes in der Richtung nach Nordosten in das Košice-Becken und das obere Theißgebiet gekennzeichnet. Von den Grabfunden repräsentiert diese Epoche die junge Duchcov-Fibel aus Bronze, weit mehr aber die verbreitete Eisenfibel mit massivem gewölbtem Bügel und verhältnismäßig stark ausgebildetem kugeligem Fuß, ferner verschiedene Arten der stabförmigen offenen Bronzeringe ohne betont verdickte Enden, hohle Blechringe mit Warzenzenverzierung am Umfang, Paukenfibeln und die

Fibel mit großem, plastisch verziertem kugeligem Fuß, die stark verbreitete Eisenfibel mit freiem kugeligem Fuß, Buckelringe, Lignitarmringe, Armringe mit rosetten- und schneckenförmiger Verzierung.

In der Keramik erscheinen die typischen donauländischen Flaschengefäße von doppelkonischer Form, S-förmig profilierte Schüsseln, zuerst glatte und später vertikal kammstrichverzierte Keramik aus Graphitton, einige Sonderformen als Derivate der Linsenflasche, kelchförmige Fußvasen, vereinzelt doppelhenkelige Vasen und bis zum Ende der Latènezeit die breiten doppelkonischen schüsselförmigen Vasen. Die Besiedlungsdichte nimmt zu (Gräberfelder in Bajč-Vlkanovo, Trnovec nad Váhom-Horný Jatov, Hurbanovo-Abadomb, Dvory nad Žitavou usw.).

Die Blütezeit dieser Entwicklung entfällt an das Ende der Mittellatènezeit, eventuell noch in die erste Hälfte des I. Jh. v. u. Z. Den jüngsten Gräberhorizont kennzeichnet die mittellatènezeitliche Drahtfibel mit geradem Bügel, knotenartig verdicktem Fuß, zweiwindiger Spiralrolle und unterer Sehne. Sie taucht erst im letzten Drittel des Bestehens der keltischen Flachgräberfelder in Begleitung der Ringe mit vier Buckeln, Glasarmringen und der kammstrichverzierten Graphittonsitula auf, und neben den gebräuchlichen Flaschenformen und S-förmigen Schüsseln erscheinen niedere schüsselförmige Vasen und in wenigen Fällen das eingeglättete Ornament, schließlich noch Bandschildbuckel, der flache Gürtel, das gebogene Schwert u. a. Von Fibeln sind die Scheibenfibeln (mit befestigtem Fuß) und Dreikugelfibeln die jüngsten, wobei bei letzteren vereinzelt statt der Kügelchen zwei Glasperlen angebracht sind.

Die Frage des Auflassens der keltischen Flachgräberfelder in der Slowakei wird immer noch erörtert und umstritten. Oftmals wurde dieses Ende der Belegung mit dem dakischen Einfall in das mittlere Donaugebiet und mit der Niederlage der Kelten Mitte des I. Jh. v. u. Z. verknüpft. Dafür sprachen auch einige Grabungsergebnisse in spätlatènezeitlichen Siedlungen mit kelto-dakischen Denkmälern. Manche rumänische Forscher erwägen in letzter Zeit über einen früher erfolgten Vorstoß der Daker in die Slowakei, also noch vor Burebista. Die Erwägungen wie auch Ansichten mancher heimischer Archäologen, die einen früheren Untergang der keltischen Gräberfelder und insbesondere der Gräber mit Fibeln vom Mittellatèneschema annehmen, werden zum Gegenstand regen Interesses künftiger Forschungen sein.

Spätlatènezeit (LD)

Abgesehen vom Fortbestehen der keltischen Gräberfelder aus der mittleren in die späte Latènezeit, sind für diese Epoche keine ethnisch beglaubigten keltischen Gräber vorhanden. Unsicher und bisher unausgeprägt ist lediglich das Hügelgräberfeld mit Brandbestattungen im Kataster der Gemeinde Zemplín in der Ostslowakei.[70] Es erstreckt sich auf dem der befestigten kelto-dakischen Siedlung gegenüberliegenden Hang. Es weist ungefährt 14 erkannte, unregelmäßig verteilte Hügelschüttungen auf, von denen mehrere untersucht wurden, doch lediglich die Hügelgräber 1 und 3 gehören nach V. Budinský-Krička der Spätlatènezeit an, die übrigen der Przeworsk-Kultur der römischen Zeit. Der bescheidene Inhalt der Brandgräber in den Hügelschüttungen (ihr Durchmesser beträgt 12 und 10 m, die Höhe 80 und 65 cm) bestand aus Keramikscherben kelto-dakischen Gepräges (mitsamt der bemalten), aus Fibelteilen, darunter mit rahmenförmigem Nadelhalter, und aus einer norischen Fibel mit vollem Fuß. Der genannte Forscher weist das Hügelgräberfeld dem dakischen Grabsittenkreise zu.

Vereinzelt begegnen sowohl im ursprünglichen keltischen Gebiet der Slowakei als auch in den Randgebieten (z. B. im Waagtal) Grabverbände, die zweifellos in die Spätlatènezeit gehören, ihre näheren Fundumstände und ihr Grabritus sind jedoch nicht ausreichend bekannt.

Siedlungen

Die offenen latènezeitlichen Siedlungen liegen im gesamten keltischen Gebiet der Südwestslowakei verhältnismäßig dicht, aber ebenfalls in der Ostslowakei und in den Randgebieten der keltischen Ökumene. Ihre chronologische Gliederung ist aufgrund von Keramikfragmenten ziemlich schwierig. Es fehlen Ausgrabungen ganzer keltischer Siedlungen oder deren größerer Abschnitte. Die vorläufige Auswertung der abgedeckten Siedlungsobjekte deutet darauf, daß manche von ihnen mit den mittellatènezeitlichen Gräberfeldern gleichlaufen (Sereď, Branč, Bánov u. a.).

Dem Grundriß nach, der rechteckig ist, sind die latènezeitlichen Hütten in der Slowakei allgemein einheitlich. Die Pfostenkonstruktion für das Satteldach ist in der Mitte der Kurzseiten verankert und die Räume sind 50 cm und auch mehr unter das Geländeniveau eingetieft. Feuer- oder Herdstellen begegnen sehr selten in ihnen, dafür aber häufiger eine bankartige Stufe längs einer langen Wand. In manchen Siedlungen befinden sich Töpferöfen mit kreisförmigem oder quadra-

tischem Grundriß. Gebräuchlich findet man Rotationsmahlsteine zum Zerkleinern des Getreides.

Befestigte Siedlungen-Oppida, die der großen Besiedlungsdichte in der Südwestslowakei entsprächen, sind vorderhand nicht bekannt. Für ein keltisches Oppidum hält J. Paulík die befestigte Höhensiedlung in Plavecké Podhradie.[71] Die Anlage nimmt ungefährt 38 ha ein und erstreckt sich auf dem Westhang der Kleinen Karpaten, also an der vom südslowakischen keltischen Siedlungsraum abgekehrten Seite. Ihrer Lage nach inkliniert sie mehr zu Niederösterreich als zur Slowakei. Ihre Anfäge datiert man einstweilen an das Ende der Mittellatènezeit. Betont ist ihre Bedeutung durch die strategisch vorteilhafte Lage an der historischen Straße, die längs des Fußes der Kleinen Karpaten nach Norden zur Mährischen Pforte und nach Westen in die böhmischen Länder führte.

Ähnlich liegt abseits vom Zentrum des keltischen Siedlungsraumes in der Slowakei die spätlatènezeitliche Siedlung im Areal der historischen Burg Devín bei Bratislava,[72] unmittelbar an der wichtigen Donaustraße. Den bisherigen Grabungsergebnissen nach ist nicht zu erkennen, ob, es sich um eine befestigte spätlatènezeitliche Siedlung handelt. Das reiche Fundgut, samt der bemalten Tonware, weist die Siedlung in das Niveau der spätlatènezeitlichen Anlagen in der Slowakei. Die Dauer der Siedlung reicht beginnend von der Spätlatènezeit bis in die Epoche der römischen Okkupation im I. Jh. u. Z.

Im Zusammenhang mit der Anlage auf dem Devín ist die Besiedlung des Areals des heutigen Bratislava zu erwähnen.[73] Der im Laufe der Jahrhunderte vor sich gehende Aufbau der Stadt störte die älteren Besiedlungsreste. Aufgrund der Rekonstruktion von Funden, auch jener von der Stelle der heutigen Burg, wird hier eines der bedeutendsten keltischen Zentren vorausgesetzt, vielleicht sogar ein Oppidum. Außer anderem fand man hier sechs Horte keltischer Münzen vom Typus der Biateken aus dem I. Jh. v. u. Z., die aller Wahrscheinlichkeit nach auf dem heutigen Stadtgebiet geprägt worden sind.

Abweichendes Gepräge und eine andere historische Sendung dürfte wohl die den Ausmaßen nach kleine, mit einer Palisade umwehrte Siedlung in Nitriansky Hrádok (Bez. Nové Zámky) gehabt haben. Auf einer älteren, bronzezeitlichen Wallschüttung hatte man in der Spätlatènezeit eine befestigte Siedlung von rund 150 m Durchmesser mit einer Doppelpalisade und einer Toreinfahrt vom Typus der keltischen Oppida errichtet.[75] Die gemischten Funde von keltischer und dakischer Herkunft, eine frühnorische Fibel u. a. sprechen dafür, daß die Siedlung erst im Verlauf des I. Jh. v. u. Z. angelegt worden ist, und zwar am ehesten in seiner zweiten Hälfte. Im Innenareal der Siedlung befand sich ein kleines keltisches Grabfeld aus der Spätphase der keltischen Flachgräberfelder, das von der kelto-dakischen Siedlung überschichtet war.

Ein gewisses Gegenstück zu der Siedlung in Nitriansky Hrádok ist die kleine befestigte Anlage in Zemplín in der Ostslowakei.[76] Sie liegt am rechten Bodrogufer, unweit des Zusammenflusses der Ondava und Latorica. Die befestigte Fläche mißt 240 x 150 m, hat eine Toreinfahrt von Süden aus dem Zentrum der heutigen Gemeinde Zemplín. Die Befestigung war hauptsächlich aus Steinen und Erde errichtet. Die Existenz des Burgwalles scheint gewissermaßen mit der Verschiebung eines Teiles der keltischen und dakischen Bevölkerung aus der Südwestslowakei in das obere Theißgebiet zusammenzuhängen, wie es manche historischen Angaben andeuten.

Neben der Menge von latènezeitlicher bemalter Keramik, aber auch der gebräuchlichen dünnwandigen, scheibengedrehten, erscheint hier grobe handgefertigte wie auch scheibengedrehte graue dakische Keramik aus der Zeit Burebistas, die zusammen mit den spätlatènezeitlichen Fibeln und manchen Münzgattungen die Siedlung in das I. Jh. v. u. Z. datiert, mit dem Fortbestehen noch im I. Jh. u. Z. Die Siedlung repräsentiert die letzte Etappe der absterbenden Latène-Kultur und der keltischen Volksreste in diesem östlichen Teil der Slowakei.

Abweichend von Zemplín und Nitriansky Hrádok ist die befestigte Siedlung in Krnča (Bez. Topoľčany), die in den J. 1965—1967 untersucht worden ist. Zwei Stein-Erde-Ringwälle umschließen einen Raum von etwa 6 ha mit einer Akropolis am Gipfel des Hügels Tábor. Der Burgwall liegt an der Peripherie des keltischen Siedlungsraumes in der Slowakei und man kann ihn deshalb zu den sog. Púchov-Siedlungen reihen. Die hallstattzeitliche Besiedlung erhielt sich hier während der ganzen Latènezeit bis in deren Spätabschnitt. Bruchstücke von bemalter Latène-Keramik, dakischer Keramik, eine eiserne Drahtfibel mit befestigtem Fuß, ein Eisensporn, silberne keltische Münzen und manche weiteren Funde erlauben es, die Siedlung grob in das I. Jahrhundert v. u. Z. zu weisen.[78]

Dakischer Anteil an der Entwicklung der Spätlatène-Kultur der Slowakei

Auf dakische Funde in der Slowakei wiesen Forscher schon vor dem zweiten Weltkrieg hin. Abermalig erhöhtes Interesse riefen manche neuen Ausgrabungen und Funde der letzten Jahre hervor, vor allem in Nitriansky Hrádok und in Zemplín, die wir bereits erwähnt haben.

Die grobe handgefertigte dakische Keramik begegnet tatsächlich nicht nur in der Südwestslowakei links von der Donau, sondern sie streut sich weit flußaufwärts in die Täler der südslowakischen Flüsse bis in das Mittellaufgebiet der Waag und in das obere Nitratal. In der Ostslowakei füllen sie hauptsächlich das obere Theißtal aus. Diese Gattung von Tonware wurde längere Zeit hindurch in der dakischen Umwelt hergestellt und verwendet. Da sie sich aus der heimischen späthallstättischen Unterlage entwickelte, hat ihre Verbreitung im Karpatenbecken oftmals zivilisatorisches Gepräge.

Eine Äußerung des dakischen Einschlages in das Mitteldonaugebiet in der Zeit Burebistas ist die feine scheibengedrehte sog. graue Keramik mit kelchartigen Formen, die z. B. in Nitriansky Hrádok, Zemplín, aber auch in anderen spätlatènezeitlichen Siedlungen in Begleitung von spätlatènezeitlicher bemalter Keramik und weiteren Latène-Funden zutage getreten ist. Sie bezeugt zweifellos, daß die Daker Ende der alten Zeitrechnung vorübergehend in manche Landschaftsgebiete der Slowakei vorgedrungen sind, jedoch die zahlenmäßig bescheidenen dakischen Funde beeinflußten nicht wesentlich die Entwicklung weder der spätlatènezeitlichen noch der Púchov-Kultur.

Die Púchov-Kultur

Ihre Anfänge entfallen in das I. Jh. v. u. Z., als die keltische Macht in der Slowakei und im Karpatenbecken den Höhepunkt erreicht hatte und im allgemeinen die ungestörte Entwicklung der vorangehenden etwa drei Jahrhunderte dem Ende entgegenging. In den Hauptzügen ist die sog. Púchov-Kultur eine Spiegelung machtpolitischer und gesellschaftlicher Wandlungen, die sich in der Spätlatènezeit im mittleren Donaugebiet abgespielt haben. Es war der Einschlag der Daker und später der Römer und Germanen.[79, 80]

Im wesentlichen handelt es sich um die ursprüngliche Besiedlung der slowakischen Gebirgslandschaften mit einer Bevölkerung, die sich ihre späte Hallstatt-Kultur durch die ganze Latènezeit hindurch bewahrte. Gegen Ende der Latènezeit sickerte hier nicht nur die Latène-Kultur ein, sondern auch ein Teil der keltischen Bevölkerung. Die Fundumstände deuten darauf, daß hier auch selbständige keltische Siedlungen bestanden haben. Die Púchov-Kultur hat in ihren Anfängen im I. Jh. v. u. Z. ein hallstättisch-latènezeitliches Gepräge, jedoch später, nach dem Entstehen der römischen Provinz Pannonien und nach dem Eindringen des germanischen Ethnikums in die Slowakei im Verlauf des I. Jh. u. Z. erlangt sie immer mehr einen römisch-barbarischen Charakter. In der jüngeren römischen Zeit engt sich das ursprüngliche Verbreitungsgebiet der Púchov-Kultur infolge des Überhandnehmens der germanischen Besiedlung ein, bis schließlich diese Kultur nur noch in den kleinen Gebieten Orava, Liptov und in der breiteren Umgebung von Žilina archäologisch verfolgbar blieb.

Außer offenen Siedlungen auf flußnahen Hängen sind in der Púchov-Kultur kleine Höhenlagen bekannt, deren Wälle aus Lehm, Holz und Steinen erbaut waren. Es sind Befestigungen, etwa nur Zufluchtsburgen, die in schwer zugänglichem Gelände, teils mit natürlichen Hindernissen errichtet waren. Gräberfelder der Púchov-Kultur sind weniger bekannt als Siedlungen; sofern man Gräber fand, sind es Brandbestattungen in unausgeprägten Gruben mit wenigen Beigaben.

Keltisches Münzwesen in der Slowakei

Von der Bedeutung des keltischen Gebietes in der Slowakei innerhalb des Karpatenbeckens zeugen Münzfunde. Bis jetzt sind mehr als 70 Fundorte verschiedener Gattungen keltischer Prägungen registriert, davon waren ungefähr 20 Münzhorte.[85] Beachtenswert sind die Silbermünzen vom Biatec-Typus, die höchstwahrscheinlich von den Kelten der Slowakei im I. Jh. v. u. Z. geprägt worden sind. Die Zahl ihrer Fundstellen erreicht schon jetzt in der Slowakei ungefähr 50 und die Gesamtzahl der geborgenen Münzen beträgt nach V. Ondrouch 1352 Stück. Allein im Stadtgebiet von Bratislava erfaßte man bis jetzt von ihnen sechs Horte, wobei im Verzeichnis des genannten Autors aus dem J. 1961 manche neueren Funde noch nicht enthalten sind.

In der Auswertung der keltischen Münzen aus der Slowakei, mit der sich mehrere Forscher befaßt haben, stehen chronologische Fragen weiterhin offen, so vor allem die Anfänge des keltischen Münzwesens in der Slowakei. Langehin wurde die Ansicht vertreten, daß diese Anfänge hier ungefähr in das II. Jh. v. u. Z. entfallen, als der Zustrom der Silberstatere Philipps II. von Makedonien nach der Schlacht bei Pydna im J.

168 aufhörte und infolgedessen die Kelten im Karpatenbecken ihre eigenen Münzen, Nachahmungen der makedonischen, zu prägen begannen.[88] Nach einigen Neufunden aus der Slowakei kann angenommen werden, daß die Anfänge des Münzwesens in diesem Lande an das Ende des III. Jh. v. u. Z. fallen, wofür auch manche von der Balkanhalbinsel veröffentlichten Funde sprechen.[89]

Eine andere diskutierte Frage ist das Eindringen der Daker in die Slowakei, das nicht nur in archäologischen Quellen, sondern auch in Funden geto-dakischer Münzen faßbar ist. Die Zahl beglaubigter Funde dieser Münzen in der Slowakei ist einstweilen nicht so groß, um wesentlicher die Fragen des latènezeitlichen Münzwesens des hier besprochenen Gebietes beeinflussen zu können, sie darf aber trotzdem nicht bei der Lösung des Anteiles der Daker an der Entwicklung der Spätlatène-Kultur übergangen werden.[91]

Am keltischen Münzwesen der Spätlatènezeit beteiligte sich nach Ansicht der Numismatiker auch der nordslowakische Bereich der Púchov-Kultur, der neuestens immer aufmerksamer in den archäologischen Quellen verfolgt wird. Ein Beleg dafür ist der Hort von Silbermünzen aus Veľký Bysterec (Siedlung der Púchov-Kultur in Trniny nad Veľkým Bystercom, Bez. Dolný Kubín), der eine Anregung zu der Bezeichnung Veľký Bysterec-Münztypus war.[92] Es ist ein gewisser Übereinklang mit der Interpretation archäologischer Quellen da, nach denen das Fortbestehen von Resten der Kelten im Bereich der Púchov-Kultur vom Spätlatène bis in die Anfänge unserer Zeitrechnung angenommen werden kann.

Übersetzt von B. Nieburová

PREHĽAD A STAV BÁDANIA O DOBE RÍMSKEJ A SŤAHOVANÍ NÁRODOV

TÍTUS KOLNÍK

V protohistórii Slovenska predstavuje doba rímska a doba sťahovania národov obdobie, v ktorom toto územie tvorilo kultúrny most medzi antickým a tzv. barbarským svetom.

DOBA RÍMSKA

Poznávanie doby rímskej — obdobia bezprostredných vojenských, hospodárskych, politických a kultúrnych stykov územia dnešného Slovenska s rímskym impériom, teda v podstate I.—IV. stor. n. l. — pútalo v minulosti historikov, archeológov i laikov pozoruhodnými nálezmi a možnosťou ich konfrontácie so správami antických autorov v podstatne väčšej miere ako ostatné obdobia dávnej minulosti.

Dejiny výskumu

Výskum do roku 1918

V začiatočnom období záujmu o dobu rímsku na Slovensku sa pozornosť odborníkov upriamila predovšetkým na získavanie a poznávanie atraktívnych rímskych pamiatok. Na základe správ antických historikov i podľa konkrétnych rímskych pamiatok bolo známe, že Dunaj tvoril opevnenú hranicu medzi rímskym impériom a územím barbarských, najmä germánskych kmeňov, i to, že rímske légie v čase markomanských vojen prenikli hlboko na územie dnešného Slovenska.

Už koncom minulého storočia dokázal Th. Mommsen pravosť trenčianskeho rímskeho nápisu,[1] ktorý pochádza z II. stor. z obdobia markomanských vojen a bol objavený roku 1854. Už dávnejšie boli známe i rímske stavebné zvyšky v Devíne,[2] Bratislave[3] a Stupave.[4] Neustále sa ťažil stavebný materiál z ruín rímskych objektov v Leányvári pri Komárne,[5] kde neskôr (v rokoch 1906—1913) uskutočnil J. Tóth-Kurucz rozsiahle odkrývky a nálezy i poznatky publikoval a interpretoval v kontexte ostatných rímskych pamiatok na ľavom brehu Dunaja.[6] Pravda, tento cieľavedomý a na tú dobu na vysokej úrovni uskutočnený výskum, dovŕšený serióznym publikovaním nálezov i poznatkov, bol výnimočným zjavom.

Mnohí historici si uvedomovali, že bez poznania doby rímskej nemožno vyriešiť ani otázky súvisiace s príchodom najstarších Slovanov na naše územie. Napr. F. V. Sasinek, zástanca teórie o autochtónnosti Slovanov v strednej Európe, romanticky dôvodil, že na území Slovenska máme už okolo zmeny letopočtu do činenia nielen s Rimanmi, ale i so Slovanmi, ktorí sa vtedy nazývali Gétmi a obývali toto územie už od IV. stor. pred n. l.[7] Výstižný a pozoruhodný je jeho výrok: *„Mená národov sa menily, nie však bydliská. Netreba sa nechať mýliť Nemcami vymysleným sťahovaním národov.“* Napriek tomu zostávali pamiatky tzv. barbarských kultúr iba na okraji záujmu odborníkov, v tieni rímskych pamiatok.

Vykopávky na opevnenom sídlisku na Skalke v Púchove, ktoré realizoval E. Hoening-O'Caroll v rokoch 1888—1890, boli síce pomerne rozsiahle, no ani úrovňou výkopov a dokumentácie, ani publikáciou[8] a interpretáciou nálezov ich nemožno prirovnať k prácam J. Tóth-Kurucza. Prieskumy i drobnejšie výskumy horlivých miestnych bádateľov J. Michalika[9] v Liptove, M. Kubinyiho[10] na Orave, M. Greisigera[11] na Spiši, I. Spöttla[12] v oblasti Vysokých Tatier, Ľ. J. Holubyho a K. Brancsika v okolí Trenčína[13] viac-menej iba konštatovali osídlenie hornatých území Slovenska v predhistorickej dobe, bez nároku na širšie historické závery.

Pre archeologicky najbohatšie oblasti Slovenska, t. j. juhozápadné a východné Slovensko, boli príznačné iba náhodné zbery a záchrana efektnejších nálezov, ktoré sa väčšinou dostali do Maďar-

ského národného múzea v Budapešti alebo múzeí vo Viedni, a iba v menšej miere i do Slovenského národného múzea v Martine. Informatívne publikovanie a základná klasifikácia nálezov v odborných časopisoch (*Archaeológiai Értesitő, Sborník Muzeálnej slovenskej spoločnosti, Časopis Muzeálnej slovenskej spoločnosti)* bolo takmer pravidelné, no s ich historickou interpretáciou sa stretáme iba výnimočne. Zo slovenských nálezov kľúčového významu z tohto obdobia treba uviesť aspoň bohatý ženský hrob z Cejkova (Czéke, nález z r. 1855, NHM Wien),[14] oba kniežacie hroby z Ostrovian (Osztrópataka, nález z r. 1790, KHM Wien; nález z r. 1865, MNM Budapest)[15] a nálezy zo žiarového pohrebiska v Lovčiciach (prv Dolné Lovčice — Alsólócz, nález z r. 1873, MNM Budapest).[16]

Výskum v rokoch 1918—1952

V prvých rokoch trvania ČSR sa záujem archeológov i historikov zákonite orientoval predovšetkým na rímske pamiatky. J. Dobiáš vo svojej známej — a dnes možno povedať medzníkovej — stati z roku 1922[17] výstižne ocenil fakt, že so Slovenskom dostáva Československá republika do vienka i pamiatky a pamätníky klasickej rímskej kultúry a zdôraznil, že domácim bádateľom, ktorí sa z pochopiteľných dôvodov regrutovali z radov českej inteligencie, sa naskytáva jedinečná príležitosť kontrolovať poznatky získané štúdiom literárnych prameňov s poznatkami vyplývajúcimi z archeologických nálezov a výskumov. Tým zároveň náležite postihol, že bádaniu o dobe rímskej na našom území sa otvárajú nebývalé možnosti a že sa začína nová, kvalitatívne vyššia etapa jej štúdia.

E. Šimek zhrnul už roku 1921 v stati o Devíne výsledky Zavadilovho a vlastného výskumu v rokoch 1913 a 1915 a načrtol v širokom historickom i geografickom kontexte funkciu a úlohu rímskych staníc na Devíne.[18] Krátko nato informuje o výskumoch I. L. Červinku realizovaných v r. 1921 na tejto lokalite J. Eisner,[19] ktorý si začína všímať i rímsky kastel na Leányvári.[20]

Prvý komplexný pohľad na archeologické nálezy z doby rímskej (vrátane mincí, rímskych stavieb, niektorých epigrafických pamiatok, hlavne nápisu v Trenčíne) v kritickej konfrontácii s historickými správami podal roku 1922 v už spomenutej štúdii J. Dobiáš.[21] Táto štúdia zachytáva stav bádania o dobe rímskej na prahu nových možností a potrieb výskumu na Slovensku a stáva sa odrazovým môstikom pre prácu nastupujúcej generácie historikov i archeológov. J. Dobiáš,[22] A. Gnirs,[23] E. Šimek,[24] V. Groh,[25] E. Gierach[26] a neskôr V. Ondrouch[27] a F. Křížek[28] upriamujú pozornosť predovšetkým na historické správy, limitné pamiatky a rímske importy. Využívajú ich na načrtnutie obrazu minulosti Slovenska v období jeho susedstva s rímskym impériom. Azda až priveľa miesta a energie sa venuje v tomto období interpretácii historických správ, najmä topografii jednotlivých barbarských kmeňov, lokalizácii osád uvádzaných Ptolemaiom i polemike okolo týchto otázok.

J. Eisner a jeho spolupracovníci J. Mádl, L. Horáková-Jansová, J. Neustupný, Š. Janšák a V. Budaváry nastupujú neschodnejšiu i zdĺhavejšiu cestu, vedúcu od zhromažďovania dostupných prameňov cez ich klasifikáciu k všeobecnému historickému hodnoteniu.

Barbarské pamiatky z doby rímskej na Slovensku považovali sa v dvadsiatych a tridsiatych rokoch takmer za výlučné svedectvo germánskeho osídlenia a stali sa čoskoro aj predmetom záujmu nemeckých a najmä rakúskych bádateľov. Popri H. Mitschovi-Märheimovi,[29] L. Franzovi,[30] K. Krieglerovi,[31] B. Richthofenovi,[32] E. Streitovej,[33] L. Nischerovej-Falkenhofovej,[34] F. J. Bartovi a K. Willvonsederovi[35] stále intenzívnejšie a cieľavedomejšie venuje sa problematike germánskeho osídlenia Slovenska E. Beninger.[36] A tak možno konštatovať, že výskum doby rímskej v období prvej ČSR prebieha po línii historickej a archeologickej a popri tom i po línii československej a nemeckej. Okrem odborných hľadísk nepochybne tu určitú úlohu hrajú i ciele politické. Skutočnosť, že väčšina prác po nemecky píšúcich autorov vychádza v krajanských nemeckých časopisoch Sudeta a Karpathenland, hovorí sama za seba.

Terénny výskum v skromných podmienkach, financovaný predovšetkým z prostriedkov Čs. štátneho archeologického ústavu v Prahe, obmedzuje sa hlavne na zisťovací výskum na rímskych lokalitách a záchranu limitných pamiatok (Devín — I. L. Červinka a J. Eisner,[37] Stupava — A. Gnirs,[38] Leányvár — J. Böhm[39]). Menej atraktívnym barbarským nálezískám sa venuje iba minimálna pozornosť. J. Mádl zachraňuje a publikuje nálezy z kultúrnej jamy v Polákovej tehelni v Trenčíne,[40] J. Böhm podniká menší skúšobný výskum na sídlisku

v Bíni[41] a J. Eisner v Cíferi i Hurbanove.[42] Nálezy z východného Slovenska si všíma J. Pasternak.[43]

J. Eisner po prípravných štúdiách[44] a systematickom zhromažďovaní dostupných nálezov a prameňov, uverejňovaných v prehľadoch,[45] završuje svoje úsilie v práci *Slovensko v pravěku.* Kapitola *Doba římských provincií nad středním Dunajem*[46] zostáva dodnes najvýstižnejším a najvšestrannejším syntetickým prehľadom doby rímskej na Slovensku v zmysle chronologickom i regionálnom. Výsledky dovtedajšieho historického bádania kriticky v nej konfrontuje s archeologickými nálezmi. Odvážne, a treba dodať i z dnešného hľadiska v podstate správne, pristupuje aj k problému etnického určenia jednotlivých pamiatok. Popri rímskych pamätníkoch vyčleňuje skupinu kvádskych a vandalských pamiatok; čiastočne nedocenené zostávajú iba nálezy z hornatých oblastí Slovenska, napriek tomu, že ich osobitosť sám už dávnejšie postihol a zaviedol pre ne názov *púchovské pamiatky.*[47]

Nové nálezy z juhozápadného Slovenska získava cieľavedomými terénnymi prieskumami Š. Janšák[48] i ďalší spolupracovníci J. Eisnera: R. Horna, D. Korbuly, F. Mohapl, Ľ. Kraskovská, V. Ondrouch, V. Budavári a iní. Tieto nálezy stávajú sa spolu so staršími nálezmi a pamiatkami z územia Slovenska, uloženými v Magyar Nemzeti múzeu v Budapešti a Kunsthistorisches Museum i Naturhistorisches Museum vo Viedni, predmetom záujmu viedenského bádateľa E. Beningera. Pomerne krátko po vydaní Eisnerovej práce vychádza jeho nová syntetická štúdia,[49] v ktorej je zhrnutý takmer všetok dosiahnuteľný nálezový materiál nerímskeho pôvodu z územia Slovenska i dnešnej Zakarpatskej Ukrajiny. Príkladnou dôkladnosťou v heuristike, zhromaždeným materiálom i hlavnými teoretickými závermi tvorí táto práca dodnes pevný základ štúdia barbarských kultúr na území Slovenska.

Mimoriadnu pozornosť venuje E. Beninger nálezom zo severného Slovenska, najmä z Púchova, a zavádza pre ne názov púchovská kultúra. Vyčleňuje materiálnu náplň tejto kultúry, ohraničuje ju časove i územne a snaží sa — preceňujúc vypovedaciu schopnosť nálezov v danej etape bádania — aj o ich etnickú identifikáciu (Sidóni). A tak sa najvýznamnejšia kapitola jeho štúdie stáva zároveň jej slabinou. Náležitá pozornosť a ocenenie i v širšom stredoeurópskom kontexte sa dostáva aj kvádskym nálezom z juhozápadného Slovenska, najmä z dolného a stredného Považia.

Na základe hrobových nálezov z Dolných Lovčíc, Očkova a ďalších lokalít vyčleňuje E. Beninger i samostatnú skupinu kvádskych nálezov z mladšej doby rímskej a označuje ju ako skupinu Dolné Lovčice. Po prvý raz v širších historických súvislostiach hodnotí aj nálezy z I. kniežacieho hrobu v Strážach (informatívne ich už prv publikoval J. Neustupný[50] a F. L. Zotz[51]), ako aj obdobné nálezy z východného Slovenska (Cejkov, Ostrovany). Už pohrebiskové nálezy z Krížovian nad Dudváhom (prv Kerestúr) i Vlčkoviec (prv Farkašín),[52] Abrahámu[53] a Ivanky pri Dunaji,[54] publikované krátko po vydaní práce E. Beningera, naznačujú, že germánske lokality a nálezy na juhozápadnom Slovensku sa môžu v blízkej budúcnosti výrazne rozhojniť.

S cieľom postaviť štúdium rímskych pamiatok v Československu na solídnu vedeckú i organizačnú bázu ustanovila sa 9. júna 1936 pri Učenej spoločnosti Šafárikovej v Bratislave Komisia pre Limes Romanus; jej predsedom sa stal Š. Janšák, miestopredsedom J. Eisner a tajomníkom V. Ondrouch.[55] Výskumné, publikačné a ochranárske plány komisie boli ďalekosiahle, no v dôsledku rozpadu prvej ČSR a druhej svetovej vojny sa uskutočnili len v minimálnej miere. V. Ondrouch síce po založení komisie prináša monografické spracovanie limitných pamätníkov i prehľad rímskych nálezov na území Slovenska a F. Křížek predkladá štúdiu o slovenských nálezoch terry sigillaty,[56] no komisia ako plánujúci a koordinačný orgán čoskoro prestáva pracovať. Odtrhnutím časti južného Slovenska v dôsledku viedenskej arbitráže v novembri 1938 stráca sa možnosť i potreba ďalšieho pôsobenia komisie.

V období tzv. slovenského štátu i v prvých povojnových rokoch napriek založeniu Štátneho archeologického ústavu v Martine (r. 1942) dochádza zo známych dôvodov k stagnácii, ak nechceme hovoriť priamo o regrese bádania o dobe rímskej na Slovensku. Objavenie kniežacieho hrobu II v Strážach r. 1939 vzrušilo síce hladinu odbornej verejnosti,[57] ale zisťovací výskum, ktorý tu r. 1940 organizuje F. L. Zotz, neprináša okrem jedného žiarového hrobu nijaké prekvapivé výsledky. Nálezy z bohatých hrobov na Záhorí, najmä v Čáčove (1937), Vysokej pri Morave (1939) a Borskom Sv. Petre (1939) — okrem prvého[58] — nevyvolali v pohnutých vojnových

rokoch ani pružnú registráciu v odbornej literatúre.

Štúdia E. Beningera *Die Quaden* neznamená z hľadiska triedenia slovenských nálezov v porovnaní s jeho prvou prácou podstatnejší prínos. Je to iba historizujúca obmena výťahu z nej, rozšírená o moravské a dolnorakúske nálezy a upravená pre nacionálnosocialistické potreby a ciele diela *Vorgeschichte der deutschen Stämme*, ktoré vydal H. Reinerth.[59] Oveľa záslužnejším činom bolo kompletné a kritické vypublikovanie antických písomných prameňov k dejinám germánskych kmeňov v česko-moravskej oblasti a v Karpatskej kotline Th. Hopfnerom.[60]

Vo vojnových rokoch bol citeľný nútený odchod J. Eisnera zo Slovenska a jedine V. Ondrouch výskumami v Stupave a Pajštúne[61] pokračuje v plnení úloh, ktoré si vytýčila Komisia pre Limes Romanus. Skromnú, ale záslužnú činnosť terénnu a zberateľskú v tomto období organizoval V. Budinský-Krička.[62]

Krátko po oslobodení vychádza kolektívna prehľadná práca *Slovenské dejiny I* (Bratislava 1947), no bez kapitoly o dobe rímskej a sťahovaní národov. Podľa pôvodného plánu mal byť II. diel týchto dejín vydaný pod názvom *Slovensko v ranej dobe dejinnej* a tematiku uvedeného obdobia mal spracovať V. Ondrouch; nikdy sa však k tomu neodhodlal. S uznaním treba konštatovať, že primeranú pozornosť archeologickým nálezom z doby rímskej na Slovensku venoval J. Filip v prehľadnej práci *Pravěké Československo*, ako aj H. J. Eggers v monografickom spracovaní rímskych importov.[63]

Výskum v rokoch 1953—1970

K výraznému oživeniu archeologického bádania dochádza na Slovensku za účinnej pomoci Archeologického ústavu v Prahe začiatkom päťdesiatych rokov, ale najmä po roku 1953, po začlenení slovenského archeologického ústavu do SAV a jeho presídlení do Nitry. Toto obdobie sa v porovnaní s predošlými vyznačuje kvalitatívne novými črtami, osobitne tendenciou cieľavedome získavať čo najviac nálezového materiálu a terénnych poznatkov najprv záchrannými, neskôr preventívnymi i systematickými výskumami. Nastupuje v ňom už účelná deľba práce a špecializácia vnútri ústavu.

V päťdesiatych rokoch sa realizovala predovšetkým záchrana a odkrývanie hrobov z mladšej doby rímskej. Najvýznamnejšie výskumy sa uskutočnili v Očkove,[64] Bešeňove,[65] Bratislave[66] a Ivanke pri Dunaji.[67] K získaným nálezom pristupujú i dodatočne zachránené strieborné nádoby z hrobu II v Strážach a pamiatky z bohatých hrobov zo staršej doby rímskej v Zohore.[68]

V šesťdesiatych rokoch prevažovali výskumy pohrebísk zo staršej doby rímskej: kompletne sa odkryli pohrebiská v Kostolnej pri Dunaji,[69] Sládkovičove[70] a Abraháme.[71] Čiastočne bolo preskúmané i pohrebisko z mladšej doby rímskej v Čiernom Brode,[72] na východnom Slovensku sa pristúpilo k systematickému výskumu plochého i mohylového žiarového pohrebiska v Zemplíne,[73] v limitnej oblasti juhozápadného Slovenska sa odkrývali hroby z rímskoprovinciálneho obdobia v Žitavskej Tôni (obec Radvaň nad Dunajom)[74] a v Rusovciach.[75]

Výrazne sa zintenzívnil aj výskum sídlisk. Po uskutočnení priekopníckych výskumov v Čake,[76] Šarovciach[77] a na Devíne[78] dochádza k rozsiahlejším záchranným akciám na sídliskách v Štúrove, Ondrochove[79] a najmä Branči.[80] Okrem toho sa uskutočnilo aj viacero menších, ale výsledkami nemenej dôležitých záchranných výskumov na juhozápadnom Slovensku (Trebatice, Pobedim, Šaľa, Tvrdošovce, Milanovce, Nitriansky Hrádok, Bíňa, Bánov)[81] a desiatky sídlisk z doby rímskej sa zistili pri terénnych prieskumoch.[82] Výskumy sídlisk na východnom Slovensku (Kechnec, Seňa, Šebastovce a Peder,[83] Košťany a Blažice,[84] Streda nad Bodrogom a Prešov[85]) priniesli kvalitatívne nové poznatky o dobe rímskej. Ich kritický súpis so zhodnotením keramických nálezov publikovala M. Lamiová-Schmiedlová.[86]

Nedostatočná pozornosť sa venovala prieskumu stredného, južného a východného Slovenska. Prieskumy A. Petrovského-Šichmana,[87] G. Balašu,[88] L. Bánesza[89] a K. Pietu[90] ukázali potrebu cieľavedomejšej a intenzívnejšej práce v týchto dosiaľ archeológmi najzanedbávanejších oblastí Slovenska.

Dokumentačné i laboratórne spracovanie a zhodnotenie nazhromaždených obrovských nálezových fondov si vyžiada primeraný čas. Iba na porovnanie treba uviesť, že pred vznikom AÚ SAV v Nitre bolo na Slovensku známych asi 50 hrobov z doby rímskej, dnes ich je vyše 1000; sídliskové objekty sa prv neskúmali, dnes ich poznáme takmer 300; nálezový materiál z posledných 15 rokov predstavuje asi dvadsaťnásobok toho, čo použil k svojej syntéze E. Beninger. Sprievodným znakom obdobia enormného získavania nových nálezov je absencia veľkých syntetických štúdií, preto dominuje monografické spra-

covanie jednotlivých druhov nálezov, napr. bohatých hrobov,[91] starších nálezov spôn,[92] spôn z mladšej doby rímskej,[93] kolkovanej keramiky,[94] iných nálezov,[95] menších výskumov pohrebísk (napr. Bešeňov,[96] čiastočne Očkov,[97] Zohor,[98] Ivanka pri Dunaji[99]) a sídlisk (napr. Prešov,[100] Seňa III a Šebastovce[101]), prípadne len predbežné či informatívne prehľadné publikovanie výsledkov výskumov rozsiahlejších sídlisk (napr. Blažice,[102] Branč[103]). Predbežné výsledky výskumu pohrebísk[104] i sídlisk[105] do r. 1961 predložil autor tohoto príspevku; pokúsil sa aj o nadhodenie niektorých, najmä chronologických otázok, ktoré z nových nálezov vyplývajú.[106]

Monografické spracovanie jednotlivých oblastí (kandidátska dizertácia T. Kolníka o strednom Považí[107] a M. Lamiovej-Schmiedlovej o juhovýchodnom Slovensku v dobe rímskej[108]) nechávajú autori sebakriticky v rukopisoch. Tlačou publikované syntetické prehľady o dobe rímskej na Slovensku z tohto obdobia neprekračujú rámec vedecko-populárnych či učebnicových prác[109] alebo sa o ne pokúšajú zahraniční autori nepoznajúci či neuvedomujúci si množstvo a závažnosť nových nálezov a primárnu potrebu ich serióznej komplexnej analýzy.[110]

Kvalitatívne odlišne pristupuje k rozboru a interpretácii nálezov zo staršej doby rímskej z juhozápadného Slovenska v kontexte s hodnotením nálezov z Moravy a Dolného Rakúska J. Tejral.[111] Jeho štúdie sú nepochybne doteraz najhlbšou analýzou zložitej problematiky chronologických, kultúrnych i etnických vzťahov nášho územia k susedným oblastiam a otvárajú obdobie nastávajúcej novej „veľkej" syntézy nálezov z doby rímskej nad stredným Dunajom.

Nálezov z mladšej doby rímskej z juhozápadného Slovenska sa pri posudzovaní moravského materiálu (predovšetkým z hľadiska datovania a rozšírenia) dotkli vo svojich prácach aj J. Zeman[112] a Z. Trňáčková.[113] Mimoriadnu pozornosť slovenským nálezom, najmä z hľadiska chronológie a kontaktov przeworskej kultúry v Poľsku s kvádskou oblasťou, venuje K. Godłowski.[114] Nálezy zo Slovenska čoraz častejšie využívajú aj cudzí bádatelia pri monografickom hodnotení jednotlivých druhov pamiatok. V tejto súvislosti treba spomenúť aspoň štúdiu J. Garbscha o tzv. noricko-panónskych sponách a pásových kovaniach,[115] prácu S. Thomasovej o hrebeňoch z doby rímskej,[116] príspevok G. Ulberta o včasnorímskych gladioch[117] a najmä široko koncipovanú monografiu J. Wielowiejského o kontaktoch Norika a Panónie s kmeňmi sídliacimi na sever od stredného Dunaja.[118]

***

V dôsledku politických i mocenských zmien v strednej Európe na prelome letopočtu stáva sa územie Slovenska pomedzím medzi civilizovaným rímskym impériom a tzv. barbarským svetom. Osídlenie územia Slovenska v dobe rímskej bolo ešte rôznorodejšie než v predošlých obdobiach. Kultúrne a pravdepodobne i etnicky sa rozpadá na svojrázne, viac-menej samostatné oblasti: juhozápadné Slovensko prevažne s germánskym, ale v úzkom páse pri Dunaji s rímskym osídlením; severné a stredné hornaté Slovensko s domorodým osídlením ľudu tzv. púchovskej skupiny a napokon východné (čiastočne i juhovýchodné) Slovensko s pretrvávajúcim keltsko-dáckym osídlením, prevrstveným najprv germánskou (vandalskou) vlnou a neskôr azda aj infiltráciou slovanského obyvateľstva.

Obr. 1. Leányvár, obec Iža (okr. Komárno). Plastika antického komického herca (fragment ozdobnej ihlice), slonovina; v. 5,4 cm.

1

2

Obr. 2. Neskororímske stavby. 1 — Milanovce (okr. Nové Zámky), časť rekonštruovaného pôdorysu rímskej stavby zo IV. stor., pohľad od západu; 2 — Pác (okr. Trnava), negatív základov komplexu rímskej stavby I zo IV. stor., pohľad od severovýchodu.

V ďalšom sa pokúsim aspoň úryvkovite načrtnúť najdôležitejšie poznatky i problémy, ktoré vyplývajú z najnovších výskumov.

Rímske stavby

V rokoch 1956—1957 dochádza po objavení rímskych stavebných zvyškov v Milanovciach, teda vo vnútrozemí juhozápadného Slovenska, k oživeniu výskumu rímskych stavebných pamiatok a k zaktivizovaniu činnosti Komisie pre Limes Romanus. Záchranným výskumom v Milanovciach[119] sa zistili zvyšky základov murovanej stavby v negatívoch. Hlavná budova mala obdĺžnikový pôdorys s rozmermi 30 × 21 m a bola orientovaná dlhšou osou zhruba v smere S—J (obr. 2: 1). Nádvorie bolo obohnané dvoma múrmi, vytvárajúcimi vlastný obytný priestor v podobe akejsi obvodovej chodby, členenej pravdepodobne drevenými priečkami na menšie priestory. Zistili sa tu i pôdorysy väčších stĺpových a zrubových drevených konštrukcií, z ktorých časť nepochybne tvorila provizórne stavby (obr. 3: 1). Celok bol ohradený zemno-drevenou hradbou.

Nálezy, najmä zlomky tehál s kolkami tribúna Lupicina a keramika, naznačujú, že objekt bol vybudovaný v období vojenskej a opevňovacej aktivity Rimanov nad stredným Dunajom za cisára Valentiniána I. Množstvo sekundárne použitých tehál s kolkami légií z II. stor. (LEGIAD — 15 exemplárov, LEGXGPF — 12 ex., LEG XIIII G — 65 ex., LEGXIIIIGMV — 9 ex., LEGXVAPOL — 1 ex.) i s kolkami súkromných dielní z Carnunta (CVALCONSTCAR — 9 ex., ... LSEX — 3 ex.) jednoznačne svedčí, že niekde v najbližšom okolí musela v II. stor., pravdepodobne v období markomanských vojen, stáť rozsiahlejšia rímska stavba. Okolitá plocha je však dnes už zastavaná a zisťovací výskum upriamený na objavenie ďalších stavieb nebolo možné realizovať.

Interpretácia stavby odkrytej v Milanovciach nie je jednoznačná. Autor výskumu a v súhlase s ním i ďalší bádatelia[120] považujú túto stavbu za rímsku s vojenskou, prípadne vojensko-obchodnou funkciou. E. Swoboda[121] i J. Dobiáš[122] sú však skeptickí a uvažujú — v zmysle informácie Ammiana Marcellina (XVII, 1, 7) o stavbách budovaných úplne na rímsky spôsob (*„domicilia cuncta curatius ritu romano constructa"*) pre Germánov medzi Neckarom a Mohanom — o možnosti existencie takýchto stavieb aj u Markomanov a Kvádov.

V rokoch 1956—57 uskutočnili B. Svoboda a M. Lamiová-Schmiedlová aj revízny výskum na našej najväčšej a najzachovalejšej rímskej stavebnej pamiatke — kasteli Leányvár-Kelemantia pri Iži. Poznatky z výskumov J. Tótha-Kurucza boli obohatené najmä o detailné zistenia k predpokladaným prestavbám v II. a IV. stor.

V súvise s uvedenými výskumami rímskych objektov, ako aj objavom nápisu v alžírskej Zane, stavajúceho do nového historického svetla rímsky nápis z r. 179 v Trenčíne,[123] obnovila roku 1957 svoju činnosť predvojnová Komisia pre Limes Romanus, ktorá zvolala pracovnú konferenciu so širokou medzinárodnou účasťou v dňoch 16.—19. IX. 1957 do Nitry. Konferencia bilancovala do-

vtedajší terénny i teoretický výskum rímskych pamiatok na Slovensku a načrtla úlohy bádania do budúcnosti.[124]

V nasledujúcich rokoch sa podarilo splniť značnú časť vytýčených úloh. Ukončený a publikovaný bol revízny výskum v Leányvári.[125] Pristúpilo sa i k širšiemu výskumu bratislavského predmostia: stavebného komplexu z I.—IV. stor. na lokalite Bergl v Rusovciach-Geruláte (1961, 1964 — Ľ. Kraskovská,[126] od r. 1965 J. Dekan[127]). V Rusovciach pokračuje aj výskum žiarových a kostrových pohrebísk z II.—IV. stor.[128]

Pri systematickom prieskume ľavého brehu Dunaja od ústia Ipľa po Komárno (S. Soproni a T. Kolník v r. 1957) podarilo sa pri 1711. dunajskom kilometri v Chľabe objaviť zvyšky základov (asi 10 × 10 m) neskororímskeho burgu, stopy rímskej stavebnej činnosti oproti panónskemu Crumeru v Čenkove, ako aj pravdepodobne zvyšky burgu v Iži (asi 2 km východne od Leányváru).

J. Češka a R. Hošek kriticky vypublikovali epigrafické pamiatky z územia Slovenska;[129] zverejnené a zhodnotené boli aj numizmatické materiály.[130]

Za posledných 20 rokov sa výrazne rozhojnili — o 210 exemplárov — aj nálezy terry sigillaty zo Slovenska. Publikoval a zhodnotil ich F. Kížek,[131] čo umožnilo začleniť tieto nálezy z hľadiska širších súvislostí, najmä výrobných centier,[132] obchodných ciest a frekvencie i chronológie importov v barbariku.[133]

Doby rímskej na Slovensku sa dotkli i početné práce sprístupňujúce a vykladajúce historické správy i rímske nálezy zo stredného Podunajska.[134] Uverejnenie výsledkov celoživotného diela J. Dobiáša,[135] zaoberajúceho sa štúdiom antických literárnych prameňov vo vzťahu k rímskym pamiatkam z nášho územia, znamená v danom smere výrazný medzník.

Novú polemickú črtu do bádania o rímskych stavbách v predpolí panónskeho limitu v II. stor. vniesol E. Swoboda,[136] ktorý upozorňuje, že časť týchto stavieb mohli si podľa rímskeho spôsobu nechať postaviť i v klientskom pomere žijúci Markomani a Kvádi a spochybňuje datovanie týchto stavieb podľa kolkov na tehlách a keramike. Zároveň zdôrazňuje, že za Trajána a Hadriána nebolo ani politických, ani vojenských dôvodov budovať v panónskom kvádskom predpolí vojenské stavby. Obnovené klientelné štáty a *„reges ex auctoritate Romanae"* v Zadunajsku

1

2

Obr. 3. Neskororímske stavby 1 — Milanovce (okr. Nové Zámky), juhozápadná časť negatívov základov neskororímskej murovanej stavby a juhozápadný roh pôdorysu drevenej pravouhlej konštrukcie, pohľad od juhozápadu 2 — Pác (okr. Trnava), pôdorys drevenej halovej stavby (obj. 9) zo IV. stor., pohľad od juhovýchodu.

boli dostatočným dôvodom, aby Rimania v čase, keď boli vojensky príliš viazaní v Dácii, neprovokovali v oblasti za Dunajom, teda *„extra fines"* činnosťou, ktorá by nemala žiaden pozitívny vojenský zmysel. Podľa E. Swobodu neveľké stanice, ako Mušov, Devín, Stupava, Celemantia a Milanovce (staršia stavba), nepravidelne a bez systému rozmiestené v panónskom predpolí, boli skôr štábne alebo veliteľské budovy, ako pevnosti — oporné body vybudované v priebehu markomanských vojen. K téze československých a maďarských bádateľov, že stanice Mušov, Devín, Stupava a Celemantia boli vybudované za Trajána alebo Hadriána, ktorá sa opiera o výskyt tehál X. légie Geminae, prípadne kolkov XV. légie Apollinaris, namieta spomenutý bádateľ, že sú dôkazy o používaní tehly aj 70 rokov starej, či skla-

dovanej. Tieto námietky musí československé bádanie vziať do úvahy a upriamiť výskum na ich zodpovedanie.[137]

Za významný úspech limitného bádania na Slovensku treba považovať aj objav neskororímskych stavieb v Páci pri Trnave roku 1965.[138] Doteraj-

Obr. 4. Pác (okr. Trnava). Zlomky kolkovaných tegúl skupiny OFARN.

ším výskumom v rokoch 1969 a 1970 sme odkryli komplex štvoruholníkovej stavby I (obr. 2: 2) s členitým pôdorysom, ktorý vznikol pravdepodobne spojením troch častí: dvoch viacpriestorove členených pravouhlých miestností (A — 13,35 × 13,5 m, B — 11 × 12 m) a dlhej pravouhlej prístavby (C — 3,5 × 24,7 m). Negatívny základových múrov (pôvodné základy sme zistili iba v dĺžke 2,9 m a šírke 55—60 cm) neumožňujú jednoznačne rozhodnúť, ktorá časť stavby je najstaršia; isté je, že časový rozdiel medzi nimi nebol veľký. Na severovýchodnej strane stavby I podarilo sa zistiť systém štvorcových pilierových jám (asi 80 × 80 cm) v troch radoch s rozstupmi ± 3 m; ide azda o stopy portikovej prístavby, alebo samostatnej stĺpovej drevenej stavby. V severovýchodnom susedstve stavby sme objavili pôdorys drevenej obdĺžnikovej halovej stavby s rozmermi 7 × 12,5 m, ktorá bola buď provizóriom, alebo pomocnou stavbou na hospodárske účely (obr. 3: 2).

Datovanie rímskych stavieb v Páci do neskorej doby rímskej umožňuje: a) nálezová situácia (umiestenie na požiarom zničenej barbarskej osade z mladšej doby rímskej), b) tehál s tzv. valentiniánskymi kolkami (najmä OFARNBONOMAG — obr. 4: 1, 2, OFARNURSICINIMG — obr. 4: 3, OFARNMAXENTI, ako i dva úplne nové druhy kolkov), ktoré dovoľujú datovanie do r. 370—372.[139] Pôdorys drevenej stavby patrí azda tiež do valentiniánskeho obdobia. Severovýchodne od kraja stavby I sme zistili murovanú rímsku stavbu II, západne od stavby I stopy drevenej palisády (dosiaľ v dĺžke vyše 40 m) a na východnej strane lokality pravdepodobne stopy hrotitej priekopy. Možno teda predpokladať kombinované opevnenie celého vnútorného areálu rímskej stanice.

Nazdávam sa, že funkcia i datovanie najmladších stavieb v Páci treba posudzovať v úzkej súvislosti so správou Ammiana Marcellina (XXIX, 6, 2) o výstavbe tzv. *praesidiaria castra*, ktorú za Dunajom v samotnej krajine Kvádov („... *trans flumen Histrum in ipsis Quadorum terris* ...") nariadil cisár Valentinián I. Vzhľadom na zistené tri stavebné fázy v Páci treba pripustiť, že začiatky neskororímskej stavebnej činnosti v barbarskej oblasti na sever od stredného Dunaja spadajú už do čias vlády Konstancia II., prípadne že spomenutá stavebná činnosť sa začala ešte skoršie.[139a]

V rokoch 1969 a 1970 odkryla V. Plachá v dolnej časti devínskeho hradiska pri západnej bráne zvyšky murovanej rímskej architektúry.[140] Tri kamenné nárožia, v strede ktorých sú otvory pre drevené trámy, vymedzujú obdĺžnikový pôdorys s rozmermi asi 760 x 540 cm, so šírkou stien 60 cm. Nálezový materiál z konca doby rímskej a začiatku sťahovania národov ukazuje, že tu ide pravdepodobne o ruiny neskororímskej stavby, použité sekundárne po odchode rímskej posádky z Devína. Bola by to v areáli Devínskeho hradu už tretia rímska architektúra. Najstaršia (z II. stor.) sa nachádza na akropole, druhá (pravdepodobne z valentiniánskeho obdobia) na nádvorí stredného hradu a tretia v dolnej časti hradiska pri západnej bráne.

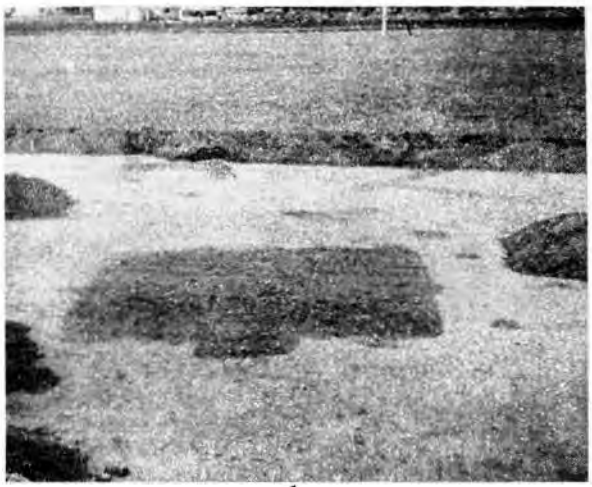

1

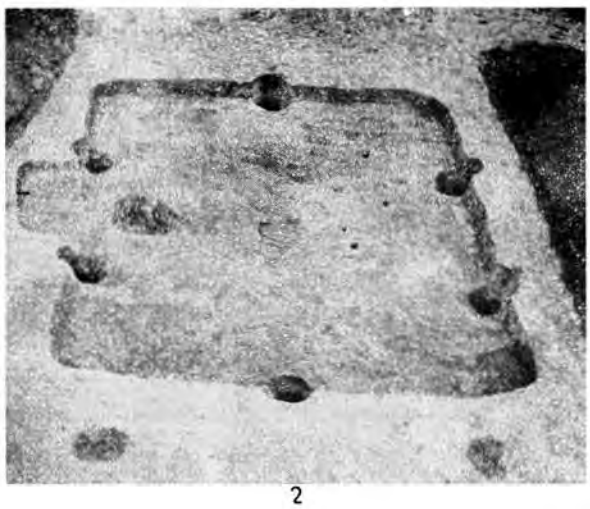

2

3

4

5

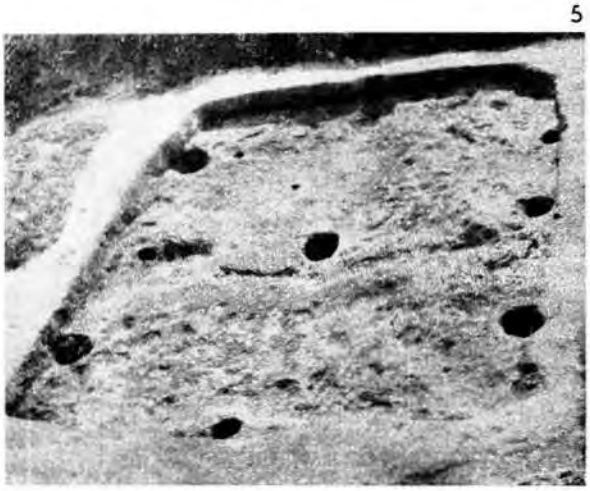

6

Obr. 5. Zahlbené chaty. 1, 2 — Branč (okr. Nitra), chata 44 pred odkrytím (od juhu) a po odkrytí (od východu); 3, 5 — Lipová-Ondrochov (okr. Nové Zámky) chata 65 pred odkrytím a po odkrytí (od východu); 4 — Lipová-Ondrochov, chata 12 pred odkrytím (od severu); 6 — Pác (okr. Trnava), chata 25A s pecou (od východu).

1

2

Obr. 6. Štúrovo (okr. Nové Zámky). Keramika okruhu výrobkov majstra Resata (forma Dragendorff 37) z chaty II.

Obr. 7. Pobedim (okr. Trenčín). Bronzová plastika Siléna, ozdoba trojnožky. Nález z povrchového zberu.

Kvádske osídlenie na juhozápadnom Slovensku

Úrodné nížiny a údolia juhozápadného Slovenska boli osídlené takmer cez celú dobu rímsku germánskymi obyvateľmi, ktorých na základe rozboru archeologických nálezov, ale hlavne vďaka antickým písomným prameňom (Strabo, Velleius Paterculus, Tacitus, Klaudius Ptolemaios, Dio Cassius, Ammianus Marcellinus a ďalší) môžeme identifikovať ako kmeň Kvádov, resp. s nimi kultúrne blízkych Markomanov. Integrálnu súčasť tejto oblasti tvorila i južná časť Moravy a Dolné Rakúsko na sever od Dunaja.

Osady a príbytky

Všetky doteraz zistené sídliská v kvádskej oblasti[141] sa rozkladajú na terasovite zvýšených brehoch riek a potokov (napr. Branč, Milanovce, Nitriansky Hrádok, Bánov, Marušová, Šarovce, Pohronský Ruskov, Bíňa, Štúrovo), na terénnych vlnách v blízkosti vodných zdrojov v rovinatých oblastiach juhozápadného Slovenska (napr. Pobedim, Pác, Šaľa, Sládečkovce, Tvrdošovce, Komjatice, Ondrochov, Andovce, Bohatá), alebo na úpätí svahov obrátených na juhozápad, juh a juhovýchod v údoliach s malými potôčikmi (napr. Vráble, Čifáre, Čaka, Plavé Vozokany), ktoré sú dnes niekedy čiastočne už v inundačnom pásme (napr. Dojč, Čifáre, Čaka). Rozsah osídlenia sa kryje v podstate s oblasťou úrodnej černozeme so sprašovým podložím.

Hoci dosiaľ nebolo kompletne preskúmané ani jedno nálezisko, môžeme na základe doterajších výskumov vyčleniť niekoľko značne rozsiahlych sídlisk (zaberajúcich plochu aj niekoľko desiatok hektárov) a menších osád. K najrozsiahlejším kvádskym osadám na Slovensku patria sídliská v Pobedime a Branči. Za súčasného stavu bádania nemožno spoľahlivo určiť, či celá plocha osád bola osídlená súčasne, postupne, alebo cyklicky. Vo väčšine prípadov boli príbytky pravdepodobne rozmiestené skupinovite, v akomsi dvorcovom systéme.

V podstate zisťujeme podľa formy dva druhy sídliskových objektov: stavby na úrovni pôvodného terénu a zahĺbené objekty; podľa funkcie tiež dva druhy: príbytky a pomocné stavby. Z nezahĺbených objektov nachádzame dnes iba výnimočne stopy po stĺpovej konštrukcii štvoruholníkového pôdorysu v podobe kolových jám a konkrétnejšiu predstavu o ich pôvodnom tvare a prípadnom členení na menšie priestory si mô-

žeme urobiť predovšetkým podľa poznatkov z oblasti, kde sa takéto objekty odkryli v priaznivejších pôdnych podmienkach. Zdá sa, že na kvádskom území boli veľké halové domy zriedkavé a nezahĺbené objekty slúžili obyčajne ako hospodárske staviská.

Najčastejším a najcharakteristickejším typom obydlia v kvádskej oblasti sú zahĺbené chaty (polozemnice) s pravidelným obdĺžnikovým pôdorysom a kolovými jamami rozmiestenými v schéme pretiahnutého šesťuholníka, zvyčajne s vchodovým výklenkom na južnej strane (obr. 6: 1—3, 5). Ide o neveľké chatrče prevažne s rozmermi 3 x 4 m, teda s obytnou plochou priemerne asi 12 m². Časť príbytku bola pod úrovňou terénu, steny medzi konštrukčnými stĺpmi mal vypletené prútím a na oboch stranách vymazané hlinou, strechu pravdepodobne z rákosia. Podlaha bola starostlivo vymazaná hlinou. Stopy po vnútornom zariadení — ležadlách, laviciach, stoloch a ohniskách — nachádzame iba výnimočne.

Zriedkavejšie, a to až na konci doby rímskej a v období sťahovania národov, vyskytujú sa chaty s jamami po konštrukčných stĺpoch v rohoch obdĺžnikového pôdorysu (obr. 5: 6). Zo staršej doby rímskej sa zachovali ešte polozemnicové chaty s dvoma nosnými stĺpmi v strede kratších stien, typické pre laténske obdobie. Výnimočne sa vyskytli i zahĺbené obdĺžnikové objekty bez kolových jám (obr. 5: 4), ako aj objekty so zložitým rozmiestením kolových jám, zodpovedajúcim členitému pôdorysu.

Okrem obytných objektov zisťujeme na sídliskách aj zvyšky rozličných pecí a ohnísk, ako aj jám rôznej formy a veľkosti, o ktorých sa nazdávame, že slúžili na uskladňovanie potravín a obilia, niektoré jamy boli exploatačné (hlina na vymazávanie chát) a na odpadky. Stopy opevnenia kvádskych osád sa zatiaľ nezistili.

Početné nálezy kostí domácich zvierat poľnohospodárskych nástrojov i umiestenie osád v úrodných nížinách a údoliach nasvedčuje, že hlavným zamestnaním kvádskeho obyvateľstva na juhozápadnom Slovensku bolo roľníctvo a chov dobytka.

Pohrebný rítus

Prevládajúcim spôsobom pochovávania na našom území boli spaľovania a ukladanie nedohorených zvyškov kostí v urnách, zriedkavejšie iba v jednoduchej jamke (obr. 8); pochovávanie nespálených tiel bolo výnimočné.[142]

Urnové (popolnicové) hroby tvoria absolútnu väčšinu zistených žiarových hrobov. Hrobový inventár býva v urne zvyčajne na kostiach alebo

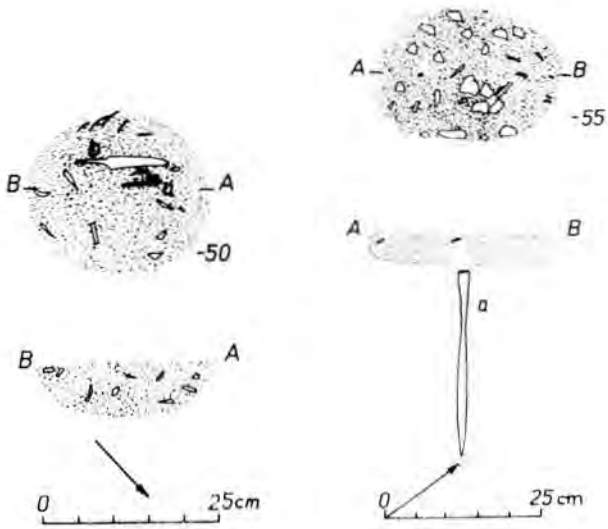

Obr. 8. Abrahám (okr. Galanta). Žiarový jamový hrob 223 (vľavo) a žiarový jamový hrob 200 (vpravo).

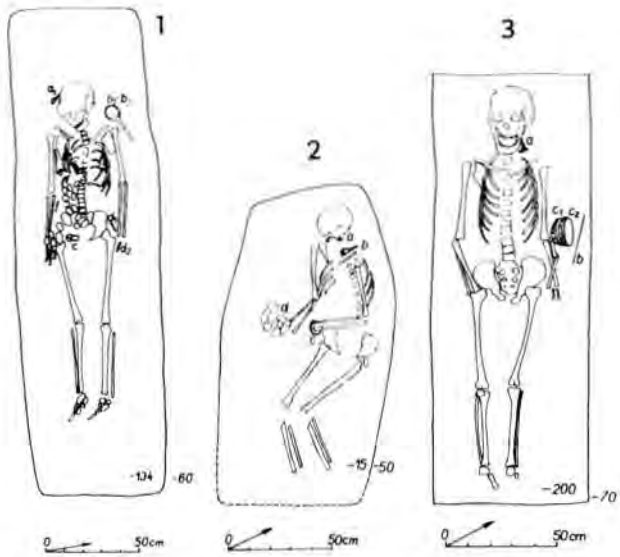

Obr. 9. Kostrové hroby zo staršej doby rímskej. 1 — Abrahám (okr. Galanta), hrob 121; 2 — Abrahám, hrob 4; 3 — Sládkovičovo (okr. Galanta), hrob 28.

vedľa urny (obr. 11: 1, 2), zriedkavejšie pod ňou, spravidla poškodený ohňom i dodatočne úmyselne deformovaný, polámaný alebo porozbíjaný. Príčinou takéhoto znehodnotenia hrobovej výbavy nebola pravdepodobne snaha zabrániť vykrádaniu často veľmi cenných predmetov, najmä šperkov a zbraní z hrobov, či úmysel získať ich deformovaním a polámaním priestor v urne a hrobovej jame, ale skôr nábožensko-rituálne dôvody. Hlavnú úlohu tu nepochybne hrala predstava, že ohňom a znehodnotením sprievodného

Obr. 10. Abrahám (okr. Galanta). Kostrový hrob 4.

inventára sa oslobodí — podobne ako duch zomrelého — i „duch" sídliaci v týchto predmetoch, aby mohol nasledovať svojho majiteľa na ceste do záhrobia. Zvyk ničiť sprievodný hrobový inventár je na území Slovenska charakteristický predovšetkým v staršej dobe rímskej. V zriedkavejších kostrových hroboch sa s ním nestretáme.

Po markomanských vojnách dochádza k akejsi racionalizácii v pohrebnom ríte, prejavujúcej sa v značnom úbytku predmetov dávaných do hrobu (napr. zbrane sa v nich takmer nevyskytujú, pravdepodobne tu platil zákaz), ako aj v tom, že deformovanie a ničenie hrobového inventára je stále zriedkavejšie.

Zdá sa, že v mladšej dobe rímskej sa ťažisko „bohatstva" hrobu presúva predovšetkým na urnu. Iba tak si totiž vieme vysvetliť, že v relatívne chudobne vybavených hroboch nachádzame často urny patriace k vzácnejším druhom keramiky alebo ako urny sú použité bronzové nádoby a v jednom prípade dokonca unikátna váza z alabastru (Očkov, hrob 222 — obr. 29: 1, 2). Vo väčšine žiarových hrobov z neskorej doby rímskej, t. j. zo IV. stor., nenachádzame už okrem kúska smolovitej hmoty nijaké milodary. Živicová smola rastlinného pôvodu, vydávajúca pri horení príjemnú vôňu, mala v pohrebnom ríte starých Germánov nepochybne podobnú apotropajno-purifikačnú funkciu, akú má dodnes kadidlo v katolíckom rituáli.

S pochovávaním nespálených tiel sa v dobe rímskej stretávame zriedkavejšie. V staršom období sú to buď ojedinelé hroby (Vysoká pri Morave, Čáčov) a menšie skupiny hrobov (Zohor), buď menšie skupiny kostrových hrobov na žiarových pohrebiskách v ich centrálnej časti (Sládkovičovo, Abrahám). Kým ojedinelé kostrové hroby a ich skupiny sú nápadné bohatým inventárom (importy bronzových, sklených, prípadne strieborných nádob, skvostné šperky), a preto sa často označujú ako „kniežacie", ostatné nevybočujú výbavou z rámca pohrebiska (obr. 9: 1—3, obr. 10). Bohaté kostrové hroby patriace nadkmeňovému horizontu Lubieszewo-Lübsow nepochybne reprezentujú majetkove i sociálnym postavením nadradenú, ak nie dokonca vládnúcu spoločenskú vrstvu. Naproti tomu kostrové hroby uprostred veľkých žiarových pohrebísk (orientácia Z—V, kostra je niekedy v mierne skrčenej polohe — obr. 10) naznačujú výnimočnosť niektorých jednotlivcov alebo azda iba jednej rodiny skôr z hľadiska náboženských predstáv, ktoré mohli vyplývať aj z odlišnej kmeňovej či etnickej príslušnosti pochovaných.

V mladšej dobe rímskej sa už kostrové hroby vyskytujú len mimo žiarových pohrebísk. Sú to predovšetkým dva kniežacie hroby zo Stráží, ktoré bohatstvom inventára presahujú rámec územia Slovenska a ktoré pripisujeme vládnúcim reprezentantom Kvádov z III. stor. Ojedinelý ženský kostrový hrob zo Sládkovičova zostáva zatiaľ nevysvetlenou výnimkou. Pri niektorých bohatších, nezvyčajne vybavených hroboch možno uvažovať aj o určitej „druidskej" funkcii pochovaných a vidieť v nich doklad existencie akejsi „kňazskej" vrstvy v germánskej spoločnosti.

Chronológia a historická interpretácia nálezov

Rímsko-barbarské nálezy na juhozápadnom Slovensku z posledných 15 rokov kvantitou i kvalitou mnohonásobne prevyšujú všetky staršie publikované nálezy z doby rímskej na Slovensku a v tomto ohľade predstihujú aj doterajšie nálezy v niektorých susedných oblastiach, najmä na Morave a v Dolnom Rakúsku, teda na území, ktoré tvorilo integrálnu súčasť germánskej ekumény nad stredným Dunajom.

Vychádzajúc z predbežného rozboru jednotlivých pohrebísk, najmä však z nálezových kombi-

nácií a vzájomného porovnania pohrebísk v Kostolnej pri Dunaji, Sládkovičove a Abraháme (všetky ležia v okrese Galanta, v okruhu necelých 20 km; žiaľ, možnosť konfrontácie so sídliskami zatiaľ chýba), možno v tejto oblasti, ktorá je skutočným mikroregiónom, už dnes načrtnúť obraz začiatkov germánskeho osídlenia nad stredným Dunajom a spracovať značne detailnú chronológiu staršej doby rímskej. Na základe analýzy nálezov v oblasti Piešťan, najmä z pohrebiska v Očkove, z bohatých kniežacích hrobov v Strážach i z rozsiahleho sídliskového komplexu v Pobedime môžeme zasa na juhozápadnom Slovensku vypracovať chronológiu mladorímskeho obdobia. Porovnanie oboch spomenutých oblastí ukazuje, že pre juhozápadné Slovensko možno použiť Eggersovo rozdelenie doby rímskej na dve základné obdobia:[143] staršiu (stupne B_1 a B_2) a mladšiu dobu rímsku (stupne C_1—C_3). Súčasne sa ukazuje nevyhnutným zaradenie krátkeho prechodného medzistupňa v období markomanských vojen, respektíve krátko pred nimi a po nich (stupeň B_2/C_1.)

Za najstarší germánsky nálezový komplex na juhozápadnom Slovensku sa považuje hrob bojovníka z Cífera. Podľa I. Bónu neskorolaténska spona s jednoduchou rámcovou konštrukciou nôžky je tu dôkazom, že hrob pochádza ešte z obdobia okolo r. 50 a je dokladom účasti východogermánskych alebo vandalských žoldnierov v bójsko-dáckej vojne v polovici I. stor. pred n. l.[144] Vzhľadom na to, že uzavretosť tohto celku nie je celkom zaručená a nález je v doterajšom archeologickom materiáli z juhozápadného Slovenska osihotený, nemožno spomenutý názor prijať bez výhrad. Interpretáciu nálezu z Cífera treba považovať za otvorenú. Nateraz sa zdá pravdepodobnejšie, že nález patrí až prvej germánskej vlne zo začiatku n. l. Absencia nálezov typických pre prechodný laténsko-rímsky Eggersov stupeň A (napr. nálezy zo staršieho horizontu pohrebiska Tišice[145] — spony s tzv. výrazne prehnutým lúčikom [*geschweifte Fibeln*], navčasnejšie varianty výrazne členených spôn, ostrohranné situly planianskeho typu, polguľovité nečlenené terriny) na včasnogermánskych pohrebiskách juhozápadného Slovenska i priľahlých oblastí iste nie je náhodná, ani nevyjadruje medzerovitosť vo výskume, ale má konkrétne historické pozadie a chronologické dôvody i význam.[146]

Najstarší horizont zachytiteľných germánskych nálezov v juhozápadoslovenskom prostredí vychádza zo staršej fázy stupňa B_1 v českom Polabí

1

2

Obr. 11. 1 — Sládkovičovo (okr. Galanta), urnový hrob 58; 2 — Abrahám (okr. Galanta), urnový hrob 131.

(fáza I a čiastočne fáza II podľa K. Motykovej-Šneidrovej[147] alebo tzv. „česká" fáza stupňa B_1 podľa J. Tejrala[148]). V barbarskej zóne na ľavom brehu stredného Dunaja, najmä na juhozápadnom Slovensku, navrhujem označovať horizont najstarších germánskych pamiatok ako fázu B_{1a}, na rozdiel od fázy I—B_1 v Čechách (tá sa začína skoršie a jej začiatočné podštádium B_{1a1} v našich nálezoch ešte nezachytávame, iba podštádiá B_{1a2} a B_{1a3}).

Fáza B_{1a}

Vo fáze B_{1a} sa začína pochovávať na všetkých troch pohrebiskách juhozápadoslovenskej germánskej sídelnej koncentrácie na východ od Malých Karpát: Sládkovičovo (hrob 34 — obr. 14, hrob 64, hrob 69 — obr. 12: 1—4), Abrahám (hrob 4, hrob 40, hrob 80, hrob 81 — obr. 12: 27—31,

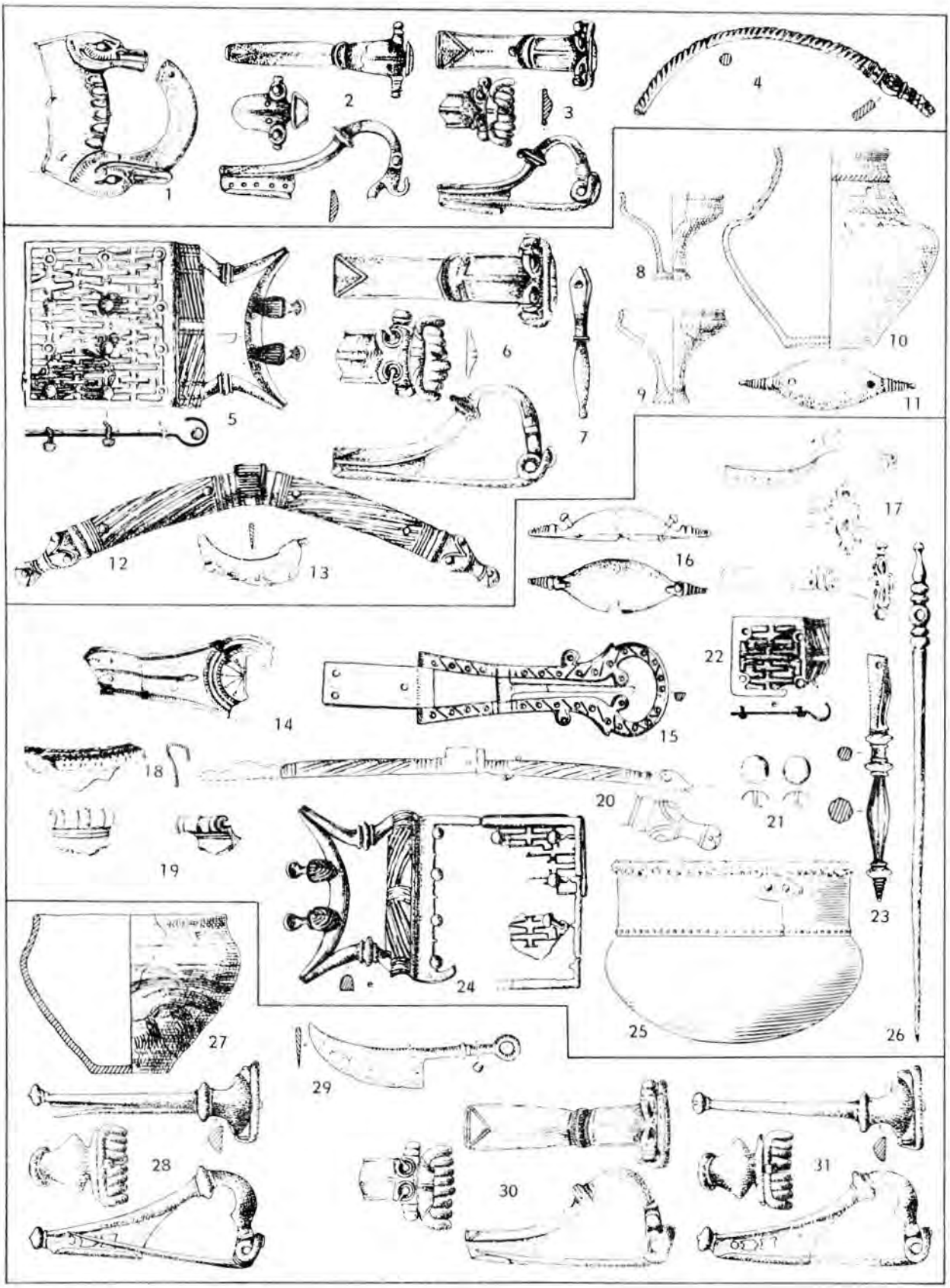

Obr. 12. Výber nálezov z najstarších germánskych hrobov zo staršej doby rímskej na juhozápadnom Slovensku (stupeň B_{1-2}). 1–4 – Sládkovičovo (okr. Galanta), urnový hrob 69; 5–13 – Abrahám (okr. Galanta), urnový hrob 100; 14–26 – Kostolná pri Dunaji okr. Galanta), urnový hrob 35; 27–31 – Abrahám (okr. Galanta), urnový hrob 81.

hrob 86, hrob 100 — obr. 12: 5—13, hrob 138) i Kostolná pri Dunaji (hrob 3, hrob 35 — obr. 12: 14—26 a pravdepodobne i hrob 10 — obr. 15: 9, obr. 17: 1, 2).

obr. 12: 25), včasné kovania noricko-panónskych pásových garnitúr[150] (kovania s petlicovým spojovacím článkom typ Garbsch B7, variant 5; prelamované kovania typ Garbsch B1 so záponami

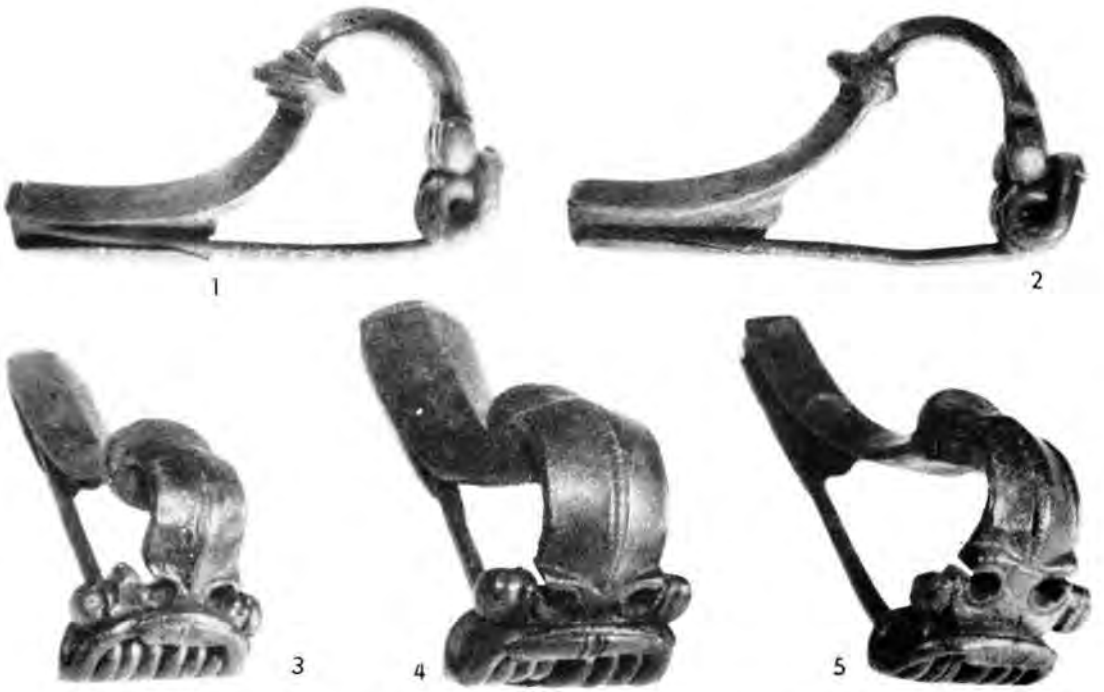

Obr. 13. Abrahám (okr. Galanta), urnový hrob 100. Spony s očkami (1 = 4, 2 = 5).

Výrazné chronologické oporné body v týchto hroboch tvoria nálezy masívnych bronzových panvíc s labuťovitým či kačkovitým ukončením držadla (staršie masívne varianty Eggersovho typu 131 s naznačením peria na hlavičke — obr. 12: 1, obr. 14),[151] včasné varianty očkovitých spôn so zatvorenými očkami s krúžkovite alebo členito prelamovaným zachycovačom (variant Almgren 47/48 — obr. 12 : 2, 17)[152] i široké spony s postranne otvorenými očkami (tvar Almgren 45 — obr. 12: 3, 6, 30, obr. 13),[153] vyskytujúce sa v kombinácii s predošlými sponami alebo mladšími variantmi výrazne členených spôn (tvar Almgren 67, resp. medzitvar 67/68 so zachycovačom prelamovaným tzv. stupňovitými vzormi alebo v kombinácii s krúžkom — obr. 12: 28, 31).[154] Uvedené typy sprevádzajú v nálezových celkoch ďalšie pamiatky z včasnorímskeho obdobia: bronzové importované nádoby (včasné panvice s polmesiačkovitým výrezom[155] uprostred ukončenia držadla zdobeného thyrsom[156] (typ Eggers 137 — obr. 12: 14), misa typu Poggendorf (typ Eggers 92 — obr. 12: 18, 19), vedro so železnou obručou na ústí[157] (typ Eggers 6 —

ukončenými jedným alebo dvoma háčikmi so zoomorfnými hlavičkami, typ Garbsch G1c a G2d — obr. 12: 5, 24; oblúkovité šarnierové kovania ukončené zoomorfnými hlavičkami, typ Garbsch E3a — obr. 12: 13, 20; profilované koncové kovania remeňov, typ Garbsch R1, R2 — obr. 12: 7, 23; člnkovité kovania typu Garbsch Ka — obr. 12: 16, klobúčkovité nity — obr. 12: 21), niektoré ihlice (s jednoduchou polguľovitou hlavičkou, typ

Obr. 14. Sládkovičovo (okr. Galanta), urnový hrob 34. Držadlo bronzovej panvice tvaru Eggers 131.

Motyková-Šneidrová 24/1965;[157] s bohato profilovanou hlavicou a uškom v strednom guľovitom alebo oválne pretiahnutom článku, typ Motyková-Šneidrová 57/1965 — obr. 12: 26;[158] plechové koncové „vázičkovité" kovania, typ Motyková-Šneidrová 23/1965), náramok s guľovito zhrubnutými koncami, železný nôž s profilovanou rukoväťou a uškom na konci (obr. 12: 29), keramika výrazne starobylých foriem stupňa Dobřichov-Pičhora (hrnce s čiastočne jemne zdrsneným povrchom, tvar Motyková-Šneidrová 17/1965 — obr. 15: 2, 3; so zvislými hladenými pásmi — obr. 15: 6; hrnce zdobené nepravidelne rozmiestenými zväzkami hrebeňom rytých rýh — obr. 12: 27; terrina zdobená zväzkami zvislých, hrebeňom rytých rýh — tvar Motyková-Šneidrová 24/1963;[159] vázy s lištami s horizontálne členenou hornou časťou — obr. 15: 5, 8; váza s výraznými laténskymi tradíciami — obr. 12: 10, obr. 15: 1; deriváty situlovitých pohárov planianskeho typu).

Do začiatočného horizontu germánskych nálezov, t. j. do fázy B_{1a} sa sponou tvaru Almgren 19 hlási i ojedinelý kostrový hrob z Rece.[160] J. Tejral na základe výskytu zlomkov panvice s labuťovitými hlavičkami na konci držadla priraďuje k najstarším germánskym pamiatkam nad stredným Dunajom i nález z dolnorakúskeho Mannersdorfu a. d. March a s výhradami nálezy zo Schleinbachu i hrob IV z Nedakoníc.[161] V hroboch patriacich jednoznačne do horizontu B_{1a} sa vyskytuje výnimočne málo zbraní; ide tu buď o nejakú zákonitosť chronologického významu, alebo mužské hroby so zbraňami sa pre nedostatok výrazných šperkov a importov neodvažujeme užšie časove zatriediť. Všetky komplexy nálezov, ktoré zaraďujeme do fázy B_{1a}, by sme bez výnimky mohli objaviť vo včasnom prostredí stupňa Dobřichov-Pičhora, ktorý sa všeobecne považuje za prejav sídelnej aglomerácie Markomanov v čase vlády Marobuda.

Na základe relatívneho zatriedenia i odvodeného absolútneho datovania jednotlivých typov nálezov a podľa chronologických poznatkov z porýnskej, raetskej i norickej oblasti vymedzujem trvanie fázy B_{1a} v západoslovensko-dolnorakúsko-juhomoravskej oblasti od neskoroaugustovského obdobia do doby včasnotibériovskej (pribl. od r. 10 do r. 25—30 n. l.).

Fáza B_{1b}

Takmer plynule, bez možnosti sledovania ostrejších hraníc, vyrastá z fázy B_{1a} horizont nálezov, ktorý označujeme ako fázu B_{1b} (v mojom ponímaní sa čiastočne prekrýva s fázou II a III stupňa B_1 K. Motykovej-Šneidrovej a zaberá začiatok II. fázy včasnorímskeho obdobia podľa J. Tejrala). Na južnom okraji Trnavskej sprašovej tabule dochádza v tejto fáze ku koncentrácii osídlenia, prejavujúcej sa nielen na pohrebiskách v Kostolnej pri Dunaji, Sládkovičove a Abraháme, ale aj v ich severnom susedstve (Vlčkovce, Križovany nad Dudváhom, Žlkovce) i na oboch stranách rieky Moravy (napr. Mistelbach, Altenmarkt im Tal, Láb).[162]

Vo fáze B_{1b} prežívajú jednak typy, ktoré sa vo výrazne starobylejšom kontexte nálezov vyskytli už v predošlej fáze, napr. široké spony s otvorenými i zavretými očkami tvaru Almgren 45/47 (Kostolná pri Dunaji: hrob 20, 34, 44; Sládkovičovo: hrob 42, 53, 66; Abrahám: hrob 2, 130, 140, 144), výrazne členené spony prechodného tvaru Almgren 67/68 s obdĺžnikovite alebo kombinovane prelamovaným zachycovačom (Abrahám, hrob 43 a 78 — obr. 16: 9, 10), ale postupne sa začínajú objavovať už aj včasné, výrazne členené spony typu Almgren 68 s trojnásobne krúžkovite prelamovaným zachycovačom (obr. 16: 18). Vo fáze B_{1b} sa začínajú uplatňovať i z východoalpskej oblasti importované tzv. noricko-panónske spony s dvoma uzlíkmi na lúčiku, tvaru Almgren 236 (variant Garbsch A 236c — Kostolná pri Dunaji, hrob B a hrob 7; Sládkovičovo, hrob 52, 58 a 59) a tvaru Almgren 237 (variant Garbsch A 237b: Abrahám, hrob 67 — obr. 16: 6; hrob 166 — spolu so zvyškami pásového kovania tvaru Garbsch B7). Je možné, že niektoré zo spôn noricko-panónskeho radu prenikli na naše územie už skôr so staršími typmi pásových garnitúr. Obľuba noricko-panónskych pásových súprav trvá i vo fáze B_{1b}. Pozoruhodný a zatiaľ nevysvetliteľný je fakt, že noricko-panónske spony typu Almgren 236 sa na našich pohrebiskách (na rozdiel od Čiech!) nikdy nestretávajú so sponami s očkami, hoci spoluvýskyt noricko-panónskych pásových kovaní s týmito sponami je bežný.

Vo východoalpskej oblasti treba hľadať i pôvod spony s uzlíkom v podobe zvieracej hlavičky, akú poznáme z hrobu I v Križovanoch nad Dudváhom, kde sa našla spolu s včasnou panvicou s kruhovitým výrezom v terčovitom ukončení držadla (tvar Eggers 140). Súbežne s uvedenými nálezmi dostávajú sa na juhozápadné Slovensko pravdepodobne zo severoitalskej oblasti aj prvé zeleno glazované keramické skyphosy, zdobené naturalistickým vegetabilným ornamentom (Ab-

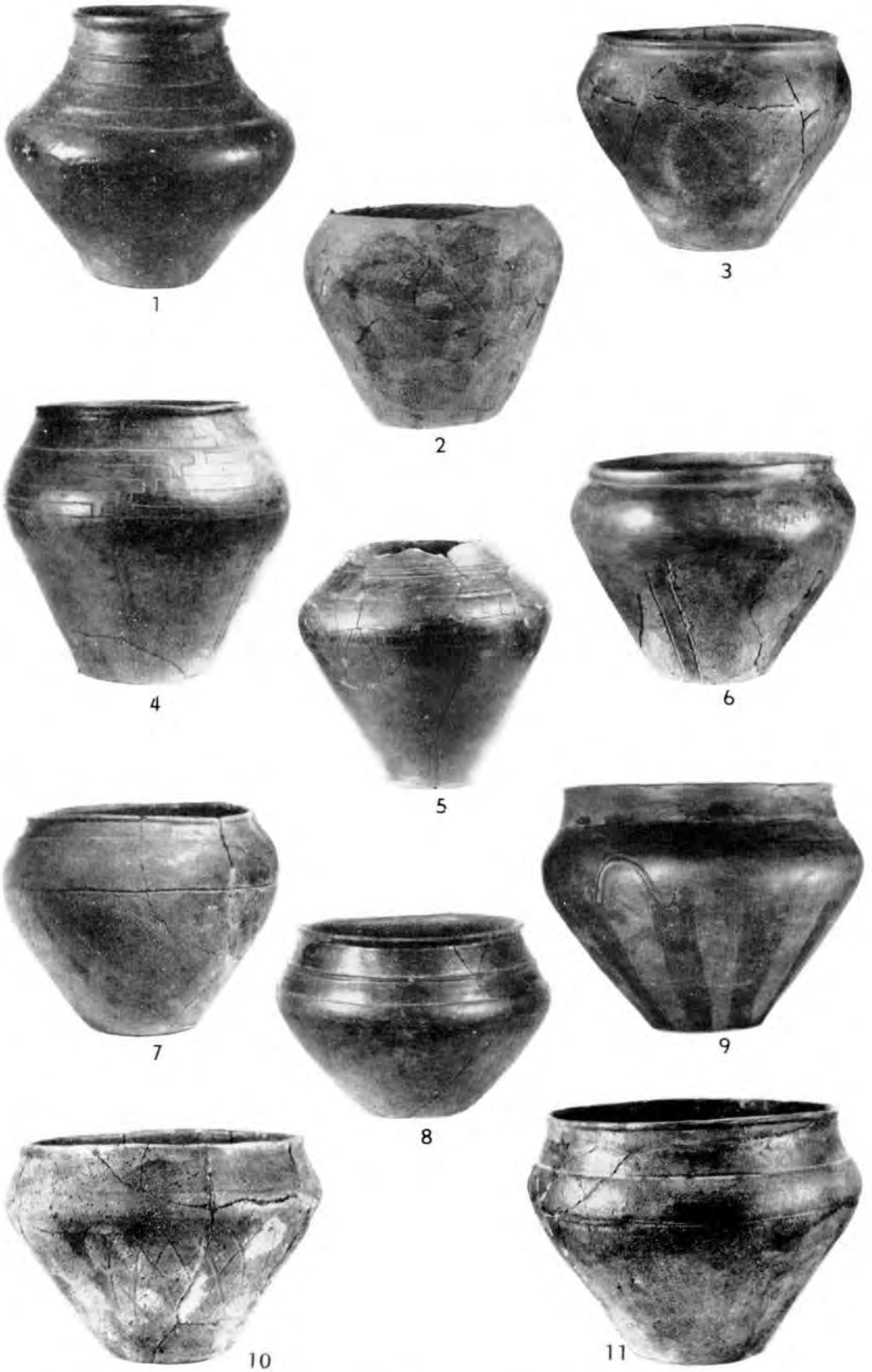

Obr. 15. Urny zo staršej doby rímskej (stupeň B_1) z juhozápadného Slovenska. Abrahám: 1 — hrob 100; 3 — hrob 86; 6 — hrob 40; 8 — hrob H; 10 — hrob 14. Sládkovičovo: 2 — hrob 34. Kostolná pri Dunaji: 4 — hrob 25; 5 — hrob 23; 7 — hrob 14; 9 — hrob 10; 11 — hrob 36.

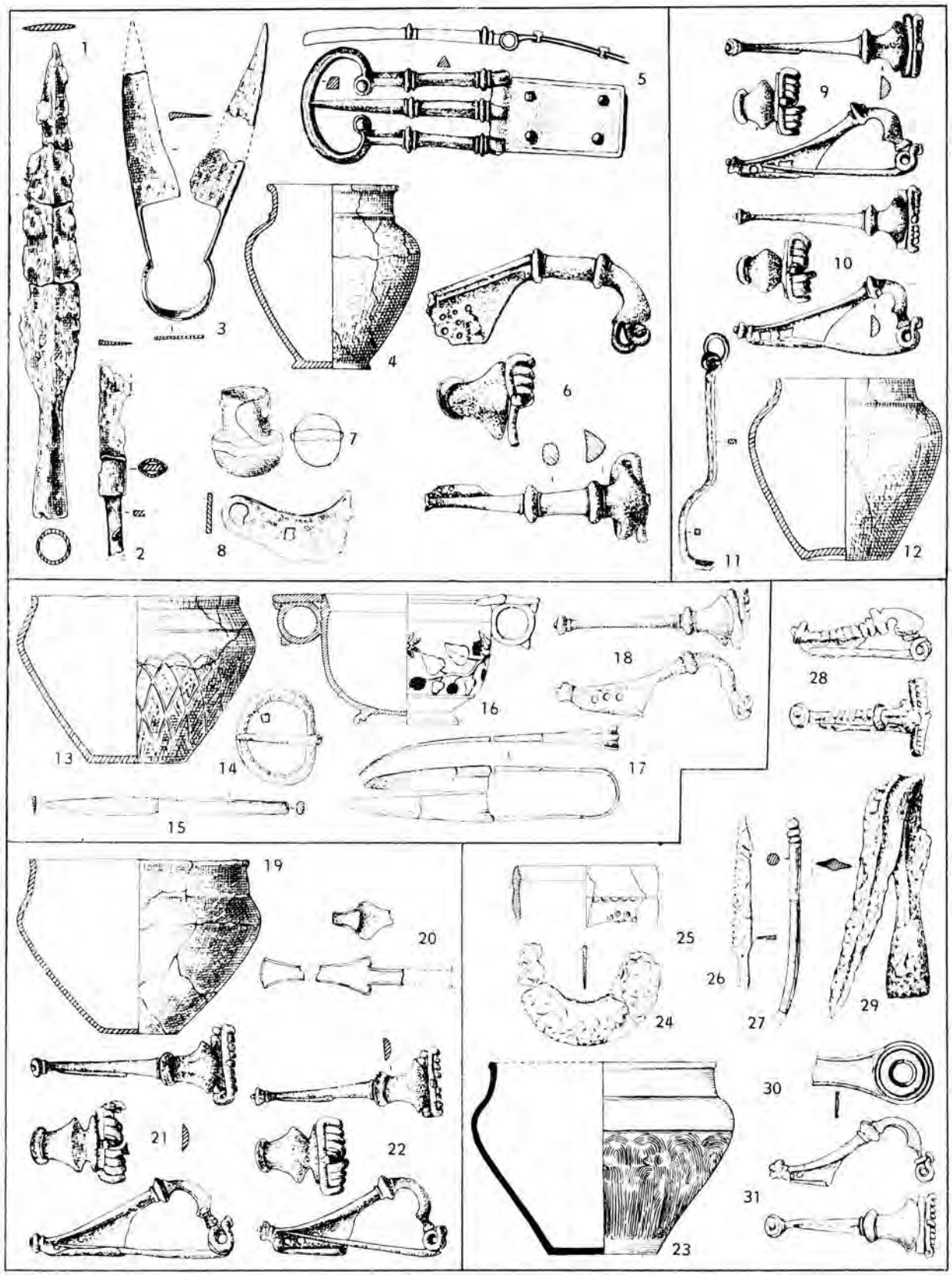

Obr. 16. Výber nálezov z germánskych hrobov zo staršej doby rímskej (stupeň B_{1b} a B_{1c}) na juhozápadnom Slovensku. Abrahám (okr. Galanta): 1–8 – urnový hrob 67; 9–12 – urnový hrob 87; 13–18 – urnový hrob 14. Sládkovičovo (okr. Galanta): 19–22 – urnový hrob 68. Kostolná pri Dunaji (okr. Galanta): 23–31 – urnový hrob 36.

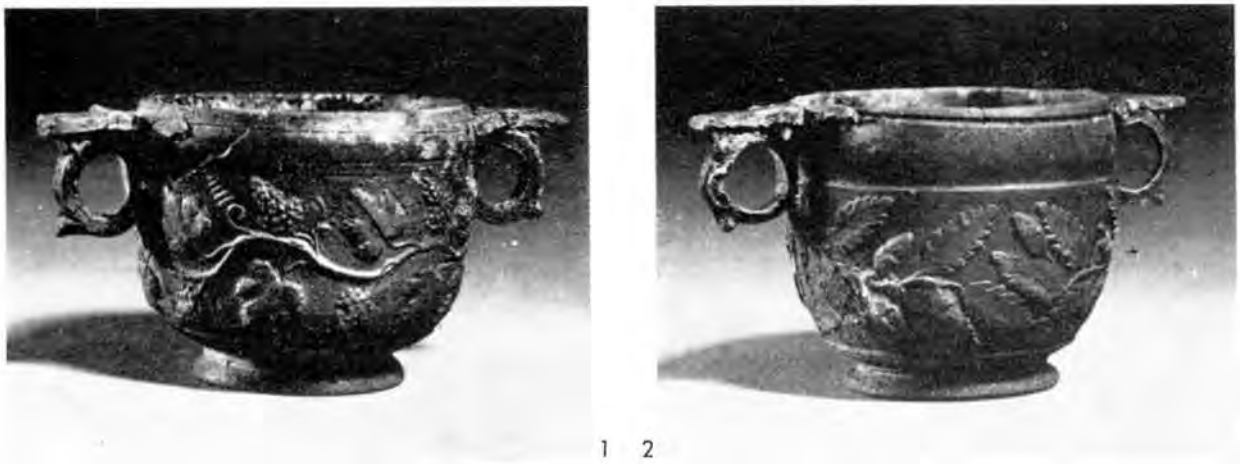

1 2

Obr. 17. Kostolná pri Dunaji (okr. Galanta), urnový hrob 10. Hlinené skyphosy, pôvodne zeleno glazované; v. 7,3 cm.

rahám, hrob 14 — obr. 16: 16; Kostolná pri Dunaji, hrob 10 — obr. 17: 1, 2).[163] Skyphosy zdobené figurálnymi motívmi a píniovými šuškami, aké poznáme z hrobu 80 v Sládkovičove, ale už v sprievode prototypov trúbkovitých spôn, zdajú sa byť o niečo mladšie (fáza B_{1c}), rovnako ako skyphosy zdobené štylizovanejšími rastlinnými motívmi, rozetkami, hviezdičkami a pukličkami (Kostolná pri Dunaji, hrob 31, hrob 36 — obr. 16: 25) a zeleno glazované kantharosy[164] (obr. 18), ktoré nachádzame v Sládkovičove (hrob 1 a 32) spolu s vyspelejšími, výrazne členenými sponami tvaru Almgren 68 i s včasnými trúbkovitými sponami.

Príkladom veľmi skorých kontaktov s hornorýnskymi svébskymi oblasťami sa zdá byť starobylá vendická spona s dvojrado stupňovite prelamovaným zachycovačom tvaru Almgren 24 (Abrahám, hrob 116).[165] Pravdepodobne už vo fáze B_{1b} sa vyskytujú aj prvé doštičkovité, najmä rombické šarnierové spony (Abrahám, hrob 124, so sponou tvaru Almgren 67/68).

V bronzových importoch prevažujú včasné panvice s terčovitým ukončením držadla s polmesiačikovitým alebo kruhovitým otvorom a niektoré cedidlové garnitúry s plochými rukoväťami (tvar Eggers 159 a 160) a palicovitou rukoväťou (varianty tvaru Eggers 162).

Vo fáze B_{1b} sa vyskytuje už dlhá osmičkovitá pracka (Raddatz typ U[166] — Vlčkovce[167]) a pracky s predĺženým rámom, zdobeným viacnásobne profilovanými uzlíkmi a s volútovite zakončenými koncami (Raddatz typ C[168] a príbuzné varianty: Kostolná pri Dunaji, hrob 10 a 14; Abrahám, hrob 67 — obr. 16: 5).

Pozoruhodný je prírastok hrobov vybavených zbraňami a výstrojom bojovníka. Nachádzame v nich jednosečné meče s prehnutou alebo do tvaru písmena U formovanou rukoväťou, U-skoby, kónické štítové puklice s nepatrne pretiahnutým hrotom, držadlá štítu s bohato členenými koncami, hroty kopijí s výrazným stredovým rebierkom alebo plochým listom, hroty so spätnými krídelkami (Kostolná pri Dunaji, hrob 10, 12, 14, 23, 24 a 39, Sládkovičovo, hrob 58, Abrahám, hrob 67) i ostrohy (drobné stoličkovité i včasný typ oblúkovitej ostrohy s gombičkami), teda inventár, ku ktorému nachádzame paralely nielen v stredočeskom,[169] ale predovšetkým v dolnolabskom germánskom prostredí na pohrebiskách Harsefeld, Ehestorf-Vahrendorf, Hamburg-Marmstorf a Hamburg-Langenbek,[170] čo by mohlo poukazovať na veľmi včasné nielen kvádsko-markomanské, ale aj kvádsko-longobardské vzťahy.

Keramiku fázy B_{1b} reprezentujú jednak terriny s nevýrazne odčleneným hrdlom, zdobené zväzkami nepravidelne alebo mrežovite rozmiestených hrebeňovitých rýh (obr. 15: 7), jednoduchými oblúkovitými ryhami (obr. 15: 10, obr. 16: 13) i matnými a leštenými zvislými pásmi (obr. 15: 9), jednak vázovité nádoby buď nezdobené (obr. 16: 4), alebo s meandrovou výzdobou robenou ozubeným kolieskom (obr. 15: 5). Typy nálezov, ktoré považujem za určujúce pre fázu B_{1b}, patria k staršiemu horizontu porýnskych a hornodunajských staníc, spadajúcich svojou staršou vrstvou do neskorotibériovského až klaudiovského obdobia (Hofheim, Neuss, Rheingönheim, Aislingen, Ristissen, Burghöfe),[171] vymedzujem preto

Obr. 18. Sládkovičovo (okr. Galanta), hrob 1. Hlinený kantharos, pôvodne zeleno glazovaný; v. 8,4 cm.

predbežne trvanie spomenutej fázy od neskorotibériovskej do včasnoklaudiovskej doby (t. j. pribl. od r. 25—30 do r. ±50).

Fáza B_{1c}

Nástup nového tvaru spínadiel — tzv. trúbkovitých spôn — dovoľuje vyčleniť na juhozápadnom Slovensku osobitný horizont hrobov, ktorý podľa môjho názoru reprezentuje samostatnú časovú fázu. Ak by sme dogmaticky trvali na Eggersovom časovom vymedzení hornej hranice stupňa B_1 k roku 50, mali by sme túto fázu už pričleniť k stupňu B_2. Aj skutočnosť, že v Čechách v III. fáze B_1 (podľa K. Motykovej-Šneidrovej) trúbkovité spony ešte nevystupujú, by sa prihovárala za takéto zatriedenie. No plynulá nadväznosť horizontu včasných trúbkovitých spôn väčšinou sprievodného inventára (v zložení nálezových komplexov i v typológii jednotlivých druhov) núti nás pričleniť tento horizont ako fázu c k stupňu B_1 s tým, že jej trvanie, a teda i trvanie celého stupňa B_1, predpokladáme minimálne ešte vo včasnoflaviovskom období. Nadviazanie na fázu B_{1b} je doložené predovšetkým viacnásobným spoluvýskytom trúbkovitých spôn s pomerne včasnými, výrazne členenými sponami tvaru Almgren 68 (pretiahnuté formy s nízkym, trojnásobne i dvojnásobne krúžkovite prelamovaným zachycovačom — obr. 16: 18), výskytom importovaných bronzových nádob i glazovanej keramiky, ktorú stretávame už vo fáze B_{1b}, i tvarovou a výzdobnou škálou domácej keramiky.

Na juhozápadnom Slovensku nachádzajú sa trúbkovité spony vo veľmi včasných nálezových kombináciách[172] a vyskytujú sa tu i formy, o ktorých sa môžeme domnievať, že stoja na samom začiatku vývoja trúbkovitých spôn (varianty tvarov Almgren 74, 99 a 102 — Kostolná pri Dunaji, hrob 9 a 26, Sládkovičovo, hrob 73 a 80). Široká variabilita trúbkovitých spôn v kvádskom prostredí (okrem bronzových exemplárov, ktoré hlavicou pripomínajú výrazne členené spony tvaru Almgren 67, vyskytujú sa spony s ozdobnými striebornými perlovanými drôtikmi na hlavici, lúčiku i pätke, krátke spony s masívnou hlavicou takmer v pravom uhle k uzlíku, železné exempláre, zdobené na celej hornej ploche nôžky intarziou — obr. 16: 18) i ich včasný výskyt v stredoeurópskom prostredí by mohli naznačovať, že kvádske územie malo v rozšírení trúbkovitých spôn v naddunajskom barbariku prvoradú úlohu.

Lúčik výrazne členených spôn tvaru Almgren 68 sa vo fáze B_{1c} mierne skracuje a esovite prehýba, zachycovač je zvyčajne iba dvojnásobne krúžkovite prelamovaný a gombík pätky sa mierne dvíha nahor (obr. 16: 31). Výskyt týchto spôn vo vrstvách 2. a 3. periódy v Cambodune dáva oporu i pre absolútne datovanie do doby klaudiovskej až nerónovsko-včasnoflaviovskej.[173]

Udržujú sa i mladšie deriváty spôn s očkami — varianty tvarov Almgren 50—51 (Sládkovičovo, hrob 9 a 65). Varianty spôn s očkami tzv. východného radu (tvaru Almgren 57 i ďalších tvarov) sa na juhozápadoslovenských pohrebiskách vyskytujú predovšetkým v staršej fáze stupňa B_2, v horizonte mladších variantov výrazne členených spôn tvaru Almgren 68. Je pravdepodobné, že bližší rozbor ukáže významnú úlohu kvádskej oblasti v sprostredkúvaní impulzov k produkcii spôn s očkami do severovýchodného dolnovislianskeho kultúrneho prostredia. Opačný smer kultúrneho prúdenia, ako sa dosiaľ predpokladalo alebo predpokladá, sa nepochybne ukáže i na ďalších prvkoch materiálnej kultúry, najmä rôznych pásových kovaniach a prackách, šperkoch i výzdobných technikách; ich výskyt vo včasnejších nálezových súvislostiach v oblastiach primkýnajúcich sa k strednému Dunaju zdá sa tu byť spoľahlivým indikátorom. Snáď už na konci fázy B_{1c} začínajú sa vyskytovať kolienkovité spony (Kostolná pri Dunaji, hrob 46).

Vo fáze B_{1c} zaznamenávame i výskyt provinciálnych kruhovitých doštičkovitých šarnierových spôn s výčnelkami na obvode (Kostolná pri Dunaji, hrob 26 a 50), malých šarnierových lúčikových spôn s niellom na lúčiku (Kostolná pri Du-

naji, hrob 25)[174] i šarnierových spôn s plocho klenutým lúčikom (Hofheim, typ VI — Abrahám, hrob 170 a 225).[175]

Prúd importovaných tovarov z provincií má v tejto fáze neobyčajnú intenzitu. Uvedené spony ilustrujú predovšetkým kontakty so západnými oblasťami impéria. Prekvapivo bohatý prúd hornoitalskej glazovanej keramiky (obr. 18) zasa dokumentuje čulý ruch na Jantárovej ceste, ktorou sa na naše územie nepochybne dostalo i vzácne ozdobné kovanie pošvy rímskeho gladia z Kostolnej pri Dunaji, datovateľné podľa presvedčivých analýz G. Ulberta[176] do klaudiovskej až domitiánovskej doby. Možno predpokladať, že v tomto období dosahuje značnú intenzitu i kultúrny vplyv rímskeho impéria. Uveďme len pozoruhodný párový výskyt skvostných importovaných nádob alebo barbarských keramických súprav v hroboch (Kostolná pri Dunaji, hrob 10, 31, a 36; Sládkovičovo, hrob 1, 28, 32, 33, 35 a 80; Abrahám, hrob 100), v čom J. Werner[177] vidí doklad prenikania rímskeho zvyku piť víno do vyššie sociálne postavených germánskych rodín.

Prehľad sortimentu importovaných bronzových a sklených nádob vo fáze B_{1c} poskytujú nálezy z bohatých hrobov v Zohore:[178] mladší typ panvice s kruhovitým otvorom v terčovitom ukončení hraneného držadla (tvar Eggers 140), bronzové vedro situlovitého tvaru typu Wiechula, súpravy naberačky a cedidla s úzkou rukoväťou (variant Eggers 162), patera s umbom a držadlom ukončeným hlavou psa, misa s omegovitými držadlami (tvar Eggers 100), konvice s úzkym hrdlom a uchami zdobenými figurálnymi a rastlinnými protómami a atašami (obr. 24), plechové vedrá (tvaru Eggers 38—39), misky so zvislými rebrami z priesvitného modrozeleného alebo polychrómneho mramorovaného skla (tvary Eggers 181—183).

Pre fázu B_{1c} je typický i začiatok výskytu praciek typu Beudefeld[179] s volútovite zahnutými koncami a skráteným rámom. Pokračuje ešte bohaté vybavenie hrobov zbraňami a bojovníckym výstrojom, no badať už značný kvantitatívny pokles oproti predošlej fáze. V keramike sa udržujú a rozvíjajú formy vázovitých nádob a terrín, u ktorých sa stále zreteľnejšie prejavuje tendencia odčleňovať hrdlo. Vo výzdobe sa naďalej uplatňuje motív meandra rytý ozubeným kolieskom a zväzky hrebeňom rytých vysokých oblúčikov. Jasne sa už črtá tendencia používať vo výzdobe husté horizontálne rady nízkych oblúčikov, ktoré v nasledujúcom stupni vytláčajú vejárovite usporiadané oblúčiky.

Obr. 19. Zohor (okr. Bratislava-vidiek). Bronzové konvice z kostrového hrobu 5.

Obr. 20. Abrahám (okr. Galanta). Bronzová cedidlová garnitúra z kostrového hrobu 121.

Ak pripúšťame, že archeologické nálezy môžu mať aj priamu vypovedaciu hodnotu pri osvetľovaní konkrétnych udalostí zaznamenaných antickými historikmi, potom nálezy z pohrebísk juhozápadoslovenskej sídelnej aglomerácie, datované do stupňa B_1, poskytujú v konfrontácii so súvekými nálezmi z južného Pomoravia, dolnorakúskej oblasti i okolia Neziderského jazera a nálezmi zo staršej doby rímskej v Čechách možnosti priam výnimočné.

1

2

Obr. 21. Očkov (okr. Trenčín). Urna – alabastrová váza – z hrobu 222. 1 – po odkrytí, 2 – po očistení povrchu.

Obr. 22. Stráže, obec Krakovany (okr. Trnava). Strieborný skyphos – dodatočný nález z kniežacieho kostrového hrobu II.

Východisková spätosť a nadväznosť väčšiny najstarších súborov nálezov z pohrebísk v Kostolnej pri Dunaji, Sládkovičove a Abraháme s nálezmi z najmladšieho horizontu pohrebiska v Tišiciach a z vrcholnej fázy pohrebiska v Dobřichove-Pičhore priam ponúka predpokladať skupinu vysťahovalcov z českej oblasti na juhozápadné Slovensko. Prijateľné vysvetlenie tu poskytuje T a c i t o v a informácia (*Annales II*, 63, 6) o páde Marobudovej a Katvaldovej moci i o preventívnom presídlení ozbrojených družín, ktoré oboch zosadených a do exilu na rímsku pôdu odchádzajúcich germánskych vládcov verne nasledovali, na ľavý breh Dunaja medzi rieky Marus a Cusus (*„Danuvium ultra inter flumina Marum et Cusum . . .“*). Za kráľa im Rimania dosadili kvádskeho Vannia (*„dato rege Vannio gentis Quadorum“*). O lokalizáciu tohto *„regnum Vannianum“* (P l i n i u s, *Naturalis Historiae IV*, 25, 80—81) sa v odbornej literatúre vedie dlhoročný spor.[180]

Identita rieky Marus s Moravou sa síce všeobecne uznáva, ale dosiaľ nepanuje zhoda v lokalizácii rieky Cusus (podľa P l i n i a rieka Duria). Časť bádateľov hľadá Cusus na západ od Moravy, druhá skupina historikov a k nim sa prikláňajúcich archeológov lokalizuje túto rieku, a tým i centrálnu časť Vanniovho kráľovstva východne od Moravy, teda na juhozápadné Slovensko. Zástancovia oboch teórií uvádzali početné dôvody na podopretie svojich názorov, iba archeologických nálezov, ktoré by mohli v prospech jednej alebo druhej teórie výraznejšie zavážiť, bolo donedávna pomerne málo. Až terénne archeologické výskumy na Slovensku v šesťdesiatych rokoch priniesli závažné nálezy, umožňujúce rozhodnúť dlhoročný spor v prospech skupiny bádateľov hľadajúcich centrum Vanniovho kráľovstva na východ od Moravy. Objavenie neobyčajne bohatého bojovníckeho pohrebiska v Kostolnej pri Dunaji a pozoruhodných pohrebísk so žiarovými a kostrovými hrobmi v Abraháme a Sládkovičove umožnilo situovať ťažisko či centrum „Vanniovho kráľovstva“ na východ od Malých Karpát, na južný okraj úrodnej Trnavskej sprašovej tabule. Toto zistenie patrí k najzávažnejším úspechom bádania o dobe rímskej v povojnovom období na Slovensku.

V absolútnom datovaní začiatkov tohto významného politického útvaru na území Slovenska nepanuje úplná zhoda. Kým V. O n d r o u c h[181] dokazoval, že Vannius ovládol územie medzi Moravou a Váhom už r. 18, považuje J. D o b i á š[182] za pravdepodobnejšie dátum dosadenia Vannia r. 19 alebo 20. Archeologické pramene ne-

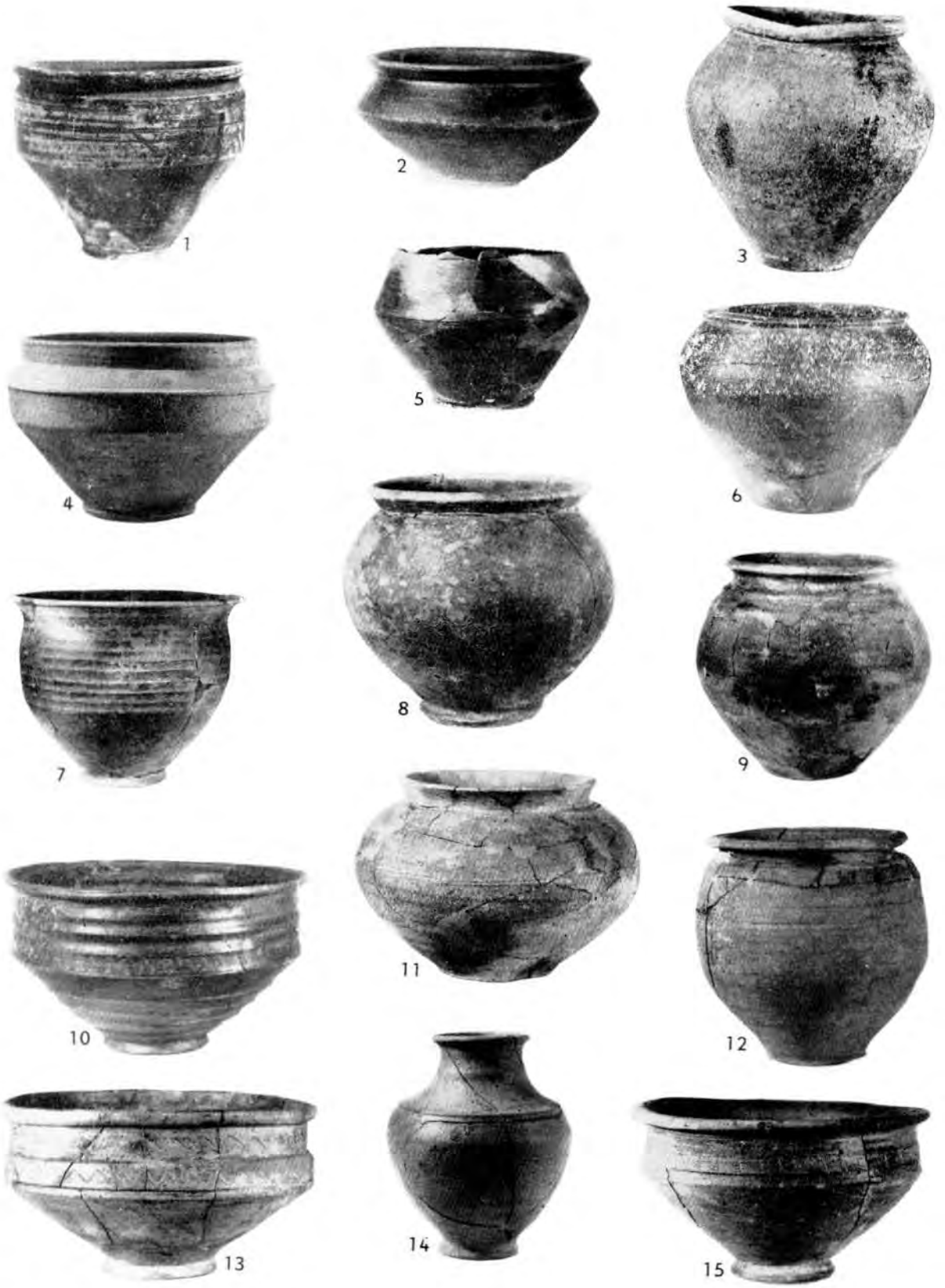

Obr. 23. Keramika z mladšej doby rímskej a zo začiatku doby sťahovania narodov, vyhotovená na hrnčiarskom kruhu. Šoporňa-Štrkovec (okr. Galanta): 1 — hrob 3. Abrahám (okr. Galanta): 2 — porušený hrob; 6 — hrob 50; 9 — hrob 154; 10 — hrob 17. Očkov (okr. Trenčín): 3 — hrob 78; 4 — hrob 196; 5 — hrob 63; 7 — hrob 93; 8 — hrob 72. Čierny Brod (okr. Galanta): 11 — hrob 11; 12 — hrob 21; 13 — hrob 24; 15 — hrob 20. Pobedim (okr. Trenčín): 14 — sídl. objekt HP 4/60.

poskytujú nateraz jasno ani v otázke do akej miery a odkedy boli oblasti, do ktorých Rimania usídlili družiny Marobuda a Katvaldu, už prv osídlené Kvádmi. Rozhodne treba rátať s ich prítomnosťou o niečo skôr, ako je datovaná spomenutá udalosť. Výskyt početných norických elementov v najstarších hroboch z čias Vanniovho kráľovstva by mohol svedčiť o tom, že uvedené družiny boli na naše územie presídlené po krátkom prechodnom pobyte v Noriku.[183]

Vznikom Vanniovho kráľovstva došlo nielen k presunu politického ťažiska z Čiech na juhozápadné Slovensko, ale i k presunu ťažiska kultúrneho vývoja naddunajského barbarika. Archeologické nálezy presvedčivo ukazujú, že územie Čiech, predtým mocensky a kultúrne centrálna oblasť prvého pevnejšie zorganizovaného politického útvaru na území našej vlasti, ocitá sa na periférii stredoeurópskeho vývoja. Import z Itálie, ktorý na prelome letopočtu a v prvých dvoch desaťročiach prichádzal v rámci slobodnej Germánie prevažne do Čiech a cez Čechy prípadne pokračoval ďalej, prúdi zhruba od doby klaudiovskej cez centrálnu oblasť Vanniovho kráľovstva.

Ukazuje sa, že po vytvorení Vanniovho kráľovstva juhozápadné Slovensko a Pomoravie, rozvíjajúce sa v bezprostrednom dotyku s rímskymi provinciami, patrí k najprogresívnejším barbarským oblastiam v neobsadenej Germánii, že tempo preberania rímskych technických výdobytkov je tu neobyčajne prudké a že vďaka Jantárovej ceste územie juhozápadného Slovenska malo významnú úlohu v ich sprostredkúvaní i v tranzitnom obchode do nadkarpatských oblastí.

Rozsah územia kontrolovaného Vanniom nemožno predbežne presnejšie určiť, pravdepodobne k nemu patrili i priľahlé barbarské oblasti a okolité barbarské kmene, okrem Markomanov napr. Osovia a Kotíni. Maximálny rozkvet tohto kráľovstva spadá v zhode s archeologickými nálezmi do druhej štvrtiny I. stor. n. l. Koniec Vanniovej vlády (T a c i t u s, *Annales XII*, 29, 30), súvisiaci s povstaním, ktoré podnietili za pomoci hermundurského Vibília Vangio a Sido, synovia Vanniovej sestry, a na ktorom sa v nádeji na korisť z Vanniovho bohatstva získaného lúpežnými výpravami a vyberaním cla zúčastnili i susedné kmene, najmä Lugiovia, kladie sa do r. 50.[184]

Vanniov pád a predpokladný rozpad dovtedy viac-menej jednotného mocenského útvaru odráža sa aj v archeologických nálezoch. Horizont germánskych pamiatok na západ od Neziderského jazera, začínajúci sa uprostred I. stor., možno pravdepodobne spájať s usídlením Vannia a jeho družiny v dnešnom Burgenlande.[185] Rovnako nastupujúca diferenciácia v archeologických nálezoch z Pomoravia a oblasti východne od Malých Karpát by v zmysle T a c i t o v e j informácie o rozdelení vlády medzi Vangionom a Sidom v povanniovskom období mohla svedčiť o vzniku dvoch samostatných teritoriálnych celkov, politicky snáď iba voľne spojených častí bývalého Vanniovho kráľovstva.[186]

Vznik zložky, ktorú môžeme konštatovať vo fáze B_{1c}, teda po Vanniovom páde, v bohatých hroboch v Pomoraví (Zohor, Vysoká), by bolo snáď možné vidieť v súvise s posilnením klientelnej závislosti kvádskych vládcov v tretej štvrtine I. stor., ktorá prinášala nielen im, ale aj ich družinám hospodárske výhody v podobe darov, úplatkov a prípadne i koristi. Od T a c i t a (*Annales XII*, 29, 30) sa dozvedáme, že Klaudius si zabezpečil priazeň Vanniových nástupcov už tým, že vojensky nezasiahol do vnútorných sporov pri vypudení Vannia. A ten istý autor nás informuje (*Hist. III*, 5), že na bojoch v r. 68—69 okolo Vespasiánovho nástupu na trón spolu s vybranými oddielmi sa zúčastnili i Svébovia Sido a Italicus (nástupca Vangiona). Pravdepodobne nebudeme ďaleko od pravdy, ak vyslovíme domnienku, že prílev mladšej hornoitalskej zeleno glazovanej keramiky vo fáze B_{1c} treba posudzovať v úzkom súvise práve s účasťou kvádskych družín na bojoch r. 69 pri Cremone po boku víťazného Vespasiána.

Pohrebiská na juhozápadnom Slovensku, pri ktorých sme sa detailnejšie dotkli nálezov zo stupňa B_1 a jeho jednotlivých fáz, obsahujú neobyčajne závažný materiál aj zo stupňa B_2, ktorý v mnohom doplní i opraví poznatky o naddunajskom barbariku v neskoroflaviovskom až včasnoantoninovskom období. Prinášajú i materiál zásadného významu k situácii v čase prípravy a priebehu markomanských vojen medzistupeň B_2/C_1.

Na tomto mieste sa nemožno podrobne zaoberať náplňou jednotlivých fáz a problémami, ktoré naše nálezy nastoľujú a pomáhajú riešiť. Nateraz uveďme aspoň, že v stupni B_2, charakterizovanom plynulým prežívaním osídlenia zo stupňa B_1, udržujú sa mladšie varianty a deriváty výrazne členených spôn tvaru Almgren 68 (so širším, dvojnásobne krúžkovite prelamovaným zachycovačom a nahor zdvihnutou pätkou — vo fáze B_{2a}; neskoré deriváty s plochou hlavicou, pretiahnutým lúčikom a vyšším prelamovaným zachycovačom

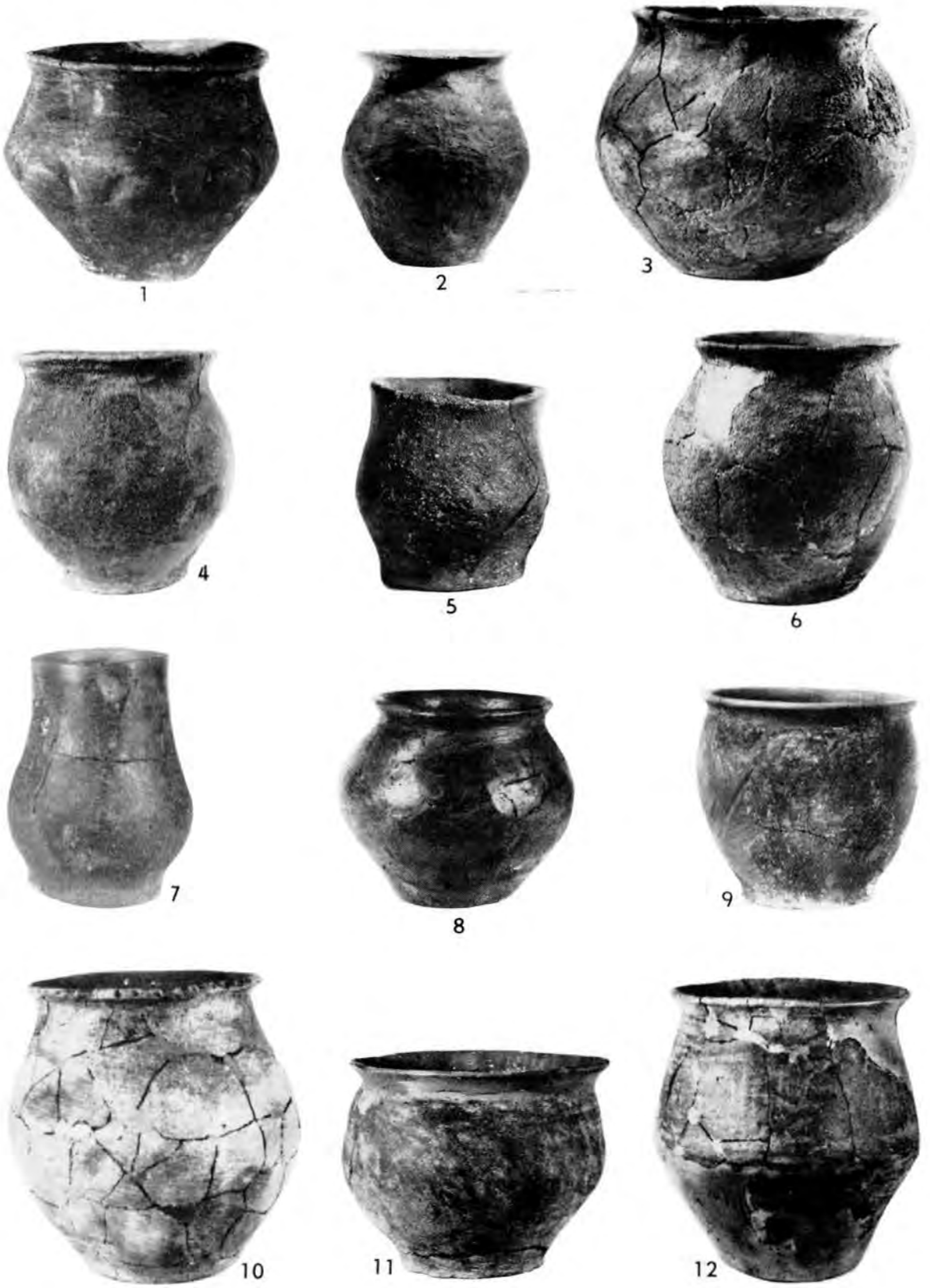

Obr. 24. Výber hrncovitých nádob z mladšej doby rímskej a zo začiatku doby sťahovania národov (stupne C 2, C 3, D 1), vyhotovených vo voľnej ruke. Čierný Brod (okr. Galanta): 1 — hrob 28; 10 — hrob 48; 11 — hrob 12; 12 — hrob 33. Bešeňov (okr. Nové Zámky): 2 — hrob 98; 6 — hrob 93. Očkov (okr. Trenčín): 3 — hrob 102. Pobedím (okr. Trenčín): 4, 9 — sídl. objekt DP 22a/61; 5 — sídl. objekt HP IV/60. Abrahám (okr. Galanta): 7 — hrob 31; 8 — hrob 153.

1

2

Obr. 25. Zemplín (okr. Trebišov). 1 — mohyla 8, juhozápadný úsek; 2 — mohyla 2, juhozápadný úsek.

— vo fáze B_{2b}), mladšie varianty trúbkovitých spôn a nápadne sa rozširujú obojstranné kontakty s oblasťami przeworskej kultúry. Je pravdepodobné, že už počas fázy B_{2b} v hadriánovsko-včasnoantoninovskom období dochádza nielen k prenikaniu kultúrnych elementov z týchto oblastí (napr. niektoré železné spony s prehnutým lúčikom i spony s tzv. valcovitou hlavicou V. Almgrenovej skupiny, série 8 a 10), ale aj k penetrácii ich konkrétnych nositeľov. V stupni B_2 ubúdajú hroby vybavené zbraňami a zmenšuje sa celková výbava hrobov. Výraznejšie sa začínajú prejavovať i lokálne rozdiely jednotlivých oblastí.

V prechodnom stupni B_2/C_1, ktorého ťažisko spadá do obdobia markomanských vojen (166/167—180), prestáva sa na niektorých pohrebiskách pochovávať a zakladajú sa nové. V materiálnej kultúre môžeme konštatovať stretávanie rôznych kultúrnych elementov, čo nepochybne zodpovedá i zložitým etnickým pomerom.

Vývoj osídlenia juhozápadného Slovenska v mladšej dobe rímskej máme možnosť študovať predovšetkým v oblasti sídelnej koncentrácie v okolí Piešťan, reprezentovanej komplexom sídlisk v Pobedime, rozsiahlou žiarovou nekropolou v Očkove a bohatými kniežacími kostrovými hrobmi v Strážach (Krakovanoch).

Spomeniem aspoň dva závažné poznatky chronologického a spoločensko-historického významu, ktoré vyplynuli z rozboru uvedených nálezísk. Potvrdila sa predpokladaná existencia významného hospodársko-mocenského centra v mladšej dobe rímskej na strednom Považí a znížené bolo absolútne datovanie rozkvetu tohto centra, ako aj hrobov v Strážach k polovici III. stor.[187] Ďalší poznatok spočíva v konštatovaní posunu začiatku výroby dokonalej, na kruhu točenej keramiky (obr. 23) do obdobia zanedlho po markomanských vojnách, azda už ku koncu II. stor., a vyčlenenie jej základných typologicko-chronologických stupňov.[188]

Mimoriadnu pozornosť si zasluhuje i keramika z neskorých stupňov mladšej doby rímskej, v ktorej prevažujú hrubé, dvojkónické, esovite profilované, ručne robené hrnce (obr. 24), pretrvávajúce do začiatočného stupňa doby sťahovania národov a reprezentujúce sčasti snáď autochtónne komponenty obyvateľstva.

Osídlenie východného Slovenska

Územie východného Slovenska (najmä jeho južná časť) malo v dobe rímskej vďaka výhodným geografickým podmienkam i celkovej politickej konštelácii vo vtedajšej strednej Európe do určitej miery výnimočné postavenie a všetky predpoklady k osobitému, samostatnému vývoju.

Lipická kultúra

Zdá sa, že bokom od zrážok germánskych kmeňov s rímskym impériom, ale takmer v bezprostrednom dosahu jeho kultúrneho vplyvu sa tu v lipickej kultúre dlho udržala pozoruhodná keltsko-dácka symbióza.

Osídlenie z I. stor. n. l. (Eggersov stupeň B_1) je doložené nálezmi z plochého žiarového pohrebiska v Zemplíne,[189] zo sídlisk s hrnčiarskymi pecami v Šebastovciach[190] a azda i v Prešove.[191] V nálezovom inventári, najmä v keramike, naďalej pretrvávajú tvary vyrastajúce z tradícií keltských (misovité i vázovité nádoby zhotovené na hrnčiarskom kruhu — obr. 26: 1, veľké zásobnice

s okružím, súdkovité, ručne hotovené nádoby zdobené zväzkami zvislých rýh — obr. 26: 2) i dáckych (ručne robené esovite profilované hrnce s plastickými pásikmi a pretláčanými pupčekmi — obr. 27: 1, kónicky roztvorené misky s uchom preklenujúcim telo od okraja po dno, na kruhu hotovené misky s vysokou dutou nôžkou). V šperkoch a súčastiach výstroja i výzbroje možno sledovať čulé kontakty s provinciálnymi norickopanónskymi oblasťami. Svedčia o nich napr. bronzové výrazne členené spony (tvar Almgren 67 a najmä 68), spony s krídelkami na lúčiku (tvar Almgren 238), ako aj bronzové súčasti tzv. noricko-panónskych pásových garnitúr (obr. 27 : 2, 3, 5). Pozoruhodný je tu výskyt tzv. dáckych plochých streliek, železného krúžkového panciera, starobylých oblúkovitých ostrôh s gombičkami a prelamovaním zdobeného kovania pošvy meča.

Nie je vylúčené, že už v najstaršom horizonte hrobov lipickej kultúry je zastúpená i germánska zložka. V tomto smere ako obzvlášť významné paralely treba sledovať na jednej strane hroby so žiarovým i kostrovým rítom z lokalít Zvenigorod a Bolotnoje v Ľvovskej oblasti[102] a tzv. karpsko-dácke hrobové i sídliskové nálezy z Răcătău v Moldavsku.[103]

V a n d a l i

Za silného pôsobenia vplyvov z oblastí dáckych (najmä z centrálneho územia lipickej kultúry) i sarmatských (jazygských), ako aj nimi sprostredkúvaných impulzov zo severopontickej kultúrnej oblasti vytvárali sa v hornom Potisí priam ideálne podmienky pre vznik svojráznej kultúry. Plynulosť tohto vývoja narušil niekedy začiatkom druhej polovice II. stor. výraznejší zásah z oblasti przeworskej kultúry v Poľsku, pravdepodobne expanzia vandalských Hasdingov, doložená i historickými správami.

Prenikanie nositeľov przeworskej kultúry dosiaľ najmarkantnejšie dosvedčuje niekoľko žiarových urnových hrobov pod mohylami v Zemplíne (obr. 25: 1, 2, obr. 28, obr. 29).[104] V keramike sa tu zrazu objavujú tvary prv na tomto území neznáme, napr. ostro profilované situlovité nádoby s kolienkovitým uškom (obr. 28: 15), roztvorené hrnce s vysoko položeným vydutím (obr. 29: 2), hrnce zdobené hrubými, prstom vtláčanými jamkami a pod. Priame styky východného Slovenska s povislianskymi oblasťami možno sledovať v šperkoch (kolienkovitá spona s valcovitou hlavicou a vysokým zachycovačom — obr. 28: 8), v súčastiach výstroja (oblúkovité ostrohy s gombičkami a masívnym kónickým bodcom — obr. 28: 1, 2) i vo výzbroji (hroty oštepov a kopije — obr. 28: 7, 12, obr. 29: 4).

K výraznému zásahu vandalských Hasdingov dochádza pravdepodobne niekedy koncom Eggersovho stupňa B_2 alebo v priebehu markomanských vojen. Je však pravdepodobné, že prvé kontakty s przeworskou kultúrou malo východné Slovensko už v predošlom období.

S i v á k e r a m i k a

Pravdepodobne už v I. polovici III. stor. nastáva na území dnešného východného Slovenska

Obr. 26. Zemplín (okr. Trebišov). Výber keramiky z rozrušených žiarových hrobov zo začiatku doby rímskej.

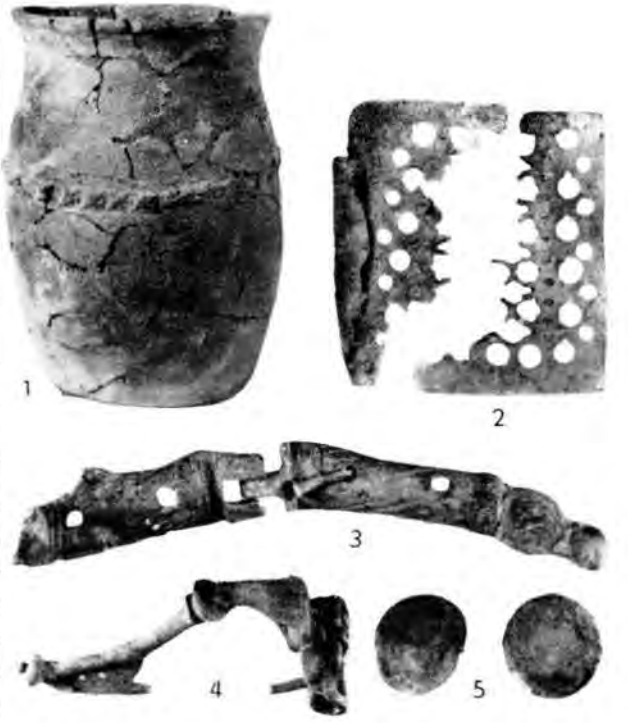

Obr. 27. Zemplín (okr. Trebišov). Nálezy z hrobu 4 pri mohyle 6.

Obr. 28. Zemplín (okr. Trebišov). Nálezy z przeworského hrobu 3 (mohyla 2) z druhej polovice II. stor.

neobyčajný hospodársky rozmach. Prejavuje sa to hlavne v masovej výrobe dokonalej, na kruhu robenej tzv. sivej keramiky (obr. 30: 1, 2), často bohato zdobenej vkolkovanými, vhladzovanými i kolieskom robenými vzormi (obr. 31: A, B), ku ktorej nachádzame rovnocenné paralely iba v nemnohých barbarských oblastiach. Túto keramiku poznáme predovšetkým z hrnčiarskych pecí v Blažiciach a Bohdanovciach, ale aj z početných sídliskových nálezov (Seňa, Peder, Šebastovce, Prešov, Michalovce).[195] M. Lamiová-Schmiedlová navrhla pre tzv. sivú keramiku označenie *typ Blažice;* D. Csallány na základe bohatých nálezov v Beregsurány zaviedol označenie *kultúra Bereg* a podľa sprievodných nálezov z iných lokalít so sporadickým výskytom kolkovanej keramiky datoval ju do včasnej doby sťahovania národov.[196] Túto keramiku pripisoval Gepidom; najnovšie sa pokúša spájať jej výskyt s vandalským etnikom.[196a]

Nazdávam sa, že pôvod i datovanie kolkovanej keramiky v hornom Potisí v mladšej dobe rímskej treba hľadať v priamej závislosti od obdobne zdobenej keramiky z rímsko-dáckeho Porolissa (Moigrad).[197] Hrnčiarske dielne v Porolisse a ich výrobky tvoria podľa môjho názoru sprostredkujúci časový i územný medzistupeň medzi produkciou majstra Resata v II. stor. v Panónii a keramickými dielňami v Blažiciach a Beregsurány.

Zatiaľ nie je jasná úloha dielní v Cristeşti[198] a dielní v Moesii (Butovo pri Veľkom Tărnove), ktoré azda už v II. stor. produkovali podobnú keramiku, nie však šedú, ale tehlovočervenú. Nezodpovedaná zostáva otázka, či pôvod kolkovanej keramiky treba hľadať na juhovýchode v helenisticko-tráckej oblasti, alebo treba uvažovať aj o sprostredkovateľskej funkcii panónskych dielní okruhu majstra Resata z II. stor.

Chronológia kolkovanej keramiky z Porolissa nie je dosiaľ spracovaná, väčšina nálezov sa nachádza v múzeu v Cluji a Zalau a zostáva nepublikovaná. Podľa M. Rusu, znalca nálezových pomerov v Porolissu, vyskytuje sa tu v III. i IV. stor., pričom nemožno vylúčiť ani jej výskyt už v II. stor. Vzhľadom na značnú typologickú i technologickú príbuznosť tejto keramiky s podobnými nálezmi z Panónie predpokladám maximálny rozkvet jej výroby v oblasti Porolissa už koncom II. a v prvej polovici III. stor. n. l.

V severnom Sedmohradsku a hornom Potisí treba pravdepodobne hľadať aj impulzy k rozšíreniu kolkovanej keramiky v čerňachovskej kultúre a možno aj pôvod výzdoby keramiky kolkovaním u Gepidov[199] a ostatných stredoeurópskych Germánov doby sťahovania národov.[200]

Dôkazom hospodárskej prosperity územia východného Slovenska v III. stor. sú nepochybne i bohaté kostrové hroby v Ostrovanoch a Cejkove, svedčiace o vzniku kniežacej vrstvy. Zdá sa, že v porovnaní napr. so sliezskou alebo stredonemeckou oblasťou, odkiaľ poznáme podobné kniežacie hroby, vytvára sa na východnom Slovensku (i na strednom Považí) významné hospodárske a politické centrum o niečo skôr než v iných germánskych oblastiach.[201] Súvisí to pravdepodobne s užším kontaktom týchto území s podunajskými provinciami i kultúrne vyspelým Pričiernomorím.

Obr. 29. Zemplín okr. Trebišov). Nálezy z przeworského hrobu 6 (mohyla 2) z druhej polovice II. stor.

V neskorej dobe rímskej nadobúda vývoj na východnom Slovensku určité príbuzné črty s vývojom v oblasti tzv. čerňachovskej kultúry na Ukrajine. Podľa M. J. Brajčevského tvorí osídlenie východného Slovenska v mladšej dobe rímskej integrálnu súčasť tejto kultúry.[202] Stanoviť vzájomný pomer, resp. posúdiť závislosť oboch oblastí je za súčasného stavu bádania veľmi ťažké. Z východného Slovenska nepoznáme totiž zatiaľ nijaké pohrebisko. Výraznou spoločnou črtou čerňachovskej kultúry a nálezov z východného Slovenska sa zdajú byť niektoré tvary dokonalej, na kruhu hotovenej keramiky. Obyvatelia východného Slovenska dosiahli vo výrobe tejto keramiky vysokú technickú dokonalosť a najmä dekoračnú rozmanitosť prv než nositelia vlastnej čerňachovskej kultúry. Ak má toto zistenie ob-

Obr. 30. Výber na kruhu vyhotovenej keramiky z mladšej doby rímskej a zo začiatku doby sťahovania národov na východnom Slovensku. 1, 4, 7, 8 — Prešov (okr. Prešov); 2 — Seňa (okr. Košice); 3, 5, 6 — Streda nad Bodrogom (okr. Trebišov).

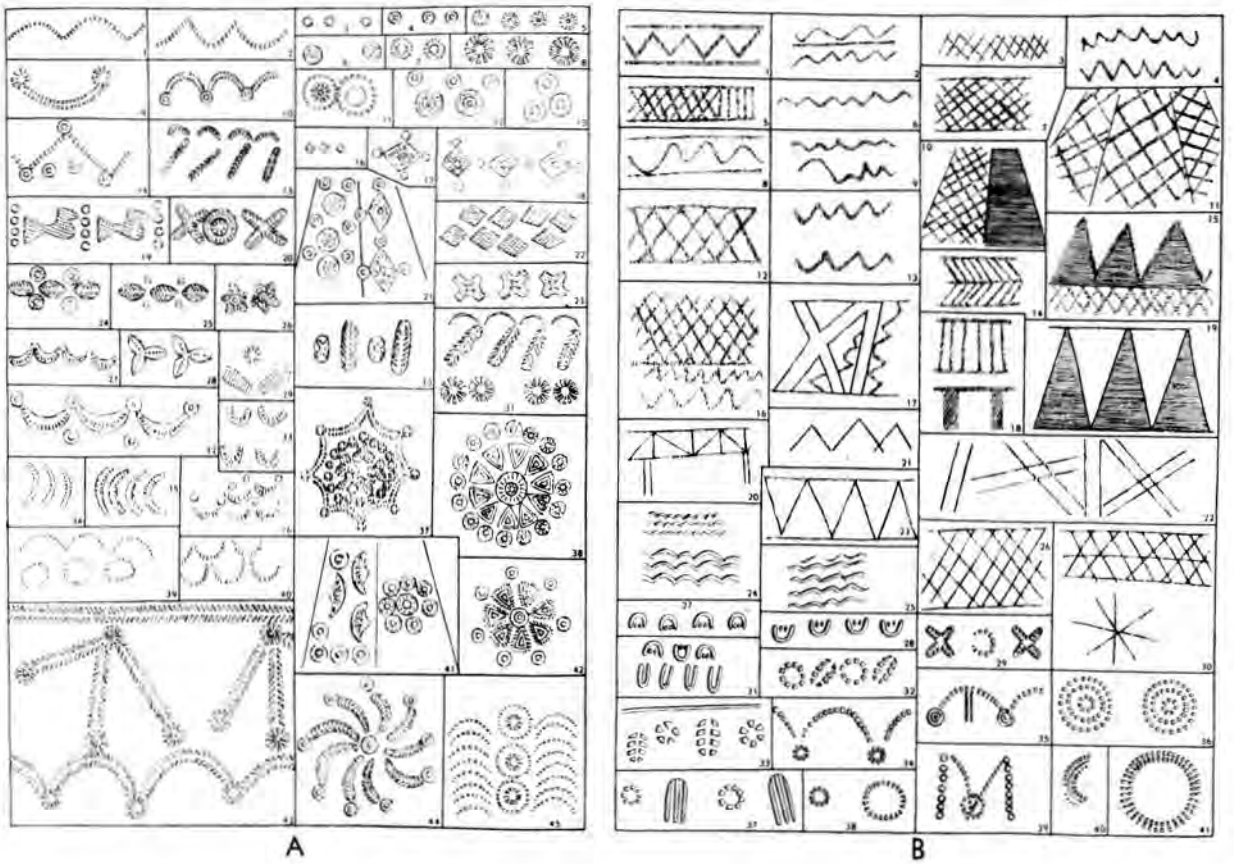

Obr. 31. Motívy kolkovanej (A), vlešťovanej, vhládzanej a rytej výzdoby (B) keramiky z východného Slovenska, vyhotovenej na kruhu. Podľa M. Lamiovej-Schmiedlovej (SlA XVII, 1969, obr. 42 a 43).

jektívnu platnosť, potom sa ponúka závažná hypotéza, že na východnom Slovensku, ako aj v priľahlých juhovýchodných oblastiach až po severné Sedmohradsko a Moldavsko — v mimoriadne priaznivých vojensko-politických podmienkach od doby laténsko-dáckeho osídlenia až po mladšiu dobu rímsku — nedošlo k prerušeniu výroby keramiky na hrnčiarskom kruhu. Nemožno vylúčiť, že podnety k výrobe keramiky na kruhu z uvedeného územia vyžarovali aj do západných oblastí čerňachovskej kultúry. Túto hypotézu by mohla podporovať i skutočnosť, že v období definitívneho podrobenia Dácie cisárom Trajánom na začiatku II. stor. dácke skupiny ustúpili do severnejších oblastí (tzv. slobodnej Dácie), a teda i na východné Slovensko, čo viedlo k posilneniu tu žijúceho keltsko-dáckeho obyvateľstva (Karpovia?). Náraz Vandalov zo severozápadu v období markomanských vojen mohol spôsobiť vytlačenie časti zdomácneného laténsko-dáckeho obyvateľstva karpatskými priesmykmi do Podnestria a prispieť tak — popri nepochybných impulzoch z Čiernomoria — i k rozvoju hrnčiarskej výroby v čerňachovskej kultúre. Definitívne riešenie mnohých otázok i potvrdenie uvedenej hypotézy môžu však priniesť až ďalšie výskumy (predovšetkým dodnes chýbajúcich pohrebísk) a vypracovanie detailnejšej chronológie mladšej doby rímskej.

Prešovský typ

Obzvlášť akútnou úlohou sa ukazuje sledovanie problému tzv. prešovského typu,[203] najmä vymedzenie jeho náplne i chronologického rámca. Predbežne môžeme konštatovať, že na niektorých sídliskách z najmladšieho úseku doby rímskej, prípadne zo začiatku doby sťahovania národov, rapídne ubúda na kruhu hotovená a kolkovaním zdobená keramika a výrazne pribúda hrubšia, v ruke robená keramika. Z keramiky vytáčanej na kruhu sa uplatňujú džbánovité (obr. 30: 4), dvojkónické, vázovité (obr. 30: 1, 2) i bohato horizontálne profilované formy (obr. 30: 8), ako aj rozmerné zásobnice s okružím, zdobené viacnásobnými pásmi rytých vlnoviek (obr. 30: 7).

Pravdepodobne už do začiatku obdobia sťahovania národov (koniec IV. alebo začiatok V. stor.) patrí súbor na kruhu vytočených nádob zo Stredy

nad Bodrogom,[204] obsahujúci okrem džbána imitujúceho kovové, zvisle hranené predlohy (obr. 30: 3), i ovoidný hrniec s odsadeným hrdlom (obr. 30: 5) a zásobnica zdobená na pleciach pásom zvislých leštených a matných plošiek (obr. 30: 6). Výrazne narastá výskyt vo voľnej ruke vyhotovených hrncovitých, esovite profilovaných nádob, formou, výzdobou i technologicky pripomínajúcich najstaršiu i vyvinutejšiu slovanskú keramiku (obr. 32). Hovoriť o slovanskom osídlení však pri týchto pamiatkach podľa môjho názoru ešte nemožno.

V doterajších nálezoch prešovského typu niet ešte dostatočný počet záchytných bodov ani pre absolútnu chronológiu, ani na dokázanie kontinuity s najstaršími, bezpečne slovanskými pamiatkami z tejto oblasti. Skôr považujem za pravdepodobné, že nálezy tzv. prešovského typu sú príbuzné s nálezmi zo žiarových hrobov z Cipău v Sedmohradsku, ktoré N. Vlassa datuje do druhej polovice IV. alebo na koniec IV. stor. a vidí v nich prenikanie západodáckych elementov do provincie Dácie.[205] Nie je pritom vylúčené, že pribúdanie hrubšej, v ruke hotovenej keramiky môže byť dôsledkom hospodárskeho poklesu, spôsobeného odlevom časti obyvateľstva či zmenenými politickými pomermi, prípadne aj výsledkom zmeny vkusu po príchode nového etnika.

Severné a stredné Slovensko v dobe rímskej (púchovská skupina)

K vystupňovaniu výskumnej aktivity dochádza v päťdesiatych rokoch i v hornatých oblastiach severného Slovenska, na území púchovskej skupiny barbarskej kultúry. Zásluhou neúnavného terénneho prieskumníka, v r. 1967 zosnulého A. Petrovského-Šichmana,[206] poznáme z tohto územia najväčší počet nálezísk s púchovskou keramikou. Prvé dôležitejšie, hoci neveľké výskumy v povojnovom období uskutočnili v tejto oblasti I. Hrubec[207] (Sučany), P. Čaplovič[208] (Trniny nad Veľkým Bystercom, Tupá skala pri Vyšnom Kubíne, Oravský Podzámok) a V. Uhlár[209] (Liskovská jaskyňa a Mních pri Ružomberku). Dôležitým impulzom k zintenzívneniu výskumu oblasti púchovskej skupiny bola práca A. Točíka[210] o keltsko-dáckom osídlení juhozápadného Slovenska a konštatovanie podielu tohto osídlenia na vzniku spomenutej skupiny, ako aj usporiadanie medzinárodnej exkurzie po lokalitách tejto skupiny v dňoch 11.—17. IX. 1961.[211]

Náznak kvalitatívnej zmeny v štúdiu problematiky púchovskej skupiny priniesla práca K. Pietu[212] a začatie rozsiahlejších záchranných prác na opevnenom výšinnom sídlisku Havránok v Liptovskej Mare i sídlisk v jeho podhradí r. 1965 (obr. 33). Už doterajšie stratigrafické pozorovania na tomto nálezisku, podopreté neobyčajne bohatým nálezovým inventárom, znamenajú zásadný prínos k riešeniu problémov včasnodejinného osídlenia severného Slovenska.[213]

V poslednom čase badať náznaky výskumnej aktivity aj v zbernom okruhu Považského múzea v Žiline,[214] v oblasti Vysokých Tatier a na Spiši.[215]

Nateraz možno púchovskú skupinu charakterizovať iba všeobecne.

Púchovská skupina na začiatku doby rímskej sa vo svetle doterajších výskumov prejavuje ako svojrázny hybridný prejav pôvodného starousadlého obyvateľstva a keltsko-dáckych prisťahovalcov. Domáce halštatské obyvateľstvo — hoci nepochybne tvorilo jadro osídlenia — v priebehu doby rímskej sa postupne stráca a do popredia sa čoraz väčšmi dostávajú vplyvy vyspelejšej kultúry rímskych provincií, prvky kultúry germánskych kmeňov z juhozápadného Slovenska i przeworskej kultúry z južného Poľska.

Takmer v každej uzavretej podoblasti púchovskej skupiny, oddelenej od susedných regiónov horskými hrebeňmi, prejavuje sa skladba týchto elementov v inom pomere, vždy s určitou krajovou svojráznosťou. Zreteľné sú rozdiely medzi nálezmi púchovskej skupiny z hornej časti stredného Považia (medzi Trenčínom a Žilinou — tu badať silné vplyvy kvádskej oblasti; po markomanských vojnách sa kvádske osídlenie posúva hlbšie do Považia), Turca, Oravy, Liptova, horného Ponitria, Spiša, stredného Pohronia alebo z oblasti Juhoslovenského krasu. Za súčasného stavu bádania je otázne, či vôbec možno hovoriť o jednotnej a etnicky svojbytnej púchovskej skupine, alebo či ide iba o relatívne nesúrodú zmes domáceho substrátu a rôznych kultúrnych i etnických zložiek: laténskych, dáckych a germánskych, stýkajúcich sa na teritoriálnej a prípadne i časovej periférii viacerých kultúr.

Z nálezísk sú známe predovšetkým osady. Dodnes poznáme vyše 300 sídlisk tejto skupiny. Nachádzajú sa zvyčajne na vyššie položených terasách alebo návršiach v blízkosti vodných tokov. Veľmi často bývajú na terénne vyčlenených ostrohoch alebo malých kužeľovitých kopcoch, umožňujúcich vybudovanie obranných valov, prípadne

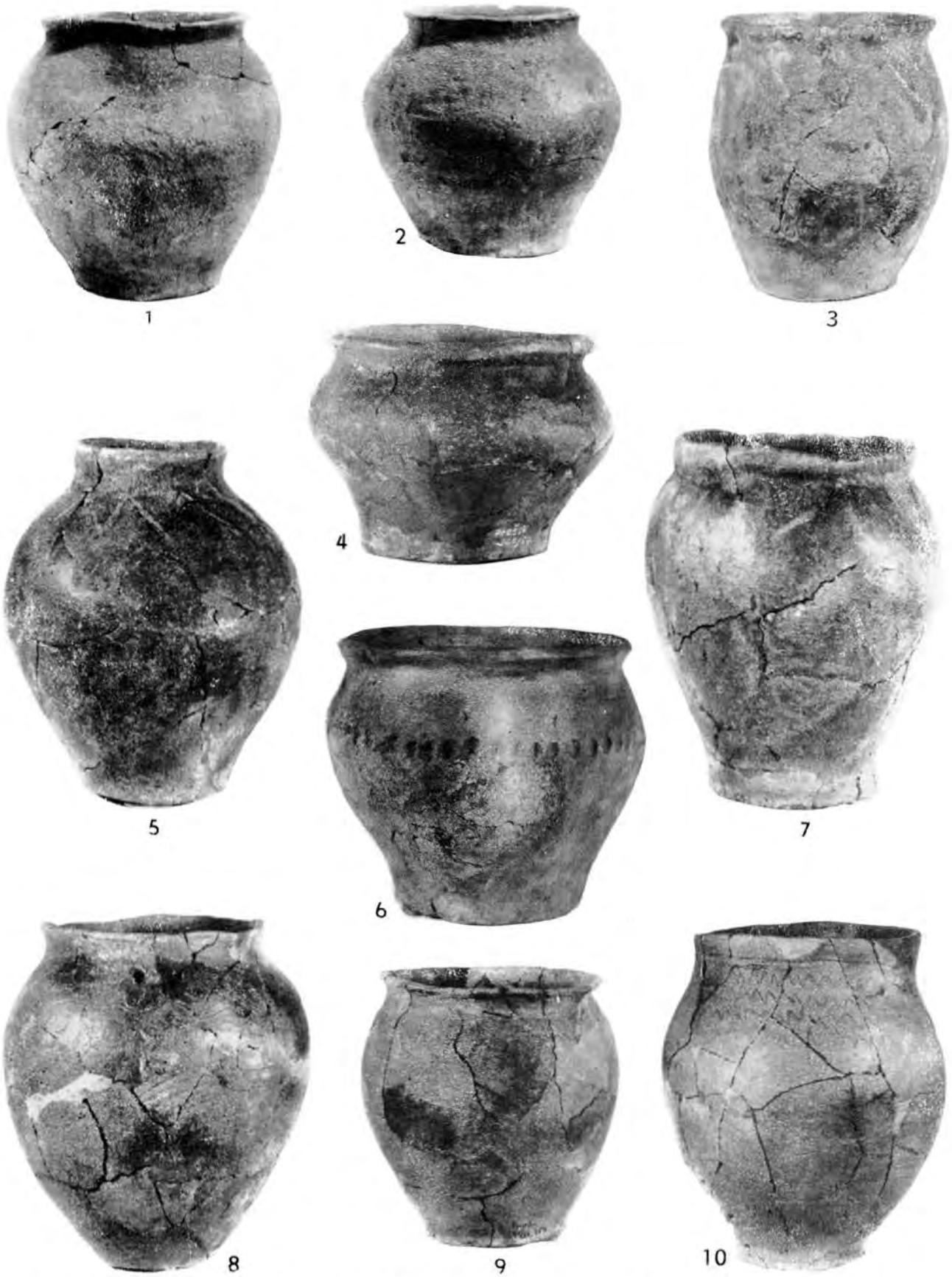

Obr. 32. Výber vo voľnej ruke vyhotovených hrncovitých nádob z mladšej doby rímskej a zo začiatku sťahovania národov na východnom Slovensku a tzv. prešovského typu (5, 7, 8, 10). 1, 2 — Seňa III (okr. Košice); 3, 6 — Peder (okr. Košice); 4, 5, 7—10 — Prešov (okr. Prešov).

1

2

3

Obr. 33. Liptovská Mara (okr. Liptovský Mikuláš). Sídlisko ľudu púchovskej skupiny. 1 — zvyšky kamenných konštrukcií; 2 — zvyšky dlažby; 3 — celkový pohľad na opevnené sídlisko na Havránku od západu.

múrov. Opevnenie menších hrádkov tvorili valy z navŕšenej hliny a kamenia; rozsiahlejšie hradiská boli opevnené zložitou konštrukciou z dreva, kameňov a hliny. Ku každému hradisku patrí i neopevnené predhradie. Zdá sa, že v priebehu doby rímskej stále výraznejšie narastá osídlenie neopevnených polôh. Obytné stavby ľudu púchovskej skupiny sa stavali prevažne na úrovni terénu, mali obdĺžnikový pôdorys, kameňmi vydláždenú dlážku a zrubové steny. Zisťujeme ich hlavne vo vyšších polohách so skalnatým podložím (napr. Liptovská Mara I — obr. 44, Vyšný Kubín). Chaty typu polozemníc s kolovou konštrukciou nachádzame hlavne na sídliskách s hlinitým podložím (napr. Slovenské Pravno, Sučany, Liptovská Mara III, Ilanovo).

Z rámca bežných sídlisk ľudu púchovskej skupiny vybočujú jaskynné sídliská (napr. jaskyňa Vyhňa pri Blatnici, Liskovská jaskyňa a jaskyňa Kaplnka pri Sásovej).[210] V niektorých jaskyniach sa okrem typických sídliskových nálezov vyskytli aj zlomky rozštiepaných ľudských kostí. Z toho

Obr. 34. Liptovská Mara (okr. Liptovský Mikuláš). Výber keramických tvarov tzv. púchovskej skupiny.

možno usudzovať, že sa tu vykonávali nejaké kultové obrady. Hroby púchovskej skupiny poznáme zatiaľ len výnimočne. Na základe ojedinelých žiarových jamových hrobov z konca doby laténskej z Prosného (okr. Žilina) a Hradca (okr. Prievidza) sa možno domnievať, že ľud tejto skupiny svojich mŕtvych spaľoval a spopolnené zvyšky pochovával v nevýraznej hrobovej úprave s chudobnými milodarmi.[217]

Na začiatku doby rímskej (Eggersov stupeň B_1) nadväzuje keramika púchovskej skupiny, ako ukazujú nálezy z Liptovskej Mary I,[218] plynule na neskorolaténsky horizont. V ruke vyhotovené súdkovité nádoby s jednoducho odčleneným okrajom (obr. 34: 1, 4) a vázovité džbány s rytou krokvicovou výzdobou sa udržujú takmer bez zmeny. Proti tomu na kruhu točená keramika sa úplne stráca. Postupne sa začínajú uplatňovať situlovité misy s ostro zalomeným okrajom (obr. 34: 5), ktoré v ďalšom vývoji (stupeň B_2) menia stavbu tela na trojdielnu, okraj majú von vyhnutý a dno prstencovite odsadené (obr. 34 : 3). Spony zo začiatku doby rímskej sú v púchovskej skupine zastúpené prevažne rímskoprovinciálnymi výrobkami: výrazne členenými sponami tvaru Almgren 67, sponami typu Aucissa a Nertomarus,[219] sponou s uzlíkom v podobe zvieracej hlavičky, norickými sponami s dvoma uzlíkmi na lúčiku typu Almgren 236 (variant Garbsch A236a).[220] Táto skutočnosť skrýva nepochybne nejakú zatiaľ neobjasnenú súvislosť púchovskej skupiny s alpskými raetsko-norickými oblasťami. Výskum v Liptovskej Mare môže priniesť v tomto smere poznatky zásadného významu.

Rozbor keramických nálezov zo staršej doby rímskej v Liptovskej Mare ukazujú len nepatrné zastúpenie tzv. dáckej keramiky. Zdá sa, že A. Točík význam vplyvu dáckeho etnika na formovaní púchovskej kultúrnej skupiny nadhodnotil.[221]

V mladšej fáze staršej doby rímskej (Eggersov stupeň B_2) badať výrazné ubúdanie laténskych elementov z profilácie i výzdoby keramiky. Odsadenie dna a formovanie okraja je stále výraznejšie, mizne krokvicová výzdoba a nastupujú ryté i plastické motívy a vpichy,[222] častejšie sa vyskytuje leštenie a tuhovanie povrchu nádob. Uplatňujú sa tu vplyvy juhozápadných pridunajských oblastí i kontakty s przeworskou kultúrou, najmä s územím Malopoľska. Vyskytujú sa výrazne členené spony typu Almgren 68 (Liptovská Mara III, Sučany) a mladšie varianty spôn s očkami (Liptovská Mara III, Ploštín). Pravdepodobne až na koniec Eggersovho stupňa B_2 patria neskoré varianty výrazne členených spôn s plochou hlavicou a pomerne vysokým zachycovačom (Liptovská Mara III, Beluša).[223]

V mladšej dobe rímskej sa podľa doterajších nálezov oblasť púchovskej skupiny nijako výraznejšie neprejavuje. Postupné stieranie osobitosti v materiálnej kultúre — typický jav spomenutej doby — zasiahlo i hornaté kraje Slovenska a prevažná väčšina nálezového inventára sa pravdepodobne zhoduje s pamiatkami z ostatných oblastí nášho územia. V ruke vyhotovenú keramiku reprezentujú predovšetkým esovite profilované nezdobené hrnce (obr. 45: 6) a jednoduché misovité nádoby. Postupne preniká do oblasti púchovskej skupiny i keramika vyrábaná na hrnčiarskom kruhu — misovité, horizontálne profilované i ovoidné formy. Obzvlášť výrazne sú zastúpené veľké zásobnicové nádoby s okružím, bohato zdobené obvodovými rytými vlnovkami a zväzkami horizontálnych rýh. Spony sú zatiaľ zastúpené predovšetkým typmi s podviazanou nôžkou a ich derivátmi (Mojtín, Kláštor pod Znievom, Krasňany [v slovan. objekte], Kšinná, Sásová, Selce, Zemianske Podhradie).[224] V staršej literatúre uvádzané nálezy vojenských rímskoprovinciálnych ramienkových spôn s cibuľkovitými hlavičkami (Kláštor pod Znievom, Liptovský Ján, Liptovský Mikuláš)[225] nemôžeme, kým sa nevyskytnú overené nálezy tohto druhu, považovať za vierohodné.

Nevyriešená zostáva otázka doznievania púchovskej skupiny a možnosti autochtónneho vývoja horských oblastí Slovenska do slovanského obdobia v zmysle hypotéz A. Petrovského Šichmana.[226]

V poslednom čase sa v odbornej literatúre objavujú opätovné pokusy o stotožnenie ľudu púchovskej skupiny s konkrétnym etnikom či kmeňom. Napr. L. Barkóczi[227] konfrontuje známy nápis zo Zany s nápisom na náhrobku A. Septimia z Brigetia i s historickými správami a dochádza k záveru, že nositeľmi kultúry púchovskej skupiny boli germanizovaní ilýrski Naristi (Varisti). Naproti tomu H. J. Kelner[228] dôvodí, odvolávajúc sa na starší názor W. Zwickera[229] a na rozbor ďakovného nápisu z Regensburgu, venovaného Jupiterovi po šťastnom návrate z expedície proti Búrom, že púchovská skupina patrila kmeňu Búrov a že Naristi museli sídliť od nich južnejšie, bližšie k Dunaju.

Väčšina interpretov historických správ sa však zhoduje v tom, že na strednom Slovensku — na kvádsko-sarmatskom pomedzí — sídlili Kotíni keltského pôvodu (známi dobývaním železnej rudy), ktorých Rimania v období markomanských vojen presídlili do Dolnej Panónie. Do oblasti Novohradských hôr, teda južne a juhovýchodne od Kotínov, bývajú lokalizovaní Osovia, ktorých Rimania neskôr donútili presídliť sa do južnejších oblastí.

Nálezový materiál z oblasti púchovskej skupiny je zatiaľ príliš sporadický na to, aby jeho etnická interpretácia mohla prekročiť rámec viac-menej prípustných hypotéz.

SŤAHOVANIE NÁRODOV

Obdobie medzi mladšou dobou rímskou a historicky známym príchodom Slovanov patrilo a patrí k najmenej prebádaným úsekom dejín Slovenska. Ojedinelé nálezy z tohto obdobia, zistené v čase prvej ČSR i staršie, zozbierali J. Neustupný,[230] E. Beninger[231] a najmä J. Eisner.[232] Nálezy z povojnových rokov, tiež nepríliš hojné, publikovali a hodnotili V. Budinský-Krička,[233] J. Pastor,[234] Ľ. Kraskovská,[235] hlavne však A. Točík,[236] ktorý stručne, bez nároku na širšiu historickú interpretáciu, zhrnul a zhodnotil novšie nálezy z výskumov Archeologického ústavu SAV, najmä z pohrebiska v Bešeňove (13 hrobov), Leviciach (8 hrobov) a Prši (8 hrobov), ako aj zo sídliska vo Výčapoch-Opatovciach. Dosiaľ neboli publikované nálezy z nášho najvýznamnejšieho pohrebiska v Šarovciach, ktoré preskúmal B. Novotný, ani pozoruhodné pamiatky z rozrušeného kostrového hrobu, zachránené menovaným vo Veľkom Peseku-Sikenici. Odbornej verejnosti neboli sprístupnené ani hroby, ktoré roku 1966 zachránili K. Pieta a V. Furmánek vo Dvoroch nad Žitavou (10 kostrových hrobov), hroby odkryté autorom tohto príspevku v rokoch 1966—1968 v Abraháme (asi 21 kostr. hro-

bov),[237] ani nálezy z rozrušeného hrobu v Kálnej nad Hronom. Niektorými slovenskými nálezmi z doby sťahovania národov zaoberali sa v širších historických súvislostiach J. Werner,[238] M. Párducz[239] a B. Svoboda.[240]

Z hľadiska pravdepodobných súvislostí a kontaktov najstaršieho slovanského osídlenia Slovenska všímali si nálezy z doby sťahovania národov predovšetkým D. Bialeková[241] a V. Budinský-Krička.[242] Antropologický materiál z hrobov v Strážach, Kapušanoch, Bešeňove a Leviciach vyhodnotil E. Vlček, pričom vyčlenil mongolské elementy a konštatoval úmyselné deformovanie lebiek.[243]

Napriek všeobecnému rozmachu archeologického výskumu na Slovensku zostalo bádanie o dobe sťahovania národov na Slovensku dodnes nedocenené. Do značnej miery to zapríčinila prílišná sporadičnosť doterajších náhodných nálezov, ako i to, že k štúdiu tohto najmenej prebádaného obdobia našej protohistórie sa pristupovalo len z hľadiska problematiky doznievania doby rímskej alebo potrieb štúdia najstarších slovanských pamiatok.

Súčasná medzerovitosť poznatkov o období, ktoré má z hľadiska riešenia príchodu najstarších Slovanov na územie Slovenska kľúčový význam, je dôsledkom nesprávneho rozloženia odborných síl v minulosti.[244] Skúsenosti ukazujú, že vždy, keď sa našiel pre určité obdobie špecialista, ktorý sa cieľavedome upriamil na terénny prieskum a výskum pamiatok z istého obdobia, prázdne miesta na mape poznania minulosti nášho územia sa postupne vypĺňali. Aj keď so sporadičnosťou nálezov a existenciu iba neveľkých pohrebísk a sídlisk z doby sťahovania národov treba rátať ako s pravdepodobnou realitou, pri cieľavedomom výskume — osobitne na juhozápadnom a východnom Slovensku (v jeho južnej časti) — možno predpokladať okrem úspechov aj značné prekvapenia.[245]

Náležitú pozornosť treba venovať i severnému a strednému Slovensku, pretože o jeho osídlení v dobe sťahovania národov máme zatiaľ len veľmi nejasnú predstavu. Nálezy z Prečína a Bánovej, ktoré publikoval A. Petrovský-Šichman,[246] naznačujú, že v týchto oblastiach treba rátať s osídlením i na sklonku doby rímskej a v období sťahovania národov.

Nateraz prevláda v zhode s historickými správami o príchode Hunov a odchode Kvádov s Vandalmi na západ názor, že niekedy koncom IV. alebo začiatkom V. stor. dochádza k prerušeniu či zániku osídlenia väčšiny dovtedajších sídlisk a pochovávania na väčšine pohrebísk. V priebehu V. stor. sa na našom území ráta so sporadickou prítomnosťou Hunov a germánskych kmeňov (najmä Gótov a Herulov), ktoré sem prišli z dolného Podunajska a Pričiernomoria.

Obr. 35. Abrahám (okr. Galanta). Výber keramiky z kostrových hrobov z doby sťahovania národov. 1 — hrob LXI; 2 — hrob XXX; 3 — hrob XXII; 4 — rozrušený hrob v sonde c; 5 — hrob XLVII.

Novšie archeologické nálezy (najmä z pohrebiska v Abraháme a Čiernom Brode i z výskumu neskororímskej stavby v Páci) naznačujú, že situácia na začiatku doby sťahovania národov pravdepodobne nebola taká jednoznačná. Už pri publikovaní prvých nálezov z pohrebiska v Očkove[247] som poukázal na to, že v niektorých odľahlejších oblastiach Slovenska v prvej polovici V. stor. i v dobe sťahovania národov prežíva časť zdomácneného obyvateľstva. Pravda, pevných chronologických opôr ani závažnejších argumentov na podopretie tejto hypotézy nebolo, a preto som sa k nej nevracal. Nálezy zo sídlisk v neďalekom Pobedime[248] umožňovali síce rozvíjať uvedený názor, no opäť iba na báze typológie keramiky (obr. 24: 4, 9) a špekulatívnych úvah. To isté platí aj o nálezoch zo sídlisk v Prešove; chýbali tu predovšetkým spoľahlivejšie terénne pozorovania a záchytné body pre absolútne datovanie.

Obr. 36. Kapušany (okr. Prešov). Sklený olivovozelený pohár z V. stor., v. 15.3 cm.

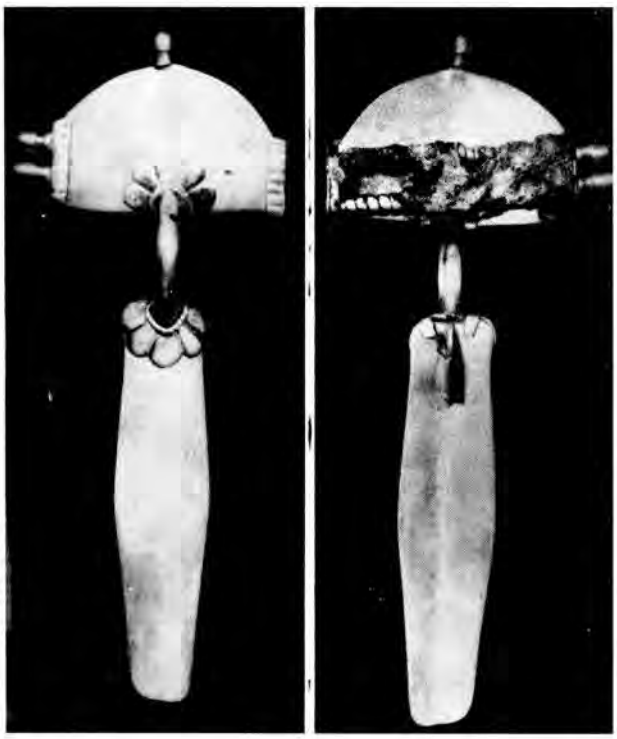

Obr. 37. Levice, poloha Alsórétek. Strieborná doštičkovitá spona z kostrového hrobu 5.

Nálezy zo žiarového pohrebiska v Čiernom Brode,[249] kde sa podarilo odkryť hroby s nepochybne typologicky najmladšími formami na kruhu točenej (obr. 23: 11, 12) i v ruke vyhotovenej keramiky (obr. 24: 1, 11, 12) na juhozápadnom Slovensku, znova signalizujú možnosť datovania niektorých žiarových hrobov na začiatok, resp. do prvej polovice V. stor. Naproti tomu nálezová situácia v Abraháme, kde sa na žiarovom pohrebisku z mladšej doby rímskej zistili kostrové hroby, ktoré — zdá sa — v istom ohľade priamo nadväzujú na mladorímske obdobie, ponúka myšlienku, že síce mohli nastať radikálne zmeny v pohrebnom ríte, no kontinuita osídlenia v prvej polovici V. stor. nemusela byť úplne rozrušená. V kostrových hroboch v Abraháme zisťujeme totiž výlučne hrncovité esovite profilované a misovité formy v ruke vyhotovenej keramiky (obr. 35), ktoré sa na jednej strane zdajú priamo vychádzať z podobnej keramiky z mladšej a neskorej doby rímskej a na druhej strane sa zároveň značne podobajú nálezom z neskorého úseku doby sťahovania národov v Čechách (napr. Jiřice, Mochov, Záluží),[250] ako aj včasnoslovanskej keramike z juhozápadného Slovenska.[251]

Príznačná sa zdá byť i relatívna chudoba prídavkov v hroboch,[252] ktorá nepochybne nie je iba výsledkom rozrušenia či vylúpenia prevažnej väčšiny hrobov. Odrážajú sa v nej pravdepodobne nejaké hlbšie súvislosti: buď ekonomicko-politické zmeny, ktoré nastávajú v niektorých osadách zdomácneného obyvateľstva koncom doby rímskej, alebo všeobecná úpadková tendencia po odchode Kvádov z nášho územia. Pohrebisko v Abraháme nie je čo do chudobnej výbavy hrobov výnimočné. Napr. v Dvoroch nad Žitavou v skupine 10 hrobov iba 4 obsahovali chudobný inventár. Pre datovanie pohrebiska v Abraháme do včasného úseku doby sťahovania národov, a nie do jeho neskorej fázy, máme jedinú pevnejšiu indíciu: nález železnej samostrelovej spony s podviazanou nôžkou z hrobu XXII. Pravdepodobne za úplnú náhodu netreba považovať ani to, že kostrové hroby v Abraháme, rovnako ako hroby z doby sťahovania národov v Bešeňove,[253] prekrývajú pohrebisko z doby rímskej.

Ani hroby z Bešeňova neoplývajú nálezovým inventárom. Mincami cisárov Constantia (337—361), Valentiniána I. (364—375), Valensa (364—378), Arcadia (383—408), Honoria (393—423) a Theodosia II. (402—450) poskytujú však istú oporu datovaniu do prvej polovice V. stor. Takéto datovanie podporuje i nález páru striebor-

ných záušníc s kubooktaedrickým koncovým článkom z rozrušeného hrobu; nachádzame ich totiž v Intercise už koncom IV. stor.[254] Bronzové záušnice tohto typu datujú i skupinu kostrových hrobov vo Veľkých Kostoľanoch.

Ďalšou závažnou okolnosťou, prihovárajúcou sa za vyčlenenie samostatného včasného horizontu pohrebísk z doby sťahovania národov na juhozápadnom Slovensku, je pravdepodobne i to, že na spomenutých pohrebiskách, resp. v ojedinelých hroboch sa nenašla keramika s vlešťovanou výzdobou. Z keramiky vyhotovenej na hrnčiarskom kruhu vyskytujú sa v nich buď vázovité nádoby s výrazne odsadeným hrdlom, vyrobené z jemného piesčitého, na povrchu drsného materiálu (Bešeňov), ktoré poznáme z najmladších žiarových hrobov v Čiernom Brode (obr. 23: 11, 12) a zo sídliska v Štúrove,[255] alebo džbánkovité nádoby so zreteľnými prvkami neskororímskych provinciálnych tradícií, napr. z Vlkasa a Dvorov nad Žitavou. Je pozoruhodné a akiste nie náhodné, že keramika s vlešťovanou výzdobou sa nevyskytuje ani v nálezoch zo zahĺbenej chaty 25A v Páci,[256] ktorú datujeme na základe superpozície nad drevenou valentiniánskou stavbou a podľa nálezov do posledných desaťročí IV. alebo na začiatok V. stor. n. l.

Ak sa nedokáže existencia dvoch od seba nezávislých a časove rozdielnych prúdov, s ktorými prichádza keramika s vlešťovanou výzdobou, bude treba korigovať náš starší názor o možnosti datovania neskorej keramiky s takouto výzdobou na juhozápadnom Slovensku na sklonok valentiniánskeho obdobia.[257] Výskyt tejto tzv. hunsko-germánskej keramiky[258] v neskororímskych staniciach, napr. v Leányfalu a Oberleiserbergu,[259] Leányvári (Iža),[260] Milanovciach[261] i nad valentiniánskou prestavbou v Rusovciach,[262] nemusí byť pravdepodobne dôkazom osídlenia novým etnikom bezprostredne po odchode Rimanov, ale môže svedčiť o osídlení až niekedy v priebehu V. stor., ako to v Tác-Fövenypuszte predpokladá E. B. Thomasová.[263]

Z hľadiska datovania keramiky s vlešťovanou výzdobou na juhozápadnom Slovensku sa mi zdá byť prvorade dôležitou skutočnosť, že pri výskume valentiniánskych stavieb v Páci sme dosiaľ vo dvoch výskumných sezónach nenašli ani jeden zlomok takto zdobenej keramiky.[264] Môže to naznačovať prinajmenej, že koncom doby rímskej a v dobe bezprostredne na ňu nadväzujúcej sa spomenutá keramika u nás ešte nevyskytuje. Túto domnienku, zdá sa, potvrdzuje i zistenie, že v Štúrove v chatách X a XI zo začiatku doby sťahovania národov sa takáto keramika nenašla, kým v chate VI, ktorá sa javí aj podľa ostatných nálezov o niečo mladšia, ju už nachádzame.

Obr. 38. Sikenica-Veľký Pesek (okr. Levice). Strieborné spony z V. stor. z rozrušeného kostrového hrobu.

Významný medzičlánok v spomenutom ohľade tvoria nepochybne nálezy, ktoré v rokoch 1969—1970 zistila V. Plachá v rímskych stavebných zvyškoch na Devíne.[265] Tu okrem prevažujúcich hrubých hrncovitých a misovitých nádob z konca doby rímskej a začiatku sťahovania národov vystupuje i keramika vyhotovená na kruhu: vázovité nádoby s jemne odsadeným podhrdlím a džbány s príznakmi neskororímskej tradície; objavuje sa tu už aj amfora s vlešťovaným mrežovaným ornamentom.

Hoci treba predpokladať bezprostrednú kontinuitu, predsa sa už dnes zdá pre starší úsek sťahovania národov oprávnená potreba vyčleniť starší horizont pamiatok (najmä hrobov), v ktorom ešte nevystupuje tzv. hunsko-germánska keramika s vlešťovanou výzdobou (horizont nálezov Abrahám — Dvory nad Žitavou — Bešeňov — Kšinná — čiastočne Prša — Kapušany) a horizont nále-

Obr. 39. Bíňa (okr. Nové Zámky). Poklad 108 solidov z nádoby vyhotovenej na kruhu (z polovice V. stor.).

zov, pre ktorý je táto keramika príznačná (hroby: Hul — Levice — Šarovce — Veľký Pesek — čiastočne Prša — Košice), datovaný veľkými plochými striebornými sponami (Levice — obr. 37), drobnými sponami s trojuholníkovitou hlavicou a rombickou nôžkou, zdobenými vruborezom (typ Prša-Levice).[266] ako aj typologicky mladšími sponami s polkruhovitou hlavicou a maskovitou pätkou (obr. 38)[267] k prostriedku a do druhej polovice V., prípadne na začiatok VI. stor.

Pravdepodobne do začiatočnej fázy tohto stredného horizontu doby sťahovania národov patrí aj pozoruhodný poklad 108 solidov z Bíne (obr. 39), obsahujúci pozoruhodné razby západorímskych (Honorius, Valentinián III.) i východorímskych cisárov (Arcadius, Theodosius II.)[268] a naznačujúci, že dolné Pohronie s výraznou koncentráciou nálezov (Bíňa, Veľký Pesek-Sikenica, Šarovce, Levice) okolo polovice V. stor. tvorilo významnú súčasť hunskej ríše.

Kým v najstaršom horizonte sťahovania národov (stupeň D_1) treba v značnej miere rátať — predovšetkým u domáceho obyvateľstva — s pretrvávaním elementov vlastnej i provinciálnej kultúry a snáď i s prvým výskytom ojedinelých nomádsko-hunských prvkov, v strednom horizonte (stupeň D_2), nastupujúcom pravdepodobne až v desaťročiach pred polovicou V. stor., sa už výrazne uplatňuje imigrovaná gótska (pravdepodobne najmä ostrogótska) zložka a prejavujú sa i hunské prvky.

Veľmi málo poznatkov máme o najmladšom horizonte doby sťahovania národov (stupeň D_3), ktorého trvanie predpokladáme od konca V. do polovice VI. stor. Ako ukazujú nálezy zo Zohora a Devínskeho Jazera,[269] juhozápadného Slovenska sa v tomto období sporadicky dotýka i expanzia Longobardov, posledného germánskeho kmeňa, ktorý sa v strednej Európe zastavil na necelé storočie pri ceste z pôvodných sídel v dolnom Polabí do severnej Itálie.[270]

Do najmladšieho stupňa doby sťahovania národov patrí pravdepodobne aj hrob z Kálnej nad Hronom, v ktorom sa našla nádherná pracka, pô-

vodne zdobená v bunkách po obvode rámu červenými almandínovými (?) vložkami a na báze zoomorfne ukončeného tŕňa zlatou vložkou, ako aj nález dvoch honosných pozlátených prilbíc s orientálnym vzorom tzv. baldenheimského typu z Dolných Semeroviec.[27]

V období sťahovania národov prichádza na Slovensko zo zakarpatských a možno i z juhovýchodných oblastí Európy pravdepodobne i prvé slovanské obyvateľstvo. Archeologické vyčlenenie slovanských nálezov v anonymnej mase predpokladaných negermánskych zložiek doby sťahovania národov je však nateraz veľmi obťažné a problematické. Osvetlenie týchto problémov zostáva úlohou budúceho bádania.

Poznámky a literatúra

[1] Hampel J. — Mommsen Th., *Bericht über die Felseninschrift von Trentschin*, AÉ XIII, 1893, 265—266.

[2] Strakosch-Grasmann G., *Geschichte der Deutschen in Österreich-Ungarn I*, Wien 1895, 57.

[3] Ortway Th., *Geschichte der Stadt Pressburg I*, Pressburg 1892, 40—42.

[4] Bél M., *Notitia Hungariae II*, Viennae 1736, 276 n.; Kenner H., *Beiträge zu einer Chronik der archäologischen Funde in der Österreichischen Monarchie, IX. Fortsetzung (1864—1866)*, Archiv für österreichische Geschichte XXXVIII, 1867, 273 n.; Ortway Th., l. c., 34.

[5] Literatúru k tomu pozri: Ondrouch V., *Limes Romanus na Slovensku*, Bratislava 1938, 11—31.

[6] Tóth-Kurucz J., *Leányvár*, A komárommegyi és városi múzeum-egyesület értesitője XX (XI), 1907, 40—48. Ďalšie správy podáva ten istý v spomenutých ročenkách vo zväzkoch: XXI (XIII), 1907, 42 n.; XXII (XIV), 1908, 44 n., XXIII (XV), 190 n. Pozri aj ten istý, *Római nyomok a pannóniai Duna-limes balpartján*, Budapest 1914.

[7] Sasinek F. V., *Najdávnejšie deje Slovenska*, SMSS XI, 1906, 3—14.

[8] Hoening O'Caroll E. — Halaša A., *Púchovské starožitnosti*, SMSS VIII, 1903, 3—23, 111—127; IX, 1904, 35—42; X, 1905, 131—138.

[9] *Mihálik József a rohácskai őstelepről*, AÉ VIII, 1888, 140—147; Mihalik J., *Liptómegye őskori telepei*, Kárpátegyesületi Évkönyv XVI, 1889.

[10] Informáciu o práci a publikáciách M. Kubinyiho pozri v práci P. Čaplovića *Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystercom*, SIA VIII, 1960, 183—198.

[11] Greisiger M., *Zur Vorgeschichte unserer Tátragegend*, Jahrbuch des ungarischen Karpathenvereines 20, 1893, 145—165.

[12] Lipták J., *Bilder aus der Zipser Vergangenheit*, Urgeschichte und Besiedlung der Zips, Kesmark 1935, 36, 37.

[13] Holuby J. L., *Zpráva o „Hradiskách", predhistorickej velikej osade pri Zemanskom Podhradí v Trenčiansku*, SMSS III, 1898, 145—155; Branesik K., *Über die Ergebnisse unserer Grabungen wie auch über prähistorischen Zufallsfunde im Comitate*, Bericht für das Comitat Trencsén, Trencsén 1914, 22—36.

[14] Beninger E., *Der Wandalenfund von Czéke-Cejkov*, Annalen des Naturhistorischen Museums in Wien XLV, 1931, 183—224, tab. VII—XX (tu je uvedená aj všetka staršia literatúra).

[15] Hampel J., *Der Goldfund von Nagy-Szent-Miklós*, Budapest 1885, 152 n. (tu je aj staršia literatúra); Beninger E., *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*, Reichenberg-Leipzig 1937, 148—153, s príspevkom F. Eichlera a celou staršou literatúrou k obidvom ostrovianskym hrobom.

[16] Rómer F., AÉ VII, 1873, 88; Beninger E., *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*, 102—105, tab. 18—19; Bóna I., *Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden*, AAH XV, 1963, 241—243.

[17] Dobiáš J., *Archeologické nálezy jako prameny pro dějiny styků Říma s územím dnešního Slovenska*, OP I, 1922, 65—90.

[18] Šimek E., *Děvín*, PA XXXII, 1920/21, 1—53.

[19] Eisner J., *Výzkum na Děvíně*, OP I, 1922, 57—59; ten istý, *Vykopávky na Děvíně*, Slov. pohľady XXXVIII, 1922, 111—113.

[20] Eisner J., *Drobné nálezy z římského tábora na „Leányváru" u Komárna*, OP II, 1923, 43.

[21] Pozri pozn. 17.

[22] Dobiáš J., *Dva příspěvky k topografii válek markomanských a kvádských*, ČČH XXVII, 1921, 135—156; ten istý, *Epigrafické studie k dějinám a národopisu československého území v době římské*, ČČM XCVI, 1922, 81—98, 213—227; XCVII, 1923, 51—61, 117—125, 220—229; ten istý, *Příspěvek k výkladu Ptolemaiovy mapy Veliké Germanie*, Sborník čs. společnosti zeměpisné XXVII, 1921, 75—82; ten istý, *Ještě jednou k rovnici Laugaricio = Trenčín*, ČČH XXIX, 1923, 457—460; ten istý, *K Tacitově Germanii, kap. 42*, ČČH XXXIV, 1928, 343—348; ten istý, *Římané na naší půdě*, Sborník přednášek proslovených na prvém sjezdu čs. profesorů filosofie, filologie a historie v Praze 3.—7. dubna 1929, Praha 1929, 340—357; ten istý, *Ke stykům zadunajských Germánů s říší římskou*, Pekařův sborník, Praha 1930, 6—20; ten istý, *K chronologii t. řeč. válek markomanských*, Přátelé starožitností československých v Praze J. V. Šimákovi k 60. narozeninám, Praha 1930, 21—38, ten istý, *I Romani nel territorio della Cecoslovacchia odierna*, Gli studi romani nel mondo II, Bologna 1935, 59—91; ten istý, *Několik problémů z nejstarších dějin našeho území*, ČČH XLIII, 1937, 261—300, 475—486, XLIV, 1938, 237—266; ten istý, *Le strade romane nel territorio cecoslovacco*, Roma 1937; ten istý, *K výkladu Tacitovy Germanie, kap. 43*, Listy filologické LXV, 1938, 14—30; ten

istý, *Il limes romano nelle terre della repubblica Cecoslovacca*, Il limes romano VIII, Roma 1938.

[23] Gnirs A., *Zum kartographischen Beiwerk in der Bilderchronik der Marcus-Säule*, Epitymbion H. Swoboda dargebracht, Reichenberg 1927, 28—40; ten istý, *Ein Limes und Kastelle der Römer vor der norisch-pannonischen Donaugrenze*, Sudeta IV, 1928, 120—153; ten istý, *Zur Geschichte der römischen Besatzungen im Lande der Markomannen und der Quaden*, Sudeta V, 1929, 171—174; ten istý, *Výkopy na římském táboru ve Stupavě*, Zprávy Čs. státního archeolog. ústavu 2/3, 1929/30, 9—29, 109—111.

[24] Šimek E., *Poloha sídel Kvádů a Baimů podle údajů Kl. Ptolemaia*, Sborník čs. společnosti zeměpisné XXXVII, 1931, 14—22; ten istý, *Velká Germanie Klaudia Ptolemaia I*, Facultas philosophica universitatis Carolinae pragensis, Sbírka pojednání a rozprav XVI, Praha 1930; II (Spisy filos. fakulty Masarykovy univ. v Brně č. 40), Brno 1935; III (tamže, č. 47), Brno 1949; IV (tamže, č. 49), Brno 1953; ten istý, *Datování Ptolemaiovy Hyfégése*, Historica Slovaca V, 1947, 111—121.

[25] Groh V., *Una interessante scoperta di castello romano in Cecoslovacchia*, Historia I—4, 1927, 190; ten istý, *Scoperta di una villa romana in Cecoslovacchia*, Athenaeum VI, 1928, 190; ten istý, *Les restes du limes romain en Tchécoslovaquie*, Eos XXXII, 1929, 665—668.

[26] Gierach E., *Laugaricio*, WPZ XIX, 1932, 281—285.

[27] Ondrouch V., *Národopisný vývoj Slovenska v I. a II. století po Kr.*, Sborník II. sjezdu československých geografů v Bratislavě 1933, 80—85; ten istý, *O Tacitovu a Ptolemaiovu východní hranici Velké Germanie*, Bratislava VIII, 1934, 13—36; ten istý, *Království Vanniovo (kritický rozbor historických zpráv)*, Bratislava VIII, 1934, 281—341; ten istý, *Příspěvek k osídlení Nízkých Tater a Velké Fatry v době předslovanské*, Bratislava IX, 1935, 526—549; ten istý, *Antická zpráva o Děvině u Bratislavy?*, Bratislava XI, 1937, 48—50; ten istý, *Limes Romanus na Slovensku*, Bratislava 1938.

[28] Křížek F., *Římska lampa z Orosky*, ČMSS XXV, 1933, 45 n.; ten istý, *K římskému milníku z Biskupic*, SMS XIII, 1935, 341—34; ten istý, *Limes romanus na Žitném ostrově*, Bratislava X, 1936, 418—432; ten istý, *Terra sigillata in der Slowakei*, Brünn 1939.

[29] Mitscha-Märheim H., *Vorgeschichtliches aus dem unteren Grantal*, WPZ XI, 1924, 105—117; Mitscha-Märheim H. — Pittioni R., *Zur Besiedlungsgeschichte des unteren Grantales*, MAGW LXIV, 1933, 147—173.

[30] Franz L., *Germanische Funde aus der Gegend von Pistyan*, Karpathenland I, 1928, 97—98.

[31] Kriegler K., *Funde aus dem Waagtal*, Sudeta V, 1929, 123—134.

[32] Richthofen B. F. von, *Germanische Krausengefässe des 4. Jahrhunderts n. Chr. aus der Provinz Oberschlesien und ihre weitere Verbreitung*, Mannus 6, Erg.-Band, 1928, 73—95, 128.

[33] Na pohrebisku v Očkove uskutočnila r. 1934 krátky zisťovací výskum C. Streitová.

[34] Nischer-Falkenhof L., *Kupferzeitliche Keramik von Nyitraludány*, Dolgozatok VIII, 1932, 271—273.

[35] Barta F. J. — Willvonseder K., *Zur ur- und frühgeschichtlichen Besiedlung der Grossen Schütt*, Sudeta X, 1934, 1—22.

[36] Beninger E., *Die Südausbreitung der Einsprossenfibel (mit Beiträgen von H. Freising und F. Wiesinger)*, Sudeta X, 1934, 92—104; ten istý, *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*, Reichenberg-Leipzig 1937.

[37] Pozri pozn. 18 a 19.

[38] Pozri pozn. 23.

[39] Ondrouch V., *Limes Romanus na Slovensku*, Bratislava 1938, 32, obr. 5.

[40] Mádl J., *Nález římské kulturní jámy v cihelně Polákově u Trenčína*, OP VII—VIII, 1928—1929, 66—69; ten istý, *Archeologické nálezy z doby římské na území dnešního Trenčína*, SMSS XXIII, 1929, 130—143.

[41] Archív AÚ SAV, nálezová správa č. 332/33.

[42] Eisner J., *Prehistorický výzkum na Slovensku a v Podkarpatské Rusi r. 1935*, SMSS XXX, 1936, 85; ten istý, *Predhistorický a protohistorický výskum na Slovensku a v Zakarpatskej Ukrajine v rokoch 1918—1938*, SMSS XXXVIII—XLII, 1944—48, 36.

[43] Pasternak J., *Ruské Karpaty v archeologii*, Praha 1928, 62—70, 183—188.

[44] Eisner J., *Sbierka pamiatok pravekých a pamiatok z počiatku doby dejinnej v muzeume v Turčianskom Sv. Martine*, ČMSS XVIII, 1921, 1—21; ten istý, *Žárové pohřebiště ze starší doby římskoprovinciální v Lábu*, OP V—VI, 1926—1927, 53—60; ten istý, *Soupis nalezišť římských mincí na Slovensku a v Podkarpatské Rusi*, Numismatický časopis čs. II, 1926, 21—34.

[45] Za r. 1926 — SMSS XXI, 1927, 7—24; za r. 1927 — SMSS XXII, 1928, 26—40; za r. 1928 — SMSS XXIII, 1929, 111—125; za r. 1929 — SMSS XXIV, 1930, 167—179; za r. 1930 — SMSS XXV, 1931, 139—147; za r. 1931 — SMSS XXVI, 1932, 68—78.

[46] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, Bratislava 1933, 196—233.

[47] Pozri pozn. 44, ČMSS XVIII, 1921, 17.

[48] SMSS XXIV, 1930, 36—38; SMSS XXV, 1931, 3—61; SMSS XXVI, 1932, 16—52; SMSS XXVII—XXVIII, 1933—1934, 30—71; Jankák Š., *Staré osídlenie Slovenska — Dolný Hron a Ipeľ v praveku*, Turč. Sv. Martin 1938.

[49] Beninger E., *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*, Reichenberg-Leipzig 1938.

[50] Neustupný J., *Piešťansko v době římského panství na Dunaji*, Sdělení Museálné společnosti v Piešťanech — vydání č. 4, 1933; ten istý, *Pistyan zur Zeit der Römerherrschaft an der Donau*, Mitteilungen der Musealgesellschaft Pistyan, Ausgabe Nr. 5, 1933.

[51] Zotz F. L., *Ein neues germanisches Fürstengrab aus der Slowakei*, Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit 10, 1934, 264—266; ten istý, *Nachtrag*, tamže 11, 1935, 32; ten istý, *Das Fürstengrab von Stráže bei Bad Pistyan*, Kosmos, Handweiser für Naturfreunde 32, Stuttgart 1935, 1—4.

[52] Eisner J., *Nové nálezy z doby římskoprovinciální na Trnavsku*, SMS XV, 1937, 90—111.

[53] Budaváry V., *Praveké nálezy z Abrahámu pri Seredi v Slovenskom národnom múzeu. Sbierka Karola Godoviča*, ČMSS XXIX, č. 3—4, 1938, 7—17.

[54] Brouček F., *Pohrebište z doby rimskych provincií v Ivánke pri Dunaji*, SMSS XXXII—XXXIII, 1938—39, 145—148.

[55] Bratislava XI, 1937, 124—127.

[56] Pozri pozn. 27.

[57] Oplušťil A., *Strážanský hrob č. II, nález z roku 1939*, Zprávy piešťanskej múzeálnej spoločnosti 11, 1940, 1—7; Zotz L. F., *Ein neues germanisches Fürstengrab in Stráže in der Slowakei*, Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit 15, 1939, 53; ten istý, *Die germanischen Fürstengräber von Strasche*, Nachrichtenblatt für Deutsche Vorzeit 16, 1940, 150—156.

[58] Šemmer V., *Archeologické nálezy v Čáčove (okr. Senica u Myjavy) r. 1937*, SMSS XXXIV—XXXV, 1940—41, 137—139, tab. III—IV.

[59] Beninger E., *Die Quaden*, v práci Reinerth H., *Vorgeschichte der deutschen Stämme II*, Leipzig 1940, 669—741.

[60] Hopfner Th., *Griechisch-lateinisch-deutsches Quellenbuch zur Siedlung und Geschichte der Germanen im böhmisch-mährischen, schlesischen und Karpathenraume*, Stuttgart-Prag 1943.

[61] Ondrouch V., *Rímska stanica v Stupave a rímske stavebné stopy v Pajštúne*, Historica Slovaca I—II, 1940—41, 44—112; ten istý, *Rímske stanice v Stupave a Pajštúne*, Historica Slovaca III—IV, 1945—46, 62—119.

[62] Budinský — Krička V., *Výtvarný prejav slovenského praveku*, Turčiansky Sv. Martin 1947, 56; ten istý, *Zpráva o terénnych výskumoch Štátneho archeologického ústavu v Turč. Sv. Martine, podniknutých v r. 1939—1945*, Historica Slovaca III—IV, 1945—1946, 260—267; ten istý, *Výskumy Štátneho archeologického ústavu v Turčianskom Sv. Martine r. 1946 a 1947*, Historica Slovaca VI—VII, 1948—1949, 169—279.

[63] Filip J., *Pravěké Československo*, Praha 1948, 285—308; Eggers H. J., *Der römische Import im freien Germanien I—II*, Hamburg 1951.

[64] Kolník T., *Popolnicové pohrebište z mladšej doby rímskej v Očkove pri Piešťanoch*, AR VI, 1954, 336, 342—344, 353, 418, 427; ten istý, *Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby sťahovania národov v Očkove pri Piešťanoch*, SlA IV, 1956, 233—300; ten istý, *Nové pohrebiskové nálezy z doby rímskej na Slovensku*, AR XIII, 1961, 822—836, 839—847, 853—854.

[65] Kolník T., *Pohrebisko v Bešeňove (príspevok k štúdiu doby rímskej na Slovensku)*, SlA IX, 1961, 219—300.

[66] Kraskovská Ľ., *Nález žiarových hrobov v Bratislave*, AR VII, 1955, 478, 479, 486, 487, 560, 565, 810.

[67] Kraskovská Ľ., *Popolnicové pohrebisko v Ivanke pri Dunaji*, SlA XIII, 1965, 103—182.

[68] Kraskovská Ľ., *Hroby z doby rímskej v Zohore*, SlA VII, 1959, 99—143; Kolník T., *Germánske hroby zo staršej doby rímskej zo Zohora, Žlkoviec a Kostolnej pri Dunaji*, SlA VII, 1959, 183—186. Monografickú publikáciu nových nálezov zo Stráží odovzdal do tlače B. Svoboda.

[69] Vallašek A., *Hroby z doby rímskej v Kostolnej pri Dunaji*, Sborník FFUK XII (Musaica I), 1961, 57—62; Kolník T., *Nové pohrebiskové nálezy*, l. c.

[70] Kolník T., *Gräberfelder der römischen Kaiserzeit in der Slowakei* (v tlači).

[71] Kolník T., l. c. Staršie nálezy z tejto lokality publikovali: Budaváry V. (pozn. 53), Chropovský B., *Rímsky žiarový hrob z Abrahámu*, AR IX, 1957, 804—812, obr. 315: 6—11; Kolník T., *Ďalšie nálezy z Abrahámu na Slovensku*, AR X, 1958, 526, 527, 535—543.

[72] Veliačik Ľ., *Archeologický výskum v Čiernom Brode (okr. Galanta) v roku 1966*, AR XXI, 1969, 301—319, 427, 428.

[73] Budinský-Krička V., *Výskum na mohylníku v Zemplíne roku 1958*, Referáty za rok 1958, časť II, Liblice 1959, 61—69; ten istý, *Archeologické výskumy a objavy na východnom Slovensku roku 1960*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 294—297; ten istý, *Východoslovenská nížina v praveku*, AR XIII, 1961, 41—49, obr. 33 a 35; ten istý, *Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov sťahovania národov v Prešove*, SlA XI, 1963, 23, obr. 14: 2, 3.

[74] Kolník T., *Gräberfelder*, p. pozn. 70 (v tlači).

[75] Kraskovská Ľ., *Nález rímskeho hrobu v Rusovciach*, AR III, 1951, 160, 161; tá istá, *Rímske pohrebisko I v Rusovciach (pri škole)*, AR XXIV, 1972, 47—51; Pichlerová M., *Rímske pohrebisko II v Rusovciach*, AR XXIV, 1972, 52—58, 109, 110.

[76] Točík A., *Výskum v Čake na Slovensku*, AR III, 1951, 158—160, 171—173, 278—287.

[77] Novotný B., *Výskum Šarovce I*, Pracovná konferencia AÚ ČSAV a AÚ SAV, Liblice 1955, 1—7.

[78] Dekan J., *Výskum na Devíne r. 1950*, AR III, 1951, 164—168, 175, 176, 278, 279, 287, 288; ten istý, *Výskum na Devíne*, Referát na pracovnej konferencii AÚ ČSAV a AÚ SAV v Libliciach 1955; Plachá V., *Z archeologického výskumu Devínskeho hradu v rokoch 1966—70*, AR XXIV, 1972, 73—78, 117, 118.

[79] Kolník T., *Nové sídliskové nálezy z doby rímskej na Slovensku*, AR XIV, 1962, 344—368, 371—380, 385—397, tu je vyznačená i staršia literatúra k výskumu sídlisk a drobnejšie články i správy o sídliskových nálezoch na Slovensku.

[80] Vladár J., *Výskum v Branči pri Nitre v roku 1961*, AR XIV, 1962, 308—326, 331, 332, 334, 335; ten istý, *Archeologický výskum v Branči pri Nitre v rokoch 1961—1962*, AR XVI, 1964, 63—101, 113.

[81] Kolník T., 1962, pozri pozn. 79; ten istý, *Stredné Považie v mladšej dobe rímskej* (nepublikovaná kandidátska práca), Nitra 1964; ten istý, *Chata zo staršej doby rímskej v Nitrianskom Hrádku*, ŠZ AÚSAV 10, 1962, 134—139; Liptáková Z., *Výskum v Dusikárni pri Šali*, AR XV, 1963, 312, 313, 327—340; Pavúk J., *Osídlenie z doby laténskej a rímskej v Bánove na Slovensku*, AR XVI, 1964, 323—336, 349—351; Vendtová V., *Výskum v Slovenských Ďarmotách v roku 1962*, AR XVI, 1964, 347, 348, 354, 355, 357—369.

[82] Kolník T. — Paulík J., *Záchranný výskum na neolitickom sídlisku v Borovciach pri Piešťanoch*, SlA V, 1957, 271—306; tí istí, *Čachtice v praveku*, ŠZ AÚSAV 3, 1959, 87—114; Kolník T., *Praveké osídlenie na dunách severne od obce Bohatá, okr. Hurbanovo*, ŠZ AÚSAV 2, 1957, 53—57, tab. III; ten istý, *Drobné nálezy z územia juhozápadného Slovenska*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 245—259; ten istý, *Sídliskové nálezy z doby rímskej v Bánove pri Nových Zámkoch*, ŠZ AÚSAV 10, 1962, 145—149; ten istý, *Novšie rímsko-barbarské nálezy z Križovian nad Dudváhom*, ŠZ AÚSAV 10, 1962, 139—145; ten istý, 1962, pozri pozn. 79; ten istý, *Sídlisko z mladšej doby rímskej v Červeníku, okr. Trnava*, ŠZ AÚSAV 11, 1963, 113—132; Dušek M., *K otázkam praveného vývoja juhozápadného Slovenska*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 59—82; Pichlerová M., *Nové nálezy z doby rímskej na slovenskom Pomoraví*, AR XIII, 1961, 855—

860, obr. 301, 305, 306; Lichardus J. — Liptáková Z., *Archeologický prieskum trasy ropovodu Družby na úseku Rimavská Sobota—Šaľa v r. 1961*, AR XIV, 1962, 776—793, 803; Ruttkay A., *Nové nálezy z horného Ponitria*, ŠZ AÚSAV 15, 1965, 189—213; Novotná M., *Praveké nálezy zo Zbrojníkov na Slovensku*, AR X, 1958, 304, 309; Novotný B., *Výskum v Pohronskom Ruskove, okr. Levice*, Zborník FFUK XX (Musaica IX), 1969, 19—26; Kraskovská Ľ., *Nálezy z doby rímskoprovinciálnej v Senickom okrese*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 362—367.

[83] Lamiová-Schmiedlová M., *Halštatské a rímske nálezy z Kechneca III*, AR XIII, 1961, 325—334; tá istá, *Výsledky prieskumu v košickej oblasti roku 1960*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 299—303; tá istá, *Hrnčiarska dielňa z doby rímskej v Šebastovciach*, AR XIV, 1962, 800, 806, 807, 809—814; tá istá, *Výskum na sídlisku Seňa III roku 1959*, AR XV, 1963, 340—345, 367; tá istá, *Dve sídliská z doby rímskej na východnom Slovensku*, SlA XI, 1963, 59—86; tá istá, *Nové sídlisko z doby rímskej na východnom Slovensku*, AR V, 1963, 377, 378; tá istá, *Nové nálezy z doby rímskej na východnom Slovensku*, Nové obzory IV, 1962, 29—31; tá istá, *Druhá etapa výskumu v Šebastovciach-Barci*, AR XVIII, 1966, 549; Lamiová-Schmiedlová M. — Bánesz L., *K topografii pravekých nálezísk pri Kechnice a Seni na dolnom Hornáde*, ŠZ AÚSAV 9, 1962, 223, 224, obr. 4.

[84] Pastor J., *Sídliská z počiatkov nášho letopočtu na východnom Slovensku*, AR XII, 1960, 362, 363; ten istý, *Sídlisko v Košťanoch*, AR XIV, 1962, 625—630; ten istý, *Sídlisko v Blažiciach*, AR XII, 1960, 800—810; ten istý, *Sídliskový výskum v Blažiciach*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 83—122; ten istý, *Blažice, Bohdanovce i Hraničná pod Koszycami (wykopaliska w latach 1963—1964)*, AAC VII, 1965, 87—91.

[85] Budinský-Krička V., *Výskum r. 1958 na vrchu Bakhegy v Strede nad Bodrogom*, SlA VIII, 1960, 221; ten istý, *Między Wyhorlatem a pasmem Tokajsko-Preszowskim*, AAC III, 1961, 71, 72; ten istý, *Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov stahovania národov v Prešove*, SlA XI, 1963, 5—58.

[86] Lamiová-Schmiedlová M., *Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei*, SlA XVII, 1969, 403—501; tá istá, *Súpis výskumov z rokov 1945—1968*, Východoslovenský pravek 1, 1970, 139—162.

[87] Petrovský-Šichman A., *Archeologický prieskum stredného Poiplia roku 1965*, ŠZ AÚSAV 7, 1961, 135.

[88] Balaša G., *Praveké osídlenie stredného Slovenska*, Bratislava 1960.

[89] Bánesz L., *Archeologický prieskum v údolí Slanej*, AR XV, 1963, 292.

[90] Nepublikované nálezy z oblasti Senohradu.

[91] Ondrouch V., *Bohaté hroby z doby rímskej na Slovensku*, Bratislava 1957. Ako sa ukázalo, neobsahuje táto štúdia všetky nálezy zo Stráží, pretože časť predmetov z II. hrobu sa dostala do rúk odborníkov až v čase tlače citovanej knihy. Tieto novozískané nálezy, medzi ktorými upútavajú pozornosť najmä štyri strieborné misy, monograficky do tlače pripravil a odovzdal B. Svoboda. Informatívnu správu o jednej z mís uverejnil r. 1968: Svoboda B., *The Silver Lanx as means of propaganda of a Roman Family*, Journal of Roman Studies LVIII, 1968, 124, 125, tab. III—VI

[92] Lamiová-Schmiedlová M., *Spony z doby rímskej na Slovensku*, ŠZ AÚSAV 5, 1961.

[93] Kolník T., *Nové ojedinelé nálezy spôn z doby rímskej a stahovania národov na juhozápadnom Slovensku*, SlA VI, 1958, 380—387; ten istý, *Nový typ spony s peltovite prelamovaným lúčikom a hlavicou z mladšej doby rímskej*, ŠZ AÚSAV 13, 1964, 217—222; ten istý, *Honosné spony mladšej doby rímskej vo svetle nálezov z juhozápadného Slovenska*, SlA XII, 1964, 409—446; ten istý, *K typológii a chronológii niektorých spôn z mladšej doby rímskej na juhozáp. Slovensku*, SlA XIII, 1965, 183—236.

[94] Kolník T., *Die pannonische Keramik mit Stempelverzierung und ihre Einflüsse in der Slowakei*, Epitymbion Roman Haken, Praha 1958, 61—70, tab. XII a XIII.

[95] Kolník T., *Nález hlinenej plastiky a strieborného nákrčníka na sídlisku z mladšej doby rímskej v Červeníku*, AR XVI, 1964, 337—346, 352, 353; Lamiová-Schmiedlová M., *Hrebene z doby rímskej a stahovania národov z východného Slovenska*, Archeologické studijní materiály I, 1964, 191—201.

[96] Kolník T., *Pohrebisko v Bešeňove*, SlA IX, 1961, 219—300.

[97] Kolník T., *Pohrebisko z mladšej doby rímskej v Očkove pri Piešťanoch*, SlA IV, 1956, 233—300.

[98] Kraskovská Ľ., *Hroby z doby rímskej v Zohore*, SlA VII, 1959, 99, 143; Kolník T., *Germánske hroby zo staršej doby rímskej zo Zohora, Žlkoviec a Kostolnej pri Dunaji*, SlA VII, 1959, 145—162.

[99] Kraskovská Ľ., *Popolnicové pohrebisko v Ivanke pri Dunaji*, SlA XIII, 1965, 163—182.

[100] Budinský-Krička V., *Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov stahovania národov v Prešove*, SlA XI, 1963, 5—58.

[101] Lamiová-Schmiedlová M., *Dve sídliská z doby rímskej na východnom Slovensku*, SlA XI, 1963, 59—86.

[102] Pastor J., *Sídliskový výskum v Blažiciach*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 83—122.

[103] Vladár J., pozri pozn. 80.

[104] Kolník T., *Nové pohrebiskové nálezy z doby rímskej na Slovensku*, AR XIII, 1961, 822—836, 839—847, 853, 854.

[105] Kolník T., *Nové sídliskové nálezy z doby rímskej na Slovensku*, AR XIV, 1962, 344—368, 371—380, 385—397.

[106] Kolník T., *Zu neuen römisch-barbarischen Funden in der Slowakei und ihrer Chronologie*, Studia historica slovaca II, 1964, 7—51.

[107] Kolník T., *Stredné Považie v mladšej dobe rímskej I—III*, kandidátska dizertácia, Nitra 1964.

[108] Lamiová-Schmiedlová M., *Juhovýchodné Slovensko v dobe rímskej I—II*, kandidátska dizertácia, Košice 1967.

[109] Kolník T., *Slovensko v susedstve rímskej otrokárskej ríše*, Dejiny Slovenska I, Bratislava 1961, 57—65; ten istý, *Doba rímska a doba stahovania národov*, Slovensko I, Dejiny, Bratislava 1971, 123—155; Lamiová-Schmiedlová M., *Doba rímska*, Pravek vých. Slovenska, Košice 1966, 173—205; Pichlerová M., *Bratislava v dobe rímskej*, Bratislava V, 1969 (1970), 7—22.

[110] Bóna I., *Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden*, AAH XV, 1963, 239—307. Závažnosť tejto

publikácie spočíva predovšetkým v sprístupnení nálezov zo Slovenska (Lovčice, Malacky) a v zhrnutí germánskych nálezov z oblastí na juh od Dunaja, najmä z okolia Neziderského jazera.

[111] Tejral J., *K otázce importu bronzových nádob na Moravu ve starší době římské*, PA LVIII, 1967, 81—134; ten istý, *K otázce postavení Moravy v době kolem přelomu letopočtu*, PA LIX, 1968, 488—518; ten istý, *Zur Chronologie der älteren römischen Kaiserzeit im Lichte mährischer und westslowakischer Bodenfunde*, Zborník FFUK XX (Musaica IX), 1969, 27—60; ten istý, *K interpretaci severovýchodních prvků v hmotné kultuře moravské oblasti na sklonku starší doby římské*, PA LXI, 1970, 184—215; ten istý, *Markomanské války a otázka římského dovozu na Moravu v období po Kommodově míru*, AR XXII, 1970, 389—411; ten istý, *Počátky doby římské na Moravě z hlediska hrobových nálezů*, SZ AÚSAV 18, 1970, 107—192; ten istý, *Příspěvek k datování moravských hrobových nálezů ze sklonku starší a z počátku mladší doby římské*, SlA XIX, 1971, 27—93.

[112] Zeman J., *Severní Morava v mladší době římské — Problémy osídlení ve světle rozboru pohřebiště z Kostelce na Hané*, Praha 1961; ten istý, *Zvláštní rysy vývoje spon z mladší doby římské na Moravě a jihozápadním Slovensku*, PA LII, 1961, 423—429.

[113] Trňáčková Z., *Žárové pohřebiště z pozdní doby římské v Šaraticích*, PA LI, 1960, 561—609.

[114] Godlowski K., *Kultura przeworska na Górnym Śląsku*, Katowice-Kraków 1969, najmä 183—210; ten istý, *The Chronology of the Late Roman and early Migration Periods in Central Europe*, Kraków 1970, 81—89.

[115] Garbsch J., *Die norisch-pannonische Frauentracht im 1. und 2. Jahrhundert*, Münchner Beiträge 11, 1965, 79 nn. Pozri aj Motyková-Šneidrová K., *Noricko-panonská kování opasků a jejich napodobeniny v Čechách*, PA LV, 1964, 350—362.

[116] Thomas S., *Studie zu den germanischen Kämmen der römischen Kaiserzeit*, Arbeits- und Forschungsberichte zur sächsischen Bodendenkmalpflege, 8, 1960, 54—215.

[117] Ulbert G., *Gladii aus Pompeji*, Germania 47, 1969, 68—128, tab. 17—34.

[118] Wielowiejski J., *Kontakty Noricum i Pannonii z ludami północnymi*, Wrocław—Warszawa—Kraków 1970.

[119] Kolník T., *Výskum rímskej stanice v Milanovciach pri Šuranoch v roku 1956*, AR IX, 1957, 800, 816—827, 833—836; ten istý, *Ausgrabungen auf der römischen Station in Milanovce in den Jahren 1956—1957*, Limes Romanus Konferenz Nitra, Bratislava 1950, 27—48.

[120] Mócsy A., *Pannonia*, v: Pauly — Wissowa, *Realencyclopädie der class. Altertumswissenschaft*, Supplementband IX, Stuttgart 1962, 644; Křížek F., *Die römischen Stationen im Vorland des norisch-pannonischen Limes*, Studien zu den Militärgrenzen Roms, Graz 1967, 131—137; Soproni S., *Későrómai katonai őrállomás Hatvan-Gombospusztán*, Dolgozatok Heves megye múltjából, Eger 1970, 26, pozn. 26. Wielowiejski J., *Kontakty Noricum ...*, 157, 170—172.

[121] Swoboda E., *Der pannonische Limes und sein Vorland*, Carnuntum Jahrbuch 1959 (1961), 19—30; ten istý, *Traian und der pannonische Limes*, Carnuntum Jahrbuch 1963/64, 9—20, pozn. 19.

[122] Dobiáš J., *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*, Praha 1964, 187, pozn. 44.

[123] Pflaum H. G., *Deux carrières équestres de Lambèse et de Zana (Diana Veteranorum)*, Libyca III, 1955, 135—154; ten istý, *Du nouveau sur les guerres du Danube à l'epoque de Marc-Aurèle, d'après une inscription récemment découverte à Diana Veteranorum en Numidie*, Comptes rendus de l' Académie des Inscriptions Belles-lettres 1956, 19—23; Dobiáš J., *Nový nápis ze Zany (Diana Veteranorum) a římský nápis na skále trenčínské (CIL III 13439 = Dessau ILS 9122)*, Listy filologické V (LXXX), 1957, 179—196; ten istý, *Nový pramen k dějinám markomanských válek na našem území*, AR IX, 1957, 523—534; Pelikán O., *Rimania na Slovensku a africký nápis*, Naša veda IV, 1957, 448—450; Oliva P., *O významu markomanských válek*, Historie a vojenství, Praha 1957, 498—512; Hošek R., *M. Valerius Maximianus im unteren Donauraum in den Jahren 176—178*, Sborník prací filosofické fakulty brněnské univ. VIII E 4, 1959, 83—92.

[124] *Limes Romanus Konferenz Nitra*, Bratislava 1959. Pozri aj prehľadný súhrn dovtedajšieho limitného bádania na Slovensku: Novotný B., *Limes Romanus in Slovakia and the Futur Tasks of its Investigation*, Historica I, 1959, 297—311.

[125] Svoboda B., *K dějinám římského kastelu na Leányváru u Iže, okres Komárno*, SlA XI, 1962, 397—424; Schmiedlová M., *Výskum v Iži-Leányvári roku 1957*, AR X, 1958, 543—548; Sakař V., *Drobné nálezy z areálu římského kastelu na Leányváru*, SZ AÚSAV 11, 1963, 43—112.

[126] Kraskovská Ľ., *Výskum rímskej stanice v Rusovciach v rokoch 1961 a 1964*, SSNM LXI (História 7), 1967; 37—72.

[127] Dekan J., *Znovuobjavená Gerulata*, Svet vedy XIII, 1966, 143—149; ten istý, *Vykopeme v Rusovciach chrám Jupiterov?*, Krásy Slovenska XLIV, 1967, 404—407; ten istý, *Výsledky výskumu v Rusovciach-Geruláte*, prednáška v Libliciach v marci 1971.

[128] Pozri pozn. 75.

[129] Češka J. — Hošek R., *Inscriptiones Pannoniae Superioris in Slovacia Transdanubiana asservatae*, Spisy UJEP v Brně 125, Brno 1967.

[130] Ondrouch V., *Nálezy keltských, antických a byzantských mincí na Slovensku*, Bratislava 1964; tu je vyznačená aj všetka staršia literatúra. Kolníková E., *Hromadný nález rímskych mincí z Prešova a jeho numizmaticko-historický význam*, Slovenská numizmatika I, 1970, 27—73, tab. I—X; tá istá, *Nálezy rímskych mincí na Slovensku*, kandidátska dizertácia, Nitra 1970.

[131] Křížek F., *Nové nálezy terry sigillaty na Slovensku*, SlA IX, 1961, 301—324; ten istý, *Nové nálezy terry sigillaty na Slovensku (II)*, SlA XIV, 1966, 97—145. Pozri aj Dekan J., *Nálezy včasnej sigillaty v keltských objektoch na Devíne*, Sborník FFUK XII (Musaica I), 1961, 51—56.

[132] Kellner H. J., *Zur Sigillata-Töpferei von Westerndorf I*, Bayerische Vorgeschichtsblätter 26, 1961 (1962), 170; Gabler D., *Westerndorfer und spätrömische Sigillata in Nordpannonien*, Bayerische Vorgeschichtsblätter 31, 1966, 123—133.

[133] Gabler D., *Terra sigillata in dem Ostpannonien benachbarten Barbaricum*, Rei cretariae Romanae fautorum acta VIII, 1966, 5—17; Tejral J., *Markomanské války*

a otázka římského dovozu na Moravu v období po Kommodově míru, AR XXII, 1970, 389—411; Wielowiejski J., *Kontakty Noricum ...*, 55—60.

[134] Völke K., *Zur Volskszahl der Markomannen und Quaden*, Anzeiger für Altertumswissenschaft I, 1948, 127, 128; Horák B., *Geografický a ethnografický obraz českých zemí v době římského císařství*, Rozpravy Československé akademie věd 65—3, řada SV, 1955; Alföldi A., *Wo lag das Regnum Vannianum?*, Südostforschungen XV, 1956, 48—53; Vaněček V., *Keltská a germánsko-římská kapitola dějin státu a práva v Československu*, Právně historické studie III, 1957, 5—72; Oliva P., *Pannonie a počátky krize římského imperia*, Praha 1959; Pelikán O., *Slovensko a rímske impérium*, Bratislava 1960; Perníčka M. R., *Počátky a rozvoj Marobudovy říše*, Sborník prací filosof. fakulty brněnské univ. IX, 1960, řada arch.-klas. ES, 57—72; Kolektív, *Antika v dokumentech II*, Rím-Praha 1961; Dobiáš J., *Das tschechoslowakische Gebiet zur Zeit des römischen Kaisertums*, Historica IV, 1962, 35. Goessler P., *Quadi*, v: Pauly — Wissowa, *Realencyclopädie der class. Altertumswissenschaft XXIV*, 1963, 623—647.

[135] Dobiáš J., *Dějiny československého území před vystoupením Slovanů*, Praha 1964.

[136] Swoboda E., *Traian und der pannonische Limes*, Les empereurs Romains d'Espagne, Colloques Internationaux du Centre National de la recherche scientifique, Sc. humaines, Paris 1965, 195—208; pozri aj Carnuntum Jhb. 1963/64, 9—20.

[137] Na pochybnosti E. Swobodu reagoval u nás iba J. Dobiáš, *Rom und die Völker jenseits der mittleren Donau*, Römische Forschungen in Niederösterreich, Corolla Memoriae Erich Swoboda dedicata, Graz-Köln 1966, 115—120, pozn. 15.

[138] Kolník T., *Neskororimska vojenská stanica v Páci*, AR XXIV, 1972, 59—72, 111—116.

[139] Soproni S., *Adatok a valentinianuskori bélyeges téglák időrendjéhez*, AÉ 85, 1958, 52—55. Najnovšie uvažuje S. Soproni o potrebe včasnejšieho datovania tehál skupiny OFARN.

[139a] Dobiáš J., *Dějiny československého území ...*, 278, 279.

[140] Plachá V., *Z archeologického výskumu Devínskeho hradu v r. 1966—70*, AR XXIV, 1972, 73—78, 117, 118.

[141] K novým výsledkom výskumu sídlisk obšírnejšie pozri: Kolník T., *Nové sídliskové nálezy z doby rímskej na Slovensku*, AR XIII, 1961, 822—836, 839—847, 853, 854; ten istý, *Zu neuen römisch-barbarischen Funden in der Slowakei und ihrer Chronologie*, Studia historica slovaca II, 1964, 7—51.

[142] Predbežnú informáciu o pohrebnom ríte vo svetle nových výskumov pozri: Kolník T., *Nové pohrebiskové nálezy z doby rímskej na Slovensku*, AR XIII, 1961, 822—836, 839—847, 853, 854; ten istý, *Pohrebisko v Bešeňove*, SlA IX, 1961, 239—245; ten istý, *Stredné Považie v mladšej dobe rímskej I, kandidátska dizertácia*, Nitra 1964, 395—457.

[143] Eggers H. J., *Der römische Import im freien Germanien I—II*, Hamburg 1951; ten istý, *Zur absoluten Chronologie der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, JRGZM 2, 1955, 196—244.

[144] Bóna I., l. c. (pozri pozn. 110), 250—255, obr. 1. K problému prenikania prvých germánskych družín do stredodunajskej oblasti pozri aj: Tejral J., *K otázce postavení Moravy v době kolem přelomu letopočtu*, PA LIX, 1968, 508.

[145] Motyková-Šneidrová K., *Žárové pohřebiště ze starší doby římské v Tišicích ve středních Čechách*, PA LIV, 1963, 343—436; tá istá, *Zur Chronologie der ältesten römischen Kaiserzeit in Böhmen*, Berliner Jahrbuch für Vor- und Frühgeschichte 5, 1965, 103—174, tab. 25—27.

[146] Christlein R., *Datierungsfragen der spätlatènezeitlichen Brandgräber Südbayerns*, Bayerische Vorgeschitsblätter 29, 1964, 241—249.

[147] Motyková-Šneidrová K., *Die Anfänge der römischen Kaiserzeit in Böhmen*, Fontes arch. Pragenses 6, Praha 1963; tá istá, *Zur Chronologie ...*

[148] Tejral J., *Zur Chronologie der älteren römischen Kaiserzeit im Lichte mährischer und westslowakischer Bodenfunde*, Zborník FFUK XX (Musaica IX), 1969, 27—60; ten istý, *Počátky doby římské na Moravě z hlediska hrobových nálezů*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 107—192.

[149] Eggers H. J., *Import I*, 171, 172; ten istý, *Eine römische Kasserolle aus der Weser bei Bremen und ihr Kreis*, Bremer archäologische Blätter 4, 1965, 18—37.

[150] Paralelu k strieborným sponám z hrobu 35 v Kostolnej pri Dunaji, ktoré vykazujú veľmi včasné typologické črty (prelamovaný zachycovač s tzv. vzorom kľúčovej dierky na konci, malé, párovo usporiadané a koncentricky puncované očká, rovnomerne široká zadná časť lúčika), poznáme z hrobu A v Bornitz (Voigt Th., *Die Germanen des 1. und 2. Jahrhunderts im Mittelelbgebiet*, Jahresschrift Halle XXXII, 1940, 123 n., tab. XLIV—XLV), datovaného vedrom s obličajovými, naturalisticky stvárnenými atašami typu Eggers 24 výlučne do stupňa B_1. Z hľadiska absolútnej chronológie spôn z Kostolnej pri Dunaji sú dôležité spony z rímskeho tábora Haltern vo Westfálsku (koniec r. 9 n. l.) s mriežkovite prelamovanými zachycovačmi a rovnako pred r. 9 (bitka v Teutoburskom lese) datovateľné spony z Gladbachu (Germania 20, 1936, 36, obr. 1) a z Haffen-Mehr (Stampfuss R., *Vor- und Frühgeschichte des unteren Niederrheins*, v: *Brückenschlag am Niederrhein*, 1965, 60, obr. 17: 3), teda z oblasti priliehajúcej tesne k dolnému Rýnu, ktorá v dôsledku rímskej stratégie po r. 9 n. l. bola pravdepodobne prehlásená za vojenské pásmo a nebola osídlená. Za informáciu ďakujem P. Glüsingovi z Kielu.

[151] K datovaniu spôn s očkami pozri: Ulbert G., *Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe*, Limesforschungen 1, Berlín 1959, 64—65; Jamka R., *Fibule typu oczkowatego w Europie Środkowej ze szczególnym uwzględnieniem ziem polskich*, Materiały starożytne X, 1964, 7—104; Motyková-Šneidrová K., *Žárové pohřebiště ze starší doby římské v Tišicích ve středních Čechách*, PA LIV, 1963, 396—398; tá istá, *Zur Chronologie ...*, 112—116; Nierhaus R., *Das swebische Gräberfeld von Diersheim*, RGF 28, 1966, 102, 103.

[152] Novšie a zásadné stanovisko k datovaniu výrazne členených spôn tvaru Almgren 67 a 68 pozri: Krämer W., *Cambodunumforschungen 1953 I*, Materialhefte zur Bayerischen Vorgeschichte 9, Kallmünz 1957, 76, tab. 14: 1, 2; Ulbert G., *Die römischen Donaukastelle ...*, 66; Kossack G., *Frühe römische Fibeln aus dem Alpenvorland und ihre chronologische Bedeutung für die germanischen Kulturverhältnisse*, Aus Bayerns Frühzeit, München 1962,

125—137; Motyková-Šneidrová K., *Zur Chronologie* . . ., 117, 118; Ambroz A. K., *Fibuly juga jevropejskoj časti SSSR II v. do n. e. — IV v. n. e.*, Svod archeologičeskich istočnikov D1—30, Moskva 1966, 36, tab. 7: 1—3; Tejral J., *Zur Chronologie* . . ., 33, 34.

[153] Tejral J., *K otázce importů bronzových nádob na Moravu ve starší době římské*. PA LVIII, 1967, 96—100.

[154] Werner J., *Kampanisches Bronzegeschirr von Costeşti*, Annuarul Inst. de studii clasice B II (1933—35), Cluj 1936, 164 n.; Eggers H. J., *Import I*, 168, príloha 35, *II*, tab. 9, obr. 92, mapa 30.

[155] I. Bóna (*Beiträge* . . ., 300, 301) považuje tieto vedrá za longobardské výrobky a vidí v nich doklad stykov Longobardov s Kvádmi už na začiatku I. stor. n. l.

[156] Garbsch J., *Die norisch-pannonische Frauentracht* . . ., 1965.

[157] Motyková-Šneidrová K., *Zur Chronologie* . . ., tab. 40.

[158] Beckmann B., *Studien über die Metallnadeln der römischen Kaiserzeit im freien Germanien*, Saalburg Jahrbuch XXIII, 1966, 17, Untergruppe IIa: 9, Untergruppe IIb: 12.

[159] Motyková-Šneidrová K., *Die Anfänge* . . ., príloha 1.

[160] Za láskavé poskytnutie k spracovaniu ďakujem B. Chropovskému.

[161] Tejral J., *K otázce importů* . . ., 93, 94, obr. 6: 1—3; ten istý, *Počátky doby římské* . . ., 138, 146, obr. 2, obr. 8: 1.

[162] Tejral J., *Zur Chronologie* . . ., 37—40.

[163] Simonett Ch., *Tessiner Gräberfelder*, Monographien zur Ur- und Frühgeschichte der Schweiz 3, Basel 1941, 72, obr. 52: 8, tab. 15: 13; Ettlinger E. — Simonett Ch., *Römische Keramik aus dem Schütthügel von Vindonissa*, Veröff. der Gesellschaft pro Vindonissa 3, 1952, 29 n.; Fischer U., *Cambodunumforschungen 1953 II*, Kallmünz 1957, 26, 55, tab. 15: 18a-c, tab. 31; Ulbert G., *Die römischen Donaukastelle* . . ., 49, tab. 7: 3.

[164] K štýlovým zmenám rastlinného ornamentu v I. stor. n. l. pozri: Dragendorff H., *Die arretinischen Vasen und ihr Verhältnis zur augusteischen Kunst*, Bonner Jahrbücher 103, 1898, 87 n., najmä 102, 103; Zahn R., *Glasierte Tongefässe im Antiquarium*, Amtl. Berichte aus den Königl. Kunstsammlungen 35, 1914, 276 n.; Kenner H., *Die Kleinfunde römischer Art*, Carinthia I, 140, 1950, 467, 468, obr. 25.

[165] Nierhaus R., *Das swebische Gräberfeld von Diersheim*, Berlin 1966, 191, 192, 196—198, tab. 38: 1, 2.

[166] Raddatz K., *Der Thorsberger Moorfund. Gürtelteile und Körperschmuck*, Neumünster 1957, 24—28.

[167] Tejral J., *K otázce postavení Moravy* . . ., obr. 1: 13, 14.

[168] Raddatz K., l. c., 27, 28, mapa 2; Motyková-Šneidrová K., *Zur Chronologie* . . ., 137—142, tab. 40.

[169] Motyková-Šneidrová K., l. c.

[170] Wegewitz W., *Die langobardische Kultur im Gau Moswidi zu Beginn unserer Zeitrechnung*, Die Urnenfriedhöfe in Niedersachsen, Bd. II., Heft 1 u. 2, Hildesheim-Leipzig 1937; ten istý, *Der Urnenfriedhof von Ehestorf-Vahrendorf im Kreise Harburg aus der vorrömischen Eisen- und der älteren römischen Kaiserzeit*, Die Urnenfriedhöfe . . ., Bd. 6, Hildesheim 1962, ten istý, *Der Urnenfriedhof von Hamburg-Marmstorf*, Die Urnenfriedhöfe . . ., Bd. 7, Hildesheim 1964; ten istý, *Der Urnenfriedhof von Hamburg-Langenbek*, Die Urnenfriedhöfe . . ., Bd. 8, Hildesheim 1965.

[171] Nissen H. — Koenon C. — Lehner H. — Strack L., *Novaesium*, Bonner Jahrbücher 111/112, 1904; Ritterling E., *Das frührömische Lager bei Hofheim im Taunus*, Nass. Annalen 40, 1912; Ulbert G., *Die römischen Donau-Kastelle Aislingen und Burghöfe*, Limesforschungen 1, Berlin 1959; ten istý, *Das frührömische Kastell Rheingönheim*, Limesforschungen 9, Berlin 1969; pozri aj Krämer W., *Cambodunumforschungen 1953 I*, 76; Kossack G., *Frühe römische Fibeln* . . ., 125—137.

[172] Včasnejšie datovateľné trúbkovité spony tvarov Almgren 74—75 sú iba z oblasti medzi dolnou Labe a Odrou; pozri Müller A. von, *Formenkreise der älteren römischen Kaiserzeit im Raum zwischen Havelseenplatte und Ostsee*, Berlin 1957, 23.

[173] Krämer W., *Cambodunumforschungen 1953 I*, 1957, 76, tab. XIV: 3—7; Ulbert G., *Die Donau-Kastelle* . . ., 66, tab. 59: 7.

[174] Ulbert G., l. c., 68, 105, tab. 60: 13.

[175] Ulbert G., *Das frührömische Kastell Rheingönheim*, 38, 39, tab. 25: 12—15.

[176] Ulbert G., *Gladii aus Pompeji*, Germania 47, 1969, 98—128, najmä 101.

[177] Werner J., *Römische Trinkgefässe in germanischen Gräbern der Kaiserzeit*, Ur- und Frühgeschichte als historische Wissenschaft, Festschrift Wahle, Heidelberg 1950, 168—176.

[178] Kraskovská Ľ., *Hroby z doby rímskej v Zohore*, SlA VII, 1959, 99—143; Kolník T., *Germánske hroby* . . ., SlA VII, 1959, 145—150. Pozri aj Tejral J., *K otázce importů* . . ., PA LVIII, 1967, 112 n., obr. 14; ten istý, *Počátky doby římské na Moravě*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 142 n.

[179] Raddatz K., *Der Thorsberger Moorfund*, Neumünster 1957, 28—30, mapa 3.

[180] Alföldi A., *Wo lag das Regnum Vannianum?*, Südostforschungen XV, 1956, 48—53; Dobiáš J., *Několik problémů* . . ., *Regnum Vannianum*, ČČH XLIV, 1938, 237—255; ten istý, *Dějiny československého území* . . ., 107, 149—154; Filip J., *Obchodní styky Čech s Římem v době Augustově a problém mocenského střediska tehdejších Čech*, AR IV, 1952, 143—154; Fitz J., *A regnum Vannianum kérdéséhez*, Alba Regia II—III, 1961—62 (1963), 207, 208; Gierach E., *König Wannius*, Karpathenland I, 1928, 16—19; Klose J., *Roms Klientel-Randstaaten am Rhein und an der Donau, Beiträge zu ihrer Geschichte und rechtlichen Stellung im 1. und 2. Jahrhundert n. Chr.*, Historiche Untersuchungen 14, Breslau 1934; Kahrstedt U., *Claudius Ptolemaeus und die Geschichte der Südgermanen, 3. Das Regnum Vannianum und die Donau-Germanen in der frühen Kaiserzeit*, Mitteilungen der Präh. Kommission der Akademie der Wissensch. in Wien III—4, 1938, 177—181; Kolář A., *Regnum Vannianum*, Listy filologické XLI, 1934, 331—334; Mócsy A., *Pannonia*, v: Pauly — Wissowa, *Realencyclopädie*, Suplementband IX, Stuttgart 1962, 549; Ondrouch V., *Království Vanniovo, Kritický rozbor historických zpráv*, Bratislava VIII, 1934, 281—303; ten istý, *Boiohaemum a kráľovstvo Vanniovo, Kritický rozbor zpráv*, Bratislava 1952, 51 str., rozmnožený elaborát; Saria B., *Vannianum*

regnum, v: Pauly — Wissova, *Realencyclopädie VIII*, A 1, 1955, 338—346; Schmidt L., *Das Regnum Vannianum*, Hermes XLVIII, 1913, 292—295; Schwarz E., *Über das Reich des Vannius*, Sudeta VII, 1931, 145—155; ten istý, *Wo lag das Swebenreich des Vannius?*, Forschungen und Fortschritte IX, 1933, 35; Swoboda E., *Carnuntum*, Graz-Köln 1958, 207 n., pozn. 5.

[181] Ondrouch V., *Boihaemum a kráľovstvo Vanniovo*, Bratislava 1952, 46—48.

[182] Dobiáš J., *Dějiny československého území*..., 149.

[183] Norické elementy sú zastúpené prevažne v ženských hroboch, čo by mohlo byť indíciou k úvahám o eventuálnych hlbších dôvodoch ich výskytu v najstaršej vrstve pohrebísk na juhozápadnom Slovensku. Týmito problémami sa však hodlám zaoberať na inom mieste.

[184] Dobiáš J., l. c., 153.

[185] Bóna I., *Beiträge zur Archäologie und Geschichte der Quaden*, AAH XV, 1963, 255, 25—263.

[186] Dobiáš J., l. c., 154, pozn. 57; Tejral J., *Počátky doby římské*..., 165, 166.

[187] Kolník T., *Honosné spony z mladšej doby rímskej*..., 409—466.

[188] Kolník T., *Stredné Považie v mladšej dobe rímskej I*, kandidátska dizertácia, Nitra 1964, 320—330.

[189] Pozri pozn. 73. V. Budinskému-Kričkovi ďakujem za súhlas publikovať výber nálezov z tohto pohrebiska.

[190] Lamiová-Schmiedlová M., *Hrnčiarska dielňa z doby rímskej v Šebastovciach*, AR XIV, 1962, 800, 806, 807, 809—814; tá istá, *Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei*, SlA XVII, 1969, 437—455, 458—462.

[191] Blahuta F., *Nálezy na sídlisku 2 v Prešove v rokoch 1961—1962*, ŠZ AÚSAV 11, 1963, 153, 168; ten istý, *Nález hrnčiarskych pecí z neskorej doby laténskej v Prešove*, Nové obzory 5, 1963, 220—223.

[192] Svešnikov I. K., *Mogiľniki lipickoj kuľtury v Ľvovskoj oblasti*, KS IIMK 68, 1957, 63—74. Hroby s podobným „germánskym" inventárom z oblasti lipickej kultúry publikoval i M. Smiszko, *Kultury wczesnego okresu cesarstwa rzymskiego w Małopolsce Wschodniej*, Lwów 1932, najmä z lokalít: Łuczka (20, tab. V: 14, 16—22,) Hryniów (8—13, 64, tab. I, III, IV a XIII, najmä tab. I: 19 a IV: 19, 21).

[193] Căpitanu V. — Ursachi V., *O nouă cetăţuie dacică pe Valea Siretului*, Carpica II, 1969, 93—130, obr. 8, 16, 17, 33—35.

[194] Otázka pôvodu a datovania mohylových násypov v Zemplíne nie je dosiaľ jednoznačne vyriešená. Jamové a urnové hroby lipickej i przeworskej kultúry sa vyskytujú nielen pod mohylami, ale i na ploche mimo nich a vždy sú zahĺbené do podložia. V násype mohýl našli sa iba zvyšky rozrušených hrobov a ani pod jednou mohylou nebol centrálny hrob, patriaci niektorej z uvedených kultúr. Naproti tomu pod vrcholom mohyly 2 bol odkrytý *„detský žiarový hrob so zlomkami prostého hrnca hradištného tvaru"* (Budinský-Krička V., *Výskum na mohylníku*..., 63, pozri pozn. 73) a pod mohylou 4 — ako centrálny a pôvodný (?) hrob — bol staromaďarský kniežací hrob (Budinský-Krička V. — Fettich N., *Altungarisches Fürstengrab aus Zemplín*, v tlači). V násype mohýl sa okrem nálezov z keltsko-dáckej sídliskovej vrstvy z rozrušených hrobov lipickej i przeworskej kultúry sporadicky vyskytujú i črepy z mladšej doby rímskej a miestami i hradištné a včasnostredoveké črepy. Nie je vylúčené, že mohyly sú mladšie ako przeworské hroby a patria k okruhu „karpatských mohýl" (Smiško M. J., *Karpatski kurhany peršoji polovyny I tysjačolitťa našoji ery*, Kyjiv 1960), alebo že niektoré sú slovanského, prípadne staromaďarského pôvodu — z IX. a X. stor. Definitívnu odpoveď na túto otázku môže dať po komplexnom rozbore všetkých nálezov a terénnych situácií iba bádateľ, ktorý sám mohyly preskúmal. Problém presnejšieho datovania a kultúrneho začlenenia zostáva nedoriešený i pri mohylách zistených v Haniske (Rataj J., *Mohyla z doby stěhování národů v Hanisce u Košic*, AR IV, 1952, 278—282, obr. 147, 162—164) a v Belži (Pastor J., *Východné Slovensko na úsvite dejín*, Vlastivedný sborník I, Košice 1955, 132).

[195] Pastor J., *Sídlisko v Blažiciach*, AR XII, 1960, 800—810; ten istý, *Sídliskový výskum v Blažiciach*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 83—122; Lamiová-Schmiedlová M., *Römerzeitliche Siedlungskeramik in der Südostslowakei*, SlA XII, 1969, 467—474.

[196] Csallány D., *Die Bereg-Kultur*, Acta antiqua et archaeologica X, 1966, 87—88. ten istý, *Die Gepiden im IV.—V. Jahrhundert*, Actes du VIIe Congrès des Sciences Préhistoriques et Protohistoriques Prague 1966, 2, Prague 1971, 1008, 1009, tab. XLII.

[196a] Nepublikovaná doktorská dizertácia D. Csallánya.

[197] Buday Á., *Porolissumból*, Dolgozatok II, 1911, 87, obr. 24, 25 a 28; ten istý, *Római villák Erdélyben*, Dolgozatok IV, 1913, 150, obr. 10: 2—7; ten istý, *Római ház maradványai Csákigorbón*, Dolgozatok V, 1914, 60, obr. 11; ten istý, *Porolissumból*, Dolgozatok VI, 1915, obr. 27: 1—4, obr. 28: 1, 2.

[198] Ferenczi A., *Dare de seama asupra săpăturilor arheologice dela Cristeşti*, Anuarul comisiunii monumentelor istorice sectia pentru Transilvania I, 1926—1928, Cluj 1929, 216—217; Filimon A., *Cristeşti (Sangidavaţ)*, Revista de prehistorie şi antichităţi naţionale II—IV, 1940, 89—94; Popescu D., *Cercetări arheologice în Transilvania*, Materiale II, 1956, 113—185, obr. 115: 1—7, obr. 116: 2.

[199] Beninger E., *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, Mannus-Bibl. 51, Leipzig 1931, 17, obr. 3; Csallány D., *Archäologische Denkmäler der Gepiden im Mitteldonaubecken (454—568 u. Z.)*, AH XXXVIII, 1961, 220, tab. CCIV a CCXVIII: 5.

[200] Salamon Á., *Spätrömische gestempelte Gefässe aus Intercisa*, FA XX, 1969, 53—62; vidí spätný vplyv dáckej kolkovanej keramiky z Porolissa.

[201] Kolník T., *Honosné spony z mladšej doby rímskej vo svetle nálezov z juhozápadného Slovenska*, SlA XII, 1964, 427.

[202] Brajčevskyj M. J., *Biľa džerel slovianskoji deržavnosti (socialno-ekonomičnyj rozvitok čerňachivskych plemen)*, Kyjiv 1964.

[203] Budinský-Krička V., *Sídlisko z doby rímskej a zo začiatku sťahovania národov v Prešove*, SlA XI, 1963, 5—58; Lamiová-Schmiedlová M., *Römerzeitliche Siedlungen*..., SlA XVII, 1969, 477—478.

[204] Polla B., *Nálezy z doby rímskej a sťahovania národov v Strede nad Bodrogom*, ZSNM LXIII (História 9), 1969, 187—189, obr. 3: 1, 5, obr. 4: 1, 2, obr. 6: 1, 2, 4, obr. 7: 12—14, 16, obr. 14. Nálezy sa zistili v jame spolu

so železnou kónickou štítovou puklicou; podľa tejto kombinácie nálezov nepovažujem za vylúčené, že ide o symbolický hrob.

[205] Vlassa N., *O pătrundere din vest a dacilor pe teritoriul fostei provincii Dacia, în secolul al IV—lea e. n.*, SCIV 16, 1965, 501—518.

[206] Petrovský-Šichman A., *Osídlenie severného Slovenska od doby laténskej po stredovek*, ŠZ AÚSAV 4, 1961, 181—206; ten istý, *Severozápadné Slovensko v dobe laténskej a rímskej*, Vlastivedný sborník Považia VII, 1965, 53—129; ten istý, *Výskum sídliska z doby rímskej v Divinke pri Žiline*, Vlastivedný sborník Považia VIII, 1966, 7—25.

[207] Hrubec I., *Výskum včasnodejinného sídliska v Sučanoch*, SlA IX, 1961, 209—218.

[208] Čaplovič P., *Púchovské sídlisko Trniny nad Veľkým Bystercom*, AR XII, 1960, 337—345; 349—351; ten istý, *Púchovské sídlisko nad Veľkým Bystercom*, SlA VIII, 1960, 183—216; ten istý, *Púchovské sídlisko v Oravskom Podzámku*, ŠZ AÚSAV 13, 1964, 207—216.

[209] Uhlár V., *Púchovské sídlisko spred Liskovskej jaskyne*, ŠZ AÚSAV 3, 1959, 71—85; ten istý, *Mních pri Ružomberku v pravieku a včasnej dobe dejinnej*, ŠZ AÚSAV 4, 1961, 139—180.

[210] Točík A., *K otázke osídlenia juhozápadného Slovenska na zlome letopočtu*, AR XI, 1959, 841—874.

[211] Žiaľ, referáty o jednotlivých navštívených lokalitách boli publikované iba ako rozmnožené texty. Informáciu o exkurzii pozri: Točík A., *Konferencia o osídlení Slovenska v dobe rímskej*, Věstník Československé akademie věd 71, 1962, 97—99.

[212] Pieta K., *Severné Slovensko v dobe laténskej a rímskej — púchovská skupiny*, nepublikovaná diplomová a doktorská práca, Brno 1964 — Nitra 1968; uverejnený bol iba výťah z tejto práce: ten istý, *Púchovská kultúra*, Zprávy ČSSA VIII, 1966, 30—40.

[213] Pieta K., *Zisťovací výskum v Liptovskej Mare*, AR XIX, 1967, 618—630; ten istý, *Archeologický výskum Liptova v rokoch 1965—1968*, Liptov 1, Vlastivedný zborník, Liptovský Mikuláš 1970, 101—114; ten istý, *Die Höhensiedlungen der Púchover Gruppe bei Liptovská Mara*, AR XXIII, 1971, 326—334; ten istý, *Osídlenie zo staršej doby rímskej v Liptovskej Mare*, AR XXIV, 1972, 34—36.

[214] Moravčík J., *Najnovšie nálezy v okrese Žilina*. Vlastivedný zborník Považia X, 1970, 5—26, tab. IV: 7.

[215] B. Novotný zistil pri výskume v Dolnom Smokovci v polohe Búrich zvyšky fortifikácie s drevenou a kamennou konštrukciou z konca doby laténskej a začiatku doby rímskej — Novotný B., *Výskum vo Veľkej Lomnici, okr. Poprad*, AR XXIV, 1972, 16. Stopy osídlenia z doby rímskej zistil aj A. Vallašek pri výskume Spišského hradu r. 1970 (nepublikované).

[216] Budavári V., *Zpráva o prírastkoch archeologického oddelenia SNM v Turč. Sv. Martine (nadobudnuté r. 1935)*, ČMSS XXXII, 1941, 8—12; Bárta J., *K otázke pravekého osídlenia Liskovskej jaskyne v Chočskom pohorí*, Geografický časopis SAV VII, 1955, 185—193; ten istý, *Jaskyne Netopierska a Kaplnka v Nízkych Tatrách a ich rímske osídlenie s antropologickými nálezmi*, SlA III, 1955, 286—301; ten istý, *Zur Problematik der Höhlensiedlungen in den slowakischen Karpaten*, AAC II, 1961, 5—39.

[217] Bialeková D. — Pieta K., *Zisťovací výskum v Hradci, okr. Prievidza*, SlA XII, 1964, 447—466.

[218] Pieta K., *Osídlenie zo staršej doby rímskej v Liptovskej Mare*, AR XXIV, 1972, 34—36.

[219] Novotný B. — Kovalčík R., *Katalóg archeologických pamiatok Spiša 1*, Vlastivedná miestnosť Spišské Podhradie, Bratislava-Poprad 1969, 9, 18, tab. XV: 316.

[220] Pieta K., *Archeologický výskum Liptova v rokoch 1965—1968*, Liptov 1, Vlastivedný zborník, Liptovský Mikuláš 1970, obr. 9: 2, 5.

[221] Pieta K., pozri pozn. 213; Točík A., pozri pozn. 210.

[222] Pozri napr.: Povala G., *Sídlisko z doby rímskej v Slovenskom Pravne*, ŠZ AÚSAV 13, 1964, 223—230.

[223] Pieta K., *Sídlisko z doby rímskej v Beluši* (v tlači).

[224] Lamiová-Schmiedlová M., *Spony z doby rímskej na Slovensku*, ŠZ AÚSAV 5, 1961, 44—52.

[225] Lamiová-Schmiedlová M., l. c., 55, 56.

[226] Pozri pozn. 141.

[227] Barkóczi L., *Die Naristen zur Zeit der Markomannenkriege*, FA IX, 1957, 91—99. Pozri aj Dobiáš J., *Expeditio Naristarum*, Listy filologické VI (LXXXI), 1958, 65—68; VII, 1959, 22—31.

[228] Kellner H.—J., *Expeditio Burica*, Festschrift für Max Spindler, München 1969, 25—29.

[229] Zwicker W., *Studien zur Markussäule 1*, Amsterdam 1941, 14 n.

[230] Neustupný J., *Příspěvky k době stěhování národů v karpatské kotlině*, OP IX, 1931, 11—17.

[231] Beninger E., *Der westgotisch-alanische Zug nach Mitteleuropa*, Mannus-Bibl. 51, Leipzig 1932; ten istý, *Die germanischen Bodenfunde in der Slowakei*, Reichenberg-Leipzig 1937, 53—57, 137—146.

[232] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, Bratislava 1933, 234—238; ten istý, *Hrob z doby stěhování národů v Hulu (okr. Vráble)*, Bratislava X, 1936, 177—184; ten istý, *Neue völkerwanderungszeitliche Funde aus der Slowakei*, Germania 22, 1938, 31, 32; ten istý, *Germanische Silberfibeln des 5. Jahrhunderts in der Slowakei*, Germania 22, 1938, 250—252; ten istý, *Zwei Spangenhelme vom Baldenheimer Typus*, IPEK 13—14, 1939/40, 145—148; ten istý, *Dvě přilby typu baldenheimského z Poiplí*, Historica Slovaca III—IV, 1945—46, 5—30.

[233] Budinský-Krička V., *Predhistorické a ranodejinné nálezy v Leviciach*, AR II, 1950, 153—158, 283; ten istý, *Hroby z doby rímskej a stahovania národov v Kapušanoch (okr. Prešov)*, SlA V, 1957, 356—362; ten istý, *Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov stahovania národov v Prešove*, SlA XI, 1963, 5—58.

[234] Pastor J., *Košice v praveku II*, Svojina 3, 1949, 190—195.

[235] Krakovská Ľ., *Hroby z doby stahovania národov na Žitnom ostrove, Slovensko*, AR III, 1951, 320, 321, obr. 218; tá istá, *Nálezy z doby stahovania národov na západnom Slovensku*, AR XV, 1963, 693—700, 709.

[236] Točík A., *Nové nálezy z doby stahovania národov na juhozápadnom Slovensku*, ŠZ AÚSAV 9, 1962, 187—218. Akiste nedopatrením boli pri publikovaní týchto nálezov opomenuté výsledky antropologických analýz E. Vlčka, publikované už v r. 1957 (p. pozn. 243). Do práce A. Točíka vkĺzli i niektoré omyly: napr. na str. 188 uvádza autor, že *„na výskume v Bešeňove sa v r. 1959 odkryli ešte ďalšie dva hroby (z XII. a XIII. stor.)"*, správne

má byť: *„hroby č. XII a XIII"*. Na plánku pohrebiska Bešeňov na obr. 1 majú hroby IX a XI to isté označenie — IX, t. j. hrob XI chýba. Spony s trojuholníkovitou hlavicou, rombickou nôžkou a krátkym, oblúkovite klenutým lúčikom sa označujú ako *„kolienkovité spony"* (s. 195, 202, 209). V informácii o nálezoch z Veľkého Peseka sa píše: *„obsahoval dve strieborné pozlátené náušnice* (!) *s hlavicou a pätkou zdobenou klinovým ornamentom . . ."*; toto tvrdenie sa opakuje aj v nemeckom resumé na str. 216. Na str. 210 o tých istých nálezoch uvádza: *„. . . so sponami s rombickou hlavicou* (!) *i pätkou"* (hlavica je polkruhovitá). Na str. 211 v pozn. 12 sa doslovne uvádza: *„B. Chropovský pri výskume kalenderberského mohylníka v Reci (okr. Bratislava-vidiek) odkryl kostrový hrob z doby sťahovania národov* (?), *datovaný norickou sponou do I. stor. n. l."*.

[237] K problému určenia počtu hrobov z doby sťahovania národov v Abraháme pozri: Kolník T., *Včasnostredoveké pohrebisko v Abraháme, okr. Trnava*, Sborník Národního muzea v Praze (v tlači).

[238] Werner J., *Beiträge zur Archäologie des Attila-Reiches I—II*, München 1956; ten istý, *Studien zu Grabfunden des V. Jahrhunderts aus der Slowakei und der Karpatenukraine*, SlA VII, 1959, 422—438.

[239] Párducz M., *Archäologische Beiträge zur Geschichte der Hunnenzeit in Ungarn*, AAH XI, 1959.

[240] Svoboda B., *Čechy v době stěhování národů*, Praha 1965.

[241] Bialeková D., *Nové včasnoslovanské nálezy z juhozápadného Slovenska*, SlA X, 1962, 92—148.

[242] Budinský-Krička V., *Sídlisko z doby rímskej a zo začiatkov sťahovania národov v Prešove*, SlA XI, 1963.

[243] Vlček E., *Anthropologický materiál z období stěhování národů na Slovensku*, SlA V, 1957, 402—434.

[244] R. 1963 napísal A. Ruttkay na FFUK v Bratislave diplomovú prácu *Archeologický materiál z obdobia sťahovania národov na Slovensku*, nebola však publikovaná (ani výťah z nej).

[245] Nové vedenie AÚ SAV zaradilo systematické bádania o dobe sťahovania národov do úloh štátneho plánu v päťročnici 1971—75.

[246] Petrovský-Šichman A., *Výskum slovanských mohylníkov v okolí Žiliny*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 193—210, obr. 11; 13.

[247] Kolník T., SlA IV, 1956, 278, 279, tab. V.

[248] Kolník T., AR XIV, 1962, 380, obr. 132: 1, 2, 6.

[249] Veliačik L., AR XXI, 1969, 427—428, tab. I: 4, tab. II: 1, 4, 6; J. Eisner (Germania 22, 1938, 32) predpokladal na základe výskytu neskorých keramických foriem v rozrušených hroboch, že tu ide o kostrové pohrebisko z doby sťahovania národov.

[250] Svoboda B., *Čechy v době stěhování národů*; Praha 1965, 170 n., tab. LXII: 1, 3, 5, LXIII: 1, 4, 5, LXX: 1, 4, LXXI: 10, LXXII: 12, LXXXVI: 1, 16, XC: 12; XCII: 10, 11.

[251] Bialeková D., *Nové včasnoslovanské nálezy z juhozápadného Slovenska*, SlA X, 1962, 130 n., obr. 43: 2, obr. 48: 1, 2, 6.

[252] Okrem uvedenej keramiky sa v hroboch našli zlomky dvojstranného hrebeňa, rôznofarebné sklené perly, železné nožíky, pracka a železná samostrelová spona s podviazanou nôžkou.

[253] Kolník T., SlA IX, 1961, 263; Točík A., ŠZ AÚSAV 9, 1962, 188—192.

[254] Alföldi M. R., *Schmucksachen*, Intercisa II, Budapest 1957, 431—433, obr. 93: 2.

[255] Kolník T., *Nové sídliskové nálezy*, AR XIV, 1962, 361, 362, obr. 131: 2, 4.

[256] Kolník T., *Neskororímska vojenská stanica v Páci, okr. Trnava*, AR XXIV, 1972, 59,—72, 111—116.

[257] Kolník T., *Výskum rímskej stanice v Milanovciach pri Šuranoch v r. 1956*, AR XI, 1957, 823, obr. 340: 6, 8, 9; ten istý, *Ausgrabungen auf der römischen Station in Milanovce in den Jahren 1956—1957*, Limes Romanus Konferenz Nitra, Bratislava 1959, 38—40.

[258] K výskytu, datovaniu i etnickému určeniu tejto keramiky: Póczy K., *Keramik*, Intercisa II, Budapest 1957, 77—80.

[259] Alföldi A., *Leletek a hun korszakból és ethnikai szétválasztásuk — Funde aus der Hunnenzeit und ihre ethnische Sonderung*, AH IX, 1932, 42, 51 n., tab. XXIX—XXXI.

[260] Sakař V., *Drobné nálezy z areálu římského kastelu na Leányváru (výzkum 1955—1956)*, ŠZ AÚSAV 11, 1963, 64, tab. VIII: 8—10, 12, XIV: 8.

[261] Kolník T., *Výskum rímskej stanice v Milanovciach pri Šuranoch v roku 1956*, AR IX, 1957, 823, obr. 340: 6, 8, 9.

[262] Za láskavú informáciu ďakujem doc. dr. J. Dekanovi.

[263] Thomas E. B., *Die römerzeitliche Villa von Tác-Fövenypuszta*, AAH VI, 1955, 123, tab. LIII: 1—5; tá istá, *Römische Villen in Pannonien*, Budapest 1964, 322, tab. CCIX, tu pripúšťa už výskyt tejto keramiky koncom IV. stor.

[264] Nález fragmentu nádoby s bohatou vlešťovanou výzdobou z neďalekých Krížovian nad Dudváhom (okr. Trnava) potvrdzuje, že tzv. hunsko-germánska vlna osídlenia sa dotkla i tejto oblasti a že táto keramika nebola ani v trnavskej oblasti neznáma. Kolník T., *Novšie rímsko-barbarské nálezy z Križovian nad Dudváhom*, ŠZ AÚSAV 10, 1962, 141, obr. 3: 13.

[265] Plachá V., pozri pozn. 140.

[266] Werner J., SlA VII, 1959; 428—431, tab. VI: 5—12; tu je aj ich súpis. Novší nález pribudol z Pobedima (Bialeková D., *Nález spony z doby sťahovania národov v Pobedime*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 368—369, obr. 1).

[267] Werner J., l. c., 429, obr. 4; Točík A., ŠZ AÚSAV 9, 1962, l. c., 209, 210.

[268] Kolníková E., *Nález neskororímskych solidov v Bíni, okr. Nové Zámky (K minciam z doby sťahovania národov na Slovensku)*, Numizmatický sborník X, 1967—68, 5—50. Vázovitá, na kruhu vytočená nádoba, v ktorej sa mince našli, je bez výzdoby.

[269] Kraskovská Ľ., AR XV, 1963, 693—700, 709.

[270] Werner J., *Die Langobarden in Pannonien, Beiträge zur Kenntnis der langobardischen Bodenfunde vor 568*, München 1962.

[271] Eisner J., IPEK 13—14, 1939/40; ten istý, Historica Slovaca III—IV, 1945—46.

Übersicht und Stand der Erforschung der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit

Titus Kolník

Die bisherige Forschung hinsichtlich der römischen Kaiserzeit (I.—IV. Jh.) und der Völkerwanderungszeit (V. und erste Hälfte des VI. Jh.) kann nach dem Autor in drei qualitativ unterschiedliche Hauptperioden aufgegliedert werden.

Die erste Periode, gekennzeichnet durch Zufallsfunde und Rettung der effektvollsten Funde, ihre Eingliederung in die Bestände des Ungarischen Nationalmuseums zu Budapest oder der Wiener Museen, ihre grundlegende Klassifizierung und informative Veröffentlichung in heimatkundlichen Fachzeitschriften, umgrenzte der Autor mit der Zeitspanne von den uranfänglichen Interessen an Denkmälern der römischen Kaiserzeit bis zum J. 1918.[1-16]

Die zweite Forschungsperiode umfaßt die Jahre von 1918 bis 1952; charakterisiert ist sie durch eine bereits ziemlich zielbewußte Bergung archäologischer Funde und ein spezialisiertes Herantreten zu ihrer Wertung. J. Dobiáš,[21, 22] später V. Ondrouch,[27] F. Křížek[28] und weitere[25-26] richten ihre Aufmerksamkeit insbesondere auf historische Berichte, Limesdenkmäler und römische Importe. Der Archäologe J. Eisner[37, 44-47] und seine Mitarbeiter, namentlich Š. Janšák[48] und V. Budinský-Krička[53, 62] gehen den Weg von der systematischen Ansammlung der Bodenfunde über ihre Klassifizierung bis zur allgemeinen historischen Wertung.

In den zwanziger bis dreißiger Jahren dieses Jahrhunderts wurden die römerzeitlichen Funde aus der Slowakei zum Gegenstand des Interesses auch bei deutschen Forschern, insbesondere bei den Österreichern.[28-35] Am intensivsten und zielbewußtesten widmete sich der Problematik der germanischen Besiedlung der Slowakei E. Beninger.[36] In jener Zeit entstanden auch die ersten synthetischen Arbeiten über Funde aus der römischen Kaiserzeit und der Völkerwanderungszeit von J. Eisner,[46] E. Beninger[49, 50] und V. Ondrouch.[27] Von diesen ist die Studie J. Eisners am treffendsten und vielseitigsten. Die Schlußfolgerungen in seinen Arbeiten gelten in vieler Hinsicht bis heute. In chronologischen Fragen ist die Arbeit E. Beningers am tiefsten fundiert.[49]

Die dritte Periode setzt in den fünfziger Jahren nach der Gründung des Archäologischen Institutes der SAW zu Nitra ein. Sie hebt sich durch die Tendenz zu einer zielbewußten Gewinnung von größtmöglichsten Materialfonds und von Geländebeobachtungen, zuerst durch Rettungs-, später durch systematische Grabungen hervor.[64-90] Eine Begleiterscheinung der enormen Gewinnung von Neufunden (über 1000 Gräber und etwa 300 Siedlungsobjekte) ist das Fehlen großer synthetischer Studien. Es dominieren entweder monographische Aufarbeitungen einzelner Fundgattungen,[91-95] oder kleinerer Abdeckungen von Gräberfeldern und Siedlungen[96-101] und eventuell auch Vorberichte über die Ergebnisse größerer Grabungen.[102, 103]

Die monographischen Bearbeitungen der einzelnen Bereiche befinden sich in Manuskripten.[107, 108] Die in dieser Periode publizierten synthetischen Übersichten über die römische Kaiserzeit sprengen nicht den Rahmen von wissenschaftlich-populären, bzw. Lehrbucharbeiten.[108, 109]

Die Studien von J. Tejral[111] eröffnen die Epoche einer neuen Synthese, für die eine von dem Autor dieses Beitrages vorbereitene kritische Veröffentlichung aller Grab- und Siedlungsverbände aus der römischen Kaiserzeit auf slowakischem Gebiet eine gute Grundlage bilden wird.

Römische Kaiserzeit

Kulturell und wahrscheinlich auch ethnisch zerfällt das Gebiet der Slowakei in vier eigenständige, mehr oder weniger selbständige Bereiche: A) der schmale Streifen am Nordufer der Donau mit den Limesbauten und mit provinzial-römischer Besiedlung; B) die Südwestslowakei, überwiegend von germanischen Quaden besetzt; C) die Ost- (teilweise auch Südost-) slowakei mit fortbestehender kelto-dakischer Besiedlung, überschichtet mit germanischer (wandalischer) Bevölkerungswelle und an der Neige der römischen Kaiserzeit ebenfalls mit einem Ethnikum, dessen archäologische Äußerungen gewisse Ähnlichkeiten auch mit den ältesten slawischen Denkmälern aufweisen; D) die gebirgige Nord- und Mittelslowakei, die mit Trägern der sog. Púchover Kulturgruppe besiedelt gewesen ist.

A) Zu den länger bekannten provinzial-römischen Objekten in der Slowakei (Stupava, Devín, Leányvár-Celemantia) kamen in den 50er Jahren zwei Stationen im Innern der Südwestslowakei hinzu: Milanovce[119–122] im Nitratal und Pác im Waagtal.[138] Ihre Erbauung setzt der Autor unter Valentinianus I. voraus und bringt sie mit der Information des Ammianus Marcellinus (XXIX, 6, 2) über den Bau der sog. *praesidiaria castra* im „Quadenlande selbst" in Zusammenhang. Auf Grund der Existenz von drei Bauphasen in Pác, schließt er auch etwas ältere Datierung nicht aus.

Hinsichtlich der Erforschung der Geschichte Pannoniens bedeuten die Abdeckungen von Bauten und Gräberfeldern in Rusovce-Gerulata am rechten Donauufer einen Beitrag.[126–128]

B) Die Grabungen auf Siedlungen und Gräberfeldern in der Südwestslowakei lieferten neue und grundsätzliche Erkenntnisse zu den Siedlungsformen[141] und auch zum Bestattungsritus[142] der Quaden. Die Funde aus ihnen während der letzten 15 Jahre übertreffen quantitativ und qualitativ vielfach die bekannten Altfunde aus der römischen Kaiserzeit der Slowakei und auch des benachbarten Mährens und Niederösterreichs, also von Ländern, die einen integralen Bestandteil der germanischen Ökumene nördlich der mittleren Donau gebildet haben.

Von der vorläufigen Analyse der einzelnen Gräberfelder, insbesondere der Fundkombinationen, und dem gegenseitigen Vergleich der Gräberfelder in Kostolná pri Dunaji, Sládkovičovo und Abrahám ausgehend, kann man in dem Bereich, der tatsächlich eine Mikroregion darstellt (alle liegen im Bezirk Galanta, im Umkreis von nicht ganz 20 km) schon heute ein Bild von den germanischen Besiedlungsanfängen nördlich der mittleren Donau skizzieren und eine ziemlich detaille Chronologie der älteren römischen Kaiserzeit aufstellen. Auf Grundlage der Analyse von Funden aus dem Piešťaner Gebiet, namentlich aus dem Gräberfeld von Očkov, den reichen Fürstengräbern in Stráže und dem umfangreichen Siedlungskomplex in Pobedim, kann wieder für die Südwestslowakei eine Chronologie der jüngeren römischen Kaiserzeit ausgearbeitet werden.

Der gegenseitige Vergleich beider angeführten Mikroregionen zeigt, daß für die Südwestslowakei die Eggersche[143] Periodisierung der römischen Kaiserzeit in zwei Hauptabschnitte am geeignetsten ist: in die ältere (Stufen B_1 und B_2) und in die jüngere (Stufen C_1—C_3), mit einer kurzen dazwischenliegenden Übergangsstufe während der Markomannenkriege, bzw. kurz vor und nach ihnen (Stufe B_2/C_1).

Für den ältesten germanischen Fundkomplex aus der Südwestslowakei hält man das Kriegergrab aus Cífer. Nach I. Bóna[144] stammt es noch aus der Zeit um das J. 50 und ist ein Beleg für die Beteiligung der ostgermanischen oder wandalischen Söldner am bojisch-dakischen Krieg Mitte des I. Jh. v. u. Z. Das Problem der Deutung dieses Fundes ist als offen zu betrachten; gegenwärtig scheint es wahrscheinlicher zu sein, daß der Fund der ersten germanischen Besiedlungswelle vom Beginn unserer Zeitrechnung zuzuweisen ist. Das Fehlen der für die latènezeitlich-römische Eggersche Übergangsstufe A typischen Funde (z. B. die Funde des älteren Horizontes des Gräberfeldes von Tišice:[145] die sog. geschweiften Fibeln, die frühesten Varianten der kräftig profilierten Fibeln, die scharf profilierten Situlen vom Plaňaner Typus) ist auf den frühgermanischen Gräberfeldern der Südwestslowakei und der angrenzenden Gebiete sicherlich weder ein Zufall, noch auf eine Forschungslücke zurückzuführen, sondern muß einen konkreten historischen Hintergrund wie auch chronologische Gründe und Bedeutung haben.[146]

Der älteste Horizont der verläßlich faßbaren germanischen Funde im südwestslowakischen Milieu geht aus der Stufe B_1 im böhmischen Elbgebiet, und zwar aus ihrer ältesten Phase hervor (B_1 Phase I und teilweise Phase II von K. Motyková-Šneidrová[147] oder die sog. „böhmische" Phase der Stufe B_1 nach J. Tejral[148]).

In der angeführten Phase B_{1a} liegen die Anfänge aller drei Gräberfelder der südwestslowakischen germanischen Siedlungskonzentration östlich der Kleinen Karpaten: Sládkovičovo (Grab 34 — Abb. 14, Grab 69 — Abb. 12: 1—4), Abrahám (Grab 81 — Abb. 12: 27—31, Grab 100 — Abb. 12: 5—13) und Kostolná pri Dunaji (Grab 35 — Abb. 12: 14—26, wahrscheinlich auch Grab 10 — Abb. 15: 9, Abb. 17: 1, 2).

Ausgeprägte chronologische Anhaltspunkte bilden in diesen Gräbern die Funde von Bronzekasserollen mit Schwanenkopfbügel (die ältesten massiven Varianten des Typs Eggers 131 — Abb. 12: 1, 14),[149] die Varianten der Augenfibeln mit geschlossenen Augen und mit kreisförmig oder kombiniert durchbrochenem Nadelhalter der Varianten Almgren 47/48 (Abb. 12: 2, 17)[150] und die breiten Augenfibeln der Form Almgren 45

(Abb. 12: 3, 6, 30, Abb. 13),[151] die in Kombination mit den vorigen Fibeln oder mit jüngeren Varianten der kräftig profilierten Fibeln der Form Almgren 67 (bzw. der Zwischenform Almgren 67/68) mit stufenartig durchbrochenen Mustern im Nadelhalter oder in Kombination mit rundem Loch (Abb. 12: 28, 31) vorkommen.[152] Die angeführten Typen begleiten in den Fundverbänden weitere Denkmäler aus der frührömischen Kaiserzeit: importierte Bronzegefäße (frühe Bronzekasserollen mit mondartigem Loch[153] mit thyrsosverziertem Griff[154] — Typ Eggers 137 [Abb. 12: 14], Becken des Typs Poggendorf — Eggers 92 [Abb. 12: 18, 19], Bronzekessel mit eisernem Rand[155] — Typ Eggers 6 [Abb. 12: 25]), frühe norisch-pannonische Gürtelbeschläge[156] (Gürtelbeschläge — Typ Garbsch B 7, Variante 5, durchbrochene Gürtelbeschläge — Typ Garbsch B 1, Gürtelschließen mit einem oder zwei Köpfen — Typ Garbsch G 1c, G 2d [Abb. 12: 5, 24], Entenbügel mit Scharnier — Typ Garbsch E 3a [Abb. 12: 13, 20], profilierte Riemenzungen — Typ Garbsch R1, R2 [Abb. 12: 7, 23], Kähnchenbeschläge — Typ Garbsch K a [Abb. 12: 16], hutartige Niete [Abb. 12: 21]), manche Nadeln (mit einfachem halbkugeligem Kopf — Typ Motyková-Šneidrová 24/1965,[157] profilierte Nadeln mit durchbrochenem Kopf oder länglichtonnenförmigem Durchbruchselement — Typ Motyková-Šneidrová 57/1965 Abb. 12: 26),[158] „vasenförmige" Blechbeschläge — Typ Motyková-Šneidrová 23/1965, Armband mit kugelförmig verdickten Enden, Eisenmesser mit profiliertem Griff und Öse am Ende (Abb. 12: 29), ausgeprägte Frühformen von Keramik der Stufe Dobřichov-Pičhora (z B. Töpfe mit teilweise fein aufgerauhter Oberfläche — Form Motyková-Šneidrová 17/1965 [Abb. 15: 2, 3], mit vertikal eingeglätteten Bändern [Abb. 15: 6], Töpfe mit unregelmäßig verteilten Kammstrichmustern [Abb. 12: 27], Terrinen mit senkrechten Strichmustern — Form Motyková-Šneidrová 24/1963,[159] Vasen mit Leisten und horizontal gegliedertem Oberteil [Abb. 15: 5, 8], und Vasen mit deutlichen Latènetraditionen [Abb. 12: 10, Abb. 15: 1]; Derivate von Trichterbechern des Plaňaner Typus).

In den Anfangshorizont der germanischen Funde B_{1a} läßt sich durch die Fibel der Form Almgren 19 auch das vereinzelte Körpergrab aus Reca (Bez. Galanta) eingliedern.[160] In den Gräbern, die eindeutig in den Horizont B_{1a} gewiesen werden können, kommen außergewöhnlich wenige Waffen vor. Der gemeinsame Nenner aller in die Phase B_{1a} gereihten Komplexe ist, daß man sämtliche ohne Ausnahme im frühen Milieu der Stufe Dobřichov-Pičhora antreffen könnte, das allgemein als Äußerung der Siedlungsagglomeration der Markomannen in der Regierungszeit Marbods während der ersten zwei Jahrzehnte u. Z. betrachtet wird.

Die Dauer der Phase B_{1a} im westslowakisch-niederösterreichisch-südmährischen Milieu umgrenzt der Autor von der spätaugusteischen Zeit (±10 u. Z.) bis zur frühtiberischen (ungefähr 25/30 u. Z.).

Beinahe kontinuierlich, ohne wahrnehmbare schärfere Grenzen erwächst aus der Phase B_{1a} ein Fundhorizont, den der Autor als Phase B_{1b} bezeichnet (teilweise deckt er sich mit der Phase II und III der Stufe B_1 von K. Motyková-Šneidrová und nimmt den Beginn der II. Phase der frührömischen Epoche nach J. Tejral ein). Am Südrand des Trnavaer Lößplateaus kam es in dieser Phase zu einer großen Besiedlungskonzentration, die nicht nur in den Gräberfeldern von Kostolná pri Dunaji, Sládkovičovo und Abrahám zum Ausdruck kommt, sondern auch in der nördlichen Nachbarschaft (Vlčkovce, Krížovany nad Dudváhom, Žlkovce) wie auch an beiden Seiten des Marchflusses (z. B. Mistelbach, Altenmarkt im Tal, Láb).[162]

In der Phase B_{1b} leben einesteils Typen weiter, die in markant altertümlichem Fundkontext bereits in der vorangehenden Phase vorgekommen sind, z. B. breite Fibeln mit offenen und geschlossenen Augen der Form Almgren 45/47 (Kostolná pri Dunaji, Sládkovičovo, Abrahám), kräftig profilierte Fibeln der Übergangsform Almgren 67/68 mit rechteckigem oder kombiniert durchbrochenem Nadelhalter (Abrahám, Grab 78 — Taf. 16: 9, 10), anderseits beginnen sich jedoch auch schon die frühen kräftig profilierten Fibeln Almgren 68 von gestreckter Form mit dreifach kreisartig durchbrochenem Nadelhalter (Abb. 16: 18) durchzusetzen. In der Phase B_{1b} kommen allmählich auch die aus dem ostalpinen Bereich importierten norisch-pannonischen Doppelknopffibeln der Form Almgren 236 (Variante Garbsch A 236c) und der Form 237 (Variante Garbsch A 237b — Abrahám, Grab 67, Abb. 16: 6) zur Geltung. Es ist möglich, daß manche Fibeln aus der Reihe der norisch-pannonischen Fibeln in das südwestslowakische Gebiet wohl auch schon früher eingedrungen sind, zusammen mit den älteren Gürtelgarniturtypen, deren Vorliebe auch in der Phase B_{1b} anhielt.

Im Ostalpenraum ist auch die Herkunft der Fibel mit beißendem Tierkopf zu suchen, wie sie aus dem Grab I in Krížovany nad Dudváhom in Vergesellschaftung der frühen Kasserolle mit rundem Loch der Form Eggers 140 bekannt ist. Gleichzeitig mit den höher angeführten Funden beginnen — wahrscheinlich aus dem norditalischen Gebiet — in den südwestslowakischen Raum auch die ersten grünglasierten keramischen Skyphoi mit naturalistischem Pflanzenornament als Dekor einzudringen (Abrahám, Grab 14 — Abb. 16: 16; Kostolná pri Dunaji, Grab 10 — Abb. 17: 1, 2).[163] Die mit figuralen Motiven und Pinienzapfen verzierten Skyphoi, die aus Grab 80 in Sládkovičovo belegt sind, aber bereits in Begleitung von Prototypen der Trompetenfibeln, scheinen etwas jünger zu sein (Phase B_{1c} [?]) genauso wie die Skyphoi mit stilisierteren Pflanzenmotiven, Rosetten, Sternchen und Buckeln (Kostolná pri Dunaji, Grab 36 — Abb. 16: 25) und ähnlich auch die grünglasierten Kantharoi[164] (Abb. 18), die in Sládkovičovo in Vergesellschaftung der entwickelteren kräftig profilierten Fibeln der Form Almgren 68 und der frühen Trompetenfibeln vorgefunden werden.

Ein Beleg für recht frühe Kontakte mit den oberrheinischen swebischen Gebieten scheint die frühe Rollenkappenfibel mit zweireihig stufenförmig durchbrochenem Nadelhalter der Form Almgren 24 zu sein (Abrahám, Grab 116).[165] Wahrscheinlich kommen schon in der Phase B_{1b} auch die ersten Scheibenfibeln vor, insbesondere die rhombischen Scharnierfibeln.

Den Schwerpunkt in den Bronzeimporten bilden die frühen Kasserollen mit mondförmigem oder rundem Loch und manche Bronzekellen mit Sieb mit ruderförmigem Griff (Form Eggers 159 und 160) und schmalschaftigem Griff (Variante der Form Eggers 162).

In der Phase B_{1b} erscheint auch schon die lange Achterschnalle (Raddatz Typ U[166] — Vlčkovce[167]) und die mehrfach profilierten Schnallen mit verlängertem Rahmen und eingerolltem Bügelende (Raddatz Typ C[168] und verwandte Varianten — Abrahám, Grab 67 — Abb. 16: 5).

Beachtenswert ist die Zunahme von Gräbern mit Beigaben von Waffen und Kriegerausrüstung (hauptsächlich einschneidige Hiebschwerter mit geschweiftem oder U-förmigem Griff, Scheidenklammern, konische Schildbuckel mit wenig gestreckter Spitze, Schildgriffe mit reich gegliederten Enden, gestreckte Lanzenspitzen mit kräftiger Mittelrippe oder flachem Blatt, Spitzen mit Widerhaken und Sporen [kleine Stuhlsporen und der frühe Typ der Bügelknopfsporen]), also mit einem Inventar, zu welchem gute Parallelen nicht nur im mittelböhmischen,[169] sondern vor allem auch auf Gräberfeldern im niederelbischen germanischen Milieu[170] vorzufinden sind, was sowohl auf sehr frühe quadisch-markomannische als auch quadisch-langobardische Beziehungen hinweisen könnte.

Die Keramik der Phase B_{1b} ist teils durch Terrinen mit schwach abgesetztem Hals repräsentiert, der mit unregelmäßig oder gitterartig angeordneten Kammstrichmustern (Abb. 15: 7), einfachen Schwungbögen (Abb. 15: 10, Abb. 16: 13), matten oder polierten senkrechten Bändern (Abb. 15: 9) verziert ist, teils durch Vasenformen, die entweder unverziert sind (Abb. 16: 4) oder Mäandermuster in Rollrädchentechnik tragen (Abb. 15: 5). Die Dauer der Phase B_{1b} umgrenzt der Autor vorläufig von der spättiberischen Zeit an (von etwa 25/30) bis in die frühclaudische (bis ±50).

Aufgrund des Aufkommens der neuen Spangenform — der sog. Trompetenfibeln, läßt sich im südwestslowakischen Milieu ein besonderer Gräberhorizont herausgliedern, der nach Ansicht des Autors die selbständige Zeitphase B_{1c} darstellt. Ihr Anknüpfen an die Phase B_{1b} ist vor allem durch die mehrfache Vergesellschaftung der Trompetenfibeln mit den relativ frühen kräftig profilierten Fibeln der Form Almgren 68 belegt (gestreckte Formen mit niederem, drei- und zweifach kreisförmig durchbrochenem Nadelhalter — Abb. 16: 18), ferner durch das Vorkommen von importierten Bronzegefäßen und glasierter Keramik, die bereits in der Phase B_{1b} begegnet, und vielfach auch durch die Verzierungsskala der heimischen Keramik.

In der Südwestslowakei sind Trompetenfibeln in sehr frühen Fundkombinationen zu verzeichnen[172] und es kommen hier auch Formen vor, von denen anzunehmen ist, daß sie ganz am Entwicklungsbeginn dieser Fibelgattung stehen (Varianten der Formen Almgren 74 und 99). Ihre breite Variabilität im quadischen Milieu und auch ihr frühes Vorkommen im mitteleuropäischen Raum könnte andeuten, daß das quadische Gebiet in der Verbreitung der Trompetenfibeln im norddanubischen Barbarikum eine erstrangige Rolle gespielt hat.

Der Bügel der kräftig profilierten Fibeln der Form Almgren 68 verkürzt sich in der Phase B_{1c} etwas und biegt sich S-förmig ein, der Nadelhalter ist gewöhnlich bloß zweifach kreisförmig durch-

brochen und der Fußabschluß ist leicht aufwärts gebogen (Abb. 16: 31). Das Auftreten dieser Fibeln in den Schichten der 2. und 3. Periode von Cambodunum bietet einen Anhaltspunkt auch für die absolute Datierung in die claudische bis neronisch-frühflavische Zeit.[173]

Auch die jüngeren Derivate der Augenfibeln der Varianten der Formen Almgren 50 und 51 halten sich weiter aufrecht. Die Varianten der Augenfibeln der sog. Ostreihe (Varianten der Form Almgren 57) und weiterer Formen erscheinen auf den südwestslowakischen Gräberfeldern vor allem in der älteren Phase der Stufe B_2, im Horizont der jüngeren Varianten der kräftig profilierten Fibeln der Form Almgren 68. Eine eingehendere Analyse wird die bedeutende Rolle des quadischen Gebietes in der Vermittlung von Impulsen zur Produktion der Augenfibeln im nordöstlichen Kulturmilieu des unteren Weichselraumes aufzeigen. Die entgegengesetzte Richtung der Kulturströmung, wie bisher angenommen wurde oder noch wird, wird man zweifellos auch bei einer ganzen Reihe weiterer Elemente der Sachkultur (besonders bei den verschiedenen Gürtelbeschlägen und Schnallen, bei verschiedenem Schmuck und auch Verzierungstechniken) feststellen können; das Vorkommen in frühen Fundzusammenhängen in Gebieten, die sich an den Mitteldonauraum anschließen, scheint hier ein verläßlicher Indikator zu sein. Vielleicht beginnt bereits Ende der Phase B_{1c} das Erstaufkommen der Kniefibeln.

In der Phase B_{1c} verzeichnet der Autor auch das Aufscheinen der provinzialen runden Scheibenfibeln mit Buckelzier am Umfang, der kleinen Scharnierfibeln mit Nielloeinlagen auf dem Bügel und der gestreckten Scharnierfibeln (Hofheim Typ VI).[175]

Die Strömung von Importen aus den Provinzen weist in dieser Phase eine ungewöhnliche Intensität auf. Die angeführten Fibeln illustrieren vor allem Kontakte mit den Westgebieten des Imperiums, das überraschend reiche Vorkommen von oberitalischer glasierter Keramik (Abb. 15: 1, 2, Abb. 18) dokumentiert wieder einen regen Verkehr auf der Bernsteinstraße. Auf genannter Kommunikation gelangte in die Slowakei zweifellos auch das seltene Zierblech von einer Gladiusscheide aus Kostolná pri Dunaji, das nach Analysen von G. Ulbert[176] in die claudische bis domitianische Zeit datierbar ist.

Für die Phase B_{1c} ist auch die Verwendung von Schnallen des Typs Beudefeld[179] mit eingerollten Bügelenden kennzeichnend.

Die reiche Ausstattung der Gräber mit Waffen und Kriegerausrüstung wird noch fortgesetzt, obwohl bereits ein beträchtliches quantitatives Sinken gegenüber der vorangehenden Phase zu beobachten ist.

In der Keramik erhalten und entfalten sich die Vasen- und Terrinenformen, bei denen die Tendenz zur Absetzung des Halses immer mehr zum Ausdruck kommt. Als Verzierung machen sich weiterhin das mit Rollrädchen ausgeführte Mäanderornament und hohe Schwungbögen in Kammstrichtechnik geltend. Deutlich skizziert sich schon die Vorliebe für das Anbringen horizontaler dichter Reihen niederer Bögen, die im Verlauf der Phasen der nachfolgenden Stufe von den fächerförmig angeordneten Bögen verdrängt werden.

Wenn man zugibt, daß archäologische Funde auch einen unmittelbaren Aussagewert bei der Beleuchtung konkreter, von antiken Historikern verzeichneten Ereignissen haben können, dann bieten die in die Stufe B_1 datierten Funde aus den Gräberfeldern der südwestslowakischen Siedlungsagglomeration bei der Konfrontierung mit zeitgleichen Funden aus dem südlichen Marchtal, dem niederösterreichischen Raum aus dem Umkreis des Neusiedler Sees einerseits und den Funden aus der älteren römischen Kaiserzeit in Böhmen anderseits direkt außergewöhnliche Möglichkeiten dazu.

Der enge genetische Zusammenhang des Großteils der ältesten Fundverbände aus den Gräberfeldern in Kostolná pri Dunaji, Sládkovičovo und Abrahám mit den Funden aus dem jüngsten Horizont des Tišicer Gräberfeldes und der Funde aus der stärksten Belegungszeit des Gräberfeldes in Dobřichov-Pichora zwingt fast direkt zu der Annahme einer Auswanderergruppe aus Böhmen in die Südwestslowakei. Eine annehmbare Erklärung dafür bietet eine Information des Tacitus (*Annales II*, 63, 6) über den Fall Marbods und Katwaldas und auch über eine präventive Übersiedlung bewaffneter Gefolgschaften, welche die beiden in das Exil auf römischen Boden abziehenden germanischen Herrscher getreu begleiteten, und zwar in das linke Ufergebiet der Donau zwischen die Flüsse Marus und Cusus („*Danuvium ultra inter Marum et Cusum* . . .“), und ebenfalls über die Einsetzung des Quaden Vannius zu ihrem König („*dato rege Vannio gentis Quadorum*“). Über die Lokalisation dieses „regnum Vannianum“ (Plinius IV, 25, 80, 81) wurde in umfangreicher Fachliteratur ein langjähriger Streit geführt.[180]

Die Entdeckung eines außergewöhnlich reichen Kriegergräberfeldes in Kostolná pri Dunaji und beachtenswerter Gräberfelder mit Brand- und Körperbestattungsweise in Abrahám und Sládkovičovo ermöglichte es, den Schwerpunkt, d. h. das Zentrum jenes „Königreiches des Vannius" östlich der Kleinen Karpaten am Südrand des fruchtbaren Trnavaer Lößplateaus zu situieren. Diese Feststellung gehört unstreitbar zu den bedeutendsten Erfolgen in der nachkriegszeitlichen Kaiserzeitforschung der Slowakei.

Die archäologischen Quellen erhellen bisher nicht die Frage, inwieweit und seit wann jene Gebiete, in welche die Römer die Kriegergefolgschaften Marbods und Katwaldas übersiedelten, schon vorher von den Quaden besiedelt waren. Mit ihrem Vorhandensein muß um etwas früher gerechnet werden, als jenes Ereignis datiert ist. Das Vorkommen zahlreicher norischer Elemente in den ältesten, mit den Anfängen von Vannius' Königreich in Zusammenhang gebrachten Gräbern könnte dafür sprechen, daß Marbods und Katwaldas Gefolgschaften in unser Gebiet nach einem vorübergehenden Aufenthalt auf dem Gebiet Norikums übersiedelt worden sind.[183]

Mit der Entstehung von Vannius' Königreich nördlich der mittleren Donau kam es auch zur Verschiebung des Schwerpunktes der Kulturentwicklung des norddanubischen Barbarikums aus Böhmen in die Südwestslowakei.

Nach der Schaffung von Vannius' Königreich wurde der Raum der Südwestslowakei und des Marchtales, der sich in unmittelbarem Kontakt mit den römischen Provinzen entfaltete, eines der progressivsten barbarischen Gebiete des freien Germaniens überhaupt, das Tempo der Übernahme römischer technischer Errungenschaften war hier ungewöhnlich groß und dank der Bernsteinstraße spielte die Südwestslowakei eine bedeutende Rolle bei ihrer Vermittlung und auch im Transithandel in die nördlich der Karpaten liegenden Länder.

Die maximale Blütezeit von Vannius' Königreich entfällt in Übereinklang mit den Bodenfunden in das zweite Viertel des I. Jh. u. Z. Das Ende von Vannius' Herrschaft (Tacitus, *Annales XII*, 29, 30), das mit einem Aufstand zusammenhängt, den mit Hilfe des hermundurischen Vibilius die Söhne von Vannius' Schwester — Vangio und Sido — heraufbeschworen hatten, wird in das J. 50 gestellt,[184] und der vorausgesetzte Zerfall des bis dahin mehr oder weniger einheitlichen Staatsverbandes fand einen entsprechenden Niederschlag auch in den archäologischen Funden. Der gut faßbare Horizont germanischer Denkmäler westlich des Neusiedler Sees, der um die Mitte des I. Jh. beginnt, kann wahrscheinlich mit der Niederlassung des Vannius und seiner Gefolgschaft südlich der Donau auf dem Gebiet Pannoniens, im heutigen Burgenland in Zusammenhang gebracht werden.[185] Die beginnende Differenzierung in den Bodenfunden aus dem Marchtal und aus dem Raum östlich der Kleinen Karpaten könnte wieder im Sinne von Tacitus' Information über die Teilung der Herrschaft zwischen Vangio und Sido in der nachvannianischen Zeit für die Entstehung von zwei selbständigen territorialen Einheiten zeugen, der politisch etwa wohl nur lose miteinander verbundenen Teile des ehemaligen Vannius' Königreich.[186]

Nach dem Bericht des Tacitus (*Annales XII*, 29, 30) sicherte sich Claudius die Gunst von Vannius' Nachfolger schon damit, daß er nicht militärisch in die inneren Zwistigkeiten bei der Vertreibung des Vannius eingegriffen hat. An den Thronkämpfen des Vespasianus (68/69) beteiligten sich zusammen mit ausgewählten Abteilungen auch die Sweben Sido und Italicus. Der Autor spricht die Vermutung aus, daß der Zustrom der jüngeren oberitalischen grünglasierten Keramik in B_{1c} gerade mit der Beteiligung der quadischen Gefolgschaften an den Kämpfen zu Seiten des siegreichen Vespasianus im J. 69 bei Cremona zusammenhängen könnte.

Die Gräberfelder aus der Südwestslowakei, bei denen der Autor eingehender bloß die Funde aus der Stufe B_1 und ihrer einzelnen Phasen berührte, führen ungewöhnlich schwerwiegendes Material auch aus der Stufe B_2, das in vieler Hinsicht die Erkenntnisse über die Situation im norddanubischen Barbarikum in der spätflavischen bis frühantoninischen Zeit ergänzt und korrigiert. Sie liefern auch Fundgut von grundsätzlicher Bedeutung zu den Verhältnissen in der Zeit der Vorbereitung und des Verlaufes der Markomannenkriege (Zwischenstufe B_2/C_1).

In der Stufe B_2, die durch den kontinuierlichen Fortbestand der Besiedlung aus der Stufe B_1 charakterisiert ist, erhalten sich die jüngeren Varianten und Derivate der kräftig profilierten Fibeln der Form Almgren 68 (mit breiterem, zweifach kreisförmig durchbrochenem Nadelhalter und aufwärts gebogenem Fußabschluß in der Phase B_{2a} und späte Derivate mit flachem Kopf, gestrecktem Bügel und höherem Nadelhalter wieder in der Phase B_{2b}) und jüngere Varianten der

Trompetenfibeln. In dieser Stufe kommt es zur auffallenden Erweiterung von beidseitigen Kontakten mit Bereichen der Przeworsk-Kultur. Vermutlich kam es bereits im Verlauf der Phase B_{2b} in der hadrianisch-frühantoninischen Zeit nicht nur zur Einsickerung von Kulturelementen aus diesen Gebieten (z. B. manche Eisenfibeln der V. Gruppe von Almgrens Serie 8 und 10), sondern auch zu einer Penetration ihrer konkreten Träger. In der Stufe B_2 werden die Gräber mit Waffenbeigaben weniger und auch allgemein wird die Ausstattung der Gräber ärmlicher. Deutlicher beginnen sich auch die lokalen Unterschiede der einzelnen Gebiete zu äußern.

Im Verlauf der Übergangsstufe B_2/C_1, deren Schwerpunkt zeitlich in die Markomannenkriege entfällt (166/167 bis 180) werden manche Gräberfelder aufgelassen und neue angelegt. In der materiellen Kultur kommt es zur Begegnung verschiedener Kulturelemente, was zweifellos auch den komplizierten ethnischen Verhältnissen entspricht.

Die Entwicklung der jüngerkaiserzeitlichen Besiedlung der Südwestslowakei läßt sich vor allem im Umkreis von Piešťany studieren, wo eine große Besiedlungsdichte teils durch den Pobedimer Siedlungskomplex, teils durch das umfangreiche Brandgräberfeld in Očkov wie auch die reichen Fürstengräber in Stráže repräsentiert ist.

Aus der Analyse angeführter Fundorte ergab sich die Bestätigung der vorausgesetzten Existenz eines bedeutenden wirtschaftlich-machtpolitischen Zentrums im mittleren Waagtal während der jüngeren römischen Kaiserzeit, eine Herabsetzung der absoluten Datierung der Gräber von Stráže zur Mitte des III. Jh.[187] und des Beginns der Produktion der hochstehenden scheibengedrehten Keramik (Abb. 23) in die Zeit unmittelbar nach den Markomannenkriegen, vielleicht bereits Ende des II. Jh., und auch zur Herausgliederung ihrer grundlegenden typologisch-chronologischen Stufen.[188]

Die Keramik der Spätstufen der jungrömischen Kaiserzeit, in der grobe doppelkonische S-förmig profilierte handgefertigte Töpfe überwiegen (Abb. 24), erhält sich bis in die Anfangsstufe der Völkerwanderungszeit hinein fort und deutet vielleicht teilweise auf eine autochthone Bevölkerungskomponente.

C) Die Besiedlung der Ostslowakei aus dem I. Jh. u. Z. (Eggers' Stufe B_1) ist hauptsächlich durch die Funde aus dem flachen Brandgräberfeld und aus Hügelgräbern (?) in Zemplín[189, 194] wie auch die Funde aus Siedlungen mit Töpferöfen in Šebastovce[190] und etwa auch in Prešov belegt.[191] In der Keramik leben die aus keltischen Traditionen hervorgehenden Formen fort (scheibengedrehte schüssel- und vasenförmige Gefäße — Abb. 26: 1; große Krausengefäße, handgefertige tonnenförmige Gefäße mit senkrechtem Kammstrich — Abb. 26: 2) und ebenfalls dakische Formen (S-förmig profilierte Töpfe mit plastischen Leisten und herausgedrückten Buckeln — Abb. 27: 1, scheibengedrehte Schüsseln mit hohem Hohlfuß). Es können rege Kontakte mit den provinzialen norisch-pannonischen Gebieten verfolgt werden: kräftig profilierte Bronzefibeln (Form Almgren 67 und insbesondere 68, Flügelfibeln (Form Almgren 238), norisch-pannonische Gürtelgarnituren (Abb. 27: 2, 3, 5). Bemerkenswert ist auch das Vorkommen der sog. dakischen flachen Pfeilspitzen mit Widerhaken und der dreiflügeligen Exemplare, ferner eines eisernen Ringpanzers, der frühen Bügelknopfsporen und eines verzierten Schwertscheidenbeschlages.

Es mag wohl sein, daß bereits im ältesten Gräberhorizont der sog. Lipica-Kultur auch ein germanischer Verband vertreten ist.[192, 193] Zu Beginn der zweiten Hälfte des II. Jh. kann ein stärkerer Einschlag aus dem Gebiet der Przeworsk-Kultur aus Polen verfolgt werden, der höchstwahrscheinlich eine Expansion der wandalischen Hasdinger repräsentiert und am markantesten durch einige Urnengräber in Zemplín belegt ist (Abb. 25: 1, 2, Abb. 28 und 29).[194]

Die ersten Kontakte mit der Przeworsk-Kultur wies die Ostslowakei bereits in der vorangehenden Epoche auf. Im Verlauf der jüngeren Kaiserzeit, wahrscheinlich schon in der ersten Hälfte des III. Jh., kam es zu einem enormen wirtschaftlichen Aufschwung des heutigen ostslowakischen Gebietes, der sich hauptsächlich in der massenhaften Verbreitung der hochstehenden, sog. grauen scheibengedrehten Keramik niedergeschlagen hat (Abb. 30: 1, 2). Diese Keramik ist oft reich mit eingestempelten, eingeglätteten und Rollrädchenmustern verziert (Abb. 31: A, B); eine gleichwertige Parallele zu ihr findet man im betreffenden Zeitabschnitt bloß in wenigen barbarischen Gebieten. Sie ist vorwiegend aus den Töpferöfen von Blažice und Bohdanovce, aber auch aus zahlreichen Siedlungsfunden bekannt (z. B. aus Seňa, Peder, Šebastovce, Prešov, Michalovce).[195]

Der Autor mutmaßt, daß die Herkunft und Datierung der Stempelkeramik des oberen Theißgebietes in der jüngeren römischen Kaiserzeit in un-

mittelbarer Abhängigkeit von der ähnlich verzierten Keramik aus dem Gebiet des römisch-dakischen Porolissum[197] (Moigrad) zu suchen ist, die eine vermittelnde zeitliche und territoriale Zwischenstufe zwischen der provinzial-römischen Produktion und den Keramikwerkstätten der jungrömischen Kaiserzeit in Blažice und Beregsurány bilden. Bis jetzt ist es noch nicht klar, welche Rolle in der Entwicklung der gestempelten Keramik die Werkstätte im dakischen Cristeşti[198] und moesischen Butovo (bei Veliko Tărnovo) gespielt haben. Diese produzierten vielleicht schon im II. Jh. ähnliche, aber ziegelrote Keramik. Es bleibt ein offenes Problem, ob der Ursprung der gestempelten Keramik direkt im Südosten im helenistisch-thrakischen Gebiet zu suchen ist, oder ob man auch mit einer vermittelnden Funktion der pannonischen Werkstätte des Resatus-Kreises aus dem II. Jh. rechnen kann.

Der Autor erwägt, daß aus dem nördlichen Siebenbürgen und oberen Theißgebiet auch die Impulse zu der Verbreitung der Stempelkeramik in der Černachov-Kultur ausgegangen sind und hält es für möglich, daß in diesen Bereichen die Wurzeln des Vorkommens der Stempelkeramik bei den Gepiden[199] und den übrigen mitteleuropäischen Germanen der Völkerwanderungszeit liegen.[200]

Ein Beleg für die wirtschaftliche Prosperität des ostslowakischen Raumes im III. Jh. sind die Fürstengräber in Ostrovany und Cejkov. Im Vergleich zu anderen Gebieten, z. B. zu Schlesien und Mitteldeutschland, gestaltete sich in der Ostslowakei (ähnlich wie im mittleren Waagtal) das bedeutende wirtschaftliche und politische Zentrum etwas früher als in anderen germanischen Gebieten.[201]

Die Lösung vieler Fragen, insbesondere der Beziehung der Ostslowakei zu Gebieten der Černachov-Kultur und der Verfolgung des Problems des sog. Prešover Siedlungstypus,[203] hauptsächlich die Umgrenzung seiner Füllung und des zeitlichen Rahmens, bleibt Aufgabe künftiger Forschungen. Vorläufig kann konstatiert werden, daß in bestimmten Siedlungen aus dem jüngsten Abschnitt der römischen Kaiserzeit, eventuell aus den Anfängen der Völkerwanderungszeit, eine rapide Abnahme der scheibengedrehten und stempelverzierten Keramik, und umgekehrt, eine deutliche Zunahme der derberen handgefertigten Keramik zu beobachten ist. Von der scheibengedrehten Keramik machen sich krugartige (Abb. 30: 4), doppelkonische und vasenförmige (Abb. 30: 1, 2), reich horizontal profilierte Formen geltend (Abb. 30: 8), ebenfalls die großen Krausengefäße mit mehrfachen eingeritzten Wellenbändern (Abb. 36: 7). Beträchtlich nimmt das Vorkommen der handgefertigten, S-förmig profilierten Gefäße zu, die ihrer Form, Verzierung und Technologie nach an die älteste und entwickeltere slawische Tonware erinnern (Abb. 32). In den bisherigen Funden des Prešover Typus sind jedoch keine genügenden Anhaltspunkte weder für die absolute Datierung vorhanden, noch für den Beweis der Kontinuität mit den ältesten verläßlich slawischen Denkmälern dieses Gebietes, die von manchen Autoren vorausgesetzt wird.

D) Die Púchov-Gruppe der barbarischen Kultur äußert sich zu Beginn der römischen Kaiserzeit im Lichte der bisherigen Forschungen vor allem als eine eigenständige hybride Erscheinung der alteingesessenen Bevölkerung und der kelto-dakischen Zuwanderer. In jedem geschlossenen, von den Nachbarregionen durch Gebirgskämme abgeteilten Landschaftsgebiet der Púchov-Gruppe kommt die Zusammensetzung dieser Elemente in einem anderen Verhältnis zum Ausdruck, immer mit einer landschaftlichen Eigenständigkeit. Beim gegenwärtigen Forschungsstand ist es fraglich, ob man überhaupt von einer einheitlichen und ethnisch selbständigen Púchov-Kultur, bzw. Gruppe sprechen kann, oder ob es sich bloß um eine relativ ungleichartige Mischung des ursprünglichen Substrates und verschiedener kultureller und ethnischer Verbände handelt, wie latènezeitlicher, dakischer und germanischer, die sich an der territorialen und gegebenenfalls auch zeitlichen Peripherie mehrerer Kulturen berührten.

Zu Beginn der römischen Kaiserzeit (Eggers' Stufe B_1) knüpft die Keramik der Púchov-Gruppe, wie die Funde aus Liptovská Mara I zeigen, kontinuierlich an den spätlatènezeitlichen Horizont an. Die handgefertigten tonnenförmigen Gefäße mit einfacher Randprofilierung (Abb. 34: 1, 4) und die vasenförmigen Krüge mit eingeritztem Sparrenmuster erhalten sich beinahe ohne Veränderung weiter; die scheibengedrehte Keramik schwindet allmählich völlig, es beginnen sich situlaförmige Schüsseln mit scharfem Randknick geltend zu machen (Abb. 34: 5), die in der weiteren Entwicklung (Stufe B_2) eine Dreigliederung erhalten (Abb. 34: 3). Die Fibeln vom Beginn der römischen Kaiserzeit sind in der Púchov-Kultur überwiegend durch die provinzial-römischen Erzeugnisse der kräftig profilierten Fibeln der Form Almgren 67, der Fibeln des Aucissa und des

Nertomarustyps,[219] der Knopffibel mit beißendem Tierkopf, der norischen Doppelknopffibeln des Typs Almgren 236 (Variante Garbsch A 236a) vertreten.[220] Diese Tatsache verbirgt ohne Zweifel irgendeinen, bisher unaufgeklärten Zusammenhang der Púchov-Gruppe mit den raetisch-norischen Alpengebieten. Die Abdeckung der Fundstellen in Liptovská Mara kann in dieser Richtung Erkenntnisse von grundsätzlicher Bedeutung liefern.

Die Vertretung der sog. dakischen Keramik ist spärlicher als vorausgesetzt wurde.[221] In der jüngeren Phase der älteren römischen Kaiserzeit (Eggers' Stufe B_2) setzt ein deutlicher Schwund der latènezeitlichen Elemente aus der Profilation und Verzierung der Keramik ein, die Einflüsse der südwestlichen donaunahen Gebiete werden stärker und ebenfalls die Kontakte mit dem Milieu der Przeworsk-Kultur. Von Fibeln erscheinen die kräftig profilierten der Form Almgren 68 und die jüngeren Varianten der Augenfibeln.

In der jüngeren Kaiserzeit verwischt sich allmählich die Eigenständigkeit der materiellen Kultur und der Großteil der Funde stimmt mit den Denkmälern der übrigen Landschaftsgebiete der Slowakei überein. Die ethnische Deutung der Funde der Púchov-Gruppe kann gegenwärtig nicht den Rahmen von mehr oder weniger zulässlichen Hypothesen überschreiten.[226–229]

Völkerwanderungszeit

Der Zeitabschnitt zwischen der jüngeren römischen Kaiserzeit und der historisch bekannten Ankunft der Slawen gehört zu den am wenigsten erforschten Abschnitten der Geschichte des slowakischen Gebietes.[230–246] Diesen Stand verursachte teilweise die allzu geringe Streuung der bisherigen Funde, teils auch der Umstand, daß man zum Studium der Völkerwanderungszeit lediglich entweder vom Gesichtspunkt der Erforschung der ausklingenden römischen Zeit oder vom Gesichtspunkt der Notwendigkeit des Studiums der ältesten slawischen Denkmäler herantrat.

Gegenwärtig dominiert im Übereinklang mit den historischen Berichten über die Ankunft der Hunnen und des Abzugs der Quaden nach Westen die Ansicht, daß es irgendwann Ende des IV. oder zu Beginn des V. Jh. zur Unterbrechung, bzw. zum Untergang der Bevölkerung im Großteil der damaligen Siedlungen und zum Abbruch der Belegung der meisten Gräberfelder gekommen ist.

Die Funde aus dem jüngsten Horizont der Brandgräberfelder in Očkov, Čierny Brod (Abb. 23: 11, 12, Abb. 24: 1, 11, 12) und der Körpergräber in Abrahám (Abb. 35) und Bešeňov, zu denen die Siedlungsfunde von Pobedim (Abb. 24: 4, 9), Štúrovo und Pác hinzukommen, hält der Autor für die Äußerung einer selbständigen Übergangsstufe, mit welcher an der Neige des IV. und im ersten Viertel des V. Jh. gerechnet werden muß. In dieser Stufe erscheint in der Südwestslowakei wahrscheinlich noch nicht die Keramik mit eingeglätteter Verzierung, auch nicht ausgeprägtere hunnische und gotische Elemente. Diese sind erst für den Fundhorizont typisch, der durch die großen Silberblechfibeln (Levice, Abb. 37), die kleinen gegossenen Bronzefibeln mit dreieckiger Kopfplatte, rhombischer Fußplatte und Kerbschnittdekor (Typ Prša-Levice)[226] wie auch durch die jüngeren gegossenen kleinen Silberfibeln mit kreisförmiger Fußplatte und maskenartigem Fußabschluß (Abb. 38)[267] zur Mitte und in die zweite Hälfte des V. Jh. datiert ist.

Während im ältesten Horizont der Völkerwanderungszeit (Stufe D_1) in der Südwestslowakei in erheblichem Maße mit dem Fortleben der heimischen Bevölkerung und der Fortdauer der Elemente der eigenen und der provinzialen Kultur und nur mit sporadischem Vorkommen von Fremdelementen gerechnet werden muß, macht sich im mittleren Horizont (Stufe D_2), der wahrscheinlich erst in den Jahrzehnten vor der Mitte des V. Jh. beginnt, schon ein sehr ausgeprägter immigrierter gotischer (namentlich ostgotischer) Verband geltend und ebenfalls haben sich hunnische Elemente niedergeschlagen.

Sehr wenig Erkenntnisse sind über den jüngsten Horizont der Völkerwanderungszeit zu verzeichnen (Stufe D_3), dessen Dauer der Autor vom Ende des V. bis zur Mitte des VI. Jh. voraussetzt. Wie die Funde aus Zohor und Devínske Jazero (beide Bez. Bratislava-Land) zeigen, wird die Südwestslowakei in dieser Epoche sporadisch auch von der Expansion der Langobarden berührt.

In die jüngste Phase der Völkerwanderungszeit gehört wahrscheinlich auch das Grab aus Kálna nad Hronom, in welchem eine Schnalle — ursprünglich längs des Rahmens mit roten Almandin(?)einlagen und auf der Basis des Dorns mit einer Goldeinlage verziert — gefunden wurde, und ebenfalls zwei vergoldete Prunkexemplare von Spangenhelmen mit orientalischem Muster des sog. Baldenheimer Typs aus Dolné Semerovce (Bez. Levice).[271]

In der Völkerwanderungszeit kam aus dem Gebiet jenseits der Karpaten und vielleicht auch aus dem südosteuropäischen Raum wahrscheinlich

auch die erste slawische Bevölkerung in die Slowakei. Die archäologische Herausgliederung von slawischen Funden aus der anonymen Masse der vorausgesetzten nichtgermanischen Verbände der Völkerwanderungszeit ist jedoch in der gegenwärtigen Etappe recht schwierig und problematisch. Die Beleuchtung dieser Fragen bleibt eine erstrangige Aufgabe der künftigen Forschung.

Übersetzt von B. Nieburová

VÝVOJ A STAV ARCHEOLOGICKÉHO VÝSKUMU DOBY PREDVEĽKOMORAVSKEJ

JÁN DEKAN

Ak všeobecne možno povedať, že na území predprevratového Slovenska bolo archeologické bádanie predovšetkým príveskom maďarskej archeológie, potom nás nijako nemôže prekvapiť fakt, že najzanedbanejšou oblasťou tohto výskumu bola včasnostredoveká hmotná kultúra uhorských Slovanov a menovite Slovákov. Historiografia vládnúceho národa neprejavovala o ňu meritórnejší záujem, kým národ zápasiaci o holú existenciu nemal prostriedky ani možnosti na výstavbu a rozvitie vlastnej odborne fundovanej historiografie a archeológie. To, čo sa zrodilo pod záštitou Muzeálnej slovenskej spoločnosti, nesie síce pečať nesmiernej obetavosti a rodoľubstva, no aj amaterizmu a z neho vyplývajúcich omylov. Nečudo teda, že veľký syntetik a vynikajúci znalec včasnostredovekých pamiatok Uhorska J. Hampel mohol vo svojom obsiahlom diele odbaviť pasáž o slovanských starožitnostiach niekoľkými stranami, pričom sa popri dobove podmienených objektívnych postrehoch, žiaľ, nedokázal vyhnúť ani vetám s ironizujúcim podtextom.[1] Je preto celkom prirodzené, že základy samostatného slovanského výskumu mohli u nás vzniknúť až pri utvorení Československej republiky, hoci jeho program pripravil už L. Niederle[2] a prvé cieľavedomé vykopávky uskutočnili J. Zavadil a I. L. Červinka.[3]

Vedecky zdôvodnený systém triedenia našich včasnostredovekých pamiatok vypracoval však v novom štáte až J. Eisner, ktorému sa v jeho periodizácii podarilo šťastne skĺbiť zretele historické i typologické.[4] Jeho delenie slovanského obdobia na staršiu, strednú a mladšiu dobu hradištnú je dodnes živé, i keď medzičasom sme upustili od používania pojmu „doba hradištná" a jej jednotlivé stupne nahradzujeme historicky konkrétnejšími periodizačnými pojmami, ako „doba avarsko-slovanská", „doba veľkomoravská" a „doba včasnouhorská". Pravda, ako každá periodizácia, i táto má svoje nedostatky, pretože do doby avarsko-slovanskej nemožno rátať archeologicky ešte ťažko vyčleniteľnú dobu slovanskej expanzie a navyše aj termíny „avarsko-slovanský" a „včasnouhorský" majú platnosť iba pre Karpatskú kotlinu, nie však už pre Moravu a tobôž nie pre Čechy. Pokusy o jednotnú koncepciu československých dejín sa tu očividne dostávajú do rozporu s konkrétnym historickým vývojom jednotlivých častí štátu, ktoré si prinajmenej od neolitu zachovávali svoju kultúrno-geografickú individualitu, a to neraz aj vtedy, keď boli obývané príbuznými kmeňmi alebo totožnou etnickou skupinou. Možno, že označenie „predveľkomoravský" v čisto chronologickom zmysle slova — ako ho použil autor tejto state[5] — by bolo vhodné na čiastočné preklenutie daného rozporu, no nevyjadrilo by dostatočne špecifickú obsahovú náplň takto označenej doby v rôznych častiach našej republiky. O čo všeobecnejšie je teda to-ktoré periodizačné kritérium, o to menej vyjadruje individuálne znaky vývoja na tom-ktorom území, a naopak, o čo viac individuálnych znakov sa snažíme brať do úvahy vo svojich periodizačných návrhoch, o to užšia, ohraničenejšia bude ich geografická použiteľnosť. Všetky systémy sú v jadre iba hľadaním kompromisu medzi týmito extrémnymi alternatívami, a pretože majú v konečnom dôsledku iba pomocný charakter, ich kvalita je závislá predovšetkým od prepracovanosti a znalosti obsahovej náplne toho-ktorého obdobia. Z tohto hľadiska pristúpme teda aj k výsledkom a perspektívam bádania o predveľkomoravskom období našich dejín.

Všeobecne možno povedať, že archeologicko-historický výskum tohto obdobia sa sústreďuje okolo troch základných problémov. Na prvom mieste je to otázka príchodu Slovanov do Karpatskej kotliny vôbec, určenie doby a hlavných smerov ich prenikania, vzťahy k domácemu etnic-

Obr. 1. Staroslovanská sídlisková keramika zo VI. stor. z Malej nad Hronom (po stranách) a zo Siladic (uprostred).

kému substrátu, ako aj charakter ich pôvodnej kultúry v tunajšom prostredí. Na druhom mieste je problematika Samovej ríše, najmä možnosť archeologického vymedzenia jej územného rozsahu. Napokon na treťom mieste ide o konkrétne poznanie avarsko-slovanských vzťahov v meniacich sa historických podmienkach s osobitným zreteľom na formy interetnického i kultúrneho spolunažívania. Podľa toho, ako odpovedala československá a slovenská archeológia na tieto tri základné skupiny otázok, možno stanoviť nielen vývojové etapy a dosiahnutý stav jej poznatkov, ale aj teoretickú úroveň a perspektívy jej ďalšieho rozvoja.

Problematika najstaršieho slovanského osídlenia našej vlasti bola veľmi dlho iba predmetom v užšom slova zmysle vzatého historického bádania, pretože archeológia nedisponovala takým chronologicky i kultúrne preveneným súborom nálezov, na základe ktorého by bola mohla túto otázku riešiť. Skromný inventár z dovtedy známych žiarových pohrebísk, ktorým sa začala venovať sústavnejšia pozornosť až v druhom desaťročí predmníchovskej republiky,[6] nebol spôsobilý na osvetlenie nadhodeného problému. Ba ani vyčlenenie keramiky tzv. pražského typu, ako najstaršej slovanskej keramiky v strednej Európe,[7] nemohlo byť v ovzduší nacistickej okupácie a prisluhovačského „slovenského štátu" náležite využité, a preto sa stala predmetom intenzívneho bádania až po oslobodení. Pravda, i tu sa bolo treba čoskoro vyrovnať s nedostatočnou spôsobilosťou tejto keramiky na riešenie chronologických otázok. Jej rámcové datovanie do VI. a VII. storočia sa síce čoskoro vžilo a nenaráža na odpor ani u zahraničných bádateľov, ale o otázkach jej genézy a najstaršieho výskytu dodnes pokračuje diskusia, ba istý čas sa už zdalo, že sa dostala na mŕtvy bod.

Znovunastolenie celej otázky súvisí s výskumami, ktorých interpretácia dodnes nie je úplne uzavretá a ktoré sa konali v kultúrne i geograficky značne rozdielnom prostredí — od západných Čiech až po východné Slovensko. Ide tu najmä o tieto lokality: Březno pri Lounoch,[8] Zlechov pri Uherskom Hradišti,[9] Potvorice a Siladice na strednom Považí,[10] Výčapy-Opatovce

Obr. 2. Holiare. Výber potiskej keramiky (hore) z podunajských hrncov so žltým džbánom (dolu). Druhá polovica VII. až VIII. stor.

Obr. 3. Nové Zámky. Výber žltej keramiky s glazúrovým krčahom neskorogotického tvaru. VIII. stor.

a Nitriansky Hrádok v Ponitrí,[11] Malá nad Hronom[12] a napokon Prešov a Blažice na východnom Slovensku.[13] Spoločným menovateľom a ústrednou témou výskumu na všetkých týchto lokalitách sa stal vzťah typologicky identifikovaných pamiatok staroslovanskej kultúry k predchádzajúcemu kultúrnemu podložiu. Otázka počiatkov slovanského osídlenia našej vlasti dostala tým nesporne reálnu heuristickú bázu, no napriek tomu treba konštatovať, že dosiahnuté výsledky sú skromnejšie než sa pôvodne predpokladalo.

Ak sa aj vyskytli bádatelia, ktorí z nie vždy prehľadnej nálezovej situácie na uvedených lokalitách vyvodili záver, že najstarší slovanský osídľovací prúd sa na našom území objavil už v V. storočí, ba na východnom Slovensku v spojitosti s prešovským typom keramiky azda aj skôr,[14] tak po kritickom prehodnotení príslušných nálezových súborov a nálezových okolností sa nám už podobné závery nejavia takými istými. Overme si to aspoň na niektorých kľúčových lokalitách. V Čechách sa k nim ráta predovšetkým Březno pri Lounoch. Toto nálezisko, ktoré systematicky skúmala I. Pleinerová, upútalo na seba pozornosť a stalo sa takrečeno klasickým tým, že sa na ňom horizont sťahovania národov stretáva s horizontom keramiky pražského typu. Hoci otázke vzájomného vzťahu oboch horizontov bola venovaná výnimočná pozornosť, nebolo možné zatiaľ jednoznačne rozhodnúť o tom, či obydlia najstaršieho slovanského horizontu (chaty V, X, XI, XXIV, XXV, a XXXV) sú časovo súbežné s horizontom germánskych obydlí, alebo na ne chronologicky nadväzujú. O súbežnosti by mohla svedčiť okolnosť, že oba horizonty sa vzájomne rešpektujú a spoločne vytvárajú akési kruhovité pôdorysné usporiadanie osady. V chate VIII sa spájajú stavebné prvky germánske (šesťkolový dom) so slovanskými (štvorcový pôdorys, rohové umiestenie krbu). Súdkovité nádoby a hrnce tzv. neskororímskeho typu sa objavujú aj v nálezových súboroch pražského typu.[15] Nepripisoval by som už taký význam skutočnosti, že črep nájdený v chate VIII bolo možné zlepiť s časťou nádoby pražského typu z chaty X, vzdialenej 15 m smerom na západ, pretože podobný jav je skoro vždy výsledkom sekundárneho zásahu, planírky, orby a pod. Napokon je tu ešte dôležité pozorovanie, že chaty germánskeho charakteru sa sústreďujú v západnej časti osady, kým menej početné chaty s keramikou pražského typu v časti východnej, čo by za istých okolností mohlo svedčiť aj o bezprostrednom kontinuálnom narastaní osady. Ťažko riešiteľnou otázkou ostáva však spôsob spolunažívania oboch etnických skupín. Datovanie komplexu s tzv. merovinskou kultúrou k roku 500, prípadne do prvej polovice VI. storočia sa opiera o zlomky zdobenej keramiky a predznačuje aj datovanie najstarších slovanských objektov v osade.

Netrúfam si zaujať vyhranený postoj k doteraz známym nálezom zo Zlechova, pretože z informa-

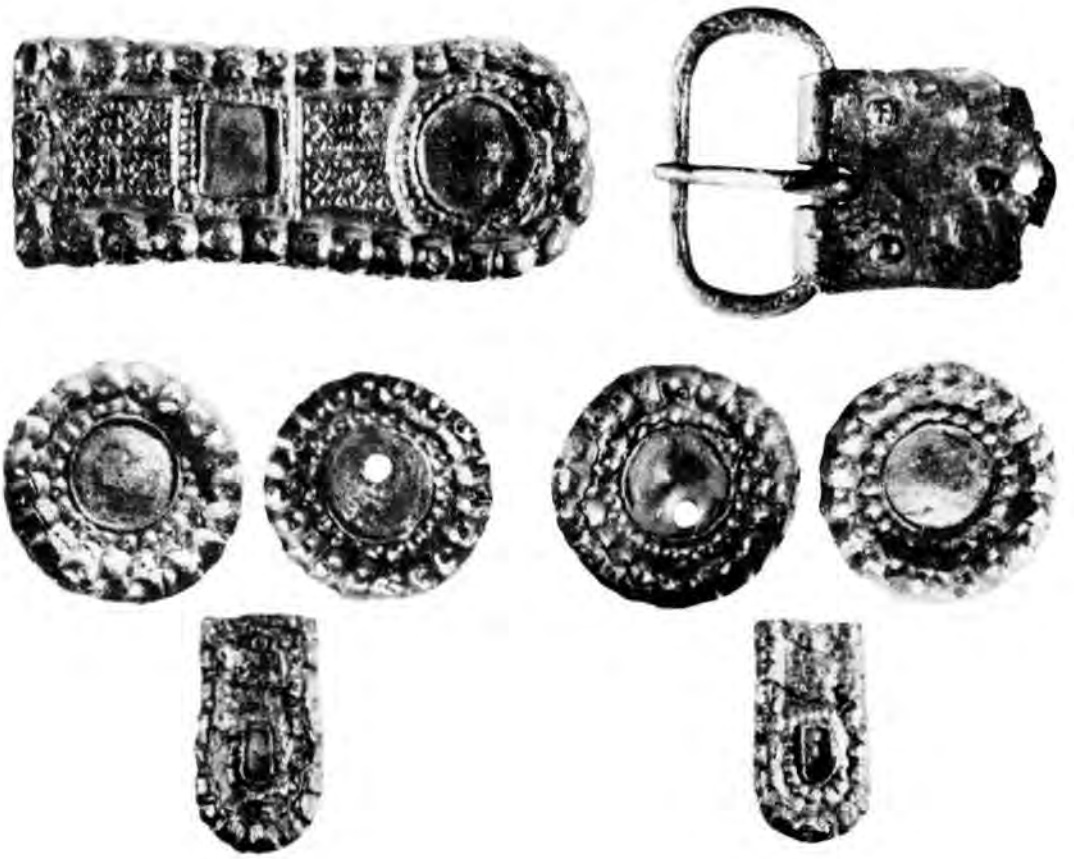

Obr. 4. Želovce, hrob 175. Pozlátená lisovaná garnitúra opaska.

tívneho článku V. Hrubého[16] nie je jasné, čo z vyobrazeného materiálu tvorí uzavreté nálezové celky z jednotlivých chát, a čo sa našlo jednoducho v kultúrnej vrstve. Súbor predvedených pamiatok však nepôsobí na mňa dojmom jednofázového osídlenia. Okolnosť, že fragmenty tzv. neskororímskej, na kruhu točenej keramiky reprezentujú podľa autorových slov sotva 3 % z celkového črepového materiálu, sama osebe nedokazuje ešte nič. Ba súbežný výskyt tejto a ručne formovanej keramiky je v rôznom percentuálnom zastúpení bežný najmä v mladšom období rímskeho cisárstva. Zamyslieť sa však treba nad tým, prečo sa celé nádoby dali zlepiť alebo aspoň doplniť výlučne z črepov ručne formovanej keramiky, kým na kruhu točená šedá i glazovaná neskororímska keramika sa zachovala iba v nepatrných torzovitých fragmentoch. Okrem toho nevidím dôvod, prečo by prevažnú časť práve tejto ručne zhotovenej keramiky (nádoby s presekávaným okrajom, esovite profilované nízke hrnčeky, nezdobené tenkostenné hrnce, nádoby blízke tzv. pražskému typu atď.[17] nebolo možné datovať do priebehu celého V. storočia, i keď tvarove nadväzuje časť týchto nádob ešte na tradície IV. storočia. S takýmto širším datovaním zlechovskej osady by totiž korešpondovali aj zistené typy obytných stavieb, z ktorých sedem na úrovni postavených zrubov malo zahĺbené ohnisko uprostred obytného priestoru a nachádzalo sa v západnej časti osady, dve polozemnice s rohovým umiestením ohniska boli situované v strede osady, kým sedem obydlí s kolovou konštrukciou stálo v jej východnej časti. Ohniská, prípadne hlinené piecky týchto stavieb boli umiestené sčasti uprostred obytného priestoru, sčasti v niektorom rohu.[18] Nereprezentujú vari tieto topograficky odlíšiteľné typy obytných stavieb aj rôzne vývojové fázy skúmanej osady? Na túto otázku môže, pochopiteľne, odpovedať iba vedúci výskumu, pretože bez znalosti toho, aké pamiatky sa viažu na jednotlivé chaty, nie je možné dospieť k uspokojivým záverom.

Dlhoročné skúsenosti z výskumu sídlisk ukazujú, že pri viacfázovom osídlení je starší horizont sprevádzaný prevažne iba torzovitým črepovým materiálom, kým celé alebo aspoň doplniteľné nádoby obvykle pochádzajú z najmladšieho horizontu, ktorý už nebol narušený ani planírkou, ani novšou zástavbou. (Výnimku tu, pochopiteľne,

tvoria výrazne zahĺbené objekty). Podľa toho by sme potom aj v Zlechove mohli aspoň hypoteticky rozoznať dve fázy osídlenia: jednu staršiu z druhej polovice IV. storočia, ktorá je z hľadiska keramického inventára charakterizovaná takmer výlučne črepovým materiálom, a druhú mladšiu z V. storočia, ku ktorej prislúcha podstatná časť rekonštruovaných nádob. Stále treba mať totiž na pamäti, že okrem pozitívne vymedzených sídliskových objektov uvádza V. Hrubý vo svojej správe aj celý rad kolových jám, ktoré nebolo možné zoradiť do zrozumiteľného systému[19] a ktoré môžu pochádzať práve z porušenej vrstvy staršieho osídlenia. Pravda, opodstatnenosť či mylnosť podobných, čisto hypoteticky vyslovených názorov môže potvrdiť alebo vyvrátiť až definitívne spracovanie vlastného výskumu. Dovtedy platí jedno: sídlisko v Zlechove poskytuje nezvratné a pravdepodobne značne staré doklady o genéze keramiky pražského typu, ale o presnejšom časovom zaradení týchto dokladov nemožno zatiaľ rozhodnúť s konečnou platnosťou. Z toho dôvodu nemožno uvádzať Zlechov ani ako dôkaz o včasnom prenikaní Slovanov na územia našej vlasti.

Kľúčový význam pre datovanie počiatkov slovanského osídlenia na západnom Slovensku sa pripisuje nálezom zo sídliskového objektu vo Výčapoch-Opatovciach. V literatúre sa pritom obvykle cituje článok A. Točíka z r. 1955,[20] ale pozornosti bádateľov unikol novší článok toho istého autora, v ktorom sú pamiatky podrobnejšie opísané i zobrazené.[21] So zreteľom na miesto, ktoré majú v argumentácii jednotlivých bádateľov, citujem príslušnú časť doslovne:

„Južne od tehelne JRD r. 1954—1955 bola v sonde XXIX odkrytá kultúrna jama, ktorá okrem železnej trosky, bronzových plieškov a téglikov obsahovala aj početné črepy.

Opis nálezov:

1. Úlomky džbánka vytočeného na kruhu, na povrchu lešteného a zdobeného zvislými pásmi, ktoré sa striedajú s vhladenými pásmi. Črepy z brucha sú hladené vodorovne a majú vhladzovaný vlnovkový ornament (obr. 13: 1—5).

2. Úlomky sivohnedého džbána vytočeného na kruhu, s odstaveným konkávnym dnom a profilovaným pásikavým uchom. Vyhladený povrch je zdobený vhladzovanou vlnovkou (obr. 13: 12, 14).

3. Črep džbána vytočeného na kruhu, pokrytý tehlovočervenou glazúrou.

4. Okrajové črepy menších i väčších hrncov, formovaných vo voľnej ruke, s vyhnutým žliabkovaným a presekávaným okrajom. Brucho nádob je niekedy zdobené nepravidelnými rytými čiarami (obr. 13: 6—11, 13).

Uloženie: AÚ SAV Nitra.

Nálezová správa v archíve AÚ SAV v Nitre, č. 4819/55."

Toľko teda text samotnej správy. Na iných miestach citovaného článku uvažuje A. Točík aj o pôvode uvedených čiernych džbánkov i ručne robenej keramiky a odvodzuje ich pôvod z čerňachovskej kultúry. Podobne hodnotí aj prešovský typ keramiky a v súvislosti s tým nadhadzuje možnosť príchodu najstaršej slovanskej vlny na naše územie už koncom IV. storočia. V neskorších článkoch predkladá však už túto hypotézu celkom kategoricky ako pozitívny poznatok a v takomto zmysle ho vlastne preberajú aj iní bádatelia. V porovnaní s takýmito závermi však v súčasnosti čoraz viacej prevláda názor, že na formovaní čerňachovskej kultúry mali podiel viaceré etnické skupiny, najmä zvyšky skýtsko-sarmatského obyvateľstva, slovanské kmene a napokon ako vládnúci element germánski Góti, ktorých posun do Karpatskej kotliny po hunskom vpáde do Európy je aj historicky doložený.

Prítomnosť na kruhu točenej čiernej a sivej keramiky s vlešteným ornamentom, akej podobná sa vyskytuje v rámci nadradeného civilizačného prejavu aj v čerňachovskej oblasti, vonkoncom nemožno teda interpretovať v etnicky jednoznačnom zmysle. Popri spomenutých literárnych a napokon aj archeologických údajoch musíme brať totiž do úvahy aj to, že v sprievode tejto keramiky okrem módneho kovového inventára (šperky, zbrane) vystupujú nielen tzv. nomádske hrnce s presekávaným okrajom, ale aj prevažne nižšie, ručne modelované hrnčeky s esovitou profiláciou a súdkovité nádoby s dovnútra vtiahnutým okrajom, o ktorých T. Kolník jasne preukázal, že sú súčasťou hmotnej kultúry tunajšieho obyvateľstva neskororímskeho obdobia,[22] a o ktorých D. Bialeková na príklade Potvoríc a iných lokalít z juhozápadného Slovenska tiež nie menej presvedčivo dokázala, že sa dožívajú aj nástupu keramiky pražského typu.[23]

Až potiaľto možno teda považovať svedectvo archeologických pamiatok za naskrze vecné a spoľahlivé. Dopustili by sme sa však vážnej metodickej chyby, ak by sme prvých Slovanov na juhozápadnom Slovensku hľadali v spojitosti s pražským typom už v V., prípadne i vo IV. storočí len preto, lebo na niektorých lokalitách sa tento typ objavuje spolu s keramikou, ktorá má korene v neskororímskom období. Iná by bola, pochopiteľne, situácia, ak by sa v uzavretom nálezovom celku našla nádoba pražského typu spolu s keramikou s vlešťovaným ornamentom, s provinciálnou keramikou alebo s takými pamiatkami, ktorých chronologický rámec bezpečne ne-

presahuje rok 500. Takýchto nálezových celkov však zatiaľ niet a daným kritériám nevyhovuje ani súbor z Výčap-Opatoviec z toho prostého dôvodu, že neobsahuje také črepy, ktoré by sme mohli bezpečne označiť za fragmenty keramiky pražského typu.

Otázka počiatkov slovanského osídlenia našich krajín sa teda po kritickom prehodnotení archeologických prameňov javí v inom, a treba povedať reálnejšom svetle, než v akom sa pertraktovala v poslednom období. No napriek tomu treba považovať za významný prínos českej a slovenskej archeológie to, že poskytla bezpečný dôkaz o predavarskom osídlení našich krajín Slovanmi a skoncovala tak — aspoň čo sa týka územia našej vlasti — s húževnato sa udržiavajúcim mýtom,

Obr. 5. Holiare. Výber plechových strieborných nákončí a štvorcových kostených okrás s pletencovým a štylizovaným zvieracím ornamentom. Druhá polovica VII. stor.

Obr. 6. Holiare. Strieborné náušnice byzantsko-pontického typu. VII. stor.

že rozšírenie Slovanov v strednej Európe bolo predovšetkým výslednicou avarského zásahu. Napokon datovanie tohto pohybu na začiatok, resp. do prvej polovice VI. storočia sa plne zhoduje nielen s historicky doloženým postupom Slovanov na dolnom Dunaji, ale aj s odchodom Longobardov z Moravy a Dolného Rakúska do Panónie najneskôr v r. 526—527. Súčasne by sa tým potvrdil — podobne ako na Balkáne — aj ozbrojený, vojenský charakter tunajšej expanzie Slovanov a náhle, jednorazové obsadenie dobytých území. Pre obmedzený rozsah tohto príspevku sa však nemôžem zdržiavať podrobnejším dokazovaním tohto záveru. Rád by som však ešte podotkol, že vďaka rozsiahlym archeologickým výskumom nielen u nás, ale aj v ZSSR, Maďarsku, Rumunsku, Bulharsku a Juhoslávii vidíme dnes hlavné smery historickej expanzie Slovanov oveľa konkrétnejšie než v Niederlovej dobe. V hrubých črtách tu šlo v podstate o dva hlavné prúdy. Jeden smeroval východne od Karpatského oblúka cez Moldavsko k dolnému Dunaju a ešte pred polovicou VI. storočia dosiahol podľa Jordanesovho svedectva oblasť „Lacus Mursianus" v blízkosti dnešného Osijeku.[24] Jeho ďalší postup do Dalmácie, Istrie a Itálie sa však podľa zistenia B. Grafenauera plne rozvinul až po páde Sirmia r. 582 a uskutočňoval sa ruka v ruke s nájazdmi Avarov a Longobardov.[25] To isté platí zrejme aj o prenikaní Slovanov do východoalpskej oblasti. Po stránke archeologickej je tento prúd dokumentovaný žiarovými pohrebiskami s keramikou žitomirského typu[26] a možno aj lúčovitými sponami dneperského typu.[27] Z tohto hlavného prúdu sa oddelili bočné invázne prúdy do Sedmohradska a pravdepodobne aj na východné Slovensko (Somotor). Podľa všetkého s týmto prúdom súviselo aj sporadické slovanské osídlenie centrálnych častí Karpatskej kotliny, ktoré bolo úplne pod vplyvom avarskej okupácie. Kým teda juhovýchodný prúd slovanskej expanzie smeroval predovšetkým k dobytiu Balkánskeho polostrova a sekundárne ovplyvnil aj etnografický vývoj Karpatskej kotliny, zatiaľ hlavný nápor Slovanov na strednú Európu smeroval zo Zakarpatska k Labe a Sále a z jeho bočných prúdov rezultovalo dobytie Čiech, Moravy a západného Slovenska. Juhozápadný — polabsko-moravský — front tejto vony je bohato doložený žiarovými pohrebiskami s keramikou pražského typu, ktorá reprezentuje u nás zatiaľ najstarší slovanský horizont. Zmapovanie príslušných pohrebísk a sídlisk ukazuje, že jadro tohto osídlenia sa sústreďovalo v úrodných nížinách a že až neskoršie začalo prenikať proti toku riek aj do hornatejších údolí.

Zatiaľ čo sa nám teda otázka príchodu Slovanov a obraz ich najstaršieho osídlenia Slovenska začína vďaka archeologickým výskumom aspoň v hlavných obrysoch už jasnejšie načrtávať, problematika Samovej ríše zostáva z archeologického hľadiska takmer nedotknutá. Závery našej historiografie sa čoraz viacej zhodujú v tom, že kryštalizačné jadro tejto ríše treba hľadať na Morave a juhozápadnom Slovensku. Toto územie totiž na jednej strane bezprostredne susedilo s jadrom avarskej moci, na druhej strane však bolo tokom Dunaja a novohradsko-matranským i bukovohorským oblúkom dostatočne chránené, oddelené od kmeňového územia avarských kaganov v medziriečí Dunaja a Tisy, a preto poskytovalo optimálne podmienky pre veľké protiavarské povstanie Slovanov i pre organizáciu vlastnej po-

Obr. 7. Zemiansky Vrbovok. Vybraný súbor predmetov z pokladu byzantského kovotepca.

litickej moci.[28] No archeologické vymedzenie územného rozsahu tejto ríše aspoň všeobecne východným smerom naráža ešte stále na značné ťažkosti. Háčkovité ostrohy z Mikulčíc, Líšne-Starých Zámkov i z Devínskej Novej Vsi (hrob 104 a 116), na ktoré už viac ráz upozornil J. Poulík[29] a novšie aj E. Keller a V. Bierbrauer,[30] sú veľmi vážnym dokladom toho, že vlastná Morava i so slovenským Pomoravím sa už v prvej polovici VII. storočia vymanila spod vplyvu avarskej nadvlády. Že Čechy patrili tiež k Samovej ríši, vyplýva zo známej nám už Fredegarovej kroniky, najmä zo správy, že sa so Samom prechodne spojilo aj lužickosrbské knieža Dervan.[31]

Zo stránky archeologickej by sme vedomie spolupatričnosti ľudu obývajúceho toto rozsiahle územie mohli vidieť prípadne aj v popolnicových pohrebiskách s keramikou pražského typu, ktoré sú rozhodne odrazom totožnej socio-psychickej nadstavby, avšak podľa dnešného stavu bádania smerom východným neprekračujú rieku Hron. Pravda, musíme si byť vedomí toho, že tieto pohrebiská sú podľa všetkého iba rituálnym prejavom pospolitého roľnícko-pastierskeho ľudu a že triedne, alebo aspoň majetkove vyčlenená vrstva kniežat a bojovníkov si mohla zvoliť pre svojich mŕtvych aj iný spôsob pochovávania. Nebola by to nijaká výnimka v dejinách ľudskej spoločnosti a neprotirečilo by to ani kultúrnohistorickým tradíciám našich krajín, v ktorých bol biritualizmus zakorenený už od čias rímskych. Možno v tejto súvislosti vari poukázať aj na stále otvorenú otázku etnickej príslušnosti kniežacieho hrobu v Žuráni[32] a rovnako sa možno pýtať aj na to, komu patrili honosné prilby baldenheimského typu z Dolných Semeroviec, voľne datované J. Eisnerom od V. storočia až do okupácie Karpatskej kotliny Avarmi.[33]

Máme azda vo všetkých podobných prípadoch konvenčne predpokladať iba príslušnosť ku germánskym kmeňom? Veď herderovská romantická predstava o mierumilovnej holubičej povahe Slovanov už dávno patrí medzi vyradené historické

rekvizity a v slovanskom kontexte predstavuje nanajvýš príklad falošného vedomia o vlastnom etno-psychickom charaktere. No napriek týmto nie nepodstatným pripomienkam treba konštatovať, že dnes ešte nedisponujeme takými faktmi, ktoré by nám pomohli jednoznačne riešiť nadhodenú problematiku. Zásadnejšie poznatky možno očakávať iba od sústredenejšieho výskumu doteraz zanedbávaného obdobia sťahovania národov, ktorý by nám mal geograficky fixovať predovšetkým pohyby rôznych germánskych kmeňov.

Na základe všeobecne známych historických údajov by sme síce mohli očakávať v pamiatkach hmotnej kultúry Samovej ríše popri domácich prvkoch (veď odhliadnuc od spomínaných už popolnicových pohrebísk Fredegar vyslovene zdôrazňuje odlišnosť slovanského a franského odevu!) aj prvky merovinské a juhovýchodné, sčasti nomádske, z väčšej časti však ponticko-byzantské. Otázne je len, v akej miere môže na tieto logické postuláty odpovedať archeológia pri pomerne úzkej druhovej variabilite ňou doteraz odkrytých pamiatok.

Zdá sa, že uvedeným požiadavkám zatiaľ najviac vyhovuje pohrebisko v Devínskej Novej Vsi a najnovšie v neďalekej Záhorskej Bystrici. Spoločný výskyt popolnicových i kostrových hrobov, pozoruhodný počet okutých drevených vedierok, ostrohy a najmä početne zastúpená keramika podunajského i tzv. nomádskeho typu dosť jasne odlišujú tieto pohrebiská od prevažnej časti súvekých pohrebísk v centrálnych častiach Karpatskej kotliny. Navyše sú tu i zbrane západného pôvodu — saxy, ťažké kopije, ktoré v spojitosti s garnitúrami nomádskych opaskov vytvárajú práve onú mozaiku rôznorodých kultúrnych prvkov, ktorá by zodpovedala našim predstavám o kultúrnej typológii Samovej ríše. A to je tiež dôvod, prečo sa k slavinite devínskonovoveského pohrebiska po J. Eisnerovi novšie priklonili aj E. Keller a V. Bierbrauer.[34] Je síce pravda, že meč franského typu sa našiel aj na nedávno preskúmanom kostrovom pohrebisku v Želovciach v hornom Poiplí, ten však pochádza už z posledných desaťročí VII. storočia[35] a akokoľvek je v príslušnom geografickom prostredí nečakaným nálezom, k užšej problematike Samovej ríše už neprispieva.

A tak sa dostávame vlastne k tretej zo skupiny otázok týkajúcich sa predveľkomoravského obdobia našich dejín — k otázke avarsko-slovanských vzťahov. Nemienim sa v tomto rozsahom obmedzenom príspevku vracať k tomu, čo o týchto vzťahoch hovorí Fredegar a čo vyplýva zase zo správ byzantských historikov. Stačí ak uvediem, že podľa prevládajúcej mienky súčasnej historiografie sa tieto vzťahy rôznili jednak podľa toho, či išlo o kmene porazené, alebo spojenecké, jednak podľa zmien mocenského postavenia vládnúcich Avarov. V zásade nemožno pochybovať o tom, že po roku 568 sa aj naši predkovia dostali pod avarskú nadvládu, no zdá sa, bez priamej okupácie našich krajín, čo — pochopiteľne — nijako nepopiera vierohodnosť Fredegarovej správy o pravidelnom prezimúvaní Avarov v slovanských osadách. Ak totiž možno dôverovať v správnosť dnes uznávaných datovacích kritérií, potom na Slovensku nepoznáme zatiaľ ani jediný kostrový hrob zo VI. storočia, ba ich súhrnný počet nie je obzvlášť vysoký ani v nasledujúcom VII. storočí. Z prvej polovice tohto storočia pochádzajú najstaršie hroby v Devínskej Novej Vsi a v Želovciach a o niečo neskôr sa azda začalo pochovávať na pohrebiskách v Záhorskej Bystrici a Holiaroch. Ak by ďalší systematický výskum nepriniesol podstatnejšie zmeny načrtnutého obrazu, mohli by sme povedať, že v období tzv. prvého kaganátu kostrové pohrebiská s tepanou a lisovanou industriou neprenikli hlbšie za líniu Dunaja a Ipľa, čo by napokon len potvrdzovalo vyslovenú mienku, že Slovensko si v tomto období v podstatných rysoch zachovávalo svoju vlastnú kultúrnu individualitu. Z hľadiska kultúrnej typológie je to nesporne správny záver, lebo sa opiera o kontrastnosť dvoch oblastí s odlišnými rituálnymi tradíciami: oblasti popolnicových pohrebísk na jednej strane a oblasti kostrového spôsobu pochovávania na druhej strane. Ide len o to, či hranica medzi takto diferencovanými celkami nie je súčasne aj hranicou etnickou. Je to problém, pri riešení ktorého musíme špecifické javy nášho územia nevyhnutne porovnávať so situáciou v ostatných častiach Karpatskej kotliny. Doterajšie výskumy na juhozápadnom Slovensku napr. ukazujú, že na čiare oddeľujúcej oblasti s odlišným spôsobom pochovávania dochádza na niektorých lokalitách k biritualizmu. Takýto biritualizmus sa však zistil aj v iných oblastiach Karpatskej kotliny, a to nielen v jej okrajových častiach, ale aj v okruhu Blatenského jazera, ako o tom najnovšie svedčí pohrebisko v Pókaszepetku.[36] Táto skutočnosť je neklamným svedectvom toho, že rozdiely v pohrebnom ríte boli aspoň v prvej fáze avarsko-slovanského spolunažívania aj znakom etnickej odlišnosti. V neskoršom vývoji sa však kostrový spôsob pochovávania prejavil ako pro-

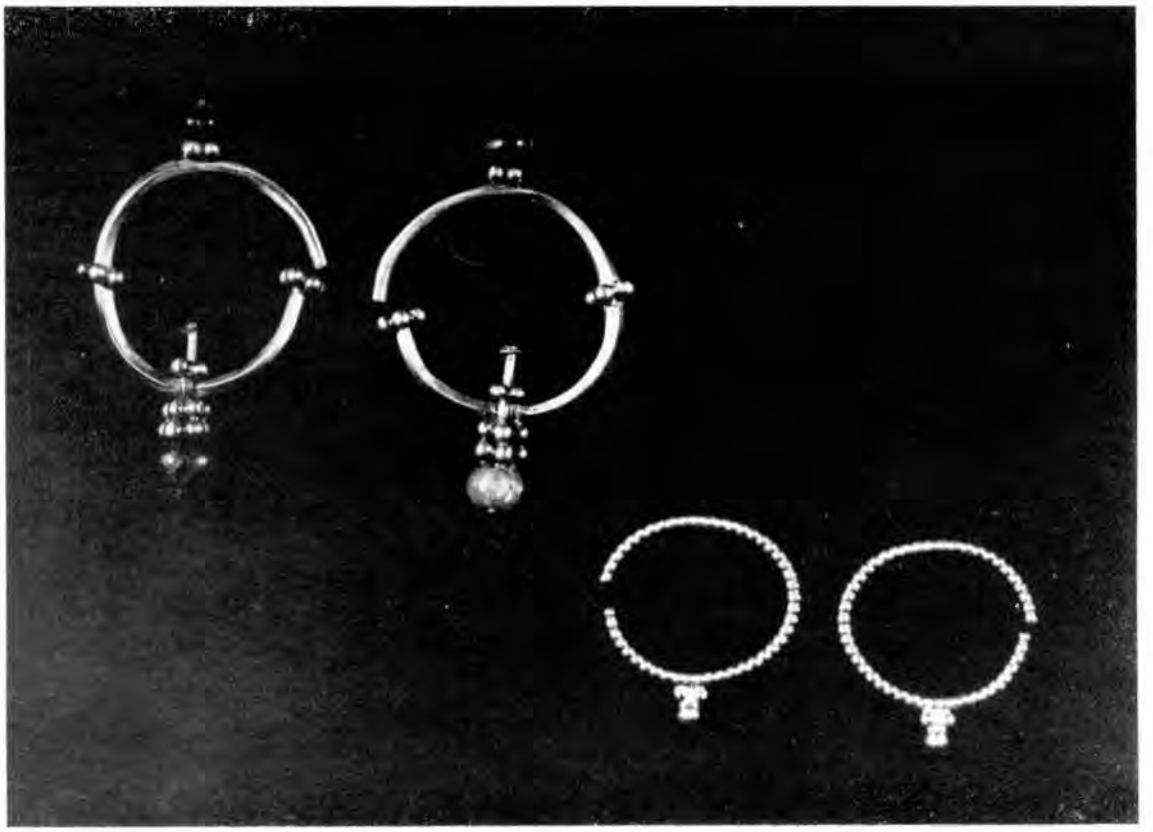

Obr. 8. Želovce. Krúžkové náušnice s príveskami z guľatých korálikov (hore) a s hrozienkovým príveskom (dole). Druhá polovica VII. až VIII. stor.

gresívnejší prvok, ktorý v VIII. storočí nadobudol aj na juhozápadnom Slovensku dominujúce postavenie. Tomu primerane sa posúvala aj línia birituálnych pohrebísk od Záhorskej Bystrice, Devínskej Novej Vsi, Vajnor a Bernolákova až k Dolným Krškanom pri Nitre[37] a súčasne prestali byť kostrové pohrebiská znakom určujúcim etnicitu.

Paralelne s týmto vývojom došlo k dôležitej zmene aj v umeleckoremeselnej výrobe. Kým v VII. storočí prevládajú šperky ponticko-byzantského okruhu a tepané plechové kovania na bojovníckych opaskoch, aké sa u nás vyskytujú najmä v Želovciach a v menšej miere i v Holiaroch, zatiaľ v posledných desaťročiach uvedeného storočia možno zaznamenať masový nástup liatej bronzovej industrie, pod uniformným príkrom ktorej stráca svoju kultúrnu osobitosť aj prevažná časť umeleckého prejavu našich predkov. Beztak zložitá problematika interetnických avarsko-slovanských kontaktov sa tým dostáva do takmer neprekonateľných ťažkostí, z ktorých len pozvoľna nachádzame schodnú cestu riešenia.

Na to, že v jazdeckých hroboch nemusia byť bezpodmienečne pochovaní Avari, už dávnejšie poukázal J. Eisner.[38] Jeho pozorovania na širšej heuristickej základni prehĺbili potom A. Točík a Z. Čilinská.[39] Dospeli k zhodnému záveru, že ako tvar jednoduchých a stupňovite vyhĺbených hrobových jám, tak aj vydrevenie je príznačné nielen pre avarsko-slovanské, ale aj veľkomoravské pohrebiská, či už ide o hroby pod mohylami (Skalica), o pohrebiská dedinské (Veľký Grob), služobných remeselníckych osád (Nitra-Lupka) alebo o pohrebiská mestské (Mikulčice, Staré Město). A rovnakú kontinuitu možno sledovať aj v rituálnom vybavení mŕtveho mäsitou a tekutou stravou (obzvlášť hojný výskyt keramiky). Spomenutí autori poukazujú na nízke percentuálne zastúpenie mongoloidov na týchto pohrebiskách (2,5 %), na prevažne roľnícky charakter tunajšieho obyvateľstva, doložený nielen hustotou a veľkosťou pohrebísk, viažúcich sa zrejme na stále osady, ale aj poľnohospodárskym náradím, aké pochádza (okrem iných lokalít) napr. aj z dobre datovaného hromadného nálezu v Moravskom Jáne.[40]

Napokon popri početných ďalších znakoch, spájajúcich hmotnú kultúru ľudu žijúceho v VIII. storočí na juhozápadnom Slovensku s kultúrou veľkomoravskou, treba ešte pripomenúť dôležité

Obr. 9. Nové Zámky. Ukážky ženských šperkov — krúžkových i oválnych náušnic, náramkov a rozetových nášiviek. VIII. stor.

Obr. 10. Nové Zámky, hrob 224. Veľké bronzové nákončie s afrotovanými grifmi. VIII. stor.

zistenie Z. Čilinskej, že na našich pohrebiskách nemožno doložiť taký systém pochovávania zomrelých vedľa seba, ktorý by podľa predstáv Gy. Lászlóa zodpovedal hierarchii nomádskej spoločnosti.[41] Hoci sa však v poslednom štvrťstoročí vynaložilo veľa úsilia na to, aby sa archeologicky preukázala aspoň čiastočná slavinita spomenutých pohrebísk, treba objektívne konštatovať, že i dnes sme zväčša v rozpakoch, ak máme na základe konkrétneho hrobového inventára rozhodnúť o etnickej príslušnosti pochovaného jedinca.

Je všeobecne známym javom, že v majetkove alebo triedne diferencovanej a etnicky zmiešanej spoločnosti vládnúca vrstva podmaneného etnika s obľubou prijíma módu svojho mocensky silnejšieho partnera, že sa teda kultúrne asimiluje. Práve preto ani jazdecké hroby, ani nomádsky opasok nemusia byť ešte dôkazom avarskej príslušnosti pochovaného, i keď pôvodom nesporne kotvia vo zvyklostiach a kultúre kočovníckych kmeňov. Vice-verza zase ani hrniec položený k nohám mŕtveho, ani jeho europidné fyzické znaky nesvedčia jednoznačne o slavinite, lebo podľa zistenia sovietskych antropológov napr. západosibírski kočovníci mali ešte na začiatku našej éry prevažne europidný výzor a k postupnej mongolizácii dochádzalo u nich až v nasledujúcich storočiach.[42] Ďalej si musíme uvedomiť, že každá symbióza, rátajúc do toho aj vzťahy medzi hegemónom a poddaným, nevyhnutne vedie k vzájomnej výmene kultúrnych hodnôt. V našom prípade to konkrétne znamená toľko, že so silnejším slovanským vplyvom musíme počítať predovšetkým pri domestikácii Avarov, pri ich prechode k roľníckemu spôsobu života, tak ako sa to o dvesto rokov

neskôr ukázalo na príklade Maďarov. Z tohto hľadiska treba považovať za prirodzené, že jurty kočujúcich Avarov, ktoré archeologicky po prvý raz zistil I. Bóna iba v nedávnej minulosti,[43] nahradili Avari-roľníci dobre nám známymi slovanskými zrubovými chatami. Čo je a čo nie je teda v kultúrnom odkaze VIII. storočia kritériom etnicity?

Časť maďarských archeológov na čele s Gy. Lászlóom je ochotná považovať popri šabli, reflexnom luku, jazdeckom výstroji (strmene s obdĺžnikovitými uchami) a opasku za typický nomádsky prvok aj liate bronzové okrasy, najmä kovania so zverným a úponkovým ornamentom. Objavenie sa tejto industrie spájajú takmer všeobecne s príchodom novej avarskej vlny okolo r. 680, keď sa na dolnom Dunaji objavujú Asparuchovi Bulhari. Najnovšie dokonca Gy. László vyslovil hypotézu, že táto vlna už nie je avarská, ale maďarská.[44] Rozsah tohto prehľadu nedovoľuje podrobnejší komentár k týmto názorom. No autor týchto riadkov venoval detailnú pozornosť ikonografickému i štylovému rozboru liatych bronzov a priniesol dostatok dôkazov o tom, že nielen väčšina antropomorfných motívov, ale aj samotná zverná a rastlinná ornamentika kotví v tradíciách východomediteránneho okruhu a dostáva sa do Karpatskej kotliny prostredníctvom Byzancie.[45] Motív uštvanej lane medzi dvoma útočiacimi šelmami, zvyčajne grifmi (prípadne grifom a levom), neváha Gy. László nazvať výtvarnou transkripciou známej legendy o Hunorovi a Magorovi, prenasledujúcich zázračnú laň, ktorá ich napokon vyviedla z bludných močarísk Maeotidy.[46] Tento motív sa v totožnej koncepcii objavuje už na mezopotámskych pečatných valčekoch, na ktorých reprezentuje boj svetla a tmy, dobra a zla. Odtiaľ cez Krétu preniká ku Grékom, z maľovaných váz sa dostáva k Skýtom, žije na helenistickom východe aj v dobe rímskeho impéria, ba s alternujúcimi postavami levov ho znovu objavujeme aj na mozaikovej výzdobe tzv. veľkého paláca v Konstantinopole a v X. storočí v pôvodnej podobe na slonovinových platničkách kaziet na šperky. V porovnaní s touto v podstate nepretržitou vývojovou líniou sa v strednej Ázii vyskytuje tento motív v opísanej trojčlennej kompozícii iba v epoche pasyryckých kurganov. Teoreticky by sme mohli síce pripustiť, že Avari prepožičali tomuto prevzatému motívu svoju vlastnú nomádsku interpretáciu, ale jestvujúce pramene popierajú aj túto možnosť. Tým, že na väčšine kovaní sa znázornené zvieratá vzájomne prepletajú v ľahko rozoznateľnom úponkovom rytme, pôvodný motív stráca svoj symbolický význam a nadobúda čisto dekoratívny charakter. I jednotlivé zvieratá postupne strácajú svoje identifikačné znaky, až napokon na konci tohto vývojového

Obr. 11. Nové Zámky, hrob 232. Veľké bronzové nákončie s antropomorfným výzdobným motívom. VIII. stor.

radu sa narušuje aj samotná úponkovo-pletencová kompozícia a celú ornamentálnu plochu zapĺňa nezrozumiteľný hluk rozpoltených zvieracích tiel. Môže však tak rýchlo degenerovať motív, ktorý bol organicky spojený s mytologickými predstavami či už Avarov, alebo Slovanov? Odpoveď je

Obr. 12. Štúrovo, hrob 5. Liata bronzová garnitúra opaska s rastlinným úponkovým ornamentom. VIII. stor.

jasná! I keď však jednoznačne svedčí proti avarskému a tobôž staromaďarskému pôvodu liatych bronzov, vo svojej podstate nepopiera možnosť druhej imigračnej vlny. O tejto vlne svedčia totiž také neklamné dôkazy, ako náhle objavenie sa tzv. žltej keramiky v VIII. storočí, ktorej východné až stredoázijské filiácie najnovšie presvedčivo preukázali D. Bialeková a E. Garamová,[47] nápadný vzrast populácie, doložený nielen počtom ale i veľkosťou pohrebísk tohto obdobia, a napokon i skutočnosť, že práve v tomto neskoroavarskom horizonte narastá aj počet mongoloidných typov. S príchodom tejto novej vlny, o ktorej ináč v užšom slova zmysle vzaté historické pramene mlčia, by sme mohli spájať azda aj štrukturálne zmeny vnútri avarskej society. Rozhodne je pozoruhodné, že koncom VII. storočia miznú solitérne kniežacie hroby a že práve v tom čase bol skrytý do zeme aj známy poklad byzantského kovotepca v Zemianskom Vrbovku.[48] Obchádzať mlčaním takéto výrečné svedectvá je nezlučiteľné s podstatou vedeckej objektivity.

Pravda, problematika avarsko-slovanských vzťahov sa tým nijako nezjednodušuje, pretože ak ornamentálne motívy na liatych bronzových kovaniach nie sú avarského pôvodu, rozhodne nepatria ani do slovanského kultúrneho dedičstva. No pritom všetkom neslobodno posudzovať možnosti riešenia nadhodeného problému pesimisticky. Nádejeplný musí byť pre nás už aj samotný fakt, že pohrebiská s liatymi bronzmi zisťujeme hlboko na území niekdajších popolnicových hrobov, že s liatymi bronzmi sa stretávame v predveľkomoravskom horizonte aj na Morave, kde — najmä v Mikulčiciach — vystupujú v typickom slovanskom prostredí, a že teda súhrn týchto porovnaní jasne svedčí aj o zmenách, ktoré v porovnaní s Fredegarovým podaním nastali v avarsko-slovanskom spolunažívaní.

Konkrétnejšie výsledky možno očakávať predovšetkým od komplexného sociálno-štatistického rozboru odborne preskúmaných pohrebísk, pravda, za predpokladu, že počet odkrytých hrobov sa príliš nelíši od ich predpokladaného sumára. Žiaľ, takýchto lokalít je zatiaľ málo, pretože najmä pri záchranných výskumoch býva menšia alebo väčšia časť pohrebiska porušená už pre začatím vlastných výkopových prác. Ale aj tie výsledky, ktoré bolo možné získať z doteraz publikovaných pohrebísk, sú všestranne pozoruhodné. Ukazuje sa napríklad, že aj znaky, ktoré považujeme za spoločné pre tento typ pohrebísk (orientácia hrobov, tvar a vybavenie hrobových jám, hrobový inventár počnúc od osobného vlastníctva zomrelého až po rituálne prídavky), vykazujú na jednotlivých pohrebiskách podľa frekvencie výskytu značnú variabilitu, odrážajúc buď konkrétny typ sociálnej štruktúry, alebo prosto lokálne, dokonca i rodinné tradície. Už vyššie som poukázal napr. na vysoký počet vedierok v Devínskej Novej Vsi a v Záhorskej Bystrici v porovnaní s pohrebiskami na východ od Malých Karpát. Zhodou okolností však ani jedno z týchto pohrebísk sa nehodí na detailný sociologický rozbor, pretože mimoriadne zlá zachovalosť kostier znemožnila antropologické určenie pohlavia i veku pochovaných. Našťastie je tento nedostatok aspoň čiastočne vyvážený situáciou na iných pohrebiskách. Bez toho, aby som sa púšťal do detailo, uvediem iba niekoľko príkladov na porovnanie V Nových Zámkoch na z väčšej časti preskúma-

Obr. 13. Hraničná pri Hornáde, hrob 32. Liata bronzová garnitúra opaska s heterogénnymi výzdobnými prvkami. Druhá polovica VIII. stor.

nom a precízne dokumentovanom pohrebisku bolo v 514 hroboch pochovaných spolu 528 jedincov (9 dvojhrobov, 2 trojhroby a jeden hromadný hrob so 7 jedincami). Z toho 26 % patrilo mužom (150 hrobov), 27,6 % ženám (146 hrobov), 28,4 % deťom (150 hrobov) a 18 % ostalo neurčených (95 hrobov). Pre celkovú charakteristiku pohrebiska je príznačné, že iba 15,5 % hrobov bolo bez akéhokoľvek inventára (v Devínskej Novej Vsi je to napr. 24,7 %, v Bernolákove 30,3 %, v Štúrove 23,3 %, v Žitavskej Tôni 15 % a v Prši iba 4,8 %). Z celkového počtu pochovaných mužov malo 24 (17,9 %) kompletné garnitúry opaskov, kým jazdeckých hrobov bolo 12 (8,95 %) a zbrane obsahovali iba tri jazdecké hroby, a to vo dvoch prípadoch kopiju, v jednom zase sekerku. Je to teda v podstate nízke percento, najmä ak si uvedomíme, že v Bernolákove napr. z určených 15 mužských hrobov bolo šesť jazdeckých (40 %) a z nich štyri obsahovali zbrane (šable, sax, oštepy a strelky zo šípov), medzi nimi dokonca aj jeden žiarový jazdecký hrob! Kompletné garnitúry sa tu však nenašli, pretože väčšina týchto hrobov bola vykradnutá. Obzvlášť vysoké je percento jazdeckých hrobov v Žitavskej Tôni, kde z 25 mužských hrobov je 23 jazdeckých (92 %) a z nich zase 19 bolo vykradnutých (82,6 %). Pravda, v danom prípade môžu byť tieto číselné údaje skreslené tým, že výskum zachytil zrejme len stred pohrebiska. V neďalekom Štúrove je už zo 43 mužských hrobov iba 10 jazdeckých (23,2 %), kým zbrane obsahuje 9 mužských hrobov. Podobne ako v Žitavskej Tôni i tu je vysoké percento vykradnutých hrobov. Napokon v Prši sa nezistil ani jeden jazdecký hrob, ale z 20 mužských hrobov 9 malo garnitúry opaskov (45 %), pričom len v jednom z nich sa nachádzala strelka zo šípu.

Obr. 14. Holiare, hrob 778. Liate kovanie v podobe kančej hlavy, zdobené puncovaním a palmetovým ornamentom. Koniec VIII. stor.

Obr. 15. Šaľa-Veča, hrob 152. Liata bronzová garnitúra opaska. Puncované erbonitové kovania s palmetovým ornamentom blatnického štýlu. Začiatok IX. stor.

Veľmi poučné je aj sledovanie keramiky, ktorú pravdaže treba vykazovať nielen podľa typov nádob, ale aj podľa toho, v akom pomere sú jednotlivé typy zastúpené v mužských, ženských i detských hrobch. Pre nedostatok miesta obmedzím sa iba na globálne údaje. Tak v Nových Zámkoch bola keramika v 375 hroboch (73 %), v Bernolákove v 17 hroboch (19,1 %), v Žitavskej Tôni v 59 hroboch (68,6 %), v Štúrove v 141 hroboch (49,8 %) a v Prši v 70 hroboch (85,3 %). Ak teda odhliadneme od Bernolákova a od štatisticky nespracovaných pohrebísk v Holiaroch, Želovciach, Dvoroch nad Žitavou, Šali-Veči a Šali-Dusle, vo všeobecnosti možno povedať, že percentuálny výskyt keramiky na pohrebiskách juhozápadného Slovenska je značne vysoký. Možno, že sa v tom prejavuje práve kultúrno-geografická osobitosť nášho územia alebo priamo etnický charakter. Veľmi poučné je totiž z tohto hľadiska porovnať situáciu v iných regiónoch Karpatskej kotliny a priľahlých území. Tak napr. v Zvölfaxingu neďaleko Schwechatu sa keramika nachádza v 69 % hrobov,[49] v Pilismaróte-Basaharci východne od Ostrihoma v 45 % hrobov, v Kecelí-Határdülő v medziriečí Dunaja a Tisy v 42,7 % hrobov, ale v Alattyáne v povodí Zagyvy len v 1,5 %, v blízkej Jánoshide v 6,6 %, v Jutasi severne od Blatenského jazera v 2 % a v Öskü (tamže) v 1,3 % hrobov.[50] A práve z toho hľadiska stojí za zamyslenie otázka, aký je vzťah medzi nápadne nízkym zastúpením keramiky v Bernolákove a relatívne najvýraznejším výskytom zbraní, najmä šablí, na tomže pohrebisku.

Napokon je tu ešte jeden druh rituálneho inventára, bez spracovania ktorého je akýkoľvek sociálno-demografický rozbor bezcenný, a to je posmrtná potrava. Pochopiteľne, aj pre jej analýzu platia tie isté kritériá, ktoré som uviedol v súvislosti s keramikou. No z detailne spracovaných štatistických údajov môžem tu uviesť iba niektoré. Napr. v Nových Zámkoch 50,2 % hrobov obsahovalo posmrtnú potravu. Z nich v 169 prípadoch sa zistili kosti ovce (63,7 %), a to buď samostatne (116 hrobov, 43,7 %), alebo spolu s kosťami kury

(41 hrobov, 15,4 %), hovädzieho dobytka (8 hrobov, 3 %), kury a hovädzieho dobytka (2 hroby, 0,7 %). V porovnaní s týmto sa kura nachádzala samostatne iba v 29 hroboch (10,8 %) a hovädzí dobytok vo 26 hroboch (9,7 %). Možno teda povedať, že v Nových Zámkoch bola dominantným druhom mäsitej posmrtnej potravy ovca. Podobne to bolo aj v Bernolákove, kde sa kosti ovce našli v 36 hroboch, čo predstavuje 40,4 % z celkového počtu vykopaných hrobov. Treba však poznamenať, že 27 hrobov, t. j. 30,3 %, bolo bez rituálnej potravy. Pomerne dobre je zastúpený aj hovädzí dobytok (20 hrobov, 22,4 %), no naproti tomu úplne bezvýznamný je podiel kurích kostí. V Žitavskej Tôni je percentuálny pomer medzi ovčími a hovädzími kosťami o niečo odlišnejší (39,4 : 30,2 %). V Štúrove je zase dominantným druhom mäsitej potravy kura, kosti ktorej sa našli v 83 hroboch (29,3 % z celkového počtu), kým ovca s 3,1 % (9 hrobov) a hovädzí dobytok s 2,4 % (7 hrobov) majú úplne podradnú úlohu. Zato zvláštnosťou je výskyt husí v ôsmich hroboch (2,8 %), z toho v piatich mužských. Pravda, aby sme dospeli k výraznejším záverom, treba podobné hodnotenie urobiť na oveľa širšej geografickej základni. I tak je však mimoriadne pozoruhodný protiklad medzi územne nie príliš vzdialenými pohrebiskami v Nových Zámkoch a v Štúrove, ktorý sotva možno vysvetliť inak, než odlišnosťou miestnych tradícií. K takémuto záveru ma vedie najmä skutočnosť, že vnútornou analýzou jednotlivých pohrebísk bolo možné na základe opakovaného výskytu tej istej skupiny milodarov v topograficky a chronologicky uzavretých mikrospoločenstvách rozpoznať aspoň hypoteticky hroby príslušníkov tejže rodiny. Podrobnú dokumentáciu v tomto smere predložím v samostatnej štúdii.

O vertikálnom rozvrstvení spoločnosti môže podať svedectvo aj topografická analýza jednotlivých pohrebísk. Ukazuje sa napr., že v Nových Zámkoch, Bernolákove, Štúrove i Holiaroch bola okolo jazdeckých hrobov rôzne veľká nevyužitá plocha, pôsobiaca dojmom akéhosi „čestného" dvora, ktorý ostatné pomerne husto rozsiate hroby prísne rešpektovali. V Štúrove sa dokonca medzi tieto priestorove zvýhodnené hroby radili aj hroby peších bojovníkov s garnitúrami opaskov. To všetko naznačuje, že bez ohľadu na slavinitu širšieho prostredia a konkrétnu etnickú príslušnosť pochovaných nomádska hierarchia vládnúcej avarskej society vtisla svoju pečať aj ostatným etnickým skupinám. Súčasne znamená to však aj toľko, že súhlasne s predstavami J. Eisnera[51] a v rozpore s názorom N. Fetticha[52] bolo avarsko-slovanské spolunažívanie — aspoň v VIII. storočí — v podstate pokojné. K zmenám mohlo dôjsť, pochopiteľne, pri protiavarských ťaženiach Karola Veľkého koncom VIII. storočia. Nevieme síce, či sa na nich aktívne podieľali aj naši predkovia, ale na prahu IX. storočia už aj písomné pramene ohlasujú obnovenie slovansko-avarských šarvátok.[53] Lenže teraz sú už útočníkmi Slovania a možno, že prejavom novej politickej orientácie a s ňou súvisiacich spoločenských zmien je aj zánik pertraktovaných veľkých kostrových pohrebísk na juhozápadnom Slovensku v prvých desaťročiach IX. storočia. No začiatok tohto storočia nám už ohlasuje nástup nového politického útvaru — slovienskej Ríše veľkomoravskej. Ňou sa dostávajú dejiny našich predkov a nášho územia na kvalitatívne nový stupeň. Zložitým otázkam veľkomoravského obdobia sa meritórne venuje ďalšia štúdia v tomto čísle Slovenskej archeológie.

Poznámky

[1] Hampel J., *Alterthümer des frühen Mittelalters in Ungarn I*, Braunschweig 1905, 8, 9, 49, 50, 143, 442.

[2] Niederle L., *Slovania v Uhrách*, Letopis Matice slovenskej XIII, 1921, 25—38.

[3] Zavadil J., *Velehrady Děvín a Nitra*, Kroměříž 1912; Červinka I. L., *Děvín, Velehrad říše Velkomoravské*, Brno 1914.

[4] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, Bratislava 1933, 239—276.

[5] Dekan J., *Antropomorfné motívy na liatych bronzových kovaniach predveľkomoravského typu*, ŠZ AÚSAV 14, 1964, 61—94.

[6] Eisner J., *Popelnicové hroby z doby hradištní na Slovensku*, PA XXXX, 1934—35, 82—89.

[7] Borkovský I., *Nejstarší slovanská keramika ze středních Čech*, PA XXXXI, 1936—38, 97 n.; ten istý, *Staroslovanská keramika ve střední Evropě*, Praha 1940.

[8] Pleinerová I., *Výzkum osady z doby stěhování národů a z doby slovanské v Březně u Loun*, AR XVII, 1965, 520 n.; tá istá, *Germanische und slawische Komponenten in der altslawischen Siedlung Březno bei Louny*, Germania 43, 1965, 121—138; tá istá *Poznatky a problémy výzkumu v Březně*, AR XIX, 1967, 660 n.; tá istá, *Zur relativen Chronologie der Keramik vom Prager Typus auf Grund der Siedlungsgrabung Březno bei Louny*, AR XX, 1968, 645—666.

[9] Hrubý V., *Sídliště z pozdní doby římské ve Zlechově*, AR XIX, 1967, 643—657.

[10] Bialeková D., *Nové včasnoslovanské nálezy z juhozápadného Slovenska*, SlA X, 1962, 109—120.

[11] Bialeková D., l. c., 104—109; tá istá, *Záchranný výskum slovanských sídlisk v Nitrianskom Hrádku a Bešeňove, okr. Šurany*, SlA VI, 1958, 388—413; tá istá, *Záverečná správa z výskumov slovanských sídlisk v Nitr. Hrádku a Bešeňove*, SlA VII, 1959, 439—459; k Výčapom-Opatovciam porov. Točík A., *Význam posledných archeologických výskumov na Slovensku pre dejiny najstarších Slovanov a Veľkomoravskej ríše*, HČ III, 1955, 412.

[12] Bialeková D., SlA X, *1962, 98—100*.

[13] Budinský-Krička V., *Sídlisko z doby rímskej a sťahovania národov v Prešove*, SlA XI, 1963, 5—40; k Blažiciam porov. Pastor J., *Sídlisko v Blažiciach*, AR XII, 1960, 800—810, 823—826.

[14] Porov. najmä Točík A., *Súčasný stav archeologického bádania najstarších dejín slovenského národa*, AR XV, 1963, 594; ten istý, *Slovania na strednom Dunaji v 5.—8. stor.*, O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, 23—25; ten istý, *Zur Problematik der slawischen Besiedlung der südwestlichen Slowakei bis zum IX. Jahrhundert*, ŠZ AÚSAV 16, 1968, 253—254.

[15] Porov. k tomu literatúru v pozn. 8.

[16] Hrubý V., *Sídliště z pozdní doby římské ve Zlechově*, AR XIX, 1967, 643—658.

[17] Tamže, obr. 215—218.

[18] Pravda, tu reprodukovaná situácia zodpovedá stavu výskumu z r. 1966.

[19] Hrubý V., l. c., 644.

[20] Točík A., *Význam ...*, HČ III, 1955, 412; Chropovský B., *Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy*, HČ X, 1962, 216 n.; Bialeková D., SlA X, 1962, 135; Zeman J., *Zu den chronologischen Fragen der ältesten slawischen Besiedlung im Bereich der Tschechoslowakei*, AR XVIII, 1962, 176.

[21] Točík A., *Nové nálezy z doby sťahovania národov na juhozápadnom Slovensku*, ŠZ AÚSAV 9, 1962, 204, 210, 216, 218.

[22] Kolník T., *Popolnicové pohrebisko z mladšej doby rímskej a počiatku doby sťahovania národov v Očkove pri Piešťanoch*, SlA IV, 1956, 275, 278, obr. 19.

[23] Bialeková D., SlA X, 1962, 132 n.

[24] Porov. k tomu z novšej literatúry Skržinskaja J. Č., *O sklavenach i antach, o Mursianskom ozere i gorode Novietune*, Vizantijskij vremennik XII, 1957, 3—30; Lowmiański H., *Lacus Mursianus*, Opuscula C. Tymienecki septuagenario dedicata, Poznań 1959, 211 n. Z archeologických, ale i historických dôvodov treba stotožniť Novietun s Noviodunom na dolnom Dunaji, a nie pri Záhrebe! (pozri nasl. pozn.)

[25] Grafenauer B., *Nekaj vprašanj iz dobe neseljavanja južnih Slovanov*, Zgodovinski časopis IV, 1950, 23—126. Porov. tiež Kollautz A., *Die Ausbreitung der Awaren auf der Balkanhalbinsel und die Kriegszüge gegen die Byzantiner*, ŠZ AÚSAV 16, 1968, 135—164, mapa I.

[26] Dobrý prehľad o slovanských nálezoch v Rumunsku podáva Chişvasi-Comşa M., *La pénétration des Slaves dans le territoire de la Roumanie entre le VI-me et IX-me siècle à la lumière des recherches archèologiques*, Slavia Antiqua VII, 1960, 175—188; najnovšie tiež v článku *Sur l' origine et l' èvolution de la civilisation de la population Romane, et ensuite protoroumaine, aus VIe—Xe siècles sur le territoire de la Roumanie*, Dacia XII, 1968, 355—380. Porov. Nestor I., *La pénétration des Slaves dans la péninsule Balkanique et la Grèce Continentale*, Revue des Études Sud-Est-Européennes I, 1963, 41—67; Horedt K., *Das Awarenproblem in Rumänien*, ŠZ AÚSAV 16, 1968, 103—120. Pre bulharské územie je najvhodnejšou informáciou článok Ž. Vážarovej *The Slavs south of the Danube*, I Międzynarodowy Kongres archeologii słowiańskiej III, Wrocław - Warszawa - Kraków 1965, 98—120; ďalej od tejže autorky: *Slavianski i slavianobälgarski selišta v balgärskite zemi ot kraja na VI—XI vek*, Sofija 1965. V Juhoslávii bola existencia žiarových pohrebísk dlho problematická, výskumy I. Čremošnikovej a J. Beloševiča však aj tu priniesli pozitívne výsledky.

[27] Werner J., *Slawische Bügelfibeln des 7. Jahrhunderts*, Reinecke Festschrift, Mainz 1950, 150—172.

[28] Dobrý prehľad tejto literatúry pozri: Eisner J., *Devínska Nová Ves*, Bratislava 1952, 207—209.

[29] Poulík J., *Dvě velkomoravské rotundy v Mikulčicích*, Praha 1963, obr. 49: 2; ten istý, *Archäologische Entdeckungen und Grossmähren*, Das Grossmährische Reich, Praha 1966, 38.

[30] Keller E. — Bierbrauer V., *Beiträge zum awarenzeitlichen Gräberfeld von Devinska Nová Ves*, SlA XIII, 1965, 381.

[31] Fredegar IV, 68 (Ratkoš P., *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*, Bratislava 1964, 61).

[32] Okrem základnej správy J. Poulíka *Záhadná mohyla Žuráň*, AR I, 1949, 10 n. porov. najmä Werner J.,

Die Langobarden in Pannonien, München 1962, 105 n. a Mitscha-Märheim H., *Dunkler Jahrhunderte goldene Spuren*, Wien 1963, 108, 109, 120.

[33] Eisner J., *Dvě přilby typu baldenheimského z Poiplí*, Historica Slovaca III—IV, 1945—46, 5—43; porov. Werner J., *Frühmittelalterliche Spangenhelme*, PZ XXXIV—V, 1949—50, 178—193.

[34] Keller E. — Bierbrauer V., l. c., 381, 382.

[35] Čilinská Z., *Včasnostredoveké pohrebisko v Želovciach*, AR XIX, 1967, 675—676, obr. 227; porov. Stein F., *Awarisch-merowingische Beziehungen, ein Beitrag zur absoluten Chronologie der awarenzeitlichen Funde*, ŠZ AÚSAV 16, 1968, 239.

[36] Sós CS. Á., *Vorläufige Mitteilungen über die Ausgrabungen in Pókaszepetk*, FA XIV, 1962, 67—82; tá istá, *Archäologische Angaben zur Frage der Frühperiode des awarisch-slawischen Zasammenlebens*, ŠZ AÚSAV 16, 1968, 221—231.

[37] Súborné spracovanie pohrebiska v Záhorskej Bystrici je v tlači. Predbežnú správu porov. Kraskovská Ľ., *Slovansko-avarské pohrebisko pri Záhorskej Bystrici na Slovensku*, AR XIX, 1967, 681—686; k ostatným pohrebiskám porov. najmä: Eisner J., *Devínska Nová Ves*, Bratislava 1952; Kraskovská Ľ., *Pohrebisko v Bernolákove*, SlA X, 1962, 245—476; Bárta J., *Pohrebište zo staršej doby hradištnej v Dolných Krškanoch pri Nitre*, AR V, 1953, 167—171.

[38] Eisner J., *Devínska Nová Ves*, Bratislava 1952, 334 n.

[39] Porov. najmä: Točík A., *Súčasný stav archeologického bádania najstarších dejín slovenského národa*, AR XV, 1963, 603; Čilinská Z., *Bestattungsritus im VI.—VIII. Jahrhundert in der Südslowakei*, ŠZ AÚSAV 16, 1968, 47—58.

[40] K hromadnému nálezu z Moravského Jána porov.: Eisner J., *Ein Hortfund der älteren Burgwallzeit aus der Slowakei*, Altböhmen und Altmähren I, 1941, 153—171.

[41] László Gy., *Études archéologiques sur l'histoire de la société des Avars*, AH XXXIV, 1955; Čilinská Z., *Socio-etnografické pomery na predveľkomoravských pohrebiskách a pokus o ich riešenie na pohrebisku v Devínskej Novej Vsi* (diplomová práca na FFUK, Bratislava 1957).

[42] Porov. k tomu: Debec G. F., *Paleoantropologija SSSR IV*, Moskva 1948, 64—83; Aleksejev V. P., *Paleoantropologija lesnych plemion Severnogo Altaja*, Kratkije soobščenija Instituta etnografii XXI, 1955.

[43] Bóna I., *Les campements des Avars à Dunaújváros et les périodes du village hongrois de l'ère arpadienne*, referát na sympóziu o osídlení Karpatskej kotliny v VIII.—X. storočí, Szeged 1971.

[44] S teóriou o druhej avarskej vlne prišiel Gy. László (v citovanej práci *Études archéologiques...*, 179 n.) a znovu sa k nej vrátil v článku *Les problèmes soulevés par le groupe à la ceinture ornée de griffon et de rinceaux de l'époque avare finissante*, AAH XVII, 1965, 73—75; dôležité argumenty v prospech tejto teórie pozri: Kovrig I., *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Alattyán*, AH XL, 1963, 231 n.; najnovšie však už Gy. László vo viacerých prácach rozviedol myšlienku, že etnicky táto vlna neprislúchala Avarom, ale Maďarom; porov. k tomu: *Kérdések és feltévések a magyar honfoglalásról*, Valóság I, 1970, 48—64; *A „kettős honfoglalás"—ról*, AÉ 97, 1970, 161—190.

[45] Dekan J., *Pôvod liatej industrie a problematika avarsko-slovanských vzťahov*. (Pripravené do tlače.)

[46] László Gy., *Hunor és Magyar nyomában*, Budapest 1967, 13—52.

[47] Bialeková D., *Žltá keramika z pohrebísk obdobia avarskej ríše v Karpatskej kotline*, SlA XV, 1967, 5—76; Garam É., *Későavarkori korongolt sárga kerámia*, AÉ 96, 1969, 207—241.

[48] Gy. László (*Études archéologiques*, 292) upozornil na to, že zánik simultánnych kniežacích hrobov v Karpatskej kotline je súbežný so zakopaním pokladu v Malej Pereščepine, ktoré považuje za sprievodný symptóm zániku avarskej nadvlády nad juhoukrajinskými stepami; pokiaľ však ide o Zemiansky Vrbovok, tu treba mať na pamäti pozorovanie G. F. Korzuchinovej (*K istorii Srednego Podneprovia v seredine I tysjačeletija n. e.*, SA XXII, 1955, 68 n.), podľa ktorej kočovníci nikdy nezakopávajú svoje poklady, ale v čase vojenského ohrozenia ich zakopáva usadlé obyvateľstvo. V juhoukrajinských stepiach to bol nástup Kozarov, u nás nová vlna „avarská".

[49] Lippert A., *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Zwölfaxing in Niederösterreich*, Wien 1969, 30.

[50] Tu uvádzané štatistické údaje — okrem malých výnimiek — prepočítal autor tohto článku.

[51] Eisner J., *Devínska Nová Ves* (autoreferát) SlA III, 1955, 302.

[52] Fettich N., *Das awarenzeitliche Gräberfeld von Pilismarót-Basaharc*, Studia Archaeologica III, Budapest 1965, kap. VIII—IX.

[53] Porov. najmä *Annales regni Francorum*, ad a. 805.

Entwicklung und Stand der archäologischen Erforschung der vorgroßmährischen Zeit

Ján Dekan

Im Rahmen der Entwicklung der archäologischen Forschung auf dem Gebiet der Slowakei war lange Zeit hindurch die slawische Forschung am meisten vernachlässigt. Erst mit der Entstehung der Tschechoslowakischen Republik wurden günstige Bedingungen für ihre Entfaltung geschaffen. Damals hat J. Eisner das erste wissenschaftlich begründete Gliederungssystem für unsere frühmittelalterlichen Denkmäler ausgearbeitet und damit den Grundstein für die weitere Forschung gelegt.

Die Erforschung jenes Zeitabschnittes, den der Autor als vorgroßmährisch im chronologischen Sinn bezeichnet hat, ist auf die Lösung dreier Hauptprobleme eingestellt:

1. Die Frage der Ankunft der Slawen in das Karpatenbecken, die Bestimmung der Zeit wie auch der Hauptrichtungen ihrer Unternehmungen, die Beziehungen zum heimischen ethnischen Substrat, der Charakter ihrer ursprünglichen Kultur im hiesigen Milieu.

2. Die Problematik von Samos Reich, namentlich die Möglichkeit zur archäologischen Umgrenzung seines territorialen Umfanges.

3. Das konkrete Erkennen der awarisch-slawischen Beziehungen bei den sich wandelnden historischen Bedingungen mit besonderer Beachtung der Formen des interethnischen und kulturellen Zusammenlebens.

Wegen des Mangels an geeignetem archäologischem, kulturell und chronologisch beglaubigtem Material war die Problematik der ältesten slawischen Besiedlung unserer Heimat langhin bloß Gegenstand der historischen Forschung im engeren Sinn. Die Situation änderte sich auch nicht nach der Herausgliederung der Keramik des sog. Prager Typus als älteste slawische Keramik Mitteleuropas, die zwar rahmenhaft in das VI. und VII. Jh. datierbar ist, jedoch ihre Genesis und das älteste Vorkommen, d. h. die Schlüsselprobleme für die Aufklärung des ersten Fragenkomplexes, sind bis heute nicht geklärt. Die Möglichkeit, die gegebene Problematik archäologisch zu lösen, zeigte sich erst im Zusammenhang mit den neuen Grabungen (insbesondere die Fundstellen Březno bei Louny, Zlechov bei Uherské Hradiště, Potvorice und Siladice im mittleren Waagtal, Výčapy-Opatovce und Nitriansky Hrádok im Nitratal, Malá nad Hronom im Grantal, Prešov und Blažice in der Ostslowakei), deren Hauptthema es war, die Beziehung der typologisch identifizierten Denkmäler der altslawischen Kultur zur vorangehenden Kulturunterlage zu erfassen. Leider ermöglicht die Fundsituation auf den angeführten Fundstellen keine eindeutigen Schlußfolgerungen. Durch eine kritische Analyse der betreffenden Fundverbände und Fundumstände auf den Fundstellen, die diesbezüglich eine Schlüsselbedeutung haben (Březno bei Louny, Zlechov, Výčapy-Opatovce), hat der Autor gezeigt, daß ihre Verwendung als Beweismaterial für die Hypothese über das Anftauchen der Slawen in unserem Gebiet bereits im V. Jh., ja in der Ostslowakei im Zusammenhang mit dem Prešover Typus auch schon früher, unberechtigt wäre. Eindeutig geht jedoch aus diesen Grabungen hervor, daß es zur ersten Besiedlung unseres Gebietes mit Slawen bereits in der vorawarischen Zeit gekommen ist. Würden wir ihre Ankunft in die Anfänge oder die erste Hälfte des VI. Jh. stellen, stände dies nicht nur mit dem historisch belegten Vordringen der Slawen im unteren Donautal, sondern auch mit dem Abzug der Langobarden aus Mähren und Niederösterreich nach Pannonien spätestens im J. 526/527 in völligem Übereinklang. Voraussetzung solch einer Verbreitung wäre ihr militärischer Charakter und eine plötzliche einmalige Besetzung des eroberten Gebietes.

Die umfangreichen archäologischen Grabungen in der Slowakei und auch in den übrigen an dieser Problematik interessierten Gebieten ermöglichten es, auch die Hauptrichtungen der historischen Expansion der Slawen zu präzisieren. Im wesentlichen handelte es sich um zwei Wellen. Die eine, von archäologischem Gesichtspunkt durch die Brandgräberfelder vom Žitomir-Typus und vielleicht auch die Bügelfibeln vom Dnepr-Typus dokumentiert, kam aus der Richtung östlich des Karpatenbogens durch die Moldau in das untere Donautal zwecks Eroberung der Balkanhalbinsel. Seit Mitte des VI. Jh. verwirklichten sich die slawischen Vorstöße Hand in Hand mit jenen der Awaren und Langobarden. Sekundär abgesonderte

Nebenzweige dieser Invasionsströmung erreichten Siebenbürgen und wahrscheinlich auch die Ostslowakei (Somotor). Allem Anschein nach hing mit dieser Hauptwelle auch die sporadische slawische Besiedlung der zentralen Teile des Karpatenbeckens zusammen, das völlig unter dem Einfluß der awarischen Okkupation stand. Die zweite Hauptwelle war aus dem nördlichen Karpatenvorland zur Elbe und Saale gerichtet und als ihr Ausläufer werden Böhmen, Mähren und die Westslowakei angesehen. Archäologisch dokumentiert ist diese Welle durch die Brandgräberfelder mit Keramik des Prager Typus. Der Kern der slawischen Besiedlung konzentrierte sich anfänglich in den fruchtbaren Niederungen; erst später begann sich die Bevölkerung stromaufwärts auch in die gebirgigeren Teile vorzuschieben.

Der zweite Fragenkomplex berührt Samos Reich, dessen Kristallisationskern aus triftigen Gründen in Mähren und in der Südwestslowakei gesucht wird. Aus schriftlichen Quellen wissen wir, daß sich auch Böhmen an das Reich angeschlossen hat. Die archäologische Umgrenzung des Territoriums dieses Staatsverbandes stößt jedoch auf Schwierigkeiten. In den Denkmälern der materiellen Kultur aus Samos Reich wären neben heimischen Elementen auch merowingische und südöstliche, teils nomadische, größtenteils pontischbyzantinische Elemente zu erwarten. Wie entspricht diesem das konkret gewonnene Material aus dieser Zeit? Der Beleg dafür, daß sich Mähren samt dem slowakischen Marchtal bereits in der ersten Hälfte des VII. Jh. vom awarischen Einfluß befreit hat, sind die Hakensporen aus Mikulčice, Líšeň-Staré Zámky und Devínska Nová Ves (Gräber 104—116). Ein gemeinsamer Nenner für das ausgedehnte Gebiet (im Osten bis zum Granfluß) sind auch die Urnengräberfelder mit Keramik des Prager Typus, die jedoch lediglich eine rituelle Äußerung des gemeinen Volkes von Weidebauern sind (eine nach Klasse oder Vermögen abweichende Schicht konnte auf andere Weise bestattet haben), weswegen sie sich nicht für ein Kriterium zur Bestimmung der Zugehörigkeit zu Samos Reich eignen. In diesem Zusammenhang erinnert der Autor an das immer noch ungelöste Problem der ethnischen Zugehörigkeit des Fürstengrabes von Žuráň und ebenfalls an Fragen bezüglich der Prunkhelme des Baldenheimer Typs aus Dolné Semerovce. Dem Komplex von Denkmälern, die aus der Zeit von Samos Reich zu erwarten wären, entspricht vorderhand am meisten das Material aus den Gräberfeldern in Devínska Nová Ves und Záhorská Bystrica. Sie sind ziemlich deutlich vom Großteil der zeitgleichen Gräberfelder in den zentralen Teilen des Karpatenbeckens unterscheidbar. Gemeinsam erscheinen hier Urnen- und Skelettgräber, das Inventar führt eine beträchtliche Zahl von beschlagenen Holzeimern, Keramik des Donau- und des sog. nomadischen Typus, Sporen, aber auch Waffen westlicher Herkunft und Garnituren heimischer Gürtel.

Die dritte Gruppe von Fragen bezüglich der vorgroßmährischen Zeit unserer Geschichte befaßt sich mit den awarisch-slawischen Beziehungen, die sich teils danach unterschieden, ob es sich um besiegte oder verbündete Stämme handelte, teils wieder nach den Wandlungen der machtpolitischen Stellung der herrschenden Awaren. Die Bodenfunde aus unserem Gebiet stützen die Vermutung, daß ungeachtet der awarischen Vorherrschaft, unter die unsere Vorfahren nach dem J. 568 gelangt waren, unsere Länder nicht direkt von den Awaren okkupiert wurden. Dafür spricht die relativ geringe Zahl von Skelettgräbern mit getriebener und Preßblechindustrie auf unseren Gräberfeldern aus der Zeit des sog. ersten Kaganates. Im Lichte der heutigen Erkenntnisse scheint es, daß für diese erste Zeit der awarisch-slawischen Kontakte die Grenze zwischen den beiden Grabsittenkreisen (Urnengräberfelder — Körpergräberfelder), die im wesentlichen der Linie Donau-Eipel entspricht (mit birituelle Bestattungsweise im Grenzgebiet und im Umkreis des Plattensees), auch eine ethnographische Grenze war. In der späteren Entwicklung hat sich jedoch die Körperbestattungsweise als progressiveres Element durchgesetzt und im VIII. Jh. gewann sie auch in der Südwestslowakei die führende Stellung. Die Linie der birituellen Gräberfelder schob sich in das slowakische Binnenland vor und die Körpergräberfelder hörten auf, ein bestimmendes Merkmal für die Ethnizität zu werden. So geriet jedoch die Lösung der interethnischen awarisch-slawischen Beziehungen in beinahe unüberwindliche Schwierigkeiten. Freilich brauchen in Reitergräbern nicht unbedingt Awaren bestattet zu sein, die Form und die Holzeinbauten der Grabgruben, die rituelle Ausstattung des Toten, der überwiegend bäuerliche Charakter der hier lebenden Bevölkerung und viele andere Merkmale, die die materielle Kultur des VIII. Jh. mit der großmährischen Zeit verbinden, wie auch das nichtnomadische System der Nebeneinanderreihung der Gräber und die prozentuell geringe Vertretung von Mongoloiden

sprächen für die Slawinität der Gräberfelder dieser Zeit. Die bekannte Tatsache andererseits, daß jede Symbiose zum wechselseitigen Austausch von Kulturwerten führt, ermöglicht es zwar, ein Reitergrab oder ein Grab mit einem nomadischen Gürtel als slawisch zu bezeichnen, aber verhindert es zugleich, z. B. einen zu Füßen des Toten abgestellten Topf als sicheres Kriterium der Slawinität zu betrachten. Die Behauptung einiger ungarischer Archäologen, daß der gegossene Bronzezierat, namentlich Beschläge mit dem Tier- und Rankenmotiv, ein typisches nomadisches Element seien und mit der Ankunft der neuen awarischen Welle um das J. 680 hierhergelangt wären, erwies sich nach einer eingehenden ikonographischen und stilistischen Analyse des Autors als nicht begründet. An der Existenz der neuen awarischen Welle ist nicht zu zweifeln, es spricht für sie außer anderem das Aufkommen der gelben Keramik im VIII. Jh., jedoch das Tier- und Pflanzenmotiv wie auch der Großteil der anthropomorphen Motive auf den erwähnten gegossenen Bronzen wurzeln in den Traditionen des ostmediterranen Bereiches, sie gelangten in das Karpatenbecken durch die Vermittlung Byzanz' und sind durchaus nicht awarischen Ursprungs. Andererseits gehören sie freilich auch nicht zum slawischen Kulturerbe.

Auf Grundlage eigener Studien sieht der Autor Möglichkeiten zu einer erfolgreichen Lösung der awarisch-slawischen Beziehungen in einer komplexen sozial-statistischen Analyse der sachgemäß untersuchten Gräberfelder. Obwohl wenig Gräberfelder vorhanden sind, die Kriterien für derartige Analysen bieten, sind schon die ersten Ergebnisse beachtenswert. Die Merkmale, wie Gräberorientierung, Form und Ausstattung der Grabgruben, Grabinventar, beginnend vom persönlichen Eigentum bis zu den rituellen Beigaben, die bei der gebräuchlichen Publizierung der Gräberfelder als gemeinsam erscheinen, weisen bei einer derartigen Wertung eine ganz beträchtliche Variabilität auf, die entweder eine konkrete Form der gesellschaftlichen Struktur oder einfach lokale oder Familientradition widerspiegelt. Vergleicht man von diesem Gesichtspunkt die aufgearbeiteten Gräberfelder unseres Gebietes mit der Situation in anderen Regionen des Karpatenbeckens, kommt man zu Ergebnissen, die auch aus ethnischen Unterschieden resultiert werden können (siehe z. B. die Keramik in den Gräbern). Die topographische Analyse der Gräberfelder kann für eine vertikale Schichtung der Gesellschaft zeugen. Wenn in Nové Zámky, Bernolákovo, Štúrovo und auch Holiare um die Reitergräber herum ein freier „Ehren"-Raum erfaßt wurde, der von den übrigen Gräbern respektiert wird, so ist dies einerseits ein Beleg für das Übernehmen nomadischer Grabsitten und anderseits für ein friedliches Zusammenleben der Awaren und Slawen im VIII. Jh.

Einen Fortschritt in unserem Wissen über die vorgroßmährische Epoche unserer Geschichte bringen also nicht nur künftige neue Grabungen, sondern auch die Ausnützung aller modernen Arbeitsvorgänge und -mittel bei der Aufarbeitung älterer Funde.

Übersetzt von B. Nieburová

VÝVOJ A STAV ARCHEOLOGICKÉHO VÝSKUMU DOBY VEĽKOMORAVSKEJ

BOHUSLAV CHROPOVSKÝ

Popri histórii a jazykovede, ktoré sa otázkou Veľkej Moravy zaoberajú už dlhší čas, v poslednom období venuje osobitnú pozornosť tejto problematike i slovenská archeológia. Výsledky archeologických výskumov poskytli závažný a podstatný materiál, dôležitý nielen pre objasnenie zložitých chronologických a typologických otázok, ale v prvom rade pre riešenie závažných problémov historických.

História výskumu slovanského, a teda aj veľkomoravského obdobia nie je dlhá. Jej korene, pravda, bez hlbšieho vedeckého poznania, tak ako začiatky mnohých iných vlastivedných disciplín na Slovensku, spadajú do druhej polovice minulého storočia, aj keď už prv bolo toto obdobie predmetom záujmu vtedajšieho vedeckého sveta.[1] Postupne prevládli snahy po hlbšom štúdiu problémov histórie Slovanstva vôbec a Slovákov zvlášť, čo sa odzrkadlilo v diele J. Kollára,[2] ktoré však bolo napospol plodom nevedeckej fantázie. Spomenuté dôkladné štúdium sa osobitne odráža v diele priekopníka modernej slavistiky P. J. Šafárika — *Slovanských starožitnostiach.*[3] Potom sa húževnatejšie a účinnejšie začalo *„pátrať po rozličných znamenitostiach Horno-Uhorska, zbierať všetko, čo sa vzťahuje na slovenský ľud, jeho duševný a hmotný život a na kraje týmto ľuďom obývané.“*[4] Tomuto boli zasvätené aj práce F. V. Sasinka, M. Kubinyiho, J. Ľ. Holubyho a predovšetkým A. Kmeťa. Títo nadšenci, pravda, videli hlavnú úlohu v dokazovaní starobylosti a slavicity archeologického materiálu na úkor jeho správnej klasifikácie a interpretácie.[5] Na vývoj slovanského archeologického bádania na Slovensku už v predvojnovom období blahodarne pôsobil príklad českých badateľov, najmä L. Niederleho. Avšak aj jeho poznatky o „slovanských starožitnostiach“ na Slovensku boli príliš kusé, a preto mohol vo svojich *Slovanských starožitnostiach* konštatovať: *„Rozlohy slovenského území na konci I. tisíciletí neznáme. Ale můžeme se právem dohadovati, že severní hranici přirozeně utvořily hřbety karpatské až po Vysoké Tatry a Maguru, při čemž není vyloučeno, že už tehdy polský živel pronikal i na jižní sklony hor. Východní hranice je však nejistá. Pokládá se sice celé dnešní východní Slovensko od Novohradu, Zvoleně a Liptova na východ za oblast původně polskoruskou, teprve později, ba z části nedávno poslovenštělou . . . ale dosavádní vědění přece nestačí, abychom na základě tom i starou hranici slovenskou určitě vedli od Tater přes prameny Váhu, Hronu a po západní mezi stolice gemerské, mimo ohromný hvozd, jenž se ještě v XIII. stol. rozkládal na hranici Gemeru, Spiše a Liptova.“*[6]

Bojujúc proti nevedeckým teóriám šovinistickej maďarskej historiografie L. Niederle došiel tiež k nesprávnej téze, keď napísal: *„Kdy přišli sem* (rozumej Slováci) *historie také nepraví, ale najisto zde byli už na konci doby předhistorické, tedy v VIII.—IX. stol., a výklady některých maďarských historiků a ethnografů, že Slováci jsou v Uhrách živlem českým, později přistěhovalým, jsou jen výstřelky nevědeckého chauvinismu, jenž chce pod vědeckým pláštěm dokazovati maďarský primát v Uhrách. Že dále nebyli Slováci částí větve jihoslovanské, nýbrž západoslovanské, vyložil jsem také výše, a jen tím, že se ve svém severouherském bytu trvale stýkali s jihoslovanskými kmeny a že podle všeho také absorbovali řadu zbytků této větve, dostala se do jejich jazyka a folkloru řada prvků, sbližujících je dnes s Jihoslovany. Původně byli částí větve západní, částí oblasti české, při čemž však už od velmi starých dob jevilo jejich centrum jisté odchylky od centra čistě českého, tak že bude jistě lépe mluviti o národě odedávna československém než českém, z něhož teprve později se vydělila slovenčina a s ní kmen slovenský.“*[7]

Obr. 1. Nitra-Martinský vrch. Základy veľkomoravského a románskeho kostola.

Čo sa týka Veľkej Moravy, L. Niederle túto problematiku spracoval iba v súvislosti s byzantskými šperkmi. V predvojnovom období sa problematikou Veľkej Moravy pomerne širšie zaoberali predovšetkým moravskí bádatelia J. L. Píč,[8] I. L. Červinka,[9] J. Zavadil[10] a E. Šimek,[11] a to v súvise s objasňovaním otázok spojených s centrami Veľkej Moravy. Pravda, ich závery, aj keď vychádzali z archeologických výskumov, neboli vždy správne, ale poznačené dobou, totiž bojom názorov medzi maďarskou a slovanskou historiografiou i prílišným vlastenectvom a čiastočným romantizmom. A s takýmto stavom i vkladom vchádzala slovanská archeológia u nás do nového štátneho usporiadania.

Vznik ČSR znamenal novú etapu vo vývoji a rozvoji aj archeologickej vedy na Slovensku. Systematicky sa jej začal venovať žiak L. Niederleho, húževnatý a zapálený mladý odborník J. Eisner, ktorému sa slovanský dávnovek stal hlavným záujmom. No nezdedil toho veľa, a preto mohol podať len veľmi stručnú charakteristiku, ktorá vlastne úplne odzrkadľovala stav vedeckého bádania: *„Archeológia nás dnes ešte nepoučuje o tom, kedy asi Slovani prišli na Slovensko. Naše staroslovanské náleziská sú dosiaľ veľmi málo preskúmané. Sú to cmitery, sídlištia a hrady, z ktorých Nitra a Devín mali v slávnych dejinách Veľkomoravskej ríše veľkú úlohu. V slovanských náleziskách z konca doby pohanskej (predhistorickej) a v počiatku doby kresťanskej (historickej) nájdeme v bývalom Uhorsku na pr. „hradištné" hrnce, potom kovové (na pr. bronzové, železné a strieborné) „záušnice" — sú to otvorené a na jednom konci ako písmeno S zakrútené krúžky —, ďalej pletené náhrdelníky, náramky a prstene, náramky zatvorené s 2 zvieracími hlavičkami ozdobené, podlhovasté perly sklenené, malým hrozníčkom podobné kovové náušnice a závesky, podobné zas mesačnému srpu, železné kovanie drevených vedierok, železné ostrohy s bodcom a ťažké dvojsečné meče."*[12] Tak mohol charakterizovať vývoj, ktorý bol známy na základe archeologického materiálu.

Že výskum doby veľkomoravskej na Slovensku bol veľmi nedostatočný, dokazuje aj vymenovanie iba 31 nálezísk z tejto doby zo Slovenska, ktoré mohol použiť I. L. Červinka v súbornej práci o Ríši veľkomoravskej,[13] pričom ani tie všetky neboli správne klasifikované. Tento stav neuspokojil J. Eisnera, ktorý začal veľmi intenzívne popri ostatnom pravekom výskume vyhľadávať a spracúvať nové nálezy a náleziská, čo mu umožnilo podať súhrnný obraz slovanského osídlenia Slovenska v presnej chronologickej a typologickej klasifikácii nálezov a načrtnúť historické problémy doby veľkomoravskej, pre ktorú použil názov *stredná doba hradištná*.[14] Priekopníkom vlastného výskumu hradísk sa stal Š. Janšák,[15] ktorý objasnil predovšetkým závažnú problematiku sídlisk a hradísk doby veľkomoravskej. Od tridsiatych rokov sa doklady o veľkomoravských archeologických prejavoch ďalšími prácami V. Budinského-Kričku[16] a Ľ. Kraskovskej[17] začínajú podstatne rozširovať; uskutočňujú sa rozsiahlejšie výskumy so širokou problematikou. Vojnové roky poznačili aj rozvoj slovanskej archeológie. Archeologické pamiatky sa zachraňujú predovšetkým iba vďaka veľkej obetavosti organizátora archeologického výskumu na Slovensku — V. Budinského-Kričku.

Rozhodný obrat v slovanskom výskume nastal po oslobodení našej vlasti a zvlášť po prevzatí moci robotníckou triedou, keď sa archeológia dostáva medzi popredné vedné disciplíny. Mladá generácia začína v šľapajach svojich učiteľov s rozsiahlymi záchrannými výskumami.[18] Za všestrannej a účinnej pomoci českej archeológie začína sa slovenská archeológia podieľať na celoštátnej úlohe: objasnení otázok najstaršieho štátneho útvaru západných Slovanov — Veľkej Moravy. Dnes možno všetkým výskumom upriameným na naše najstaršie národné dejiny pripísať dôležitosť a význam presahujúci hranice nášho štátu.[19] Vymenovať všetky výskumy, objavy alebo práce dotýkajúce sa týchto problémov nie je na tomto mieste možné a snáď ani účelné, na ilustráciu však treba uviesť, že zatiaľ čo pred rokom 1947, resp. pri písaní I. zväzku *Slovenských dejín*[20] bolo na Slovensku známych 198 veľkomoravských lokalít, dnes je ich vyše 700 a mnohé z nich sú preskúmané.[21] Na základe doteraz získaného materiálu chceme sa v tejto stati pokúsiť načrtnúť obraz postavenia Slovenska v dobe veľkomoravskej.[22]

Po skončení búrlivých období, súvisiacich s ozbrojenými zrážkami slovanských kmeňov s avarskými družinami, začala sa pozvoľna ustaľovať hranica medzi germánskym a slovanským svetom. Nebola to však priamočiara hranica politická, etnická a jazyková, ale predovšetkým dôležité kultúrne rozhranie. Táto hranica sa v samom srdci Európy križovala s inou, nie menej dôležitou čiarou, ktorú tvoril mohutný tok Dunaja — významný komunikačný spoj, ale i prirodzená ochrana. A na tejto hranici prelom VIII. a IX. storočia zastihuje slovanské kmene v pokročilom štádiu etnickej diferenciácie, keď nastupuje éra politického zjednocovania príbuzných kmeňových skupín. Ich etnické pomenovanie bolo Sloviene *(Sclavi)* a bližšie topografické označenie Slovieni *(Sclavi Margenses, Sclavi Marahenses)*. Títo Slovania sa už koncom VIII. a na začiatku IX. storočia bránili ďalšej franskej expanzii na sever od Dunaja. Bavorský geograf opisuje v tejto oblasti dva „regiones", a spis *De Conversione Bagoariorum et Caranthanorum* uvádza na javisko dejín moravské a nitrianske kniežatstvo. Nechajme však bokom známe i menej známe historické dáta a skutočnosti, ktoré uvádzajú písomné pramene,

Obr. 2. Nitra-Martinský vrch. Veľkomoravské výrobné objekty.

Obr. 3. Blatnica. Meč a kovania z kniežacieho hrobu.

a venujme pozornosť výsledkom archeologického bádania, lebo práve ono značne prispelo k objasneniu predstáv o kultúrnej a hospodárskej úrovni Veľkej Moravy. Bohatý súbor pamiatok hmotnej kultúry, získaný archeologickým výskumom zvlášť v posledných dvoch desaťročiach, poskytuje základňu pre poznanie života veľkomoravského ľudu v celej jeho šírke a dáva možnosť nahliadnuť do vtedajšej spoločenskej organizácie i nadstavbových javov. Pravda, hoci výskum veľmi pokročil, zostáva ešte dosť nevyjasnených problémov; medzi ne patrí vznik veľkomoravského štátu, jeho organizácia a územné rozšírenie.

Na začiatku IX. stor. stretávame sa s dvoma samostatnými strediskami, pričom je veľmi pravdepodobné, že každé z nich reprezentuje samostatný celok, odlišný nielen hospodársko-zemepisnými, ale i vývojovými danosťami. Táto odlišnosť sa udržiavala v určitom smere aj po definitívnom zjednotení vo vyššiu formu štátneho zriadenia. Možno ju sledovať v politických, kultúrnych i hospodárskych dejinách Veľkej Moravy v čase jej rozkvetu i pádu. Veľká Morava teda pozostávala z dvoch viac-menej samostatných oblastí — západnej a východnej.

Najväčší rozkvet a hustotu osídlenia zaznamenala v IX. storočí východná oblasť Veľkej Moravy s centrálnou časťou na dnešnom území Slovenska. Podľa doteraz zistených lokalít ukazuje sa veľmi rovnomerné osídlenie západnej časti spomenutej oblasti s väčšou koncentráciou v povodí Moravy a Myjavy.[23] Hoci zo slovenského Záhoria poznáme značný počet slovanských nálezísk, nezistili sa tu nálezy, ktoré by bližšie dokumentovali monumentálne moravské lokality. Väčšia časť doteraz zistených nálezísk tvorí poľnohospodárske zázemie týchto centier. Podľa miestnych názvov možno predpokladať v tejto oblasti aj dôležité hradiská. Na základe doterajších výsledkov bádania môžeme tu hovoriť o roľníckych a roľnícko-pastierskych osadách, popri ktorých sa vyčlenila aj remeselnícka skupina kováčov a hrnčiarov, prípadne dôležitá zložka vojenská.[24] Omnoho hustejšie bolo osídlené územie ostatnej časti juhozápadného Slovenska, kde sa sídliská koncentrovali do povodia Dunaja, do oblasti Bra-

Obr. 4. Dolné Krškany. Časť výzbroje a výstroja z hrobu veľkomoravského bojovníka.

tislavskej brány a Trnavskej nížiny, ale aj Malých Karpát.[25] Z veľkomoravského obdobia máme z územia medzi Dunajom a Malým Dunajom doteraz iba sporadické nálezy; príčinou sú nepochybne prírodné podmienky tohto kraja, ktorý sa aj v neskorších správach označuje ako neprístupný. Nie je vylúčené, že tu pretrvávali naďalej zvyšky avarského obyvateľstva. Túto problematiku bude však treba riešiť širšie, na základe terénneho výskumu.

Veľmi intenzívne bolo osídlené dolné i horné Považie, ako aj povodia prítokov Váhu. Sídelné komplexy sa zakladali na úrodných sprašových terasách a prírodné, politicko-správne i hospodárske danosti v tejto oblasti umožnili nielen koncentrovanejšie osídlenie poľnohospodárskeho obyvateľstva, ale podmienili aj vznik viacerých hradísk, strážnych osád a zvlášť dôležitých rozsiahlych osád so špecializovanými druhmi remesiel.[26]

Obr. 5. Pobedim. Železné výrobky z doby veľkomoravskej.

Najhustejšie dosiaľ zistené osídlenie je v nitrianskej oblasti, kde sa zistili mnohé sídliskové i pohrebiskové nálezy. Osídlenie sa koncentrovalo predovšetkým do povodia Nitry a Žitavy. Osídlené bolo však nielen dolné, ale i horné Ponitrie, kde sa osídľovací proces zasa sústreďoval do povodia Bebravy a Nitrice. Pretože nitrianska oblasť bola kryštalizačným centrom vývoja slovienskej spoločnosti, nachádzame tu všetky formy osídlenia ako z hľadiska geografického, tak aj typového a hospodárskeho.[27] Nové prieskumy a výskumy obohatili naše poznatky o osídlení Pohronia a Poiplia,[28] kde je zachovaná kontinuita osídlenia, čo zároveň vylučuje názory, že hranica nitrianskeho kniežatstva bola na Hrone. Pre riešenie problematiky rozlohy Veľkej Moravy je nepochybne dôležité osvetlenie osídlenia severného a východného Slovenska, ktorému sa zvlášť v poslednom čase venuje zvýšená starostlivosť. Doterajšie výskumy zaplnili prázdne miesta v osídlení severného Slovenska, ktoré síce nebolo veľmi husté, zato však svedčí aj o osídľovaní horských údolí.[29] Osídlenie vyššie položených území, ako aj výskyt iba mohylového spôsobu pochovávania v tejto oblasti dáva tušiť nielen prežívanie predchádzajúcej ideológie, ktorá súvisí so spoločenským postavením obyvateľstva, ale aj samostatnú sídelnú oblasť s jeho špecifickým zamestnaneckým, prevažne pastierskym zameraním. Novšie výskumy a prieskumy osvetlili tiež osídlenie stredného Slovenska, zatiaľ však poznatky o jeho celkovom osídlení sú minimálne.[30]

Obr. 6. Vršatské Podhradie. Časť depotu výrobných nástrojov z IX. stor.

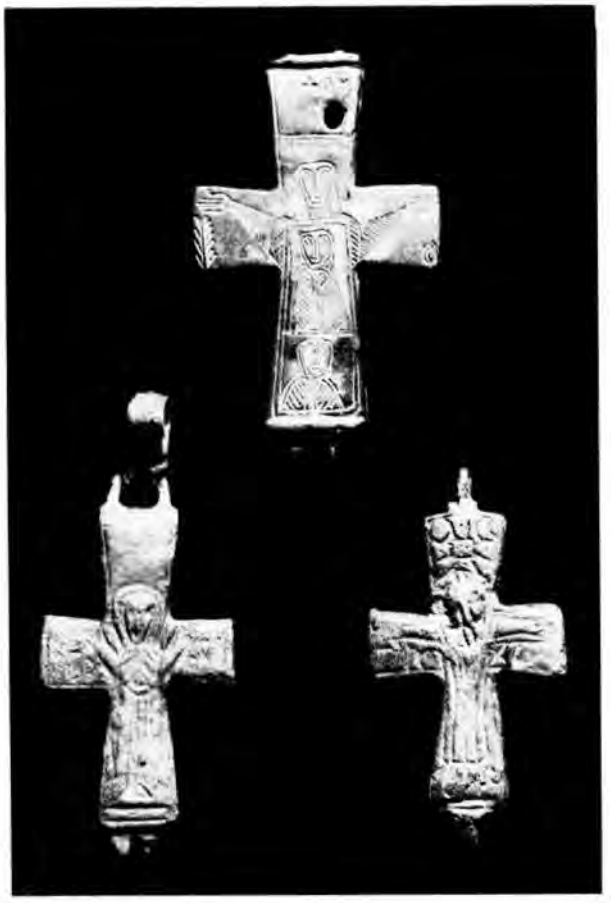

Obr. 7. Bronzový kríž z Veľkej Mače (hore) a kaptorga z Trnovca nad Váhom (dolu).

Obr. 8. Zlaté, strieborné a bronzové náušnice z IX. stor. z Dolného Petra (prvý rad), Prše (druhý rad) a Skalice (posledné dva rady).

Pre riešenie otázky príslušnosti územia východného Slovenska k Veľkej Morave je nanajvýš potrebné porovnávať doteraz zistené lokality a materiálnu kultúru a venovať pozornosť ďalšiemu výskumu tohto územia, a to už aj preto, lebo názory sa doteraz rozchádzajú.[31] Z archeologického hľadiska je tento problém nesmierne zložitý osobitne preto, lebo v doterajšom, väčšinou chudobnom materiáli neodzrkadľujú sa markantné vývojové rozdiely ani v duchovnej ani v materiálnej kultúre. Preto nateraz je obťažné aj správne chronologicky začleniť jednotlivé lokality. Nové pozorovania a výskumy však postupne vnášajú svetlo do týchto problémov. Lokality na východnom Slovensku nachádzajú sa prevažne v úrodných nížinách povodia Latorice, Laborca, Bodrogu, na strednom toku Tople a zvlášť v povodí Torysy; nové nálezy sa zistili aj v povodí Hornádu.[32] Archeologický materiál, najmä keramika a šperky, majú spolu s nálezmi v užhorodskej oblasti západný charakter. Pre nedostatok systematických výskumov osád a pohrebísk, ako aj preto, lebo doteraz z východného Slovenska nepoznáme vyspelé politické ani hospodárske centrá,[33] archeológia nemôže zatiaľ podstatnejšie prispieť k štúdiu hospodárskeho a spoločenského života východných Slovienov. Zatiaľ môžeme hovoriť len o neveľkých usadlostiach roľnícko-pastierskeho charakteru a rozsiahlejších sídliskách s rozptýlenými chatami s typickou poľnohospodárskou materiálnou kultúrou.[34] Najnovšie výskumy dávajú však možnosť poznať aj prvé remeselnícke objekty a hrnčiarske i železiarske výrobky.[35] Všetky tieto osady sprevádza starobylý rítus žiarových hrobov pod mohylami, ktorý sa tu udržiava až do XI. storočia a svedčí o tom, že kresťanstvo sem v dobe veľkomoravskej nepreniklo, lebo nemalo taký dosah ako v centrálnej oblasti; na toto teritórium môžeme azda vzťahovať známu správu o nepokrstenej Morave.

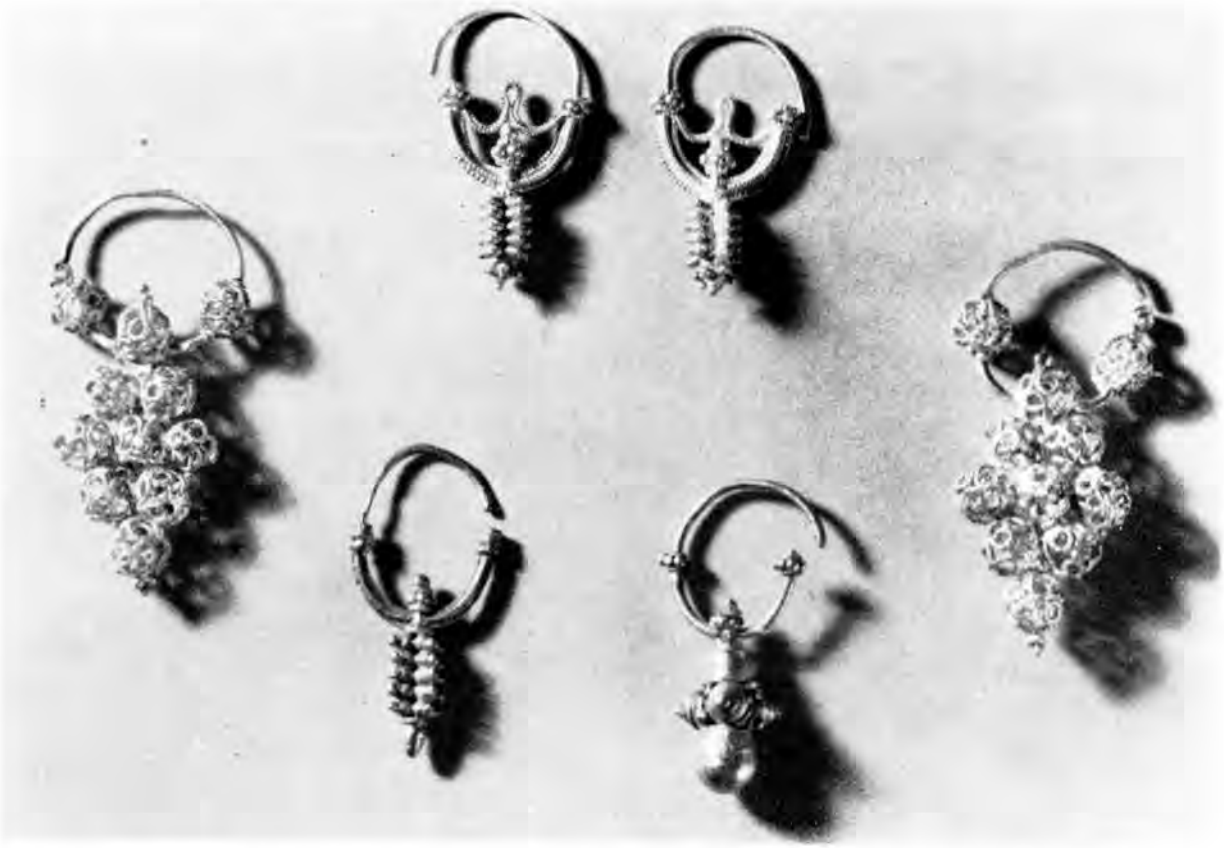

Obr. 9. Zlaté a strieborné náušnice. Holiare (dve horné) a Trnovec nad Váhom (ostatné).

Za posledné štvrťstoročie sa zistilo veľa nových lokalít, viaceré sa preskúmali a na ich základe môžeme robiť isté parciálne závery nielen o hustote osídlenia, ale aj o postupnom narastaní sídelnej konglomerácie. Treba tiež zdôrazniť, že pod dnešným názvom obce, resp. jej chotára, poznáme niekoľko sídlisk, prípadne pohrebísk, teda hustota osídlenia bola podstatne väčšia.[36]

Na to nadväzuje aj otázka kmeňového usporiadania. Žiaľ, historické pramene týkajúce sa územia Slovenska o ňom úplne mlčia, a tak — ako v iných krajinách — stáva sa riešenie tohto problému záujmom archeológie a jazykovedy. Avšak ako sa ukázalo, určovanie rozlohy kmeňových území podľa rozšírenia hradísk, sídlisk, zvláštností pohrebného rítu, keramiky, ako aj ostatnej materiálnej kultúry nevedie k správnym výsledkom. Ani na Slovensku nemožno na základe materiálnej kultúry vyčleniť nijaké približne ohraničené, aspoň čiastočne od seba odlíšiteľné kmeňové územia. Vo veľkomoravskom období boli rozdiely nepatrné a nemožno robiť závery o kmeňovej roztrieštenosti, ba naopak, hovorí to o jednote kultúry na celom území Slovenska. Teda vychádzajúc z týchto daností možno súdiť, že už v tomto období bolo kmeňové zriadenie nahradené vyššou formou štátneho zriadenia. Dosvedčuje to celkové rozloženie objektov z IX. storočia a v neposlednej miere aj niektoré historické údaje. Ide predovšetkým o správu Geografa bavorského, opisujúcu hradové obce a kraje na severnej strane Dunaja. No hradové obce nemožno vysvetľovať ako kmeňové centrá, ani vidieť v nich výpočet všetkých existujúcich hradísk, ktoré boli správnymi a hospodárskymi centrami tej doby.[37]

S týmto bezprostredne súvisí problém vzniku a rozšírenia hradísk. Doteraz sa však ich výskumu venovala menšia pozornosť.[38] Napriek tomu, že na dosiaľ skúmaných hradiskách sa zistili stopy osídlenia z VIII. storočia i staršie, otázka času ich vzniku nie je vyriešená. Príčiny vzniku hradísk sa vysvetľovali rozlične, nie však spoľahlivo, pretože sa hľadali prevažne vo vonkajších dôvodoch vyplývajúcich z požiadaviek obrany a neprihliadalo sa na vývoj spoločenských vzťahov. Pokiaľ ide o územie Slovenska, ukazuje sa, že vznik hradísk súvisí akiste s rozvojom samostatných knieżatstiev, ako aj so zjednocovaním kmeňov. Tu

čaká archeológiu úloha rozpoznať na základe výsledkov výskumu kmeňové hradiská od vyslovených refúgií, resp. osvetliť ich funkciu a význam. Zatiaľ môžeme o nich uvažovať podľa toponymie a neskorších historických správ. Poloha, tvar a opevnenie hradísk nie sú jednotné ani v predpokladaných osídlených oblastiach, a preto treba mať na zreteli predovšetkým odlišnosť významu a funkcie jednotlivých hradísk.[39] Vznik veľkých hradísk bol nevyhnutným dôsledkom spoločenského a hospodárskeho vývoja, čo nápadne súhlasí so vznikom a formovaním teritoriálne ohraničených hospodárskych a spoločenských útvarov. Avšak podľa doterajších výskumov nie sme ešte schopní zistiť, koľko hradísk bolo v jednotlivých takýchto útvaroch a aké mali v nich postavenie. Ak si všimneme geografické rozloženie hradísk vidíme, že sú predovšetkým na dôležitých strategických bodoch, boli súčasťou plánovitého pevnostného systému a ako také mali obranný charakter. Na základe doterajšieho výskumu môžeme špecifikovať ešte ďalšiu funkčnosť veľkomoravských hradísk, spočívajúcu v špecializácii remesiel a obchodu. Tu však treba vychádzať zo systematickejšie prebádaných lokalít, pretože pre otázku spoločenskej interpretácie hradísk je problém ich rozsahu, členitosti a s ňou súvisiacej funkcie dôležitejší než poloha. Podľa vnútornej členitosti hradísk predpokladáme postupný spoločenský vývoj, ktorý možno sledovať aj vo výrobnej špecializácii, zvlášť v druhu a rozvoji fortifikačnej sústavy, ako aj v rozvoji špecializovanej malovýroby. Zo všetkých znakov, ktoré sú pre slovanské hradisko príznačné, vyplýva jeho zásadná a významná spoločenská funkcia. Ako sme už spomenuli, hradové obce nemožno považovať bezvýhradne za bývalé kmeňové centrá, ba práve ich funkcia hovorí o centrálnej i vidieckej a nie na poslednom mieste aj o cirkevnej správnej organizácii.[40] Rozloženie veľkomoravských hradísk po celom území Slovenska[41] ukazuje, že patria do jednej sféry, a teda podľa nich možno hľadať pôvodnú rozlohu nitrianskeho nadkmeňového útvaru i veľkomoravského štátu.

Doteraz niet dosť systematických výskumov, ktoré by umožňovali podať širší obraz usporiadania objektov v sídliskových útvaroch a ich vzájomného vzťahu ako na našom, tak i na pomerne širšom teritóriu. Menšie výskumy, aj keď neposkytujú údaje o usporiadaní osady, aspoň parciálne osvetľujú usporiadanie jednotlivých príbytkov v danom časovom horizonte a vývojovej fáze. Stretávame sa s typmi rozptýlených osád

Obr. 10. Nitra-Lupka. Bronzové liate a tepané náušnice z IX. stor.

Obr. 11. Saľa. Šperky z veľkomoravských hrobov.

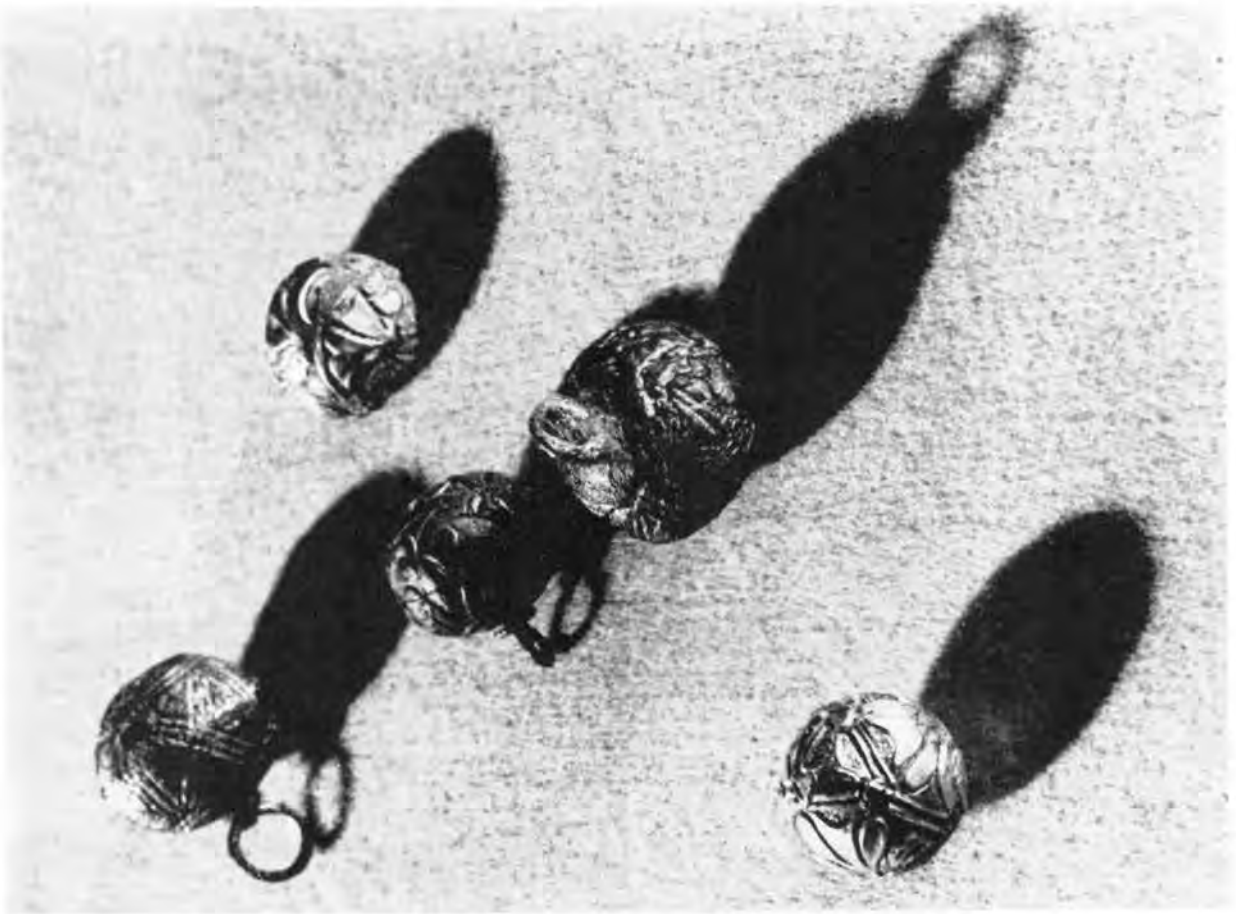

Obr. 12. Skalica. Bronzové pozlátené gombíky z mohylníka.

i ulicovkami s najrozličnejšími typmi chát, medzi ktorými sú najpočetnejšími zrubové stavby.[42] Čo sa týka sledovania problematiky usporiadania a funkcie chát, ukazuje sa dôležitou predovšetkým skutočnosť, že výrobné objekty sú odčlenené od vlastnej dediny a že prevládajú typy chát obývaných jednotlivými malými rodinami, čo svedčí o tom, že už ani v odľahlejších oblastiach sa neudržiavajú zvyšky patriarchálnej veľkorodiny. Vnútorné usporiadanie hradísk a sídlisk iste záviselo od viacerých kritérií: spoločenského postavenia obyvateľov, účelu objektov i terénnych daností. Doterajšie výskumy ukazujú, že veľkomoravskí Slovieni pri stavbe týchto objektov nehľadali cudzie vzory a že stavebná technika i pôdorysné riešenie objektov prekonali u nich dlhý vývoj. Aj v minulosti sa prichádzalo na zvyšky drevenej architektúry, a preto väčšina bádateľov predpokladala, že Slovania poznali a používali ako stavebný materiál iba drevo. Nové rozsiahle výskumy aj na území Slovenska však dokázali, že v staviteľstve sa veľmi často používal kameň. Svedčí o tom nielen drobná architektúra,[43] ale aj mohutné kamenné múry fortifikačných zariadení na hradiskách[44] a najmä objavené veľkomoravské kostoly na Morave[45] i na Slovensku — v Nitre[46] a Bratislave.[47] Odkrytím týchto kostolov slovenská archeológia prispela nielen k poznaniu a riešeniu problematiky veľkomoravskej architektúry vo východnej časti Veľkej Moravy, ale aj k riešeniu otázky cirkevnej organizácie a správy, lebo tieto kostoly neboli ojedinelé a boli centrami, dôsledkom i východiskom kresťanskej misie na území dnešného Slovenska.[48] V týchto súvislostiach sa i v slovenskej archeológii dostávajú do popredia problémy vzniku a rozšírenia sídelných konglomerátov mestského charakteru, ktoré boli centrami hospodárskeho, politického a kultúrneho života.[49]

Početné odkrývky veľkomoravských pohrebísk[50] umožňujú sledovať nielen odraz náboženských predstáv vtedajšej society v hmotnej kultúre, ale poskytujú aj mnoho materiálu na riešenie spoločenských a hospodárskych otázok. Aj napriek tomu, že v niektorých prácach je vyjadrená

Obr. 13. Veľký Grob. Nožík, náhrdelník a nákončia z veľkomoravských hrobov.

Obr. 14. Ozdoby z IX. stor. z Nitry (náhrdelník a gombík) a Skalice (náušnice).

akási nedôvera k možnosti poskytnúť priame svedectvo o štruktúre veľkomoravskej spoločnosti na základe rozboru pohrebísk,[51] predsa tieto práce nemožno jednoznačne odmietať. Rozbor pohrebísk z IX. storočia na území Slovenska potvrdzuje, že predovšetkým treba brať do úvahy pohrebiská ako celky. Je pochopiteľné, že zložité myšlienkové procesy sa neodrážajú vždy a bezprostredne v archeologickom materiáli, no celkový ráz pohrebísk a ich vonkajšie i vnútorné usporiadanie dáva možnosť širšej interpretácie.[52]

Na základe výsledkov výskumu možno sledovať, že v predchádzajúcom období sa rozvíjala malovýroba a remeslá vznikali len ako čiastočne špecializovaný produkčný element domáckej výroby. Výskumy sídlisk, hradísk a pohrebísk z IX. storočia dokladajú však už všestranný rozvoj remesla, predovšetkým špecializovanej výroby. Aj naďalej sa vyrábalo v dedinských dielňach, no pre potreby vládnúcej vrstvy i rozširujúceho sa obchodu vznikali nové dielne, ba celé osady na dôležitých hradiskách[53] alebo v blízkosti politických a hospodárskych centier. Tieto osady mali vo vzťahu k centrám špecifické poslanie i postavenie.[54] Inak sa remeselná špecializovaná malovýroba sústreďovala predovšetkým v blízkosti surovinových centier. Remeselníci sa začali špecializovať na niektoré druhy výrobkov, prinášali nové výrobné techniky a v umeleckých remeslách aj nové predlohy.[55] Hoci poznáme množstvo výrobkov a v niektorých prípadoch aj výrobné objekty svedčiace o tom, že mnohé z doteraz známych predmetov považovaných za importy sa vyrábali na našom území, predsa ešte nemôžeme vo všetkých odvetviach presnejšie zachytiť vývojový proces jednotlivých remesiel a zvlášť ich oddelenie sa od poľnohospodárstva, teda začiatok procesu druhej deľby práce. Archeologické výskumy na Slovensku odkryli rad remeselníckych výrobní, ako aj najrozličnejšie druhy výrobkov. Medzi dôležité zistenia patrí špecializovaná remeselná výroba keramiky, ktorá sa z dielní transpor-

Obr. 15. Nitra-Martinský vrch. Kostené výrobky z veľkomoravských dielní.

Obr. 16. Pobedim. Veľkomoravský kostený „frčiak".

tovala do odľahlejších oblastí.[56] Veľkomoravská keramika bola formovaná prevažne na rýchlo rotujúcom hrnčiarskom kruhu a dokladá skoré používanie kruhu u naddunajských Slovanov. V keramike z územia Slovenska možno vyčleniť dve vývojové skupiny: prvú tvorí keramika v Pomoraví a na priľahlom území východne od Malých Karpát, druhú vývojovú oblasť predstavuje územie na sever a na východ od Váhu.[57]

Napriek tomu, že špecializované hrnčiarske dielne vyrábali množstvo keramiky, ktorá sa stala aj obchodným artiklom, na dedinských sídliskách i na pohrebiskách sa nachádzajú výrobky prekvapujúce svojou nevypracovanosťou a primitívnosťou. Vo veľkomoravskej keramike možno vyčleniť niekoľko typových i výrobných obmien, no aj tak sa dá sledovať jej vývojová súvislosť; je dokladom o neustálom zdokonaľovaní keramiky z výrobnej i technickej stránky. Veľkomoravské hrnčiarske remeslo sa udržiavalo aj v nasledujúcich storočiach a stalo sa základňou, z ktorej vyrastali nové tvary a nová technológia výroby keramiky.

Nálezy z územia Slovenska svedčia aj o veľmi dôležitom mieste kováčstva vo výrobe. Postupne sa zistili objekty poukazujúce na bezprostrednú hutnícku výrobu,[58] pričom omnoho početnejšie sú nálezy priamej kováčskej produkcie.[59] Na prvé miesto treba zaradiť depoty poľnohospodárskych nástrojov a široko rozvinutú výrobu sekáčovitých hrivien.[60] Čo sa týka výroby zbraní — ak berieme do úvahy vývojový systém a kultúrne vplyvy — ukazuje sa, že sa tu stýkajú prvky západné s východnými.[61] Množstvo železných výrobkov, či už zbraní alebo úžitkových predmetov, svedčí o vyspelom veľkomoravskom kováčstve. Materiálna kultúra súvisiaca s výrobou železa je veľmi bohatá a rozmanitá nielen čo do tvarov, ale pri jej hodnotení zvlášť výrazne vystupuje otázka ekonomickej bázy a sociálneho rozvrstvenie obyvateľstva.[62] So železiarskou a kováčskou výrobou nepochybne súviselo uhliarstvo a s vypaľovaním dreveného uhlia aj výroba dechtu, ktorá sa po prvý raz z tohto obdobia zistila na Slovensku.[63]

Dokladom vyspelej civilizácie odzrkadľujúcej stav hospodárstva a rozvrstvenie spoločnosti sú výrobky umeleckého remesla. Ak podrobnejšie rozoberieme jednotlivé nálezy alebo náleziská, vidíme, že doterajšie výskumy na Slovensku neposkytujú dostatok materiálu ani na klasifikáciu, ani na datovanie umeleckej produkcie, a tým menej na širšie závery z hľadiska spoločenskej diferenciácie. Nálezy tohto druhu zdajú sa byť relatívne

Obr. 17. Veľkomoravská keramika. 1, 2, 5 — Nitra-Lupka (1 a 2 z hrnčiarskej pece, 5 — z hrobu); 3 — Veľký Grob (z hrobu); 4 — Tvrdošovce (z hrobu); 6 — Hurbanovo (nádoba tzv. blučinského typu).

chudobné v porovnaní so susednými oblasťami. Napriek tomu, že možno zachytiť zhruba celý vývoj výroby šperkov, nemožno vytvárať široké typologické rady z výrobného hľadiska. Podstatná časť ozdôb nevybočuje z celkového rámca vývoja veľkomoravských šperkov.[64] Zdá sa však, že v istých odlišnostiach predchádzajúceho spoločenského a hospodárskeho vývoja treba vidieť rozdiely aj v prejave materiálnej kultúry, ktorý je omnoho zreteľnejší v šperkárskom remesle. Na Slovensku sa začiatkom IX. storočia vytvára zvláštna skupina liatych a tepaných šperkov, ktorá priamo nadväzuje na predchádzajúci vývoj. Táto špecializovaná remeselnícka produkcia kvitla predovšetkým v Nitre.[65] Ak vychádzame len z najhlavnejších tvarov veľkomoravských šperkov, zreteľne sa ukazuje, že umelecké remeslo na Slovensku dosiahlo vysokú úroveň, že sa vyvíjali a tvorili nové druhy výrobkov, ktoré prenikli až do Sedmohradska, ovplyvnili volynsko-kyjevský

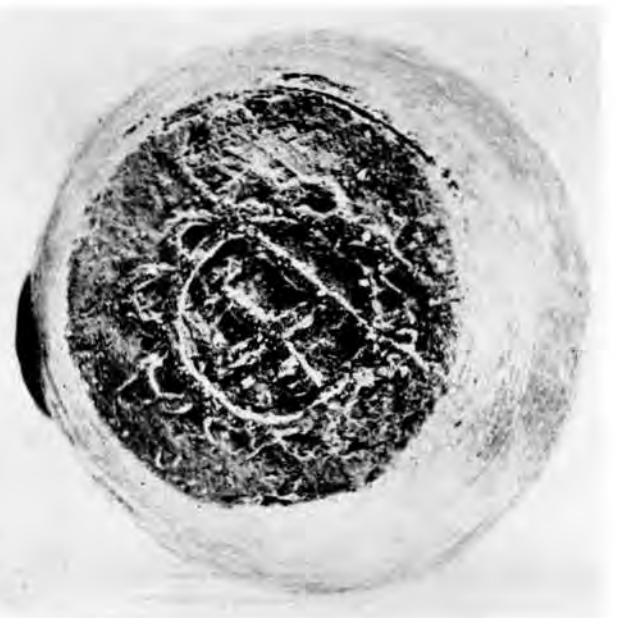

Obr. 18. Šaľa. Značka na dne veľkomoravskej nádoby.

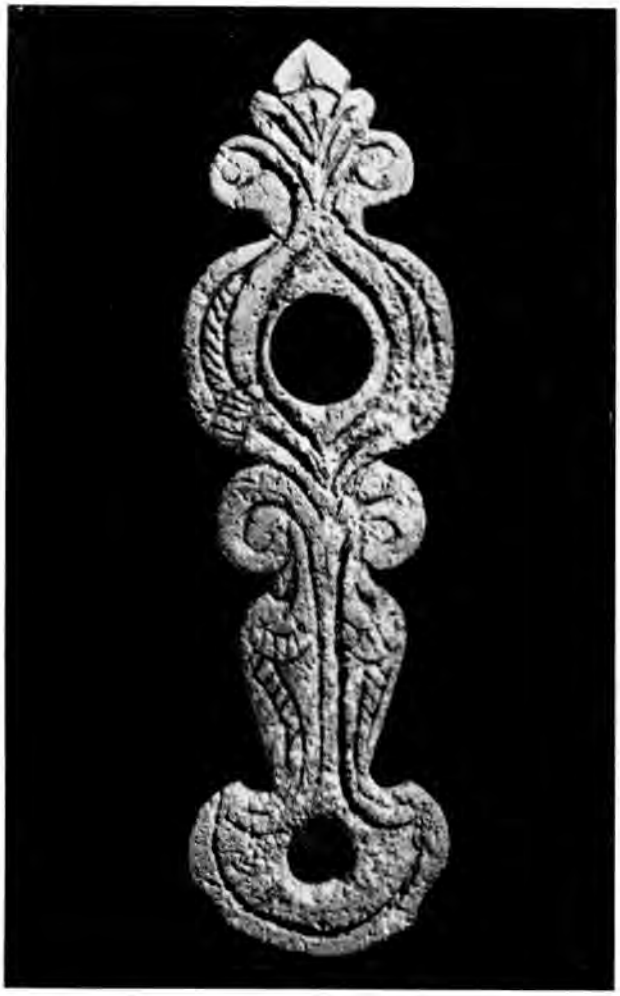

Obr. 19. Sereď. Kostená ozdoba zo staromaďarského hrobu.

klenotnícky okruh a zasiahli aj do vývoja slovanského šperkárstva na Balkáne.[66] So šperkárstvom veľmi úzko súvisela výroba skla, ktorá sa po prvý raz na Slovensku zistila priamo vo výrobných objektoch.[67]

V tomto prehľadnom článku nemožno uvádzať všetky druhy remesiel a ich produktov, ktorými dnes slovenská archeológia disponuje. Mnohé treba ešte spracovať dokumentačne a zhodnotiť teoreticky. Ak porovnávame kvantitu zistených veľkomoravských lokalít, objektov alebo druhov produktov materiálnej kultúry s ich počtom ešte v nedávnej minulosti, zistíme, že sa tu uskutočnil kvalitatívny skok v terénnom výskume i v teoretickom zhodnotení. Pri detailnejšom spracúvaní archeologického materiálu vyhraňujú sa isté menšie skupiny v jednotlivých územných celkoch, to však nie je prejavom kmeňových oblastí, ale predovšetkým dôsledkom rozvoja remesiel. V priebehu ďalšieho historického diania tieto oblasti splývali a rozdiely sa stierali. Tu si však treba uvedomiť, že domáce remeslá nezanikajú; v oblastiach bližších k výrobným centrám sú viac, v odľahlejších menej alebo iba nepatrne pod vplyvom týchto centier, a preto sa vyspelejší materiál často javí ako typologický mladší. Z tohto aspektu treba pristúpiť aj k revízii doterajšieho časového zaradenia niektorého materiálu a lokalít.[68]

S uvedenými problémami úzko súvisí otázka narastania sociálnych protikladov i triednej diferenciácie. Podľa charakteru jednotlivých skúmaných objektov a v celej škále materiálnej kultúry možno Veľkú Moravu považovať za výsledok rozvinutého historického procesu, za spoločenský útvar so zložitou včasnofeudálnou triednou štruktúrou.[69] Prirodzene, že tak, ako sa nerovnomerne vyvíjali jednotlivé zemepisné oblasti veľkomoravského štátu, rovnako boli značné rozdiely aj v menej či viac rozvinutých feudálnych vzťahoch.[70] Zostáva preto širšie objasniť akú úlohu mali v procese ekonomického vývinu veľkomoravskej spoločnosti jednotlivé vrstvy obyvateľstva, hľadať a stanoviť vzájomné vzťahy osád a hradísk, ako aj vzťahy feudálov a poddaných.

Postihnúť politický zánik veľkomoravského štátu na základe materiálnej kultúry nie je možné, lebo hoci po vyvrátení Veľkej Moravy dochádza k istej dočasnej retardácii, materiálna kultúra si zachováva spočiatku svoj veľkomoravský ráz, čo svedčí aj o tom, že slovienske obyvateľstvo tu naďalej žilo a kultúrne i spoločensky sa rozvíjalo. Až postupne sa stráca etnický charakter materiálnej kultúry, čo považujem za ďalší stupeň triedneho rozvrstvenia spoločnosti, a nie za dôsledok príchodu nového etnika.

Územie Slovenska poskytlo v posledných rokoch významné lokality na osvetlenie problematiky príchodu starých Maďarov do Karpatskej kotliny. Pravda, otázka výskumu a interpretácie staromaďarských a tzv. mladohradištných lokalít je zložitá a okrem toho sa pri jej riešení stretáme s veľmi protichodnými názormi.[71] Nové množiace sa nálezy pamiatok svedčiacich o prítomnosti staromaďarských vojenských družín na Slovensku spresňujú poznatky o trase postupu novoprišlého staromaďarského etnika karpatskými priesmykmi. Hrob veľmoža pod mohylou v Zemplíne[72] ukazuje na pohnuté udalosti spojené s postupom starých Maďarov. Ojedinelé nálezy z konca IX. storočia sú archeologickým dokladom o tom, že menšie skupiny Maďarov sa už v tomto storočí pravdepodobne za mierových okolností dostávajú na juhozápadné Slovensko.[73] Expanzia staromaďarských vojsk však pomerne skoro za-

Obr. 20. Zemplín. Strieborná, zlatom platovaná šálka zo staromaďarského kniežacieho hrobu.

Obr. 21. Zemplín. Strieborné pozlátené faléry zo staromaďarského kniežacieho hrobu.

siahla územie východného Slovenska, nevytvorili tu však súvislú obrannú hranicu. Koncentrácia pohrebísk vojenských družín na juhozápadnom Slovensku dokladá súvislú vojenskú hranicu,[74] a to zvlášť v čase bojov medzi Přemyslovcami a vznikajúcim uhorským štátom o strategicky významné územie Malých a Bielych Karpát.[75] Až postupom času dochádza k zblíženiu starousadlého slovanského a novoprišlého staromaďarského obyvateľstva. Nemôže byť pochýb o tom, že toto nové obyvateľstvo postupne — zvlášť v druhej polovici X. storočia — splynulo s domácim slovanským obyvateľstvom; dokumentujú to nielen hmotné pamiatky, ale aj neskoršie historické správy.[76] Vplyv slovanskej hmotnej kultúry odzrkadľuje sa aj v Maďarmi prevzatej terminológii

mnohých remesiel a pracovných odborov.[77] Na základe množstva materiálu môžeme dôsledne vyčleniť staromaďarské pamiatky a početnými náleziskami na Slovensku prispieť k riešeniu otázky expanzívneho rozšírenia Maďarov a ich kultúrnej vyspelosti. Aj na týchto lokalitách badať, že nová etapa vo vývoji staromaďarskej spoločnosti nastáva po bitke na Lechu.

V ďalšej etape vývoja vznikajú na Slovensku väčšie sídliská (ktoré sa vždy nekryjú s predchádzajúcimi) i rozsiahle radové pohrebiská a objavuje sa jednotná materiálna kultúra. Územie Slovenska malo v tomto procese významné postavenie, lebo tu vzniklo pohraničné vojvodstvo s úlohou rozšíriť hranicu uhorského štátu na sever a západ.

Poznámky

[1] Bél M., *Notitia Hungariae Novae Historico-Geographica IV*, Vienna 1736; Papánek J., *Historia gentis Slavae — De regno regibusque Slavorum*, Quinquae-Ecclesiis 1780; Sklenár J., *Vetustissimus Magna Moraviae situs*, 1784.

[2] Kollár J., *Rozpravy o Gmenách, počátkách i starožitnostech národu Sláwského a geho kmenů*, Budín 1830.

[3] Šafařík P. J., *Slovanské starožitnosti*, Praha 1861—1864.

[4] Z ustanovenia na zakladajúcom valnom zhromaždení Muzeálnej slovenskej spoločnosti.

[5] Sasinek F., *Pravek Slovanov podunajských*, Slovenský letopis V, 1881, 116; ten istý, *Moravsko a Nitriansko*, SMSS IX, 1904, 63; Kubinyi M., *Felső-Magyarország ősrégészeti emlékei*, Az Osztrák-Magyar monarchia irásban és képben V, Budapest 1899, 17—44; Holuby J. Ľ., *Náleziská starožitností v Bošáckej doline v juhozápadnom kúte trenčianskej stolice*, Slovenské pohľady VII, 1887; Kmeť A., *Sitno a jeho široké okolie*, Turčiansky Sv. Martin 1924.

[6] Niederle L., *Slovania v Uhrách*, Letopis Matice slovenskej XIII, 1921, 25—38; ten istý, *Původ a počátky Slovanů západních*, Slovanské starožitnosti III, Praha 1927, 207.

[7] Niederle L., *Původ a počátky Slovanů západních*, 206.

[8] Píč J. L., *Stopa Svatoplukovy Nitry*, PA XXI, 1904—1905, 316—320.

[9] Červinka I. L., *Děvín a Velehrad, dva hrady velkomoravské*, Kroměříž 1902.

[10] Zavadil J., *Velehrady Děvín a Nitra*, Kroměříž 1912.

[11] Šimek E., *Děvín*, PA XXXII, 1920—1921, 1—53.

[12] Eisner J., *Sbierka pamiatok pravekých a pamiatok z počiatku doby dejinnej v muzeume v Turčianskom Sv. Martine*, ČMSS XVIII, 1921, 20; ten istý, *Studium předhistorické archeologie na Slovensku po převratě*, SMSS XX, 1926, 25, 26.

[13] Červinka I. L., *Slované na Moravě a říše Velkomoravská*, Brno 1928, 183—189.

[14] Eisner J., *Slovensko v pravěku*, Bratislava 1933, 250—269; ten istý, *Predhistorický a protohistorický výskum na Slovensku a v Zakarpatskej Ukrajine v rokoch 1918 až 1938*, SMSS XXXVIII—XLII, 1944—1948, 17—41.

[15] Janšák Š., *Staré osídlenie Slovenska — Dolný Hron a Ipeľ v praveku*, Turčiansky Sv. Martin 1938; ten istý, *Niektoré novoobjavené hradiská slovenské*, SMSS XXII, 1928, 1—24.

[16] Budavári V., *Výskum staroslovanských mohýl v Brezolupoch a v Jerichove (obec Vysočany), (okr. Bárovce n. Bebr.)*, SMS XIII, 1935, 355—363; ten istý, *Staroslovanské mohyly v Krasňanoch pri Varíne (okres Žilina)*, SMSS XXXII—XXXIII, 1938—1939, 85—105.

[17] Kraskovská Ľ., *Slovanské pamiatky z Moravského Sv. Jána*, SMS XV, 1937, 127; tá istá, *Nové nálezy slovanských pamiatok na Slovensku*, SMSS XXXIV—XXXV, 1940—1941, 127—132.

[18] Dekan J., *K problémom slovanského osídlenia na Slovensku*, HS VI—VII, 1948—1949, 55—82; Točík A., *Význam posledných archeologických výskumov na Slovensku pre dejiny najstarších Slovanov a Veľkomoravskej ríše*, HČ III, 1955, 420—421.

[19] Eisner J., *Archeologie o Velké Moravě*, Slavia XXV, 1956, 283—289; Chropovský B., *Die grossmährische Periode in der Slowakei*, Das Grossmährische Reich, Praha 1966, 59—83; Poulík J., *Archeologické výzkumy a Velká Morava*, AR XV, 1963, 547—591.

[20] Eisner J., *Slovensko v dobe kultúry hradištnej*, Slovenské dejiny I, Bratislava 1947, 120—158.

[21] Chropovský B., *Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy*, HČ X, 1962, 216—237.

[22] Ide iba o veľmi stručný náčrt problematiky a súčasného stavu, pretože v tomto príspevku nemožno niektoré problémy rozvádzať; budú širšie rozpracované na iných miestach. K detailným problémom pozri literatúru k jednotlivým lokalitám. Tu chceme ukázať len na pokrok vo výskume. Celkový obraz pozri v práci Chropovský B., *Slovensko na úsvite dejín*, Bratislava 1970.

[23] Kraskovská Ľ., *Slovanské sídliská v Pomoraví*, PA LII, 1961, 477—483.

[24] Budinský-Krička V., *Slovanské mohyly v Skalici*, Bratislava 1959.

[25] Chropovský B., *Die grossmährische Periode in der Slowakei*, l. c. 68, 69.

[26] Bialeková D., *Osadnictwo słowiańskie nad środkowym Wagiem i górna Nitrą*, AAC IV, 1963, 177—201.

[27] Chropovský B., *The Situation of Nitra in the Light of Archaeological Finds*, Historica VIII, 1964, 5—33.

[28] Točík A., *Súčasný stav archeologického bádania najstarších dejín slovenského národa*, AR XV, 1963, 591—624.

[29] Petrovský — Šichman J. A., *Osídlenie severného Slovenska od doby laténskej po stredovek*, SZ AÚSAV

4, 1961, 181—206; ten istý, *Kopce-mogily północnej Słowacji*, AAC III, 1961, 113—134.

[30] Chropovský B., *Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy*, l. c., 219.

[31] Ratkoš P., *K otázke hraníc Veľkej Moravy a Bulharska*, HČ III, 1955, 252—276; Halaga R. O., *Soľné hrady v Potisí a ranofeudálne pohraničie*, Nové obzory 4, 1962, 77—107.

[32] Budinský-Krička V., *Slovanské osídlenie na východnom Slovensku*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 129—134; ten istý, *K otázkam slovanského osídlenia na východnom Slovensku*, Príspevky k dejinám východného Slovenska, Bratislava 1964, 31—38.

[33] Budinský-Krička V., *Staroslovanské obdobie*, Pravek východného Slovenska, Košice 1966, 220—222; Beňadik B., *Slovanské nálezy z výskumu valu na hradisku v Zemplíne*, ŠZ AÚSAV 14, 1964, 151—160.

[34] Budinský-Krička V., l. c. 218—220.

[35] Šiška S., *Slovanské sídliskové objekty v Hnojnom, okr. Michalovce*, AR XVI, 1964, 379—395; Vizdal J., *Hromadný nález slovanských nádob v Oborine*, AR XV 1963, 372—377.

[36] Chropovský B., *Slovanské osídlenie na Slovensku a jeho problémy*, l. c., 226—237.

[37] Chropovský B., *Včasnostredoveké osídlenie Slovenska*, I Międzynarodowy Kongres Archeologii Słowiańskiej V, Warszawa 1971, 158.

[38] Chropovský B., *K otázke postavenia slovanských hradísk na Slovensku a úloha ich výskumu*, Sborník FFUK Historica XV, 1964, 9—29.

[39] Böhm J., *K otázce o vzniku feudalismu na území ČSR*, Český lid 38, 1951, 177.

[40] Ratkoš P., *Počiatky feudalizmu na Slovensku*, HČ II, 1954, 271.

[41] Chropovský B., *K otázke postavenia slovanských hradísk na Slovensku a úlohu ich výskumu*, l. c. 21.

[42] Chropovský B., Slovensko na úsvite dejín, l. c., 129 nn.

[43] Vendtová V., *Slovanské osídlenie Pobedima a okolia*, SlA XVII, 1969, 193—198.

[44] Kraskovská Ľ., *Slovanské hradisko v Jure pri Bratislave*, Sborník ČSSA I, 1961, 44—48; tá istá, *Slovanské hradisko pri Devínskej Novej Vsi*, SlA X, 1962, 241—252; Chropovský B., *The Situation of Nitra in the Light of Archaeological Finds*, l. c., 17.

[45] Pošmourný J., *Církevní architektura Velkomoravské říše*, Umění XII, 1964, 157—202.

[46] Chropovský B., *Príspevok k problematike cirkevnej architektúry a počiatkov kresťanstva na Slovensku*, Monumentorum Tutela V, 1971 (v tlači).

[47] Štefanovičová T. — Fiala A., *Veľkomoravská bazilika, kostol sv. Salvátora a pohrebisko na Bratislavskom hrade*, Sborník FFUK Historica XVIII, 1967, 159—162.

[48] Ratkoš P., *Pramene k dejinám Veľkej Moravy*, Bratislava 1968, 241.

[49] Chropovský B., *The Situation of Nitra in the Light of Archaeological Finds*, l. c., 32.

[50] K tomuto je veľmi početná literatúra (pozri aj predošlé čísla Slovenskej archeológie), mnohé pohrebiská však doteraz neboli publikované.

[51] Graus F., *Říše velkomoravská, její postavení v současné Evropě a vnitřní struktura*, Konferencia o Veľkej Morave a byzantskej misii, Brno-Nitra 1963, 17.

[52] Chropovský B., *Slovanské pohrebisko v Nitre na Lupke*, SlA X, 1962, 216.

[53] Bialeková D., *Stav remeselnej výroby na Slovensku v 9.—11. stor.*, O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, 81—95.

[54] Chropovský B., *Včasnostredoveké osídlenie Slovenska*, l. c., 162.

[55] Dekan J., *O genéze výtvarného prejavu Veľkej Moravy*, Výtvarný život VIII, 1963, 282—288.

[56] Chropovský B., *K vývoju slovanského hrnčiarstva*, Slovenský národopis XIII, 1965, 533.

[57] Tamže, 532.

[58] Bialeková D., *Stav remeselnej výroby na Slovensku v 9.—11. storočí*, l. c., 82.

[59] Pleiner R., *Staré evropské kovářství*, Praha 1962; Vendtová V., *Slovanské osídlenie Pobedima a okolia*, SlA XVII, 1969, 217.

[60] Pleiner R., *Slovanské sekerovité hřivny*, SlA IX, 1961, 405—450.

[61] Eisner J., *Kultura normanská a naše země*, Cestami umění, Matějčkův sborník, Praha 1949, 36—44; Benda K., *Karolinská složka blatnického nálezu*, SlA XI, 1963, 199—222.

[62] Böhm J., *K otázce o vzniku feudalismu na území ČSR*, l. c., 172.

[63] Bialeková D., *Slovanské príbytky a dechtárske jamy v Bojniciach*, AR XIV, 1962, 823—828.

[64] Pozri pozn. 50 a 55.

[65] Chropovský B., *Die grossmährische Periode in der Slowakei*, l. c., 62.

[66] Dostál B., *Das Vordringen der grossmährischen materiellen Kultur in die Nachbarländer*, Magna Moravia, Praha 1965, 403—405.

[67] Chropovský B., *Die grossmährische Periode in der Slowakei*, l. c., 65.

[68] Chropovský B., *K otázkam historického postavenia Nitry v VIII. a IX. storoči*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 139—160.

[69] Ratkoš P., *Problematika raného feudalizmu*, O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, 7—18.

[70] Poulík J., *Staří Moravané budují svůj stát*, Gottwaldov 1960, 181; Chropovský B., *Slovensko na úsvite dejín*, l. c., 170—172.

[71] Váňa Z., *Maďari a Slované ve světle archeologických nálezů X.—XII. století*, SlA II, 1954, 51—104; Eisner J., *Slované a Maďaři v archeologii*, Slavia Antiqua VII, 1960, 189—210; László Gy., *A „kettős honfoglalás"-ról*, AÉ 97, 1970, 161—185.

[72] Budinský-Krička V., *Staromaďarský náčelnícky hrob zo Zemplína*, AR XVII, 1965, 309—338.

[73] Ratkoš P., *Podmanenie Slovenska Maďarmi*, O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, 141—178.

[74] Točík A., *Nové výskumy na pohrebiskách z X. a XI. storočia na Slovensku*, AR VI, 1954, 497—501.

[75] Chropovský B., *K otázkam historického postavenia Nitry v VIII.—IX. storoči*, l. c., 154, 157.

[76] Ratkoš P., *K otázke staromaďarských zásahov na východnom Slovensku*, O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, 179—189.

[77] Kraječovič R., *Z historickej typológie služobníckych osadných názvov v Podunajsku*, O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, 205—252; Pauliny E., *Západoslovanské výpožičky v staromaďarskej lexike*, O počiatkoch slovenských dejín, Bratislava 1965, 190—204.

Entwicklung und Stand der archäologischen Erforschung der großmährischen Zeit

Bohuslav Chropovský

Neben der Geschichte und Sprachwissenschaft, die sich mit der Frage Großmährens schon längere Zeit befassen, widmet sich diesen Problemen in letzter Zeit auch die slowakische Archäologie. Die Ergebnisse der archäologischen Grabungen zeigen, daß hier auch schwerwiegendes und wesentliches Material da ist, das nicht nur für die Lösung komplizierter chronologischer und typologischer, sondern auch wichtiger historischer Probleme von Bedeutung ist.

Die Geschichte der slowakischen Forschung und also auch der großmährischen Zeit ist nicht lang. Ihre Wurzeln, freilich ohne tiefere wissenschaftliche Erkenntnisse, liegen in der zweiten Hälfte des vorigen Jahrhunderts. Nach und nach nahmen die Bestrebungen überhand, das Studium der Geschichte des Slawentums an sich zu vertiefen, was in den Arbeiten von J. Kollár und P. J. Šafárik seinen Ausdruck gefunden hat. An Hand von konkretem archäologischem Material versuchten F. V. Sasinek, M. Kubinyi, J. Ľ. Holuby und A. Kmeť mit größerem und kleinerem, freilich auch durch ziemlichen Romantismus gekennzeichneten Erfolg, die Besiedlung der Slowakei mit Slawen aufzuklären.

Günstig beeinflußte die Entwicklung der vorkriegszeitlichen archäologischen Slawenforschung in der Slowakei das Beispiel tschechischer Forscher, namentlich L. Niederles. Jedoch auch seine Erkenntnisse über die „slawischen Altertümer" in der Slowakei waren allzu lückenhaft und, gegen die unwissenschaftlichen Theorien der ungarischen chauvinistischen Historiographie ankämpfend, kam er ebenfalls zu unrichtigen Schlußfolgerungen über die Entstehung und Entfaltung der Slowaken. Neben L. Niederle befaßten sich eingehender mit der Problematik Großmährens die mährischen Forscher J. L. Píč, I. L. Červinka, J. Zavadil und E. Šimek, und zwar im Zusammenhang mit der Klärung von Fragen hinsichtlich der Zentren Großmährens.

Eine neue Etappe in der Entwicklung und Entfaltung der archäologischen Wissenschaft, und besonders der slawischen, bedeutete die Entstehung der Tschechoslowakischen Republik, als in die Slowakei J. Eisner kam, der recht intensiv neue Funde und Fundstellen aufzusuchen und zu bearbeiten begann. Das ermöglichte ihm, nicht nur die Theorien seines Lehrers L. Niederle zu verteidigen und sich der deutschen und ungarischen Archäologie entgegenzustellen, sondern auch ein geschlossenes Bild über die slawische Besiedlung der Slowakei mit genauer chronologischer und typologischer Klassifikation der Funde darzubieten und die historischen Probleme der großmährischen Zeit zu skizzieren. Der Burgwallforschung widmete sich Š. Janšák und seit den dreißiger Jahren erweiterte sich der Horizont über die archäologischen Äußerungen Großmährens um neue Arbeiten von V. Budinský-Krička und Ľ. Kraskovská. Die Kriegsjahre drückten auch der Entwicklung der slawischen Archäologie ihren Stempel auf.

Zu einem entscheidenden Wandel in der Slawenforschung kam es nach der Befreiung der Tschechoslowakei und insbesondere nach der Machtübernahme der Arbeiterklasse, wann die Archäologie zu den ersten wissenschaftlichen Disziplinen gereiht wurde. Die junge Generation begann sich unter allseitiger Hilfe der tschechischen Archäologie weitgehend an der Aufklärung von Fragen über die älteste Staatsform der Westslawen Großmährens zu beteiligen. Heute kann allen auf unsere älteste nationale Geschichte eingestellten Ausgrabungen eine Bedeutung und Wichtigkeit beigemessen werden, die die Grenzen unseres Staates überschreitet. Alle Ausgrabungen, Entdeckungen oder Arbeiten, die diese Probleme berühren, aufzuzählen, wäre an dieser Stelle nicht möglich und auch nicht zweckmäßig, doch sei der Illustration halber bemerkt, daß zum J. 1948 an die 198 großmährische Fundstellen bekannt waren, heute dagegen mehr als 700.

An der Wende des VIII. und IX. Jh. gelangte die ethnische und soziale Differenzierung in ein entwickelteres Stadium und es entstanden zwei Stammesverbände — das mährische und Nitraer Fürstentum, die sich nicht nur durch wirtschaftlich-geographische, sondern auch entwicklungsgeschichtliche Gegebenheiten unterschieden. Diese Unterschiede blieben in gewissem Maße auch nach

der Vereinigung dieser beiden Verbände zu einem mächtigen Slawenstaat bestehen, in welchem der östliche Teil mit dem Zentrum in der Slowakei keine unbedeutende Rolle gespielt hat.

Die reiche Kollektion von Sachgütern der bisherigen archäologischen Grabungen bietet eine gewisse Grundlage für das Kennen des Lebens der großmährischen Bevölkerung und gewährt einen Einblick in die gesellchaftliche Organisation und in die Überbauerscheinungen. Freilich verbleiben noch ungeachtet des großen Fortschrittes in der Forschung viele Fragen unaufgeklärt.

Im IX. Jh. verzeichnete der östliche Teil Großmährens eine große Besiedlungszunahme. Im March- und Myjava-Flußgebiet konzentrierten sich zahlreiche Niederlassungen von Bauern und Weidebauern, neben denen sich eine Handwerkergruppe von Schmieden, Töpfern und ein wichtiger militärischer Verband herausgebildet hat. In der Südwestslowakei erstreckte sich dichte Besiedlung längs der Donau, im Bratislavaer Tor, in der Trnava-Ebene und in den Kleinen Karpaten. Recht sporadisch bekannt sind bisher großmährische Fundstellen von der Schüttinsel. Intensiv war die Besiedlung des unteren und oberen Waagtales samt den Nebentälern. Günstige Bedingungen ermöglichten die Bildung von konzentrierterer Besiedlung mit bäuerlicher Bevölkerung und auch von Siedlungen mit spezialisierten Handwerkszweigen wie auch die Entstehung von großen Burganlagen.

Bei den bisherigen Grabungen wurden mehrere Fundstellen abgedeckt, die belegen, daß das Nitraer Gebiet am dichtesten besiedelt war, das ein Kristallisationszentrum der Entwicklung der slawischen Gesellschaft war; hier begegnen alle Siedlungsformen, sowohl vom geographischen als auch typologischen und wirtschaftlichen Gesichtspunkt. Neue Geländebegehungen und Ausgrabungen bereicherten das Wissen über die Besiedlung des Gran- und Eipeltales und füllten die leeren Flecke in der Besiedlungskarte der Mittel- und Nordslowakei aus. Kompliziert verbleibt vorderhand das Problem der großmährischen Besiedlung der Ostslowakei, weil hier die Entwicklung offenbar eine andere Richtung einschlug als im westlichen Teil. Aufgrund der festgestellten und teilweise untersuchten Fundstellen in den fruchtbaren Tälern der Latorica, des Laborec, Bodrog, des Mittellaufes der Topľa wie auch im Flußgebiet der Torysa und des Hornád zeigt es sich, daß dieses Gebiet zum großmährischen Staat gehört hat; die materielle Kultur weist Nitraer Gepräge auf.

In den Vordergrund der Forschung, aber auch der historischen Deutung gelangt das Problem der Stämmevereinigung wie auch der Entstehung und Entfaltung der Burgwälle. Die Ausgrabungen in der Slowakei zeigen, daß die Entstehung der Burgwälle mit der Entfaltung der selbständigen Fürstentümer wie auch mit der Stämmevereinigung zusammenhing. Lage, Form und Befestigung der Burgwälle sind nicht einmal in den vorausgesetzten Gebieten einheitlich und deshalb erweist sich die Frage der Bedeutung und Funktion der Burgwälle als erstrangig. Die Burgwälle liegen vor allem an bedeutenden Punkten, wo sie der Bestandteil eines planvollen Befestigungssystems waren, aber auch wirtschaftliche und politisch-administrative Bedeutung hatten. Die Verteilung der großmährischen Burgwälle auf dem gesamten Gebiet der Slowakei zeigt, daß sie alle in ein und dieselbe Sphäre gehört haben und daß auch an Hand ihrer Streuung der ursprüngliche Umfang des Nitraer Stämmeverbandes und des großmährischen Staates zu suchen ist.

Die Siedlungsforschung beleuchtet wenigstens teilweise den Charakter der Siedlung, ihre Anordnung und Größe wie auch die Gliederung der einzelnen Objekte. Auf dem Gebiet der Slowakei begegnen aus großmährischer Zeit Streusiedlungen — Weiler, Reihendörfer und auch Stadtbildungen. Die innere Anordnung der Burgwälle und Siedlungen hing von der gesellschaftlichen Stellung der Bewohner, der Zweckbestimmung der Objekte und der Geländegegebenheiten ab. Es ist die Tatsache zu konstatieren, daß die Produktionsobjekte vom eigentlichen Dorf gesondert waren und daß kleine Hütten, meistens Pfosten- und Blockhäuser überwogen. Die bisherigen Grabungen zeigen, daß die großmährischen Slawen für die Errichtung der Objekte keine fremden Vorlagen suchten und daß die Bautechnik und Grundrißgliederung der Bauten bei ihnen eine lange Entwicklung durchgemacht haben. Besonders nach den neuesten Ausgrabungen ist zu sehen, daß im Bauwesen oft Stein verwendet wurde, sei es bei der Errichtung von Fortifikationen oder in der sakralen Architektur, die in Nitra und in Bratislava abgedeckt wurde. Mit der Abdeckung dieser Kirchen lieferte die slowakische Archäologie nicht nur einen Beitrag zur Lösung der Problematik der großmährischen Architektur im östlichen Teil Großmährens, sondern auch zur Lösung der kirchlichen Organisation und Verwaltung.

Die zahlreichen erschlossenen großmährischen Gräberfelder ermöglichen die Verfolgung nicht

nur des Niederschlages der religiösen Vorstellungen der damaligen Sozietät, sondern sie bieten auch viel Material zur Lösung von gesellschaftlichen und wirtschaftlichen Fragen.

Die archäologische Untersuchung der großmährischen Fundstellen in der Slowakei liefert Belege für eine allseitige Entfaltung der spezialisierten gewerblichen Produktion, deren Werkstätten auf bedeutenden Burgwällen oder in der Nähe von politischen und wirtschaftlichen Zentren wie auch Rohstoffbasen entstanden. Obwohl eine Menge von Erzeugnissen und in manchen Fällen auch Produktionsobjekte bekannt sind, die bezeugen, daß viele der bisher für Import angesehenen Erzeugnisse im Lande angefertigt wurden, läßt sich doch noch nicht in allen Zweigen der Prozeß der zweiten Arbeitsteilung erfassen.

Zu bedeutenden Feststellungen gehört die spezialisierte gewerbliche Keramikproduktion, die aus den zentralen Werkstätten als Handelsartikel in entferntere Gebiete transportiert wurde. Wenn sich auch typologisch und technologisch mehrere Variationen herausgliedern lassen, kann man doch nur bei ihr einen genetischen Zusammenhang verfolgen, und das großmährische Töpferhandwerk beeinflußte wesentlich auch die Entwicklung der Keramik in den nachfolgenden Jahrhunderten. Die Funde aus dem Gebiet der Slowakei bezeugen eine sehr wichtige Rolle des Schmiedehandwerks in der Produktion, und erfaßt wurden ebenfalls Objekte der Eisenverhüttung. Die Menge der Eisenerzeugnisse spricht für ein hohes Niveau des großmährischen Schmiedehandwerks, das unbestreitbar einen Einfluß auf die ökonomische Basis und die soziale Schichtung der Bevölkerung ausgeübt hat. Zum erstenmal wurden auch Produktionsstellen für Teer abgedeckt. Ein Beleg für hochstehende Zivilisation, die sich im wirtschaftlichen Niveau und in der gesellschaftlichen Schichtung widerspiegelt, sind die Erzeugnisse des Kunsthandwerks. Der Forschungsstand in der Slowakei bietet nicht genügend Material, das den mährischen Fundorten entsprechen würde. Doch sprengt der wesentliche Teil des Zierats nicht den allgemeinen Entwicklungsrahmen des großmährischen Schmuckes. In der Slowakei bildete sich zu Beginn des IX. Jh. eine besondere Gruppe des gegossenen und getriebenen Zierats, deren Einfluß bis nach Siebenbürgen und in den wolhynisch-Kijewer Kunsthandwerkstättenkreis und ebenfalls in das slawische Schmuckhandwerk auf der Balkanhalbinsel reichte. Mit dem Schmuckwesen war auch die Produktion von Glas eng verknüpft, die im Nitraer Stadtgebiet direkt durch Glashütten erfaßt wurde.

Man kann nicht alle großmährischen Handwerkszweige und deren Erzeugnisse anführen, mit denen heute die slowakische Archäologie disponiert. Bei der detailleren Aufarbeitung des archäologischen Materials gliedern sich bestimmte kleinere Gruppen heraus, was auf die Entfaltungsstufe der Handwerkszweige zurückzuführen ist. Im Verlauf der weiteren Entfaltung verschmelzen diese Gebiete und die Unterschiede schwinden. Man muß sich zu Bewußtsein führen, daß das Hausgewerbe nicht sein Ende fand, doch unter dem Einfluß der Produktionszentren stand, und zwar je nach der Entfernung zu ihnen mehr oder weniger, oder nur ganz geringfügig; deswegen erscheint oft das hochstehende Material als chronologisch jünger. Von diesem Gesichtspunkt aus muß man auch an eine Revision der bisherigen zeitlichen Einstufung manchen Materials und mancher Fundstellen herantreten.

Mit den bisherigen Ausgrabungen und ihrer Deutung lieferte die slowakische Archäologie einen Beitrag zur Klärung der sozialen Gegensätze und der Klassendifferenzierung bei der großmährischen Gesellschaft.

Den politischen Untergang des großmährischen Staates aufgrund der materiellen Kultur zu erfassen, ist nicht möglich, denn trotz einer gewissen notwendig nach dem Untergang des Reiches sich einstellenden Retardation behielt die materielle Kultur anfänglich ihr großmährisches Gepräge, was auch dafür spricht, daß hier die slawische Bevölkerung weiterlebte und sich weiterentfaltete. Erst nach und nach schwand der ethnische Charakter der materiellen Kultur, was nach Ansicht des Autors als eine weitere Stufe der Klassendifferenzierung der Gesellschaft zu betrachten ist und nicht als Beleg für die Ankunft eines neuen Ethnikums.

Das Gebiet der Slowakei lieferte in letzter Zeit bedeutende Fundstellen für die Beleuchtung der Problematik der Ankunft der Altmagyaren in das Karpatenbecken. Freilich ist die Frage der Erforschung und Deutung der altmagyarischen und der sog. jungburgwallzeitlichen Fundorte ungemein kompliziert, und zwar umso mehr, weil in dieser Richtung recht gegensätzliche Ansichten herrschen. Die sich mehrenden neuen Funde der Hinterlassenschaft der altmagyarischen Kriegergefolgschaften ermöglichen die Erfassung der Vormarschrichtung des neuankommenden altmagyarischen Ethnikums durch die Karpatenpässe. Das

Fürstenhügelgrab in Zemplín ist der Niederschlag dieser bewegten Ereignisse. Einzelfunde vom Ende des IX. Jh. sind ein archäologischer Beweis dafür, daß kleinere Gruppen von Magyaren schon im IX. Jh. wahrscheinlich unter friedlichen Umständen in das südwestslowakische Gebiet gelangt sind. Die Expansion der altmagyarischen Kriegergefolgschaften erreichte jedoch ziemlich bald das ostslowakische Gebiet, schuf hier aber keinerlei zusammenhängende Befestigungslinie. Die Konzentration von Gräberfeldern dieses Heeres in der Südwestslowakei belegt eine zusammenhängende militärische Grenze, und zwar besonders zur Zeit des Kampfes zwischen den Přemysliden und dem entstehenden ungarischen Staat um das strategisch wichtige Gebiet der Kleinen und der Weißen Karpaten. Erst im Laufe der Zeit kam es zu einer Annäherung zwischen der alteingesessenen slawischen und der neuangekommenen altmagyarischen Bevölkerung. Es ist nicht zu bezweifeln, daß die Neuangekommenen allmählich, besonders in der zweiten Hälfte des X. Jh., mit den Einheimischen verschmolzen, was nicht nur materielle Denkmäler bezeugen, sondern auch spätere historische Berichte. Der große Einfluß der slawischen materiellen Kultur spiegelt sich auch in der von den Magyaren übernommenen Terminologie vieler Handwerkszweige und Arbeitsfächer. Aufgrund der großen Materialfülle kann man genau die Denkmäler der Altmagyaren herausgliedern und mit den vielen Fundstellen in der Slowakei zur Frage ihrer expansiven Verbreitung und ihres Kulturniveaus beitragen. Auch auf diesen Fundstellen ist zu sehen, daß es zu einer neuen Epoche in der Entwicklung der altmagyarischen Gesellschaft nach der Schlacht auf dem Lechfelde gekommen ist.

In der weiteren Entwicklungsetappe entstanden in der Slowakei größere Siedlungen, die sich nicht immer mit den vorangehenden deckten, es begannen große Reihenfriedhöfe angelegt zu werden und es kam eine einheitliche materielle Kultur auf. Eine bedeutende Stellung hatte in diesem Prozeß das Gebiet der Slowakei, auf welchem das Grenzherzogtum mit der Aufgabe, die Grenzen des ungarischen Staates nach Norden und Westen zu erweitern, entstand.

Übersetzt von B. Nieburová

ARCHEOLOGICKÝ VÝSKUM STREDOVEKÉHO OBDOBIA NA SLOVENSKU

ALOJZ HABOVŠTIAK

V súvislosti s celkovým rozvojom archeologického bádania na Slovensku začala sa v posledných dvoch desaťročiach venovať sústavnejšia pozornosť aj obdobiu vrcholného a neskorého stredoveku, ktoré až donedávna stálo na okraji záujmu archeológov. Potreba tejto práce vyplynula — podobne ako v susedných a iných krajinách — z toho, že písomných prameňov z XI. a XII. stor. sa na Slovensku zachovalo mimoriadne málo a z neskorších storočí stredoveku sú síce početnejšie, no veľmi torzovité a jednostranné. Nadviazalo sa pritom na pracovný rámec slovanskej archeológie, ktorá už od svojich začiatkov často zachádzala v štúdiu hmotných pamiatok aj do XI. a XII. stor. Rozšírením archeologických pracovných metód aj na skúmanie obdobia nasledujúcich storočí stredoveku a včasného novoveku vytvorila sa postupne archeologická disciplína — historická alebo stredoveká archeológia. Ani jeden ani druhý názov však nevystihuje dostatočne špecifickú náplň a časový rámec predmetu bádania tejto disciplíny, pretože obdobie rámcove od rozhrania X. a XI. stor. až do XVI. stor. nezhoduje sa plne s obsahom ani jedného ani druhého pojmu. Prvý prívlastok („historická") je pre túto disciplínu priširoký, najmä smerom nahor, lebo sa nezaoberá celým historickým obdobím, hoci tu i tam môže archeológia poskytnúť aj cenné poznatky k štúdiu obdobia XVII. a XVIII. stor. Druhý prívlastok („stredoveká") je zasa z hľadiska periodizácie európskych dejín nepresný, lebo spomenutá disciplína považuje za predmet svojho výskumu len pamiatky z vrcholného a neskorého stredoveku, teda nezaoberá sa dlhým úsekom včasného stredoveku, ktorý u nás spadá do pracovného rámca slovanskej archeológie a zasahuje hlboko do novoveku. Pod pojem stredoveká archeológia mala by teda v pravom zmysle slova patriť aj slovanská archeológia. Tá sa však na Slovensku i v Čechách vyvinula už skôr vo viac-menej samostatný úsek stredovekej archeológie a zaužíval sa pre ňu spomenutý prívlastok *(slovanská)*, preto nepovažujeme za nevyhnutné tento úzus násilne meniť. Pre našu disciplínu, ktorá má predsa len ťažisko svojho záujmu v stredoveku, budeme používať v naznačenom zmysle názov stredoveká archeológia bez toho, žeby sme tým chceli popierať oprávnenosť prívlastku *historická*.

Slovanská archeológia svojím najmladším úsekom, tzv. mladšou dobou hradištnou podľa triedenia J. Eisnera, zachádza i do XI. a XII. stor. Dochádza preto ešte i dnes k istej duplicite v pomenovaní tohto časového úseku: na jednej strane sa označuje ako mladšia doba hradištná v rámci slovanskej archeológie, na druhej strane ako obdobie, ktorým sa zaoberá stredoveká archeológia. Napriek tomuto prelínaniu slovanskej a stredovekej archeológie ustálila sa ako spodná hranica jej pracovného rámca rozhranie X. a XI. stor. Stalo sa tak hlavne preto, lebo začínajúc týmto obdobím máme k dispozícii viac písomných prameňov, vznikol v ňom a začal sa formovať feudálny uhorský štát a aj v archeológii sa prejavuje dosť výrazne, napr. vznikom menších hradísk a hlavne zakladaním tzv. kostolných pohrebísk, teda cintorínov.

Menej presne možno určiť hornú časovú hranicu rámca záujmu stredovekej archeológie, hlavne preto, lebo v niektorých oblastiach bude táto disciplína môcť a azda aj musieť zasahovať hlboko do XVII. a XVIII. stor. (výskum zaniknutých výrobno-technických zariadení), v iných prípadoch zasa, napr. ak je dostatok písomných a iných prameňov alebo terénny výskum nemôže priniesť nijaké zásadnejšie poznatky (odkrývka kostolných cintorínov), bude sa jej záujem končiť aj pred XVI. stor. Teoreticky sa za spomenutú hornú časovú hranicu najčastejšie považuje rozhranie medzi prvou a druhou štvrtinou XVI. stor. (r. 1526).

Vývoj archeologického výskumu stredovekého obdobia na Slovensku

Hoci prvý samostatný archeologický výskum stredovekého objektu na území Slovenska sa uskutočnil ešte r. 1882, a to v kláštornom kostole v Hronskom Beňadiku, záujem o stredoveké archeologické pamiatky sa dlho výraznejšie neprejavil. Uplatnil sa len okrajovo v súvise s výskumom starších, hlavne slovanských objektov (Devín). Až v tridsiatych rokoch XX. storočia došlo k viacerým archeologickým výskumom objektov z obdobia stredoveku, hlavne v blízkosti historických stavebných objektov. Dosť dobrým rámcom k tomu sa mohol stať Referát na ochranu pamiatok na Slovensku pri Krajinskom výbore slovenskom v Bratislave, ktorý viedol V. Mencl. Žiaľ, všetky jeho výskumy boli úzko upriamené na výskum architektúry a tomuto cieľu bol podriadený aj celý archeologický výskum (Nitriansky hrad, Bzovík, Skalica, Želiezovce a Obid). Zároveň s týmito akciami došlo vtedy k niekoľkým výskumom kostolných cintorínov (Trenčín-Skalka, Dolný Jatov, Boleráz).

Prvý archeologický výskum upriamený na sledovanie stredovekého sídliska urobil v r. 1931—1933 V. Budinský-Krička na stredovekom hrádku v Radzovciach, okr. Lučenec, no výskum zostal nedokončený a nepublikovaný.

Druhé obdobie vývoja záujmu o sledovanie a výskum lokalít a objektov zo stredoveku začína sa po založení Štátneho archeologického ústavu v Martine (r. 1941). V tomto období sa záujem o stredoveké hmotné pamiatky kryštalizuje, dostáva širšiu orientáciu a do istej miery sa osamostatňuje a oddeľuje od pravekého i protohistorického archeologického bádania. V nemalej miere to podnietila známa diskusia o „ľudoprázdnosti" severných oblastí Slovenska na začiatku historickej doby. Z tejto diskusie jednoznačne vyplynula potreba archeologických výskumov aj na lokalitách a objektoch z doby historickej. Tak došlo k výskumom v okolí dvoch kostolov, a to v Liptovskom Mikuláši a Martine; uskutočnil ich v r. 1942—1943 V. Budinský-Krička. Do obdobia druhej svetovej vojny spadajú aj záchranné výskumy v Osuskom, v Nitre na Zobore, v Nesvadoch a vo Fiľakove.

Prvých päť povojnových rokov v oslobodenej ČSR prinieslo len dva samostatné stredoveké archeologické výskumy: na cintoríne v Dražovciach a v Starom Tekove.

Istým medzníkom v archeologickom výskume na Slovensku, a tým aj vo výskume stredovekých lokalít bol rok 1951, keď po vydaní vládneho vyhlásenia o ochrane a preventívnom výskume pamiatok na veľkých stavbách socializmu sa celkový archeologický výskum v nebývalej miere rozrástol. Značne k tomu prispelo aj začlenenie vtedajšieho Štátneho archeologického ústavu do rámca Slovenskej akadémie vied a jeho premiestenie do Nitry r. 1953.

Na rozvoj stredovekého archeologického bádania po oslobodení rozhodujúcim spôsobom spôsobila i zmena v celkovom chápaní dejín v duchu historického materializmu. Celá naša historiografia začala v tomto duchu viac ako dovtedy obracať pozornosť na otázky života pospolitého ľudu v stredoveku a zdôrazňovala potrebu štúdia jeho hmotných pamiatok. Na plnenie týchto úloh podujal sa Archeologický ústav SAV v Nitre, ktorý v posledných 15 rokoch uskutočnil celý rad archeologických výskumov na stredovekých lokalitách najrôznejšieho druhu a charakteru. Pravda, boli to väčšinou záchranné a príležitostné výskumy, a ich pôvodným cieľom nebol priamo výskum stredoveku, no aj tak dnes tieto výskumy znamenajú širokú bázu pre poznanie a dokumentovanie materiálnej kultúry stredoveku.[1]

Popri rozsiahlej a mnohostrannej výskumnej práci AÚ SAV na stredovekom archeologickom výskume na Slovensku vzrastá i podiel Slovenského národného múzea v Bratislave, kde od r. 1967 existuje samostatné historicko-archeologické oddelenie. Do stredovekých archeologických výskumov začínajú sa vo väčšej miere zapájať aj regionálne a miestne múzeá, z ktorých v poslednom období najväčšiu činnosť vyvíja Mestské múzeum v Bratislave.

Hnacou silou rozvoja stredovekého archeologického terénneho bádania na Slovensku v posledných rokoch boli rôzne pamiatkové úpravy dôležitých historických objektov. Naliehavá potreba viacerých takýchto výskumov viedla r. 1964 k prijatiu archeológov do služieb Slovenského ústavu pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v Bratislave. Ich úlohou je robiť podľa možnosti v predstihu archeologické výskumy v objektoch, na ktorých sa plánujú pamiatkové a adaptačné práce.

Výsledky bádania

Pretože stredoveká archeológia je typickou medznou a navyše veľmi mladou historickou dis-

ciplínou, nemožno od nej očakávať zásadné a všestranné prínosy k poznaniu stredoveku. Okrem toho mnohé z doterajších stredovekých archeologických výskumov neboli ešte publikované, ba ani spracované. Preto sa dnes môžeme pokúsiť o náčrt a zhodnotenie získaných poznatkov len na základe publikovaných prác. Obmedzíme sa pritom na niektoré základné problémy a dôležité úlohy, ktoré by stredoveká archeológia mala v budúcnosti predovšetkým plniť.

Stredoveké dediny

Hoci záujem archeológov o výskum stredovekých dedín a ich materiálnej kultúrny nie je starého dáta (prvý takýto výskum urobil V. Budinský-Krička r. 1943 v Osuskom), dostal sa výskum stredovekých — zvlášť zaniknutých — dedín za posledných 20 rokov na čelné miesto v rade otázok a problémov, ktoré stredoveká archeológia skúma. Stalo sa tak hlavne preto, lebo táto stránka našich stredovekých dejín sa v minulosti veľmi zanedbávala (hoci na dedinách žilo v stredoveku viac ako 80 % všetkého obyvateľstva), ako aj preto, že možnosti ostatných zainteresovaných vedných disciplín v tomto smere boli už z veľkej časti vyčerpané.

Výskum stredovekých zaniknutých dedín sa realizoval sčasti ako záchranný (Osuské, Hurbanovo, Budmerice, Svodov, Belá a Nižná Šebastová), sčasti ako príležitostný, t. j. stredoveké zaniknuté dediny sa skúmali len popri výskume upriamenom na iné obdobia (Chotín, Nitriansky Hrádok, Oborín, Bíňa, Bešeňov, Siladice, Špačince, Koš) a napokon ako intencionálny výskum stredovekých sídliskových objektov (Štrba, Nemešany, Bohatá, Levice, Milanovce, Spišský Hrušov, Poltár, Zbehy, Blatnica).[2]

Hoci výsledky týchto výskumov predstavujú len veľmi nesúrodú a torzovitú bázu na formulovanie presnejších a konkrétnejších záverov, dovoľujú konštatovať, že stredoveké dedinské sídliská viazali sa na terénne vyvýšeniny (sprašové a pieskové duny, riečne terasy i menšie pahorky) a veľmi často nadväzovali na osídlenie z predchádzajúcej veľkomoravskej doby. Len ojedinele vyskytujú sa prípady situovania dediny do roviny, na okraj inundácie (Levice). Staršie dediny z X.—XII. stor. viazali sa skôr k nížinnému a údolnému terénu, kým v XIII. a v nasledujúcich storočiach stretáme v súvislosti s kolonizáciou aj dediny a osady v polohách s väčšou nadmorskou výškou, v geograficky menej priaznivom prostredí (Nemešany-Zalužany, Štrba-Šoldov, Spišský Hrušov-Miloj).

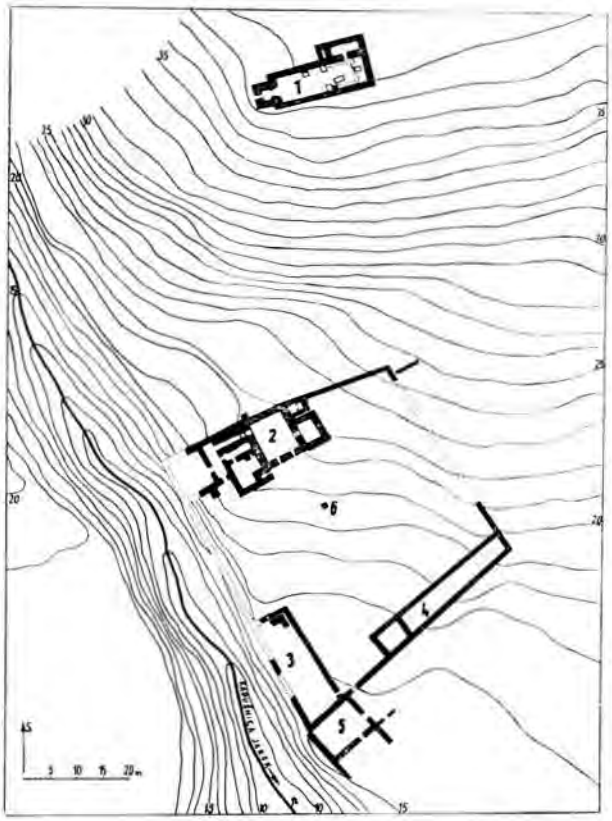

Obr. 1. Nemešany-Zalužany. Situačný plán objektov. 1 — kostol, 2 — panské sídlo, 3—5 — hospodárske stavby, 6 — „božia muka" (podľa B. Pollu).

Čo sa týka formy príbytkov, v XI.—XIII. stor. a ojedinele i neskôr stretáme na vidieku južného, a údolných častí stredného Slovenska jednoduchý, čiastočne do zeme zahĺbený príbytok — polozemnicu. V hornatejších častiach Slovenska sa budovali pravdepodobne častejšie nadzemné typy príbytkov so zrubovým obložením stien na kamennej podmurovke (Spišský Hrušov-Miloj).

Doterajšie výsledky historickoarcheologického výskumu nedovoľujú ešte utvoriť si presnejší obraz o veľkosti a vnútornom usporiadaní stredovekých dedín. V staršej fáze tohto obdobia prevládali akiste menšie voľné zoskupenia príbytkov a väčšie a výhodnejšie položené sídliská mali aj svoj kostol. Ináč dedinský kostol spolu s cintorínom stál spravidla na terénnej dominante uprostred viacerých menších osád, nezriedka osamotene mimo areálu osady (Dražovce, Podhorany-Sokolníky a i.). Isté náznaky vnútorného členenia stredovekých dedín možno predpokladať podľa jarkov a priekop oddeľujúcich jednotlivé príbytky; právom ich môžeme považovať za stopy po ohraničovaní hospodárskych usadlostí. Jarky mohli slúžiť aj na odvodňovanie (Chotín, Bohatá, Milanovce).

Na pomerne nízky počet usadlostí v dedinách a osadách z X.—XII. stor. poukazuje nepriamo aj ich pomerne veľký počet v porovnaní s počtom dnešných dedín. Nie je totiž zriedkavé, najmä na juhozápadnom Slovensku, že v chotári jednej dnešnej obce nachádzame niekedy i päť a viac polôh osídlených približne v tom istom čase. Celkový počet osád a dedín teda značne prevyšoval ich dnešný počet, pričom počet obyvateľov toho istého územia bol nepochybne nižší ako dnes.

V XIII. stor. pozorujeme hlavne na juhozápadnom Slovensku, ktoré patrí k relatívne najlepšie prebádaným oblastiam, opúšťanie týchto malých osád a koncentráciu osídlenia do výhodnejšie položených a väčších dedín, v ktorých je už kostol a zemepanské sídlo. Druhá fáza opúšťania a zániku dedín črtá sa v období od polovice XV. do konca XVII. stor., keď dochádza aj k opúšťaniu výhodne položených, veľkých a stabilizovaných dedín s kostolom a cintorínom. Prirodzene, toto dlhé obdobie muselo mať i kratšie úseky sídliskového progresu, ktoré sa však nateraz bez dôkladnejšej analýzy (hlavne písomného materiálu) nedajú presnejšie vymedziť.

O tzv. kvociente pustnutia sídlisk na Slovensku dá sa už na základe doteraz zhromaždených údajov povedať, že v nížinách je počet zaniknutých dedín značne vyšší ako v horských oblastiach.

Súčasný a budúci stredoveký archeologický výskum mal by sa upriamiť predovšetkým na systematické prebádanie vybraných lokalít v rôznom geografickom prostredí a na dôkladný súpis všetkých archeologických dokladov o zaniknutých stredovekých dedinách.

D e d i n s k é k o s t o l y

S výskumom stredovekých dedín úzko súvisí problematika dedinských kostolov. Ich výskum považujeme za dôležitý preto, lebo v kostoloch sa často odrážajú skutočnosti, ktoré boli dôležité aj pre život dediny. Napr. vznik dedinských kostolov, ich stavebné rozširovanie alebo úpravy i príčiny ich zániku súvisia veľmi často bezprostredne s udalosťami a faktmi, ktoré boli rozhodujúce i pre osudy dediny a o ktorých nám často chýbajú písomné doklady. Zmeny na kostoloch má archeológia možnosť sledovať omnoho lepšie a konkrétnejšie ako napr. na sídliskových objektoch.

Pri výskume dedinských kostolov všíma si však archeologický výskum aj otázky, ktoré s historickým vývojom dediny súvisia iba nepatrne alebo nepriamo. Sú to napr. otázky stavebného typu kostola, jeho stavebného materiálu, technológie muriva ap. Ak sa takéto poznatky podarí zovšeobecniť, umožnia v konečnom dôsledku hlbšie poznať históriu príslušnej dediny.

V celom doterajšom období archeologického výskumu na Slovensku skúmalo sa vyše 30 dedinských kostolov, z čoho v 22 prípadoch išlo o zaniknuté, dovtedy celkom neznáme kostoly.[3] V ostatných prípadoch sa robil archeologický výskum na dodnes stojacich stavbách (napr. Kostoľany pod Tribečom, Liptovská Mara a i.).

Doterajší archeologický výskum zaniknutých kostolov poskytol omnoho diferencovanejší a úplnejší obraz foriem týchto sakrálnych stavieb, než mohli poskytnúť len dodnes zachované objekty. Objavili sa niektoré nové typy pôdorysov týchto stavieb (kostol 1 v Leviciach a kostol v Chotíne) i niektoré nové, dovtedy neznáme prvky na nich (zvláštna technológia základov kostolov v Chotíne, Bohatej, Zbehoch a inde).

Za jeden z najvýznamnejších poznatkov archeologického výskumu na Slovensku treba nesporne považovať objav jednoapsidovej rotundy v Ducovom, ktorú spoľahlivo datuje nálezový materiál z hrobov najneskoršie už do druhej polovice X. stor. Toto datovanie umožňuje podstatne skrátiť časovú medzeru, ktorá sa javila medzi veľkomoravským obdobím a prvými románskymi kostolmi na území Slovenska. Rotunda svojou formou naznačuje úzku zviazanosť so stavebnými typmi z veľkomoravskej doby.

Istý náznak možnosti staršieho datovania než sa pôvodne predpokladalo poskytla aj rotunda v Bíni, pri ktorej sa zistili v hroboch veľkomoravské ostrohy. Členenie nadzemného priestoru tejto stavby dvanástimi nikami poukazuje nesporne na vplyvy byzantskej architektúry.

Za nemenej dôležitý poznatok treba považovať aj zistenie, že oba najvšeobecnejšie a najjednoduchšie pôdorysné typy dedinských kostolov, t. j. s polkruhovitým a s pravouhlým záverom sanktuária na východnej strane (oba typy mali obdĺžnikovú loď) sa na Slovensku stavali už od samých začiatkov našej románskej architektúry. Druhý typ kostola — s pravouhlým záverom sanktuária — sa donedávna považoval za výtvor a prejav druhej polovice XIII. stor. Výskum pri dodnes stojacom kostole v Kostoľanoch pod Tribečom ukázal jasne, že táto dispozícia bola u nás známa najneskoršie už okolo polovice XI. stor. No i napriek tomu treba i naďalej rátať s tým, že väčšina kostolov s pravouhlým presbytériom vznikla na Slovensku až po polovici XIII. stor., hlavne pod vplyvom cisterciátskeho staviteľstva.

Obr. 2. Ducové-Kostolisko. Odkryté základy rotundy.

Je zaujímavé, a potvrdzuje to i situácia v susednom Maďarsku,[4] že kostoly s polkruhovou apsidou sa stavali najčastejšie na majetkoch drobných feudálov, ktorí týmito kostolmi, najmä stavbou tribúny — empory — v západnej časti lode, napodobňovali v malom väčšie kostoly kláštorné.[5] Prístup na tribúnu, ktorá slúžila zemepánovi a jeho rodine, bol vždy znútra lode pomocou schodišťa, a nie zvonka zo západnej alebo južnej strany vo výške tribúny, ako sa niekedy predpokladalo. Podľa toho sa tiež ukazuje, že sídla zemepánov neboli v bezprostrednej blízkosti týchto vlastníckych kostolov, ale niekde ďalej od nich.

Oba spomenuté typy stredovekých dedinských kostolov nadväzujú tvarove na staršie veľkomoravské a západoeurópske stavebné tradície a sú ich svojráznou obmenou, prispôsobenou novým, zmeneným podmienkam.

Doterajšími archeologickými výskumami dedinských kostolov podarilo sa zistiť viac dovtedy neznámych kostolov a prostredníctvom nich nájsť i miesta dakedajších dedín, ku ktorým kostoly patrili (Želiezovce, Bohatá, Zbehy, Chotín, Osuské, Poltár, Brezovička a i.). Výskum dedinských kostolov sa takto stáva prostriedkom sídliskového výskumu, ktorý nemá poruke dostatok písomných prameňov najmä o starších obdobiach.

Na viacerých novoobjavených kostoloch zistili sa prestavby, resp. ich zväčšenie. V jednom prípade (Levice) bol postavený na mieste staršieho kostola len o niečo väčší nový kostol s vežou. V iných prípadoch sa pôvodný románsky kostol predĺžil alebo západným (Kostoľany pod Tribečom), alebo východným smerom (Podhorany-Sokolníky). V Krásne sa pôvodný kostol zväčšil pristavaním bočnej lode popri severnej stene. Hoci o týchto stavebných zmenách sa ani v jednom prípade nezistila nijaká zmienka v písomnom materiáli, môžeme predpokladať, že zväčšenie kostola súviselo s rastom počtu obyvateľov príslušných dedín a so zbohatnutím patróna kostola.

So zväčšovaním a prestavbou kostolov stretáme sa hlavne v XIII. a XIV. stor., no v niektorých prípadoch bude pravdepodobne treba rátať aj so staršími prestavbami (Levice — XII. stor.).

Obr. 3. Podhorany-Sokolníky, starý cintorín. Odkryté základy zaniknutého kostola.

Dôležitými súčasťami dedinských kostolov boli sakristie, ktoré nachádzame zväčša na ich severnej strane. Pri najstarších kostoloch z XI.—XII. stor. pôvodne asi neboli, aspoň nie murované. Hojne ich už stretáme v XIV. a v neskorších storočiach. Niektoré z nich mali vlastný oltár (Podhorany-Sokolníky, Liptovská Mara).[6]

V bezprostrednej blízkosti kostolov boli cintoríny, na ktorých pochovávali mŕtvych z okolných dedín. Pretože išlo o vysvätenú plochu, môžeme predpokladať, že už najstaršie cintoríny boli ohradené, hoci kamenné ohrady zisťujeme až neskoršie, v XIV.—XV. stor. (Podhorany-Sokolníky, Krásno, Poltár a i.). Rozloha pôvodných cintorínov nebola veľká a po istom čase sa muselo začať pochovávať na mieste starších hrobov, pričom sa často narážalo na ľudské kosti, pre ktoré sa zriaďovali pri kostoloch ossáriá (Liptovský Mikuláš, Martin, Poltár, Nemešany).

H r a d y

Hoci prvý archeologický výskum hradného areálu uskutočnil už r. 1942 J. K a l m á r vo Fiľakove a už predtým sa dlhé roky robil výskum na hrade Devín (bol však upriamený na sledovanie pravekého a včasnohistorického osídlenia devínskej vyvýšeniny), za prvý väčší archeologický výskum stredovekého hradu treba považovať až výskum na Bratislavskom hrade. Začal sa r. 1958 v súvise s rozsiahlymi rekonštrukčnými a adaptačnými prácami. Hoci táto príležitosť poskytla dovtedy nevídanú možnosť veľmi široko orientovaného archeologického výskumu, predsa celý výskum bol do veľkej miery determinovaný postupom stavebných a rekonštrukčných prác. Jeho nevýhodou bolo, že sa nerealizoval v dostatočnom predstihu pred týmito prácami. No i napriek tomu priniesol niekoľko veľmi cenných a zásadných poznatkov, dôležitých pre štúdium problematiky stredovekých hradov. Na odkrytých objektoch možno dobre sledovať, ako sa toto slovanské hradisko so zvyškami zaniknutej baziliky, s cintorínom z druhej polovice IX. až z XII. stor. a obytnými stavbami postupne mení na stredoveký župný hrad (základy dvoch „palácov" z IX. a XII. stor., zvyšky fortifikačného múru, prestavba baziliky z XI. stor., základy budovy pre-

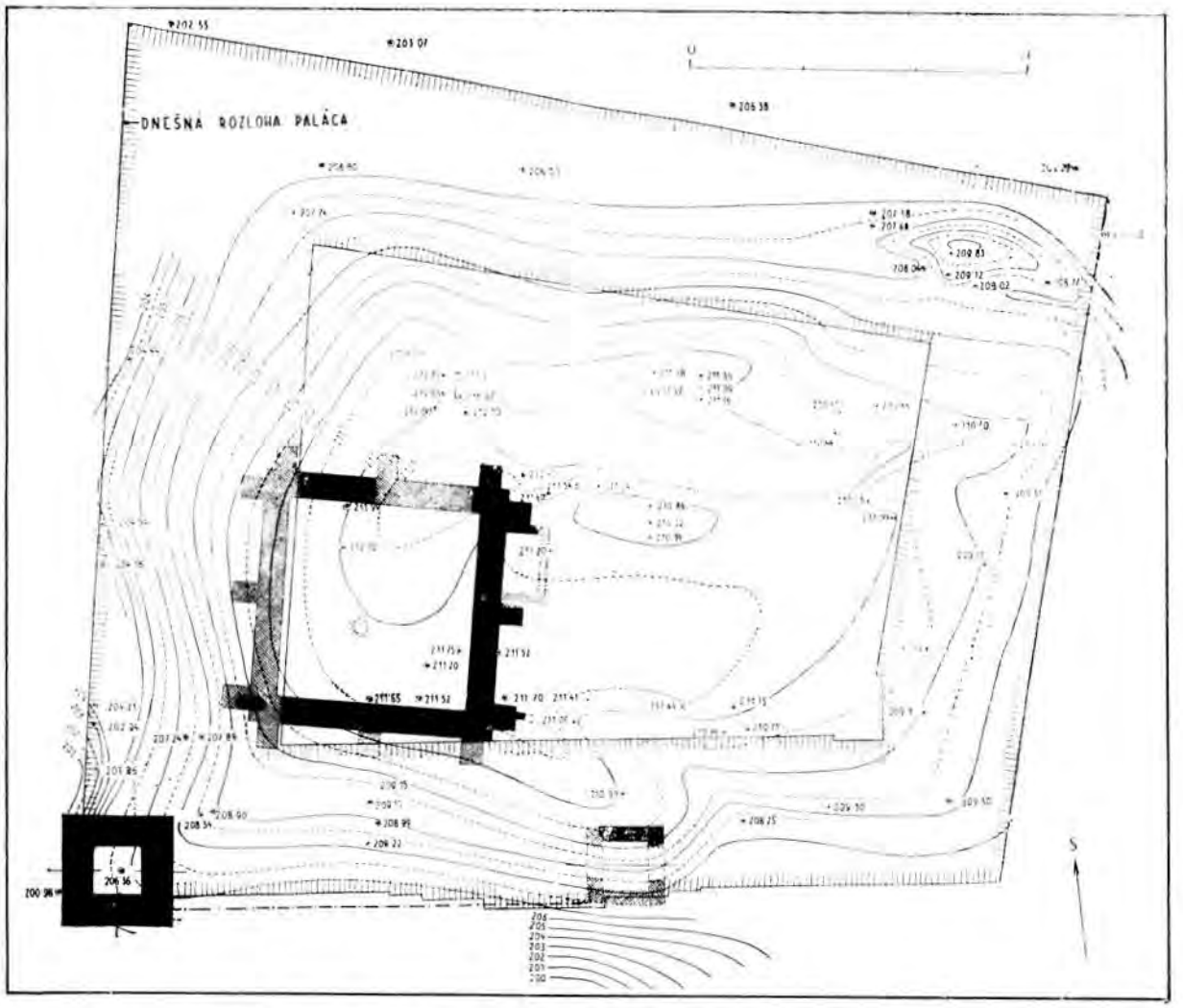

Obr. 4. Bratislava-Hrad. Zvyšky architektúr na východnej terase hradného kopca (vrstevnice predstavujú pokus o rekonštrukciu pôvodného skalného terénu; podľa A. Fialu a T. Štefanovičovej).

poštstva a napokon dve obytné veže z XIII. stor.). Význam hradu výrazne odzrkadľuje neobyčajná veľkosť a priestrannosť prvej obytnej veže, postavenej okolo polovice XIII. stor.; táto veža rozmermi predstihuje skoro všetky obytné veže na iných súvekých uhorských hradoch. Archeologickým a architektonickým výskumom sa podarilo osvetliť a zdokumentovať i ďalší stavebný vývoj hradu, najmä jeho prestavbu v XV. stor. na gotický palác, v druhej polovici XVI. stor. na renesančný opevnený kaštieľ, i neskoršie prestavby a dostavby. Možno len ľutovať, že výsledky týchto výskumov sa vo väčšej miere nevyužili pri rekonštrukcii a definitívnej úprave hradných objektov.

Viaceré menšie, viac-menej len záchranné alebo zisťovacie výskumné akcie na hradoch (Zniev, Branč, Zvolen, Trenčín, Levice a i.) priniesli iba parciálne poznatky užšieho regionálneho významu. Výskum v Kežmarku prispel k poznaniu situácie v areáli terajšieho hradu hlavne pred XV. stor., keď tu stál dovtedy neznámy kostol sv. Alžbety a kláštor lendackých krížovníkov.

Dôležité poznatky sa získali výskumom niektorých menších hradov, napr. v Obišovciach, Chmeľove, Hrabušiciach a inde. Sú osobitne cenné preto, lebo spomenuté hrady zanikli ešte v XV. stor. a poskytujú nám obraz takýchto objektov pred neskorogotickými zástavbami. Boli to menšie hrady s priemerom areálu 30—40 m, umiestené obyčajne na ostrohe kopca a opevnené jednak zemným valom a priekopou, jednak hradobnými múrmi, medzi ktorými bola obytná veža, hradný palác a hospodárske i ostatné budovy.[7]

Najväčším doterajším výskumom stredovekého hradu je archeologicko-architektonický výskum na Spišskom hrade, ktorý od r. 1969 uskutočňuje Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a o-

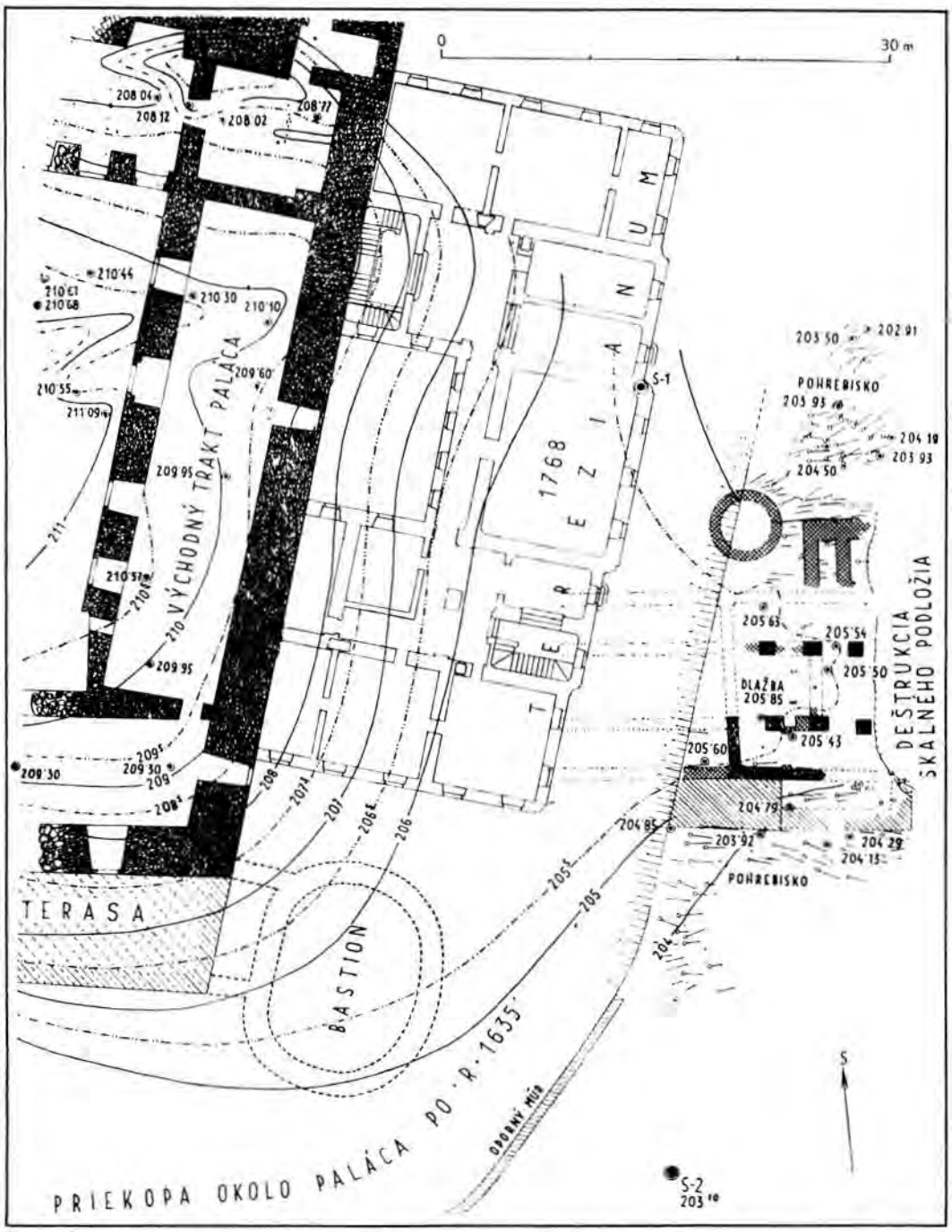

Obr. 5. Bratislava-Hrad. Hlavné objekty akropoly hradu v druhej polovici XIII. stor. (podľa A. Fiału a T. Štefanovičovej).

chrany prírody v Bratislave. Výskum sa robí v istom časovom predstihu pred stavebnými prácami a dostatočne veľkoryso, preto možno od neho právom očakávať, že využije všetky možnosti, ktoré môže archeológia poskytnúť na osvetlenie stavebného vývoja tohto najrozsiahlejšieho hradného komplexu na Slovensku.

V súčasnosti sa realizuje aj výskum na hrade Devín, ktorý bude pokračovať i v najbližších rokoch.

Doterajšie torzovité výsledky archeologického výskumu neumožňujú formulovať ucelenejšie závery o celkovej pôvodnej podobe stredovekých hradov a princípoch ich ďalšieho stavebného vývoja. Proces premeny bývalých slovanských hradísk na stredoveké hrady prebiehal akiste veľmi diferencovane. Viaceré bývalé hradiská po vzniku uhorského štátu stratili svoju pôvodnú funkciu a osídlenie na nich zväčša zaniklo (Pobedim, Tlmače, Psiare, Malé Kozmálovce, Jur pri Bra-

tislave a i.). Len na tých, ktoré i v nových pomeroch zostali strediskami širších území, vzniká stredoveký hrad na mieste pôvodného slovanského hradiska (Bratislava, Starý Tekov, Zemplín). Zaujímavú situáciu badáme v Nitre, kde stredoveký hrad nevzniká na mieste pôvodného slovanského hradiska, ale na skalnej vyvýšenine nad riekou. Viaceré stredoveké hrady vznikali však aj na miestach, kde stopy po starších slovanských hradiskách nestretáme ani v širšom okolí (Orava, Jelenec, Spišský hrad, Levice a i.).

Najstaršia zachytiteľná podoba stredovekých hradov v XIII. stor. črtá sa ako obytná veža, ktorej rozmery a celkové vybavenie záviseli od jej funkcie a významu.

K ďalšiemu stavebnému rozširovaniu hradov dochádzalo v súvise so vzrastom nárokov feudálov na pohodlie, ale i na obranyschopnosť objektov v polovici XIV. a v XV. stor., keď sa hrady pretvárajú na veľké paláce podľa vzoru štvorkrídlových talianskych kaštieľov (Zvolen, Bratislava). Pri štúdiu týchto a neskorších stavebných zmien hradov však úloha archeológie ustupuje značne do úzadia, lebo tieto zmeny možno obyčajne postihnúť aj bez nej, pomocou dôkladnejšieho historicko-architektonického výskumu.

H r á d k y

Popri hradoch stretáme po celom území Slovenska pozostatky menších zemných opevnení, ktoré boli vlastne zredukovanými a ustrnutými formami hradov. Preto sa pre ne zaužíval názov hrádky. Mnohé z nich v teréne rozpoznal a zdokumentoval už Š. J a n š á k,[8] niektoré sa objavili pri nedávnych terénnych prieskumoch alebo v súvise s výskumami staršieho osídlenia (Liptovská Mara, Krnča, Rusovce).

Pre tieto typy stredovekých sídliskových objektov je príznačná ich forma, ktorú možno charakterizovať ako zrezaný kužeľ. Vyvýšená časť hrádku bola navŕšená buď umele v podobe násypu, ktorý niekedy dosahoval výšku 3—4 m a zem naň sa získavala hĺbením priekopy obklopujúcej hrádok (Kamenín, Nitra-Chrenová), alebo sa vhodne využila a upravila prirodzená konfigurácia terénu (Branč, Dlžín a i.).

Na vrchnej ploche kopca, ktorého priemer spravidla nepresahoval 30 m, stála pôvodne pravdepodobne vežovitá obytná stavba z dreva alebo kameňa. Preto sa takéto opevnené sídlisko volá i vežovitý hrádok. V západnej Európe, odkiaľ sa tento typ sídliska s najväčšou pravdepodobnosťou dostal k nám, je známy pod menom *motte* (Francúzsko), *Turmhügel-Burghügel* (Nemecko), *Hausberg* (Rakúsko) a i. Všeobecne sa tieto hrádky považujú za sídla drobnej vidieckej šľachty.

Obr. 6. Kamenín-Várheď. Letecká snímka vežovitého hrádku.

Žiaľ, ani na jednom z týchto objektov na Slovensku neurobil sa doteraz taký archeologický výskum, ktorý by umožnil posúdiť a poznať konkrétnejšie situáciu na nich. Len povrchové nálezy, ktoré dosť často zisťujeme aj v širšom okolí hrádkov, a lepšie známa situácia v susedných krajinách umožňujú usudzovať, že osídlenie hrádkov možno rámcove datovať do obdobia od konca XII. a začiatku XIII. do XV. stor. Je len prirodzené, že v datovaní budú medzi jednotlivými lokalitami dosť veľké rozdiely.

Vzhľadom na pomerne veľký počet lokalít s hrádkami, ich organickú spätosť s dedinským prostredím a ich celkový význam pre poznanie sídlisk v stredoveku, mala by sa týmto objektom v budúcnosti venovať u nás rozhodne väčšia pozornosť než doteraz.

O s t a t n é z e m n é o p e v n e n i a

V pomerne krátkom čase pôsobenia stredovekej archeológie realizovali sa zisťovacie výskumy aj na lokalitách s takými pozostatkami zemných opevnení, ktoré nemožno zaradiť k žiadnemu z doteraz spomínaných typov sídlisk. Máme na mysli „šiance" v Bíni, Csillagvár v Janíkoch, Sobôtku v Rimavskej Sobote a napokon „šiance" v Tvrdošíne.[9] V Bíni ide o plošne najväčšie zemné opevnenie v Karpatskej kotline, ktoré bolo obklopené troma prstencami mohutných zemných valov, ohraničujúcich plochu 107 ha. Celkový

charakter tejto lokality, a hlavne datovanie získané archeologickým výskumom, dovolili predpokladať v tomto objekte historicky známy vojenský tábor kráľa Štefana z čias Koppáňovho povstania r. 998. V ostatných troch prípadoch išlo o menšie zisťovacie výskumy zemných opevnení novšieho pôvodu (Janíky a Rimavská Sobota zo XVI. stor., Tvrdošín zo začiatku XVIII. stor.) a ich význam možno vidieť v doplnení a skonkretizovaní doterajších poznatkov o týchto lokalitách.

Obr. 7. Bíňa-„Siance". Celkový pohľad na vonkajší a stredný val.

Mestá

Výskum historických jadier stredovekých miest je jedným z najmladších, ale i najkomplikovanejších odvetví stredovekej archeológie. Prvé vývýskumné akcie na tomto poli spadajú až do päťdesiatych rokov a mali charakter náhodného a záchranného výskumu (Bratislava—Primaciálne námestie, Hlohovec, Košice). Prvým intencionálnym podujatím tohto druhu bol výskum v Starom meste pri Banskej Štiavnici r. 1956. V nasledujúcom roku začína sa veľkorysejší výskum v Nitre (AÚ SAV) a od r. 1962 v Bratislave (Mestské múzeum). Väčšie a plánovitejšie výskumné akcie uskutočnili sa najmä v súvise so stavebnými prácami na mieste bývalej Académie Istropolitany v Bratislave (Slovenský ústav pamiatkovej starostlivosti a ochrany prírody v r. 1965—1970). Najväčšia výskumná akcia upriamená na výskum historických častí mesta začala sa v súvise s výstavbou nového dunajského mosta r. 1967 a trvá až dodnes; realizuje ju Slovenské národné múzeum. Toto múzeum už prv uskutočnilo výskum v Kežmarku, ktorý hoci bol zameraný na areál hradu, prispel aj k poznaniu problematiky vzniku mesta a jeho stredovekej topografie. Asanované časti bratislavského podhradia skúmal v r. 1967—1969 aj Archeologický ústav SAV v Nitre. Napokon možno spomenúť archeologický výskum SÚPSOP na nádvorí banskoštiavnického Kammerhofu (1968—1970).[10]

Za dnešného stavu, keď väčšina výsledkov spomenutých výskumov nie je ešte spracovaná a publikovaná, nemožno sa pokúšať o nejaké zhrnutie a zhodnotenie doteraz získaných poznatkov. No už dnes možno konštatovať, že tieto výskumy budú cennými príspevkami k poznaniu začiatkov osídlenia miest, ich stredovekej topografie a jednotlivých častí, najmä foriem opevnenia, vývinu mestského domu, ako aj materiálnej kultúry obyvateľov miest.

Napriek mnohým cenným prínosom doterajšieho archeologického výskumu areálov miest musíme, žiaľ, konštatovať, že na tomto poli sa veľa nenávratne premeškalo v súvise so stavebnými úpravami v našich mestách. Stredoveká archeológia nebola na tieto akcie kádrove ani technicky pripravená. Pretože väčšina historických jadier

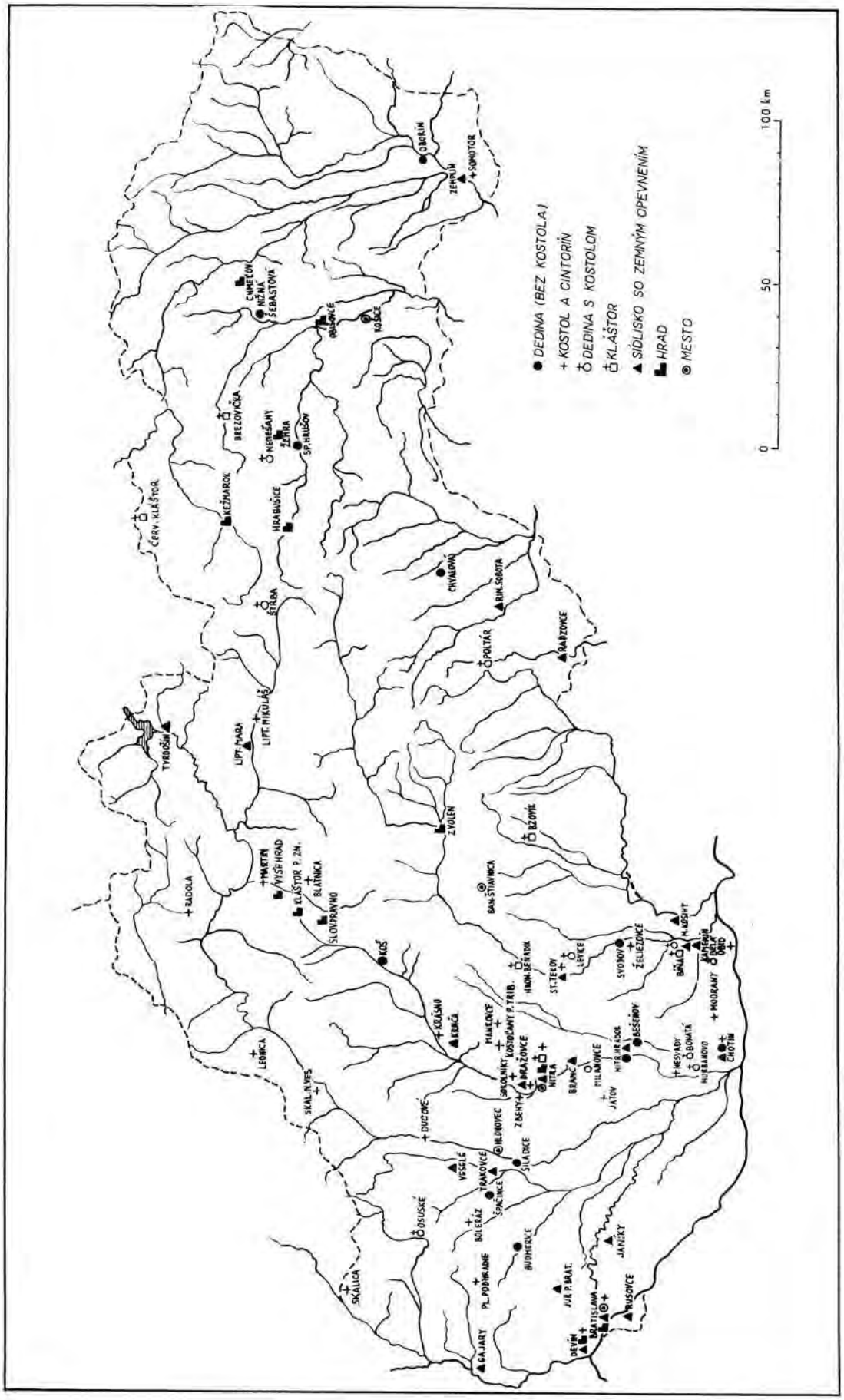

Obr. 8. Mapa doterajších archeologických výskumov stredovekých lokalit na Slovensku.

miest je už zastavaná, budúci výskum sa bude musieť uspokojiť už iba s veľmi namáhavým mozaikovitým získavaním a spájaním ďalších nových poznatkov.

Kláštory

Archeologický výskum stredovekých kláštorov a kláštorných kostolov nepredstavoval a ani teraz nepredstavuje samostatnú úlohu stredovekej archeológie. Ich sledovanie a odkrývku považujeme však jednako za dôležitú zložku činnosti a úlohu tejto disciplíny, lebo vzhľadom na význam a dôležitosť kláštorov v stredoveku možno na nich veľmi dobre sledovať uplatňovanie rôznych štýlových stavebných prúdov a vzťahov medzi jednotlivými kultúrnymi centrami. Niektoré kláštory boli dôležité aj z hľadiska národných dejín.

Archeologické výskumy kláštorných stavieb na Slovensku mali prevažne charakter náhodných a záchranných akcií a nikdy sa nerozrástli do väčších rozmerov, ako by si to charakter a veľkosť týchto objektov vyžadovali. Práve preto nám doteraz z tejto oblasti vari najviac chýbajú ucelenejšie poznatky.

Prvý archeologický výskum na mieste stredovekého kláštora uskutočnil N. Knauz v Hronskom Beňadiku r. 1882. Bol to zároveň prvý výskum stredovekej lokality na Slovensku. Odkryli sa ním základy, a teda dispozícia pôvodného kláštorného kostola z čias založenia kláštora r. 1075.

Druhý takýto výskum realizoval V. Mencl na mieste premonštrátskeho kláštora v Bzovíku r. 1931; prispel význačnou mierou k poznaniu dispozície tohto kláštora z XII.—XVI. stor. Škoda, že vtedajší výskum sa orientoval iba na stavebno-historickú problematiku skúmaného objektu. Ďalšia možnosť sledovať situáciu na tejto lokalite sa naskytla v r. 1967—1970 v súvise so stavebnými úpravami, ale pokiaľ nám je známe, ani táto sa dostatočne nevyužila.

Jednou z najdôležitejších lokalít tohto druhu je miesto benediktínskeho kláštora na Zobore v Nitre. Doterajšie výskumné akcie na tejto lokalite (Ľ. Kraskovská r. 1943 a A. Habovštiak r. 1962) znamenali len odkrytie viacerých úsekov stredovekých múrov z čias existencie pôvodného benediktínskeho kláštora, no o jeho pôvodnej podobe nemôžu veľa povedať. Zdá sa, že výstavbou nového kamaldulského kláštora koncom XVII. stor. boli zvyšky stredovekých objektov z väčšej časti zničené a prekryté novšími stavbami, takže sa pôvodnú podobu kláštora už sotva kedy podarí zachytiť.

Pôdorysy dvoch menších vidieckych kláštorov sa odkryli zisťovacími výskumami v Bíni (1963) a v Brezovičke (1963). V prvom prípade išlo o zaujímavý jednotraktový premonštrátsky kláštor zo začiatku XIII. stor., ktorý stál pri dnešnom farskom kostole v Bíni. V Brezovičke boli odkryté časti základov kostola a kartuziánskeho kláštora zo začiatku XIV. stor.[11]

V rokoch 1968—1970 uskutočnil sa aj archeologický výskum kláštora benediktínskych kamaldulov v Červenom Kláštore.

Záver

Výsledky doterajšieho archeologického výskumu lokalít a objektov zo stredovekého obdobia mohli by sme súhrnne a stručne charakterizovať ako mozaiku, v ktorej je už síce dosť jednotlivých prvkov a náznakov kontúr, no sú ešte priveľmi fragmentárne, od seba veľmi vzdialené a nemožno ich spojiť v súvislejšie obrysy, resp. v kompletný obraz. Táto situácia bola spôsobená tým, že doterajšie archeologické výskumy lokalít a objektov z tohto obdobia boli väčšinou záchranné a navyše príležitostné, t. j. uskutočnili sa popri sledovaní pravekých objektov. Úplne chýbajú výskumy systematické a také, ktoré by boli upriamené len na stredovekú problematiku. Negatívny vplyv malo aj to, že stredoveká archeológia sa dlho považovala za pomocnú vedu iných, tiež pomocných disciplín, s čím sa, žiaľ, stretávame dodnes; preto dlho ani nemala svoj vlastný program. Okrem toho chýbal jej aj dostatok skúsených odborníkov.

No aj napriek spomenutým nedostatkom, ktoré sa v tej či onej podobe vyskytujú v každej mladej vednej disciplíne, môžeme konštatovať, že celkový prínos doterajších výskumov v odbore stredovekej archeológie je pre poznanie materiálnej kultúry, ale aj pre riešenie inej problematiky dejín stredoveku zásadný a dnes už neodmysliteľný. Výsledky bádania na Slovensku všeobecne ukazujú, podobne ako v iných krajinách, kde tento výskum má už staršie tradície, že stredoveká archeológia môže prispieť i k riešeniu problematiky, ktorá presahuje rámec dejín materiálnej kultúry. Ide najmä o dejiny osídlenia, vývoj kultúry krajiny, hospodárske a sociálne dejiny. Prínos stredovekej archeológie je cenný aj z hľadiska všeobecných dejín, lebo jej výsledky napomáhajú presnejšie a všestrannejšie spoznávať historický vývoj nášho územia v období feudalizmu. Archeologickým výskumom stredovekých objektov sa napokon konkretizujú mnohé poznatky a údaje z pí-

somných prameňov a získavajú nové cenné materiály pre príbuzné disciplíny. Tým všetkým si stredoveká archeológia na Slovensku získala za nedlhý čas svojej existencie vážnosť a dôležité miesto medzi ostatnými historickými disciplínami, a preto treba rátať s jej ďalším rozvojom a zveľaďovaním.

Poznámky a literatúra

[1] Prehľad týchto výskumov do r. 1965 a literatúru k nim zhrnul B. Polla v práci *Doterajšie výsledky historicko-archeologického bádania na Slovensku*, Historické štúdie XI, 1966, 17—42.

[2] Výsledky týchto výskumov, pokiaľ boli doteraz publikované, sú zhrnuté v štúdii A. Habovštiaka *Stredoveké dediny vo svetle doterajšieho historicko-archeologického výskumu na Slovensku*, Agrikultúra 8, 1969, 67—84, kde je uvedená i príslušná literatúra k jednotlivým lokalitám. Od čias publikovania tejto práce vyšli informatívne správy o ďalších výskumoch: Ruttkay A., *Stredoveké osídlenie v Oborine*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 95—110; ten istý, *Zaniknutá stredoveká dedina v katastri obce Belá*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 377—383; Budinský-Krička V., *Slovanské sídlisko a zaniknutá stredoveká dedina v Osuskom*, ŠZ AÚSAV 18, 1970, 211—242; ten istý, *Príspevok k poznaniu včasnostredovekej dediny na východnom Slovensku*, SlA XVIII—1, 1970, 167—188; Slaninák M. — Štanský D., *Predbežné výsledky z historicko-archeologického výskumu v Sebeslavciach*, ZSNM LXIV, Etnografia 11, 1970, 175—191; Hrubec I., *Výskum zaniknutej dediny Dolný Poltár*, AR XXIII, 1971, 69—79.

[3] Správy o výskumoch lokalít s dedinskými kostolmi a cintorínmi sú obsiahnuté v príspevkoch uvedených v pozn. 2 a v prácach: Eisner J., *Výzkum na Děvíně v letech 1933—1937*, Historica Slovaca 1—2, 1940—1941, 108—138; Mencl V., *Stredoveká architektúra na Slovensku*, Praha-Prešov 1937, 138—140, 143—145; Loubal A., *Kostolný radový slovanský cmiter v Bolerázi (okr. Trnava) a niektoré problémy*, SMSS XXXII—XXXIII, 1938—1939, 106—125; Budinský-Krička V., *Prvé staroslovanské pohrebiská v Turci a v Liptove*, Turčiansky Sv. Martin 1944; Točík A., *Zisťovacie výskumy v St. Tekove na Slovensku*, AR IV, 1952, 35—37, 46—47; Krupica O., *Pohrebište z XII.—XIV. stor. v Krásne na Slovensku*, AR V, 1953, 193—197, 211—214; ten istý, *Výskum v Krásne v r. 1953*, AR VI, 1954, 357—359, 361—368; Kraskovská Ľ., *Výskum na hradisku v Dražovciach*, ŠZ AÚSAV 6, 1961, 161—184; Polla B., *Včasnostredoveké pohrebisko v Modranoch, okr. Komárno*, SČSSA I, 1961, 87—92; Habovštiak A., *Príspevok stredovekej archeológie k štúdiu románskych tehlových stavieb na Slovensku*, SČSSA 1, 1961, 20—23; ten istý, *Archeologický výskum v Kostoľanoch pod Tribečom*, Monumentorum tutela 2, 1966, 43—78; Pastor J., *Pohrebisko z XII.—XIII. storočia v Somotore*, Múzeum V—2, 1958, 65—75; Petrovský — Šichman A., *Výskum zaniknutého stredovekého kostola v Radole*, ŠZ AÚSAV 11, 1963, 229—269; Habovštiak A., *Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Bíňa*, Nitra 1966; ten istý, *Untergegangene Kirche und Friedhof in Sokolníky (Gemeinde Podhorany)*, Nitra 1966; Kulašík K., *Zaniknutý kostol v Plaveckom Podhradí*, Vlastivedný časopis XVII, 1968, 185—187; Ruttkay A., *Predrománska rotunda v Ducovom*, Vlastivedný časopis XIX, 1970, 84—87.

[4] Holl J., *Mittelalterarchäologie in Ungarn (1946—1964)*, AAH XXII, 1970, 382.

[5] Entz G., *Nyugati karzatok a románkori építészetünkben*, Művészettörténelmi értesítő VII, 1959, 130—142.

[6] Tento jav súvisí podľa K. Kozáka s inštitúciou tzv. „oltárnictva". Oltár totiž patril kňazovi, ktorý od neho dostával dôchodok na základe donácie alebo odkazu. Kozák K., *A románkori egyenes szentélyzárodású hazai kialakulásáról*, Magyar Műemlékvédelem 3, 1966, 111—113.

[7] Výsledky týchto výskumov, pokiaľ boli publikované, opisujú: Kalmár J., *A füleki (Filakovo) vár XV—XVII. századi emlékei*, RF II—4, 1959; Polla B., *Zisťovací historicko-archeologický výskum na bratríckom tábore na Zelenej hure v Hrabušiciach*, SlA X, 1962, 253—279; Kraskovská Ľ., *Veľkomoravské hradisko v Jure pri Bratislave*, SSNM LVII, História 3, 1963, 67—103; Polla B., *Historickoarcheologický výskum na bratríckej posádke v Chmeľove*, Nové obzory IV, 1962, 52—76; ten istý, *Stredoveký hrádok v Obišovciach*, SlA XII, 1964, 467—484; Balaša G., *Hrad Zniev (turčiansky) vo svetle najnovších archeologických výskumov*, Vlastivedný sborník Považia VI, 1964, 262—272; Petrovský-Šichman A., *Slovenské Pravno a okolie*, Banská Bystrica 1964, 30—64; Štefanovičová T. — Fiala A., *Stavebný vývoj Bratislavského hradu od 11. do 13. storočia*, SFFUK (Historica) XVI, 1965, 77—110; tí istí, *Veľkomoravská bazilika, kostol sv. Salvátora a pohrebisko na Bratislavskom hrade*, SFFUK (Historica) XVIII, 1967, 151—216; Polla B., *Zisťovací historicko-archeologický výskum na Spišskom hrade*, Nové obzory 9, 1967, 187—207; Fiala A., *Príspevok k dejinám hradu Branč*, ZSNM LXIV, História 10, 1970, 133—138.

[8] Janšák Š., *Staré osídlenie Slovenska*, SMSS XXIV, 1930, 28, 29, 40—42, 45—49, 60; SMSS XXV, 1931, 31, 32, 39; ten istý, *Staré osídlenie Slovenska. Dolný Hron a Ipeľ v praveku*, Turčiansky sv. Martin 1938, 13—17.

[9] Správy o týchto výskumoch publikovali: Habovštiak A., *K otázke datovania hradiska v Bíni*, SlA XIV, 1966, 439—486; Drenko Z., *Archeologický výskum tureckého hradu „Sobôtka"*, ZSNM LXIV, História 10, 1970, 139—176; Habovštiak A., *Po stopách za-*

niknutých sídlisk na Orave, Vlastivedný časopis XVIII, 1969, 75—78.

[10] Polla B., *K problematike vzniku Starého mesta a Banskej Štiavnice*, SlA VI, 1958, 453—477; Pastor J., *Zpráva o archeologickom výskume Východoslovenského múzea v Košiciach roku 1958*, Múzeum VI, 1959, 618—620; Polla B. — Rejholec E., *Nález stredovekých hrnčiarskych pecí v Hlohovci*, Slovenský národopis IX, 1961, 259—260; Fiala A. — Štefanovičová T., *Niekoľko poznámok k otázke mestského opevnenia Bratislavy v stredoveku*, SFFUK (Musaica) XV, 1964, 81—86; Chropovský B., *Z najstarších dejín Nitry*, Vlastivedný časopis XIII, 1964, 114—119; Piffl A., *Nález stredovekej hrnčiarskej pece na Primaciálnom námestí v Bratislave*, Bratislava I, 1965, 63—90; Vallašek A. — Plachá V., *Zisťovací archeologický prieskum na Leningradskej ulici v Bratislave*, Bratislava I, 1965, 91—110; Fiala A. — Plachá V. — Vallašek A., *Bratislavská vodná veža*, Bratislava III, 1967, 41—58; Valašek A., *Stručný náčrt doterajších výsledkov archeologického výskumu areálu Academie Istropolitany*, Vlastivedný časopis XVI, 1967, 72—74.

[11] Výsledky týchto výskumov publikovali: Knauz N., *Garan-melleti Szent-Benedeki apátság*, Budapest 1890, 33—36; Mencl V., *Premonštrátsky kláštor Bzovík s kostolom sv. Štefana*, SMS XIII, 1935, 402—416; Kraskovská Ľ., *Archeologický výskum na Zobore pri Nitre*, SSNM XXXVI—XXXVII, 1942—1943, 217—227; Habovštiak A., *Záchranný výskum pri bývalom kláštore v Nitre na Zobore*, SZ AÚSAV 14, 1964, 227—234; ten istý, *Frühmittelalterliche Wallanlage und romanische Bauten in Bíňa*, Nitra 1966, 17—19; Polla B., *Zisťovací historicko-archeologický výskum v Brezovičke*, Nové obzory 8, 1966, 408—430.

Archäologische Erforschung des mittelalterlichen Zeitabschnittes in der Slowakei

Alojz Habovštiak

Die mittelalterliche (historische) Archäologie umfaßt in ihrer Arbeitsfüllung das Studium von Denkmälern der materiellen Kultur aus dem XI.—XVI. Jh., wobei sie in manchen Zweigen auch tief in die Neuzeit hereinreichen kann. Obwohl ihre Anfänge in der Slowakei bereits in die Zeit Österreich-Ungarns entfallen (Grabung in Hronský Beňadik im J. 1882) und einige archäologische Grabungen auch in der Zwischenkriegszeit erfolgten (Grabungen V. Mencls bei Objekten romanischer Architektur und Abdeckungen mittelalterlicher Friedhöfe durch V. Budinský-Krička), kam es zur tatsächlichen Entfaltung und Selbständigwerdung dieser Disziplin erst nach der Befreiung, bzw. nach Gründung des Archäologischen Institutes der SAW zu Nitra im J. 1953.

Seit dem Bestehen der mittelalterlichen Archäologie wurde eine ganze Reihe archäologischer Untersuchungen an Objekten und auf Fundstellen verschiedenster Gebiete und Abschnitte des Mittelalters verwirklicht. Diese Forschungsarbeit bedeutet in mehrfacher Hinsicht einen wertvollen und wichtigen Beitrag für das Studium der Geschichte der materiellen Kultur unseres Volkes im Mittelalter.[1]

Es waren vor allem Grabungen an Stellen mittelalterlicher Dörfer, insbesondere auf Dorfwüstungen, und sie erbrachten mehrere grundlegende Erkenntnisse über die geographische Lage und die innere hierarchische Ordnung dieser Dörfer, ferner Erkenntnisse über Formen des mittelalterlichen Wohnhauses und mancher Wirtschafts- wie auch Produktionseinrichtungen und schließlich auch eine ganze Menge an Wissen über die täglichen Gebrauchsgegenstände der slowakischen mittelalterlichen Dorfbevölkerung. Die meisten dieser Erkenntnisse sind original, da sie einzig allein mit der archäologischen Methode gewonnen werden konnten. In mehreren Fällen gelang es, im Gelände Reste von Dörfern zu erfassen, über die keinerlei schriftliche Berichte erhalten sind.[2]

Eng verknüpft mit der archäologischen Erforschung mittelalterlicher Dörfer ist die Untersuchung mittelalterlicher Dorfkirchen, von denen rund 30 erfaßt wurden, wobei die Mehrzahl von ihnen destruiert, also hinsichtlich Lage und Gestaltung unbekannt war.[3] Mit ihrer Ergrabung gewann man gar manche wertvollen Erkenntnisse über die Formen und einzelnen Teile dieser Denkmäler wie auch verläßliche Unterlagen für ihre

Datierung. Auf diese Weise gelang es, die Erbauungszeit dieser Objekte näher zur großmährischen Epoche hin zu berichtigen (Ducové, Bíňa?), ebenfalls die Verwendung beider Grundformen der Dorfkirchen (mit halbkreisförmigem und mit rechtwinklingem Abschluß des Presbyteriums) schon seit dem XI. Jh. zu beweisen (Kostoľany pod Tríbečom) und manche, bisher unbekannte Bauweisen zu erkennen (Bohatá, Zbehy). Wertvolle Schlüsse lassen sich auch von festgestellten Veränderungen an diesen Objekten ableiten, weil sie oftmals eine Spiegelung wichtiger Ereignisse im Leben des dazugehörigen Dorfes sind.[4-6]

Die archäologische Erforschung mittelalterlicher Burgen entfaltete sich in größerem Maße erst im Zusammenhang mit den Adaptations- und Rekonstruktionsarbeiten auf der Burg Bratislava (1958—1967) und gegenwärtig auf der Burg Devín und der Zipser Burg. Ihren grundsätzlichen Beitrag zum Studium der Burgenproblematik sieht man namentlich am Beispiel der Bratislavaer Burg, deren Untersuchung wertvolle Erkenntnisse und Belege über die Kirchen- und Wohnbauten auf dieser Lokalität im IX.—XIII. Jh. lieferte. Danach kann man sich zum erstenmal eine konkretere Vorstellung über die Umwandlung des ursprünglichen slawischen Burgwalls in eine mittelalterliche Gauburg und über ihre weitere baugeschichtliche Entwicklung in den späteren Jahrhunderten machen. Diese Beobachtungen wertete man zum Teil auch bei der baulichen Herrichtung dieses Objektes aus.

Die Untersuchungen auf manchen weiteren Lokalitäten (Hrabušice, Obišovce, Chmeľov, Zvolen, Branč u. a.) trugen überwiegend nur das Gepräge von Feststellungs- oder Rettungsgrabungen und erreichten nicht die nötigen Ausmaße, wie es der Charakter solcher Objekte erfordert hätte.[7]

Verhältnismäßig oft begegnen in der Slowakei im Gelände auch Reste kleinerer Erdbefestigungen, die sog. Turmhügel, die auf die Art der westeuropäischen „motte" errichtet und Sitze des niederen Landadels seit dem XIII.—XV. Jh. waren. Ihre Untersuchung wurde bis jetzt lediglich im Zusammenhang mit der Erforschung von älterer Besiedlung auf den betreffenden Fundstellen verwirklicht (Branč, Kamenín, Krnča, Rusovce) und künftig sollte dieser Gattung von Siedlungen mehr Augenmerk zugewandt werden.[8]

Von den übrigen Gattungen mittelalterlicher und jüngerer Wehranlagen untersuchte man den „Burgwall" in Bíňa, der mit seinen drei mächtigen Ringwällen eine Fläche von 107 ha einnahm. Mit den dort erfolgten Untersuchungen konnte bewiesen werden, daß es sich um ein großes Militärlager vom Ende des X. Jh. handelt; ferner erforschte man zwei jüngere, zum Schutz vor den Türken errichtete Befestigungen aus dem XVI. Jh. (Janíky und Rimavská Sobota) und eine weitere sogar aus den Anfängen des XVIII. Jh. (Tvrdošín).[9]

Der jüngste, aber komplizierteste Zweig der mittelalterlichen Archäologie ist die Erforschung der historischen mittelalterlichen Stadtkerne; er entwickelte sich erst in den letzten Jahren (Banská Štiavnica 1956), insbesondere im Zusammenhang mit den verschiedenartigen Bau- und Adaptationsarbeiten (Kežmarok, Bratislava). Diese Untersuchungen bilden einen wesentlichen Beitrag zum Erkennen von älterer Besiedlung im Areal dieser Städte, ihrer mittelalterlichen Topographie, der Befestigungsart und Entwicklung des städtischen Hauses und schließlich auch der täglichen Gebrauchsgegenstände der Stadtbevölkerung.[10]

Eine besondere Gruppe der mittelalterlichen Baudenkmäler bilden Klöster, deren archäologische Erforschung jedoch bis jetzt keinen größeren Umfang angenommen hat. Es waren diesbezüglich meist nur Rettungsaktionen (Hronský Beňadik, Bzovík, Kežmarok, Červený Kláštor) oder Feststellungsgrabungen (Bíňa, Nitra, Brezovička).[11]

Allgemein trägt die mittelalterliche Bodenforschung in der Slowakei noch das Gepräge einer ziemlichen Bruchstückhaftigkeit, Ungleichmäßigkeit und Lückenhaftigkeit in der breiten Skala der gewonnenen Erkenntnisse — vor allem deshalb, weil die mittelalterliche Archäologie bei uns nur eine junge Disziplin ist und sie in diesem Stadium wegen der unumgänglich notwendigen Verwirklichung vieler Rettungsaktionen nicht ihr Arbeitsprogramm mit Methoden systematischer Forschung genügend entfalten konnte. Doch ungeachtet dessen kann festgestellt werden, daß der bisherige Beitrag der mittelalterlichen Archäologie zum Wissen über das Leben unseres Volkes im Mittelalter in mehrfacher Hinsicht grundlegend ist und daß man sich heute die moderne historische Forschung ohne sie gar nicht mehr vorstellen kann. Eben deshalb sollte diese Disziplin gepflegt und entfaltet werden.

Übersetzt von B. Nieburová

SPRÁVY

K sedemdesiatke univ. prof. PhDr. Františka Kalouska

Dňa 20. decembra 1971 dožíva sa svojho 70. roku univ. prof. PhDr. František Kalousek, profesor Univerzity J. E. Purkyně v Brne. Pri tejto príležitosti iste mnoho jeho žiakov, spolupracovníkov a priateľov si s radosťou spomína na svojho učiteľa, radcu a priateľa, aby mu blahoželali k tomuto významnému životnému jubileu, ktorého sa prof. F. Kalousek dožíva v dobrom zdraví, sviežosti a optimizme.

Jubilant sa narodil 20. decembra 1901 v Bučoviciach. Vyrastal v ťažkých podmienkach, už od mladosti sa formoval u neho správny vedecký svetonázor, a preto zostal verný robotníckej triede, ľudu a komunistickej strane. Aj keď hneď od mladosti prejavoval veľký záujem o štúdium najstarších ľudských dejín, predsa sa spočiatku musel uspokojiť s akýmsi amaterizmom v archeológii, na ktorú mu popri plnení zodpovedných úloh odborného učiteľa zostávalo málo času. Až po zriadení Ústavu pre prehistóriu a protohistóriu na Masarykovej univerzite v Brne začína roku 1932 študovať popri histórii a dejinách umenia archeológiu. Ďalšia kariéra úspešne začínajúceho adepta vedy však bola na dlhší čas prerušená fašistickou okupáciou. F. Kalousek sa však nevzdáva. Po otvorení vysokých škôl roku 1945 predkladá dizertačnú prácu a po získaní doktorátu stáva sa asistentom na brnenskej univerzite. Od roku 1946 začína ako mimoriadny profesor prednášať na pedagogickej fakulte tejto univerzity praveké dejiny. Tu okrem dôležitých pedagogických úloh plní vo funkcii vedúceho katedry histórie, dekana fakulty alebo prorektora aj rôzne politické a organizačné úlohy. Od roku 1953 nepretržite prednáša na filozofickej fakulte, kde bol ustanovený za riadneho profesora a dlhé roky viedol katedru prehistórie, Pedagogická činnosť prof. dr. Kalouska bola pestrá, aj keď priamočiara. Vedie od katedry na ľudovej škole až po univerzitnú katedru, od výchovy najútlejších žiakov cez vysokoškolákov až ku kandidátom vied. Dokonale sa teda zoznámil s pedagogickými problémami všetkých druhov a stupňov škôl a uplatnil svoje pedagogické nadanie. Vedel dať svojim poslucháčom mnoho užitočných rád, vzbudiť živý záujem o archeológiu i lásku k vlasti. Prof. Kalousek bol jedným z mála tých, ktorí vychovávajú svojich zverencov v duchu vedeckého svetového názoru, bol priekopníkom širokého uplatňovania marxizmu-leninizmu v archeológii. Túto skutočnosť treba u jubilanta nielen vysoko vyzdvihnúť, ale aj podľa zásluhy oceniť. Nou si získal predovšetkým mladých ľudí. Jednou

z vynikajúcich vlastností F. Kalouska je srdečný vzťah k mladým vedeckým pracovníkom a k mladým ľuďom vôbec. Vie u nich vyvolať lásku k archeológii a k vedeckej práci a vie s nimi nažívať v úprimnom priateľstve.

Osobitne kladný vzťah má jubilant k pracovníkom Archeologického ústavu SAV. Svojimi vedomosťami a organizačnými skúsenosťami sa nielen významne podieľal na organizácii archeologickej činnosti na Morave i v celoštátnom meradle, ale zvlášť si ceníme, že stál medzi prvými, ktorí vždy pomáhali a pomáhajú pri búrlivo sa rozvíjajúcej archeologickej práci na Slovensku. Prof. Kalousek stál pri kolíske novodobej pokrokovej slovenskej archeológie, vždy nezištne pracoval a ochotne pomáhal tam, kde bolo pomoci najviac treba. Tým si získal nedoceniteľné zásluhy o rozvoj archeológie u nás i veľké sympatie, a preto niet divu, že mnohí sa k nemu obracajú o radu, že si ho vážia pre jeho skromnosť a nezištnosť. Mohli by sme vyratúvať množstvo rozličných postov, na ktorých prof. Kalousek vykonával a vykonáva nezištnú robotu na prospech vedy, rozvoja spoločnosti a jej napredovania.

Svoju vedeckú a publikačnú činnosť upriamil prof. Kalousek na možnosti a potreby archeológie ako vedeckej disciplíny. Jeho publikačná činnosť obsahuje viacero titulov a treba zvlášť vyzdvihnúť, že správne vedel využiť výsledky svojej práce na popularizovanie a odovzdávanie výsledkov vedy ľudu. Hodnotiť komplexne vedeckú a publikačnú činnosť jubilanta bolo by predčasné, lebo aj nateraz ešte intenzívne pracuje. Svedčí o tom jeho najnovšie dielo o veľkomoravskom kostolnom pohrebisku v Břeclavi-Pohansku. Vysoko treba hodnotiť jeho práce bojujúce z principiálnych pozícií komunistu proti názorom nacistickej pavedy. Treba oceniť a vyzdvihnúť nielen organizátorskú, pedagogickú i vedeckú činnosť jubilanta, ale aj jeho dôstojné, čestné a nanajvýš humánne konanie so zanietením pre spravodlivosť, poriadok, rozvoj našej archeológie, ktorú sa vždy snažil — ako historickú vednú disciplínu — upriamiť správnym smerom. Posluchačov vždy viedol a vedie k chápaniu vedy ako bytostne spojenej so životom pracujúceho ľudu a politikou KSČ.

Pri sedemdesiatinách prof. Kalouska nevyznávame sa iba z úcty k nemu, ale i z lásky, ktorou zahrňujeme tých ľudí, čo milujú nie seba, ale bojujú i za cenu osobných obetí a prekonávania prekážok za lepší, radostnejší život tých, ktorí idú za nimi. Prof. Kalousek takýmto kliesniteľom priamej cesty vždy bol a je, a preto spomíname dnes jeho záslužnú prácu, oceňujeme jeho pracovitosť, obetavosť, lásku k pravde a pokroku i ochotu pomáhať všade tam, kde ide o rozvoj archeológie a socialistickej spoločnosti. Za to všetko mu patrí naša vďaka, uznanie i obdiv a želanie dobrého zdravia, ďalších tvorivých síl a dlhého života na prospech rozvoja našej socialistickej vedy.

Bohuslav Chropovský

OBSAH 1. ČÍSLA

Vladár Jozef
Parohové bočnice zubadiel otomanskej kultúry na Slovensku 5
Geweihtrensen der Otomani-Kultur in der Slowakei 11
Čaplovič Pavol
Žiarové hroby lužickej kultúry v Jasenovej 13
Brandgräber der Lausitzer Kultur in Jasenová 25
Tejral Jaroslav
Příspěvek k datování moravských hrobových nálezů ze sklonku starší a z počátku mladší doby římské 27
Beitrag zur Datierung mährischer Grabfunde aus dem Ende der älteren und dem Beginn der jüngeren römischen Kaiserzeit 89
Rejholcová Mária
Slovanské osídlenie Stredoslovenského kraja 95
Slawische Besiedlung des Mittelslowakischen Landkreises 131
Točík Anton
Flachgräberfelder aus dem IX. und X. Jahrhundert in der Südwestslowakei (I) 135

Recenzie:

Benadik Blažej
Eva B. Bónis, *Die spätkeltische Siedlung Gellérthegy-Tabán in Budapest* 277
Kolník Títus
V. V. Kropotkin, *Rimskije importnyje izdelija v Vostočnoj Jevrope* 278

OBSAH 2. ČÍSLA

Chropovský Bohuslav
Komunistická strana Československa — záruka rozvoja vedy 287

Bárta Juraj — Bánesz Ladislav
Výskum staršej a strednej doby kamennej na Slovensku 291
Erforschung der älteren und mittleren Steinzeit in der Slowakei 315

Pavúk Juraj — Šiška Stanislav
Neolitické a eneolitické osídlenie Slovenska 319
Neolithische und äneolithische Besiedlung der Slowakei 359

Točík Anton — Vladár Jozef
Prehľad bádania v problematike vývoja Slovenska v dobe bronzovej 365
Übersicht der Forschung in der Problematik der bronzezeitlichen Entwicklung der Slowakei . . 416

Dušek Mikuláš
Slovensko v mladšej dobe halštatskej 423
Die Slowakei in der jüngeren Hallstattzeit 460

Benadik Blažej
Obraz doby latènskej na Slovensku 465
Bild der Latènezeit in der Slowakei 492

Kolník Títus
Prehľad a stav bádania o dobe rímskej a sťahovaní národov 499
Übersicht und Stand der Erforschung der römischen Kaiserzeit und Völkerwanderungszeit . . 549

Dekan Ján
Vývoj a stav archeologického výskumu doby predveľkomoravskej 559
Entwicklung und Stand der archäologischen Erforschung der vorgroßmährischen Zeit . . . 578

Chropovský Bohuslav
Vývoj a stav archeologického výskumu doby veľkomoravskej 581
Entwicklung und Stand der archäologischen Erforschung der großmährischen Zeit 598

Habovštiak Alojz
Archeologický výskum stredovekého obdobia na Slovensku 603
Archäologische Erforschung des mittelalterlichen Zeitabschnittes in der Slowakei 616

Správy.

Chropovský Bohuslav
K sedemdesiatinám univ. prof. PhDr. Františka Kalouska 619

SLOVENSKÁ ARCHEOLÓGIA
Časopis Archeologického ústavu Slovenskej akadémie vied
Ročník XIX-2, 1971

Vydalo v Bratislave roku 1971
Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied
Vychádza dva razy do roka. Ročné predplatné Kčs 150,—
Hlavný redaktor doc. dr. Bohuslav Chropovský, DrSc.
Redakcia časopisu: Archeologický ústav Slovenskej akadémie vied, Nitra-Hrad
Technická redaktorka Ladislava Haplová

Rozširuje Poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — ústredná expedícia tlače, administrácia odbornej tlače Gottwaldovo námestie 48, Bratislava. Možno tiež objednať na každej pošte alebo u doručovateľa. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — ústredná expedícia tlače, odd. vývozu tlače, Gottwaldovo nám. 48, Bratislava. Vytlačili Tlačiarne Slov. nár. povstania, n. p., Martin. Výmer PK HSVZ čís. 18560/52-IV 2. — V-06*71300

© by Vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied 1971

Cena viaz. Kčs 75,—